

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

TANZİMAT DÖNEMİNDE TRABZON

DOKTORA TEZİ

Özgür YILMAZ

EKİM-2012

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH PROGRAMI

TANZİMAT DÖNEMİNDE TRABZON

DOKTORA TEZİ

Özgür YILMAZ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA

EKİM-2012

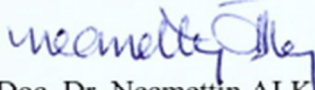
TRABZON

ONAY

Özgür YILMAZ tarafından hazırlanan **Tanzimat Döneminde Trabzon** adlı bu çalışma 31/10/2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

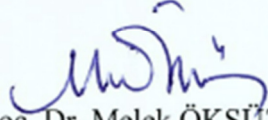
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA (Başkan/ Danışman)

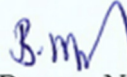
Doç. Dr. Necmettin ALKAN

Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK

Doç. Dr. Melek ÖKSÜZ

Doç. Dr. Bayram NAZIR

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylım. ... / ... /

Prof. Dr. Ahmet ULUSOY
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olmayan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Özgür YILMAZ

31/10/2012

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasının konusu 19. yüzyılda değişim ve modernleşmeyi temsil eden ve Tanzimat Dönemi olarak bilinen 1839-1876 yılları arasında Trabzon şehrinin idari, sosyal ve ekonomik şartlarını tahlil ederek Tanzimat'ın Trabzon'a ne derece yansıdığını ve bu süreçte etkili olan unsurları incelemeyi amaçlamaktadır. Osmanlı şehirlerinin klasikleşmiş yapısını yeni bir sistem çerçevesinde yeniden örgütleyen bir girişim olan Tanzimat getirdiği yenilikler ile yerel düzeyde 1830'lu yıllardan itibaren Avrupa ticaretinin getirdiği dinamiklerin birleşmesi 19. yüzyıl Trabzon'unu etkileyen en önemli güçler olarak şehri imparatorluğun en önemli merkezlerinden biri haline getirdi. Bu öneme karşın genel literatüre bakıldığında 19. yüzyıl Trabzon çalışmalarının yeterli seviyede olduğunu söylemek zordur. Bu bakımdan çalışmamız temelde Osmanlı, İngiliz ve Fransız arşiv kaynaklarına dayanarak bu alanda şehir tarihine bir katkı yapma amacındadır.

Tüm eksiklik ve hataları bana ait olan çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kişinin yardım ve desteği oldu. İlk olarak öğrencilik yıllarımdan itibaren beni destekleyen bu güne kadar gelmemi sağlayan danışman hocam Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA'ya ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu araştırmanın Fransa ayağı Yüksek Öğretim Kurulu'nun sağladığı bir yıllık araştırma bursu desteği ile hazırlanan bir proje sayesinde gerçekleştirildi. Bu nedenle kurulun "Öğretim Üyesi ve Araştırmacı Yetiştirme Kurulu" üyelerine sağladıkları bu imkân için teşekkür ederim. Bu bağlamda araştırmanın Fransa kısmını daveti ve danışmanlığında gerçekleştirdiğim Prof. Dr. Faruk BİLİCİ'ye de çok şey borçluyum. Aynı şekilde Fransa'daki araştırma süresince Paris'te bana sağladığı imkânlar ile Sayın Mustafa KALYONCU; Nantes'da da Sayın İsa SEVENCAN'a; ayrıca İngiliz arşiv belgelerini kullanmamı mümkün kılan meslektaşlarım Recep ÇELİK ve Hacer TOPAKTAŞ ile Fransızca hocam Şahin KOÇ'a da müteşekkirim.

Son olarak da çalışmalarım boyunca benim sorumluluğumu da üzerine alan meslektaşım ve eşim Aysun YILMAZ'a ve oğullarım Orhun Alp ve Eren Alp'e hoşgörülerinden ötürü minnettarım.

Trabzon, Ekim 2012

Özgür YILMAZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET	X
ABSTRACT	XI
TABLolar LİSTESİ	XII
GRAFİKLER LİSTESİ	XIII
HARİTA VE PLANLAR LİSTESİ.....	XIV
KISALTMALAR LİSTESİ	XV
GİRİŞ.....	1-15

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SOSYAL YAPI	16-87
1.1. Mahalleler.....	16
1.1.1. Mahallelerin Fiziki Durumu	18
1.1.2. Dini Gruplar Açısından Mahalleler	24
1.1.2.1. Müslüman Mahalleleri.....	26
1.1.2.2. Gayrimüslim Mahalleleri.....	31
1.1.2.3. Karışık Mahalleler	32
1.2. Demografik Yapı	39
1.2.1. Nüfus Kaynakları.....	39
1.2.2. 19. Yüzyıla Kadar Şehrin Nüfusu	42
1.2.3. 19. Yüzyılda Şehrin Nüfusu ve Nüfus Hareketleri.....	43
1.3. Sosyal Yapıya Etki Eden Unsurlar	54
1.3.1. Salgınlar	55
1.3.1.1. Veba Salgınları	56
1.3.1.2. Kolera Salgınları.....	62

1.3.2. Göçler	66
1.3.2.1. Trabzon'a Doğru Olan Müslüman Göçü	66
1.3.2.2. Gayrimüslimlerin Ülke Dışına Göçü	81

İKİNCİ BÖLÜM

2. İDARİ YAPI.....	88-164
2.1. Vilayet Sistemine Kadar Trabzon'un İdari Yapısı	88
2.1.1. 19. Yüzyıla Kadar İdari Yapılanma	88
2.1.2. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdari Durumu	91
2.2. Tanzimat Sürecinde Trabzon	94
2.2.1. Tanzimat Öncesinde İdari Yapının Genel Özellikleri	94
2.2.2. Tanzimatın Trabzon'da Uygulanması	102
2.2.2.1. İsmail Rahmi Paşa'nın Faaliyetleri	106
2.2.2.2. Bir Geçiş Dönemi Olarak Hayrettin Paşa'nın Valiliği	118
2.2.2.3. Bekir Rüstem Paşa'nın Faaliyetleri	121
2.2.2.4. Trabzon'da Meclis-i Kebir'in Oluşturulması	121
2.2.2.5. Meclis Üyelerinin Maaş Meselesi	123
2.2.2.6. Meclis Üyeleri ve Diğer İdarecilerin Yapmış Olduğu Yolsuzluklar	127
2.3. Vilayet Teşkilatı ve Trabzon	130
2.3.1. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin Oluşumu	130
2.3.2. Vilayet Kanununun Trabzon'da Tatbiki ve Yeni İdari Yapılanma	138
2.3.2.1. Mülki Teşkilat	143
2.3.2.2. Trabzon Belediye Teşkilatı	148
2.4. Tanzimat Döneminde Kurulan Yargı Kurumları	155
2.4.1. Trabzon Ticaret Meclisi (Ticaret Mahkemesi)	155
2.4.2. Cinayet Meclisi ve Meclis-i Tahkikat	159
2.4.3. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden Sonra Yeni Yargı Organları	162

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İKTİSADİ YAPI	165-295
3.1. Ticaret.....	165
3.1.1. Trabzon Limanının Önem Kazanması ve Ticaretin Yükselişi	166
3.1.2. Trabzon'un Ticari Bağlantıları	169
3.1.2.1. İran.....	171
3.1.2.2. Çerkes ve Kafkas Sahilleri	172
3.1.2.3. Trabzon Çevresi, Doğu Anadolu ve Gürcistan.....	174
3.1.3. İran Transit Ticareti.....	175
3.1.4. Trabzon'da Avrupa Ticaretinin Kurulması	183
3.1.4.1. İngiliz Ticareti	190
3.1.4.2. Fransız Ticareti.....	195
3.1.1.3. Rus Ticareti	204
3.1.5. Trabzon'un İthalat ve İhracatının Seyri.....	210
3.1.6. İthal ve İhraç Malları	215
3.1.6.1. Yerli İhraç Malları.....	216
3.1.6.2. Transit İhraç Malları.....	226
3.1.6.3. İthal Malları	230
3.2. Endüstri ve Üretim	235
3.2.1. Tekstil Ürünleri	235
3.2.2. Bakırcılık	240
3.2.3. Dericilik	243
3.2.4. Balıkçılık	246
3.2.5. Şarap Üretimi.....	249
3.2.6. Gemicilik	254
3.2.7. Diğer Endüstriyel Faaliyetler	257
3.3. Tarım	259
3.3.1. 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımında Değişmeler.....	259
3.3.2. Trabzon'da Tarımın Genel Özellikleri	262
3.3.3. Trabzon'da Yetiştirilen Tarım Ürünleri	270
3.3.3.1. Hububat	270
3.3.3.2. Mısır	273
3.3.3.3. Fasulye.....	277

3.3.3.4. Fındık.....	280
3.3.3.5. Tütün.....	283
3.3.3.6. Patates.....	287
3.3.3.7. İpek ve Pamuk	291

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ULAŞIM, HABERLEŞME VE BAYINDIRLIK.....	296-392
4.1.Ulaşım.....	296
4.1.1. Trabzon Limanı ve Altyapısı.....	296
4.1.2. Deniz Ulaşımı	303
4.1.2.1. Buharlı Gemilerin Hizmete Girmesi.....	303
4.1.2.2. Trabzon-Batum Hattının Açılması	310
4.1.2.3. 19. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Gelişmeler.....	312
4.1.2.3.1. Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Denizcilik Üzerine Etkisi	313
4.1.2.3.2. Yeni Hatların Kurulması ve Seferlerin Düzenli Hale Gelmesi	315
4.1.3. Kara Ulaşımı.....	321
4.1.3.1. Trabzon-Erzurum Yolu	323
4.1.3.2. Şehrin Sahil Bağlantıları.....	331
4.2. Haberleşme	333
4.2.1. Posta Haberleşmesi.....	333
4.2.2. Telgraf Haberleşmesi.....	339
4.3. Bayındırlık	344
4.3.1. Kentsel Gelişim	344
4.3.2. Yeni Kamu Binaları.....	348
4.3.2.1. Hükümet Konağı	349
4.3.2.2. Hapishane	352
4.3.2.3. Gümrük Binası.....	353
4.3.2.4. Karakolhane.....	355
4.3.2.5. Karantina Binası	356
4.3.2.6. Telgraf ve Postahane	358
4.3.3. Yeni Eğitim Kurumları.....	360

4.3.3.1. Müslüman Eğitim Kurumları.....	361
4.3.3.2. Gayrimüslim Eğitim Kurumları	364
4.3.3.3. Yabancı Eğitim Kurumları	365
4.3.4. Hizmetler	367
4.3.4.1. Beledi Hizmetler.....	367
4.3.4.2. Güvenlik Hizmetleri	376
4.3.4.2.1. Zaptiye Teşkilatı.....	376
4.3.4.2.2. Askeri Savunma.....	379
4.3.5. Şehirdeki Altyapı Düzenlemeleri	382
4.3.5.1. Şehir İçi Ulaşım.....	383
4.3.5.2. Şehirde Yeni Yaşam Alanı Olarak Meydan-i Şarki	387
SONUÇ	393
YARARLANILAN KAYNAKLAR	401
EKLER	435
ÖZGEÇMİŞ	440

ÖZET

Bu çalışma Tanzimat Dönemi olarak bilinen 1839-1876 yılları arasında Trabzon'un sosyal, idari ve ekonomik durumunu, Tanzimat reformları ve bu dönemde şehri etkileyen diğer iç ve dış dinamikler çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın kapsamı temel olarak Tanzimat Dönemi olmakla birlikte şehirdeki değişimin bir çizginin devamı olması itibarı ile zaman zaman bu sınırların dışına da çıkmıştır. Çalışmada temel kaynak olarak arşiv malzemeleri kullanılmıştır. Fransız, İngiliz ve Osmanlı arşiv kaynakları bir arada kullanıldığı için bu kaynaklar arasında mukayeseli ve bütünlendirici bir yöntem izlenmiştir. Bununla birlikte özellikle yabancı kaynakların iktisadi konular hakkında daha önemli olduğunu da vurgulamak gerekir.

Çalışma Tanzimat Dönemi Trabzon'unu daha geniş bir çerçeveden incelemek amacıyla başlıca dört bölüm halinde hazırlanmıştır. İlk bölümde şehirdeki yerleşim dokusu ile birlikte bu doku üzerindeki demografik yapının 19. yüzyıldaki yerel şartlar ile uğradığı değişim ve bu değişimin en belirgin kaynakları incelenmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise idari yapının ayânlıktan merkezi hükümetin kontrolünde olan bir idareye doğru olan dönüşüm süreci ve bu sürecin belli başlı kurumlarını tespit etmeye çalışılmaktadır. Üçüncü bölümde de Tanzimat Döneminde Trabzon'da değişimlerin en önemli itici gücü olarak iktisadi yapı, bu yapının bel kemiğini oluşturan ve dalgalı bir seyir izleyen ticaret, değişim sürecinde ayakta kalmaya çalışan geleneksel üretim faaliyetleri ve bölge ekonomisinin temel unsuru olan tarımsal üretimde görülen değişimler ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise imparatorluk genelinde bir 19. yüzyıl şehri yaratan ulaşım ve haberleşme olanakları ile şehirdeki kentleşmenin boyutları kaynakların elverdiği ölçüde incelenmeye çalışılmıştır.

Bu dört başlık altında gerçekleştirilen çalışmanın en önemli tespiti Trabzon'da Tanzimat Dönemindeki değişimin en az merkezi idarenin taşradaki düzenlemeleri kadar pek çok etkenin şekillendirdiği yerel koşulların bir gereği olarak ortaya çıktığıdır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, 19. yüzyıl, Tanzimat, Ticaret, Kentleşme.

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the social, administrative and economic situation of Trabzon in Tanzimat Period (1839-1876) and determine the effects of the Tanzimat reforms and other domestic and external dynamics on the city in this period. Although the scope of this study is based on Tanzimat Period, considering the continuity of change in the city, we sometimes passed these limits. Archival materials are used as main sources in this study. As the study is based on the French, British and Ottoman archival sources, they are used in comparative and integrative methods. But it is useful to emphasize that French and British archival sources were especially important about economic structure of the city.

The study is prepared in four main sections to examine a broader context of Trabzon in Tanzimat Period. The first chapter deals with the settlement pattern, demographic changes created by local conditions in the 19th century, and the most evident sources of these demographic changes in the city. The second chapter focuses on the transformation process of administrative structure from the period of local notables (ayân) to the strict control of central government, and the administrative organisation which were created by the new system. The third chapter also focuses on the economic structure of Trabzon as the most important impulsive force on the transformation of the city, especially trade pattern which formed the backbone of the economic structure, the situation of traditional manufacturing activities in the period of change and the picture of agricultural production as the basic element of regional economy. The last chapter analyses the urbanization process in the context of Tanzimat reforms in the 19th century in the Ottoman cities and try to create a comparative perspective between Tanzimat city and 19th century Trabzon. The study which was realized in four chapters shows that not only the regulations of the central government in provinces but local conditions which were shaped by different factors created a Tanzimat city in Trabzon.

Key Words: Trabzon, 19th century, Tanzimat, Trade, Urbanization.

TABLolar LİSTESİ

<u>Tablo Nr.</u>	<u>Tablonun Adı</u>	<u>Sayfa Nr.</u>
1	1844'te Trabzon Mahalleleri	19
2	1877'de Trabzon'daki Mahalleler ve Nüfusları	21
3	Seyyah ve Konsolosların Nüfus Tahminleri.....	47
4	1868-1869'da Trabzon'un Nüfusunun Yapısı.....	51
5	1869-1881 Yılları Arası Salnamelere Göre Kentteki Erkek Nüfus	52
6	1869-1881 Yılları Arası Salnamelere Göre Kentteki Hane Sayıları.....	52
7	Şehir Nüfusunun Dini Gruplara Göre Dağılımı	53
8	Trabzon'da 1 Aralık 1863- 17 Şubat 1864 Arası Gerçekleşen Ölümler	73
9	1869 Yılı Trabzon Vilayeti İdari Taksimatı	142
10	1869-1881 Yılları Arası Trabzon Belediye Reisleri.....	152
11	1856-1875 Yılları Arasında Trabzon'un Ticareti.....	182
12	1830-1841 Yılları Arasında Trabzon'a Gelen İngiliz Yelkenli Gemileri.....	191
13	1846 Yılında Trabzon'un İthal Ettiği Fransız Malları.....	202
14	1833-1876 Yılları Arası Trabzon İthalat ve İhracatı	215
15	Trabzon İhracatında İnan Mallarının Oranı	227
16	1837-1852 Yılları Arası İpek İthalatı	228
17	Tekstil Ürünlerinin Toplam İthalattaki Payı.....	231
18	1837-1857 Yılları Arası Alkollü İçeceklerin İthalat ve İhracatı.....	251
19	Vilayet Genelindeki Arazilerin Dağılımı	264
20	Trabzon Vilayeti'nde Arazi ve Tarımsal Üretim.....	264
21	1860 Yılı Trabzon Eyaleti'nde Tarımsal Üretim.....	267
22	Trabzon'un İhracatında Tarım Ürünlerinin Payları.....	269
23	Vilayette Buğday, Arpa ve Çavdar Ekilen Arazi	273
24	1841-1859 Yılları Arası Fasulye İhracatı	278
25	1869-1886 Yılları Arası Fasulye İhracatı	279
26	1837-1861 Yılları Arası Fındık İhracatı	281
27	1844-1868 Yılları Arası Tütün İhracatı	284
28	1836-1841 Yılları Arası Trabzon'da Buharlı Gemi Faaliyetleri	307
29	1847 Yılında Trabzon'a gelen Buharlı Gemiler	310
30	1858'de Trabzon Limanı'ndaki Hareketlilik.....	316
31	1856 ve 1875 Yıllarında Trabzon'da İngiliz Denizciliği.....	320

GRAFİKLER LİSTESİ

<u>Grafik Nr.</u>	<u>Grafik Adı</u>	<u>Sayfa Nr.</u>
1	Şehrin Demografik Gelişimi.....	49
2	Tarımsal Ürünlerin Payları.....	267

HARİTA ve PLANLAR LİSTESİ

<u>Harita/Plan Nr.</u>	<u>Harita/Plan Adı</u>	<u>Sayfa Nr.</u>
Harita 1	Fransız Dussaud'nun Nisan 1870'te Hazırladığı Trabzon Şehir Haritasına Göre Tabyalar.....	381
Harita 2	1856 Yılında Trabzon Civarı ve Karayolu Bağlantıları.....	385
Plan 1	Dussaud'nun Planına Göre 1870'te Meydan-i Şarki.....	391

KISALTMALAR LİSTESİ

A&P	: Accounts and Papers
A. AMD	: Sadâret Âmedi Kalemi
A. DVN	: Sadâret Divan-ı Hümeyun Kalemi
A. MKT	: Sadâret Mettûbi Kalemi
A. MKT. MHM	: Sadâret Mektûbi Mühimme Kalemi
A. MKT. MVL	: Sadâret Mektûbi Meclis-i Vâlâ Kalemi
A. MKT. NZD	: Sadâret Mektûbi Nezaret ve Devair Kalemi
A. MKT. UM	: Sadâret Mektûbi Kalemi Umum Vilâyât
A. TŞF	: Sadâret Teşrifat Kalemi
A.DVN. NMH	: Sadâret Divan-ı Hümeyun Kalemi Name-i Hümeyun
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.M	: Sadâret Müteferrik Evrakı
AMAEF	: Archives du ministère des Affaires étrangères français
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
B	: Receb
BEO	: Bâb-ı Âli Evrak Odası
BEO AYN.d	: Ayniyat Defterleri
BEO. VGG	: Vilâyât Gelen-Giden Defterleri
Bkz.	: Bakınız.
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Ca	: Cemaziyelevvel
c.	: Cilt
C. ADL	: Cevdet Adliye
C. AS	: Cevdet Askeri
C. DH	: Cevdet Dâhiliye
C. EV.	: Cevdet Evkaf
C. İKTS	: Cevdet İktisat
C. MF	: Cevdet Maarif
C. NF	: Cevdet Nafia
C.BL	: Cevdet Belediye
C	: Cemaziyelahir
CADN	: Centre des Archives diplomatiques de Nantes
CCC	: Correspondance consulaire et commerciale
CPC	: Correspondance politique des Consuls
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH. MKT	: Dâhiliye Mektûbi Kalemi
Ed.	: Editör
FO	: Foreign Office
HAT	: Hatt-ı Hümeyûn Tasnifi
Haz.	: Hazırlayan
HR. MKT	: Hariciye Nezareti Mektûbi Kalemi

HR.TO	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ. HR	: İrâde Hâriciye
İ. MSM	: İrâde Mesâil-i Mühimme
İ. RSM	: İrâde Rüsûmat
İ.DH	: İrâde Dâhiliye
İ.MM	: İrâde Meclis-i Mahsus
İ.MMS	: İrâde Meclis-i Mahsus
İ.MVL	: İrâde Meclis-i Vâlâ
İA	: İslam Ansiklopedisi
KTÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
L	: Şevval
M	: Muharrem
MAD. d	: Maliyeden Müdevver Defterler
MVL	: Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri
N	: Ramazan
NFS. d	: Nüfus Defterleri
No.	: Numara
OMÜEF	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama : Merkezi Dergisi
R	: Rabiülahir
Ra	: Rabiülevvel
S	: Safer
s.	: Sayfa
Sad.	: Sadeleşiren
Ş	: Şaban
ŞD	: Şura-yı Devlet
Ty	: Tarih yok
TŞS	: Trabzon Şer' iye Sicili
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TVS	: Trabzon Vilayeti Salnamesi
Vol.	: Volume
Y. EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y. PRK	: Yıldız Perakende
Z	: Zilhicce
Za	: Zilkade

GİRİŞ

Konu, Amaç ve Sınırlar

Bu çalışma 19. yüzyılın en önemli Osmanlı şehirlerinden biri olarak kabul edilen Trabzon'a, Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876)'in Tanzimat reformlarını hayata geçirdiği 1839-1876 yılları arasında farklı bir bakış açısı ile eğilme ve bu dönemde şehirdeki değişmeyi ortaya koyma ve bir *Tanzimat Trabzon*'u var mıydı? sorusuna cevap arama amacındadır. Bu soruyu belki de biraz daha derinleştirecek olan başka bir soru da yine cevaplanmayı beklemektedir ki bu da: Trabzon'daki değişimin itici gücünün merkezin taşrada oluşturduğu yeni idari birimler vasıtası ile gerçekleştirmeye çalıştığı modernleşme mi yoksa bu dönemde ortaya çıkan yeni yerel koşulların bir gereği olarak hissedilen bir gücün etkisiyle mi ortaya çıktığıdır. Aslında çalışmanın değişik yerlerinde de görüleceği üzere bu iki önemli etkenin incelediğimiz dönem içinde karşılıklı bir işbirliği içinde Trabzon'u şekillendirdikleri görülecektir.

İlk olarak üzerinde durmamız gereken mesele çalışmanın sınırları ile ilgilidir. Şüphesiz her tarihi çalışmayı sınırlandıran en önemli etken kaynakların elde edilebilirliğidir. Bu bakımdan bizim de sınırlarını teorik olarak 1839-1876 olarak belirlediğimiz dönemi aslında yerel düzeyde düşündüğümüzde daha farklı bir sınırlandırmanın da mümkün olduğu görülür. İdari manada düşündüğümüzde Trabzon Tanzimat sistemine oldukça geç bir dönemde, 1847 yılında dâhil olmuş; fakat İsmail Rahmi Paşa'nın yaklaşık bir buçuk yıllık valilik dönemi Trabzon'un yeni sisteme karşı direnci nedeniyle istenilen neticeyi vermemişti. Bundan dolayı gerçekte yeni sistemin Trabzon'a yerleşmesi için asıl girişimleri yapan Bekir Rüstem Paşa valiliğinin başlangıcı olan 1850 yılında Tanzimat'ın Trabzon'da başladığını söylemek yanlış olmasa gerekir. Aynı durum çalışmanın diğer bir sınır olan 1876 yılı için de geçerlidir. Tanzimat Dönemi'ni 1908 yılına kadar getiren bazı örnek çalışmaların ışığında¹ Osmanlı şehirlerindeki değişim konusunda bunun da çok yanlış bir uygulama olmadığını da kabul etmek gerekir. Zira her ne kadar merkezi iktidar açısından 1876 yeni bir dönemin

¹ Bu konuda bkz. Meropi Anastassiadou, **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik**, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001; Yasemin Avcı, **Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.

başlangıcını ifade ediyorsa da taşra açısından temelde merkezi otoritenin gücü yönünde bir sürekliliğin olması ve reformların da devamlılığı Tanzimat'ın da sürekliliğini ifade etmektedir. O halde çalışmanın sınırlarını başka kriterlere göre belirlemek daha mantıklı bir yaklaşım olacaktır. Yukarıda da değindiğimiz gibi yerel bir koşul olarak Trabzon'u bu dönemde imparatorluğun en önemli şehirlerinden biri yapan gücün belirleyiciliğine dayanmak daha doğru görünmektedir. Bu da şehrin kaderini çizen ticaret eğilimidir. Yüzyılın başlarında devlet otoritesinin çok zayıf olduğu ve gerçek manada bir Ayanlar Çağı yaşayan Trabzon'u kısa bir sürede pek çok Avrupalı devletin pay sahibi olmaya çalıştığı bir ticaret merkezine dönüşmesi şüphesiz şehir için en önemli dönüm noktası olmuştur. O halde başlangıç olarak 1830'lı yılları seçmek şehri anlamamız için daha uygun olacaktır. Aynı şekilde 1870'li yıllar da ticari bakımdan Trabzon için bir gerilemeyi gösterir. Gerek iç gerekse de dış etkenlerin belirleyici olduğu bu gerileme aynı zamanda ticaretin en üst düzeye çıktığı bir dönemin de sonunu da gösterir. Fakat daha da geniş bir perspektiften bakıldığında idari, iktisadi, sosyal ve siyasi bakımdan özellikle 93 Harbinden sonraki dönem Trabzon ve genelde bölge için çok farklı özellikler taşımaktadır. Bu bağlamda çalışmanın değişik yerlerinde teorik olarak çizdiğimiz sınırların gerisine ve ilerisine gittiğimizi konunun daha iyi incelenmesi açısından da belirtmek gerekmektedir.

Çalışma konusu olarak Tanzimat dönemi Trabzon'u neden seçildiği cevaplanması gereken diğer bir sorudur. Aslında şehrin bu dönemdeki önemi ve göstermiş olduğu gelişim ile bu dönemi konu alan çalışmalar arasında bir tutarlılık olduğunu söylemek güçtür. Diğer bir ifade ile 19. yüzyıl Trabzon tarihi konusunda araştırmacıların doldurması gereken büyük bir boşluk bulunmaktadır. Zira Trabzon bugün tam olarak bir envanteri çıkarılmamış yerli ve yabancı geniş bir kaynağa sahip bir merkez konumundadır. Bu zenginlik ilk olarak yüksek lisans çalışması olarak incelediğimiz seyahatname literatüründe karşımıza çıktı. Bu öncü çalışma aynı zamanda 19. yüzyıl Trabzon'u hakkında yapılan çalışmaların kısıtlı boyutunu da görmemizi sağladı. Yabancı kaynaklar bir kenara sadece Osmanlı arşiv kaynaklarının kullanıldığı ve şehri değişik yönleri ile ele alan bir çalışmanın eksikliği bizi, Trabzon'u biraz daha derin bir araştırma konusu olarak seçmeye itti. Bu bağlamda Osmanlı arşiv kaynakları yanında Trabzon hakkında bir şehir tarihinin parçası olarak ilk kez Fransız ve İngiliz konsolosluk raporlarını kullanarak 19. yüzyılın Trabzon'una has olan zenginliği çalışmamıza da yansıtmaya çalıştık. Elbette çalışmamız bu konuda yapılmış son çalışma olmayacaktır. Dönemin kendine has özellikleri,

kaynakların çeşitliliği ve zenginliği göz önüne alındığında çalışmanın her bir bölümünün aslında ayrı birer araştırmanın konusu olabileceğini söylemek çok ileri bir iddia değildir; fakat çalışmamızda bir bütünlük oluşturması bakımından sosyal, idari ve iktisadi yapıdan oluşan bir şablon çerçevesinde Trabzon'u incelemeye çalışmak Trabzon tarihinin bu dönemdeki boşluğunu doldurmak yönünde daha makul bir yaklaşımdır.

Tanzimat Dönemi Osmanlı şehirleri literatürüne Trabzon'u konu olarak katkı yapma amacıyla olan bu çalışmayı şüphesiz mevcut literatür içerisinde bir yere oturtmak usul açısından gereklidir. Bu amaçla Tanzimat Dönemi şehir tarihi olarak literatürde yer alan araştırmalara değinmek ve arkasından da Trabzon hakkında yapılan çalışmaları değerlendirme yoluna gidilecektir.

Bilindiği gibi Tanzimat merkezde yeni bir dönemin başlangıcı olduğu gibi taşrada da oluşturduğu yeni kurumlar ile klasik dönemden oldukça farklı pek çok yeniliğin de başlangıcını teşkil etti. Bu bakımdan şehir tarihi araştırmalarında da Tanzimat'ın bir dönüm noktası olduğunu kabul etmek gerekir. Tanzimat öncesi dönemde ve literatürde genellikle 19. yüzyılın ilk yarısı olarak yer bulan çalışmalar genel olarak şer'îye sicillerini temel olarak klasik bir Osmanlı şehri profili sunarlar.² Zira bu profili belirleyen en önemli unsur kadı'nın klasik dönemdeki yetki genişliği ve bundan kaynaklanan şer'îye sicillerindeki zenginliktir. Fakat Tanzimat'ın ilkelerinin uygulanmaya konulması ile kadıların yetkilerinin ellerinden alınması ile birlikte şer'îye sicilleri eski önemini kaybetmeye başlamıştır.³ Bununla birlikte Tanzimat taşra için yeni kaynakları da ortaya çıkarmıştır. Şüphesiz bunların en önemlisi devletin Tanzimat'ın cârî olduğu yerlerdeki iktisadi gücü tespit etmeye yönelik olarak yapılan sayımlar sonucu ortaya çıkan *Temettuât Defterleri*'dir. Temettuât Defterleri ile birlikte Tanzimat taşrasına yeni bir kaynak üzerinden yaklaşma imkanı ortaya çıkmıştır ve böylece 1840-1845 yılları arasında bu kaynakları temel olan pek çok çalışma ortaya çıkmıştır.⁴ Fakat her ne kadar bu çalışmaların

² Rifat Özdemir, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986; İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, Ankara: TTK, 1995; Adem Kara, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısından Antakya (1800-18501)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

³ Dursun Bayraktar, **Tanzimat'ın İlk Yıllarında Bolu: Şer'îye Sicilleri 1833-1850**, Bolu: Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2009, s. 4.

⁴ Bu konuda bkz. Said Öztürk, "Türkiye'de Temettuât Çalışmaları", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 1(1), (2003), s. 287-304.

bazıları⁵ Tanzimat dönemi başlığı altında yayınlansa da temettuat sayımları bu dönemdeki iktisadi ve sosyal yapının bir yansıması olarak bize sadece sınırlı bir dönem hakkında bilgi verebilecek niteliktedirler. Temettuat sayımları gibi bu dönemde yapılan nüfus sayımları sonunda ortaya çıkan nüfus defterleri de Tanzimat'ın taşraya ilişkin ortaya çıkardığı diğer bir kaynaktır. Bunun yanında Tanzimat döneminin merkez reformlarının bir yansıması olarak gerek merkez gerekse de taşrada ortaya çıkan yeni idari kurumların ortaya çıkardığı yeni bürokrasi ve bunun belgelerdeki yansıması, şehir tarihi araştırmalarında en önemli kaynaklardan biridir. Fakat Trabzon gibi önemli merkezleri göz önüne aldığımızda bu kaynakların yanında konsolosluk raporlarına da yer ayırmak gerektiği düşüncesindeyiz. Zira konsoloslar sadece kendi ülkelerinin buldukları bölgedeki çıkarlarının temsilcileri olmalarının ötesinde taşradaki sosyal, ekonomik ve idari yaşamın da birer aktörleri olmaları ve bu rollerini sorumlu oldukları birimlere düzenli rapor etmeleri itibarıyla buldukları şehrin tarihi için hiç de göz ardı edilmeyecek zengin bir kaynağı da ortaya çıkardılar. Bu bakımdan kendi iç dinamikleri ile gerçek bir *Tanzimat Şehri*'ni anlamak için bu kaynakların da yerel tarih çalışmalarında kullanılması gerekmektedir. Her ne kadar ülkemizde bu tür çalışmalara rastlamak zor olsa da Osmanlı sınırları dışında kalan bazı bölgeler için bu yöntemin kullanıldığı pek çok çalışma vardır.⁶

Çizilen bu kaynak çerçevesi içerisinde, Trabzon'un bu döneme dair kaynak durumu hakkında Temettu sayımının olmaması şehir tarihi açısından en önemli eksikliklerden biridir. Zira sayımların gerçekleştiği 1840-1845 yılları arası Trabzon halen daha Tanzimat düzeninin dışındaydı ve ilk teşebbüsler de istenileni vermemişti. Bunun yanında Tanzimat'ın 1850'lere kadar uygulanamaması; şer'iyeye sicillerindeki değişim ve yabancı kaynaklara da tam olarak vakıf olunamaması Tanzimat dönemi Trabzon'u hakkındaki çalışmaları engelleyen başlıca unsurlar olarak değerlendirilebilir.

Konunun Durumu ve Çağdaş Çalışmalar

Gerek yerli gerekse de yabancı araştırmacılar tarafından çok fazla çalışmaya konu olan Tanzimat dönemi ile ilgili olarak yukarıda belirttiğimiz Tanzimat öncesi şehir çalışmaları belirli kaynaklar üzerinde şekillenen genellenmiş bir taslak henüz mevcut

⁵ Zeynel Özlü, *Tanzimat Döneminde Anadolu'da Kır ve Kent Hayatı: Bolu-Göynük Örneği*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2007; Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999; Selim Özcan, *Tanzimat Döneminde Sinop'un Sosyal Ekonomik Durumu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

⁶ Örnek bir çalışma için bkz. Bülent Özdemir, *Ottoman Reforms and Social Life: Reflections from Salonica, 1830-1850*, İstanbul: The Isis Press, 2003.

değildir. Bu kısmen kaynakların çeşitliliğinden, konuya biçilen sınırdan ve çalışmanın kapsadığı idari birimin büyüklüğünden kaynaklanmaktadır. Zira konu örneklerini gördüğümüz gibi bazen bir eyalet⁷ bazen de bir ülke⁸ olabilmektedir. Fakat buna karşın 19. yüzyıl Osmanlı şehri idari yapıdaki değişme, kentsel gelişim ve sosyo-ekonomik değişmeler açısından pek çok incelemeye tabi tutulmuştur.⁹ Biz de çalışmamızda bir 19. yüzyıl Trabzon'u ortaya çıkararak idari, sosyal ve iktisadi koşulları değerlendirerek Tanzimat dönemi şehir tarihi araştırmalarına Trabzon'u da eklemeyi ve 19. yüzyılın kendine has özelliklerini Trabzon örneğinde incelemeyi hedefledik.

Tarih boyunca önemli bir merkez olagelen Trabzon'un tarihi hakkında yapılmış olan çalışmalara bakıldığında şehrin gerek Osmanlı öncesi gerekse de Osmanlı dönemi hakkında çok geniş bir literatüre sahip olduğu görülür.¹⁰ Konumuz açısından bakıldığında ise 19. yüzyıl ile ilgili önemli çalışmaların da var olduğu görülmektedir. Özellikle 1986 yılından itibaren yapılmaya başlanan "Karadeniz" ve bunların arkasından gelen ve merkezinde Trabzon'un olduğu sempozyumlar Trabzon tarihi konusunda yerli ve yabancı araştırmacıların pek çok çalışmasını ortaya çıkardı. Fakat genel olarak bakıldığında oldukça dağınık olarak duran bu geniş literatür karşısında en azından belirli dönemlere ilişkin bir müstakil Trabzon tarihi ortaya çıkmış değildir. Bu bakımdan Trabzon Tarihi olarak halen daha raflarda 1877 yılında Şakir Şevket'in monografisini¹¹ ve büyük oranda bu eserden hareket eden Mahmut Goloğlu'nun¹² eserlerinin olması konu açısından düşündürücüdür. Fakat daha da ilginç dönemin kendine has özellikleri ve kaynakların çeşitliliği ve zenginliği açısından en fazla çalışılması gereken 19. yüzyılın da henüz yeterince işlenmeden kalmasıdır. Zira bize göre bu dönemin tarihinin yazılmasının zorluğu sadece Osmanlı arşiv kaynakları değil yukarıda önemini belirttiğimiz konsolosluk

⁷ Ebubekir Ceylan, **Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad, 1831-1872**, Unpublished Doctoral Dissertation, Boğaziçi University Graduate Institute of Social Sciences, 2006.

⁸ Zafer Gölen, **Tanzimat Devrinde Bosna Hersek**, Ankara: TTK, 2010.

⁹ Bu konuda örnek bir çalışma olarak bkz. Gregoire François Georgeon-Paul Dumont, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996; David Kushner (ed.), **Palestine in the Late Ottoman Period Political Social and Economic Transformation**, Leiden: E. J. Brill, 1986; Moshe Ma'oz, **Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861**, London: Oxford University Press 1968.

¹⁰ Bu konuda örnek bir çalışma için bkz. Yüksel Küçükler, **Trabzon Tarihi Bibliyografyası**, İstanbul: Serander Yayınları, 2010.

¹¹ Şakir Şevket'in eseri ilk kez 1877 yılında iki cilt halinde yayınlanmıştır. Çalışmamızda bu eserin 2001 yılında basılan transkripsiyonundan istifade edilmiştir. Bkz. Şakir Şevket, **Trabzon Tarihi İlk Türkçe Şehir Tarihi**, haz. İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2001.

¹² Goloğlu'nun eseri ilk kez 1934'de yayımlandı. Eser daha sonra pek çok kez basıldı. Bkz. Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi (Fetihten Kurtuluşa Kadar)**, Trabzon: Serander Yayınları, 2000.

raporlarının ve seyahatnamelerin de dahil edilmesi gereken birden çok ana kaynağa dayanan bir faaliyet olmasından ileri gelmektedir. Bu bağlamda bu çalışmanın da amacı bu zorluğa karşın Osmanlı, Fransız ve İngiliz arşiv kaynaklarını kullanarak belirlenen dönemler içinde bir “Trabzon Tarihi” oluşturmaktır.

Her araştırmada olduğu gibi bizim çalışmamızın da beslendiği ve temel aldığı bazı çalışmalar olmuştur. Çünkü her çalışma bir diğer çalışmanın üzerinde şekillenir, ona bir şeyler katar ve yeni bir bilgi kümesi ortaya çıkar. Bu bakımdan çalışmanın değişik bölümlerini ilgilendirmesi itibarı ile kısa bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Tanzimat Dönemi’nde Trabzon ile ilgili olarak ilk olarak bahsetmemiz gereken çalışma E. Esin Sarioğlan tarafından yapılan “*Tanzimat’ın Trabzon’da Uygulanması (1839-1856)*” adlı master çalışması¹³ ve Abdullah Saydam’ın “*Trabzon’un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)*”¹⁴ makalesidir. Sarioğlan’ın çalışması özellikle Tanzimat’ın Trabzon’da uygulanması sürecine odaklanmış bir çalışma olması nedeniyle daha sonra idari yapıdaki değişimlerden ve yeni idari kurumlardan bahsetmez. Saydam’ın makalesi de aynı süreç üzerinde yoğunlaşır. Bu kaynakların dışında 19. yüzyıl Trabzon’unun geçirdiği iktisadi serüveni ortaya koyması bakımından A. Üner Turgay’ın çalışmalarına özellikle değinmek gerekir. Turgay’ın “*International Politics, Economic Development and Social Change in Trabzon in the Nineteenth Century*”¹⁵ adlı tez çalışması ve temelinde bu tezdeki bulgulara dayanan “*Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict*”¹⁶ ve “*Trabzon*”¹⁷ adlı makaleleri büyük oranda İngiliz kaynakları çerçevesinde Trabzon’un durumunu ortaya koymakta ve halen konu hakkında en geniş çaplı çalışmalar olarak durmaktadır. Trabzon’u bu dönemde imparatorluğun en önemli şehirlerinden biri olarak yansıtan bu çalışmalar 19. yüzyıl Trabzon’daki gelişmeleri ticaret merkezli olarak görülen değişimleri temel alarak açıklamaya çalışmaktadır. Bu anlayış bir dereceye kadar doğru olmakla birlikte Tanzimat dönemindeki değişimin birden çok etkene

¹³ E. Esin Sarioğlan, **Tanzimat’ın Trabzon’da Uygulanması (1839-1856)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTU Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

¹⁴ Abdullah Saydam, “Trabzon’un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)”, **OTAM**, 18, (2006), s. 285-317.

¹⁵ A. Üner Turgay, **International Politics, Economic Development and Social Change in Trabzon in the Nineteenth Century**, Unpublished Doctoral Dissertation, University of Wisconsin-Madison Graduate School, 1976.

¹⁶ A. Üner Turgay, “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict”, **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, I, ed. B. Braude-B. Lewis, New York: Holmes & Meier Publisher, 1982, s. 287-313.

¹⁷ A. Üner Turgay, “Trabzon”, **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri**, çev. Gül Çağalı Güven ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 45-73.

dayandığını düşünecek olursak bir Tanzimat Trabzon'u yaratan koşulların yerel olduğu kadar merkezi bir güçten de ivme kazandığı anlaşılır. Çalışmamızda kullandığımız bu dönemde Trabzon'u ilgilendiren en önemli bayındırlık hamlesi olan Trabzon-Erzurum yolunun yapımını konu alan S. Tozlu'nun "*Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*"¹⁸ ve H. Kaleli'nin "*XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi*"¹⁹ doktora çalışmaları da özellikle bayındırlık konusunda en çok istifade ettiğimiz çalışmalar oldu. Bunun dışında çalışmanın şekillenmesinde konuyla ilgili pek çok kaynağın da önemli katkıları oldu. Bu bakımdan elbette bu çalışmanın üzerine eklenecek yeni çalışmaların olması muhtemel olduğu gibi bu, Trabzon tarihi için de özellikle araştırmacıların en çok temenni edeceği bir şeydir.

Çalışma ve Bölümleri

Çalışma Tanzimat Dönemini esas alması bakımından sadece Tanzimatın uygulanmasını ve idari yapı üzerinde yoğunlaşmış değildir. Bunlara ilaveten sosyal, ekonomik ve idari koşulların bir arada işlenmeye çalışıldığı dört temel bölüm halinde hazırlanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümü "Sosyal Yapı" başlığı altında bir Trabzon görüntüsü sunmayı amaçlamaktadır. Burada ilk olarak şehirdeki insan faktörünün yerleşik olduğu mekân olarak mahalleler temelinde şehrin fiziki yapısını ve bunların etnik bileşenlerini, ikinci olarak da Tanzimat Trabzon'unun en önemli özelliklerinden biri olan demografik değişimleri ve şehrin nüfusunu incelemeyi amaçlamıştır. Bunun yanında dönem içinde demografik yapıyı en çok etkileyen unsurlar olarak salgın hastalıkları ve 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının fenomeni haline gelen göç olgusunu Trabzon ölçeğinde incelemeye ve bu iki gücün şehir üzerindeki etkilerini belirlemeyi amaçlamaktadır.

"İdari Yapı" başlığını taşıyan ikinci bölümde ise ilk olarak Trabzon'un Osmanlı idaresinde geçirdiği idari değişiklikler ve özellikle 19. yüzyıldaki idari yapı üzerinde durulmuştur. Tanzimat idaresini daha iyi anlamak ve bölgenin kendine has koşullarını ortaya koymak için Tanzimat öncesi idari yapının genel özellikleri olarak bölgedeki ayânlık ve etkileri üzerinde bir değerlendirme yapılmıştır. Tanzimat süreci ile ilgili olarak

¹⁸ Selahattin Tozlu, **Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

¹⁹ Hüseyin Kaleli, **XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

yeni düzenin uygulanması için yapılan ilk girişimler ve bunların aktörleri olan valilerin çalışmaları ve karşılaşılan belli başlı zorluklar üzerinde durulmuştur. Yine bu bölüm altında idari yapıyı şekillendiren 1864 Nizamnamesinin Trabzon’da uygulanmasını ve bu nizamname doğrultusunda yeni kurumlar ve mülki teşkilatı incelemektedir.

Üçüncü bölüm olarak “İktisadi Yapı” başlığı altında kaynakların bize elverdiği oranda bir iktisadi durum analizi yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak değindiğimiz konu ticaret olmuştur. Burada Transit bir ticaret noktası olarak Trabzon’un yükselişini, Trabzon’un gerisinde olan bölgeler ile olan iktisadi bağlantılarını, şehirdeki yabancı ticareti ve ticarete görülen dalgalanmalar ve bunlara etki eden faktörler incelenmeye çalışılmıştır. Diğer bir başlık olarak sınırlı da olsa şehir ekonomisi için önemli olan endüstri ve üretim adı altında geleneksel bazı faaliyetlerin bu dönemdeki durumu incelenmiştir. Son olarak da Trabzon’un ithalat ve ihracatında zamanla etkili olmaya başlaması açısından Trabzon ve yakın çevresinin tarımsal potansiyelini değerlendirmeye, Trabzon’da tarımı şekillendiren unsurlara ve tarımsal üretimde görülen değişimlere işaret edilmeye çalışılmıştır.

“Ulaşım, Haberleşme ve Bayındırlık” başlığı altında ise imparatorluk genelinde bir 19. yüzyıl şehri yaratan genel koşulların Trabzon’da ne derece gerçekleştiğini ilk olarak ulaşım ağında görülen değişimler ve bunların etkileri, ikinci olarak haberleşme konusundaki gelişmeler incelenmiştir. Son olarak da şehrin silüetini değiştiren yeni kamu binaları, yeni hizmetler ve şehirdeki altyapı düzenlemeleri çerçevesinde bayındırlık faaliyetlerine değinerek 19. Yüzyıl Modernleşmesi’den Trabzon’un ne derece nasiplendiğine değinilmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Belge Tasnifleri

İrâdeler: Çalışmamızın Osmanlı arşiv malzemelerinin önemli bir kısmı irâde tasnifine aittir. Kelime anlamı itibarı ile irâde padişahın emri, fermanı, arzusu anlamına

gelmektedir.²⁰ Bilindiği gibi 1831 yılından itibaren padişahların emir ve buyrukları irâdeler yoluyla bildirilmeye başlanmıştır.²¹ İrade tasniflerinde merkezin talimatları, atama kayıtları, nizamnameler, vali ve diğer yetkililerin raporları gibi çok geniş bir alanı kapsayan konularla ilgili belgeleri ihtiva etmektedir.²² 1255-1309/1839-1892 yılları İradeleri de kendi içinde Dahiliye, Hariciye, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Mahsûs, Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye kısımlarına ayrılmaktadır. Bu tasniflerden Dahiliye 1255-1309/1839-1892, Hariciye 1255-1309/1839-1892, Meclis-i Vâlâ 1256-1284/1840-1868, Meclis-i Mahsûs 1270-1309/1853-1892, Şûra-yı Devlet 1284-1309/1867-1892, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 1285-1296/1868-1879 yılları arasındaki belgeleri kapsamaktadır.²³ Çalışmamızda irâde tasnifinin daha çok Dâhiliye ve Meclis-i Vâlâ tasnifinden istifade edilmekle birlikte Hariciye, Meclis-i Mahsus ve Mesail-i Mühimme tasnifinden de bazı belgelerde çalışmanın değişik yerlerinde kullanılmıştır.

Sadaret Mektubî Kalemî Belgeleri (A. MKT): Bilindiği gibi Mektûbî Kalemî, Sadaret Teşkilatı içinde başından itibaren önemli bir yer işgal etmiştir.²⁴ Sadaret tarafından çeşitli makamlara yazılan emir ve buyuruldular bu kalemden yazılmıştır. Tanzimat'tan sonra da aynı kalem Sadaret'in gerek İstanbul'daki nezâret ve devâirle(daireler), gerekse taşra ile yaptığı yazışmaları yürütmüştür. Görevi sadaretin bütün nezâret, devâir ve vilayetlerle olan yazışmalarını yapmak, buralardan gelen tahriratı hülâsa ederek asıllarıyla birlikte sadrazama sunmak, sadrazamın mektuplarını yazmak ve özel kalem müdürlüğünü yapmak olan bu kalemdeki vesikalar Sadaret'in İstanbul'daki nezaret ve dairelerle yaptığı yazışmalar olan tezkire ve derkenarlar ve de taşrada bulunan mülkî, askerî, adlî her türlü resmî makama yazılan ve bu makamlardan gelen şukka, kâime, mazbata, îlâm ve mektuplardır. Bu tasnif de kendi içinde Mühimme Odası (MHM), Umum Vilayet (UM), Nezaret ve Devair (NZZ), Meclis-i Vâlâ (MVL), Deavi (DV), Divân-ı Ahkam-ı Adliye(DA) gibi muhaberat, makam, ve dairesine göre muhtelif kısımlara ayrılmıştır. Çalışmamızda bu tasnifin daha çok isyan, deprem, sınır meselesi, savaş, kıtlık, iskân gibi önemli konulardaki evrakı içeren Mühimme Kalemî; sadaretle vilayetler arasındaki

²⁰ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2000, s. 311.

²¹ Mithat Sertoğlu, **Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi**, Ankara: TTK, 1955, s. 51-52; Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, Ankara: TTK, 1998, s. 5.

²² Gölen a.g.e., s. XXXII.

²³ Atilla Çetin, **Başbakanlık Arşivi Kılavuzu**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1979, s. 14-15; **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s. 312.

²⁴ Bu konuda bkz. Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)**, İstanbul: Eren Yayınevi, 1993, s. 30-31.

yazışmaları içeren Umum Vilayat; sadaretin İstanbul'da bulunan nezaret ve dairelerle olan yazışmalarını içeren Nezaret ve Devair ve de sadaret ile Meclis-i Vâlâ arasındaki yazışmaları içeren Meclis-i Vâlâ ile ilgili belgelerinden istifade edilmiştir. Bunların dışında saray ile sadaret arasındaki muhaberatı yürüten Âmedi Kalemî (A. AMD) belgelerinden de istifade edilmiştir.²⁵

Cevdet Tasnifi(C): Çalışmada istifade edilen bir diğer tasnif de Cevdet Tasnifi'dir. Muallim Cevdet başkanlığında kurulan bir heyet tarafından oluşturulan bu tasnif konulara göre bir ayrıma tabi tutulmuştur. 960-1322/1553-1904 arasındaki kayıtları ihtiva eden bu tasnif 17 ana bölümden oluşmaktadır.²⁶ Çalışmamızda daha çok Dahiliye (DH) olmak üzere bu tasnifte yer alan Adliye (ADL), Belediye (BL), Maarif (MF), İktisat (İKTS), Nafia (NF), Evkaf (EV) ve Askeri (AS) bölümlerinden bazı belgelerden istifade edilmiştir.

Bu belgelerin dışında sınırlı da olsa I Mahmud'dan II Mahmud döneminin sonuna kadar olan 112 senelik dönemi ihtiva eden ve Osmanlı padişahlarının herhangi bir konu hakkındaki emir ve buyrukları olan Hatt-ı Hümayûn (HAT) tasnifinden; Hariciye Nezareti Mettûbî Kalemî (HR. MKT), Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL), Şura-yı Devlet (ŞD), Dâhiliye Mektûbî Kalemî (DH. MKT), Yıldız Esas Evrakı (Y. EE) ve Yıldız Perakende (Y. PRK) tasniflerinden konumuzla ilgili bazı belgelerden istifade edilmiştir.

Defter Tasnifleri

Çalışmamızda kullandığımız en önemli defter tasnifi Bâb-ı Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleridir (BEO. AYN.d). Bu defterler sadaret dairesinden diğer devlet dairelerine, vilayetlere ve diğer makamlara yazılan tezkirelerin ve muharreratın aynen suretlerinin kaydedildiği defterlerdir.²⁷ Bu tasnif altında Trabzon ile ilgili olarak 928-936 numaraları arasında 9 adet Trabzon-Canik Ayniyat Defteri bulunmaktadır. Bu dokuz defter 1283-1295/1866-1878 yılları arasını kapsamaktadır.²⁸ Tüm vilayeti ilgilendiren pek çok yazışmanın özetini içermesi bakımından konumuz ile alakalı olarak sadece 928, 929 ve 930 Numaralı ayniyat defterlerinden istifade edilmiştir.

²⁵ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s. 332-338.

²⁶ Çetin, a.g.e., s. 10-11; **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s. 411-412;

²⁷ Çetin, a.g.e., s. 78-83; Sertoğlu, a.g.e., s. 70-71.

²⁸ Sertoğlu, a.g.e., s. 47-48; Osmanlı Arşiv Rehberi'nde bu dönem sadece 1866-1867 yılları olarak yanlış gösterilmektedir.

Defter tasnifinde kullanılan diğere bir defter türü de Vilayat Gelen-Giden Defterleridir (BEO, V. GGD). 1864 Vilayet Nizamnamesi ile beraber Osmanlı idari sisteminde eyaletten vilayet sistemine geçmiştir. Bundan sonra her vilayet için ayrı defterler tutulmuştur. Merkez ile taşra arasında yapılan her türlü yazışmanın özetini barındırması itibarı ile asıl belgelere ulaşamadığı durumlarda Gelen-Giden defterleri bu konuda önemli bir boşluğu doldurmaktadır.²⁹ Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam eden bu defterlerin Trabzon ile 3 adet gelen, 4 adet de giden olmak üzere toplam 7 defter bulunmaktadır.³⁰ Konumuzun kronolojik sınırları içinde olmak 187 ve 190 Numaralı defterlerden istifade edilmiştir.

Çalışmamızda kullandığımız diğere bir defter türü de Nüfus Defterleridir (NFS. d).Nüfus defterlerinde özellikle şehirdeki gayrimüslimlerin meskûn olduğu mahallelerin belirlenmesinde istifade edilmiştir. Bu bakımdan 1251(1835-1836), 1258 (1842-1843)ve 1264(1847-1848) yıllarına ait olmak üzere 1152, 1153 ve 1154 Numaralı nüfus defterlerinden istifade edilmiştir. Bu konuda diğere bir defter de Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d) tasnifi altında yer alan ve 1256 tarihli 215 Numaralı Trabzon Nüfus Yoklama Defteridir.

Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi-Archives du ministère des Affaires étrangères français (AMAEF)

Çalışmada da görüleceği üzere Osmanlı arşivi dışında en çok istifade edilen arşiv Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi'dir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin en kadim müttefiki olan Fransa'nın değişik arşivlerinde Osmanlı-Fransız ilişkiler hakkında tarihi oldukça eskiye giden çok önemli bir arşiv malzemesi bulunmaktadır. Bu kaynaklar Fransa'nın değişik şehirlerinde, Paris, Nantes, Marsilya ve Aix-en-Provence'daki arşivlerde yer almaktadır.³¹ Bu arşivlerden Trabzon ile ilgili olarak en zengin kaynakların bulunduğu arşiv Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Archives du ministère des Affaires étrangères français)'dir. 1803 yılında Sinop'ta Pascal Fourcade'ın atandığı bir genel

²⁹ Gölen, a.g.e., s. XXXIII.

³⁰ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s. 218-219.

³¹ Fransa'nın değişik arşivlerinde Yakınoğu ile alakalı araştırmalara kaynak olacak arşivler hakkında bkz. **Sources de l'Histoire du Proche-Orient et de l'Afrique du Nord dans les Archives et Bibliothèques français**, Tome I-II, München, New Providence, Paris-London: K.G. Saur, 1996; Ayrıca bu konuda bkz. İbrahim Güler, "Türkiye Dışındaki Bazı Arşivlerin Türk Tarih İncelemelerine Kazandırılması (Tunus ve Fransa Arşivleri Örneği)", **T.C. Başbakanlık I. Milli" Arşiv Şurası (20-21 Nisan 1998, Ankara)**, Ankara: TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1998, s. 295-318.

komiserliğin alt birimi olarak Ereğli’de ve Trabzon’da birer alt komiserliğin kurulması ile güney Karadeniz limanlarındaki ilk Fransız temsilcilikleri de açılmış oldu. Fakat daha sonra Ereğli ve Sinop’taki konsolosluklar kapatılmış ve sadece Trabzon Karadeniz’in Anadolu kıyılarındaki yegâne temsilcilik olarak kalmıştır. Trabzon’daki konsolosluk ise 1803 yılından 1947 yılına kadar Trabzon’da kalmış ve şehirdeki en uzun süreli yabancı temsilcilik olmuştur. Bu konsolosluğun yaklaşık 150 senelik varlığı aynı zamanda şehrin tarihi ile ilgili çok önemli bir arşiv malzemesini de ortaya çıkarmıştır. Bu arşivde yer alan Trabzon ile ilgili belgelere biraz daha yakından bakıldığında iki merkez karşımıza çıkar. Bunlardan ilki yakın zamana kadar Paris’te “*Quai d'Orsay*” olarak da bilinen ve 2010 yılında La Courneuve’deki merkeze taşınan “*Archives du ministère des Affaires étrangères français*” Dışişleri Bakanlığı Arşivi’dir. Bu arşivde “*Correspondance consulaire et commerciale, 1793-1901*” tasnifi altında Trabzon’a ait 1801-1901 yıllarını kapsayan 13 dosya bulunmaktadır.³² Bu dosyalardan konumuzun sınırlarını kapsayan ilk dokuz cildi taramak suretiyle istifade edilmiştir. Bu arşivde yararlandığımız diğer bir tasnif de “*Correspondance politique des Consuls*” tasnifidir. Bu tasnif içinde Trabzon ile ilgili 1847’ye kadar olan belgelerin 1826-1840 yılları arası “*consulat divers*” tasnifinde; 1841 ile 1847 arasındaki yazışmalar da “*Erzeroum*” tasnifi içindedir. Bunun dışında bu tasnifte 1848’den başlayan ve 1895’e kadar giden altı müstakil “*Trébizonde*” dosyası bulunmaktadır.³³ Çalışmada bunların ilk dört dosyasından istifade edilmiştir. Burada özellikle belirtmemiz gereken husus ise bu iki tasnifte de yer alan dosyaların Trabzon’daki konsolosluktan doğrudan dışişlerine ve buradaki ilgili birimlere giden belgeler olduklarıdır.

Çalışmamızda bize esas kaynakları sağlayan arşiv ise Dışişleri Bakanlığı Arşivi’nin Nantes’da bulunan “*Centre des Archives diplomatiques de Nantes(CADN)*” arşividir. Aslında bu arşiv dışişleri bakanlığının konsolosluk arşiv merkezi durumundadır. Bu itibarla konsoloslukların tüm yazışmalarını barındıran bir merkezdir. Konumuz itibarı ile en çok bu arşivdeki kaynaklardan istifade edilmiştir. Burada kullandığımız en önemli tasnif ise “*Constantinople*” yani elçilik arşivinde yer alan “*Répertoire numérique des archives rapatriées de l’ambassade de France à Constantinople*” kataloğu altında yer alan “*Serie D*” tasnifinde konsolosluklar ile elçilik arasındaki yazışmaları içeren “*Correspondance avec le poste de Trébizonde*” dosyalarıdır. Bu dosyalar diğer bir açıdan bakıldığında La

³² <http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/Trebizonde.pdf>(18/04/2012)

³³ <http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/CPC-Turquie-1826-1870.pdf>; <http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/CPC-Turquie-1871-1896.pdf> (18/04/2012)

Courneuve’de yer alan politique, consulaire et commerciale yazışmalarını da içerdiğinden ve bu birimlere gönderilen yazıların kopyaları olduğundan dolayı çok daha rahat bir kullanıma sahiptirler. Bu tasnifte 1803-1914 yılları arasını kapsayan 15 karton bulunmaktadır. Çalışmada bu kartonların 1803-1880 yıllarını kapsayan ilk 11’inden istifade edilmiştir. Bunun dışında bahsedilmesi gereken diğer bir tasnif de “*Archives des postes*” başlığı altında olan konsolosluk arşivleridir.³⁴ Burada konsolosluğun tüm bürokrasisini yansıtan ve çok değişik konuları içeren 107 karton yer almaktadır. Çalışmada bu tasnifte yer alan belgelerin aynı zamanda Constantinople tasnifinde yer alması nedeniyle sınırlı oranda istifade edilmiştir.

İngiliz Milli Arşivi Public Record Office, (PRO)

Çalışmamızda istifade ettiğimiz bir diğer arşiv de “*Public Record Office*” yani İngiliz Milli Arşividir. Kuruluşu 19. yüzyılın ortalarına kadar giden³⁵ bu arşiv Osmanlı İmparatorluğu açısından da oldukça önemli kaynaklar ihtiva etmektedir. Çalışmamız sırasında daha çok bu arşivde yer alan Foreign Office (*General Correspondence from Political and Other Departments*) yani politik ve diğer servislerden gelen genel yazışmaları içeren dosyalardan istifade edilmiştir.³⁶ Bu tasnifte FO 78 (*Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire*) numaralı alt tasnif Osmanlı İmparatorluğu ile 1780-1905 yılına kadar yapılan politik ve diğer servisleri ilgilendiren yazışmaları içeren dosyalar Trabzon ilgili çok önemli arşiv kaynaklarını barındırmaktadırlar. FO 78 tasnifi altında Trabzon ile ilgili 63 adet dosya bulunmaktadır.³⁷ Bilindiği gibi bu kaynakların ortaya çıkaran gelişme de 1830 yılında şehirde İngiliz konsolosluğunun kurulmasıydı. Fakat bu tasnifteki dosyalar 1843 yılından itibaren başlamaktadır. Bunun yanında bu dosyalar hakkında söylenmesi gereken diğer bir husus da Fransız arşivlerinde olduğu gibi sadece Trabzon’a mahsus dosyalar olmadığı ilgili yıllar ile alakalı olarak diğer konsolosluk bölgelerinden gelen evrakların bir arada ciltlenmesiyle oluşturulduklarıdır. Biz bu tasnifte yer alan 195, 654, 703, 1535, 1607, 1775, 1832, 1989, 2101 ve 2050 numaralı dosyalardan istifade ettik.

³⁴ <http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/Egfpstes2005-LZ.pdf> (18/04/2012)

³⁵ Bilal Şimşir, “Milli Arşiv Davamız Üzerine”, **Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu**, İstanbul: İstanbul Matbaası, (ty), s. 101-102.

³⁶ <http://www.nationalarchives.gov.uk/catalogue/DisplayCatalogueDetails.asp?CATID=199&CATLN=2&FullDetails=True> (18/04/2012)

³⁷ <http://www.nationalarchives.gov.uk/catalogue/searchresults.asp?fldResultMarker=61&fldSearchNumber=163618&SearchInit=1> (18/04/2012)

Bunun dışında FO tasnifinde yaralandığımız diğer bir alt tasnif de 1831 yılından 1949 yılına kadar uzanan ve 56 dosyadan mürekkep Trabzon ve diğer konsolosluklardan gelen yazışmaları ihtiva eden FO 195 numaralı tasnifte yer alan belgelerdir. Bu tasnifte ulaşabildiğimiz üç dosyadan, 294, 528, 965 numaralı dosyalardan faydalanılmıştır. Son olarak da konsolosluktan Foreign Office'e veya İstanbul'daki elçiliğe gönderilen yazışmaların kaydedildiği FO 524 numaralı tasnifte yer alan 10,16 ve 20 numaralı dosyalardan istifade edilmiştir.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Çalışmamızda Fransız ve İngiliz arşiv kaynaklarından istifade etmenin yanında orijinalleri bu arşivlerde bulunan bazı yayınlanmış arşiv belgelerinden de istifade edilmiştir. Bunlardan en çok istifade edilen kaynak ise İngiliz kaynaklarıdır. House of Commons Parliamentary Papers³⁸ başlığı altında sosyal, politik, ekonomik ve dışişleri ile ilgili çok geniş bir alanı kapsayan Avam Kamarası belgelerinin konumuz açısından önemli olan bölümü “*Accounts and Papers*” adlı kısmıdır. Burada Devlet hazinesinden elde edilen istatistikler, Ticaret Meclisi, Harp Dairesi ve Donanma ile ilgili belgelerin yanında elçiler, idareciler ve ülke dışında bulunan ordu görevlilerinden gelen belgelerin yanında ticaret ve denizcilik ile ilgili önemli belgeleri de ihtiva etmektedir.³⁹

Bilindiği gibi İngiliz Hükümeti'nin ilişkide bulunduğu ülkeler hakkındaki bilgi kaynağı bu ülkelerdeki konsoloslar ve resmi görevli olarak bulunan görevlilerdi. Bunlardan konsolosluk görevini de üstlenmiş olan tüccarlar 1824 yılında çıkarılan bir yasa ile sivil memur statüsü kazandı ve bundan sonra İngiliz hükümeti ile daha düzenli bir yazışma sistemi gerçekleştirildi. Bu konsolosların gönderdikleri raporlar ise 1854'ten itibaren düzenli bir biçimde basılıp yayınlanmaya başlandı. Böylece İngiliz hükümetinin yabancı ülkelerdeki konsolos ve diğer resmi görevlilerinin yazışmaları “Parliamentary Papers” başlığı altında yayınlanmaya başladı.⁴⁰ 19. yüzyılda Anadolu'daki en aktif İngiliz konsolosluklarından biri olan Trabzon İngiliz konsolosluğundan çıkan önemli raporlar da bu “Accounts and Papers” kısmı altında yayınlandı. Çalışmada 1854'ten 1881'e kadar olan süre içinde yayınlanmış bu belgelerden istifade edilmiştir.

³⁸ <http://parlipapers.chadwyck.co.uk/marketing/guide.jsp> (19/04/2012).

³⁹ <http://parlipapers.chadwyck.co.uk/marketing/guide.jsp> (19/04/2012).

⁴⁰ Mehmet Murat Baskıcı, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2005, s. VII-VIII.

İngiliz kaynağı olarak istifade edilen diğerk bir kaynak da Foreign Office tarafından “*Diplomatic and Consular Reports*” başlığı altında yayınlanan belgelerdir. Bu belgeler Accounts and Papers adı altında yayınlanan belgelerden farklı olarak konusuna göre ayrı basımlardan oluşmaktadır. Çalışmamızda yüzyılın sonlarındaki durumu yansıtmak bakımından “Diplomatic and Consular Reports Turkey” başlığı altındaki “Trebizond” raporlarından istifade edildi. Son olarak aynı şekilde Fransız konsolosluk raporlarının yayınlanmış şekli olan “*Annales du Commerce Exterieur*” ve “*Bulletin Consulaire Française*” adlı yayınlanmış belgeler de bu kısımda kullandığımız diğerk kaynaklardır.

Bu kısımda bahsedeceğimiz son kaynak da salnamelerdir. Trabzon vilayetine ait 1869-1904 yılları arasında toplam 22 salname yayınlanmıştır.⁴¹ Bu salnameler içerdikleri bilgiler itibarı ile yüzyılın son otuz senesi için mutlaka başvurulması gereken kaynaklar arasındadır. Salnamelerde vilayet ve buna bağılı birimlerdeki kamu hizmetlilerinin listesi, yani vilayette çalışan idarecilerin isimleri ve mevkileri, istatistiki tablolar, ticaret, nüfus ve şehirdeki döküm, ticarethane, şirket, doktor, eczacı acente, ayrıca vilayetin ekonomik durumuna ilişkin bazı verileri de görmek mümkündür.⁴² Bunların yanında salnameler zamanla bölgenin tarih ve coğrafyası, ticari ve ekonomik faaliyetleri, nüfus okullar vb. her türlü konuyu kapsayacak şekilde genişlemiştir. Buna karşın bazı yıllar salnamedeki bilgilerin değışmeden kalması salnamelerin kullanımında dikkat edilmesi gereken unsurlardan biridir. Çalışmamızda Kudret Emiroğlu tarafından Latin harflerine aktarılan ve ciltler halinde yayınlanan salnameler kullanılmıştır.

⁴¹ Hasan Duman, **Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası Toplu Kataloğu**, I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 131-133.

⁴² Trabzon vilayeti Salnameleri pek çok çalışmaya konu olmuştur. Örnek olarak bkz. Kudret Emiroğlu, “Vilâyet Salnâmelerine Göre Trabzon’da Bürokrasi ve Eşraf”, **Kebikeç**, 14, (2002), s.155-176.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SOSYAL YAPI

1.1. Mahalleler

Osmanlı şehrinde mahalle birbirini tanıyan, birbirinin hareketlerinden sorumlu ve dayanışma içinde bulunan kişilerin oluşturduğu topluluğun yaşadığı temel birimlerden biriydi.⁴³ Osmanlı mahallesinde toplumu oluşturan değişik dini gruplar birbirlerinden tamamen ayrı bir mahalle yerleşmesi içinde değildi. Bunun nedeni de merkezî imparatorluğun kuvvetli otoritesi ve genel güvenliğin sağlanması için alınan önlemler ve oluşturulan kurumların işlevlerini yerine getirmesidir. Bunun sonucu olarak mahalle birimi bir savunma alanı olmaktan çıkmış, şehir sakinlerinin birbirleriyle daha rahat yaşadıkları bir mekân hâline gelmiştir.⁴⁴

İdari bakımdan ele alındığında mahalle şehrin en küçük yönetim biçimi idi. Halkın devlete karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmede “hane”nin yanı sıra mahalle bir değer ölçüsü olarak kabul edilmişti. Şehirli halkın ödeyeceği verginin dağıtımında ve benzeri hizmetlerin görülmesinde mahalle birim olarak ele alınıyordu.⁴⁵ Ayrıca Osmanlı toplumunda, bireyler yaşadıkları mahalleye göre tanımlanmıştır. Mahalle merkez tarafından malî bir birim olarak vasıflandırılmış ve orada yaşayan kişiler toplu olarak belli bir meblağdan sorumlu tutulmuştur. Bu da kişilerin birbirlerini karşılıklı olarak denetlemesini pekiştiren bir unsur olmuştur.⁴⁶

Anadolu Türk şehrinde mahallenin kuruluş ve gelişmesinde halkın dini temsilcileri olan şeyh ve dervişlerin önemli rolü olmuştur. Selçuklularda olduğu gibi Osmanlılarda da

⁴³Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, **Osmanlı Araştırmaları**, IV, (1984), s. 69; Kenan İnan, “Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)”, **Osmanlı Araştırmaları**, XVIII, (1998), s. 161-186.

⁴⁴Özen Tok, “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 18, (2005), s. 155-156.

⁴⁵Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara: TTK, 1997, s. 40; Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, 13, (2005), s. 99.

⁴⁶Halime Doğru, **XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1995, s.108; Tok, a.g.m., s. 156.

mahalle adlarının çoğu şahıs adları taşımaktadır. Anadolu'nun herhangi bir yerine yapılan mescit, mektep ve diğer hayır eserleri oraya yerleşen varlıklı kişiler tarafından yapılıyordu. Bu eserler yaptıran şahsın adını alıyor ve genellikle bulunduğu mahalleye de adını veriyordu.⁴⁷ Trabzon'da mahalle isimlerine bakıldığında burada Müslüman, Rum, Ermeni ve Katoliklerin ya ayrı mahallelerde veya bir arada yaşadığı görülmektedir.⁴⁸ Diğer Osmanlı şehirlerinde de olduğu gibi⁴⁹ Trabzon'da da mahallelerin tamamına yakın bir bölümü cami, mescid, medrese, zaviye veya kilise gibi dini yapıları yaptıranların veya tamir edenlerin ya da çeşitli meslek guruplarının (Debbağhane) ve cemaatlerin (Protestan) isimlerine göre adlandırılmıştı.⁵⁰ Bunun yanında Trabzon'da mahalle isimlerinin oluşmasında kalenin de etkili olduğu (Pazarkapı, İçkule vb.) ve değişik yer isimlerinin mahallelerin adlarına kaynaklık ettiği görülmektedir.⁵¹

Fetihten sonra Trabzon mahallelerinin görüntüsüne bakıldığında Müslümanlar ile Hıristiyanların ayrı ayrı mahallelerde yaşadığı; fakat Osmanlı idaresinde geçen yüz yılın sonunda Trabzon'da mahallelerin demografik yapılarının değişmeye başladığı görülmektedir.⁵² Bu dönemde mahalleleri artık dini bakımdan birbirinden ayırmak hemen hemen imkânsız bir hale gelmiştir. Her ne kadar isimleri Rumca olan ve kilise vb. değişik işaretler taşıyan mahalleler olmasına rağmen şer'iyeye sicillerinin verdiği bilgilere istinaden Trabzon'da ilerleyen dönemlerde Müslüman ve Hıristiyan halkın birlikte yaşadığı mahallelerin sayısında artış görülmüştür. Dolayısıyla bu örnekler Trabzon kentinde fetihten bir asır sonra hemen hemen "getto" olarak niteleyebileceğimiz bir mahalle kalmadığını göstermektedir.⁵³ Mahallelerin büyük çoğunluğunun dini ve etnik bakımdan karışık hale

⁴⁷ Ed(s). "Mahalle", El 2nd Edition. Edited by: P. Bearman; , Th. Bianquis; , C.E. Bosworth; , E. vanDonzel; and W.P. Heinrichs. Brill, 2011. 21 October 2011 (http://brillonline.nl/subscriber/entry?entry=islam_SIM-4775); Ertan Gökmen, **Tanzimattan II. Meşrutiyete Demirci Kazası**, İzmir: Demirci Belediyesi Kültür Yayınları, 2007, s. 54.

⁴⁸ Özellikle şehrin Osmanlı idaresine geçmesinden sonraki dönemde dini yapının mahallelerin oluşmasında çok daha belirgin olduğu ve mahallelerin Müslüman, Rum, Ermeni ve Katolik mahalleleri olarak ayrı birimler olduğu görülmektedir.

⁴⁹ Maurice M. Cerasi, **Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi**, çev. Aslı Ataöv, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 71.

⁵⁰ İbrahim Yılmazçelik, "18. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal Durumu", **Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildirileri**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Müd. Yayınları, 1999, s. 260.

⁵¹ Merkezinde kale olan şehir yerleşmelerinde kalenin şehrin dokusuna ve mahallelerin oluşmasındaki etkisini diğer Anadolu şehirlerinde de görmek mümkündür. Bkz. İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, Ankara: TTK, 1995, s. 27; Melek Öksüz, **XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 61-62.

⁵² M. Hanefi Bostan, **XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, Ankara: TTK, 2002, s. 124.

⁵³ Her ne kadar Osmanlı şehirleri ticari, dini, idari ve etnik bakımdan ayrı özellikler gösterebilirler de araştırmacılar tek bir tip ve sakinlerini gettolaştırıcı bir Osmanlı kentinin olmadığını belirtmektedirler. Bkz.

geldiği görülmektedir.⁵⁴ Fakat böyle olmakla birlikte nüfus yoğunlukları bakımından bakıldığında ve şehrin Osmanlı idaresine geçtikten sonraki süreç incelendiğinde Trabzon Kalesi'nin merkezde olduğu ve doğu, güney ve batı varoşlarının şehrin yerleşim alanını belirlediği Trabzon'da şehrin doğu varoşlarının daha çok gayrimüslimler tarafından iskân edildiği; buna karşın kale ve batı varoşunda da Müslümanların hâkim olduğu bir yerleşimin geliştiği görülmektedir.

1.1.1. Mahallelerin Fiziki Durumu

Fiziksel yapısına baktığımızda genel karakterini, güney-kuzey yönünde uzayan iki vadi, biri şehrin doğusunda biri de kalenin kuzeyindeki iki liman, kale ve Boztepe'nin belirlediği⁵⁵ Trabzon'da 19. yüzyılda mahallelerin görüntüsüne bakarak nasıl bir fiziki yapı gösterdiklerini anlamak için kısmen bu mahallelerin gelişim süreçlerini de incelemek gerekmektedir. 1461 yılında Osmanlı idaresine geçen Trabzon'da mahallelerin gösterdiği gelişimi takip edebildiğimiz dört adet tahrir mevcuttur. İlki fetihten yirmi beş yıl sonra yapılmaya (1486) başlanan bu tahrirler, 16. yüzyılda da 1523, 1553 ve 1583 yıllarında tekrarlanmıştır. Bu tahrirler mahallelerin gösterdiği gelişim konusunda en önemli kaynaklar olarak bu yüz yıllık süreçteki değişimi ortaya koymaktadırlar. Buna göre 1486'da Trabzon'da 20 cemaat ve 16 mahalle bulunuyordu. 1520'de ise bu sayı 1 cemaat ve 23 mahalle; 1554'te 44 mahalle ve 1 cemaat ve 1583'te ise 54 mahalle ve 1 cemaat bulunuyordu.⁵⁶ Şehirdeki nüfus artışına paralel olarak mahalle sayılarında da görülen bu artış aynı zamanda Müslümanların şehrin varoşlarına yayılmalarını da göstermekteydi.⁵⁷ Fakat mahallelerin mali bir birim olarak sayılarında sürekli bir değişme görülmektedir. 17. yüzyılın başında 1608 tarihli avarız defterine göre Trabzon'da 45 mahalle bulunmaktaydı.⁵⁸ Bu yüzyılın ortalarında şer'iyeye sicillerine göre ise şehirde 49 mahalle bulunmaktaydı.⁵⁹ Bu sayının 18. yüzyılın ortalarında değişik araştırmalara göre 51- 52

Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, **Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul**, çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 17.

⁵⁴ Kemal Çiçek, "Şer'iyeye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", **Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildirileri**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Müd. Yayınları, 1999, s. 236-237.

⁵⁵ Anthony Bryer-David Winfield, **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I**, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C. 1985, s. 199.

⁵⁶ Bostan, a.g.e., s. 173.

⁵⁷ Heath W. Lowry, **Trabzon Şehrinin Türkleşmesi ve İslamlaşması**, çev. Demet-Heath Lowry, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 1981, s. 70.

⁵⁸ Lowry, a.g.e., s. 176.

⁵⁹ Şengül Yegin, **H. 1064-1065 (M. 1654-1655) Tarihli Şer'iyeye Siciline Göre Trabzon**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 31-32.

olduğu görülmektedir.⁶⁰ Fakat 18. yüzyılın ikinci yarısında 1747-1769 tarihlerini kapsayan diğer çalışmalar ise şehirde Trabzon Çarşısı mahallesindeki kısımların haricinde şehirde 36-37 mahalle olduğunu göstermektedir.⁶¹

19. yüzyılın ortalarına geldiğimizde Trabzon mahallelerinde çok bir değişikliğin olmadığı ve şehirde 32 mahallenin bulunduğunu görmekteyiz.⁶² 1970 Nolu Trabzon şer'iyeye sicil defterine göre 1844'te Trabzon'daki mahalleler şunlardı:⁶³

Tablo 1: 1844'te Trabzon Mahalleleri

Doğu Varoşu	Batı Varoşu	Aşağışhisar	Ortahisar	Yukarı Hisar	Güney Varoşu
Yenicuma	İmaret	Hasanağa Mescidi	Saray-i Atik	Kule	Tekfur Çayır
Ayafilibo	Eksotha	Saçlı Hoca	Bayram Bey		Kindinar
Tekye	Faros	Pazarkapu	Ortahisar		
Çarşı	Kavakmeydan	HocaHalil	Şirin Hatun		
Muhittin	Ayasofya	Molla Siyah	Amasya		
Boztepe-i Bala			Musa Paşa		
Boztepe-i Zir					
İskenderpaşa					
Debbağhane					
Hacıkasım					
Kasım Ağa					
Ayvasıl					
Çölmekçi					

Kaynak: TSS, 1970, s. 1-85.

Yüzyılın ortalarına denk gelen bu mahalle isimlerinin bizim temel aldığımız 1877 salnamesindeki mahalle adları ile örtüşmektedir. Bu tabloda salnamede geçen Frenkhisar, Esvak-i Sair, Tuzluçeşme, Protestan ve Mağara mahallesi yer almamaktadır. Bunun

⁶⁰ Bu araştırmalara bakıldığında gerek okuma hatasından (Kal'a-ı Kille/Kal'a, Kule), (Marus/Farus) gerekse de sicilde aynı mahallenin değişik yazım tarzından aynı mahallelerin adlarının tekrarlandığı ve bu şekilde mahalle sayılarının gerçekte olduğundan fazla bir rakama ulaştığı görülmektedir. Bkz. Yılmazçelik, a.g.m., s. 259; Öksüz, a.g.e., s. 60.

⁶¹ Turan Açıık, **Şer'iyeye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları, 1160-1170/ 1747-1757**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 56; Yücel Dursun, **Şer'iyeye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları, 1171-1182/1758-1769**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 54.

⁶² 1836 yılında Trabzon'a gelen Charles Texier ise Trabzon'da Hıristiyanların sekiz, Müslümanların da yirmi sekiz mahallede oturduklarını ve şehrin nüfusunun da sekiz bin hane tahmin edildiğini yazmaktadır. Gayrimüslimlerin yerleşim alanı konusunda da Texier Hıristiyanların kuzeydoğu mahallelerinde yerleşik olduklarını belirtir. Charles Texier, **Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi, c. II**, çev. Ali Suat; Latin Harflerine Aktaran Kazım Yaşar Kopruman, sad. Musa Yıldız, Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002, s. 159; Yukarıda da görüldüğü üzere Trabzon'da mahallelerin gösterdiği bu gelişim aslında diğer Anadolu şehirlerindeki paralel bir seyir izlemiştir. Anadolu şehirlerinde mahallelerin 17. yüzyılın başlarında ulaştığı sınırlar 19. yüzyıla kadar devam etmiş ve bu dönemde bazı yeni etkenler sayesinde bazı değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Sevgi Aktüre, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 891.

⁶³ TSS, No:1970, 1260-1261, s. 5-10, 12, 20, 33, 59, 81-83.

yanında salnamede ise Çölmekçi Mahallesi de geçmemektedir. Salnamede yer alan hane sayısının iki yüzün üzerinde olduğu düşünülürse Ayafilibo ve Çölmekçi Mahallelerinin bir birim olarak kabul edildiği ihtimali ortaya çıkmaktadır.⁶⁴ Diğer bir ilginç nokta da sicilde mekânsal olarak çok geniş bir alana sahip olmayan Ortahisar'da diğer beş mahallenin yanında bu adla anılan bir mahallenin olmasıdır.

Trabzon'da mahallelerin fiziki yapılarına bakıldığında mahalle yerleşiminin Osmanlı şehirlerine paralel bir gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı şehirlerini etkileyen fiziki unsurların başında kale, cami, hamam, imaret, pazar, çarşı, aynı meslekten olanların bir araya gelmeleri, aynı din-mezhep ve ırktan olanların bir arada yaşama arzuları gelmektedir. Osmanlı şehir yapısını, İslam şehrinin üç unsuru olan cami, pazar ve hamamın yanı sıra Ortaasya Türk şehir tipinin asıl elemanları olan içkale, şehristan ve rabadın etkilediği muhakkaktır.⁶⁵ Bu özellikleri Trabzon örneğinde incelediğimizde şehirdeki mahallelerin büyük bir kısmının cami, imaret, mescid, kilise, pazar, çarşı, bedesten, kervansaray, hamam, tabakhane, boyahane, mumhane çevresinde ve kale surlarının çevrelediği alanlarda kurulduğu görülmektedir.⁶⁶ Bunun yanında fethi takip eden yüz yıl içinde Müslüman ve Hıristiyanların tamamına yakınının ayrı ayrı mahallelerde yaşadıkları ve bunun gibi diğer bir Hıristiyan grup olan Venedik ve Cenevizlilerin de şehirdeki diğer Hıristiyanlardan ayrı olarak kendi adlarıyla anılan bir mahallede yaşadıkları gerçeği⁶⁷ zamanla değişmeye başlamış dini gruplar arasındaki keskin çizgiler ortadan kalkmıştır.⁶⁸ Mahalleler zamanla karışık bir hal almış ve Osmanlı öncesinde Venedik ve Cenevizlilerin meskûn olduğu Frenkhisar Mahallesi zamanla şehirdeki yerli Hıristiyanlara ev sahipliği yapmaya başlamıştır.

Trabzon'da mahallelerin büyüklükleri konusunda en azından adı geçen salnamedeki rakamlardan elde ettiğimiz bilgilere göre önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Teorik olarak Osmanlı mahallelerinin %90'ı hane sayısı 10-50 arasında değişen

⁶⁴TVS, 1294 (1877), s. 106-109; 1840 tarihli Nüfus Yoklama Defteri'ndeki "Ayafilibo ma Çölmekçi" şeklindeki mahalle adı bu iki mahallenin daha önceleri de bir mahalle olarak gösterildiğini ortaya koyarak bizim bu tespitimizi doğrulamaktadır. BOA, MAD. d., 215, 1256 Senesi Trabzon Nüfus Yoklama Defteri.

⁶⁵Rifat Özdemir, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 75.

⁶⁶Bostan, a.g.e., s. 175.

⁶⁷Aynı yer.

⁶⁸Trabzon'da fetih sonrasında ortaya çıkan yerleşim tablosu Türk ve Avrupa şehirlerinde görülen yapıya benzemektedir. Zira gerek Türk şehirlerinde gerekse de geleneksel Avrupa şehirlerinde şehir periferisi yani banliyösü etnik ve dini azınlık gruplarının iskân edildiği bölgedir. İlber Ortaylı, **Türkiye İdare Tarihi**, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1979, s. 220.

mahallelerdir. Hane sayısı belirli bir miktarın üzerine çıkınca mahallelerin bölünmesi söz konusu olmuştur.⁶⁹ Trabzon’da da Boztepe-i Bala ve Boztepe-i Zir mahallelerinin ayrılmasında muhtemelen şehir nüfusunun artmasına paralel olarak şehrin güneye doğru genişlemesi etkili olmuştur. Her ne kadar mahalledeki hane sayısının 10-50 arasında değiştiği söylene de gerek tahrir kayıtları gerekse de sonraki veriler bize mahalle birimini belirli bir nüfus ölçüsünde kategorileştirme imkânı vermemektedir. Yine Trabzon örneğine değinecek olursak hane sayısı 14 olan Amasya Mahallesi de, hane sayısı 453 olan İskender Paşa Mahallesi de birer mahalle birimi idi.⁷⁰ Mahalle biriminin büyüklüğünü değiştirmeye yönelik olarak 1864 vilayet Nizamnamesi’nde de “*Kasaba ve şehirlerde lâ-ekall (en az) elli hane bir mahalle i’tibârolunub her bir mahalle bir kariye hükmünde bulunacaktır*”⁷¹ şeklinde bir maddenin en azından Trabzon’da uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Zira şehirdeki mahalle yapılanmasının bu yeni kıstasa göre değil de oluşması yüzyıllar alan klasik mahalle temelinde devam ettiği görülmektedir.⁷²

Tablo 2: 1877’de Trabzon’daki Mahalleler ve Nüfusları

Mahalle	Müslim		Gayrimüslim		Mahalle	Müslim		Gayrimüslim	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus		Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Cami-i Kebir	45	127	Faros	223	568
Bayram Bey	26	63	Boztepe-i Bala	100	242	44	120
Musa Paşa	11	37	Boztepe-i Zir	162	417	3	11
Saçlı Hoca	56	113	Tekye	89	247	9	56
Pazarkapu	86	231	Molla Siyah	54	148
Şirin Hatun	34	75	Mağara	32	68
Saray-ı Atik	34	66	Tekfurçayır	164	332
Amasya	14	34	Kasım Ağa	23	55	45	171
HasanAğaMescidi	25	87	Debbağhane	128	298	13	26
Hoca Halil	52	137	İmaret	161	394
Zağanos	30	87	Eksotha	155	375	135	264
İçkule	37	87	İskender Paşa	175	18	278	675
Çarşı	42	170	6	20	Aya Sofya	61	165
Yeni Cuma	176	320	92	142	Tuzlu Çeşme	167	283
Kavak Meydanı	102	248	Ayvasıl	103	299
Muhiddin	78	182	140	433	Kemerkaya	25	75	117	219
Kindinar	82	204	Frenkhisar	100	853

⁶⁹ Bedri Mermutlu, “Mahallenin Toplumsal Kültürümüzdeki Yeri”, **Osmanlı Mahalleleri Atlası**, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık, 2011, s. 23.

⁷⁰ Şehirdeki mahallelerin sahip olduğu hane ve nüfus sayıları incelendiğinde suriçinde kalan mahallelerin seyrek nüfuslu olduğu ve diğer kısımların ise daha kalabalık olduğu görülür. Fakat sahip olduğu iktisadi faaliyetlerin verdiği bir çekim gücü ile Doğu Varoşu nüfusun büyük bir kısmını barındırıyordu.

⁷¹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 52.

⁷² Şehirde 1864 Vilayet Nizamnamesi gereğince idari manada mahallelerin bir düzenlemeye tabi tutuldukları görülmektedir. Şakir Şevket yeni teşkilat gereğince Trabzon’un üçer dörder mahalleden mürekkep yedi daireye bölündüğünü ve her mahalle için iki üç ihtiyar heyeti azası ile bir muhtar ve her merkeze de bir reis tayin olduğunu belirtmektedir. Şakir Şevket, a.g.e., s. 39.

Ayafilibo	90	272	118	301	Protestan		40
Evsak-i Sair	205	Toplam	2778	6438	1370	3918

Kaynak: TVS 1294 (1877), s. 106-109.

19. yüzyıl Trabzon'u için çok önemli bilgiler veren seyahatnamelerde kısmen şehirdeki mahalleler hakkında bilgiler bulmak da mümkündür.⁷³ Genel itibarı ile şehirde pek uzun süre kalmayan seyyahların, bazılarının şehri baştanbaşa gezmesine rağmen, mahalleler hakkında ayrıntılı bilgi vermedikleri görülür. Bunun yanında şehrin fiziki yapısı hakkında bilgi verilirken mahalleler ile ilgili bazı ipuçlarına rastlamak mümkündür.⁷⁴ Seyyahların şehir hakkındaki izlenimlerinde öne çıkan yerler şehrin önemli tarihi eserlerinin bulunduğu ya da iktisadi faaliyetlerin yoğunlaştığı yerlerdi. Bu haliyle seyyahların izlenimleri şehrin en belirgin bölümleri olan kaleiçi, batı ve doğu varoşları ekseninde bir betimlemelerden oluşmaktadır. Büyük oranda benzer betimlemeler içeren seyahatnamelerden bazı örnekler bize şehrin görünümü ile ilgili daha canlı bir tablo çizecektir. 1813 yılında Trabzon'a gelen Kinneir doğu tarafında kalan büyük varoşun başlıca, Hıristiyanlarla meskûn olduğunu, kiliselerin sayısından ve içerdiği büyük yapılardan buranın muhtemelen eski şehrin bir kısmını oluşturduğunu belirtir.⁷⁵ Şehir hakkındaki en güzel tasvirlerden birini yapan Bıjškyan mahalleler hakkında şunları belirtir:

Batı varoşunda Türk ve Rumlarla meskûn Sotka ve Faroz mahalleleri vardır. Doğu taraftaki ise, çarşıları hanları hamamları namılı camileri ile geniş ve muntazam bir yer olup şehir olarak adlandırılmıştır. Kalede ikamet edemeyen Hıristiyanlar ve birçok Türk, Kale'den Çölmekçi mahallesine ve Boztepe'ye kadar uzanan bu kısımda oturur. Bu varoşun denize kadar uzanmış ucunda Kanita, kemer şeklinde bir kayadan dolayı Kemerkaya denilen ve tuzlu bir çeşme bulunan Tuzluçeşme adlı mahallede Rumlar oturur..

Bıjškyan ayrıca Boztepe mahallesinin Türkler; Çölmekçi Mahallesi'nin Rum çömllekçilerle meskûn olduğunu da belirtmektedir.⁷⁶ Texier ise daha genel bir ifade ile şehrin aşağı kısmında Türklerin oturduğunu, Hıristiyanların kuzeydoğudaki mahalleye yerleştiğini, dış mahallede Hıristiyanların olduğu gibi işçi ve esnaf takımının ikamet

⁷³ Seyahatnamelerin Anadolu kentleri için yapılan araştırmalarda kullanımına örnek olarak bkz. Sevgi Aktüre, **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basımevi, 1981, s. 31-34.

⁷⁴ Özgür Yılmaz, **Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 27.

⁷⁵ John MacDonald Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814**, London: Elibron Classics, 1818, s. 339.

⁷⁶ Bıjškyan fermanlarda şehrin mahallelerinin kilise adları ile anıldığını bunların ise Aya Gorgor, Aya Yorgi, Aya Kıryaki, Aya Vasil, Faroz, ve Sotka olduğunu yazar ki muhtemelen bunlar Rumların meskun olduğu mahallelerdir. Bkz. Minas Bıjškyan, **Pontos Tarihi**, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: Civi yazıları Yayınevi, 1998, s. 102-114.

ettiğini belirtir.⁷⁷ 1847 yılında şehre gelen Feruhan Bey doğu varoşunun, kıyıya yakın Rum mahalleleri, orta mahalleler ve Gâvur Meydanı, Tekke ve Boztepe denilen yukarı ve güney mahalleler olmak üzere üç kısma ayrılmış gibi gözüktüğünü; sahil mahallelerinde umumiyetle Rumlar, düz vaziyetteki orta ve Gâvur Meydanı'ndaki mahallelerinde Ermeniler, yukarı veya Tekke ve Boztepe denilen güney taraftaki mahallelerde Türklerin ikamet ettiğini; Batı varoşu daha az nüfuslu bir yer olduğunu ve şehrin hisar dahil olmak üzere otuz mahalleye ayrıldığını belirtmektedir.⁷⁸

Fransız konsolosu Outrey'nin şehrin yerleşimi ile ilgili çizdiği tablo seyyahlarınkinden biraz farklıdır. Outrey'in 1833 yılında Trabzon üzerine hazırladığı rapora göre Trabzon üç kısımdan: Kale, kalenin doğu tarafında kalan Çarşı ve Hristiyan varoşundan oluşmaktaydı. Konsolosun bu şekilde bir açıklama yapması ve Batı ve Güney varoşlarına değinmemesi muhtemelen nüfus ve ekonomik faaliyetler açısından bir değerlendirme yaptığını göstermektedir.⁷⁹ Bunun gibi kale, batı ve doğu varoşunun tasvir edilmesine dayanan pek çok örnek vardır. Bu tasvirler mahalleden ziyade mekânda yer alan eserler ve fiziki çevrenin tarif edilmesine dayanmaktadır. Bu bakımdan mahallelerin şehre dağılımını ortaya koymaya çalıştığımız ve 1877 yılında şehirde bulunan mahalleleri temel alarak hazırladığımız harita şehrin görüntüsünü daha açık bir şekilde anlamamızı sağlayacaktır.⁸⁰

⁷⁷Texier, a.g.e., s. 159.

⁷⁸Bıjışkyan, a.g.e., s. 134-135; Bu seyyahlar gibi şehrin yerleşiminin ana hatları hakkında hemen her seyyah bilgiler vermeye çalışmıştır. Örnek olarak bkz. Théophile Deyrolle, **1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat**, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul, (ty), s. 10; Frederick Walpole, **The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851, Including a Visit to Nineveh**, vol. II, London 1851, s. 224; Henry Fanshawe Tozer, **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, London: R. Bentley, 1881, s. 450; Heinrich Brugsch, **Reise der K. Preussiscen Gesandtschaft Nach Persien 1860 und 1861**, Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1862, s. 35-49.

⁷⁹AMAEF, Nantes, Constantinople, Ambassade, (Bundan Sonra CADN, Trébizonde), c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

⁸⁰ Bkz. Ek 1; Haritanın hazırlanması sırasında ve mahallelerin yerlerinin belirlenmesinde şu eserlerden istifade edilmiştir. Halil Edhem, "Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri", **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, 38, Şubat 1334, s. 321-353; Lynch'in hazırladığı kale ve şehir haritaları bkz. H. F. B. Lynch, **Armenia, Travels and Studies**, I, London: Longman, Greenand Co., 1901, s. 8-33; 1930 yılı Vilayet Meclisi'nin Trabzon'daki mahallelerin yeniden yapılandırılmasından bahseden eser. Bkz. Cumhuriyet Odabaşoğlu, **Trabzon 1869-1933 Yaşantısı**, Ankara: İlk-San Matbaası, (ty), s. 156; Bostan, a.g.e., s. 123-157; Lowry, a.g.e., s. 210-213; Bryer-Winfield, a.g.e., s. 193-195; Hamiyet Özen ve diğerleri., **Trabzon Kent İçi Kültür Varlıkları Envanteri**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2010, s. 74.

1.1.2. Dini Gruplar Açısından Mahalleler:

Trabzon'daki mahallelere bakıldığında mahallelerin büyük oranda dini yapılar etrafında oluştuğu görülmektedir. Bunun nedeni Osmanlı idare sisteminden kaynaklanmaktaydı. 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı şehrinde temel yönetsel birim olan mahallenin yönetsel yapı ve bağlantısını sağlayan mahalle görevlilerinin başında mahalle imamı gelirdi. Üst yöneticilere karşı sorumlu yönetici Müslüman mahallelerinde imam, gayrimüslim mahallelerinde ise haham veya papazdı. İmam padişahın beratıyla atanan Kadı'nın temsilcisi, papaz patrikhanenin, haham da hahambaşının temsilcisi olarak görev yapmaktaydı. Fakat II. Mahmut döneminde yapılan düzenlemeler ile 1827'den sonra bu görevlilerin yerini muhtarlar almaya başlamıştır.⁸¹

Osmanlı idaresinde mülkî, beledî ve adlî teşkilatın ilk basamağını teşkil eden⁸² mahallenin en önemli özelliğini Ortaylı kapalı bir topluluk oluşturması olarak niteler. Mahallede aynı dilden ve dinden insanların toplandığını ve yönetim açısından bu özdeşliğin en önemli öge olduğunu belirtir.⁸³ Klasik dönem Osmanlı mahalleleri için geçerli olabilecek bu tanımlamanın en azından Trabzon örneğinde zamanla geçersizleştiğini görmekteyiz. Mahallelerin dini yapısına bakıldığında ise Trabzon'da değişik dini gruplar arasında keskin duvarların olmadığı anlaşılmaktadır.⁸⁴ Şehrin fethinden sonra kale içinde sınırlı kalan Müslüman yerleşimi, nüfusun devletin yürüttüğü iskân siyaseti sonucunda artması ile doğu varoşunda yerleşen gayrimüslimlerin mahallelerine doğru bir yayılma göstermiş ve Müslümanların, Ermenilerin ve Katoliklerin bir arada yaşadığı mahaller ortaya çıkmıştır.⁸⁵ Bununla birlikte her ne kadar 18. yüzyılda Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadıkları mahallelerin sayısında artışlar görülse de bazı mahallelerin sakinlerin dini yapısına veya nüfusun cesametine göre şekillendiği görülmektedir. Diğer bir ifade ile sicillerde “*Müslüman mahallatından*”, “*zimmiyan*” veya “*kefere*” mahallatından şeklinde ifadelerin olması bazı mahallelerin dini yapıları itibarı ile

⁸¹ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840- 1880**, Ankara: TTK, 2000, s. 106-107; Mermutlu, a.g.m., s. 28.

⁸² Osman Nuri Ergin, **Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1936, s. 103.

⁸³; İlber Ortaylı, a.g.e., s. 106; Mahallenin Osmanlı sosyal yaşamındaki yeri için bkz. İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 41-54.

⁸⁴Rifat Özdemir, “Osmanlı Döneminde Antalya’nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, VII (1992), s. 155.

⁸⁵ Kenan İnan, “Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)”, **Osmanlı Araştırmaları**, XVIII (1998), s. 170.

birbirinden ayrıldığını göstermektedir.⁸⁶ Buradan hareketle bu yüzyılda bir birliktelikten bahsedilse de gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu mahalleler de vardı. Her ne kadar mahallenin dini kimliği belirtilmese de Ayvasil ve Aya Gorgor⁸⁷ gibi mahalleler zimmi yada kefare mahalleleri olarak nitelendirilmişlerdi. Bu da bize 18. yüzyıl Trabzon’unda gayrimüslimlerin yoğun nüfuslu olduğu ya da tamamen gayrimüslimlerden oluşan mahallelerin olduğunu göstererek kısmi de olsa bir “getto”laşmanın varlığına işaret etmektedir.⁸⁸

Bu eğilim büyük oranda 19. yüzyılda da devam etmiştir. 1877 Salnamesine göre Trabzon’da sadece gayrimüslimlerin yaşadığı üç mahalle, Tuzluçeşme, Frenkhisar ve Ayvasil vardır. Şehirde gayrimüslimlerin doğu varoşunda yer alan tüm mahallelerde yaşadığı, batı varoşunda ise sadece Eksotha Mahallesi’nde Rum nüfusun olduğu görülmektedir. Gayrimüslimlerin şehirdeki mahallelere olan dağılımı konusunda nüfus defterleri daha açıklayıcı bilgiler vermektedir. 1251/1834 tarihli Trabzon Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri’ne göre şehirde Rumlar Tuzluçeşme, Berberoğlu, Kemer kaya, Ayvasil, Eksotha, Çölmekçi ve Frenk; Ermeniler ise Ayvasil, Berberoğlu, Kemer kaya, Hacı Kasım, İskender Paşa, Meydan; Katolikler⁸⁹ de İskender Paşa mahallerinde oturmaktaydılar.⁹⁰ Trabzon’da 19. yüzyılın ikinci yarısında mahallelerin dini gruplara göre dağılımı konusunda İngiliz konsolos Palgrave’in yorumları burada zikretmeye değerdir. Konsolosa göre şehrin mahalleleri arasında bir ayırım yoktur, Müslümanlar ve Hıristiyanlar yan yana yaşamaktadırlar. Sadece gelenek olduğu üzere şehrin eski kısmında çok az

⁸⁶ Öksüz, a.g.e., s. 61.

⁸⁷ 19. yüzyıl kayıtlarında geçmeyen Aya Gorgor Mahallesi muhtemelen Kemer kaya, Tuzluçeşme ve Meydan üçgeninde yer alan ve adını kiliseden alan bir mahalleydi. Lowry, a.g.e., s. 135; Bostan. a.g.e., s. 143.

⁸⁸ Necmettin Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret**, İstanbul: Serander Yayınları, 2005, s. 26.

⁸⁹ Nüfus defterlerine göre şehirdeki Katoliklerin yaşadığı tek mahalle İskenderpaşa Mahallesi idi. 1264 (1847-1848) tarihli deftere göre şehirde 99 hanede 370 kişilik bir Katolik cemaati bulunuyordu. BOA. NFS. d., 1154, 1264 Tarihli Trabzon Kazası Katolik Nüfus Defteri; çalışmamızda temel aldığımız 1877 salnamesinde İskenderpaşa mahallesinde 278 gayrimüslim hanesi olduğunu düşünürsek aradan geçen 30 yıllık süreyi de düşünerek bu mahallenin %35’lik bir kısmının Katolikler tarafından iskân edildiğini tahmin edebiliriz. TVS 1294 (1877), s. 106-109.

⁹⁰ BOA, NFS. d., 1152, 1251 Yılı Trabzon Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri; 1258 tarihli diğer bir nüfus defteri de gayrimüslimlerin yerleşimini aynı mahallelerde göstermektedir. BOA, NFS. d., 1153, 1258 Yılı Trabzon Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri; Tersane-i Âmire’de hizmet etmek üzere Trabzon sancağından yazılıp gönderilen Rum, Ermeni ve Katoliklerin kayıt defterinin Trabzon’daki gayrimüslimlerin yerleşik oldukları mahalleler hakkında verdiği bilgiler yukarıdaki defterler ile örtüşmektedir. Aralarındaki tek fark Rumların meskûn olduğu mahalleler kısmında Boztepe-i Bâlâ ve Hacı Kasım mahallelerinin de geçmesidir. BOA, C. BH, 273/12614, 25 B 1253/23 Ekim 1837’den aktaran Ömer Şen, **Trabzon Tarihi**, Trabzon: Derya Kitabevi, 1998, s. 147.

Hıristiyan yaşar. Trabzon banliyöleri ile idari bakımdan 32 mahalleye ayrılmıştır.⁹¹ Konsolosun bu değerlendirmeleri Trabzon'da dini gruplar arasında çok katı bir ayırımı olmadığını göstermektedir.

Gerek bu nüfus defterlerinden gerekse de salnamenin verdiği bilgilerden Trabzon şehrinin en kozmopolit mahallesinin bünyesinde Müslüman, Rum, Ermeni ve Katolik sakinleri barındırması bakımından İskenderpaşa Mahallesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim İskenderpaşa'nın salnamenin bize gösterdiği gibi "Gâvur Meydanı" muhitini içine alması ve buranın 19. yüzyılda şehrin en faal ticari bölgesi ve bu itibarla "modern" şehir görünümünde olması bu kozmopolit yapıyı açıklar niteliktedir.

Aşağıda 1877 yılı salnamesinde geçen mahalleleri dini yapılarına göre üç grup halinde inceleyeceğiz. Burada bu mahallelerin ortaya çıkışları ve gösterdikleri değişikliklere de kısmen değinilmeye çalışılacaktır.

1.1.2.1. Müslüman Mahalleleri:

Cami-i Kebir: Ortahisar'da yer alan bu mahalle Trabzon'un en eski mahallelerinden biri idi.⁹² Mahalle 16. yüzyılın ortalarında Trabzon'un en büyük Müslüman mahallesi idi.⁹³ Tahrirlerden anlaşıldığı kadarıyla mahalle fetihten önce Panaghia Chrysekephalos Kilisesi olan ve camiye çevrilerek Cami-i Atik adını alan ve bu adı 16. yüzyılın sonlarına kadar taşıyan Ortahisar Camii'nden almıştı.⁹⁴ Fakat 17. yüzyıl kayıtlarında ise bu cami Sultan Mehmed Han Cami-i Atik'i veya Cami-i Kebir'i olarak, mahalle de Cami-i Kebir Mahallesi olarak anılmaya başlandı.⁹⁵ Kaynaklarda zaman zaman Ortahisar⁹⁶ şeklinde de geçse Cami-i Kebir Mahallesi salnamelerde de geçmektedir.

⁹¹ A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, s. 339.

⁹² Bostan, a.g.e., s. 126.

⁹³ Lowry, a.g.e., s. 58.

⁹⁴ Lowry Yeni Cuma Camii'nin bu adı alma sürecinde Ortahisar Camii ile olan zaman ilişkisine değinerek bu isimlendirmeyi açıklamaya çalışmaktadır. Heath Lowry, "Trabzon'daki Yeni Cuma Camii: Nasıl ve Niçin Bu Adı Almıştır?", **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, 3 (1975), s. 106.

⁹⁵ İnan, a.g.m., s. 179; Yegin, a.g.t., s. 31,37.

⁹⁶ Bu Trabzon'daki mahallelerin isimleri konusunda karşılaşılan ilginç durumlardan biridir. Ortahisar ve Aşağıhisar mahalleleri yalnız başlarına anıldıkları gibi bünyelerinde oluşan değişik mahallelerle de kayıtlara geçmiştirler. İnan, a.g.m., s. 170.

Bayram Bey: Bu mahalle Ortahisar'ın güneybatı kesiminde bulunuyordu. Mahalle burada yeni kurulan Müslüman mahallelerinden biridir. Lowry mahalleye adını burada yer alan Bayramzade Mescidi'nin verdiğini belirtmektedir.⁹⁷

Musa Paşa: Musa Paşa Mahallesi de adını burada yer alan ve 1668'de Musa Paşa tarafından yapılan Musa Paşa Camii'nden almıştır. Cami Ortahisar'ın güneydoğu kesiminde Şirin Hatun Mahallesi'nin karşısındadır.⁹⁸ Sınırlı bir yerleşim alanına sahip olan mahallede 1877 tarihinde 11 hane bulunmaktadır. Bu özelliği ile Trabzon'un en küçük mahallesidir.⁹⁹

Saçlı Hoca: Aşağıhisar'da yer alan bu mahallenin yerini tam olarak tespit edemedik. Fakat bu mahalle adının 18. yüzyıl kayıtlarında daha sık geçmesi mahallenin bu yüzyılda kurulma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.¹⁰⁰

Pazarkapı: Mahalle adını Aşağı Hisar'ın doğuya doğru açılan ve Mumhane Kapısı'nın güneyinde yer alan kapıdan (Bab-ı Pazar) almaktadır. Bu mahalleye ait kayıtlar ilk olarak 1520 tarihli tahrirde görülmektedir.¹⁰¹ Aynı bölgede 1752 yılında Pazarkapı Camii adında bir cami yapılmıştır. Bu mahalle 1523 tarihinden itibaren ismi değişmeden günümüze ulaşan tek mahalledir.¹⁰² Mahalle ticaret hayatının en canlı olduğu bölgede yer alması itibarı ile seyyahların tasvirlerinde de yer almıştır. Bijişkyan mahallenin bulunduğu Aşağı Hisar için: "Burada birçok ev, çarşı, han çeşme, cami medrese ve hamam vardır" demektedir.¹⁰³

Şirin Hatun: Mahalle Ortahisar'ın güneybatı kesiminde yer almakta ve adını Şehzade Abdullah'ın annesi Şirin Hatun'dan almaktadır.¹⁰⁴ Mahallede Şirin Hatun Mescidi adında bir mescid bulunmaktadır.¹⁰⁵ 2002 yılında yıkılan bu mescidin¹⁰⁶ etrafında

⁹⁷ Lowry, s. 90; Bostan, s. 132.

⁹⁸ Hüseyin Albayrak, **Trabzon Orta Hisar ve Çevresi**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1988, s. 33; Haşim Karpuz, **Trabzon**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 39.

⁹⁹ TVS 1294 (1877), s. 106-109.

¹⁰⁰ Yılmazçelik, a.g.m., s. 266.

¹⁰¹ Bostan, a.g.e., s. 131.

¹⁰² Lowry, a.g.e., s. 61.

¹⁰³ Bijişkyan, a.g.e., s. 98.

¹⁰⁴ Goloğlu, a.g.e., s. 25.

¹⁰⁵ Albayrak, a.g.e., s. 39.

¹⁰⁶ Özen ve diğerleri, a.g.e., s. 74.

kümelenen mahallede 1877 yılında 34 hane ve tamamı Müslüman olan 75 kişi bulunmaktaydı.¹⁰⁷

Saray-ı Atik: Bu mahalle Ortahisar'ın kuzeydoğu tarafında yer almaktaydı. Adını da muhtemelen burada yer alan vali konağından almıştır. 17. yüzyılın ortalarındaki kayıtlarda adına rastladığımız bu mahalle¹⁰⁸ batıda yer alan Amasya Mahallesi ile Ortahisar'ın kuzeyinde yer alan yerleşim yerleridir.¹⁰⁹ 19. yüzyıl başlarında Bıjışkyan eski paşa sarayını İmaret kapısının karşısında Ortahisar'ın batı tarafında kalan yüksek bir mevkide olduğunu belirttiğine göre¹¹⁰ Saray-ı Atik'in önceki dönemlerde vali konağına ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.¹¹¹

Amasya: Bostan mahalleyi Cemaat'i Amasya adlı Müslüman grubun oluşturmuş olduğunu belirtmektedir.¹¹² Burada Mescid-i Amasya adlı bir mescid 1930'lu yıllara kadar ayakta kalmıştı. Mescid Ortahisar'dan Aşağı Hisar'a açılan kapının solunda yer almaktaydı.¹¹³ Bu bölgede önemli bir yapı olan Çifte Hamam'ın yanında olan mahallede 1877 yılında sadece 14 hane ve 34 kişi bulunmaktaydı.

Hasan Ağa Mescidi: Mahalle adını Pazarkapı Mahallesi'nin doğusunda yer alan günümüzde de Mumhane Önü mevkiinde yer alan Sakız meydanında yer alan bir mescidden almaktadır.¹¹⁴

Hoca Halil: Burada bulunan ve Kanuni'nin Hocası Hoca Halil Efendi'ye izafe edilen bir mescidden adını alan mahalle Aşağı Hisar'ın kuzeybatısında Sotka ve Moloz

¹⁰⁷ TVS 1294 (1877), s. 106-109.

¹⁰⁸ İnan, a.g.m., s. 171.

¹⁰⁹ Bu mahalle hakkında ayrıca bkz. Ö. İskender Tuluk- H. İbrahim Düzenli, "Yitik Mirasın İzinde: Trabzon'da Osmanlı Cami ve Mescitleri (1461-1583)", **Trabzon Kent Mirası**, haz. Ö. İskender Tuluk- H. İbrahim Düzenli, İstanbul: Klasik Yayınları, 2010, s. 80

¹¹⁰ Bıjışkyan, a.g.e., s. 132.

¹¹¹ Saray-ı Atik adından hareket eden Tuluk da fetih sonrasında Trabzon'da yöneticiler için belirli aralıklarla en az iki saray inşa edildiğini belirtmektedir. Bkz. Ö. İskender Tuluk, "Osmanlı Dönemi Trabzon'unda Mimarî Yapı Kültürü", **Trabzon Kent Mirası**, haz. Ö. İskender Tuluk- H. İbrahim Düzenli, İstanbul: Klasik Yayınları, 2010, s. 53.

¹¹² Bostan, a.g.m., s. 131; Bazı 19. yüzyıl arşiv belgeleri Saray-i Atik mahallesinde, bazıları da Saçlı Hoca mahallesinde bulunan eski saray arsasından bahsetmektedir. Dolayısıyla burada tek bir saray arsasının varlığı düşünüldüğünde Saçlı Hoca Mahallesi ile Saray-i Atik Mahallesi yan yana olduğunu söyleyebiliriz. BOA, HAT, 601/29378, 29 L 1251/17 Şubat 1836; BOA, A.MKT. MVL. 105/49, 23 B 1270/21 Nisan 1854.

¹¹³ Lowry, a.g.e., s. 60

¹¹⁴ Özen ve dğr.,a.g.e., s. 30; Bazı çalışmalarda bu mahalle Ağahisar'da gösterilmektedir. Bkz. Dursun, a.g.t., s. 54.

kapılarının yakınında yer almaktaydı.¹¹⁵ 1896 yılında yeniden inşa edilen¹¹⁶ bu caminin merkezi olduğu mahallede 52 hane ve 132 kişi bulunmaktaydı.

Zağanos: Zağanos Mahallesi şehrin batı varoşunda Ortahisar'ın batı surlarının hemen yanındaki bölgede bulunmaktaydı. Adını Trabzon'un üçüncü valisi (1467-1469) olan Zağnos Paşa'dan alan mahalle Zağnos Köprüsü ile Hatuniye Külliyesi arasında kalan yer arasındaydı.¹¹⁷ 1877'de bu küçük mahallede 30 hane ve 87 kişi görülmektedir.

İçkule: Bu mahalle de adını burada yer alan camiden, 1470 yılında yapılan İçkale Camii'nden adını almaktadır.¹¹⁸ Trabzon Kalesi'nin en yüksek mevki olan Yukarı Hisar'daki tek mahalle olan İçkule Mahallesi fiziki yapısının yetersizliği nedeniyle çok geniş bir yerleşime imkân tanımamaktadır.¹¹⁹ Feruhan Bey de 1847 yılında burada çok az evin olduğunu not etse de¹²⁰ 1877'de burada 37 hane ve 87 kişilik bir müslüman nüfus vardı.

Kindinar: Kindinar Mahallesi şehrin güney varoşlarında yer alan tek mahalle idi. Lowry Kindinar Mahallesi'nin fetihten sonra kurulmuş yeni bir Müslüman mahallesi olduğunu belirtmektedir.¹²¹ Mahalle bu özelliğini 19. yüzyılın ikinci yarısında da devam ettirmektedir. 1877 yılında burada 82 hane ve 204 kişi bulunmaktaydı.

Faros: Şehrin batı varoşunda Sotka ile Ayasofya mahalleleri arasında kalan bir yerde yer almaktaydı. Bıjışkyan'a göre Osmanlı öncesinde şehirde olan yedi mahalleden biri de Faros idi.¹²² Lowry buranın fethi takip eden yüz yılı kapsayan tahrir defterlerinde Müslüman ve Hıristiyan nüfusu kapsadığı tespit edilen tek mahalle olduğunu belirtir. Fakat 16. yüzyılın sonlarına doğru bu mahalle Müslüman mahallesi olmuştur.¹²³ Feruhan Bey Faros ve Sotka mahallelerinde Rumların da meskûn olduğunu belirtmesine rağmen¹²⁴

¹¹⁵ Şamil Horuluoğlu, **Tarihi Eserleri İle Trabzon**, Ankara: Cihan Matbaası, 1978, s. 54.

¹¹⁶ Özen ve dğr., a.g.e., s. 33.

¹¹⁷ Lowry, a.g.e., s. 90; Bostan, a.g.e., s. 139

¹¹⁸ Karpuz, a.g.e., s. 47; Özen ve dğr., a.g.e., s. 35.

¹¹⁹ Bıjışkyan Yukarı Hisar hakkında bazı tasvirler yaptıktan sonra buranın çok kalabalık olmadığını, sakinlerinin daha çok günde beş akçe almalarından dolayı beşli denilen muhafızlar olduğunu yazmaktadır. Bıjışkyan, a.g.e., s. 93.

¹²⁰ 1847 yılında Bağdat'a kadar bir tetkik gezisine çıkarılan Mabeynci Ragıp Bey'e refakat eden Doktor Feruhan Bey şehir hakkında en güzel tasvirlerde bulunan seyyahlardan biridir. Bkz. Bıjışkyan, a.g.e., s. 132.

¹²¹ Lowry, a.g.e., 86; Bostan, a.g.e., 130.

¹²² Bıjışkyan, a.g.e., s. 103.

¹²³ Lowry, a.g.e., 86.

¹²⁴ Bıjışkyan, a.g.e., s. 136.

kullandığımız salname batı varoşunda Rumların sadece Sotka Mahallesi'nde olduğunu göstermektedir.

Molla Siyah: Molla Siyah Mahallesi gerek Lowry'nin gerekse de Bostan'ın yaptığı çalışmalarda geçmemektedir. Fakat 17.yüzyılın ortalarında bu mahalle adına rastlamamız, yapımı 11. yüzyıla dayandırılan bir kilisenin daha sonra camiye çevrilerek Molla Siyah Camii adını aldığını ve mahallenin de bu adla anıldığını göstermektedir.¹²⁵ Hoca Halil Mahallesi'nin güneyinde ve Pazarkapı Mahallesi'nin batısında kalan bu mahallenin sakinleri diğer kale mahallelerinde olduğu gibi tamamen Müslümandır.

Mağara: Mahalle Ortahisar'ın batı surlarının dışında yani surların dışındaki batı varoşunda yer almaktaydı. Bu mahallenin adı ilk olarak 1553 tarihli tahrirde geçmektedir. Buradan mahallenin yeni kurulan Müslüman mahallelerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁶ Bu küçük mahalle 1877 yılında da tamamı Müslümanlar ile meskûn 32 haneye ev sahipliği yapmaktaydı.

Tekfurçayır: Bu mahalleye ilk olarak 1554 tarihli tahrirde rastlanmıştır ve mahalle yeni kurulan bir Müslüman mahallesidir. Mahalle şehrin güney batı tarafında İmaret Mahallesi'nin güneyinde yer almaktaydı. Mahalle günümüzde Erdoğdu Mahallesi'nin yerinde bulunuyordu.¹²⁷ Oldukça geniş ve yerleşime uygun bir mekânda kurulan mahalle 164 hane ve 332 kişi ile Trabzon'un en kalabalık mahallelerinden biri idi.

İmaret: Kaynaklarda İmaret veya İmaret-i Hatuniye şeklinde geçen bu mahalle adını Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun adına 1514 yılında yaptırılan külliyyeden almıştır.¹²⁸ Trabzon'daki en önemli İslam eserlerinden biri olan İmaret hakkında seyyahların verdiği pek çok bilgi bulunmaktadır. Fakat konumuz açısından caminin merkez olduğu mahalle Trabzon'un en büyük Müslüman mahallelerinden biridir. Mahalle 161 haneye ve 394 kişiye ev sahipliği yapmaktadır.

Ayasofya: İlk kez 1554 yılındaki tahrirde adı geçen bu mahalle adını burada yer alan St. Sophia kilisesinden almıştır. Şakir Şevket'in de belirttiği gibi fetihten önce

¹²⁵ Tuluk-Düzenli, a.g.m., s. 62; İnan, a.g.m., s. 170; Özen ve dğr., a.g.e., s. 63.

¹²⁶ Bostan, a.g.e., s. 130; Lowry, a.g.e., 90.

¹²⁷ Bostan, a.g.e., s. 137; Lowry, a.g.e., 90.

¹²⁸ Hüseyin Albayrak, **Trabzon İmâret (Hâtûniyye) Külliyesi**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1988, s. 13-24.

Trabzon'da yer alan yedi mahalleden biri Ayasofya idi.¹²⁹ Lowry 1486'da bu mahallenin Batı varoşundaki Rum toplumunun merkezi olduğunu ve her ne kadar Müslüman bir mahalle olarak gösterilse de karma bir mahalle olduğunu belirtir. Mahallenin en ilginç diğer bir özelliği de adını burada bulunan kilise isminden alan tek Müslüman Mahallesi olmasıdır.¹³⁰ 19. yüzyılın başlarında Bıjışkyan'a göre Ayasofya Camii'nin etrafında Müslüman evleri vardır ve Müslüman Mahallesi adını taşımaktadır. 1877'de burada 61 hanede meskûn 165 kişi vardı.

Kavak Meydanı: Trabzon'da doğu varoшта yer alan Gâvur Meydanı'nın yanında batıda Kabak Meydanı adında başka bir meydan da bulunuyordu. Her ne kadar doğudaki meydan ile mukayese edildiğinde daha büyük ama daha az nüfuslu olan bu meydanda¹³¹ Kabak Meydan Camii bulunuyordu¹³² Muhtemelen bu cami etrafına oluşan mahallenin adı kaynaklarda kabak, kavak şeklinde geçmekte ve bu mahalle Trabzon'un batı varoşunda bulunmaktaydı.¹³³ Feruhan Bey'e göre evlerin çoğunun mütevazi ve dağınık bir halde olduğu bu yerde ufak bir çarşı da vardı. Mahalle 102 hane ve 248 kişiden oluşmaktaydı.

1.1.2.2. Gayrimüslim Mahalleleri

Ayvasil: Bu mahalle Şehrin doğu varoşunda, debbağhane Mahallesi'nin kuzeydoğu kesiminde aynı adla burada var olan kilisenin bulunduğu mevkide yer almaktaydı. Şakir Şevket'e göre fetihten önce şehirde kilise isimleri ile anılan yedi mahallesinden biri de Ayvasil Mahallesi idi.¹³⁴ Fetihden sonra Hıristiyan mahalleleri başlıca kiliselerin adları ile anıldığından Ayvasil Kilisesi de bulunduğu mahalleye adını vermiştir.¹³⁵ Mahalle 1877'de 103 hane ve 299 kişiden oluşmaktadır.

Tuzluçeşme: Mahalle doğu varoşunda Frenkhisar ve Kemer kaya arasında kalan bölgede sahilde yer almaktaydı. Mahallenin ne zaman kurulduğunu tam olarak tespit edemedik; fakat Bıjışkyan Rum piskoposluk makamının Tuzluçeşme Mahallesi'ndeki Aya

¹²⁹ Şakir Şevket, a.g.e., s. 59.

¹³⁰ Lowry, a.g.e., s. 45-46, 91; Şehirdeki Müslüman nüfustaki artışına paralel olarak sur dışında yer alan Hıristiyan mahallelerine doğru olan yayılma sonucunda ortaya çıkan ibadethane gereksinimi buradaki kilise veya şapellerin cami veya mescide dönüştürülmeleriyle giderilmiştir. Bu bakımdan Ayasofya ve Yenicuma camileri akla gelen en önemli örneklerdir. Bkz. Tuluk, a.g.m., s. 44-46.

¹³¹ Şehre gelen seyyahların değindiği en önemli yerlerden biri de meydanlardı. Bu bakımdan doğu varoş ile batı varoşundaki meydanlar arasında mukayese yapılması seyahatnamelerde sık rastlanılan bir durumdur. Örnek olarak bkz. Lynch, a.g.e., s. 24; Yılmaz, a.g.t., s. 30-34.

¹³² M.C. Şehabettin Tekidağ, "Trabzon", İA, XII/1, İstanbul 1974, s. 475.

¹³³ Lowry, a.g.e., s. 81; Bostan, a.g.e., s. 135.

¹³⁴ Şakir Şevket, a.g.e., s. 59.

¹³⁵ Bıjışkyan, a.g.e., s. 103.

Gorgor Kilisesi olduğunu belirtmesi ve Aya Gorgor'un da ilk olarak 1554 tahririnde geçmesi nedeniyle Aya Gorgor'un ve buradaki diğer mahallelerin 19. yüzyılın ikinci yarısında Tuzluçeşme Mahallesi'ne dahil olduklarını göstermektedir.¹³⁶ Nüfus defterlerinin de belirttiği gibi mahalle 19. yüzyılda Rumların meskûn olduğu bir mahalle idi.¹³⁷ 1877'de mahallede 167 hane ve 283 kişi bulunuyordu.

Protestan Mahallesi: 1876 ve 1877 salnamesinde daha önce rastlamadığımız bir mahalle olarak Protestan mahallesi ile karşılaşmaktayız. Mahallenin ortaya çıkışı ile ilgili olarak Protestan misyonerlerin Trabzon'a gelmeleri ve burada da bir Protestan cemaati oluşturmalarının etkili olduğu kesin gözükmektedir.¹³⁸ 1834 yılında Trabzon'a gelip yerleşen Protestan misyonerlerin çalışmaları Protestan ailelerin sayısı artmaya başlamıştır. Feruhan Bey'e göre 1847 yılında Trabzon'da dokuz Protestan hanesi varken¹³⁹ bu sayı 1850 yılında on beşe çıkmıştır.¹⁴⁰ Zamanla Protestanlar salnamelerde de yer almaya başlamıştır. 1877 Salnamesine göre şehirde 40 Protestan erkek bulunuyordu. Fakat resmi kayıtlar olan salnamelerde hane sayıları belirli değildir. Buradan hareketle Lowry'nin tahrir kayıtlarında geçen Mahalle-i Ermeniyan örneğinde gösterdiği gibi¹⁴¹ Protestan Mahallesi ifadesinin bir mahalleden çok şehirde çok az bir miktarda olan Protestan cemaatini temsil ettiği anlaşılmaktadır. Burada Protestan Mahallesi olarak verilen mahal de aslında şehrin doğu tarafında kalan Gâvur Meydanı'na yakın bir yerde idi.¹⁴²

Frenkhisar: Mahalle Osmanlı öncesi dönemde Cenevizli tüccarların yerleştikleri Leontokastron adlı bir yapı merkezli olarak ortaya çıkmıştı.¹⁴³ Fetihden sonra yapılan tahrirlerde Efrenciyan-ı Venedik ve Efrenciyan'ı Ceneviz olarak gösterilen mahalleler daha

¹³⁶ Bijişkyan, a.g.e., s. 103; Lowry, a.g.e., s. 135; Bostan, a.g.e., s. 143; Hülya Akbulut, **19. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Gayrimüslimler (1800-1850)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 43; Açık, a.g.t., s. 56.

¹³⁷ Bijişkyan, a.g.e., s. 103.

¹³⁸ Bu konuda bkz. Özgür Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", **OTAM**, 21 (2007), s. 191-219.

¹³⁹ Bijişkyan, a.g.e., s. 135.

¹⁴⁰ Walpole, a.g.e., s. 227.

¹⁴¹ Lowry, a.g.m., s. 41; Bryer da şehrin doğu varoşunda yer alan Ermeni kiliselerinin yerinin belirgin olmasına karşın Ermenilerin gösterildiği yerini belirleyebileceğimiz bir mahallenin olmamasını çelişkili bulmaktadır. Bryer-Winfield, a.g.e., s. 199.

¹⁴² Protestanların Trabzon'da okul açmak için yapmış oldukları girişimden anladığımız kadarı ile sıbyan mektebi olarak inşa etmek istedikleri okul için istedikleri arsanın "*Meydan-i Şarki'de Halil Paşa Hamamı ittisalinde kâin halde aşıyan Fatih Sultan Mehmet Han Gazi Hazretlerinin evkaf-ı humayun hazine-i celilesine merbut talan otuz ve arsen yirmi zira mikdar*" şeklinde ifade edilmesi Protestan yerleşiminin nerde olduğu konusunda fikir vermektedir. BOA, C. ADL. 32/1894, 16 Ra 1281/18 Eylül 1864.

¹⁴³ Şerafettin Turan, **Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 66.

sonra Frenk ya da Frankhisar adını alan mahallelerin kısımları idiler.¹⁴⁴ 16. yüzyılın sonlarında Latin Katoliklerin meskûn olduğu bu mahalle zamanla sadece Rumların meskûn olduğu bir mahalleye dönüşmüştür.¹⁴⁵ 1877’de bu mahallede 100 hane ve 853 kişi vardır.

1.1.2.3. Karışık Mahalleler

İskender Paşa: İlk olarak 1554 tahririnde adına rastlanan bu mahalle adını Trabzon valisi İskender Paşa’nın dördüncü valilik döneminde 1529 yılında yaptırdığı İskender Paşa Camii’nden almaktadır.¹⁴⁶ İskender Paşa Mahallesi’nin Gâvur Meydanı olarak bilinen meydana yakınlığından dolayı buraya zaman zaman Meydan Mahallesi de denilmiştir. Bunun yanında bu bölgeye Meydan, Meydan-i Şarki veya Kafır Meydanı da denilmiştir.¹⁴⁷ 19. yüzyılın ilk yarısındaki kaynaklarda da Meydan Mahallesi olarak ayrı bir mahalle şeklinde gösterilmekle birlikte temel aldığımız salnamede Meydan Mahallesi yer almamaktadır. Buradan hareketle 453 haneye sahip olan İskender Paşa Mahallesi’nin çevresindeki mahalleleri de kapsadığı ortaya çıkmaktadır. Salnamenin verdiği rakamlara göre İskender Paşa’nın sakinlerinin %38’i Müslüman ve geri kalan %62’lik kısım ise Ermeni, Rum ve Katoliklerden oluşmakta idi. Hatta Protestanların da yukarıda yaptığımız açıklamaya istinaden bu mahallede bulduklarını da söyleyebiliriz.

Ayafilibo: Bu mahalle İskender Paşa Mahallesi’nin güney doğusunda şimdiki Çölmekçi Mahallesi’nin olduğu bölgede yer alıyordu.¹⁴⁸ Adını da burada bulunan Aya Filibo (St. Philip) kilisesinden almıştır. Mahallenin tam olarak ne zaman kurulduğu belli değildir. 17. yüzyılda Trabzon mahalleleri arasında bu ad geçmemektedir.¹⁴⁹ Fakat Bryer bu kilisenin 1665 yılı civarlarında camiye çevrildiğini belirtir.¹⁵⁰ 18. yüzyılda ise bu

¹⁴⁴ Lowry, a.g.m., s. 40; Bostan, a.g.e., s. 148.

¹⁴⁵ Bıjškyan bu mahalle hakkında “Eskiden burada Frenkler ikamet ettiği için Frenk Mahallesi adını taşıyan bu yere şimdi Güzelhisar denir. Bu semtte oturan Frenkler zamanla Ermenilere karışmış fakat adlarını frenkoğlu olarak muhafaza etmişlerdir” demektedir. Bıjškyan, a.g.e., s. 110; Feruhan Bey’e göre 1847 yılında Frankhisar mahallesi bir Rum mahallesi idi. Bıjškyan, a.g.e., s. 136.

¹⁴⁶ İskender Paşa Camii doğu varoşunda yer alan yegâne İslami yapı olması itibarı ile buradaki Müslüman mahallesinin merkezini oluşturmuştur. Ronald C. Jennings, “Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 33 (1990), s. 283; Goloğlu, a.g.e., s. 45.

¹⁴⁷ Bostan, a.g.e., s. 128; İnan, a.g.m., s. 171; Açıık, a.g.t., s. 56.

¹⁴⁸ Horuloğlu, a.g.e., s. 35.

¹⁴⁹ İnan, a.g.m., s. 170-171; Kenan İnan, “1831 Nolu Şer’iye Siciline Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Mülk Satışları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 120 (1999), s. 109.

¹⁵⁰ Bryer- Winfield, a.g.e., s. 230.

bölgede Çölmekçi Mahallesi ile Ayafilibo Mahallesi'nin de adı geçmeye başlamıştır.¹⁵¹ Aslında bu mahalleyi Çölmekçi Mahallesi ile birlikte düşünmek gerekmektedir. 1840 tarihli Nüfus Yoklama Defteri'de "Ayafilibo ma Çölmekçi" şeklindeki ifade bu iki mahallenin bitişik olduğunu ve zaman zaman tek bir mahalle olduğunu göstermektedir.¹⁵² Zira Bıjškyan da Çölmekçi ve Ayafilibo mahallelerinin şehrin doğu ucunda yer aldıklarını söylemektedir. Ona göre Çölmekçi'nin yakınında bulunan Aya Filibo Mahallesi'nde eskiden Rumların piskoposluk kilisesi olan fakat daha sonra camiye çevrilen bir kilise vardı.¹⁵³ 1877 yılında Aya Filibo Mahallesinde 90 Müslüman ve 118 gayrimüslim hanesi ve toplam 573 kişi bulunması bu mahallenin Çölmekçi'yi de içine alan şehrin en doğudaki mahallesi olduğunu göstermektedir.

Yeni Cuma: Mahalle adını burada yer alan St. Eugenios Kilisesi'nden almaktadır. Yer olarak mahalle şehrin doğu varoşunda Yukarı Hisar'ın karşısında yer almaktaydı. İlk olarak 1520 tarihli kayıtlarda Cami-i Cedid adı ile rastlanan bu mahalle surların dışında kurulan ve camisi olan ilk Müslüman mahallesiydi. Bostan 16. yüzyılın ikinci yarısında hem Cami-i Cedid hem de Yeni Cuma mahallelerine rastlandığını ve bunların aynı mahalleler olduğunu belirtir.¹⁵⁴ Lowry ise mahallenin Yeni Cuma adını almasını 18. yüzyıla tarihler.¹⁵⁵ Lowry Yenicuma Camii'nin bu adı alması sürecini incelediği makalesinde ise zamanla sur dışına taşan Müslüman yerleşiminin bir gereği olarak bu eski kiliseyi camiye çevirdiğini belirtmektedir.¹⁵⁶ 1877 yılında mahallenin % 69'u Müslüman ve % 31'i de gayrimüslim idi.

Çarşı: Çarşı Mahallesi Aşağıhisar'ın tam doğusunda doğu varoşunda deniz kenarında yer almaktadır. Mahalle adından da anlaşılacağı gibi iktisadi faaliyetlerin en yoğun olduğu bir bölgede yer almaktaydı. Hatta Lowry Çarşı Camii'nin bu mahallenin Mescid-i Hacı Kasım adında bir mescidin yerine 1839'da inşa edildiğini belirtir. Zira bu mescid de Bedesten'in yakınında yer almaktaydı.¹⁵⁷ Bıjškyan ise Çarşı Camii'nin eski bir

¹⁵¹ Açık, a.g.t., s. 56; Dursun, a.g.t., s. 54.

¹⁵² BOA, Mad. d., 215, 1256 Senesi Trabzon Nüfus Yoklama Defteri.

¹⁵³ Bıjškyan, a.g.e., s. 109; Bryer-Winfield, a.g.e., s. 230.

¹⁵⁴ Bostan, a.g.e., s. 127.

¹⁵⁵ Lowry, a.g.e., s. 61.

¹⁵⁶ Lowry, a.g.m., s. 103-112; Bryer-Winfield, a.g.e., s. 224.

¹⁵⁷ Bedestan hakkında bkz. Kenan İnan, "Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni", **OTAM**, 7 (1996), s. 119-134.

kilise olduğunu ve çarşı içinde yer aldığını yazar.¹⁵⁸ Kemer kaya ve Ayvasıl mahalleleri arasında kalan bu mahalle 1877’de 42 hane ve 170 kişiye ev sahipliği yapıyordu.

Muhiddin: Muhiddin Mahallesi şehrin doğu varoşunda Debbağhane, Yeni Cuma ve Tekye mahallelerinin oluşturduğu üçgen içinde yer almaktaydı. 1834 tarihli nüfus defterinde bu mahalle “Muhiddin ma Zeytinlik” şeklinde geçmektedir.¹⁵⁹ Bu da mahallenin bu günkü Cumhuriyet Mahallesi içinde Hacı Kasım Muhittin Cami olarak bilinen caminin etrafında oluştuğunu göstermektedir. Mahallenin ne zaman kurulduğu açık değildir. Tahrirlerde bu adla anılan bir mahalle yoktur; fakat 17. yüzyılın ortalarında sicil kayıtlarında Muhiddin Mahallesi’nin de adı geçmektedir.¹⁶⁰ Buradan hareketle mahallenin 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında kurulduğunu söyleyebiliriz. 1877 yılında bu mahallede 78 Müslüman ve 140 gayrimüslim hanesinde meskûn toplam 615 kişi vardı. Bu da mahallenin % 29’unun Müslümanlardan % 71’inin de gayrimüslimlerden oluştuğunu göstermektedir.

Boztepe: Tahrirlerde adı geçmeyen mahallelerden biri de Boztepe Mahallesi’dir. Zira gerek Lowry gerekse de Bostan’ın çalışmalarında Boztepe Mahallesi’nin yer aldığı şehrin güneydoğu eteklerinde her hangi bir cemaate ait bir yerleşim tespit edilememiştir. Fakat bu mahallenin adına yine diğer mahalleler örneğinde olduğu gibi 17. yüzyılın ortalarında rastlamaktayız.¹⁶¹ Bu da bize Boztepe Mahallesi’nin kale dışına taşan Müslüman yerleşiminin, gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu doğu varoşunda kendine yeni bir mahalle ortaya çıkardığını göstermektedir. Bıjškyan ve Feruhan Bey notlarına göre 19. yüzyılın ilk yarısında bu mahalle Türkler ile meskûn bir yerdir.¹⁶² Zamanla buradaki yerleşimin büyümesinden dolayı mahallenin Boztepe-i Bala ve Boztepe-i Zir olarak iki kısma ayrıldığını görmekteyiz. Bu hali ile Boztepe Mahallesi bu yüzyılda rastladığımız tek mahalledir. 1877 salnamesine göre sınırlı da olsa bu mahallede gayrimüslim bir nüfus vardı. Bu iki mahallede 659 Müslüman ve 131 gayrimüslim vardı. Bu da mahalle nüfusunun % 81’inin Müslüman, % 19’unun da gayrimüslim olduğunu göstermektedir.

¹⁵⁸ Bıjškyan, a.g.e., s. 103.

¹⁵⁹ BOA, NFS. d., 1149’dan aktaran S. Bilgi- A.M. Birinci-M. Çakıcı-S. Demircioğlu, **1834 Trabzon Nüfus Kütüğü**, İstanbul: Düzey Matbaacılık, (ty), s. 23.

¹⁶⁰ İnan, **Fiziki Yapı**, s. 171.

¹⁶¹ Cevdet Kırpık, **1830 Numaralı Trabzon Şerhiye Siciline Göre Kentin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1643-1644)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 6.

¹⁶² Bıjškyan, a.g.e., s. 105-135.

Tekye: Tekye Mahallesi de karşılaştığımız yeni mahallelerden biridir. Fakat mahallenin adına 19. yüzyıl öncesi kayıtlarda rastlanmamaktadır.¹⁶³ Mahalle Muhiddin maa Zeytinlik Mahallesi'nin doğusunda Gavur Meydanı'nın güneyinde yer almaktaydı ve Mahalle adını 1591-1592 tarihinde burada yapılan bir tekmeden almıştır. Daha sonra bu tekkenin yerine bir cami inşa edildiği ve şimdiki Tekye Camii'nin de bu eski caminin yerine yapıldığı belirtilmektedir.¹⁶⁴ Bijişkyan da mahallenin Gâvur Meydanı'nın yukarı tarafında Boztepe'nin eteğinde bulunduğunu ve bir zamanlar dervişlere ev sahipliği yaptığını yazar. Feruhan Bey de buranın bir Türk Mahallesi olduğunu belirtir.¹⁶⁵ Zira mahallede 1877 yılında 56 gayrimüslime karşılık 247 Müslüman bulunmaktaydı.

Debbağhane: Bu mahalle adına ilk kez 1554 tarihli kayıtlarda rastlanmaktadır.¹⁶⁶ Mahalle Ortahisar surlarının hemen dışında yer almaktaydı. Anadolu'daki pek çok yerleşim yerinde de olduğu gibi Trabzon'da da bu adla anılan bir mahalle ortaya çıkmıştı.¹⁶⁷ Mahalle belirli bir meslek grubunu yansıtmaması bakımından Çölmekçi Mahallesi yanında diğer bir mahalle idi. Şehirdeki Müslüman nüfusun artışına paralel olarak sur dışında kurulan ve 1847 yılında Feruhan Bey'e göre tamamen Türk mahallesi olan bu mahallenin az da olsa, 1877 yılında 298 Müslüman nüfusa karşılık 26 gayrimüslim sakini vardı.

Eksotha: Şehrin batı varoşunda yer alan bu mahalle tahrir kayıtlarında geçen bir mahalle değildir. Fakat mahalle kilise ismi olarak anılan ve Osmanlı öncesinde de var olup bu isimle anılmaya devam eden dört mahalleden biridir.¹⁶⁸ Mahallenin sakinleri hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte Bostan bu mahalleyi hem Müslüman hem de Hıristiyan mahalleleri kategorisine yerleştirir. Lowry de Hıristiyan cemaatinin batı varoşundaki yerleşme yerlerinden biri olduğunu belirtir. Bu bölgedeki Hıristiyan varlığının 19. yüzyılda da devam ettiği görülmektedir. Feruhan Bey 1847'de Sotka ve Faroz mahallelerinde 200 kadar Rum evinin olduğunu ve bunların Batı varoşundaki tek gayrimüslim yerleşim yerleri

¹⁶³ 19. yüzyılın ilk yarısında gerek nüfus defterlerinde gerekse de sicil kayıtlarında Tekye Mahallesi'ne rastlamaktayız. TŞS, 1970, s. 12; BOA, NFS. d., 1149'dan aktaran Bilgin ve diğerleri, a.g.e., s. 23.

¹⁶⁴ Özen ve dğr., a.g.e., s. 63.

¹⁶⁵ Bijişkyan, a.g.e., s. 102-135.

¹⁶⁶ Bostan, a.g.e., s. 136.

¹⁶⁷ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 198; Bryer İstanbul'daki örneğini de göstererek Trabzon'da Osmanlı öncesi dönemde de Debbağhane mahallesinin bulunduğu yerin bu meslek grubu tarafından iskân edildiğinin tahmin edilebileceğini belirtmektedir. Bryer-Winfield, a.g.e., s. 199.

¹⁶⁸ Lowry burada yanlış bir şekilde Eksotha'nın Şakir Şevket'e atfen adını koruyan yedi mahalleden biri olduğunu belirtir. Oysaki Şakir Şevket Ayasofya, Eksotha, Ayvasil ve Ayafilibo dışında kalan üç mahallenin başka isimler aldığını yazar. Bkz. Şakir Şevket, a.g.e., s. 59; Lowry, a.g.e., s. 118.

olduğunu belirtmektedir. Nüfus defterleri de batı varoşunda sadece Eksoshta'nın Rum sakinleri olduğunu göstermektedir.¹⁶⁹ 1877 yılında ise bu mahallede 375 Müslüman ve nüfus defterlerinin bize verdiği bilgiler çerçevesinde tamamının Rum olduğunu söyleyebileceğimiz 264 Hıristiyan bulunuyordu.

Kemerkaya: Kemerkaya Mahallesi şehrin doğu varoşunda ve sahilde yer alan bir mahalle idi. Tahrirlerde Kemerkaya Mahallesi adı geçmemekle birlikte bu bölgede Mescid-i Sarmaşık adında bir mahallenin adı geçmektedir.¹⁷⁰ Mescidin camiye çevrilmiş bir kilise olması buranın yeni kurulan bir Müslüman mahallesi olduğunu göstermektedir. Fakat 17. yüzyılın ortasındaki kayıtlarda hem Kemerkaya hem de Sarmaşık mahalleleri ayrı ayrı zikredilmektedir.¹⁷¹ 19. yüzyılda bu bölgeyi tanımlayan tek mahalle olarak Kemerkaya Mahallesi ile karşılaşmaktayız. 1877 yılında şehirdeki gayrimüslim nüfusun en yoğun olduğu mahallelerden biri de burasıydı. Mahallede 75 Müslümana karşın 219 gayrimüslim sakin bulunuyordu.

Kasım Ağa: Bu kısımda bahsedecek olduğumuz son mahalle Kasım Ağa Mahallesi'dir. Mahallenin kesin olarak nerede olduğunu tespit edemedik. 17. yüzyıl kayıtlarında Kasım Beşe adlı bir mahalle geçmekle birlikte bu mahallenin aynı mahalle olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur.¹⁷² Bazı kaynaklarda mahalleye adını veren Kasım Ağa Camii'nin diğer bir adının Konak Camii olduğu belirtilse de bu kesin değildir.¹⁷³ Eğer bu doğru ise; bu mahallenin Konak Camii'nin Uzun Sokak'ta yer almasından hareketle Kasım Ağa Mahallesi'nin Gavurmeydanı ile Ayvasıl Mahallesi arasında yer aldığını söyleyebiliriz. Ayrıca nüfus yapısı bakımından değerlendirildiğinde ise burada 55 Müslümana karşılık 171 gayrimüslimin olması bu mahallenin şehrin doğu varoşunda ve gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bir yerde olduğunu göstermektedir.

1877 Salnamesinde geçen mahalleri temel alarak hazırladığımız bu kısmın sonunda değinmemiz gereken bir nokta da burada yer almayan bazı mahallelerin ismidir. Yukarıda özellikle Ortahisar örneğinde bazen burada yer alan mahallelerin ayrı ayrı bazen de bütün bu mahalleleri kapsayacak şekilde Ortahisar Mahallesi şeklinde verildiğini görmüştük. Buna benzer durumu şehrin doğu tarafında da görmekteyiz. Örneklerini verdiğimiz nüfus

¹⁶⁹ BOA, NFS. d., 1152, 1251 Yılı Trabzon Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri; Bıjışkyan, a.g.e., s. 102.

¹⁷⁰ Bostan, a.g.e., s.134.

¹⁷¹ İnan, **Fiziki Yapı**, s. 171.

¹⁷² İnan, **Fiziki Yapı**, s. 171; Kırpık, a.g.t., s. 6.

¹⁷³ Mustafa Yazıcı, **Adları Trabzon'un Mahallelerine Ad Olmuş Beş Trabzon Valisi**, Trabzon, 2000, s. 106-107.

defterlerinde “Berberoğlu” adında bir mahallenin geçtiğini görmüştük. Fakat bu mahalle adı incelediğimiz salnamelerde geçmemektedir. Feruhan Bey’in tasvirlerine göre bu mahalle “büyük çarşının doğu ucunda” yer almaktaydı.¹⁷⁴ Bu ifadeden ve bu mahallenin Ermeni ve Rum nüfusunu barındırmasından hareketle mahallenin İskenderpaşa Mahallesi’nin yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında yine bu nüfus defterlerinde “Meydan”¹⁷⁵ da şehirde Ermenilerin yaşadığı ayrı bir mahalle olarak gösterilmektedir. Fakat bu birimlerin salnamelerde geçmeyip gayrimüslim nüfusları hakkında olan belgelerde geçmeleri muhtemelen bu dini grupların daha açık bir şekilde ifade edilebilmesi için tercih edilen bir yol idi. Diğer bir ifade ile genel olarak tüm dini gruplardan bahsedilmediği ve belirli bir cemaatin söz konusu olduğu durumlarda daha küçük çaplı birimlerin adı geçmekteydi. Bunun yanında salnamede adı geçmesi bakımından *Evsak-ı Sair*’in daha önceki kaynaklarda mahalle adı olarak geçmediği; adından ve nüfus değil de sadece hane sayısını barındırmasından da anlaşılacağı gibi bu terimin şehirdeki binaları ifade etmek için salnamedeki mahalle adlarına eklendiği anlaşılmaktadır. Bu kısımda belirtecek olduğumuz son husus da salnamelerde geçmeyip seyahatname, nüfus defterlerinde veya döneme ait diğer kaynaklarda geçen Zeytinlik,¹⁷⁶ Ganita,¹⁷⁷ Dere Mahallesi¹⁷⁸ ve Değirmendere¹⁷⁹ gibi mahalle adlarının olmasıdır. Yukarıda belirttiğimiz hususları da göz önüne alırsak salnamelerin bize verdiği mahalle tablosuna göre bazı mahallelerin merkez olmaları itibarı ile çevresindeki diğer mahalleleri içine aldığı ve özellikle doğu varoşunda yer alan mahallelerin en azından yerlerini tespit edebilmemiz için daha belirgin bir hal almış görünmektedir.

Sonuç olarak Osmanlı fethinden sonraki yüzyıllarda oluştuğunu gördüğümüz mahalle yerleşim dokusunun özellikleri 19. yüzyılda da açık bir şekilde görülmektedir. Genel olarak bakıldığında çok geniş bir yerleşim ve yayılma alanına sahip olmayan Trabzon’un bu fiziki yapısı şehirdeki mahalle dokusunu da belirleyen en önemli etkendi. Dolayısıyla 19. yüzyıldaki şehir dokusundaki değişimi, bu klasik görünüm içinde yukarıda özellikle mahalle nüfuslarında da gördüğümüz gibi yeni bir ekonomik merkez olarak doğu

¹⁷⁴ Bıjışkyan, a.g.e., s. 137.

¹⁷⁵ Bostan doğu varoşunda İskender Paşa Cami Mahallesi ile Yenicuma ve Debbaghane mahalleleri arasında kalan bir mahalle olarak sadece bir mahalleyi değil birkaç mahalleyi içine alan bir bölge manasında kullanıldığını yazar. Benzer bir durumun 19. yüzyılda da devam ettiği, adı geçmeyen Meydan, Berberoğlu gibi mahallelerin diğer mahallelerin bünyesi içinde gösterildikleri anlaşılmaktadır. Bostan, a.g.e., s. 152.

¹⁷⁶ Bıjışkyan, a.g.e., s. 105.

¹⁷⁷ Bryer-Winfield, a.g.e., s. 200.

¹⁷⁸ Bıjışkyan, a.g.e., s. 97.

¹⁷⁹ Goloğlu, a.g.e., s. 137.

varoşunun yükselişi ve son bölümde de görüleceği gibi yeni bir anlayış ile şekillenen ve kamu binalarının öncülük ettiği bir yapılanma süreci olarak algılamak gerekmektedir.

1.2. Demografik Yapı

1.2.1. Nüfus Kaynakları

Trabzon'un nüfusu konusuna girmeden önce Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısı hakkında dönemlerine göre hakkında bilgi veren belli başlı kaynaklar hakkında kısa bir değerlendirme yapmak Trabzon'un demografik kaynaklarının da daha iyi bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu ile ilgili en erken veriler 15. ve 16. yüzyıllar arasında periyodik olarak sürdürülen ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren içeriği değişen sayımlara dayanmaktadır. Tahrir olarak ifade edilen bu kaynaklar yapıldıkları yerin gelir kaynaklarını ortaya koymasının yanında yetişkin erkek nüfusu kaydetmesi bakımından da en önemli demografik kaynaklardı.¹⁸⁰ Fakat tahrirler ile tımar sistemi arasında olan ilişki dolayısıyla 16. yüzyılın sonlarından itibaren tımar sisteminin çözülmeye başlamasıyla birlikte geniş kapsamlı tahrirler de yapılmamaya başlamıştır.¹⁸¹ 17. yüzyılda yeni bir gelir vergi toplama usulü olan iltizam sisteminin yaygınlaşması ile birlikte bu kez de avarız ve cizye mükelleflerinin tahrirleri yapılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla 17. ve 18. yüzyıllar için yapılacak nüfus tespitinde yegâne kaynaklar olan bu avarız ve cizye kayıtları her ne kadar vergi potansiyelini belirlemeye yönelik olsa da tahrirler gibi düzenli ve geniş kapsamlı değildir. Bundan dolayı 17. yüzyılın ikinci yarısı ve tüm 18. yüzyıl Osmanlı demografik bilgi kaynakları açısından “karanlık dönem” olarak ifade edilmiştir. Zira bu dönem, üzerinde yorum yapılabilecek ve öncesi ve sonrası ile mukayese edilmeyecek şekilde az kaynağa sahiptir.¹⁸² Bu belirsizlik 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. II. Mahmut'un ıslahatlarının bir parçası olarak temelde yeniçeriliğin ortadan kaldırılması sonrası kurulacak olan ordunun kaynaklarını tespit etmeye yönelik olan 1831 Nüfus Sayımı 15. ve 16. yüzyıldaki tahrirler gibi arazi tespiti ve vergi alımına

¹⁸⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, **Türkiyat Mecmuası**, X, (1953), s. 9.

¹⁸¹ Numan Elibol, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 2, c. 12 (2007), s. 138-139.

¹⁸² Cem Behar, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik**, der. Halil İnalçık- Şevket Pamuk, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000, s. 67-68; Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s. 119.

değil öncelikli olarak askerlik yapabilecek halkın tespitine yönelikti. Fakat vergiye tabi tutulabilecek gayrimüslim nüfus da bu sayım sırasında, tıpkı cizye defterlerinde olduğu gibi, âlâ (iyi), evsat (orta) ve ednâ (kötü) olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır.¹⁸³

1831 sayımından sonra demografik yapı hakkında bilgi verebilecek en önemli kaynaklar ise Temettuat tahrirleridir. Temettuat tahrirleri, 19. yüzyılda Osmanlı yönetiminin merkezileşme ve etkinliğini artırma gayretlerinin zirve noktasını oluşturan Tanzimat hareketinin vergi konusundaki düzenleme çalışmalarının bir yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır.¹⁸⁴ 19. yüzyıl Osmanlı taşrasının sosyal ve ekonomik profili için oldukça önemli olan bu tahrirler hane esasına dayanarak hane sahibinin sahip olduğu ekonomik kaynaklar, vergi ödemeleri ve gelirleri üzerinde yoğunlaşmaktaydı.¹⁸⁵ Fakat sayımların en ilginç özelliklerinden biri de defterlerin aynı zamanda nüfus defterleri özelliği göstermeleri bakımından yapıldıkları bölgelerin demografik yapısını ortaya koymaları olmuştur.¹⁸⁶ Böylece temettuat tahrirlerini temel alan çalışmaların pek çoğu bu verilere istinaden bir demografik değerlendirme yapma eğilimindedirler.¹⁸⁷

1831 sayımını 1844 yılında yapılan ikinci bir sayım izlemiştir. Fakat bu sayım hakkında da elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. 1831 yılında yapılan sayım imparatorluk geneline ait sağlıklı rakamlar vermediği gibi 1844 sayımı da tatmin edici sonuçlar vermekten uzaktır. Belki de daha önemlisi bizim bu sayımın sonucuna ilişkin verileri sadece Ubicini'nin yayınladığı eserinden ulaştığımızdır.¹⁸⁸ Bunların haricinde bu yüzyıla ait olmak üzere en ayrıntılı ve en önemli nüfus sayımları yüzyılın sonlarında 1885 yılında ve en sonuncusu da 20. yüzyıl başında 1907 yılında gerçekleştirilen sayımlardır.¹⁸⁹

¹⁸³ 1831 sayımı içi bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı-1831**, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995; Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population", 1831-1914, **International Journal of Middle East Studies**, 9, 1978, s. 325-338; Cem Behar, "Sources pour la démographie historique de l'empire ottoman: Les tahrirs (dénombrements) de 1885 et 1907", **Population** (French Edition), 53(1/2), (1998), s. 162-163.

¹⁸⁴ Tefik Güran, "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri", **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik**, der. Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000, s. 81.

¹⁸⁵ Said Öztürk, "Türkiye'de Temettuat Çalışmaları", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 1(1), (2003), s. 287-304.

¹⁸⁶ Nuri Adıyeke, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", **OTAM**, 11 (2000), s. 771-772; Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", **Belleten**, LIX (225), (1995), s. 395-412.

¹⁸⁷ Örnek olarak bkz. Öztürk, a.g.e. s. 40-41; Ertan gökmen, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Alaşehir", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXV(1), (2010), s. 193-199.

¹⁸⁸ Cem Behar (Haz.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, 2, Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1996, s. 26; Veriler için bkz. J.H. Abdolonyme Ubicini, **Letters on Turkey**, I, trans. Lady Easthope, London, 1856.

¹⁸⁹ Elibol, a.g.m., s. 207.

Bu kısa bilgiler çerçevesinde ilk olarak üzerinde durulacak olan konu Trabzon şehrinin demografik yapısının nasıl bir gelişim gösterdiğini incelemek olacaktır.

Yukarıda Osmanlı demografik tarihinin genel olarak dayandığı ana malzemeler hakkında verdiğimiz kısa bilgilerin yanında üzerinde durulması gereken ve en azından Trabzon'un demografik gelişimini aydınlatmaya yönelik olan başka kaynaklar da bulunmaktadır. Bu kaynakları yerli ve yabancı kaynaklar olarak iki ana kategoride incelemek mümkündür.

Yerli kaynaklar hakkında yukarıda kısmen bilgi verilmişti. Yukarıda saydığımız tahrirler, avarız ve cizye kayıtlarının yanında 1831 ve 1844 sayımlarının bir sonucu olan ve Trabzon nüfusu hakkında daha ayrıntılı bilgiler içeren ve araştırmacıların hizmetine yeni açılan bilgi veren en önemli kaynaklardan biri de nüfus defterleridir. 1831 sayımının istenilen neticeyi vermemesi üzerine yapıldığını gördüğümüz bu sayımlar Trabzon Vilayeti için önemli demografik veriler olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁰ 1840'lı yıllarda yapılan Temettuat sayımları konusunda ise ne yazık ki Trabzon için temettuat sayımları yoktur. Zira Temettuat Defterleri Tanzimat'ın cari olduğu bölgeleri kapsamaktaydı.¹⁹¹ İlerde idari yapı konusunda da görüleceği üzere Trabzon'da Tanzimatın uygulanmaya konulması 1847 yılında gerçekleşmişti. Dolayısıyla Trabzon'da uygulamanın ertelenmesi temettuat tahrirlerinin yapılmasını da engellemiştir. Yerli kaynaklar konusunda değineceğimiz bir diğer kaynak da salnamelerdir. İlki 1869 yılında yayınlanmaya başlanan Trabzon Vilayet Salnameleri de 20. yüzyılın başlarına kadar vilayetin demografik gelişimi için oldukça önemli bilgiler içermektedir.¹⁹²

Bu yerli kaynakların yanında Trabzon'un nüfusu hakkında bilgi veren pek çok yabancı kaynağa sahibiz. Bunlar temelde seyahatnameler ve konsolosluk raporları olarak iki kısma ayrılabilir. Bu kaynaklardan seyahatnameler ilerde de görüleceği üzere kaba tahminlere dayanmakla birlikte genel nüfus eğilimini göstermekte yardımcı olabilir. Konsolos raporları ise bu görevlilerin buldukları yere daha fazla aşına olmaları ve konsolosların yazdıkları raporların ciddiyeti düşünüldüğünde daha gerçekçi tahminler yaptığı söylenebilir. Fakat yine de bu kaynakların değeri yazarın amacına, yeteneğine ve tahmin gücüne göre değişse de verilen bilgilerin, iyi bir değerlendirme ile kullanımı kent

¹⁹⁰ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, s. 252.

¹⁹¹ Öztürk, a.g.m., s. 292.

¹⁹² Duman, a.g.e., s. 131-133.

nüfuslarının yaklaşık rakamını vermekte kullanılabilir niteliktedir ve araştırmacıların da sıkça başvurduğu bir yöntemdir.¹⁹³

1.2.2. 19. Yüzyıla Kadar Şehrin Nüfusu

Trabzon şehir nüfusunun 19. yüzyılda durumuna geçmeden önce kısaca şehrin Osmanlı idaresine geçmesinden sonraki demografik gelişime değinmek 19. yüzyıldaki büyümenin niteliğinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Yukarıda da değindiğimiz gibi 15. ve 16. yüzyıl hakkında tahrirler gibi önemli kaynaklara sahibiz. Trabzon örneğinde de tahrirler şehrin Osmanlı idaresindeki yüz yıl içinde gösterdiği demografik gelişmeyi çok iyi bir şekilde göstermektedir. İlki şehrin fethinden yirmi beş yıl sonra yapılmaya (1486) başlanan bu tahrirler, 16. yüzyılda da yapılmaya devam etmiş ve sırasıyla 1520, 1554 ve 1583 yıllarında Trabzon şehrinin fethinden sonraki yapısına ışık tutan önemli tarihsel belgeler ortaya çıkmıştır. Osmanlı fethinden itibaren Müslüman Türkler, Rum Ortodokslar, Ermeni Ortodokslar ve Latin Katoliklerden oluşan Trabzon'un nüfusu Osmanlı hâkimiyeti süresince devamlı olarak Müslümanlar lehine bir değişim göstermiştir. Bu ilk tahrire göre şehirde 7.574; 1520'deki tahrire göre 7.753; 1554 tahririne göre 6.523 ve 1583'teki son tahrire göre 10.984 kişi yaşamaktaydı. Bu verilerin şehirdeki Müslüman ve gayrimüslimlere olan dağılımına baktığımızda 1486'da Müslümanların oranı %26,73 iken bu oranın 1583'te %55,38'e kadar yükseldiğini görmekteyiz.¹⁹⁴ Dolayısıyla Trabzon'un 17. yüzyılın başlarında 10 bin kişilik bir şehir olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıda da değindiğimiz gibi karanlık dönem olarak nitelediğimiz 17. ve 18. yüzyıllar için sağlam bilgi kaynakların yetersizliği nedeniyle devletin bu yüzyıllardaki nüfusuna ilişkin ciddi tahminler ve hesaplamalar yapmak güçleştirmektedir. Bundan dolayı Trabzon'un nüfusunu bu dönemler için belirlemek oldukça zordur. Her ne kadar avarız ve cizye kayıtlarından yaklaşık olarak kaza ve şehir nüfusuna dair çalışmalar olsa da bunlar da şehir nüfusunu belirlemekte yetersiz kalmaktadır.¹⁹⁵ Fakat genel olarak 17. ve 18 yüzyılın koşulları düşünüldüğünde, 17. yüzyıl Trabzon için hem iç hem de dış kaynaklı sorunların

¹⁹³ Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, V, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1238-1246; Panzac, a.g.e., s. 120; McCarty de yabancı kaynaklara dikkatli yaklaşılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bkz. Justin McCarty, "Factors in the Analysis of the Population of Anatolia", **Population History of the Middle East and the Balkans**, İstanbul: Isis Pres, 2002, s. 89.

¹⁹⁴ Bostan, a.g.e., s. 161-178; Lowry, a.g.e., s. 215.

¹⁹⁵ Bu konuda bkz. Temel Öztürk, "XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 5 (2008), s. 93-112.

yaşandığı sıkıntılı bir dönem olmuştur. İç sorunlar yukarıda da bahsettiğimiz gibi merkezi otoritenin zayıflaması ve bölgesel isyan hareketlerinin ortaya çıkması sosyal dengelerde değişikliğe sebep olmuş ve halk yerini yurdunu terk etmiştir. Bu dönemde Trabzon'u tehdit eden en mühim dış mesele ise kuzeyden gelen Kazak tehlikesidir. Kazakların şayka adlı gemilerle yaptıkları akınlar sonucunda Trabzon kıyıları oldukça hasar görmüştür.¹⁹⁶ Bunun yanında 18. yüzyılın ilk yarısında savaşların getirdiği ağır vergiler ve otorite boşluğundan kaynaklanan eşkıyalık hareketleri halkın göç etmesine neden olmuştur. Uzun süren İran ve Rus savaşlarının doğrudan etkilediği bölgelerden biri olması bakımından Trabzon'da önemli göç hareketleri ortaya çıkmıştır.¹⁹⁷ Dolayısıyla bu karışık dönemde Trabzon'da şehrin nüfusunu arttıracak tek unsur olarak 1723'te başlayıp aralıklarla 1746'a kadar süren Osmanlı-İran savaşının bölgeye kazandırdığı hareketliliklerdir.¹⁹⁸ Bunun dışında yine bu savaşların bölgede neden olduğu asayiş meseleleri de nüfus üzerindeki olumsuz etkilerini de göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.¹⁹⁹

1.2.3. 19. Yüzyılda Şehrin Nüfusu ve Nüfus Hareketleri

Mahalleler kısmında da görüldüğü üzere 19. yüzyılda Trabzon'da şehrin görünümü klasik dönemde kazandığı görünüm ile mukayese ettiğimizde çok büyük farklılıklara uğramamıştı. Şehrin kalesi, doğu, güney ve batı varoşlarında olan yerleşim alanı çok büyük değişiklikler göstermeksizin bu sınırlarını korudu; fakat asıl değişiklik kendisini demografik yapıda gösterdi. Osmanlı idaresine geçişini takip eden yüz yıl içinde hızlı ve 17. ve 18. yüzyıllarda durağanlaştığını gördüğümüz demografik hareketler 19. yüzyılda yeni ve faal bir döneme girdi. Şehirdeki iktisadi faaliyetlere paralel olarak özellikle

¹⁹⁶ Goloğlu, a.g.e., s. 58.

¹⁹⁷ Temel Öztürk, **Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon**, Trabzon: Serander Yayınları, 2011, s. 175-187.

¹⁹⁸ Feridun Emecen, "Doğu Karadeniz'de Âyânlık: Tirebolulu Kethudazâde Mehmet Emin Ağa", **Bellekten**, LXV/242, (2001), s. 197.

¹⁹⁹ 18. yüzyılın başında Trabzon'un çok yoğun bir nüfusa sahip olmadığını görüyoruz. 1701 yılında şehre genel Tournefort şehir hakkında bilgi verirken: "*Kent büyük ama nüfusu azdır. Burada evden çok orman ve bahçe görülmektedir; iyi yapılmış olmalarına karşın evler yalnızca tek bir kattan oluşmaktadırlar*" diyerek kentnin büyüklüğüne paralel bir nüfusu olmadığını ifade etmektedir. Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tuçdoğan, II. Kitap, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s.119; Bunların yanında 17. yüzyıla ait oldukça yüksek nüfus tahminleri olduğunu da görmekteyiz. İlk olarak Bıjışkyan'da geçen ve şehrin Sultan Ahmet döneminde 18.000 hane olduğuna dair bilgi aynı şekli ile Texier'de de karşımıza çıkar. Fakat ilginç olanı da Tekindağ'ın Trabzon maddesinde bu bilgiyi Texier'yi kaynak göstererek I. Ahmet dönemine atfetmesidir. Zira Texier'de bu konuda bir açıklık yoktur. Fakat daha da ilginç olan konu ise yazarın bu oldukça yüksek rakamı tenkid etmeden doğru olarak kabul etmesidir. Bkz. Bıjışkyan, a.g.e., s. 113; Texier, a.g.e., s. 159; Şehabettin Tekindağ, "Trabzon", **İA**, c. XII/1, İstanbul: MEB Yayınevi, 1974, s. 468.

yüzyılın ortalarında şehir nüfusunun göstermiş olduğu değişimler bize aynı zamanda şehrin Tanzimat döneminde yaşadığı en önemli deneyimlerden birini göstermektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu dönemde Trabzon'un nüfusuna ait önemli kaynaklar bulunmaktadır. Seyahatnameler, konsolosluk raporları, Osmanlı sayımları ve salnameler gibi değişik kaynaklar bize şehir nüfusu konusunda daha rahat bir değerlendirme fırsatı yaratmaktadır. Fakat burada bu kaynakların nasıl yorumlanacağı meselesi de ortaya çıkmaktadır. Bu da en sağlıklı şekilde nüfusa etki eden diğer faktörlerin de göz önünde bulundurularak karşılaştırılmalı bir şekilde tetkik edilmesi ile mümkün görünmektedir. Belirttiğimiz bu verilerin kronolojik olarak değerlendirmeye başlayacak olursak ilk olarak Dupré'nin raporundan başlayabiliriz. Dupré'nin konsolos olarak Trabzon'a atanmasından sonra hazırladığı raporuna göre 1803 yılında Trabzon nüfusu 16,000 kişidir. Bunun 2,500'ü Rum; 1,500'ü Ermeni (Bunun çok küçük bir kısmı Katolik Ermenilerden oluşmaktadır) ve geri kalanlar da Türklerdir.²⁰⁰ 1812 yılında şehre gelen James Morier ise şehrin nüfusunu 25,000 olarak verir.²⁰¹ Bir yıl sonra bir diğer İngiliz Kinneir ise nüfusun dini gruplara göre dağılımını vermeksizin bu nüfusun Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Gürcüler, Mingrelliler, Çerkezler ve Tatarlardan toplam 15,000 kişi olduğunu yazar.²⁰² Bıjışkyan'da ise ne yazık ki şehir hakkındaki teferruatlı bilgilerin yanında nüfus hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaz. Onun verdiği rakam sadece Sultan Ahmet döneminde verdiği 18,000 hanenin yarısıdır.²⁰³ 1827 yılında Trabzon'a gelen Fontanier ise şehrin nüfusunu şehrin çarşı ve pazarlarında gördüğü hareketliğe istinaden 60,000 olarak vermesine rağmen şehir nüfusunu belirleyecek kesin bir verinin olmadığını ve bu rakama hane sayılarından ulaşıldığını belirtir. Ayrıca şehirde 700-800 Rum, Ermeni ve Katoliğin de bulunduğunu yazar.²⁰⁴ 1833 yılında Trabzon'a gelen Amerikalı Misyoner Smith'in nüfus tahmini ise şehirdeki aile sayılarına dayanır. Ona göre Rumlar yaklaşık 500

²⁰⁰ Bu rakamlardan Türklerin nüfusunun 12.000 kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bu rakamlara göre yüzyılın başında Türkler %75; Rumlar %15 ve Ermeniler de %9'luk bir kısım oluşturmaktadır. AMAEF, Paris, Correspondance Consulaire et Commerciale, (Bundan sonra CCC), Trébizonde, c. 1, Dupre'den Talleyrant'a 2 Nivose 12/24 Aralık 1803.

²⁰¹ Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980, s. 36.

²⁰² Kinneir, a.g.e., s. 341; Kinneir de Doğu'da hiçbir zaman doğum ve ölüm kaydı tutulmadığı için bir Türk şehrinin nüfusunu tam olarak vermenin imkânsız olduğunu da seyahatnamesinde belirtmekteydi. Bkz. Panzac, a.g.e., s. 125.

²⁰³ Bıjışkyan, a.g.e., s. 113.

²⁰⁴ Viktor Fontanier, **Voyage en Orient, Entrepris par ordre du Gouvernement Français de l'anée 1821 à l'anée 1829**, Paris: Librairie Universelle, 1829, s. 21-22; Fontanier'nin bu yüksek tahmininin daha sonra İngiliz kaynaklarında da yer aldığını görmekteyiz. **The Asiatic Journal and Monthly Register**, XI, May- (1833), s. 119.

aile, Ermeniler 250 aile, Katolik Ermeniler 80-90 aile ve Müslüman aileler ise 3.500-4.000 kadardır. Smith kendilerine bilgi veren kişiye atıfla şehrin nüfusunun 15.000'den fazla olmadığını yazar.²⁰⁵ Bu yıla ait diğer bir tahmin de Fransız konsolosu Outrey tarafından yapılmaktadır. Outrey fiziki detaylarını verdiği Trabzon mahallelerinin 25.000 kişiyi barındırdığını söylemektedir.²⁰⁶ İngiliz konsolosu James Brant'ın 1835 yılına ilişkin tahmini de Outrey'in rakamlarına yakındır. Brant nüfusun 25.000-30.000 arasında olduğunu, bunların 20.000-24.000'inin Müslüman olduğunu, 3500-4.000'inin Rum ve geriye kalan 1500- 2000 kişinin ise Ermeni olduğunu, Müslümanların çoğunluğu olan Türkleri, Lazların, Tatarların, Çerkezlerin, Kürtlerin ve Trabzon'da yerleşik bulunan İranlı tüccarların takip ettiğini belirtir.²⁰⁷ Diğer bir Amerikalı misyoner Horatio Southgate ise 1837 yılı şehir nüfusuna ilişkin daha farklı rakamlar verir. Ona göre kale içinde 25.000 kişilik nüfusa denk gelen 5, 000 hane olduğunu fakat yine bilgi kaynağına istinaden bu rakamın 24.000 kişi olduğu ve bunun yanında şehre 2.500 Rum, 1.200 Ermeni, 300 Katolik Ermeni ve Frenkin olduğunu belirterek toplam nüfusun yaklaşık 27.000 olduğunu yazar. Southgate'in şehrin nüfusu konusunda son yüzyılda seyyahların ve coğrafyacıların 15.000 ila 100.000 arasında değişik rakamlar verdiğini belirtmesi bize seyyahların nüfus tahmini yaparken kendilerinden önceki kaynakları da göz önünde aldıklarını göstermektedir.²⁰⁸ Texier ise 1839 yılı için yine hane sayısına dayalı rakamlar verir. Buna göre 6.000'i Müslümanlara, 1.500'ü Rumlara ve 500'ü Ermenilere ait olmak üzere şehrin nüfusu 8.000 hanedir.²⁰⁹ 1840 yılına ilişkin iki kaynağımız var. Bunlardan ilki olan Ainsworth da şehrin nüfusunun seyyahlar arasında bir çatışma konusu olduğunu, bazı seyyahlardan alıntı yaparak verdikten sonra şehirdeki Avrupalılara istinaden nüfusun 25,000 kişi olduğunu yazar.²¹⁰ Diğer olan Fallmerayer ise Başpiskopos Konstantin'e istinaden şehirde

²⁰⁵1830 yılında şehrin nüfusunun 2,000'i Ermeni; 5,000'i Rum ve 17,000'i Müslüman olmak üzere 25,000 olduğunu belirten kaynaklar da vardır fakat bu tahminin kaynağı açık değildir. Bkz. Behar, a.g.e., s. 45; Eli Smith, **Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas**, II, New York, 1833, s. 322.

²⁰⁶ AMAEF, Nantes, Constantinople, Ambassade, Serie D, Trébizonde (Bundan sonra CADN, Trébizonde) c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

²⁰⁷James Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, 6, (1836), s. 190; Turgay, **Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon**, s. 302-303.

²⁰⁸Southgate de Doğu'da nüfus tahmini yapmanın zorluklarına değinir. Fakat nüfus konusundaki tahmini bize Kaleiçi'nin tamamen Müslümanlar ile meskun olduğunu diğer dini grupların kale dışında meskun olduğunu göstermektedir. Horatio Southgate, **Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia**, I, London, 1840, s. 153.

²⁰⁹Texier, a.g.e., s. 159.

²¹⁰William Francis Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia**, II, London, 1842, s. 399-400.

Türklerin 5,000; Rumların 400'ün biraz üzerinde; Ermenilerin yaklaşık 300; Katolik Ermenilerin ise Frenkler dahil 98 hane olduklarını, bunun da 30-33.000 arası bir nüfusa denk geldiğini yazar.²¹¹ Alman Koch ise 1843 yılı için benzer rakamlar verir. Koch şehirdeki 6.000 hanede 30.000 kişi yaşadığını yazar.²¹² Seyyahlar içinde Bijişkyan'ın yanında diğer bir Osmanlı vatandaşı olan Feruhan Bey ise daha belirli bir nüfus sayısı verir. Hane sayılarını esas alarak verdiği rakamlara göre şehirde 3000'i Türklere, 1000'i Rumlara, 588'i Ermenilere, 140'ı Katolik ve 9'u Protestan Ermenilere ait olmak üzere 5.000 ev vardır. Bu da 33.000 nüfus yapmaktadır.²¹³

1840'lı yıllara ait bu tahminlere karşın 1850'li yıllara denk gelen rakamlarda önemli farklılıklar gözümüze çarpar. Bunlardan ilki olan İngiliz Sandwith elinde sağlam bir nüfus kaynağı olmadığını gösteren ifadelerinden sonra şehrin nüfusunun 20,000'in üzerinde olduğunu fakat bunun yanında Ermenilerin Rumların ve Müslümanların oranını belirlemenin zor olduğunu yazar.²¹⁴ 1858 yılı için ise Alman Mordtmann'ın tahmini oldukça yüksektir. Mordtmann'ın tahmini ise 60.000 kişidir. Bu rakam her ne kadar yüksek görünse de ilerde de göreceğimiz gibi bu yıllara denk gelen nüfus artışını göstermekte ve konsolosluk raporları ile uyumlu görünmektedir.²¹⁵ Diğer bir Alman Brugsch ise 1860 yılında nüfusu çoğunluğunu Müslümanlardan olmak üzere 30.000 kişi olarak verir.²¹⁶ Dokuz yıl sonra şehre gelen Fransız Deyrolle ise nüfusu 40.000 kişi olarak verir.²¹⁷ Bu rakam 1876 yılı için Bryce'in notlarında da değişmez.²¹⁸ Bryce'tan sekiz yıl sonra kente gelen Barkley kentin nüfusunu 37.000 ve bunun üçte ikisinin de Müslüman

²¹¹Jakop Philip Fallmerayer, **Doğu'dan Fragmanlar**, çev. Hüseyin Salihoğlu, Ankara: İmge Yayınevi, 2002, s. 55.

²¹²Koch'un verilerinde dikkat çeken bir nokta da Ermeni nüfusu Rum nüfustan fazla göstermesidir. Buna göre şehirde 1500 Ermeni, 1000 Rum ve 300 İtalyan kökenli bulunmaktaydı. Mustafa Aydın, "Alman Seyyahı Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Müd. Yayınları, 1999, s. 415.

²¹³Feruhan Bey'in rakamları şehirdeki Protestan Ermenilerin sayısını bile ortaya koyması ve nüfusun dağılımı bakımından doğru görünmektedir. Bijişkyan, a.g.e., s. 135.

²¹⁴Humphry Sandwith, **A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army**, London, 1856, s.17.

²¹⁵A. D. Mordtmann, **Anatolien, Skizzen und Reisebriefe Aus Kleinasien (1850-1859)**, Hannover, 1925, s. 412.

²¹⁶Heinrich Karl Brugsch, **Reise der K. Preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861**, Leipzig: J.C. Hinrich'sche Buchhandlung, 1862, s. 44-45; Ayrıca bkz. İlhan Pınar (der. ve çev), **Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir**, İzmir: Akademi Kitabevi, 1998, s. 115-116.

²¹⁷Deyrolle, a.g.e., s. 15.

²¹⁸James Bryce, **Transcaucasia and Ararat: Being Notes of A Vacation Tour in the Outumn of 1871**, London, 1876, s. 385-386.

olduğunu söyler.²¹⁹ Cuinet'nin verdiği rakam Henry Barkley'in verilerinden düşük olsa da şehir nüfusunun 35 bin civarında olduğunu belirtmektedir.²²⁰ Her ne kadar aralarında çok fazla bir zaman olmasa da yüzyılın sonlarına doğru tespit edebildiğimiz son seyyah, Lynch'in vermiş olduğu rakam ise 45.000'dir ve Cuinet ile arasında on bin gibi büyük bir fark söz konusudur.²²¹ Bu verileri tablo halinde görmek gerekirse:

Tablo 3: Seyyah ve Konsolosların Nüfus Tahminleri²²²

Yıl	Nüfus Kaynağı	Müslüman	Rum	Ermeni	Diğer	Toplam
1803	P. Dupré	12,000	2,500	1,500	---	16,000
1812	J. Morier	---	---	---	---	25,000
1813	J. M. Kinneir	---	---	---	---	15,000
1819	Bijişkyan	---	---	---	---	9,000 Hane
1827	Fontanier	---	---	---	---	60,000
1833	Smith	3,500-4,000	500	250	80-90	15,000
1833	Outrey	---	---	---	---	25,000
1835	J. Brant	20,000-24,000	3,500-4,000	1,500-2,000	---	25-30,000
1837	H. Southgate	23,000	2,500	1,200	300	27,000
1839	C. Texier	6,000	1,500	500	---	8,000 Hane
1840	Ainsworth	---	---	---	---	25,000
1840	Fallmerayer	5,000	400	300	98	30-33,000
1843	Koch	---	---	---	---	30,000
1844	Ubicini ²²³	---	---	---	---	55,000
1847	Feruhan Bey ²²⁴	3,000	1,000	588	149	33,000
1851	Kons. Raporu	---	---	---	---	50,000
1854	H. Sandwith	---	---	---	---	20,000
1856	Kons. Raporu	---	---	---	---	70,000
1858	Mordtmann	---	---	---	---	60,000
1860	H. Brugsch	---	---	---	---	30,000
1860	Kons. Raporu	40,000	10,000	3,600	2,100	55,800
1868	Kons. Raporu	18,938	6,521	4,357	3,315	34,131
1869	T. Deyrolle	---	---	---	---	40,000
1876	J. Bryce	---	---	---	---	40,000
1879	H.C. Barkley	---	---	---	---	37,000
1891	V. Cuinet	---	---	---	---	35,000
1893	Lynch	---	---	---	---	45,000

Kaynak: İlgili Yıllara Ait Konsolos Raporları ve Seyahatnameler

²¹⁹ Henry C. Barkley, **A Ride Through Asia Minor and Armenia**, Londra, 1891, s. 341-342.

²²⁰ Cuinet'nin verilerine göre şehir nüfusu, 19.500 Müslüman, 8.200 Rum, 6.000 Ermeni ve 1.300 diğer olmak üzere toplam 35.000 idi. Vital Cuinet, **La Turquie d'Asie**, I, Paris Ernest Leroux, 1842, s. 44

²²¹ H. F. B. Lynch, **Armenia: Travels and Studies**, London: Longmans Green, 1901, s. 32.

²²² Smith, Texier, Fallmerayer ve Feruhan Bey'in dini gruplara göre dağılımı hane esasına göre yapılmıştır.

²²³ Behar, a.g.e., s. 45.

²²⁴ Feruhan Bey'in nüfus verilerinin doğruluğunu değerlendireceğimiz bir kaynağımız da bu tarihlere denk gelen Katolik nüfus defteridir. Buna göre şehirde 99 hanede 370 kişilik bir Katolik Cemaati vardı. Bu da Protestanların da dahil olduğu 149 hane şeklindeki veriden biraz fazla görünmektedir. BOA. NFS. d., 1154, 1264 Tarihli Trabzon Kazası Katolik Nüfus Defteri.

Bu yabancı kaynakların yanında sınırlı da olsa şehir nüfusuna ilişkin yerli kaynaklar da bulunmaktadır. Bunlardan ilki şüphesiz 1831 nüfus sayımıdır. Fakat bu sayım Trabzon şehrinin tüm nüfusunu vermektten uzaktır zira sayım sonuçları sadece şehirdeki askerlik yapabilecek Müslüman erkeklerin sayısını göstermektedir. Bu sayım sonuçlarına göre şehirdeki erkek nüfus 6.300'dü.²²⁵ Fakat bu rakamın şehrin gerçek nüfusu hakkında ne kadar fikir verdiği belirsizdir. Çadırıcı şehirde bu erkek nüfus kadar da kadın nüfusun yaşadığını varsayarak şehrin toplam nüfusunun 13.000 civarında olduğu sonucuna varmasına rağmen şehirdeki gayrimüslimleri hesaba katmaz.²²⁶ Buna karşın bu dönemde diğer kaynaklardan gördüğümüz kadar şehirde % 25'e yakın bir gayrimüslim nüfus olduğunu hesaplarsak yaklaşık 1.500 civarında bir erkek nüfusu da eklemek gerekir. Bu da toplam dokuz bine yakın bir erkek nüfusu ortaya çıkarmakta ve bu şekilde iki çarpanı ile yapılacak olan bir hesaplama bizi gerek seyyahların gerekse de konsolosların tahminlerine yakın bir sayıya ulaştıracaktır.²²⁷ Bu sayım sonuçlarını 1834 tarihli bir nüfus defteri ile mukayese ettiğimizde en azından nüfus artışını görebilmekteyiz. Deftere göre Trabzon'daki mahallelerde ikamet eden Müslüman erkeklerin sayısı 6.595 idi.²²⁸

Bu kaynakların yanında şehirdeki demografik gelişim hakkında bilgi veren başka kaynaklar da vardır. Bunlar arasında Bryer'in tespitleri yukarıda saydığımız kaynaklarla çelişkili görünmektedir. Bryer hem 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinin nüfusunu belirlemenin güçlüğüne değinir hem de seyyahların vermiş oldukları rakamlar arasındaki farklara dikkat çeker. Samsun ile Trabzon'un demografik gelişimini gösterdiği bir grafiğe göre nüfus bazen hızlı bazen de yavaş bir artış eğilimi göstermektedir.²²⁹

²²⁵ Karal, a.g.e., s. 176-177.

²²⁶ Musa Çadırıcı, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesi'nde Uygulanması", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1998, s.191-198; Karpat, 1831 sayım sonuçlarının düzeltilmiş şekliyle 3.722.738 erkek nüfusu belirttiğini, kadınları da dahil etmek üzere bu rakamın ikiyle çarpıldığında toplam Osmanlı nüfusunun 7.5 milyon olarak ortaya çıktığını ve bu rakamın da asıl sayının çok altında olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 58.

²²⁷ Nitekim bu sayım sonucunun iki ile çarpılarak gerçek rakamı verdiğine dair araştırmacılar kuşku ile bakmaktadır. Bkz. Behar, **Nüfus İstatistikleri**, s. 69; Shaw da bu sayım sonuçlarının gerçeğinden düşük neticeler verdiğini belirtmektedir. Shaw, a.g.m., s. 326; 1831 sayımına göre Trabzon Eyaleti'nin Müslim-gayrimüslim toplam nüfusu 136.550 idi. Bu hali ile eyalet imparatorluğun en sık nüfuslu bölgelerinden biri idi. Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", **Belleten**, XV(60) (1961), s. 617-628.

²²⁸ BOA, NFS. d., 1149'dan aktaran S. Bilgin- diğer., a.g.e., s. 23.

²²⁹ Anthony Bryer, with David Winfield, Selina Ballance, and Jane Isaac, **The Post- Byzantine Monuments of the Pontos**, Aldershot: Variorum Collected Studies, 2002, s. 252.

Grafik 1:Şehrin Demografik Gelişimi

Kaynak: Bryer-Winfield, a.g.e., s. 252.

İlk bakışta bu tabloda görülen veriler yukarıda gerek seyyah gerekse de konsolosların rakamları ile çelişkili görünmektedir. Fakat biraz daha detaylı incelendiğinde yukarıda gerek konsolos gerekse de seyyahların bazı aşırı rakamlar istisna olmak üzere verdiği 1803-1840 yılları arasındaki sayılara göre ortaya çıkan artış eğilimi Bryer'in grafiğinde de aşikârdır. Bunun yanında Bryer'in özellikle 1850'li yıllarda ortaya çıkan ve Kırım Savaşı sonrasında daha da yoğunlaşan nüfus artışını dikkate almadığı anlaşılmaktadır.²³⁰ Bunun dışında verdiği rakamlar en azından 1860 sonrası verileri ile uyumlu görünmektedir. Bu vesileyle yeri gelmişken burada yukarıdaki verileri kısaca değerlendirmek gerekir. Burada her bir veriyi tek tek ele almak yerine bu verilerin toplu bir şekilde ortaya koyduğu eğilimi incelemek daha doğru olacaktır. 1803-1840 arası verilere baktığımızda Morier, Bijişkyan'ın, Smith ve Texier'nin verdiği aykırı rakamlara karşın nüfusun 15 binden 30 bine kadar yüzde yüz oranında arttığı, 1840'lı yıllarda da bu artışın devam ettiği görülmektedir. Burada Ubcini'nin 1844 yılına ilişkin verdiği rakamın ise şehrin mi kazanın mı nüfusunu yansıttığı konusunda bir belirsizlik vardır.²³¹ 1850'li yıllara ait İngiliz konsolosluk raporlarından elde ettiğimiz yüksek rakamların üzerinde biraz daha

²³⁰ Burada farklı bir görüş de akla gelebilir. Bryer yaptığı çalışmalarda çok sık olarak konsolosluk raporlarına başvurmuştur. Dolayısıyla burada 1850'li yıllardaki nüfus artışını geçici bir durum olarak değerlendirmesi ihtimali de mümkün görünmektedir. Örnek bir çalışma için bkz. Anthony Bryer "The Crypto-Christian of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond", **Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900**, London: Varium Reprints, 1998, s. 13-68.

²³¹ Behar, Ubcini'nin bazı şehirlerin nüfusları üzerine verdiği rakamlara itinalı yaklaşır ve bunların sadece kent için mi yoksa kent çevresindeki yerleşim yerleri ile tüm kaza için mi geçerli olduğunu belirsiz olduğunu söyler. Fakat bazı şehir nüfuslarının yüksek olmasının ikinci ihtimalin daha kuvvetli olduğunu gösterdiğini de belirtir ki bize göre de 55,000 rakamı bu dönemde şehrin nüfusu için oldukça yüksek bir rakamdır ve ikinci ihtimali akla getirmektedir. Behar, a.g.e., s. 26.-27.

teferruatlı durmak gerekir. Burada elimizde 1850-1869 arasında dört önemli nüfus rakamı var. Bunlardan ilkinde göre 1851 yılında şehrin nüfusu 50.000 kişidir. Fakat Kırım Savaşı sonrası 1856 yılında bu rakam 70.000'e çıkmıştır. Bu artışı İngiliz konsolosu iç kısımlardan çok sayıda ailenin yiyecek bulmak için şehre gelmesine bağlamaktadır.²³² 1859 yılı raporuna göre şehirdeki nüfus artışı devam etmektedir.²³³ Fakat buna karşın 1860 tarihli diğer bir rapor nüfusun 55.700'e gerilediğini göstermektedir. Konsolos Stevens resmi kaynakların yokluğunda en güvenilir bilgilerden elde ettiğini belirttiği sayılara göre nüfus şu şekilde idi:²³⁴

Müslümanlar:	40.000
Rumlar:	10.000
Avrupalılar ve Avrupa Himayesindekiler	1.500
Ermeniler:	2.000
İranlılar:	600
Katolik Ermeniler:	500
Protestan Ermeniler:	100
<hr/> Toplam:	55.800

Konsolosların bu şekilde yüksek rakamları bize Mordtmann'ın 1858 yılı için verdiği 60,000 rakamı doğruluğunu gösterir. Zira Mordtmann'ın ticaret ile verdiği detaylı bilgiler onun bilgi kaynağının muhtemelen konsoloslar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da bize 1856 yılında en yüksek rakama ulaşan nüfusun düşme eğilimini göstermektedir ki iki yıl sonra bu rakam 55,800'e gerilemiştir. Konsolos raporlarında gördüğümüz bu gerileme eğiliminin devam ettiği ve 1868 yılında nüfusun 34,131'e düştüğü görülmektedir. Palgrave'in nüfus hakkındaki bu değerlendirmesi şimdiye kadar karşılaştığımız en ayrıntılı bilgileri içermektedir.²³⁵

²³²A&P, 1857, vol. 38, 1856, Trabzon Ticaret Raporu, s. 175-176; Ayrıca bkz. FO, 195/528 Turkey'den naklen Turgay, a.g.t., s. 189-190; Kuraklığın bölge üzerindeki etkilerini Fransız kaynaklarında da görmek mümkündür. 1856 yılı raporuna göre bir süreden beri eyalette etkili olan kuraklık aynı zamanda halkın ihtiyacı için büyük miktarda hububat ithal edilmesine neden olmuştur. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 5, Poncharra'dan Walewski'ye, 30 Nisan 1856.

²³³A&P, 1861, vol. 30, 1859 Trabzon Ticaret Raporu, s. 73.

²³⁴A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191.

²³⁵A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, s. 338.

Tablo 4: 1868-1869’da Trabzon’un Nüfusunun Yapısı²³⁶

Gruplar	Erkek	Kadın	Toplam
Türkler	8.175	10.763	18.938
Rumlar	3.280	3.241	6.521
Ermeniler	2.170	2.187	4.357
Katolik Ermeniler	660	702	1.362
Protestan Ermeniler	83	100	183
Tatarlar			800
İranlılar			320
Eflaklılar			80
Fransızlar			51
Ruslar			343
İtalyanlar			51
Avusturyalılar			29
İngilizler			5
Yunanlılar			92
Diğer			1000
Toplam			34.131

Kaynak: Accouts&Papers 1868-1869 Raporu.

Burada Palgrave’in bu verilerinin kaynağı belirtilmemektedir. Bunun yanında Müslüman nüfusu değerlendirirken kadın nüfusun erkek nüfustan fazla olmasını erkeklerin askerlik yükümlülüğüne bağlaması bu verilerin doğruluğu hakkında fikir verebilir niteliktedir. Fakat burada asıl mesele bu verileri aynı tarihlere denk gelen ilk Trabzon salnamesi ile nasıl bağdaştıracak olduğumuzdur. Bilindiği gibi salnameler nüfus hakkında da istatistikler barındırması nedeniyle şehir nüfuslarının değişimini takip edebileceğimiz kaynaklar arasına girmektedir.²³⁷ Trabzon’da ilki 1869’da yayınlanan vilayet salnamelerinden şehrin nüfusu hakkında bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Anadolu vilayetlerinin nüfus yapısını incelediği çalışmasında McCarty salnamelerde verilen nüfus rakamlarının birkaç yıl geriden gelmesi ve bunların gerek kadın nüfusunu gerekse çocuk nüfusunu vermemeleri dolayısıyla gerçek oranları yansıtmadığını ifade etmiştir.²³⁸ Fakat

²³⁶ Palgrave’in şehirdeki Türk, Rum ve Ermeniler dışındaki kesimler hakkındaki açıklamaları şu şekildedir. Tatarların içinde Rusya’dan kaçan Nogay Tatarları yer almaktadır. Bunlar Trabzon’da taşımacılık yaparak hayatlarını kazanmaktadırlar. Bunların yanında Kırım Tatarları, Dağistanlılar, Lehler, Macarlar, Abhazlar, Erivanlı Türkmenler bulunmaktadır; İranlıların büyük bir kısmı Tebriz yakınlarındandır. Bunlar küçük yada büyük transit ticaret ile uğraşırlar. Bunların bazıları oldukça zengindir; Eflaklılar İngiliz himayesi altına girmeye çalışmaktadırlar; Fransızların bazıları yeni yolda (Trabzon- Erzurum Yolu) çalışan mühendisler ve dükkân sahipleridir; Rusların büyük bir kısmı aslında Osmanlı tebaası Rum ve Ermenidir. Bunlar Odesa ve diğer yerlerden alınan sahte Rus pasaportu taşımaktadırlar; İtalyanların çoğu eczacıdır; Avusturyalılar Avusturya himayesinde olanlar ve Prusyalılardan oluşmaktadır; İngilizler ise İngiliz himayesinde bulunan 2 erkek ve üç kadından oluşan Maltalılardır. Diğerleri kısmında yer alanlar ise hareket halinde olan ve köylüler, taşımacılar, gemiciler gibi kişiler oluşturmaktadır. A.g.r., s. 388.

²³⁷ Ahmet Zeki İzgöer, “Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 3(6), (2005), s. 544.

²³⁸ Osmanlı salnamelerinde verilen nüfus rakamları sıkça salnamenin yayımlandığı seneden birkaç sene önceki sayımın sonuçlarını yansıtır. Bkz. Behar, a.g.e., s. 31.

Trabzon örneğinde Trabzon Salnamelerini ve diğer kaynakların gerçek nüfusa çok yakın rakamlar yansıtması bakımından sağlam veriler olarak belirtmektedir.²³⁹ Fakat burada belirtilmesi gereken nokta da McCarty'nin 1296 yani 1879 yılı salnamesinden itibaren bir değerlendirme yapması ve vilayet nüfusunun tümünü ele almasıdır. Dolayısıyla onun bu tespitlerinden 1876'yadaraki dönemde Trabzon nüfusu ile ilgili kesin çıkarımlar yapmak zor görünmektedir. Zira bu zorluk aşağıda da görüleceği gibi buradaki kayıtların niteliğinden de kaynaklanmaktadır. Özellikle bazı yıllar gerek nüfusun gerekse de hane sayılarının değişmeden aynı kalması bizi bu verilerin doğruluğu konusunda veya salnamelerin yazılması konusunda düşünmeye sevk etmektedir.

Tablo 5: 1869–1881 Yılları Arası Salnamelere Göre Kentteki Erkek Nüfus

Sene	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Toplam
1869	397	1.254	1.776	5.753	9.180
1870	409	1.486	1.603	5.961	9.459
1871-1875	414	1.349	1.630	6.409	9.802
1876-1877	3.918			6.438	10.356
1878-1879-1881	487	1.609	1.799	6.450	10.383

Kaynak: 1869-1881 Trabzon Salnameleri

Tablo 6: 1869–1881 Yılları Arası Salnamelere Göre Kentteki Hane Sayıları

Sene	Katolik	Ermeni	Rum	İslam	Toplam
1869	1.524			2.624	4.148
1870	140	445	623	2.424	3.632
1871-1875	122	435	967	2.624	4.148
1876-1877	1.370			2.778	3.632
1878-1879-1881	-----	----	-----	-----	5.000

Kaynak: 1869-1881 Trabzon Salnameleri

Bu verilerden şehrin nüfusuna ilişkin nasıl bir çıkarım yapılacağı konusuna gelince karşımıza iki farklı hesaplama yöntemi çıkmaktadır. Bunlardan ilki verilen hane sayılarının klasik dönemdeki nüfus hesaplamalarında yapıldığı gibi beş ile çarpılmasıdır.²⁴⁰ Bu yöntem uygulandığında bu on iki yıl içinde 20-25 bin arasında değişen nüfus rakamları ortaya çıkmaktadır. Fakat bu rakam yukarıdaki tespitlerimize uygun düşmemektedir. Bunun yanında bazı araştırmaların 19. yüzyıl kayıtlarında hanenin beşten daha kalabalık bir birim olduğu konusundaki tespitleri bizi Trabzon örneğinde de böyle bir düşünceye

²³⁹Justin McCarty, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998, s. 20-22.

²⁴⁰Göyünç "Hane" deyiminin 19. yüzyıl kayıtlarında ailenin karşılığı olarak kullanıldığını belirtmektedir. Bu yönü ile klasik dönemde bir vergi birimi olan hane tabirinin 19. yüzyıl kayıtlarında kapsamının değiştiğini belirtmektedir. Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 32, (1970), s. 331-348.

itmektedir.²⁴¹ Erkek sayısının iki ile çarpılıp toplam nüfusun hesaplanmasına dayanan ikinci yöntem ise yine karşımıza düşük nüfus oranları çıkarmaktadır. Şehrin toplam nüfusuna ulaşmada bu şekilde zorluklar arz eden salname verilerinin daha rahat kullanılabilceği diğer değerlendirme sahası da nüfus oranlarının tespitidir. Seyyah ve konsolosların ayrıntılı nüfus tahminlerine ve salnamelerdeki verilere dayanan aşağıdaki tablo bize demografik yapıdaki değişim hakkında kısmen bilgi verir niteliktedir.

Tablo 7: Şehir Nüfusunun Dini Gruplara Göre Dağılımı

Kaynak	Müslümanlar (%)	Rumlar (%)	Ermeniler (%)	Diğer (%)
Dupré (1803)	75	15	9	--
Brant (1835)	80	13	3	
Fallmerayer (1840)	86	6	5	1
Feruhan Bey (1847)	63	21	12	3
Stevens (1860)	71	17	6	3
Palgrave (1868)	59	20	17	3
1869 Salnamesi	62	19	13	4
1878 Salnamesi	62	17	15	4
Cuinet (1890)	55	23	17	3

Kaynak: İlgili Seyahatnameler

Yukarıda verilen bu yaklaşık oranlamalardan anlaşıldığı kadarıyla yüzyılın başlarında şehirde % 75'in üzerinde olan Müslüman oranı yüzyılın ortalarında azalmaya başlamış ve buna karşın gayrimüslimlerin oranında ise artış görülmüştür. Şehrin demografik yapısındaki bu değişimi Turgay özellikle Kırım Savaşı sonrası ve sonrasında ortaya çıkan ticaret ve iş hacmine ve bölgenin genel ekonomik durumuna bağlamaktadır. Buna göre ticaretin önemli bir yükselme eğilimi göstermesi ve Trabzon kırsalının da kuraklıktan etkilenmesi her kesimden Trabzon'a bir nüfus akışına neden olmuştur. Fakat ticaret seviyesinin normal sınırlarına gelmesinin bu kez de tersine bir göç hareketine neden olduğu fakat bu hareketin Müslümanlarda daha çok olduğunu, Rumların ve Ermenilerin şehirde yeni iş imkânları elde ettiklerini belirtmektedir.²⁴² Bu durum dolayısıyla şehirdeki gayrimüslim nüfusun artmasına neden olmuştur. Bu haliyle Trabzon'da görülen bu eğilim imparatorluğun diğer önemli liman şehirlerindeki eğilim ile uyumlu görünmektedir. Buna göre önemli liman kentlerinde başlangıçta temel olan Müslüman nüfus kentlerin aldığı göç

²⁴¹Justin McCarty'nin Rize Hisarönü ve Azdavay üzerinde 1263/1846-1847 sayımları üzerinde yaptığı değerlendirme bir hanenin birden çok erkeği barındırması itibarı ile beşten fazla bir çarpan ile hesaplanması gerektiğini ifade etmektedir. Bkz. Justin McCarty, "Age, Family, and Migration in Nineteenth-Century Black Sea Provinces of the Ottoman Empire", **International Journal of Middle East Studies**, 10(3), (1979), s. 313.

²⁴²Turgay, a.g.t., s. 192.

sonucu bu baskın özelliğini kaybetmeye ve Müslümanlar ve gayrimüslimlerin oranları birbirine yaklaştırmaya başlamıştır.²⁴³ Trabzon’da her ne kadar kaynaklar 1880’li yıllarda Trabzon’da Müslümanlar ile gayrimüslimlerin oranının birbirine yaklaştığını ifade etseler de bu oran en güvenilir kaynağımız olan salnamelerde %62’ye %38 şeklinde Müslüman nüfus lehine idi. Zira 1885 yılına ilişkin konsolosluk belgelerinde şehirde Rumların sayısı 7,000; Ermenilerin 5,000 ve Katoliklerin de 1,200 civarlarında idi.²⁴⁴ Bu da yaklaşık olarak 13,200 kişilik bir gayrimüslim toplumun varlığını göstermektedir. Bu rakam da kaynaklarda kırk bin civarında gösterilen değişik nüfus rakamlarının yarıdan daha az bir oranını oluşturduğunu göstermektedir.²⁴⁵

1.3. Sosyal Yapıya Etki Eden Unsurlar

Yukarıda Trabzon’un nüfusunun incelediğimiz dönemde geçirmiş olduğu değişimi dönemin kaynaklarının verdiği bilgiler çerçevesinde incelemeye çalıştık. Bilindiği gibi içinde demografik hareketlerin de bir kısmını oluşturduğu sosyal yapı pek çok unsurun etkisi altındadır. Diğer bir ifade ile yukarıda da gördüğümüz üzere bu dönem içinde Trabzon nüfusunda görülen değişimler aslında dönem dönem şehirde görülen değişik unsurların belirleyiciliğinde şekillenmekteydi. Bu belirleyicilerin en genel olanları ise şüphesiz salgın hastalıklar, göçler ve savaşlar gibi sıra dışı etkenlerdi.²⁴⁶ Buradan hareketle Trabzon’un bu döneminde şimdiye kadar üzerinde yeterince durulmamış konularının arasında burada görülen hastalıkların ve göçlerin oldukça önemli bir yer tuttuğu ve bu haliyle incelenmeye muhtaç olduğu görülmektedir. Bu etkenlerden inceleyecek olduğumuz ilki yüzyılın ilk yarısında ilk önce veba, sonrasında da kolera ile şehirde eksik olmayan salgınlardı.

²⁴³ Her ne kadar Çağlar Keyder ve diğerlerinin yazmış olduğu makalede 1880’lerde Trabzon nüfusunda Müslümanlarla Hıristiyanların hemen hemen eşit paylarda oldukları söylene de bizim hesaplamalarımıza göre bu rakam, salnamelerin vermiş olduğu bilgilere göre %55’in altına inmemiştir. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quatert, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Liman Kentleri Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler” **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri**, çev. Gül Çağalı Güven, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quatert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.139.

²⁴⁴ AMAEF, Paris, CPC, Trebizonde, 6, Querry’den Dışişleri Bakanlığına, 30 Eylül 1885.

²⁴⁵ Yerasimos biri Fransız konsolosluk yaporu ve diğeri de Cuinet’in verileri olmak üzere şehrin nüfusunu 45.000 ile 35.000 olarak gösteren rakamlar vermektedir. Stéphane Yerasimos, “La Communauté Grecque de Trabzon au XIXe Siècle”, **CIEPO VII. Sempozyum Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 241-268; Makalenin Türkçesi için bkz. Stefanos Yerasimos, “XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati” çev. İsmet Akça-Didem Danış, **Bir Tutkudur Trabzon**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s. 281-303.

²⁴⁶ Tuncer Baykara, “XIX. Yüzyılda Urla Yarımadasında Nüfus Hareketleri”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, ed. O. Okyar-H. İnalçık, Meteksan, Ankara 1980, s. 279-286.

1.3.1. Salgınlar

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu yayıldığı coğrafi alan itibarı ile tarih boyunca görülen önemli salgın hastalıkların ulaşabileceği bir bölgede yer alıyordu. İmparatorluğun bu özelliği kendisini 19. yüzyılda görülen salgınlarda da göstermiş ve bu dönemde Osmanlı şehirlerinin önemli kayıplar vermesine neden olmuştur. Trabzon, önemli bir liman kenti olarak İran'ın Avrupa'ya açılan bir transit kapısı olma özelliği göstermesi bakımından imparatorluğun herhangi bir yerinde vuku bulan bir salgın hastalığın yayılması muhtemel bir yerdi. Nitekim yaşanan salgınlar ya deniz ya da kara yolu ile kente giriyordu.²⁴⁷ Bu bakımdan Trabzon tarihinde önemli salgın hastalıklara maruz kalmıştı. Bu hastalıklardan en çok bilineni ise vebaydı. Trabzon'da vebanın neden olduğu yıkımın elimizde olan en erken örneği 14. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Bu dönemde görülen veba salgını şehir nüfusunun 4/5'nin ölümüne neden olmuştur.²⁴⁸ Vebanın daha sonraki dönemlerde de kendini göstermeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 16. ve 17. yüzyılda şehirde vebanın olduğuna dair Jennigs'in önemli bulguları söz konusudur.²⁴⁹ 18. yüzyılda şehirde vebanın varlığına dair elimizde kesin kanıtlar yoktur; fakat özellikle bu yüzyılın sonlarına doğru veba salgınının tüm imparatorlukta yayılması Trabzon'un da bu salgına maruz kalması ihtimalini akla getirmektedir. Çünkü 19. yüzyılın başlarından itibaren görülen salgınlar Trabzon'a da uğramayı ihmal etmiyordu. Bu bakımdan salgınların 19. yüzyıldaki gelişimini daha belirli bir şekilde incelemek dönem hakkında bilgi veren kaynakların ışığında daha mümkün olmaktadır. Özellikle konsolos raporları bize hastalığın ilk ortaya çıkışından yok olmasına kadar olan süreci yansıtmaları bakımından çok değerli bilgiler vermektedirler.

²⁴⁷ Trabzon gibi imparatorluğun en önemli işlek limanları da salgın hastalıkların uğrak yerleri arasındaydı. Mesela İzmir'e salgını genellikle Osmanlı-İran sınır bölgesini aşan kervanlar taşırdı. İstanbul ise Osmanlı ulaşım sistemi içindeki merkezi konumu dolayısıyla, aynı zamanda vebanın yayılmasındaki aktarma noktalarından biri özelliğini gösteriyordu. Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914, c. II**, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayınları, 2004, s. 571.

²⁴⁸ Orhan Kılıç, **Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004, s. 30; Bu dönemde şehirde vebanın olduğuna dair Bryer da bilgiler vermektedir; fakat şehrin nüfusunun gerek veba salgınlarından gerekse de Türkmen akınlarından dolayı azaldığını ifade etmektedir. Bkz. Bryer-Winfield, a.g.e., s. 179-180.

²⁴⁹ Ronald J. Jennigs, "Plaque in Trabzon and Reaction to It According to Local Judicial Registers", **Human and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze**, Ed. Heath W. Lowry and Donald Quataert, İstanbul: Isis, 1993, s. 32-33.

1.3.1.1. Veba Salgınları

Konsolos raporlarının veba konusunda verdiği bilgiler 1811 yılından itibaren başlamaktadır. Fransız konsolosu Dupré'nin 26 Temmuz 1811 tarihli raporuna göre Trabzon'a yakın köylerde etkili olan veba Trabzon'un banliyölerinde de görülmeye başlanmıştır. Salgın özellikle birkaç günden beri daha da etkili olmakta ve günde 40 kişinin ölmesine neden olmaktadır. Sahil kesimine de yayılan bu hastalık 1811 yılında Trabzon'da ortaya çıkan üçüncü salgın idi.²⁵⁰ 1811 Eylül'ünde ise durum daha da kötüdür. Veba tüm eyalette etkisini göstermektedir bu yüzden konsolos şehir dışına çıkmamanın faydasız olduğunu belirtir. Konsolosun verdiği en önemli bilgi ise Ağustos ayında şehirde ölüm ortalamasının günlük 200 kişi olduğu; fakat Eylül ayında ise bu rakamın 40-60 arasında değiştiğidir. Diğer bir bilgi de ölümlerin daha çok Müslümanlar arasında görüldüğüdür.²⁵¹ Ağustos ayında görülen bu yüksek ölüm oranları Trabzon için gerçek bir yıkım anlamına gelmektedir.²⁵² Zira nüfus bahsinde de değindiğimiz gibi 15-20 bin arasındaki nüfusu olan şehrin nüfusunun önemli bir kısmını yok ettiği anlaşılmaktadır. Ekim ayında etkisini yitirdiğini gördüğümüz fakat yine de şehirde ölümlere neden olan salgının²⁵³ şehirde ne kadar insanın ölümüne neden olduğunu veya yüksek ölümlerin ne kadar sürdüğünü konsolosların raporlarından görmesek de Panzac bu dönemde salgının şehrin nüfusunun %10-12'sini yani 2,500 kişinin ölümüne neden olduğunu belirtir.²⁵⁴ Elimizdeki bilgiler takip eden senelerde de şehirde vebanın görülmeye devam ettiğini bunun yanında Trabzon'a hastalığı bulaştıran Gümüşhane ve Erzurum gibi yerlerde de var olduğunu göstermektedir.²⁵⁵ Fakat vebanın 1830'lu yıllarda şehirde tekrar görünmesi ve imparatorluk genelinde veba salgınlarının ortadan kalktığı 1843-1844 yılına kadar şehirde etkisini sürdürmesi Trabzon'u o zamana kadar karşılaştığı en uzun soluklu salgın ile karşı karşıya bıraktı. Salgınların bu şekilde uzun sürmesi devleti de salgınlara karşı daha organize bir

²⁵⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 1, Dupre'den Compte de Champagny'ye, 26 Temmuz 1811.

²⁵¹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 1, Dupre'den Compte de Champagny'ye, 10 Eylül 1811.

²⁵² Zira bu dönemde Hazineoğlu Süleyman Paşa'nın ayanlar ile yaşadığı sürtüşmeler, şehirde kıtlığın görülmesi ve vebanın varlığında halk şehri terk etme yolunu seçiyordu ki bu yöntem Trabzon halkının kendini salgınlardan korumak için sıkça başvurduğu bir yöntemdi. Anthony Bryer, "The Last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys 1812-1840", **Bedi Kartlisa**, XXVI (1969), s. 197.

²⁵³ Ekim ayı itibarı ile Eylül ayında günde 40-60 arasında görülen ölüm oranları 2'ye kadar gerilemiştir. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 1, Dupre'den Compte de Champagny'ye, 5 Kasım 1811.

²⁵⁴ Panzac tahminini herhangi bir kaynağa dayandırmaz, sadece diğer şehirlerde vebanın neden olduğu ölümler hakkındaki kesin bilgiler karşısında Trabzon'la ilgili bilgilerin yoruma pek açık olmadığını söyler. Bkz. Panzac, a.g.e., s. 182.

²⁵⁵ Panzac, a.g.e., s. 56; 1813 yılında şehre gelen Kinneir şehirde vebanın varlığı hakkında bir bilgi vermez, bu da bize bu dönemde salgının aktif olmadığını göstermektedir. Bkz. Kinneir, a.g.e., s. 308-343.

şekilde harekete geçmeye zorladı ve ülkenin değişik yerlerinde karantinalar kurulmaya başlandı.

1830 yılında yeniden şehirde görülen veba salgını Fransız konsolosuna göre İstanbul, İzmir ve Mısır'da görülen salgınlar ile bağlantılıydı. Ve daha da önemlisi ise salgın nedeniyle valinin de şehri terk etmesiydi.²⁵⁶ Bryer bu salgında günde 60 kişinin öldüğünü belirtir.²⁵⁷ Bu da oldukça yüksek bir rakamdır. Trabzon'da veba beş yıl aradan sonra 1835 yılında yeniden ortaya çıktı.²⁵⁸ Hastalık şehre Temmuz ayının sonlarında ulaştı. Fakat Fransız konsolosu salgının kaynağını Mısır'dan gelen bir gemi olduğunu yazar ki beş evin şüpheli olarak görüldüğü ve sadece iki kişinin öldüğünü de ekler.²⁵⁹ Veba asıl etkisini ise Ağustos ve Eylül aylarında yaptı. Yedi yıldan beri görülen salgınlar arasında en şiddetlisi olan bu salgın şehri kırıp geçirmiş ve Trabzon halkının yarısının köylere doğru kaçmasına neden olmuştur. Salgının şehirde yaptığı yıkım rakamlardan da anlaşılmaktadır. Ağustos'un başından beri şehirde 204 kişi vebaya yakalanmış ve bunların 194'ü ölmüştür. Bunun yanında Trabzon valisi ve yabancı temsilcilikler de şehirden ayrılma planları yapmaktaydılar. Daha çok Müslümanlar arasında ölümlere neden olan veba şehirde açlık tehlikesinin de ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁶⁰ Eylül ayında da durum ciddidir fakat hastalığın bitmek üzere olduğuna dair bir beklenti hakimdir. 25 Ağustos'tan 9 Eylül'e kadar 134 veba vakası görülmüş ve bunların 96'sı ölmüştür.²⁶¹ Bu rakamlar bize en azından kayıtların tutulmaya başladığı 1 Ağustos'tan itibaren şehirde görülen 338 veba vakasında 290 kişinin öldüğünü göstermektedir. Bu yüksek rakamlardan sonra veba etkisini azaltmaya başlamıştır. 1836 yılının başlarında da veba şehirde vardır fakat ölüm oranları haftada 3-4 kişiye kadar gerilemiştir.²⁶² 17 Şubat'ta konsolosun validen aldığı bilgilere göre şehirde veba salgınının ortaya çıkmasından beri 2.000'den fazla ölüm vakası

²⁵⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Dışişleri Bakanlığına, 2 Kasım 1830.

²⁵⁷ Beryer, a.g.m., s. 202.

²⁵⁸ 1830'dan sonra salgının aralıklarla devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 1833 yılında Trabzon'a gelen Smith vebanın bir sene önce şehirde büyük bir yıkım yaptığını, ziyaretleri sırasında ise Cevizlik'te olduğunu belirtir. Bkz. Smith, a.g.e., s. 322.

²⁵⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 23 Temmuz 1835.

²⁶⁰ Konsolosun yorumuna göre Trabzon'daki ilk veba vakası 19 Temmuz'da başlamıştı ve yerel otoriteler Ağustos'un başından itibaren hasta ve ölümler hakkında bir şeyler yapmaya başlamışlardı. Dolayısıyla yukarıda verdiğimiz rakamlara bu on günlük zamanda olan ölümleri de eklemek gerekmektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 25 Ağustos 1835; Panzac, a.g.e., s. 173.

²⁶¹ Veba salgını şehirdeki üst düzey yöneticileri de tehdit etmektedir. Bunlardan biri de aynı zamanda valinin de akrabası olan Trabzon gümrükçüsüdür. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Eylül 1835.

²⁶² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 8 Ocak 1836.

gerçekleşmiştir. Bu da salgının şehrin nüfusunun %10'una yakın bir kesimini yok ettiğini göstermektedir.²⁶³

1836 yılında da şehirdeki salgınlar bir önceki sene olduğu gibi Temmuz ayında belirmeye başlamıştır. Ağustos ayında ise daha belirgin bir hal almıştır. Eylül ayının başlarında ise 24-30 veba vakası ortaya çıkmıştır.²⁶⁴ Bu ayın ikinci yarısında ise veba ilerleme kaydetmiştir. Ekim'in 20'sine kadar geçen 15 gün zarfında ölenlerin sayısı 45-50 arasındadır. Bunun yanında hastalık Sinop'tan Batum'a kadar uzanan sahil kesiminde de yayılmıştır. Salgının bu genişliği ılıman geçmesi beklenen kış boyunca etkili olacağı endişesini ortaya çıkarmıştır.²⁶⁵ 1837 yılının başında veba yine Trabzon'da varlığını hissettirmektedir. Benzer şekilde salgının azdığı dönem yine Ağustos ayıdır.²⁶⁶ Eylül ayında ise salgın şiddetini artırmıştır. Hastalık bu dönemde Trabzon'da günde 60-80 arasında ölüme neden olmaktadır. Konsolos salgının Osman Paşa'nın konağına kadar sirayet ettiğini, valinin salgında bir kızını, eşlerinden birini, hane halkından 15 kişiyi ve güvendiği adamlardan biri olan Divan Efendisi Hacı Mehmet Efendiyi kaybettiğini belirtir.²⁶⁷ 1837 yılında Trabzon'a gelen Spencer salgının şehirde hayatı durma noktasına getirdiğini belirtir.²⁶⁸ Ekim ayında da veba şehirde hüküm sürmektedir, Fransız konsolosu kendi evinde de ortaya çıkan bu hastalık nedeniyle kendisini evine kapadığını bundan dolayı hastalık hakkında güvenilir bilgilerden yoksun olduğunu belirtir.²⁶⁹ Geçmiş senelerde olduğu gibi yaklaşan kışa doğru veba etkisini azaltmıştır. Konsolos raporları bize

²⁶³ Fransız konsolosu resmi kaynaklardan elde ettiği bu rakamın 25.000-30.000 kişilik bir şehirde oldukça yüksek bir rakam olduğunu belirtmektedir. Konsolosun bu tahmini nüfus bahsinde de değindiğimiz gibi dönemin diğer verileri ile bağdaşmaktadır. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 17 Şubat 1836.

²⁶⁴ Veba yine şehirde idarecilerden kurbanlar almaya devam etmektedir. Bunlardan biri de Trabzon'un ileri gelenlerinden Kapucubaşı Tufan Ağa'dır. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 14 Eylül 1836.

²⁶⁵ Konsolosun burada üzerinde durduğu konulardan biri de 1836 yılı için resmi makamlardan ölenlerin sayısını tam olarak öğrenemediğidir ki bu da bizim bir hesap yapmamızı engellemektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 20 Ekim 1836.

²⁶⁶ Şehirdeki Rus konsolosu Trabzon ve civarında etkili olan veba salgını nedeniyle Poti ve Redutkale'ye gidecek olan gemilere, Rus Çarı Nikola'nın Kafkas eyaletlerinden ayrılana kadar izin verilmemesi için Osman Paşa'dan özel bir istekte bulunmuştu. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 14 Ağustos 1837.

²⁶⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 5 Eylül 1837.

²⁶⁸ Spencer salgın hakkında: "*Trabzon'da tekrar bütün Küçük Asya'yı tahrip eden veba hakkında çok korkutucu şeyler duyduk. Şehirdeki tüccarların çoğu kendilerini evlerine kapattılar ve birbirleri ile çok az iletişim kuruyorlar ya da hiç kurmuyorlar. Birbirleri ile şüpheli hastalık taşıyıcıları kenti terk edene ve bu kötü hastalığın yayılma vasıtası ortadan kalkana kadar ne bir kâğıt ne de bir para alıp veriyorlar*" diyerek Trabzon'daki durumu canlı bir tasvirini yapmaktadır. Edmund Spencer, **Travels in Western Caucasus**, vol. II, London, 1838, s. 115.

²⁶⁹ Hastalığın şehirdeki kurbanları arasına Trabzon Zabiti Revandi Bey de katılır. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 31 Ekim 1837.

1838 yazında şehirde vebanın varlığına dair bir bilgi vermez fakat Bayburt gibi civar yerlerde görülmeye devam ettiğini gösterir.²⁷⁰ Bu durumun en azından şehirde bazı düzenlemeler yapılması için yöneticilere imkân tanıdığını söyleyebiliriz. Şüphesiz burada en önemli gelişme şehirde karantina teşkilatının kurulmasıdır.

II. Mahmut'un sağlık alanında yaptığı girişimlerden biri ve koruyucu sağlık uygulamalarının ilk örneği olan ve 1838'de İstanbul'da tesis edilen Karantina Meclisi (*Meclis-i Tahaffuz*)'un aldığı kararlar doğrultusunda oluşturulan karantina merkezleridir.²⁷¹ İstanbul'da bu meclisin oluşturulmasından hemen sonra taşralarda da karantinalar oluşturulmaya başlandı. Karantina tesis edilen ilk yerlerden biri de Trabzon olmuştur. Zira yukarıda da gördüğümüz üzere veba Trabzon ve çevresinde etkili olmaktadır. Bunun için Bursa ve Trabzon haricinde birer karantina yeri tespit edilerek buralardan İstanbul ve diğer yerlere gideceklerin on beş gün karantinada bekletilmesi için gereken yerlere emirler verilerek Meclis-i Tahaffuz tarafından memurlar gönderilmiştir.²⁷² Bu bakımdan Fransız konsolosunun bize daha detaylı bir şekilde anlattığı bu süreç Trabzon için oldukça önemlidir. Merkezde alınan bu karara paralel olarak Karantina Müdürü Süleyman Efendi yanında Prusyalı Weinkauff adlı bir doktor ile Trabzon'a gelmiştir. Bu doktor Osman Paşa'nın doktoru Roggerri'nin yardımcısı olarak görev yapacaktı. Fransız konsolosu bu kişilerin Trabzon'da kurulacak olan Karantina teşkilatı hakkında kendisinden yardım istediklerini ve şehirde bir aydan beri etkili olan vebanın kontrol altına alınmasını umduğunu belirtmekteydi.²⁷³ Karantina teşkilatının kurulması ile birlikte Trabzon salgınlara karşı en azından bir güvenlik duvarı oluşturmuş oldu. Fakat şehirde hastalıklar görünmeye devam etti.²⁷⁴ Artık konsoloslar karantina doktorları vasıtasıyla şehrin sağlığı

²⁷⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e, 5 Temmuz 1838.

²⁷¹ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", **Bellefen**, LVII(222), (1994), s. 346.

²⁷² Sarıyıldız, a.g.m., s. 336-337.

²⁷³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e, 27 Eylül 1838; Karantinanın tam olarak ne zaman kurulduğu konusunda Sarıyıldız'ın şehirde karantina yeri ile ilgili olarak gösterdiği bir Hicri 21 Cemaziyelevvel 1254 (12 Ağustos 1838) tarihli buyruldu konsolosun bilgileri ile örtüşmektedir. Sarıyıldız, a.g.m., s. 346; Bunun yanında seyyahların bu dönemdeki tanıklıkları da bu tespitimizi doğrulamaktadır. 1837 yılında şehre gelen Spencer şehirde vebadan bahsetmesine rağmen herhangi bir karantinadan bahsetmez; buna karşın 1839'da Trabzon'a gelen Texier ise Güzelhisar olarak bilinen yerde karantina uygulamasının olduğunu yazar. Spencer, a.g.e., s. 115; Texier, a.g.e., s. 149; Tozlu da kesin tarihini belirtmemekle birlikte karantinanın 1841'den önce kurulmuş olduğunu yazar. Bkz. Tozlu, a.g.t., s. 180-182; Buna karşın bazı çalışmalarda karantinanın 1841 yılında kurulduğuna dair yanlış bilgiler de vardır. Bkz. Nazım Kuruca, "Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, 9, (2007), s. 16.

²⁷⁴ Güzelhisar denilen mevkiye Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın yaptırdığı sarayın yerine inşa edilen Karantinanın yeri konusunda İngiliz konsolosu Stevens buranın deniz yolu ile gelen salgınlara karşı iyi bir konumda

hakkında daha kesin bilgiler elde etme imkânı yakaladılar. Buna göre 1839 yılı Temmuz ayında veba yine Trabzon'un bazı mahallelerinde ortaya çıktı.²⁷⁵ Ağustos ayında ise birkaç veba vakası dışında şehrin sağlığı iyiydi. Fakat Trabzon'da durum iyileşmesine karşın şehre hastalığın gelmesi muhtemel yerlerden biri olan Erzurum'da hastalık etkisini devam ettirmekteydi. 1840 yılının sonlarına kadar Trabzon'da ciddi bir veba vakası görülmemiştir. Erzurum'da ise düzelmeler görülmüştür fakat 1841 Temmuz'unda yakın köylerde veba görülmesi üzerine Trabzon'da Erzurum yönünden gelenlere karantina uygulaması başlatılmıştır. Bir ara salgın Trabzon'a yakın köylerde ortaya çıkmış; fakat alınan önlemler sayesinde bu kez Erzurum'da etkili olan bu salgın Trabzon'a ulaşamıştır.²⁷⁶

Bundan sonra kaynaklarımız Trabzon'da veba salgını hakkında herhangi bir bilgi vermemektedirler. Bunun yanında Erzurum'da vebanın 1843 yılında da etkisini devam ettirdiğini görmekteyiz.²⁷⁷ Veba küçük çaplı da olsa yüzyılın ikinci yarısında da devam ettiği fakat uygulanan karantinalar ile yayılmasının önüne geçildiğini ifade eden kaynaklar da vardır.²⁷⁸

Salgınlara karşı Trabzon'un korunmasında elbette karantinanın oldukça önemli bir rolü vardı. Karantina sadece şehre dışarıdan gelenleri kontrol eden bir kurum değildi; aynı zamanda salgınların şehre yayılmasını da engellemeye çalışmaktaydı.²⁷⁹ Fakat bu kurumda zaman zaman önemli sıkıntıların ortaya çıktığı görülmektedir. Karantina doktorunun Fransız konsolosuna yazdığı mektuba göre karantinada yolsuzluklar vardı.²⁸⁰ Bundan dolayı karantinanın iki önemli aktörü, müdür ve doktor, sık sık değişmiştir. Panzac

olduğunu fakat iç kısımlardan gelen hastalıklara karşı şehrin en çok işleyen yerlerinden biri olması itibarı ile hastalıkların şehre bulaşmasının kaçınılmaz olduğunu belirtir. PRO, FO 195/294, Stevens'tan Wellesley'e, 3 Şubat 1847.

²⁷⁵ Konsolos hastalığın kaynağının İstanbul ve Karadeniz sahillerinde görünmese bile yaşamaya devam ettiğini hatta Trabzon'a yakın köylerde bile hastalığın olmadığını belirtir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e, 24 Temmuz 1839.

²⁷⁶ Konsolosun 12 Ağustos 1841 tarihli raporuna göre Erzurum'un civar köylerinde etkili olan hastalık şehre ulaşmış ve şehirde büyük yıkım yapmaya başlamıştır. Şehirde günde 25 kişi hayatını kaybetmektedir. 28 Ağustos tarihli mektuba göre ise Erzurum valisi şehri terk etmek üzeredir. Eylül ayında durum daha da vahim bir hal alır. Günlük ölüm oranları 200'e kadar yükselmiştir. Hıristiyan halkın büyük bir kısmı şehri terk etmiştir. Trabzon ise uygulanan sağlık kordonu sayesinde bu salgından korunmuştur. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e, 12 Ağustos 1841; Aynı dosya, Outrey'den Compte de Pontois'ya, 21 Ağustos 1841; Aynı dosya, Outrey'den Compte de Pontois'ya 28 Ağustos 1841; Aynı Dosya, Outrey'den Compte de Pontois'ya, 14 Eylül 1841.

²⁷⁷ Panzac, a.g.e., s. 244.

²⁷⁸ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", **Tanzimat'ta Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, V, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986, s. 1325–1326.

²⁷⁹ Kuruca, a.g.m., s. 17.

²⁸⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Compte de Pontois'ya, 7 Temmuz 1841.

uygulamada görülen aksaklıkları Fransız konsolosunun raporlarına dayanarak ortaya kaymaktadır. Buna göre buharlı gemilere 15 günlük bir karantina uygulanırken yelkenli gemiler bundan muaftır. Bundan dolayı ilk karantina müdürü olan Süleyman Efendi İstanbul'a çağrılır ve yerine Osman Ağa atanır.²⁸¹ Fakat Osman Ağa'nın da görevi kısa sürer. 26 Kasım tarihli rapora göre Karantina müdürü değişir, bu kez yeni müdür Musa Bey, beraberinde gelen Fransız Doktor Gibert ise yeni karantina doktoru olur.²⁸² 1841 yılında ise karantina müdürlüğüne Halil Efendi; doktorluğuna ise diğer bir Fransız Gassien atanır. Bu şekilde bu üç yıllık karantinanın kadrosunda dört değişiklik ortaya çıkar.²⁸³ Muhtemelen karantina idaresinde ortaya çıkan bu karışıklıklardan dolayı Kasım 1841 yılında karantina önemli bir teftişe maruz kalır. Meclis-i Tahaffuz direktörü Mösyö Robert beraberinde Doktor Dickson ile Trabzon'a gelir.²⁸⁴ Bu teftişle şehrin sağlık koşullarının iyileştirilmesi ve sağlık idaresini düzene konulmak istendiği görülmektedir.²⁸⁵ Bu uzmanların çalışmaları ile karantinanın düzeninde iyileştirmeler yapıldı.²⁸⁶

Karantina Trabzon'da şehrin sağlığı ile ilgili yegâne kurum olmaya devam etti. Karantinada uygulanan katı kurallar zaman zaman karantina müdürleri ile yerel yöneticilerin aralarında sürtüşmelerin yaşanmasına da neden olmaktadır.²⁸⁷ Bunun yanında karantinada faydalı bazı uygulamalara da geçilmiştir. Buna göre karantina müdürü

²⁸¹Panzac, a.g.e., s. 226.

²⁸² Fransız konsolosu şehirdeki karantina idaresindeki bu istikrarsızlığın ve sık sık idarecilerin değişmesinin bölge için çok üzücü olduğunu belirtir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e, 26 Kasım 1839; Panzac bu değişikliğin tarihini 2 Nisan 1840 olarak vermektedir. bkz. Panzac, a.g.e., s. 226.

²⁸³ Karantina idaresindeki sık değişikliklerin daha sonra da devam ettiğini görmekteyiz. 1842 yılında Musa Bey'in yerine Mustafa Ağa karantina direktörü olur ve bu görevini 1844 yılına kadar devam ettirir. Mart 1844'te ise bunların yerine karantina müdürü Şakir Efendi; doktoru da Casolani olur. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Butenval'ye, 10 Mart 1844.

²⁸⁴ Bu iki uzmandan Mösyö Robert Başdirektör iken Doktor Dickson ise Meclis-i Tahaffuz üyesiydi. Bkz. Sarıyıldız, a.g.m., s. 5358-359.

²⁸⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Compte de Pontois'ya, 10 Kasım 1841.

²⁸⁶ Tozlu, a.g.t., s. 180; Aslında karantinalarda görülen eksiklikler şehre gelen seyyahların notlarına da yansımaktaydı. 1840 yılında şehre gelen Ainsworth karantina hakkında: "Buraya varışımızda, civarda söylenildiği gibi, vebanın olması dolayısıyla karantina altına alındık; fakat fahri konsolos Bay Suter'in (İngiliz Fahri Konsolosu) kibar yardımlarıyla elbise değişikliğine, yıkanmaya ve tütsülenmeye tabi tutulduk ve buraya bağlı kalmamız üç güne sınırlı kaldı. Doğrusu, karantina düzenlemelerini güçlendirmek için gerçek bir dikkat gösterilene kadar bütün bunlar bir maskaralıktır" demektedir. Bkz. Ainsworth, a.g.e., s. 397.

²⁸⁷ Bu konuda güzel bir örnek Mart 1845'de vuku bulmuştu. Hadise Erzurum Valisi Kamil Paşa'nın Trabzon'a gelmesinden kaynaklanmıştır. Buna göre Trabzon Valisi Abdullah Paşa, Kamil Paşa'nın adamlarının teklifi ile karantina yerine şehirde özel bir ev ayarlanması fikrini karantina müdürüne aktarmış; karantina müdürü de bunun kurallara aykırı olduğu gerekçesi ile teklifi reddetmiştir. Bu durum vali ile müdür arasında anlaşmazlığa neden olmuştur. Fakat Fransız konsolosunun valinin 16 Nisan'da Trabzon'a gelip karantinaya girmesi ve buradan aynı ayın 20'sinde çıkacağını belirtmesi bu sürtüşmeden karantina müdürünün galip çıktığını göstermektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Butenval'e, 18 Mart 1845.

Erzurum yolu üzerinde Trabzon'a üç saat mesafede görevliler bulundurmakta, bu görevliler yolcuların sayısını karantinaya bildirmekte ve karantinalar da buna göre yapılmaktadır. Fransız konsolosu bu gibi görevlilerin sayısının arttırılmasının karantınayı daha ciddi bir kurum yapacağına dair inancını özellikle vurgular.²⁸⁸

1.3.1.2. Kolera Salgınları

Konsolos raporlarından 1845 ve 1846 yılında kolera salgınının Tiflis ve Tebriz üzerinden bulaştığı ihtimali ortaya çıkmaktadır. Ağustos 1847'de ise Gürcistan'daki salgın her yöne doğru ilerlemeye başlamıştır ve nihayet Eylül ayında Trabzon'a da ulaşmıştır.²⁸⁹ Trabzon'da beliren bu salgının kaynağını konsolos Redutkale üzerinden Gürcistan olduğunu belirtir. Şehirde ilk vaka 9 Eylülde görülmüştür. Eylül'ün ortalarında ise hastalık tam anlamı ile Trabzon'u kırıp geçirir. Şehirde yaşanan dramı burada bizzat konsolosun ağzından dinlemek durumun ciddiyetini ortaya koyacaktır.²⁹⁰

Size bu ayın 11'inde de yazdığım gibi kolera Trabzon'da ortaya çıkmıştı, bundan dolayı şehrin tüm halkı arasında bir panik havası yaşanmaktadır, halk taşraya doğru kaçmaktadır. Şehirde kaçanlar hiçbir yerleşimin olmadığı yerlere sığınmaktadır bu yığılmalar bizim gözümüzün önünde yaşanan salgından daha fazla şiddetli bir şekilde hastalığı döllemektedir... Rus konsolosu yanında çalışanları ile birlikte hastalığın ortaya çıktığı gün şehri terk etti, bu hareketin arkası hemen geldi, abartmadan söylüyorum ki 15-20 bin kişi şehri terk etti... ortada olan felaket büyüktür, fakat bana göre üzerinden gelinemeyecek kadar büyük değildir, bazı çareler ile bu hastalığı durdurmak mümkündür, Trabzon'daki iki doktor ki bunlardan biri karantina doktoru Borg diğeri de buradaki Avrupalılara bağlı Sally'dir, eşsiz bir çaba göstermektedirler, bunlar gece gündüz yoğun bir çalışmanın içindedirler.

Konsolos şehrin durumunu bu şekilde tarif ederken Trabzon Valisi İsmail Rahmi Paşa'nın yapılması gerekenler konusunda kendi uyarılarına karşın kendisini konağına hapsedtiğini, valinin kayıtsızlığının ve öngörüsüzlüğünün şehirdeki durumu zorlaştırdığını ve şehri açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalacak şekilde fırıncıların fırınlarını kapatmasına neden olduğunu yazar. Bunun yanında kendi talebi üzerine birkaç fırının yeniden açıldığını ve şehirde gece gündüz bazı eczane ve dükkânının açık olduğunu belirtir. Şehirdeki bütün yabancı temsilciliklerin kapandığını ve sadece kendisinin şehirde kaldığını, aynı şekilde valinin de şehri terk etmeye meyilli olduğunu yazan Clairambault şehirdeki kayıplar hakkında:

²⁸⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Butenval'e, 21 Mayıs 1845; PRO, FO, 195/294, Stevens'in 3 Ocak 1847 tarihli raporu.

²⁸⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Baron Bourgueney'ye, 18 Ağustos 1847; Buna karşın hastalığı Trabzon'a ulaşma tarihini Ekim 1847 olarak gösteren çalışmalar da vardır. Bkz. Mesut Ayar, **Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007, s. 24.

²⁹⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Baron Bourgueney'ye, 17 Eylül 1847.

Karantina doktorunun haberine göre sekiz gün içinde burada 300 kişi hastalığa yakalanmıştır. Bunlar arasında ise 103 kişi ölmüştür. Bu salgının etkisi her millete göre bir dağılımı yapılmıştır. Bana ulaşan sağlık idaresinin resmi raporuna göre hastalıktan ölenler: 20 Rum; 12 Ermeni; 3 Katolik; 68 Türk toplam 103 kişidir.....Ölenlerin sayısının yüksek olduğunu söylemek gereksizdir....şimdi şehrin kapsadığı az nüfus düşünüldüğünde bu hastalığın etkilerini azaltacak tedbirler alınabilirdi. Paşanın bunun için şehrin havasını iyileştirmek için sokakları temizlemek gibi hiçbir şey yapmadığını size belirtmeme gerek yok, halk ve çalışanlar şehri terk etmiştir. Paşa elinden bir şey gelmeyeceği bahanesinin arkasında saklanmaktadır. Paşa bu tavrından dolayı yergiyi hak ediyor, zira bu salgını durdurmak için elinde binlerce araç olabilirdi.

Konsolosun bu ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla kolera şehirde çok fazla bir ölüme neden olmamıştır. Asıl etki ise salgının neden olduğu panik ile nüfusun önemli bir kısmının şehri terk etmesidir. Hatta konsolosun 26 Eylül'deki raporuna göre ise son zamanlarda 130-140 olan günlük kayıplar salgının başlamasından beri ortalama 50-60'a gerilemiştir. Clairambault bunun da 6-7 bin kişilik bir şehir için yüksek bir rakam olduğunu vurgulamaktadır.²⁹¹ Diğer bir ifade ile konsolos şehirden ayrılan 15-20 bin kişinin yanında şehirde 6-7 bin kişinin kaldığını belirtmesi şehrin yaşadığı şoku net bir şekilde göstermektedir.²⁹² Şehri kasıp kavuran bu salgın Eylül ayının sonlarından itibaren etkisini yitirmeye başlamıştır. Fakat şehre yakın yerlerde devam etmiştir. Fransız konsolosu 4 Ekim'de şehirdeki kolera salgını hakkında uzun bir değerlendirme yazısında şu noktalar üzerinde durur:²⁹³

Koleradan dolayı geçen ayın 15'inden itibaren Trabzon'da bu hastalığın görünmeye başlamasından beri ortaya çıkan ölümler hakkında her yerde ortaya çıkan karışıklıktan dolayı resmi bir rakam elde edemedim. Bununla birlikte bu salgın başlayandan şimdiye kadar 1.200-1.300 kişinin bu çok şiddetli hastalık nedeniyle öldüğü tahmin edilebilir...şimdi ise en azından şehir için bu salgının ortadan kalktığını söyleyebilirim, fakat kolera Trabzon'a yakın olan köylerde devam etmektedir ki buralarda da aşırı bir nüfus vardır. Endişe verici olan ise bu durumun daha fazla süremeyeceğidir, hastalık daha çok yaşlılar, kadınlar ve çocuklar arasında bir yıkım yapmıştır, erkelerin daha iyi bir bünyeye sahip olmaları nedeniyle diğerlerine göre bunlarda daha az bir yıkım yapmıştır...valiye şehri kasıp kavuran bu salgın konusunda bir şeyler yapması için yaptığım tüm çabalara karşın onu bu salgından kaynaklanan umutsuz durumun içinde buldum. Paşanın bu konudaki yetersizliği umutsuzluğa yol açmıştır. Valiye Trabzon'da yeterli bakım göremeyen fakirler için bir hastane veya bir ambulans hizmeti kurulması gerektiğini ilettim. Bunların sayısı hastalığın bulaşıcılığı nedeniyle artmaktadır. Bu konuda hiçbir şey yapılmadı. Birkaç gün içinde burada aileler birikecektir, şehirde kalan hastalıklı üyeleri de bunlara hastalık bulaştıracaktır.

Konsolos hastalığın bulaşıcılığı hakkında da ilginç bilgiler vermektedir. Buna göre kolera bulaşıcı bir hastalıktır ama bu hastalık putrid, habis ve tifus kadar tehlikeli değildir.

²⁹¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Baron Bourgueney'ye, 26 Eylül 1847.

²⁹² Salgın en çok da kendisini şehirdeki iktisadi faaliyetlerde göstermiştir. 1847 yılının ithalat ve ihracat rakamları bir önceki seneye göre önemli düşüşler göstermiştir. Zira aylardan beri Tahran, Tebriz, Gürcistan, Ermenistan'da görülen kolera ve nihayetinde de Trabzon'da etkili olmuştur. Trabzon halkı büyük bir hızla koleranın harap ettiği şehri terk etmiştir öyle ki tüm ticari faaliyetler durma noktasına gelmiştir. AMAEF, Nantes, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Fransız Maslahatgüzarına 25 Mayıs 1848.

²⁹³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Baron Bourgueney'ye, 4 Ekim 1847.

Hastalık gerekli hijyen ve tedbirlerin alındığı durumlarda kontrol altına alınabilir bir özellik göstermektedir.²⁹⁴ Hastalığın kaynağı hakkında ise konsolos 10 Ekim tarihinde yazdığı raporda, hastalığın ilk önce Redutkale, Kars ve Erzurum'da ortaya çıktığını fakat bu yerler ile Trabzon arasında salgının Trabzon'da zuhur ettiği zamana kadar herhangi bir belirti görülmediğini dolayısıyla hastalığın Redutkale'den hava yolu ile Trabzon'a geldiğini belirtmektedir. Zira bu iki yer arasında hava hareketlerini engelleyen bir dağ silsilesi yoktur.²⁹⁵

Salgının boyutlarını İngiliz kaynakları da göstermektedir. Trabzon karantinası doktoru Borg'un²⁹⁶ hazırladığı memoranduma göre salgın dolayısıyla şehrin 35.000 sakininden 12.000'i köylere doğru kaçmış, geriye kalanlardan 7.000'i koleraya yakalanmış, bunların ise 2,000 kadarı düzenli bir sağlık hizmeti almış ve 1.600'ü kurtarılmıştır. Bunun dışında kalan 5.000 kişiden 1.500'ü gerekli tedavi usullerinin yayınlanmasına ve doktorlar tarafından ziyaret edilmesine rağmen ölmüştür.²⁹⁷ İngiliz ve Fransız kaynaklarının da hemfikir olduğu gibi salgında halkın büyük bir kısmı şehri terk etmiştir. Bunun yanında ticaret salgını takip eden üç ay boyunca durma noktasına gelmiştir.²⁹⁸

Ekim ayının sonlarına doğru Trabzon'da sağlık koşulları ciddi oranda düzelmiştir.²⁹⁹ Fakat Giresun taraflarında kolera etkili olmaktaydı. Bundan dolayı Lazistan ve Giresun taraflarından gelenlere 10 günlük karantina uygulaması yapılmaya başlanmıştır. Bunun yanında ticari hayatın da eski canlılığına kavuşmaya başladığı ve İngiliz Peninsular şirketine ait iki buharlının Trabzon'a geldiği görülmektedir.³⁰⁰ 1847 yılında yukarıda gördüğümüz salgından başka bir salgın kaynaklarda görülmemektedir. Fakat bir yıl sonra yine hastalığın artma dönemi olan Temmuz ayında Trabzon'da yine kolera belirtileri olur. Halk bir önceki sene olduğu gibi şehri terk etmeye başlar. Clairambault hastalığın şehirde gelişmeye devam etmesi durumunda şehrin tamamen boşalacağı ihtimalini ortaya koyar. Fakat salgının etkisinin çok uzun sürmediği görülmektedir. Zira 26 Ağustos'tan itibaren

²⁹⁴ Aynı rapor.

²⁹⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Baron Bourgueney'ye, 10 Ekim 1847.

²⁹⁶ Fransız konsolosuna göre doktor Borg 19 Aralık 1846'da karantina doktoru olarak tayin edilmiştir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Baron Bourgueney'ye, 19 Aralık 1846.

²⁹⁷ FO, 78/752'den naklen Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 12.

²⁹⁸ McCarty, **Factors in the Analysis of the Population of Anatolia**, s. 96.

²⁹⁹ Resmi kaynaklar da Trabzon'da koleranın etkisini kaybettiğini göstermektedir. BOA, İ. DH., 157/8157, 9 Za 1263/19 Ekim 1847; BOA, İ. DH., 157/8174, 14 Za 1263/24 Ekim 1847.

³⁰⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Baron Bourgueney'ye, 29 Ekim 1847.

şehirde kolera vakası görülmez ve Eylül'de tamamen ortadan kalkar.³⁰¹ Bu şekilde Trabzon yüzyılın ilk yarısında sonuçları çok ağır olan veba ve kolera salgınları yaşar. Yüzyılın ikinci yarısında da salgın hastalıklar savaşılar ve özellikle de göçler vasıtası ile görülmeye devam eder. Fakat boyutları yüzyılın ilk yarısındakileri gibi yüksek olmamıştır.

Trabzon kolera gibi salgın hastalıklara özellikle Kırım Savaşı döneminde daha açık bir hale geldi. Müttefik ordularının iase merkezi olarak önemli bir görev üstlenen Trabzon savaşın maddi anlamda nimetlerini görmekte birlikte savaş şehirde yaşam koşullarını zorlaştırdı. Özellikle hububat rekoltelelerinde yaşanan düşüşler temel besin maddesi olan ekmeğin ve buna bağlı olarak ta tüm temel gıdaların fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Bu tür durumlarda en büyük zorluklar Trabzon ve iç kısımlardaki kasaba ve köylerde yaşanıyordu. Ortaya çıkan sefalet pek çok hastalığın ortaya çıkmasına neden olmakta ve bilhassa da fakir kesimleri etkilemekteydi.³⁰² Bu savaş döneminde kolera da şehirden eksik olmadı. 1854 Ağustos sonlarında yine ortaya çıktı. Eylül ayında ise hastalık nedeniyle Hıristiyanlar arasında sadece 5-6 ölüm oldu.³⁰³ Kasım ayında ise hastalığın tamamen ortadan kaybolduğu kaydedilmektedir. Bu dönemde salgının ne kadar kayba neden olduğu konusunda bir fikir yoktur; fakat salgının en etkin olduğu günlerde günde 26 kişi ölmekteydi.³⁰⁴ Aynı şekilde 1856 yılının sonlarında da şehirde kolera vakaları görülür. Bunun dışında özellikle Kafkas göçleri döneminde yukarıda saydığımız veba ve koleranın yanında göçmenlerin beraberinde getirdiği pek çok hastalık şehirde yayılmış ve pek çok kayba neden olmuştur. Kolera 1865 Eylül'ünde yine ortaya çıkmış ve Fransız konsolosunun tahminlerine göre 60'dan fazla kişinin ölmesine neden olmuştur.³⁰⁵ Bu salgın hastalıkların yanında Trabzon görülen yaygın hastalıklar çiçek, kızamık, kızıl ve tifüstür. Göğüs rahatsızlıkları sıklıkla görülmekteydi. Yazın aralıklarla görülen humma her tarafta rastlanılan bir hastalıktı. Göz hastalıkları da yaygındı. Havadaki ani değişiklikler zayıf bünyelerde nezleye neden olurken durgun sular da ateşe katkıda bulunmaktaydı.³⁰⁶

³⁰¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. , Clairambault'dan Aupick'e, 27 Temmuz 1848.

³⁰² A&P, 1857, vol. 38, 1856, Trabzon Ticaret Raporu, s. 175-176.

³⁰³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 7, Ponçharra'dan Benedetti'ye, 46 Eylül 1854.

³⁰⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 7, Ponçharra'dan Benedetti'ye, 25 Kasım 1854.

³⁰⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Bonnières'e, 14 Eylül 1865.

³⁰⁶ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 190-191.

1.3.2. Göçler

19. yüzyılda Trabzon'da salgın hastalıklar kadar şehrin demografik durumuna etki eden en önemli gelişmelerden biri de yaşanan göç hadiseleri idi. Trabzon'un Karadeniz'in doğusunda yer alan ve 19. yüzyılda göçlerin kaynağını oluşturan bölgeler ile olan bağlantısı şehri göçmenlerin Osmanlı topraklarına ilk çıktıkları yerlerden bir haline getirmiştir. Burada göçler sadece Karadeniz'in doğusundan değil özellikle de Kırım Savaşı sonrasında Kırım'dan başlamış ve Rusların askeri faaliyetleri sonucunda doğuya doğru kaymıştır. Trabzon ve civarında görülen göçlerin yüzyılın ilk yarısında 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında görülmeye başlandığı, Rusların işgal ettikleri bölgelerden Osmanlı topraklarına doğru bir göç hareketi olurken aynı şekilde Rusların da geri çekilirken beraberlerinde gayrimüslim Osmanlı tebaasını alıp götürdükleri bilinmektedir. Diğer bir ifade ile Trabzon ve civarında iki yönlü bir göç hareketinin olduğu yani Müslümanların Osmanlı ülkesine; gayrimüslimlerin de ülke dışına doğru bir göç hareketinin olduğu görülmektedir. Bu dış göçlerin yanında yukarıda da nüfus bahsinde de değindiğimiz gibi önemli bir iç göç de yaşanmaktaydı. Özellikle ekonomik nedenlerden dolayı ortaya çıkan bu göçler tarım alanı sınırlı ve sahip olduğu nüfus potansiyelini besleyemeyen Trabzon ve civarı için oldukça yaygın görülen sosyal hareketlerden biri idi. Burada üzerinde duracak olduğumuz konu göç olayını derinlemesine incelemekten ziyade Trabzon'un çalışmamız döneminde yaşadığı göç hadiselerinin şehre olan etkileri üzerine olacaktır. Bu bakımdan konuyu Müslümanların Osmanlı ülkesine göçü ve gayrimüslimlerin de ülke dışına göçü şeklinde iki ana kısımda incelemek mümkündür.

1.3.2. 1. Trabzon'a Doğru Olan Müslüman Göçü

Trabzon 19. yüzyılın başlarında etkili olan ayan-iktidar mücadeleleri nedeniyle halkın zaman zaman şehri terk ettiği ve önemli güvenlik sorunlarının ortaya çıktığı bir dönemin sonunda yukarıda da değindiğimiz gibi oldukça etkili veba salgınları ile karşılaşmış ve büyük kayıplar vermişti. Bu sorunlara ek olarak bir de 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nın çıkması ve Rus işgalinin Trabzon'un yakınlarına kadar gelmesi Trabzon'un güvenliğini tehdit ettiği gibi 19. yüzyıl boyunca sürecektir olan bir göç dalgasının da başlangıcını teşkil etti.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı hem Balkanlarda hem de Kafkaslarda cereyan ettiği için bu bölgelerde önemli nüfus hareketlerine neden oldu. Bu iki cephede Rus ordusu

tarafından işgal edilen bölgelerden Anadolu'ya doğru bir göç hareketi başladı.³⁰⁷ Bunun yanında Rus işgalinde kalan bölgelerden de Rusya'ya doğru bir gayrimüslim göç dalgası oldu. Aslında bu savaşın neden olduğu göçlerde daha çok dikkat çeken sonuçları itibarı ile daha önemli olan Rusların planlı bir şekilde yaptığı bu göç hareketleridir.³⁰⁸ Fakat konumuz itibarı ile biz bu savaşın Trabzon'a olan etkileri bağlamında ortaya çıkan Müslüman göçünü değerlendireceğiz. Rusların Erzurum'dan sonra Bayburt'a kadar işgal ettikleri bölgeleri genişletmeleri ve Trabzon'a yönelmeleri bölge halkı arasında da bir kargaşanın yaşanmasına neden olmuştur. Rusların önünden kaçan Kars ve Ahıska muhacirleri Karahisar-i Şarki taraflarına yönelmekteydi. Bunun yanında muhacirlerin yöneldiği Kelkit, Şiran, Gümüşhane, Tercan ve Karahisar-i Şarki'deki yerli halk da muhacirlerin neden olduğu bu panik havasından etkilenmiş ve onlar da değişik yerlere göç etmeye ve dağılmaya başlamışlardır.³⁰⁹ Bu göç dalgasının etkilediği yerlerden biri de saydığımız bu bölgelerin doğal bir limanı olan Trabzon'du. Bu dönemde Trabzon'a ne kadar göçmenin geldiğine dair elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır ki bu savaşın neden olduğu göç konusunda da genel bir rakam vermek de zordur. Fakat Trabzon'a gelen göçmenlerin sayısının şehrin demografik yapısında önemli değişiklikler yaptığını belirten kaynaklar vardır. Fallmerayer Edirne Antlaşması ile Ruslara bırakılan Kars ve Ardahan gibi yerlerden gelenlerle şehirde Türk nüfusunun önemli bir artış gösterdiğini belirtir.³¹⁰ Daha sonraki örneklerde de görüleceği üzere bu yığılmaların şehirde bazı sıkıntılara neden olduğu muhakkaktır. Savaşın ortaya çıkardığı güvenlik probleminin yanında ticari hayat da sekteye uğramıştır. Fransız konsolosluk vekili Masson'un raporuna göre şehirde ticaret iki seneden beri durma noktasına gelmişti ve veba salgını da etkisini devam ettirmekteydi.³¹¹ Fakat şehirdeki bu yığılmanın savaş sonrasında ortadan kalktığı anlaşılmaktadır.

³⁰⁷ Sadece savaş döneminde değil savaşı sona erdiren Edirne Antlaşması ile Ruslar bırakılan bölgelerden de Anadolu'ya göç dalgası devam etmiştir. Ahmet Cevat Eren, **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri**, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1966, s. 33.

³⁰⁸ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, II, çev. M. Harmanlı, İstanbul: E Yayınları, 1994, s. 60; Rumeli taraflarından yapılan gayrimüslim göçleri hakkında bkz. Ufuk Gülsoy, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâya**, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993; Doğu Anadolu'daki Ermeni göçü hakkında bkz. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Belgeler**, XIII (17), (1988), s. 384-410; Justin McCarty, **Ölüm ve Sürgün**, çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998, s. 31-32.

³⁰⁹ Beydilli, a.g.m., s. 384-385.

³¹⁰ Fallmerayer, a.g.e., s. 55; Rus işgali nedeniyle Gümüşhane'nin Bayburt ve Tercan tarafları ile bağlantısının kesilmesi nedeniyle şehirde zahire eksikliği nedeniyle kıtlık baş göstermişti. Bkz. Uğur Akbulut, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Trabzon ve Çevresi Askerinin Rolü", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001**, I, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 354.

³¹¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Masson'dan Compte de Guilleminot'ya, 8 Eylül 1829.

Fallmerayer, Trabzon'daki halkın “bunlar ekmeğimizi elimizden alıyorlar” şeklinde tepki verdiğini belirttiği göçmenlerin yerli halk arasında bir hoşnutsuzluğa neden olduğu görülmektedir.³¹² Savaş döneminde bölge hakkında en iyi değerlendirmeleri yapanlardan ve bir dönem de Fransız konsolosu olarak görev yapan Fontanier'ye göre yerli halk bu göçmenlerin acılarını paylaşmakla birlikte asıl kaygıları savaş nedeniyle kesilen ticari ilişkilerinde ve özellikle köle ticaretinden kaynaklanıyordu.³¹³

Osmanlı ülkesine doğru olan göç hareketinde Kırım Savaşı'nın ayrı bir önemi bulunmaktadır. Bu itibarla ilkini 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda gördüğümüz savaş sonrası göçler Kırım Savaşı'ndan sonra daha da yoğunluk kazandı.³¹⁴ Kırım Savaşı sırasında göçler Dobruca, Kuzeydoğu Bulgaristan ve bilhassa Kırım'dan olmuştur; fakat savaş sonrasında Kafkaslardan olan göçlere en önemli ivmeyi kazandıran gelişme ise Rus ilerlemesine karşı Kafkaslarda Müridizm Hareketi'nin başını çeken Şeyh Şamil'in Ruslar tarafından yakalanması ve Rusların önünde herhangi bir engelin kalmamasıdır.³¹⁵ Böylece Ruslar, Kafkasları güvenli bir hale getirmek ve bölgeyi Hıristiyanlaştırmak için Kafkasya'daki Müslümanlara Kuban Bölgesi'ndeki düzlüklere yerleşmek veya Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmek gibi iki seçenek sundu.³¹⁶ Rus politikaları karşısında Hıristiyanlaşmak, Rus ordusunun hizmetine girmek ve başka yerlere nakledilme ile karşı karşıya kalan Kafkasya Müslümanları Osmanlı Devleti'ne göç etme yolunu seçmişlerdir.³¹⁷ Burada bu göç hadisesi pek çok değişik noktalardan incelenebilir fakat bu çalışmamızın sınırlarını aşacağı için bu göç dalgasını sadece Trabzon'u ilgilendirdiği boyutu üzerinde durulacaktır.

Kırım Savaşı sırasında başlayan ve 1859 yılında daha da hızlanan göçlerin yoğunluğu her zaman aynı olmadı. Özellikle 1856-1857, 1860-1862³¹⁸ ve 1864-1865

³¹² Fallmerayer, a.g.e., s. 55.

³¹³ Victor Fontanier, *Voyages en Orient Entrepris par Ordre du Gouvernement Français de 1830 à 1833*, 1834, s. 279.

³¹⁴ Karpat Osmanlı ülkesine doğru olan göçleri sınıflandırırken bunları Osmanlıların Ruslar ile yaptığı 1828-1829, Kırım, 1877-1878 Savaşları ile Balkan ve I. Dünya Savaşları sonrasında gerçekleşenler diye bir sınıflamaya tabi tutmaktadır. Bkz. Karpat, a.g.e., s. 15-16.

³¹⁵ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: TTK, 1997, s. 61.

³¹⁶ Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History*, Leiden: Brill, 2002, s. 790-791; Nazan Çiçek, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64-1, (2009), s. 64.

³¹⁷ AMAEF, Paris, CPC, Trébizonde, c. 3, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Kasım 1863.

³¹⁸ 1860-1862 Döneminde Kırım'dan önemli bir göç dalgası olmuş ve bunlar ağırlıklı olarak Dobruca olmak üzere Balkanlarda ve bir kısmı da Anadolu'da iskân edilmiştir. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 108; Ferhat Berber, “19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, 31, (2011), s.

yılları arasında büyük bir ivme kazanan göçler diğer zamanlarda inişli çıkışlı bir seyir izledi.³¹⁹ Bu süreçte Trabzon göç hadisesinde önemli bir görev üstlendi. Göçmenlerin Osmanlı topraklarına giriş yaptıkları en önemli limanlardan bir olan Trabzon'da göç en şiddetli şekilde 1863 yılının sonlarında ve 1864 yılının büyük bir bölümünde etkili oldu. Aslında Trabzon yukarıda da değindiğimiz gibi göçlere yabancı değildi ki Kırım Savaşı sonrasında da münferit olmak üzere şehre göçmenler geliyordu. Saydam 1858 yılı gibi erken bir tarihte Trabzon'a Sohum üzerinden göçmenlerin gelmeye başladıklarını yazmaktadır.³²⁰ Bundan sonra da gruplar halinde Trabzon'da göçmelerin yığılmaya başladığı görülmektedir.³²¹ Fransız konsolosuna göre Osmanlı ülkesine olan göçler gün geçtikçe artmaktadır ve Eylül 1861 yılında 260 Çerkes ve Nogay muhacirinden oluşan bir grup göçmen tekrar Kırım'a götürülmeleri için Trabzon'da idarecilerin yardımına ihtiyaç duymaktadırlar.³²² Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla 1860 yılından itibaren göçler Trabzon için başlıca meselelerden biri olmaya başlamıştır. Trabzon Çerkes, Nogay ve Dağıstan göçmenleri için iskân edilecekleri Sivas, Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) gibi yerlere nakillerinde bir ara liman olmanın yanında belirli bir süre de olsa bir iskân mahalli olarak düşünülmüştü. Özellikle eyalet dâhilinde göçmen iskânına müsait olan Canik

20; 1860'lı yıllarda Kırım'dan olan göçler hakkında bkz. Brian Glyn Williams, "Hijra and Forced Migration from Nineteenth Century Russia to the Ottoman Empire", *Cahiers du Monde russe*, 41/1, (2000), s. 79-108.

³¹⁹ Saydam, a.g.e., s. 81.

³²⁰ Saydam, a.g.e., s. 87; İngiliz konsolosu Stevens da 1858 yılında köle gemileri ile köle olmayan Çerkeslerin Trabzon'a geldiklerini yazmaktaydı. 1858 yılının sonlarında 300 Abhaz'ın Samsun'a geldiğini ve yakında da 5.000 göçmenin beklendiği belirtmektedir. 17 Kasım 1860 tarihli raporunda Sohumkale'deki İngiliz konsoloslu Trabzon'a gitmek üzere şehirde biriken 2.500 Çerkes ailesinden bahsediyordu. Bkz. Sarah A.S. Isla Rosser-Owen, **The First 'Circassian Exodus' to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observer**, Unpublished MA Dissertation, University of London School of Oriental and African Studies, 2007, s. 19-20; Şaşmaz yine İngiliz kaynaklarından 1858 Ocağında Trabzon'a 50; 10 Kasımında ise 400 Çerkesin geldiğini belirtir. Bkz. Musa Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864", *OTAM*, 9, (1999), s. 334.

³²¹ 10 Kasım 1858'de kadın çocuk ve erkeklerden oluşan 280 kişilik bir kabile Trabzon'a ulaşmış ve İstanbul'a temsilci göndererek Samsun ve Sinop'ta yerleşme taleplerinde bulunmuşlardı. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Geofroy de Lousson'dan Thounvenel'ye, 10 Kasım 1858.

³²² Konsolosluk görevlisi Didier Trabzon'da gelişen durum hakkında ilginç tespitler yapmaktadır. Buna göre göçmenler kendilerini Kırım'a geri götürmeleri için Trabzon'daki buharlı gemi şirketlerine baskı yapmakta ve vilayet konağı önünde toplanmaktadırlar. Fakat istekleri vali tarafından reddedilmiştir. Didier Trabzon'a gelmiş 700'den fazla başıboş göçmenin olduğunu; civar yerlerde ise binlerce ailenin çadırlarda yaşadığını ve yeni göçmenlerin Trabzon'a doğru gelmekte olduklarından bahsetmekteydi. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Didier'den Compte Lallemand'a 30 Eylül 1861; 1860'lı yıllarda Trabzon'a gelen bazı kabilelere devlet tarafından yardım yapıldığı ve Trabzon'da Erzurum Depremi için toplanan yardım parasından bir kısmının göçmenlere harcandığı görülmektedir. Bkz. BOA, A.MKT. UM, 395/58, 16 B 1276/8 Şubat 1860; BOA, A. MKT.UM, 425/8, 17 S 1277/4 Eylül 1860; Bu konuda ayrıca bkz. Julide Akyüz, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilgi*, 46, (2008), s. 41-42.

Sancağı'nda göçmen sayısı artınca göçmenlerin Trabzon'da iskânına karar veriliyordu.³²³ Aslında dönemin kaynaklarının da belirttiği gibi 1860'lı yıllarda daha belirgin olan bu göçler daha sonrakiler ile mukayese edilmeyecek kadar küçük boyutlu idi. Zira Kırım Savaşı sonrasındaki gelişmeleri göz önüne aldığımızda göç hadisesi aslında bu bölgenin karşılaşmadığı bir olgu değildi. Fransız konsolosu Schefer dört seneden beri Trabzon, Samsun, Sinop, İstanbul ve Anadolu'nun değişik yerlerine çıkan göçmenleri 1863 yılına kadar 50,000 kişiden az olmadığını belirtmektedir.³²⁴ Fakat 1863 yılı sonlarında başlayan ve 1864'te en şiddetli dönemini yaşanan göçler daha öncekilerden farklı olarak Tatar olmayan ve Kafkasya'dan sökülüp atılan Çerkes kabilelerinden oluşması bakımından farklıydı.³²⁵ 1863 yılı sonunda başlayan ve 1864 yılında kitlesel bir hale gelen bu göçlerin Trabzon'da nasıl yaşandığına ilişkin elimizde Osmanlı kaynaklarının yanında felaketin büyüklüğünü daha iyi gösteren İngiliz ve Fransız kaynakları da bulunmaktadır. Konsolosların günbegün yazdıkları raporlarda bu süreç oldukça açık bir şekilde izlenebilmektedir. Bu kaynaklar göçün şehirde ve civarında olan etkileri konusunda Osmanlı kaynaklarında bulamadığımız önemli bilgileri ihtiva etmektedirler.

Kaynakların verdiği bilgilere göre kitlesel bir hal alan göçler Kasım 1863'te başladı. Fransız konsolosu Schefer'ye göre 6 Kasım'da Trabzon'da 1.200 ve Akçaabat'ta ise 380 Çerkes bulunuyordu. Geçen iki ay içinde ise Trabzon'a 1.732'si kendi isteği ile ve 2.143'ü ise Ruslar tarafından işgal edilen yerlerden, gitmelerine müsaade edilen toplam 3.875 göçmen gelmişti.³²⁶ Aralık ayında ise şehirdeki göçmen sayısı daha da arttı. 3 Aralık'ta Trabzon ve civarında bulunan göçmen sayısı 5.500'i bulmakta ve yaklaşık yirmi bin kadarı da beklenmekteydi. Bu yığılma göçmenler arasındaki ölüm oranlarının da yüksek olmasına neden oluyordu. Aralık ayı itibarı ile bu rakam günde ortalama 30 kişiydi.

³²³ Belgede Canik Sancağı'nda fazla muhacir olduğundan Trabzon'da olanların buraya nakillerinin hem masraflı hem de göçmenlere zorluk çıkaracağını, bundan dolayı iklimin müsait oluncaya kadar Trabzon'da uygun görülen köy ve kasabalarda misafireten iskân edilmeleri istenmekteydi. Bu da Trabzon'un geçici bir iskân bölgesi olduğunu göstermektedir. BOA, A. MKT. MHM. 208/1, 22 B 1277/3 Şubat 1861; Bu dönemde Trabzon'da göçmenler hakkında karşılaşılan güçlükler arasında en önemlileri göçmenlerin asıl iskan mahallerine nakilleri, yardıma muhtaç olanlara yardım yapılması, bazı göçmenlerin akrabalarının yanlarına iskân edilmeleri, bazılarının ise iskân mahallerini beğenmeyerek geri dönmek istemleri gibi başlıklar altında toplamak mümkündür.

³²⁴ AMAEF, Paris, CPC, Trébizonde, c. 3, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Kasım 1863.

³²⁵ **L'Émigration Circassienne en Turquie**, Extrait de la Gazette Médicale d'Orient Juillet 1864, Constantinople, 1864, s. 5.

³²⁶ AMAEF, Paris, CPC, Trébizonde, c. 3, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Kasım 1863.

³²⁷ Aslında Kasım 1863'ten 1864 yazına kadar geçen 8-9 ay süresince göç süreci ile ilgili önemli gelişmelerin olduğu görülmektedir. Bunda boyutları gittikçe artan göçmen sayıları karşısında yetkililerin aldığı tedbirlerin önemli bir katkısı vardır. Buradan hareketle bu süreci göçmenlerin şehirde kaldıkları yerler, neden oldukları sorunlar ve göçmenler için yapılan çalışmalar çerçevesinde incelemek mümkündür.

Kaynakların da belirttiği gibi Osmanlı Devleti bu şekilde büyük bir göç dalgasına ne mali olarak ne de göçmenlerin ihtiyaç duyduğu sıhhi hizmeti sağlayacak derecede hazır değildi. Bu durum Trabzon'da belirttiğimiz bu süreçte yaşananlar ile oldukça belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştı. Karşılaşılan en önemli sorunlardan biri de göçmenlerin barınma sorunu idi. Trabzon'daki yetkililerin de hazırlıksız yakalandığı bu göç dalgasında göçmenler açlık ve sefalet içinde açık havada, kışlalarda, okullarda ve bunun gibi yerlerde toplanmaktaydılar.³²⁸ Trabzon'da yeni yapılan Rüştüye Binası hastaneye çevrildi ve Osmanlı buharlı Gemi acentesi de burayı ısıtmak için kömür tedarik etti.³²⁹ Göçmenlerin sayısı arttıkça kamu binalarının da yetersiz kaldığı bundan dolayı göçmenlerin sahilde bulunan hangar ve mağazalara yerleştirildiği görülmektedir. Şubat 1864'te Karantinada ve şehrin değişik yerlerinde bulunan göçmen sayısı 10.000 kadardı.³³⁰ Göçmenlerin bu şekilde şehrin içine yayılmaları yerli halkın tepkisine neden olmuş ve yetkilileri yeni önlemler almaya zorlamıştır. Zira göçmenler arasında görülen hastalıklar bu şekilde kolayca şehir halkına da sirayet etmeye başlamıştı. Bundan dolayı yetkililerce yapılacak en önemli hamle göçmenlerin şehir dışına çıkarılmalarıydı. Bu amaçla Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa Şubat ayı ortalarında Seradere denilen yerde bir kamp yeri oluşturmaya çalışmaktaydı. Bu çalışmaların sonucunda Trabzon'un yakınlarında Seradere, Akçakale ve Campos adındaki yerlerde göçmenler için kamp yerleri oluşturulmuştur. Kaynaklarda

³²⁷ AMAEF, Paris, CPC, Trébizonde, c. 3, Schefer'den de Lhuys'a, 3 Aralık 1863; Aralık ayının sonlarına doğru şehirdeki sefaletin daha da arttığı görülmektedir. İngiliz konsolosu Stevens'a göre çiçek ve tifüs hastalığının pençesinde olan göçmenlerin sayısı 7,000'di. FO 881/3065'dan naklen Şamaz, a.g.m., s. 345.

³²⁸ AMAEF, Paris, CPC, Trébizonde, c. 3, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Kasım 1863.

³²⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 29 Ocak 1864.

³³⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 18 Şubat 1864. Trabzon'a gelen muhacirler ilk olarak sahilde bulunan ve karantina yerine çevrilen hangarlardan karantinaya tahsis edilen ve tamamen yetersiz ve kötü bir durumda olan binalarında 15 günlük bir karantinaya tabi oluyordu. Karantinanın şehrin en kalabalık bölgesinde olmasından dolayı muhacirlerin burada şehir ile olan temasını kesmek mümkün olmuyordu. Derche Karantinadaki durumunu şu şekilde değerlendirmektedir: "*Muhacirler burada karmakarışık bir halde karantinaya alınmaktadırlar ki sağlık idaresinin çalışmalarını da engellemektedir. Karantinadaki bu düzensizlik bazı sakıncaları da ortaya çıkarmaktadır*". Zira konsolosun değerlendirmesine göre sağlıklı bir şekilde Trabzon'a varan muhacirler de gerek karantina binasında gerekse de şehrin içindeki ikametlerinde var olan hastalıklara karşı savunmasız bir hale geliyordu. Aynı dosya, Schefer'den de Moustier'e, 21 Şubat 1864.

göçmenlerin büyük bir kısmını barındırması bakımında Seradere ve Akçakale kampları geçmesine rağmen Campos kampından genellikle bahsedilmemektedir³³¹ Bu kamp yerlerinden ilki olan *Seradere* kampı Trabzon ile Akçaabat arasında yer almaktaydı.³³² Bu kampın yeri 25 Şubat 1864 gecesini yapılan meclis toplantısında belirlenmiş ve Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa 1,5 saat mesafede olan bu yerde karantina kurulması, hükümetten burada çalışacak bir yardımcı doktor istenmesi ve muhacirlerin karantinadan çıktıktan sonra ikamet etmeleri için barakalar inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kampta Mart ayı itibarı ile muhacirleri ağırlamaya başladığını görmekteyiz.³³³ *Akçakale Kampı* ise Platana/Akçaabat'ın batısında şehre birkaç saat uzaklıkta olan Akçakale'de yer almaktaydı. Bu kamp yerinin de Seradere kampı ile aynı zamanlarda kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu kampın diğer bir özelliği de yeni gelecek muhacirler için tahsis edilmiş olmasıydı. Diğer bir kamp olan *Campos* ise Değirmendere'nin doğusunda yer almaktadır. Fakat bu kamp yeri diğerlerinin aksine şehre oldukça yakın bir mesafede idi. Mesela Mart ayında bu kamp yerine 2.000 muhacirin yerleştirilmesi için bir girişim yapıldı ve yerleşmelerinin ertesi gün pek çok muhacir tekrar şehre doğru gelmiş ve şehirdeki hanlara yerleşmişlerdir. Daha sonra da buranın kullanılmaya devam ettiği ve Mart ayında burada çadırlarda 8.000 muhacirin kaldığını görmekteyiz.³³⁴

Bu şekilde göçün ilk dönemlerinde göçmenlerin kalabalık halde şehirde müsait olan yerlere yerleştirilmesi hem göçmenler hem de yerli halk için ciddi sağlık problemleri ortaya çıkardı. Bilindiği gibi vatanlarından sökülüp atılan göçmenler uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra hastalıklı bir şekilde Osmanlı limanlarına çıkıyorlardı. Onların bu sefaletine Osmanlı topraklarında karşılaştıkları güçlükler de eklenince oldukça yüksek ölüm oranları ortaya çıktı. Trabzon'a ulaşmadan aralarında salgın hastalıklara yakalanan

³³¹ Bu konuda bkz. Saydam, a.g.e., s. 136-137; McCarthy, a.g.e., s. 42; Çiçek, a.g.m., s. s. 71; Şaşmaz, a.g.m., s. 346.

³³² Saydam bu kamp yerini Tavim-i Vakayi gazetesine dayanarak yanlış bir şekilde Trabzon'un doğusunda yer alan Değirmendere'de yer aldığını belirtmektedir. Aslında Trabzon'daki idarecilerin göçmenlerin şehirden çıkarılmaları için yaptığı çalışmalar dikkate alındığında Trabzon'a oldukça yakın olan bu bölgede 23.000 göçmenin bulunduğunu belirtmek doğru görünmemektedir. Bkz. Saydam, a.g.e., s. 138; Anı yanlış tekrar eden başka çalışmalar da vardır. Bkz. Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhâcirlerinin İskanı (1860-1864)", **Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, 9-11 Ekim 2008**, c. I, Ankara: Giresun Belediyesi Yayınları, 2009, s. 550.

³³³ Fakat konsolos Schefer kamp yeri olarak Seradere'nin seçilmesinde bazı sakıncalar görmektedir. Ona göre, burası yeteri kadar uygun bir yer ve nihai bir kamp yeri için uygun değildir. Zira batı tarafından yakında başlayacak olan rüzgâr sürekli olarak şehre miyasma taşımaktadır ve çok kötü koşullar altında toplanan bu kalabalığın durumu daha da kötüleştirmektedir. Bunun yanında Seradere Trabzon ile bir üretim yeri olan Akçaabat'ın ortasında bulunmaktadır ve burası muhacirlerin nüfuzu altında kalabilecek bir yerdedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 26 Şubat 1864.

³³⁴ L'Émigration Circassienne, s. 13.

göçmenler hastalıkları yerli halka da bulaştırmaya başladılar.³³⁵ Ocak ayında Trabzon'un mahallelerinde ve şehir içinde günde 20-40 arası muhacir ölmekteydi.³³⁶ Göçmenler arasında görülen hastalıklar çiçek, dizanteri, tifüs ve sıtmaydı.³³⁷ Trabzon'da sağlık koşullarının bu şekilde kötüleşmesi yukarıda da değindiğimiz gibi göçmenlerin şehir dışına çıkarılma sürecini hızlandırmıştır. Zira şehirdeki konsoloslar elçiliklere Bâb-ı Âli nezdinde girişimde bulunarak gerekli önlemlerin alınmasını istiyorlardı. Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Stevens 19 Şubat 1864 tarihli raporunda Çerkes muhacirlerin halk sağlığı açısından son derece ciddi bir sorun arz etmeye başladıklarını ve Bab-ı Âli'ye duruma derhal el koyması için telkinde bulunulması gerektiğini bildiriyordu. Valinin elindeki imkânların yetersizliğine de değinen Stevens salgın hastalıkların özellikle de tifonun hem Çerkesler hem de Trabzon'un yerli halkı arasında korkunç bir hızla yayılmakta olduğunu belirtiyordu.³³⁸ Stevens'ın şehirdeki 2,5 aylık süre içinde gerçekleşen ölümler hakkında verdiği rakamlar durumun ciddiyetini gösteriyordu:

Tablo 8: Trabzon'da 1 Aralık 1863- 17 Şubat 1864 Arası Gerçekleşen Ölümler

Ölenler	Sayı
Göçmenlerden	3.000
Yerli Türklerden	470
Yerli Rumlardan	36
Yerli Ermenilerden	17
Yerli Katoliklerden	9
Avrupalılardan	6
Toplam	3.538

Kaynak: Settlement of Circassian Emigrants, s. 1.

Şehirdeki bu karışık ortam beraberinde pek çok sorunu da getirmiştir. Stevens'ın 15 Nisan tarihli raporuna göre sahilde bekleyen muhacirlerin Trabzon'a gelmeleri durumunda şehirdeki muhacir sayısı 127,000'i bulacak ve bu da şehrin iflas etmesi olacaktı. Zira

³³⁵ FO 881/3065'dan naklen Şamaz, a.g.m., s. 345.

³³⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 11 Ocak 1864.

³³⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e 29 Ocak 1864; Ehud Toledano, **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890**, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 127; İstanbul'daki Sağlık Konseyi'nin görevli delegeesi olarak trabzon'a gelen Barozzi'nin Fransız konsolosuna yazdığı mektupta göçmenler arasında görülen ölüm oranının yüksekliğini şu şekilde açıklıyordu: "*Yetersiz beslenme daha önce muhacirler arasında yayılmış olan salgınları daha da kötü bir hale getirdi. Fakat daha da önemlisi ölüm oranlarında ileride de göreceğimiz üzere ortaya çıkan rakamların fazlalığını tetikleyen en önemli etken ise muhacirlerin aşırı derecede şehirde yığılmaları ve aralarından eksik olmayan enfeksiyondu. Bu enfeksiyon aynı zamanda tifüsü de tetiklemiştir*". AMAEF, CADN, Trébizonde, 9, Barozzi'nin konsolosa mektubu, 30 Mart 1864.

³³⁸ **Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey**, London 1864, s. 1; McCarty, a.g.e., s. 42; Çiçek, a.g.m., s. 65; L'Émigration Circassienne, s. 20.

konsolos Trabzon'un nüfuzlu ailelerinin Çerkes göçü başladıktan sonra şehri terk ettiği, halen evlerinde kalmaya devam eden yerli halkın önemli bir bölümünün salgın hastalıktan kırıldığı, şehrin temizlenmesi yönünde aylardır bir girişimde bulunulmadığı, muhacirlerden hastalık bulaşacağı korkusunun şehirde ticareti felce uğrattığı, buğday ambarlarının da hızla boşaldığını ve şehrin sadece yirmi günlük ekmek ihtiyacını karşılayacak kadar un stoğunun kaldığından bahsetmekteydi.³³⁹

Havaların ısınması ile Trabzon'daki sağlık durumu daha da kötüleşmiştir. Zira halk sağlığını korumak için gerekli tedbirler ya alınmamakta ya da alınanlar yetersiz olmaktaydı. Şehirde çöpler birikmeye devam etmekte ve kötü koku yaymakta, karların erimesi ile caddelerde ve meydanlarda akan pis su ve oluşan su birikintileri halkın kullandığı bu yerleri geçilmez bir hale sokmaktaydı.³⁴⁰ Bu süreçte karşımıza çıkan en tehlikeli durumlardan biri de mezarlıkların durumu idi. Bizzat konsolosların tahminine göre 25.000 kişilik bir şehirde³⁴¹ sadece Şubat ayının ortalarına kadar 3.500 kişinin ölmesi şehirdeki mezarlıkların da dolmasına neden oldu.³⁴² Fakat daha da önemlisi ölülerin gömülmesinin gerektiği gibi yapılmamasıydı. Konsolosların yazılarından Trabzon'da ölülerin gömülmesiyle ilgili olarak, Trabzon valisinin İstanbul'daki Sağlık Konseyi tarafından uyarıldığını görmekteyiz. Zira burada Sağlık Konseyi gerekli olan hijyen tedbirlerine uygun bir şekilde ölülerin gömülmesini isterken Vali Emin Muhlis Paşa'nın Müslüman halktan kendisine karşı oluşacak tepki nedeniyle ölü gömme işini dini esaslara göre yapmaya devam etmiştir.³⁴³ Fakat bunun bile gerektiği gibi yapılmadığını görmekteyiz. Muhacirlerden ölenlerin cesetleri çok az bir toprakla veya yağın karla örtülüydü ve şehrin ortasındaki mezarlığa yayılmışlardı. Özellikle karların erime dönemlerinde doğru bir şekilde gömülmeyen cesetlerden çıkan çürüme kokusu daha önce var olan enfeksiyonları daha da arttırma endişesi yaratmaktaydı.³⁴⁴ Hatta Stevens'a göre bazı göçmenler geceleri ölülerini gömüldükleri yerden çıkarıp üzerlerindeki kefen bezini alıyor, sonra da cesetleri tarlalara atıp gidiyorlardı.³⁴⁵ Bunun yanında şehrin içme suyunda

³³⁹ Çiçek, a.g.m., s. 65.

³⁴⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e 8 Mart 1864.

³⁴¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e 8 Nisan 1864.

³⁴² Çiçek, a.g.m., s. 65.

³⁴³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e 29 Ocak 1864.

³⁴⁴ **L'Émigration Circassienne**, s. 10.

³⁴⁵ Stevens'in 17 Şubat'taki raporu şehir içindeki mezarlıkların halk sağlığına olan tehdidi gözler önüne sermektedir: "Mezarlıkların bu durumu, sokak aralarında ve meydanlarda bulunan çöplerin temizlenmeden kalması halk sağlığını daha da fazla tehdit ediyordu...mezarlıkların yakınlarındaki semtler, bu mezarlıklara ölüler gömülürken gösterilmesi gereken dikkatin gösterilmemesi ve bundan kaynaklanan sakıncalı sonuçlar

su kanalının mezarlığın yakın bir yerinden geçmesi ve buradan bir sızıntı olması nedeniyle bir kötü koku ortaya çıkmıştı.³⁴⁶ Bundan dolayı Trabzon'da yapılması tavsiye edilen işler arasından biri de mezarlıkların bir kat daha toprak ile örtülmesi ve içme suyu kaynaklarının mezarlıklardan izole edilmesi gelmekteydi.

Özellikle baharın gelmesiyle ortaya çıkan bu umutsuz durum şehrin bütün iktisadi faaliyetlerinin de sekteye uğramasına neden olmaktadır. Bir ara Trabzon'da fırıncılar korkularından dükkânlarını kapatıp şehri terk ettiklerinden açlık tehlikesi baş göstermişti. Bunun gibi devlet muhacirlerin ihtiyaçları için değirmenlere el koyduğu için yerli halk ununu öğütecek yer bulmakta zorlanıyordu. Şubat ayında halkın bir kısmı şehri terk etmeye hazırlanmıştır. Şehirde caddeler ve sokaklar perişan derecede pis durumdadır; yiyecek kıtlaşmakta ve pahalılaşmaktadır, yakacak hiç bulunmamaktadır. Bütün bu etkenler sefaleti arttırmakta ve hastalığın yayılmasına neden olmaktadır.³⁴⁷ Bundan dolayı konsoloslar Osmanlı hükümetinin Avrupa için önemli bir ticaret noktası olan Trabzon'un bu durumdan bir an önce çıkarılması için acil tedbirler alınmasını aksi takdirde bu önemli şehri kaybetmeyle yüz yüze kalacaklarını yazmaktaydılar.³⁴⁸

Bu olağanüstü koşullarda en büyük görev şehirde bu göç dalgasını sevk etmekle görevli olan idarecilerde idi.³⁴⁹ Trabzon'da yetkililerin bu süreçte ellerinden gelen tüm gayreti gösterdikleri fakat göçün boyutları karşısında çaresiz kaldıkları görülmekteydi.³⁵⁰ Özellikle kamp yerlerinin belirlenmesi ve şehirdeki göçmenlerin buralara nakledilmesi şehri karşı karşıya kaldığı tehlikeden kurtardı. Bu süreçte Trabzon'da en aktif olan

nedeniyle oturulamaz olmuşlardır ve aileler tüm bireyleriyle konutlarından ayrılmaktadır. Kentin çeşmelerine su ileten ana su kanalında, bir muhacirin suyun içinde yüzeduran ölüsü bundan birkaç gün önce bulunmuş ve su kanalı murdar olmuştur". Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, s. 1; Çiçek, a.g.m., s. 71; McCarty, a.g.e., s. 39.

³⁴⁶ *L'Émigration Circassienne, s. 10.*

³⁴⁷ *McCarty, a.g.e., s. 39.*

³⁴⁸ *Çiçek, a.g.m., s. 7; Schefer 26 Şubat'taki raporunda İstanbul'daki elçilik nezdinde yaptığı çağrılarının hem insanlık adına hem de Fransa'nın Trabzon'daki ekonomik çıkarları için olduğunu özellikle belirtmektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 26 Şubat 1864.*

³⁴⁹ *Bu süreçte Trabzon'daki idarecilerin ve ileri gelenlerin beraber hareket ettiği görülmektedir. Trabzon valisi Emin Muhlis Paşa 25 Şubat gecesi şehirdeki konsolos tercümanlarını ve ileri gelenleri toplantıya çağırılmış ve şimdiki kadar yapılanlar ve yapılması düşünülenler hakkında bilgilendirmişti. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 26 Şubat, 1864.*

³⁵⁰ *Stevens Emin Muhlis Paşa'nın elinden gelen tüm gayreti gösterdiğini fakat elindeki imkanların oldukça kısıtlı olduğunu belirtir. Derché de aynı konuya değinmekle birlikte valinin yeterli parasal kaynaklardan, doktor ve ilaçtan mahrum olduğunu belirtir. Settlement of Circassian Emigrants in Turkey, s. 1; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 18 Şubat 1864.*

kimseler Vali Emin Muhlis Paşa, Muhacirin Komisyonu Başkâtibi Yaver Efendi³⁵¹ ve Sağlık Konseyi'nin delegesi olarak Trabzon'a gönderilen Doktor Barozzi'ydi.³⁵² Barozzi'nin Trabzon'a gelmesinden sonra şehirde önemli çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Öncelikli olarak göçmenler şehir dışına çıkarıldı ve kaldıkları yerler dezenfekte edildi. Gümrük binası yakınlarında ve meydanlarda yığılmış olan çadırlar kaldırıldı, hanlar hemen hemen tamamen muhacirlerden temizlendi ve muhacirler Seradere, Akçakale ve Campos'taki kamplara doğru yönlendirildi. Meydanlar ve sokaklar temizlendi. Mezarlıkların üzerine bir kat daha toprak serpildi ve bu şekilde cesetler uygun bir derinlikte enfeksiyonlara neden olmayacak bir şekilde gömüldüler. Buna ilaveten şehre su getiren ve mezarlığın aşağısında olan su kanalları, temeli kanalın yatağının altında kalan kalın ve sağlam bir duvar sayesinde mezarlıktan ayrıldı.³⁵³ İçinde pek çok hasta bulunan karantina binası enfeksiyonun en yaygın olduğu yer idi ki Şubat ayında burada ikamet eden 2.300 kişiden 1.600'ü ölmüştü. Burası da yavaş yavaş boşaltılmaya ve dezenfekte edilmeye başlandı.³⁵⁴

Göçmenlerin daimi iskân yerlerine nakledilmelerinde en önemli eksiklik yeterli nakliye vasıtasının olmaması idi. Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa'nın ve Muhacirin Komisyonu'nun nakliye vasıtaları konusunda çok sık talepleri vardır. Bu kadar büyük boyutlarda bir göç hadisesi devlet için beklenmedik bir durum olduğu için muhacir taşımaya tahsis edilen gemiler de yetersiz kalmıştır. Hatta devletin buraya gönderdiği buharlı gemilerin yetersiz olması üzerine Tersane'ye ait iki kereste gemisinin ve bunlarla birlikte on adet yelkenli geminin muhacir nakline tahsis edilmesine karar verilmiştir.³⁵⁵ Bunun yanında Trabzon'daki otoriteler Messageries Maritimes ve Lloyd şirketleri nezdinde girişimde bulunarak şehrin muhacirlerden boşaltılmasına yardım talep etmiştir.³⁵⁶

³⁵¹ Aralık 1863 yılında Muhacirin Komisyonu Başkâtibi olan Yaver Efendi göçlerin kitlesel bir hal alması üzerine Trabzon'a gönderildi. Yaver Efendi'nin Trabzon'daki görevi göçmenleri Anadolu ve Rumeli'ye gruplar halinde sevk etmek, gelenler ve gidenlerin isimlerini defterlere kaydetmek, Trabzon'da kalacakların da ikamet ve iâşe işlerini halletmek idi. Saydam, a.g.e., s. 111.

³⁵² Barozzi özellikle konsolosların yaptıkları çağrılar üzerine uluslararası bir nitelik taşıyan Sağlık Konseyi'nin görevlisi olarak Trabzon'a gönderilmiştir. Barozzi'nin bu süreçte İstanbul'daki birimi ile yaptığı yazışmalar "Gazette médicale d'orient" adlı gazetede yayınlanmıştır ve Trabzon ve Samsun'daki durum hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. L'Émigration Circassienne en Turquie adlı rapor Barozzi'nin Trabzon ve Samsun'dan gönderdiği raporlara dayanmaktadır.

³⁵³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 19 Mart 1864.

³⁵⁴ L'Émigration Circassienne, s.13

³⁵⁵ Pul, a.g.m. s. 552.

³⁵⁶ Trabzon'dan göçmenlerin nakledilmesi için yeni vapurlar istendiği veya eskilerinin ek seferler yapması hakkında pek çok yazışma vardır. Bunlardan bazıları BOA, A. MKT. MVL. 290/13, 7 Ş. 1280/17 Ocak 1864;

Burada Trabzon'daki bu süreç ile alakalı olarak ayrıntılı bilgileri çoğaltmak mümkündür fakat bu çalışmamızın sınırlarını aşacaktır. Yukarıda değişik yerlerde de gördüğümüz gibi bu göç dalgası Trabzon için önemli sorunları beraberinde getirmiştir. Göçmenlerden kaynaklı salgın hastalıklar yerli halkın da daha önceki salgınlarda da örneğini gördüğümüz üzere şehirden kaçmasına neden olmuştur. Bunun dışında göçmenlerin yerleştirildiği kamp yerlerinde de yerli halk ile göçmenler arasında bazı sorunlar da ortaya çıkmıştı.³⁵⁷ Fakat salgınlar konusunda alınan önlemler sayesinde şehir için daha büyük felaketlerin önüne geçilmiştir. Bu şekilde incelediğimiz bu sekiz aylık sürede görülen ölüm oranları bize felaketin boyutlarını da göstermektedir. Şehirde göçmenler arasında görülen günlük ölüm oranları göçün şiddetine ve mevsimin durumuna göre değişmekteydi. 1863 kışında şehirde günde 20-50 arasında göçmen ölürken bu rakam 1864 baharında 300-400'lere kadar çıkmıştır. Ölüm oranlarının en yüksek olduğu yerler şüphesiz çok kalabalık olan kamp yerleriydi.³⁵⁸ Mesela Haziran ayında Akçakale'de 10.200; Seradere ve bazı kamp yerlerinde de 55.000 kadar muhacir bulunmaktaydı. Bu kamp yerlerinde günde ölüm oranı 130-150'nin altına düşmüyordu.³⁵⁹ Elimizde şehirde bulunan göçmen sayıları ile ilgili değişik rakamlar bulunmakla birlikte göçlerin azaldığı ve Trabzon'daki kamp yerlerinde çok az göçmenin kaldığı Temmuz ayındaki tabloya göre göçün başlangıcından Temmuz ayına kadar geçen sürede Trabzon'a gelen muhacirlerin sayısı 200.000'den fazla hesaplanmaktadır. Bunların 180.000 sağlık otoriteleri tarafından Trabzon'da kaydedilmişti. Fakat bunun haricinde göçmen taşıyan sandalların belirlenen noktaların uzağında sahilin diğer yerlerine de göçmen bırakmaları ve yığılmaların olması nedeniyle tam bir sayı hesap etmek zordur.³⁶⁰ Göçmenlerin bir kısmı Samsun'a doğru yönlendirildi ki Rusya taraflarından buraya doğrudan 150.000'e yakın muhacir gelmiştir. Yani toplam olarak 350.000 göçmen bu iki noktaya ulaşmıştır. Sağlık otoriteleri tarafından

A. MKT. MHM. 293/73, 24 N 1280/3 Mart 1864; A. MKT. MHM, 298/26, 14 Za 1280/21 Nisan 1864; İ. DH. 524/36153, 17 Za1280/24 Nisan 1864.

³⁵⁷ Bu konudaki en önemli sorun göçmenlerin tarım alanlarını tahrip etmeleriydi. Bu konuda en çok şikâyetin olduğu yer Akçaabat'tı. Göçmenler yerli halkın zeytin ağaçlarını yakacak olarak kullanmak için kesmekte, bağ ve bahçelerini de tahrip etmekteydi. PRO, FO, 78/1832, Stevens'in 5 Ağustos 1864 tarihli raporu; BOA. BEO, V. GGD, no. 187, s. 130, 148.

³⁵⁸ **L'Émigration Circassienne**, s. 15; 1864 yazında Akçakale ve Seradere'deki kamp yerlerindeki ölüm oranları günde 370 gibi yüksek bir rakama ulaşmıştı. Bunun için göçmenlerin bir an önce İstanbul taraflarına gönderilmesi için 6 gemi tahsis edilmişti. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 22 Temmuz 1864.

³⁵⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 13 Haziran 1864.

³⁶⁰ Kemal Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 167.

hesaplanan ölüm oranlarına gelince Trabzon'da bu rakam 35.000'dir.³⁶¹ Muhacirler arasında görülen ölüm oranı %17-18 civarındadır.³⁶² *Gazette Medicale d'Orient*'in yorumuna göre ise Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin sayısı Kasım ayından Temmuz ayının başına kadar 300.000'i geçmiş ve bu rakamın üçte biri ve belki de daha fazlası ölmüştür.³⁶³

Trabzon'da sekiz ay boyunca etkili olan Çerkes göçünün yoğunluğu 1864 yılının sonlarına doğru ciddi oranda azaldı. Bununla birlikte boyutları daha küçük olmak üzere devam etmiştir. Çerkeslerin anavatanlarından olan göçü ise devam etmiştir fakat göçmenler bu kez doğrudan Rumeli'ye yönlendirildiler.³⁶⁴ 1865 yılının başlarında Trabzon civarında Yomra, Rize gibi şehrin doğusunda kalan yerlerde 1.000-1.100 göçmen bulunuyordu. Fransız konsolosu Trabzon'un batı ve doğusunda yer alan kamp yerlerinin kaldırılmasından sonra ölüm oranlarının günde 14-17'den 2-3'e indiğini belirtmektedir.³⁶⁵

Çerkes göçünden sonra Trabzon'u etkileyen diğer bir göç dalgası ise Abhazların Osmanlı ülkesine olan göçü ile ortaya çıktı. Nisan 1867 tarihi itibarı ile başlayan göç ilk olarak Osmanlı-Rus sınırına en yakın merkezlerden biri olan Batum'u etkiledi. Zira

³⁶¹ McCarty bu rakamı 30.000 olarak vermektedir. McCarty, a.g.e., s. 39; Stevens 24 Eylül 1864 tarihli raporunda bu göç döneminde daha önceki tahminlerini arttırmıştır. Buna göre 100.000 olarak hesaplanan ölümlerin 40.000'i Trabzon'da; 60.000'i de Samsun'da gerçekleşmişti. FO 97/424'ten naklen Şaşmaz, a.g.m., s. 349.

³⁶² AMAEF, CADN, Trébizonde, 9, Schefer'den de Moustier'e, 20 Mart 1865; Trabzon'a gelen göçmenler arasındaki ölüm oranını Stevens daha yüksek vermektedir. Eylül 1864 tarihli raporuna göre ölüm oranı % 50 civarındadır. FO 97/424.'den naklen Şaşmaz, a.g.m., s. 349; Rosser-Owen, a.g.t., s. 26; Trabzon'da görülen ölüm oranını daha yüksek gösteren çalışmalar da vardır. Buna göre 1865 yılının sonunda sadece Trabzon'daki ölü sayısı 53.000'di. Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 112; Fakat Trabzon'daki Rus konsolosunun raporlarından alınan bu bilginin İngiliz ve Fransız kaynaklarında geçen değişik rakamlar gibi dikkatli kullanılması gerekir. Bk. Marc Pinson, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskânı", **Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864**, Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 2001, s. 54.

³⁶³ **L'Émigration Circassienne**, s. 15; 1860'lı yıllarda Osmanlı ülkesine Kafkasya'dan gelen göçmenlerin sayısı konusunda değişik rakamlar vardır. Bunlar 700.000-1.000.000 arasında değişmektedir. Bkz. Hayati Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 51; Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 110.

³⁶⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 29 Aralık 1864.

³⁶⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 20 Ocak 1865; Daha küçük boyutlarda da olsa göç Çerkes göçü devam etmiştir. Kasım 1865'te pek çok sandal Trabzon'a 1.700 göçmen getirdi. Bunların arasından 460'ı karantinanın karşısında kurulan çadırlara yerleştirildi. 1.230'u ise şehrin doğusundaki Campos'a yerleştirildi. Osmanlı gemileri bu göçmenleri Samsun ve Ünye taraflarına nakletmekteydi. Konsolos vekili Castagne, de Bonnières'ye özellikle yakın zamanda binlerce göçmenin Trabzon'a geleceğinden bahsetmekte ve yeni gelecek olanların şehir içinde de yerleştirilmelerinin şehir için 1863 yılında görülen felaketi tekrar edeceğini belirtmektedir. Bundan dolayı Trabzon Valisi Hacı Ali Paşa nezdinde göçmenlerin buraya gelmelerinden itibaren şehrin uzağında karaya çıkarılmaları konusunda arabuluculuk talep etmekteydi. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Castagne'den de Bonnières'ye, 11 Kasım 1865.

Abhazların Osmanlı ülkesine girdikleri ilk yer Batum oldu.³⁶⁶ Göçlerin Trabzon'a doğru da olacağına anlaşılması üzerine Trabzon'daki yetkililerin bazı önlemler aldıklarını görmekteyiz. Bu bakımdan idarecilerin de 1863'teki felaketten gerekli dersleri çıkardığı anlaşılmaktadır. Zira göçler başlamadan Trabzon'da bazı tedbirler alındı.³⁶⁷ Bunlar arasında en önemlisi göçmenler için yeni bir kamp yerinin belirlenmesi oldu. Yetkililer Çerkes göçünde kullanılan Akçakale, Seradere ve Campos kampından başka şehrin batı tarafında Kavak Meydanı olarak bilinen çayırılığı tercih ettiler. Zira buranın sağlık koşulları göçmenler için oldukça iyi idi.³⁶⁸ Fakat daha önce de olduğu gibi doktor eksikliği bu dönemde de hissedilmekle birlikte Osmanlı hükümeti Abhazların göçünde daha hazırlıklı idi.³⁶⁹ Trabzon'a gelen göçmenler burada çok fazla bekletilmeden daimi iskan mahallerine sevk ediliyorlardı ve gerekli tedbirler de alınmıştı.

Abhazların büyük kitle halinde göçleri Mayıs ayında başladı.³⁷⁰ 13 Mayıs'ta 1.700 göçmen Trabzon'a geldi ve Kavak Meydanı'ndaki kamp yerinde göçmenlerin sayısı 6.000'e ulaştı.³⁷¹ Bu sayı 24 Mayıs itibarı ile 10.000'e çıktı. Bunların 2.000 kadarı Osmanlı ve İngiliz gemileri ile buradan ayrıldı.³⁷² 28 Mayıs'ta ise 4.000 göçmen yine Osmanlı ve İngiliz gemiler ile Varna ve Köstence taraflarına gönderildi.³⁷³ Göçmenler şehirden sevk edildikçe arkasından başka kabileler gelmeye devam ediyordu. Haziran ayında ise göç ve bunların şehirden nakillerinde bir yavaşlama görüldü ki bu ayın başında Kavak Meydanı

³⁶⁶ 10 Nisan'da 500 kişilik bir göçmen kafilisi Batum'a ulaştı. Daha göçün başlarında göçmenler Batum'da yerli halkın hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Bourée'ye, 23 Nisan 1867; Batum halkı göçmenlerin hırsızlık ve baskınlarından muzdarip olmuş hatta buradan göç etmeyi bile düşünmüştür. Bundan dolayı Trabzon valisi burada halkı rahatsız edenlerin başka yerlere nakledilmeleri konusunda bir tahrirat yazmıştı. BOA, MVL, 733/74, 6 Z 1283/11 Nisan 1867.

³⁶⁷ Abhaz göçünde, daha önceki görev yeri itibarı ile Abhazlar ile yakınlığı olan Trabzon'daki en etkin kişilerden biri olan İngiliz Konsolosu Palgrave Nisan ayının başlarında Trabzon valisi nezdinde girişimlere başlamış ve şehirde herhangi bir hazırlığın yapıp yapılmadığını sormuş, Trabzon valisi ise göçe hazır olduklarını belirtmiştir. Musa Şaşmaz, "Immigration and Settlement of the Abhasians in the Ottoman Empire on British Documents, 1864-1867", *OTAM*, 13, (2002), s. 6.

³⁶⁸ Trabzon Valisi Ali Paşa şehirde 3000 kişilik bir göçmen için gerekli hazırlıkları yapmıştı. Bunun yanında Ali Paşa beraberinde hayvanları ile gelen göçmenlerin iç kısımlara sevk edilmesini de talep etti. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Bourée'ye, 26 Nisan 1867.

³⁶⁹ McCarty, a.g.e., s. 41.

³⁷⁰ Derche'nin daha önceki raporlarından anlaşıldığı kadarı ile Mayıs ayından önce de Batum'dan Trabzon'a gelen Abhaz göçmenler vardı. 26 Nisan tarihli raporuna göre Batum'dan 198 kişilik bir grup beraberlerinde 109 baş koyun ve at ile birlikte Trabzon'a hareket etmişti. Fakat Mayıs ayının başı itibarı ile şehirde sadece 119 Abhaz göçmen bulunuyordu. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Bourée'ye, 26 Nisan 1867; Aynı dosya, Schefer'den Bourée'ye, 5 Mayıs 1867.

³⁷¹ Şehirdeki Abhaz kabile şefleri Trabzon civarında veya birkaç saat mesafede iç kısımlarda yerleştirilmeleri yönünde Ali Paşa'dan talepte bulunmuşlardır. Fakat vali Osmanlı hükümetinin göçmenleri Trabzon'da toplama ve buradan iskan mahallerine aktarma projesinin bir gereği olarak bu tekliflere sıcak bakmamıştır. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Bourée'ye, 16 Mayıs 1867.

³⁷² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Bourée'ye, 24 Mayıs 1867.

³⁷³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Bourée'ye, 28 Mayıs 1867.

kampında 4.000-5.000 göçmen bulunuyordu.³⁷⁴ Yetkililer göçmenleri asıl iskân noktalarına nakletmek için sayılarının yeterli olmasını bekliyordu.³⁷⁵ Mesela 23 Haziran'da Taif adlı Osmanlı buharlı gemisi çektiği iki yelkenli gemi ile 3.000 göçmeni İzmit taraflarına götürmüştü ve Trabzon'da 3.000 kadar göçmen kalmıştı. İngiliz konsolosuna göre Temmuz ayında şehirdeki Abhazların sayısı 4.000 idi ve bunların 3.100'ü Osmanlı gemileri ile İzmit taraflarına gönderilince şehirde 500-600 göçmen kalmıştı.³⁷⁶ Bunlar da zamanla asıl iskân mahallerine sevk edildiler.

Yaklaşık olarak üç ay kadar süren bu göç 1863 göçü ile mukayese edilmeyecek şekilde iyi bir şekilde gerçekleştirildi. Abhazlar devlet tarafından sağlanan ve kişi başına günde bir okka olan bir tayinat aldılar. Osmanlı hükümeti de göçmenlerin karaya çıkacağı limanlara baraka ve çadırlar gönderdi. Göçmenler için karaya çıkacakları limanlar olan Trabzon, Samsun ve Sinop'ta karantinalar kuruldu ve hastalar için doktorlar gönderildi. Belki de en önemli adımlardan biri göçmenlerin şehir dışında iskân edilmeleri oldu.³⁷⁷ Bunun yanında yetkililer göçmenlerin sıkıntılarını en aza indirecek şekilde çalışmalar yapmıştır. Osmanlı gemileri Trabzon ve Batum'dan planlı bir şekilde göçmen naklinde etkili bir hizmet gördüler. Fakat en önemlisi göçmenler arasında her hangi bir salgın hastalığın ortaya çıkmaması idi.³⁷⁸ Bu da kamp yerlerinde sağlık koşullarının iyi olmasından, göçmenlerin iyi bir tayinat almasından ve konsolosunda belirttiği gibi Abhazların daha enerjik ve moralli olmalarından kaynaklanıyordu. Kamp yerinde sadece bir sıtma hastalığı ortaya çıktı. 23 Haziran itibarı ile göçün başlamasından itibaren ölüm sayısı dördü seyahat sırasında ve altısı da kamp yerlerinde olmak üzere sadece 10'du.³⁷⁹ 1863 göçü ile mukayese edecek olursak Abhaz göçü oldukça küçük çaplı bir göç hareketi idi.³⁸⁰ Şehre gelen göçmenlerin sayısı, ki bunlar 10.000'den fazladır, 1863 göçünde sadece Trabzon'da ölenlerin yarısından bile azdır. Fakat bu Trabzon'da idarecilerin bu süreçte göçü sağlıklı bir şekilde idare etmeleri, gerekli tedbirleri almaları ve bu süreci iyi yönettikleri gerçeğini de arka plana itmemelidir.³⁸¹ Zira Osmanlı hükümeti göç olgusu ile

³⁷⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Bourée'ye, 3 Haziran 1867.

³⁷⁵ FO 97/424'ten naklen Şaşmaz, **Immigration and Settlement of Abhasians**, s. 11.

³⁷⁶ Aynı yer.

³⁷⁷ BOA, A. MKT. MHM. 380/57, 25 Z 1283/30 Nisan 1867; BOA, MVL, 736/53, 6 S 1284/9 Haziran 1867

³⁷⁸ Palgrave'in 28 Mayıs Tarihli Raporu, FO 97/424'ten naklen Şaşmaz, **Immigration and Settlement of Abhasians**, s. 9.

³⁷⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Bourée'ye, 23 Haziran 1867.

³⁸⁰ McCarty, a.g.e., s. 41.

³⁸¹ Palgrave göçün başından sonuna kadar Trabzon'daki idarecilerin göçmenlerin güvenliği ve sağlık koşulları için ellerinden geleni yaptığını belirtir. Palgrave'in 1 Ağustos Tarihli Raporu, FO 97/424'ten naklen Rosser-

daha sık karşılaştıkça oluşturduğu kurumlar ile buna yönelik politikaları daha da etkili oluyordu. Bu bakımdan Trabzon'daki idarecilerin de bu süreçte yine radikal bir karar alarak Abhaz göçmenler için şehre oldukça yakın Kavak Meydanı'nda bir kamp yeri kurmaları ve buradaki koşulları hem göçmenler için hem de şehir halkı için iyi tutmaları planlı bir göç sürecinin en az kayıp ile mümkün olduğunu göstermeleri de Trabzon örneğinde önemli bir adımdı.

1.3.2.2. Gayrimüslimlerin Ülke Dışına Göçü

19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında görülen demografik hareketlerin biri de boyutları her ne kadar Müslümanların Osmanlı ülkesine olan göçü kadar büyük olmasa da gayrimüslim Osmanlı tebaasının ülke dışına göç etmesiydi.³⁸² Yukarıda Müslümanların Osmanlı ülkesine girişte önemli bir konumda yer aldığını gördüğümüz Trabzon yine bu karşı göç hareketinin görüldüğü yerlerden biri haline geldi. Her ne kadar gayrimüslimlerin ülke dışına göçleri hakkında yeteri kadar çalışma olmasa ve bu göç hareketinin boyutları çok açık olmasa da vilayet merkezi olan Trabzon'da özellikle yüzyılın ikinci yarısında görülen bu göç hareketlerini Trabzon Vilayeti'nin Rusya'ya olan yakınlığı, Rusların Osmanlılara karşı olan savaşlarında biraz daha ilerlemeleri ve Osmanlı gayrimüslim toplumu içindeki faaliyetleri çerçevesinde değerlendirildiğinde özellikle yüzyılın sonlarında ve imparatorluğun son dönemlerindeki gelişmelere zemin hazırladıkları anlaşılmaktadır. Burada en önemli aktör şüphesiz Rusya idi. Rus işgalinin 1828-1829 savaşında Gümüşhane'ye kadar ilerlemesi ve Rusların bölgedeki gayrimüslim halk ile temas etmesi özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra açık bir şekilde görülen bir dizi sosyal hadisenin yaşanmasına neden oldu. Göç edenlerin çoğunlukla Osmanlı tebaası Rumlar olduğu göz önüne alındığında Rusların bölgedeki Rumlar ile teması ve savaşı sona erdiren Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olmasının en önemli kırılma noktası olduğu görülmektedir.³⁸³

Owen, a.g.t., s. 42; Bu bakımdan 1863 göçünün aksine İngiliz ve Fransız konsoloslarının Trabzon'daki idarecileri sürekli takdir etmeleri idareciler ile konsoloslar arasındaki ilişkiler açısından ilginçtir.

³⁸² Bu konuda Osmanlı ülkesinde görülen göçleri, Balkanlardan Rusya'ya doğru olan; Anadolu'dan Kafkaslara doğru olan ve Osmanlı Ülkesinden Amerika'ya doğru olan göçler şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Bkz. Nedim İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, 269-307; Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 277-299.

³⁸³ Yerasimos bölgedeki Rumlar için Gümüşhane'nin geçici olarak işgalinin Yunan devletinin bağımsızlığından daha etkili olduğunu belirtmektedir. Bkz. Stéphane Yerasimos, "La Communauté Grecque de Trabzon au XIXe Siècle", **CIEPO VII. Sempozyum Bildirileri**, Ankara: TTK, 1994, s. 24; Ayrıca bkz.

Bölgeden olan göçlerde en etkili olan unsur şüphesiz Rusların politikalarıydı. Daha 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kurum bölgesinden binlerce Rum Rusya'ya göç etmişti.³⁸⁴ Bunun gibi diğer savaşlar da Anadolu'da gayrimüslimler ile Osmanlı otoriteleri arasındaki gerilimi arttırmış ve Rumların Rus İmparatorluğu'na göç etmesine neden olmuştur.³⁸⁵ Karpat'a göre 19. yüzyılda Müslümanların Osmanlı ülkesine ve gayrimüslimlerin de Rusya'ya doğru olan göçün küçük çaplı bir Osmanlı-Rus nüfus mübadelesi niteliği kazanmaya başlamıştı.³⁸⁶ Bilhassa Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi sonrasında bölgedeki gayrimüslimlerin yeni haklar elde etmesiyle birlikte daha da artan bu göçlerin nedenlerini genel olarak Rus politikaları, sosyal ve ekonomik nedenler ile güvenlik problemleri başlıkları altında incelemek mümkündür.

İlk olarak değinmememiz gereken unsur Rusya'nın politikalarıdır. Rusya'nın Trabzon'daki konsolosları yüzyıl boyunca faal bir şekilde bölgedeki Ortodoks halkı göçe teşvik etmiş ve Rus devleti göç eden bu halkı Kırım ve Kafkasya'da iskân etmek istemişti. Gayrimüslimlerin Kırım ve Kafkasya'yı iskân mahalli olarak düşünmesi aslında Rusya'nın iskân siyasetinden kaynaklanıyordu. Rusya Müslümanların boşalttığı bu yerleri bayındır tutabilmek ve bölgenin gelişmesini sağlamak için çiftçi ve gayrimüslim insan gruplarına ihtiyacı vardı. Rusya bu insan açığını kapatmak için Rus, Kozak Ermeni ve Alman³⁸⁷ göçmenlerin yanında Kuzey Anadolu'daki gayrimüslimleri de Kafkasya'ya göç ettirmeyi planladı.³⁸⁸ Bu süreçte en önemli görev ise Osmanlı şehirlerindeki Rus konsoloslara düşüyordu.³⁸⁹ Trabzon'daki konsoloslukların en eskisi olan Rus konsolosluğu da bu

Özgür Yılmaz, "Pontus Meselesi'nin Tarihsel Kökenleri: XIX. Yüzyılda Trabzon Rumları Üzerine", **Osmanlı Araştırmaları**, XXXI, (2008), s. 161-196.

³⁸⁴ Bryer, **The Crypto-Christians of the Pontos**, s. VII-26-27.

³⁸⁵ Neal Ascherson, **Karadeniz**, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2002, s. 235-236.

³⁸⁶ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 110-111; Artemis Xanthopoulou-Kyriakou, "The Diaspora of the Greeks of the Pontos: Historical Background", **Journal of Refugee Studies**, 4, (1991), s. 359.

³⁸⁷ Fransız konsolosunun 20 Mart 1865 tarihli Çerkeslerin göçü üzerine hazırladığı rapora göre Rusların Çerkeslerden boşalttığı yerleri nüfuslandırmak için yapmış olduğu girişimler şimdiye kadar başarısızlığa uğramıştır. Rus yetkililer Almanlara bu ülkenin sahip olduğu maden, orman ve tarım alanları ile şimdiye kadar el değmemiş bir ülkede hızla zengin olmayı vaad etmiş fakat Rusların bu planları hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Moustier'ye, 20 Mart 1865; Rusların bu göçü teşvik etmelerinde en önemli etken ekonomik kaygıları idi. İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, 1, Samsun: Samsun Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay. 2006, s. 84.

³⁸⁸ İpek, a.g.e., s. 284.

³⁸⁹ Rusya istediği yerde konsolosluk kurma hakkını Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 11. maddesine göre elde etmişti ki bu hakla birlikte Rusya, etkilerini 19. yüzyıl sosyal ve ekonomik hayatta görülen dengesizliklerin, huzursuzlukların ve entrikaların bir açıdan kaynaklarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en yaygın konsolosluk ağını tesis ettiler. İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler**, I, Ankara: Turhan Kitabevi, 2004, s. 385.

dönemde en faal kurumdu.³⁹⁰ Rus konsolosların gayrimüslim Osmanlı vatandaşları üzerinde yapmış olduğu faaliyetler şehirdeki diğer konsolosların raporlarında açık bir şekilde görünüyordu. Bölgede Rusya'nın yayılması karşısında çıkarları en fazla zedelenecek ülke olan İngiltere'nin Trabzon'daki temsilcileri Rus konsolosunun faaliyetlerini yakından takip etmekteydi. Aynı şekilde Fransız konsolosu da Rus konsolosunun entrikalarından bahseden raporlar kaleme alıyordu. Rus konsolosların en önemli faaliyetleri “*himaye sistemi*”³⁹¹ çerçevesinde gerçekleşmekteydi. Rus konsolosları Osmanlı tebaası Rum ve Ermenileri kendi himayelerine almak için ellerine geçen her fırsatı değerlendirmeye çalıştılar. Her ne kadar himaye sisteminin politik bir tarafı olsa da özellikle ticari ilişkilerde Trabzon'da tüccar sınıfı arasında büyük bir eşitsizlik ortaya çıkarıyordu.³⁹² Himaye altına alınanlar yabancı statüsü kazanıp ekonomik avantaj sağlamanın yanında Osmanlı mahkemelerinde yargılanmaktan da kurtuluyordu. Rusların bu suiistimalleri özellikle 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası daha belirgin bir hale geldi ve özellikle Kırım Savaşı sonrasında daha da arttı. Stevens Kasım 1857 tarihli raporunda, Santa bölgesinden çoğunluğu taş ve duvar ustası, inşaatçı olan yaklaşık 600 Rum ailenin, Trabzon'daki Rus konsolosunun bölgedeki liman ve şehir inşaat faaliyetlerinde iş bulma garantisi verdiği Rusya'nın Karadeniz sahilindeki Poti şehrine gitmeye hazırlandığından bahsetmekteydi.³⁹³ Fransız konsolosun Ocak 1858 tarihli raporu

³⁹⁰ Bu göç döneminde Trabzon'da Rus konsolosu olarak görev yapan Machenine (Moşnin) hem Kafkas göçmenlerin Osmanlı ülkesine taşınması ve buranın bir an önce boşaltılması hem de Osmanlı ülkesinden buraya göç ettirilecek olan gayrimüslimlerin organize edilmesi gibi iki boyutlu bir görev üstleniyordu. Suhumkale'ye gemi gönderip buradan Kafkas göçmen aldırırken daha sonra aynı yerlere gayrimüslim Osmanlı tebaasını göndermeye çalışıyordu. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c.3, Schefer'den de Lhuys'a, 3 Temmuz 1863.

³⁹¹ 19. yüzyıl Osmanlı sosyal hayatının en ilginç konularından birini oluşturan Himaye Sistemi hakkında bkz. Salahi R. Sonyel, **Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire**, Ankara: TTK, 1993, s.197; Himaye sisteminin Trabzon'daki etkileri hakkında yapılmış en önemli çalışma için bkz. Turgay, **Trade and Merchants**, s. 287-318; Turgay, a.g.t., s. 215-228; Ayrıca bkz. Timur Kuran, “The Economic Ascent of The Middle East's Religious Minorities: The Role of Islamic Legal Pluralism”, **Journal of Legal Studies**, 33, (2004), s. 475-515.

³⁹² İngiliz Konsolosu Stevens'in Mayıs 1848 tarihli raporuna göre Trabzon'da Hıristiyanlar ve özellikle de Rumlar son birkaç ay içinde Rus himayesine girmişti. Bunların hepsi Gürcistan ile ticaret yapan tüccarlardı ve Rus himayesine girmelerindeki başlıca amaçları ticaretlerini daha avantajlı hale getirip vergi muafiyeti elde etmektir. Stevens bunun büyük bir suiistimal olduğunu ve Osmanlı hükümetinin zararına olduğunu belirttikten sonra eğer bir şey yapılmazsa birkaç sene içinde tüm reayanın Rusya'nın eline geçeceği uyarısını yapıyordu. FO, 524/8 ve FO, 195/294'ten naklen Turgay, a.g.t., s. 218; Salahi R. Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protege) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı”, **Bellekten**, LV (213), (1991), s. 364.

³⁹³ PRO, FO, 524/10. Stevens'in 10 Kasım 1875 tarihli raporu; Ayrıca bkz. Bryer, **Crypto Christians**, s. VII/42; Temelde Bryer'in makalesindeki İngiliz arşiv kaynaklarına dayanarak bu dönemde Trabzon Vilayeti'den görülen din değiştirme olgusu üzerinde etkili olan Rus politikalarından bahseden başka çalışmalar da vardır. Bkz. Mehmet Bilgin, **Trabzon Vilayetinde İki Din Taşınanlar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2010, s. 102-114; Anthony Bryer, “The Pontic Greeks Before the Diaspora”, **The Post-Byzantine Monuments of the Pontos**, Aldershot: Ashgate Variorum, 2002, s. XXXIII; Rusya'nın Gürcistan'daki demiryolu gibi projeleri için

Trabzon'daki Rus faaliyetlerinin boyutunu daha iyi göstermektedir. Benedetti'nin Rus propagandası üzerine hazırladığı raporda Trabzon Vilayeti'nde Rus himayesine girenlerin sayısının 15.000 kişi olduğunu; sadece 1857'de 200'ü Rus ve geri kalanı da Osmanlı tebaası olmak üzere 1.500 kişinin Rus himayesine girdiğini belirttikten sonra bu sayının 1858 yılında daha da artacağını yazmaktaydı.³⁹⁴ 15 Şubat'ta aynı konsolos Osmanlı vatandaşlarının her gün pasaport alma prosedürünü gerçekleştirmek için Kutais'e gittiğini, bu hamlelerin Müslümanları da benzer haklar elde etme konusunda heveslendirdiğini belirtir. Fakat konsolosun en önemli tespiti sürecin bu şekilde devam etmesi durumunda Osmanlı hükümetinin Anadolu'nun bu kısmında tek bir Hıristiyan tebaasının kalmayacağı uyarısı idi.³⁹⁵ Bundan dolayı Osmanlı hükümeti Rusya'nın Hıristiyan halka pasaport vermesi konusunda Trabzon'daki yöneticilerden durumun araştırılması merkezin bilgilendirilmesini istemekteydi.³⁹⁶ Gerek bu Rus himayesine girmede gerekse de Rusya'ya olan göçte konsolosların en büyük yardımcıları Ortodoks papazlardı. Rusya'ya göçen gayrimüslimler yerel din adamları tarafından basılan ve Rus konsolosu tarafından seyahat evrakı olarak yasallaştırılan belgelerden istifade ediyorlardı.³⁹⁷ Konsoloslar ve Ortodoks din adamları gayrimüslim halkın içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik sıkıntıları değerlendiriyordu ve gayrimüslim halk daha evvel Rusya'ya göç edenler tarafından göçe

önemli bir işgücüne ihtiyacı vardı. Bundan dolayı gerek temelli gerekse de mevsimlik olarak Osmanlı topraklarından sürekli işçi almaktaydı. Bölge halkının bu mevsimlik göçe olan bağımlılığı konusunda örnek olarak İngiliz konsolosu 1873 ticaret raporunda, Poti demiryolu çalışmasının durmasından dolayı 1873 yılında bölgeden Rusya'ya doğru olan mevsimlik göçün geçen senelerdeki kadar çok olmadığını; fakat Bakü-Suhumkale demiryolu projesinin başlaması durumunda işçilerin tekrar Rusya'ya gideceklerini yazmaktadır. A&P, 1873, c. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1635; Bu mevsimlik işçilik zaman zaman temelli olarak Rus topraklarına yerleşmekle de sonuçlanmaktaydı. Xanthopoulou-Kyriakou, a.g.m., s. 360.

³⁹⁴ Benedetti sadece Ocak ayının ilk yarısında Rus konsolosu tarafından verilen pasaport sayısının 25 olduğunu yazmaktaydı. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Benedetti'den Thouvenel'ye, 23 Ocak 1858.

³⁹⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Benedetti'den Thouvenel'ye, 15 Şubat 1858; İngiliz konsolosu Stevens da Şubat ayı içinde Rus faaliyetleri hakkında bazı raporlar kaleme almıştı. Bunlardan 17 Şubat tarihli raporunda Hıristiyanların Trabzon'dan ayrılmasının devam ettiğinden; 22 Şubat tarihli raporunda ise Rus himayesine giren bu kimselerin İngiliz vatandaşları ile ilişkilerinde bunları Rus mu yoksa başka bir ülkenin tebaası mı kabul etmesi gerektiğinden; 24 Şubat tarihli raporunda ise Gümüşhane, Bayburt ve bu civardaki yerlerden Hıristiyan ve Kurumluların havaların ısınması müteakiben göç etmeye hazırlandıklarından bahsetmekteydi. PRO, FO, 524/10'dan naklen Bryer, **Crypto Christians**, s. VII/45-49.

³⁹⁶ BOA, HR. MKT. 230/32, 27 B 1274/ 8 Mart 1858; BOA, MVL, 569/66, 11 Ş 1274/ 27 Mart 1858; Fransız konsolosu Benedetti Trabzon'daki idarecilerin Rus konsolosunun entrikaları karşısındaki durumu hakkında: "*Rus İmparatoru Aleksandır'ın İstanbul'daki elçisi tarafından desteklenen Machenine [Trabzon Rus konsolosu] hakim bir konuma gelmiştir ki Trabzon valisi birkaç kişiye artık bu pašalığın valisi olarak kabul edilmediğini söylemiştir, Doğrusu Trabzon valisi ile Rus konsolosunun karşıt görüşler sergilediği her durumda Machenine'in talebi üzerine Boutenieff'in [Rus elçisi] tahriki ile ortaya çıkan ve Rus temsilcisinin isteklerini dayatan bir vezaret mektubu Trabzon Valisi Ragıp Paşa'ya ulaşmakta gecikmezdi*" demektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Benedetti'den Thouvenel'ye, 23 Ocak 1858; Yine Fransız konsolosunun 16 Aralık'taki raporuna göre Trabzon valisi Ragıp Paşa Rus himayesine giren ve bundan dönmeyenlerin vilayetten çıkarılması şeklinde bir emir almış fakat bunu gerektiği gibi uygulayamamıştı. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Geoffroy de Lusson'dan Lallemand'a, 16 Aralık 1858.

³⁹⁷ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 111.

teşvik ediliyorlardı.³⁹⁸ Bunun gibi şehirde Rusların propaganda faaliyetleri, Rus konsolosların yöneticiler ile olan ilişkileri, Kurum bölgesindeki halkın dinsel tercihinden kaynaklanan sürtüşmeler gibi daha çok örnek vermek mümkündür Fakat göç süreci açısından bakıldığında sürecin 1859 yılında da aynı hızda devam ettiği görülmektedir. Şubat ayının ilk gününde Rus vatandaşlığına geçmek için 100 kişi Rus vapuru ile Kutais'e gitmek üzere Trabzon'dan ayrılmıştı.³⁹⁹ Osmanlı hükümeti 1860'lı yıllarda himaye sistemi konusunda çıkardığı nizamname ve kanunnamelere karşın bu suiistimal bir süre daha devam etti. Bununla bağdaştırabileceğimiz gayrimüslim göçü de aynı şekilde devam etti. Bunların sayıları ve rapor edildikleri tarih hakkında birkaç örnek vermek gerekirse: 16 Aralık 1858'de Rusya'ya göç etmek üzere 200 kişiye pasaport verildiği; 7 Temmuz 1861'de 200 ailenin Kırım'a göç etmeye meylettiği; 1 Temmuz 1863'te Rusların göçmen talebinde bulunmaları; 3 Ağustos 1864'te Gümüşhane'den 50-200 ailelik bir göçmen grubunun hareketi;⁴⁰⁰ 22 Temmuz 1864'te göç etmek isteyen 30 Rum ailesi; 13 Haziran 1865'te Gümüşhane ve Şiran taraflarından Rusya'ya göç hazırlıkları; Kasım 1868 bir Yunan gemisinin Rusya'ya götürmek üzere 500 kişilik Rum kafilesini Samsun'a bırakması;⁴⁰¹ Nisan 1867'de 600 Hıristiyan ailenin Kafkaslara göçe hazırlanması⁴⁰² gibi örnekler vermek mümkündür. Daha 1863 yılının sonlarında özellikle Gümüşhane bölgesinden binlerce gayrimüslim ayrılmıştı.⁴⁰³

En önemli etkenin Rus politikaları olduğunu gördüğümüz bu göçlerin ekonomik nedenleri de bulunmaktaydı. Göçmenlerin büyük bir kısmının Gümüşhane bölgesinden gelmesi buradaki madenlerin 19. yüzyılda gösterdiği gerilmenin bölge ekonomisi üzerindeki etkilerini doğrular niteliktedir. Madenlerin kapanması uzun zamandan beri

³⁹⁸ İpek, a.g.e., s. 284; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'ye, 28 Haziran 1865.

³⁹⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Geofroy de Lusson'dan Lallemand'a, 4 Şubat 1859; Fransız konsolosu Rus himayesine girenlerin sayısını ve bu süreci arttıran bir unsur olarak ilginç bir noktaya değinmektedir. Buna göre Kutais'e gidenler sadece kendilerini Rus vatandaşı yapacak prosedürü gerçekleştiriyor aynı zamanda ailelerindeki diğer fertleri de bu listelere ekleyebiliyorlardı ki bu da daha kolay Rus himayesine girebilmenin yolunu açmıştı. AMAEF, Nantes, Aynı Dosya, Geofroy de Lusson'dan Lallemand'a, 16 Aralık 1858; Rus himayesine girenlerin sayısı hakkında Stevens "Gürcistan'daki Rus otoriteleri Osmanlı tebaası halka Rus pasaportu vermeye devam etmektedir, Geçen iki ya da üç ay içinde Trabzon'da Rusların yerli halka verdiği pasaportların sayısını bilmiyorum fakat bunlar 200 olarak hesaplanabilir. Bunlar başlıca tüccar ve işçi sınıfındandır ve çok az istisna ile tamamen Hıristiyanlardan oluşmaktadırlar" demektedir. FO 524/12'den naklen Bryer, **Crypto Christians**, s. VII/50; BOA, V.GGD., no. 187, s. 287.

⁴⁰⁰ PRO, FO, 78/1832, Stevens'ın 3 Ağustos 1864 tarihli mektubu; Bryer, **Crypto Christians**, s. VII/45.

⁴⁰¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'ye, 22 Temmuz 1865; Aynı dosya, Schefer'den de Moustier'ye, 13 Haziran 1865; Aynı dosya, c. 10, Derche'den Bouree'ye 15 Kasım 1868.

⁴⁰² Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 111.

⁴⁰³ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c.3, Prus'dan Thouvenel'ye 25 Ekim 1863; BOA, V.GGD. no. 187, s. 53.

buradaki madenlerde çalışan Rumları göç etmekle karşı karşıya bıraktı. Ayrıca bölge halkı mevsimlik işçi olarak Rusya'ya ve başka yerler giderek ekonomik sıkıntılarını aşmaya çalışıyordu. Özellikle madenlerin kapanması ve yeni vergilere maruz kalmaları madenci ve kömürçü olarak çalışan halkı zorda bıraktı.⁴⁰⁴ Bunun yanında göçe neden olan diğer etken olarak göçebe olanların sahip olduğu otlakların Müslüman komşularının müdahalesine maruz kalmaları idi.⁴⁰⁵ Bu konuda Giresun Mal Kâtibi Hacı Yusuf Efendi'nin göç etmek isteyen Hıristiyan ahali hakkındaki raporu önemli bilgiler vermektedir. Yusuf Efendi'ye göre göç etmek isteyenlerin ekserisi göçebeydi ve bunların tarım yapabilecekleri arazileri yoktu. Madenci ve kömürkes adı ile onun bunun arazisini mesken tutan bu kimseler arazi sahiplerine kira vermekte ve hizmet etmekteydiler. Fakat Tanzimatın ilanı sonrasında bunlardan aşar ve iane-i askeriye vergileri alınmaya başlandı. Bunun yanında bu kişiler arazi sahiplerine icare-i zemin adında bir para ödüyorlardı.⁴⁰⁶ Fransız konsolosu da Rusya'ya göç etmeye hazırlanan Rumların göç nedeni olarak aşar vergisini göstermekteydi.⁴⁰⁷ Bundan dolayı Hacı Yusuf Efendi göç etmek isteyenlere ekonomik durumlarına göre ucuz ve karşılıksız arazi verilmesi yönünde teklifleri olmuş ve hükümet Ordu ve civar yerlere gönderdiği talimatlarda bu hususlara dikkat edilmesini istemiştir.⁴⁰⁸ Aslında devlet bu göç hareketinde duyarsız kalmamıştı. Fransız konsolosunun Ekim 1863 tarihli raporuna göre Trabzon Valisinin Gümüşhane'ye yaptığı seyahatin görünürdeki amacı Trabzon Erzurum yolunu incelemek olsa da asıl amaç gayrimüslimlerin göçünü engellemek için gerekli her şeyi yapmak ve gerektiğinde de zor kullanmaktır.⁴⁰⁹ Fakat bu kısmi önlemlerin Rumların göçüne engel olmadığı, göç eğiliminin devam ettiği görülmektedir.⁴¹⁰

⁴⁰⁴ İpek, a.g.e., s. 284; Bilgin, a.g.t., s. 104-105.

⁴⁰⁵ Böyle bir durum 1857 yılında yaşanmıştı. İngiliz Konsolosu Stevens'a göç etmeye hazırlanan 600 Rum'un göç etmesinin nedeni otlak olarak kullandıkları yerlere Müslümanlar tarafından yapılan tecavüzlerdi. Stevens bu konuda elçiliğin arabuluculuğunu talep etmekte ve Rumların uğradıkları bu haksızlığın giderilmesini istemekteydi. Bryer, **Crypto Christians**, s. VII/42-44; Xanthopoulou-Kyriakou, a.g.m., s. 359-360.

⁴⁰⁶ BOA, İ. MVL. 478/21649, 26 C 1279/19 Aralık 1862'den aktaran İpek, a.g.e., s. 284-285; Ayrıca bkz. M. Yavuz Erler, "Trabzon Vilayeti'nde Kanun Kaçakları (1856-1869)", **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 30, (1997), s. 72.

⁴⁰⁷ Konsolos Rumların aşar vergisini verebilmek için mobilyalarını satmak zorunda kaldıklarından bahseder. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'ye, 28 Haziran 1865; AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c.3, Prus'dan Thouvenel'ye, 25 Ekim 1863.

⁴⁰⁸ İpek, a.g.e., s. 285.

⁴⁰⁹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c.3, Prus'dan Thouvenel'ye 25 Ekim 1863.

⁴¹⁰ Göçlerin 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında da devam ettiğini görmekteyiz. Bu konuda bkz. PRO, FO., 524/20, İngiliz Konsolosu Biliotti'nin değişik tarihli raporları; Ayrıca bkz. Türkan Polatçı, "Giresun'dan

Göçlere etki eden diğer neden de güvenlik problemleri idi. Bölge halkı 19. yüzyılda eşkıyalıktan ve özellikle de Çerkes tecavüzlerinden şikâyetçiydi. Yukarıda da gördüğümüz gibi zaman zaman yerli Müslüman halkın baskısına maruz kalmaktaydı. Fakat göçmenleri asıl rahatsız eden ise daha Osmanlı ülkesine göç eden Kafkas göçmenlerdi. Bu konuda huzursuzlukların yaşandığı bölgeler Kafkas göçmenlerin Hıristiyan halka yakın yerleştirildiği yerlerdi. Bu yerlerden bir de Sivas'tı. Fransız konsolosunun Temmuz 1864 tarihli raporuna göre Sivas'tan Trabzon'a gelen 30 Rum ailesi Stavrapol'a gitmeye hazırlanmaktaydı. Konsolos bu aileleri göçe iten nedenler arasında Rumlara yakın bölgelere yerleşen Çerkeslerin Rumların atlarına, sürülerine, iaşelerine, hatta çocuklarına el koymaları; tarlalarının ortalarına kulübeler inşa etmeleri ve her tarafta yağma ve yıkım yapmalarını saymakta ve Rumların evlerini, bağ ve bahçelerini terk ettiklerini belirtmektedir.⁴¹¹ Hatta Rus konsolosu Kafkas göçmenlerin Müslümanlara pek karşı gelmediğinden fakat soygun ve yağmalar yapmalarından bahsediyordu.⁴¹² Benzer şikâyetler Trabzon civarında da görülüyordu. 13 Haziran'da Gümüşhane'den Trabzon'a gelen Rum ailelerin göç etmesinde Rus konsolosu ve Rum papazlarının teşvikleri yanında Gümüşhane civarına yerleştirilen Çerkeslerin yaptığı çapulculuk ve aşırılıkların da etkisi bulunuyordu.⁴¹³

Müslümanların Osmanlı ülkesine olan göçüne karşılık ne kadar gayrimüslimin Trabzon merkezli vilayetten göç ettiği konusunda kesin bir bilgi yoktur fakat bazı kaynaklarda 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra yaklaşık 42,000; Kırım Savaşı'ndan sonra daha fazla Rum'un bölgeden ayrılarak Gürcistan ve Kırım'a yerleştiği ve 1877-1878'teki Osmanlı Rus savaşından sonra da yeni bir göç dalgası ile beraber 1880'e kadar yaklaşık 100.000 Rumun Rusya'ya göç ettiğine dair bilgiler vardır.⁴¹⁴ Burada özellikle belirtilmesi gereken son husus da göç eden gayrimüslimlerin Rusya'daki koşullardan memnun olmayarak bir kısmının eski vatanlarına doğru bir hareketlerinin de yaşanmış olduğudur.⁴¹⁵

Kafkaslara Gayrimüslim Göçü", **Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu**, I, Ankara: Giresun Belediyesi Yayınları, 2009, s. 540-541.

⁴¹¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'ye, 22 Temmuz 1864.

⁴¹² Ali Kasumov-Hasan Kasumov, **Çerkes Soykırımı Çerkeslerin 19. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Ankara: Kaf-Der, 1995, s. 273-274.

⁴¹³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'ye, 28 Haziran 1865.

⁴¹⁴ Xanthopoulou-Kyriakou, a.g.m., s. 360; Ascherson, a.g.e., s. 235-236.

⁴¹⁵ Karpat, **Osmanlı Nüfusu**, s. 111; İpek, a.g.e., s. 286-287.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İDARİ YAPI

2.1. Vilayet Sistemine Kadar Trabzon'un İdari Yapısı

2.1.1. 19. Yüzyıla Kadar İdari Yapılanma

Tarih boyunca büyük ve gelişmiş bir transit merkezi olan Trabzon bu özelliği dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin idari yapılanmasında meydana gelen değişikliklere paralel olarak pek çok yerleşim yerinin ve limanın bağlı olduğu bir merkez olma özelliği kazanmıştır.⁴¹⁶ 1461 yılında Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra Trabzon önceleri bir beylerbeyilik teşkilatına bağlanmayarak bağımsız yönetici ve kumandanlar, kale dizdarları, subaşılar, kadılar, züemâ ve ümerâ tarafından yönetilmiştir. Fetihden hemen sonra bir sancak haline getirilen Trabzon'un sınırları, Harşit Çayı'ndan Atina'ya (Pazar) kadar uzanan Komnenoslardan fethedilen topraklar ile Çoruh Nehri'ne kadar Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Lazia Thema'sını teşkil eden Laz ve Hemşin bölgelerini kapsamaktaydı.⁴¹⁷ Devlet merkezinden zaman zaman bazı vezirlerin ve ehemmiyetli şahısların gönderilmesine rağmen, idari, askeri ve mali bakımlardan Trabzon'un ehemmiyet kazanması II. Beyazıt devrinde, önce şehzade Abdullah, sonra Selim'in buraya sancak beyi olarak gönderilmeleriyle başladı.⁴¹⁸ 1461-1478 arasında Rum Eyaleti'ne bağlı olan Trabzon Sancağı, Şehzade Selim'in sancakbeyi olduğu 1478-1510 arasında hiçbir eyalete bağlı olmayan müstakil bir sancak şeklinde yönetildi. 1510'da tekrar Rum Eyaletine bağlandı.⁴¹⁹ 1514 yılında Erzincan-Bayburd Eyaleti'nin tesis edilmesiyle beraber Trabzon Sancağı bu vilayete;⁴²⁰ kısa süreler de Anadolu ve Diyarbakır Vilayeti'ne bağlanmıştır. Sancağın bu durumu, eyalet teşkilatının temel gayesi olan askeri ve siyasi

⁴¹⁶ İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler", **Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Müd. Yayınları, 1999, s. 329.

⁴¹⁷ M. Sadık Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005, s. 35.

⁴¹⁸ Bununla birlikte Trabzon'un idari durumu muhtelif görüşler bulunmaktadır. Vilayet-i Rum-i Kadim'e dâhil olduğu veya sancağın uzun zaman bir eyalete bağlı kalmadan bağımsız bir şekilde idare edildiğini belirten değişik kaynaklar bulunmaktadır. M. Tayyip Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", **Bellekten**, XXVI(102), (1962), s. 293; Tekindağ, a.g.m., s. 467; Bostan, a.g.e., s. 18.

⁴¹⁹ Bilge, a.g.e., s. 35.

⁴²⁰ Goloğlu, a.g.e., s. 43; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, Ankara: TTK, 1998, s. 438.

tedbirler bağlamında farklı idari birimlere dâhil olmasıyla açıklanabilir.⁴²¹ Daha sonra Trabzon Sancağı 1520 yılında Rum Beylerbeyliği'ne;⁴²² 1527-1528 tarihlerinde de Anadolu Beylerbeyliği'ne;⁴²³ 1535'te ise 1580'e kadar bağlı kalacağı Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlandı.⁴²⁴ 1581 yılında Kars, Trabzon ve Batum'un birleşmesiyle Trabzon veya Batum Eyaleti kuruldu.⁴²⁵ Trabzon bu tarihten 17. yüzyılın başlarına kadar bir sancak olarak Batum Eyaleti'ne bağlı kalmıştır.⁴²⁶ 17. yüzyılda da Trabzon ve Batum Sancakları bir eyalet kabul edilmiş, bu bölge bazen sadece Batum Eyaleti olarak zikredilmiştir.⁴²⁷

Bir süre Eyalet-i Batum nam-ı diğer Trabzon şeklinde görülen eyaletin adı 1650'lerden sonra sadece Trabzon Eyaleti olarak geçmektedir.⁴²⁸ 1640 yılında şehre gelen Evliya Çelebi Şehr-i Batum-i Zîr olarak tabir ettiği Trabzon'un beş sancaktan, Gümüşhane, Yukarı ve Aşağı Batum, Gönve ve Trabzon, oluştuğunu belirtir.⁴²⁹ Katip Çelebi ise Trabzon ve Batum sancaklarının birlikte bir eyalet olduğunu, bu eyaletin Batum, Gönve ve Trabzon olmak üzere üç sancağı olduğunu ifade eder.⁴³⁰

Trabzon Eyaleti, 1653 ve 1669 yıllarında sadece Trabzon ve Batum sancaklarından müteşekkildir.⁴³¹ Trabzon'un bu durumunun 18. yüzyılda da pek değişmediği

⁴²¹ Bostan, a.g.e., s.19-20.

⁴²² Buna karşın Trabzon'un müstakil bir eyalet haline getirildiğine dair bazı kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. H. J. Kramers, "Tarabzun", *EI*, Leiden1987, s. 662; Tekindağ, a.g.m., s. 467; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", *OMÜEF, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun, 1988, s. 133.

⁴²³ Aygün, a.g.e., s. 20.

⁴²⁴ Dünder Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı (1535-1566)*, Ankara: TTK, 1998, s. 231; Goloğlu, a.g.e., s. 51.

⁴²⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, Ankara: TTK, 1995, s. 289-290; Goloğlu, a.g.e., s. 59; İnalçık Trabzon'un Beylerbeylik olma tarihini 1578 yılına yakın bir tarihte olduğunu belirtmektedir. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 110; Bilge, a.g.e., s. 218; Bu birleştirmenin asıl amacı askeridir. Nitekim bu dönemde bölgenin en önemli meselelerinden biri Karadeniz limanlarının Kazaklara karşı savunulmasıydı. Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Ün. Yayınları, 2006, s. 236-237.

⁴²⁶ Bostan, a.g.e., s. 22; Ayni Ali Efendi de Trabzon ve Batum sancaklarının bir araya getirilerek bir Beylerbeylik oluşturulduğunu, eyalete tabi başka bir sancağın olmadığını belirtir. Defter kethüdası ve tımar defterdarı vardır. Eyaletin kılıç, zaamet ve tımar miktarları ise; 454 kılıç olup bunun 56'sı zaamet 339'u ise tezkireli ve tezkiresiz tımandır. Ayni Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri*, çev. Hadiye Tuncer, Ankara: Gürsoy Basımevi, 1964, s. 16, 35.

⁴²⁷ Tekindağ, a.g.m., s. 467.

⁴²⁸ Bostan, a.g.e., s. 23.

⁴²⁹ Goloğlu, a.g.e., s. 75.

⁴³⁰ Tekindağ, a.g.m., s. 467.

⁴³¹ 17. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon ve Batum Sancaklarından oluşan Trabzon Eyaleti'nin kazaları Avârızhâne Tahrir Defterlerinde; Trabzon, Sürmene, Keşap, Kürtün, Of, Giresun, Rize, Mapavri, Maçuka, Yivebolu nam-ı diğer Görele şeklinde gözükmektedir. Süleyman Demirci, "Osmanlı'da Devlet, Toplum ve

görülmektedir. 1701-1702 tarihli defterde Batum ve Trabzon paşa sancağı, Gönve ise eyalete bağı olan tek sancaktır. 1722-1740 yıllarında Eyaletin paşa sancağı Trabzon'dur. Gönve, Batum ve Soğucak Kal'ası ise eyalete bağı sancaklardır. Diğer yıllardan farklı olarak 1722-1730 yıllarına ait sancak tevcih defterinde Soğucak Kal'ası da Trabzon Eyaleti'ne bağı bir sancak olarak kaydedilmiştir.⁴³² 1732-1740 yıllarında eyaletin paşa sancağı Trabzon, diğer sancakları ise Gönve ve Batum'dur.⁴³³

18. yüzyılın ilk yarısına kadarki görüntüye göre Trabzon Eyaleti sancak sayısı bakımından belki de Osmanlı eyaletlerinin en zayıf olanıydı. Eyaletin Erzurum, Kars, Çıldır, Tiflis ve Sivas Eyaletlerinin yanı sıra kuzeyden de deniz ile çevrili olması coğrafi alan bakımından dar bir alana sıkışmasına vesile olmuş bu da sancak sayısının azlığına sebep teşkil etmiştir. Fakat 18. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon Eyaleti'nin sınırının batıya doğru genişlediğini görmekteyiz. 1760 yılında Canik Sancağı muhassıllığa dönüştürülerek Trabzon Eyaleti'ne dahil edilmiştir. Bu durum 1779 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihte Canik Sancağı tekrar Sivas Eyaleti'ne bağlanmıştır.⁴³⁴

18. yüzyılın ikinci yarısındaki (1759-1796) ahkam defterleri kayıtlarına göre Trabzon Eyaleti'nde Trabzon, Gönve ve Canik sancakları bulunmaktadır. Vilayet dâhilinde ise toplam 22 adet kaza mevcuttur.⁴³⁵

Ekonomi: XVII. Yüzyılda Trabzon Eyâletinin Avârızhâneleri ve Vergi Miktarları Üzerinde Gözlemler” **CIEPO-17 Trabzon**, İstanbul: KTÜ Karadeniz Araştırmaları Ens. Yayınları, 2011, s. 548-549.

⁴³² Bilge, a.g.e., s. 107.

⁴³³ Kılıç, a.g.m., s. 180; XVII. yüzyılın başlarında yazılmış olması muhtemel bir yazmada Trabzon Eyaleti, Trabzon, Giresun, Kürtün, Bunek, Mabaveri (Mapavri), Maçoka (Maçka)Yavebolu, Serçe, Somaka ve Batum kazalarından oluşur. Gönve Sancağı ise Gönve, Atina, Hemşin ve Tirebolu kazalarından oluşur. Özkaya, a.g.m., s. 134; Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadaret dönemini kapsayan bir sancak tevcih defterinde de 1717-1830 yılları arasında Trabzon Eyaleti, Gönve, Batum ve Kal'a-yi Soğucak sancaklarından oluşmaktadır. Fahameddin Başar, **Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)**, Ankara: TTK, 1997, s. 127-129.

⁴³⁴ M. Emin Yolalıcı, **XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara: TTK, 1998, s. 14; Buna karşın Emecen Trabzon Eyaleti'nin batı sınırının XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Canik Sancağı'nın bağlanması ile değiştiğini belirtmektedir. Feridun M. Emecen, “Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Müd. Yayınları, 1999, s.164.

⁴³⁵ Eyaletteki kazalar şunlardı: Bafra, Yavebolu nam-ı diğer Görele, Tirebolu, Giresun, Arhavi, Trabzon, Of, Ahışa, Canik, Gümüşhane nam-ı diğer Torul, Viçe, Esir, Bazarsuyu, Rize, Akçaabad, Karahisar-ı şarkî, Faş, Sürmene, Hemşin, Bihaşniye, Ünye ve Sohum. Bkz. Güler, a.g.m., s. 330.

2.1.2. 19. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'un İdari Yapısı

Sosyal, ekonomik ve siyasi bakımdan da olduğu gibi idari bakımdan da 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok yeni düzenlemenin olduğu bir dönem olmuştur. Özellikle II. Mahmud'un taşra idaresini merkezin denetimine almak yönündeki merkeziyetçi politikalarından sonra Tanzimat döneminde taşra idaresine yeni bir düzen verilmeye çalışılmıştır. Trabzon eyaletinin bu dönemdeki idari yapısının hem bu yeni düzenlemeler hem de bilhassa yüzyılın sonlarındaki Osmanlı-Rus savaşları ile değişikliğe uğradığı görülmektedir.

19. yüzyıl başlarında Trabzon eyaletine bağlı sancaklar Trabzon, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarkî, Gönve ve Canik olup bu dönemde Canik bağımsız bir *muhassıllık*, Gümüşhane ise *emanet* olarak yönetilmekteydi. Trabzon valisinin, aynı zamanda Canik Muhassılı ve Gümüşhane Emmini olduğu zamanlar da bulunmakla birlikte; genelde buralar, atanmasında valinin de rol oynadığı ayrı bir yönetici tarafından idare olunmaktaydı. 1211 (1796–1797) yılına ait bir sicil kaydında Trabzon kazaları olarak sayılan yerler arasında Canik ve Karahisar-ı Şarkî kazaları bulunmamaktaydı. Belirtilen kayıta Nefs-i Trabzon, Sürmene, Of, Keşâb, Giresun, Kürtün, Tirebolu, Rize, Mavri (Mapavri), Maçuka (Maçka), Yivebolu (Görel), Gümüşhane, Arhavi, Batum, Ünye, Soğucak, Faş ve Sohum Trabzon'un kazaları olarak gösterilmiştir.⁴³⁶ Bunun gibi 19. yüzyıl başlarında hazırlandığı belirtilen bir defterde de Çavri Kazası hariç diğer kazalar yukarıdaki gibi gösterilmiştir. Bu kaynakta Gönve sancağından da bahsedilerek Hemşin, Atina, Arhavi ve Viçe'nin bu sancağa bağlı olduğu belirtilmiştir.⁴³⁷ 1225 (1810-1811) yılı Trabzon kazalarının imdad-ı seferiye miktarlarını gösteren kayıta kazalar; Giresun, Keşap, Tirebolu, Akçaabat, Nefs-i Trabzon, Görel, Yomra, Maçka, Sürmene, Of ve Rize olarak gösterilmiştir.⁴³⁸ Muhtemelen 1820 yılından önce yazılmış olan bir defter kaydına göre Trabzon Eyaleti, Trabzon ve Gönve Sancaklarından oluşmaktadır.⁴³⁹ Demek ki Canik Sancağı bağımsız bir muhassıllık olması nedeniyle zaman zaman eyalete bağlı sancaklardan biri olarak gösterilmemektedir. Nitekim 19. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak Canik Sancağı'nın

⁴³⁶ Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 286-287; Abdullah Saydam, **XVIII. Yüzyıl Sonu İle XIX. Yüzyıl Başlarında Trabzon'da İdari, Sosyal ve Ekonomik Durum**, KTÜ Bilimsel Araştırmalar Fonu Bakanlığı Sonuç Raporu, No:20. 116.001.6, Trabzon 2003, s. 7-8.

⁴³⁷ Tekindağ, a.g.m., s. 468.

⁴³⁸ **TŞS**, 1951, s. 49/b.

⁴³⁹ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Taksimat ve Nüfus", **Bellekten**, XV (60), (1951), s. 626.

Trabzon Eyaleti ile ilişkili olarak yönetildiği zaman zaman da bu eyaletin bünyesine dâhil edildiğine rastlanmaktadır. 1824 yılından itibaren Canik Sancağı artık Trabzon Eyaleti ile birlikte tevcih edilmeye başlanmıştır. 2 Haziran 1824 tarihinde Vezir Hasan Pasa'nın Trabzon Eyaleti valiliği görev süresini uzatma ile ilgili ibka kaydında Gönve Sancağı, Fas Kalesi Muhafızlığı ve Canik muhassıllığının da uhdesine verildiği tespit edilmektedir. Bu dönemden itibaren 19. yüzyılın ortalarına kadar Trabzon Eyaleti valilerinin aynı zamanda Canik Sancağı'nı muhassıllık suretiyle tasarruf ettikleri ancak idari taksimat bakımından buranın hâlâ Sivas Eyaleti içerisinde olduğu görülmektedir. Zira 1831 tarihinde Canik Sancağı, Sivas Eyaleti bünyesinde yazılmıştır.⁴⁴⁰

Bunun gibi Canik'in Trabzon ile olan idari ilişkisi bağlamında 26 Muharrem 1263/14 Ocak 1847 tarihli bir kayıta İsmail Rahmi Paşa'nın (1846-1848) divanının adı Eyalet-i Trabzon, Muhassıllı-ı Canik ve emanet-i Gümüşhane ve mülhakatı saire şeklinde gösterilmektedir.⁴⁴¹ Bu da Canik'in bağımsız bir muhassıllık olarak durumunu Tanzimat'ın bölgeye uygulanması öncesine kadar devam ettirdiğini göstermektedir.

Yine bu tarihlerde (1845) Trabzon livasının havi olduğu kazalar ve nahiyeler; Trabzon maa Yomra, Sürmene, Of, Rize maa Mapavri, Akçaabad maa Yoros, Giresun, Keşap, Görele maa Eynesil ve Nahiyeye-i Vakf-ı Sagir olarak görülmektedir.⁴⁴²

19. yüzyılın ilk yarısı önce II. Mahmud'un merkezîyetçi bir yönetim anlayışı ile taşraya hâkim olmaya çalıştığı, arkasından da Tanzimat'ın ilanı ile mülki idarenin yeniden düzenlendiği bir dönem olmuştu. Bu bakımdan yukarıda da görüldüğü gibi daha merkezi ve etkili bir yönetim için pek çok deneme yapılmıştı. Bunlardan ilki ise mülki idari yapıda görülen değişikliklerdir. II. Mahmud zamanında 28 eyaletten ibaret olan idari taksimat 1846'da 36 eyalete çıkarılmıştır. Bunlardan Cezayir-i Bahr-i Sefid eyaleti dâhil olmak üzere Rumeli 15, Arabistan, Suriye, Irak ve Anadolu 19, Afrika'daki topraklar ise 3 eyalete ayrılmıştı. Bu 36 eyalet 162 liva ve 1.267 kazadan ibaret idi.⁴⁴³ Bu düzenlemeye göre Canik Sancağı Sivas Eyaleti'nden ayrılarak Trabzon Eyaleti'ne bağlandı.⁴⁴⁴ 1846-1847

⁴⁴⁰ Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamaları Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Belediyesi Yayınları, 2006, s. 36.

⁴⁴¹ TSS, 1974, s. 11/b; Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 287.

⁴⁴² TSS, 1971, s. 15/b.

⁴⁴³ James Porter, **Turkey Its History and Progress**, II, London, 1854, s. 37-38; Ubcini, a.g.e., s. 45-51; Ahmet Cevat Eren, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, Derin Yayınları, İstanbul 2007, s. 66.

⁴⁴⁴ Rıza Karagöz, "Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey'in Canik Sancağı'nı Vilayete Dönüştürme Projesi (1885)", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 4, (2008), s. 30; Kılıç, **Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri**, s. 36; 1830-1840 yılları arasında Trabzon Sancağı'nda tekâlif-i örfiyenin toplandığı kaza ve

idari taksimatında Trabzon Eyaleti dahilindeki sancaklar; Trabzon, Karahisar-ı Şarkî, Canik, Gönve ve Batum sancaklarıydı.⁴⁴⁵ 1850 yılında ise idari taksimatta bazı yeniliklere gidildiği görülmektedir. Buna göre eyalet, Trabzon, Şarki Karahisar, Canik, Gönve, Gümüşhane ve Ordu sancaklarından oluşmaktaydı. Trabzon merkez sancağına bağlı kaza ve nahiyeler ise Trabzon, Of, Yomra, Sürmene, Rize, Mapavri, Keşap, Giresun, Tirebolu ve Görele idi.⁴⁴⁶ 1852 yılında Batum Sancağı'nın adı Lazistan olarak değiştirilmiştir.⁴⁴⁷ Bu idari yapının ufak tefek değişikliklerle 19. yüzyılın sonuna kadar devam ettiği görülmektedir. Fakat eyaletin doğusunda yeni birtakım düzenlemelere gidildi. 1851 yılında Batum ve çevresi yeni kurulmuş olan Lazistan Sancağı'na katıldı. 1273 (1856-1857) yılı Devlet Salnâmesi'nde Trabzon eyaleti, Lazistan, Trabzon, Canik, Ordu, Karahisar-ı Sarkî ve Gümüşhane sancaklarından oluşmaktaydı.⁴⁴⁸

1860 tarihli İngiliz konsolosluk raporuna göre Canik Sancağı eyalet sınırları içine alınmamıştır. Eyalet Vona Deresi'nin batısından, doğuda Çoruh Nehri'ne kadar uzanmakta ve güneyde ise Erzurum Eyaleti ile sınırı Hadrat Vadisi'dir. Merkez sancak ile birlikte Ordu, Gümüşhane, Karahisar-i Şarki ve Lazistan eyaletin sancaklarını oluşturur.⁴⁴⁹ Eyaletin idari yapısında önemli bir değişiklik te eyaletten vilayete geçiş sürecinde gerçekleşti ki bu konuya ilerde ayrıntısı ile değinilecektir.

nahiyeler şu şekildedir: Trabzon ve Yomra, Vakf-ı Sagir Nahiyesi, Akçaabat, Görele, Keşap, Giresun, Of, Rize ve Sürmene. Bkz. Abdullah Saydam, "Trabzon Sancağı'nda Tekâlif-i Örfiye Yükümlülüğü (1830-1840)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 27, (2000), s. 69-102.

⁴⁴⁵ Bu tarihten sonra Trabzon eyaletinin mülki taksimatını takip etmek daha kolaydır; çünkü Mustafa Reşid Paşa'nın isteği ile 1847 yılından itibaren hazırlanmaya başlayan devlet salnameleri bu mülki idare konusunda önemli bilgiler vermektedir. Bu konuda bkz. Duman, a.g.e., s. 3; 1847 yılında Trabzon Eyaletinin taksimatı için bkz. *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* (SDO) 1263 (1847), s. 210; Musa Çadrcı, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesi'nde Uygulanması", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun, 1998, s. 192.

⁴⁴⁶ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1266 (1847), s. 315; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş*, I, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988, s. 129; Ubcini, a.g.e., s. 45-51.

⁴⁴⁷ Musa Çadrcı, "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *19 Mayıs Üniversitesi II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 1-3 Haziran 1988, Samsun, 1990, s. 16.

⁴⁴⁸ Baykara, a.g.e., s. 249-251.

⁴⁴⁹ A&P, 1860, vol. 65, Report by Mr Stevens, British Consul at Trebizond, on Trade of Pashalık, during the half-year ending 30th June, 1860; İlber Ortaylı, "19.Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler", *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, İstanbul: İş Bankkası Kültür Yay. 2008, s. 147.

2.2. Tanzimat Sürecinde Trabzon

2.2.1. Tanzimat Öncesinde İdari Yapının Genel Özellikleri

Tanzimat sürecinde yaşadığı değişimleri incelemeye çalıştığımız Trabzon, Tanzimat öncesi dönemde imparatorluğun genelinde yaşanan gelişmelere paralel olarak 18. yüzyılın sonları ve bilhassa 19. yüzyılın başlarında yönetim konusunda, gerek taşradan gerekse de merkezden kaynaklanan etkenlerin neden olduğu önemli sorunlar yaşamıştı. Dolayısıyla burada taşra idaresinde karşımıza çıkan en önemli husus, merkezin taşra lehine denetimini kaybetmesi ve Osmanlı taşra idaresinde yeni yeni zümrelerin ortaya çıkması şeklinde görülen bir desentralizasyonun varlığıdır.⁴⁵⁰ Bu desentralizasyon sürecinin Trabzon'da da oldukça belirgin bir şekilde yaşandığını görmekteyiz. Bu gelişme sadece taşrada ayan gibi yeni idarecilerin ortaya çıkmasına neden olmamış, aynı zamanda hem merkez ve taşra arasında bir mücadelenin hem de bu yeni zümrelerin arasında bir çatışma döneminin de başlamasına neden olmuştur.

Osmanlı fethinden itibaren sahip olduğu stratejik konum sayesinde askeri bakımdan önemli bir üs olagelen Trabzon, kuzeyde Rusların Osmanlılar aleyhine genişlemesi, Karadeniz'de Osmanlı varlığını tehdit etmeye ve imparatorluğun doğusundan sınırlarını zorlamaya başlaması ile birlikte daha stratejik bir önem kazandı. 17. yüzyılın ikinci yarısı gibi erken bir tarihte Trabzon valilerinin daha ziyade Karadeniz sahillerini Kazak akınlarından korumak ve Rusların Karadeniz'e inmesinden sonra da Kafkasları istila etmesini önlemek ve hudut muhafızlığı görevi ile Azak, Anapa, Sohum ve Faş gibi kalelerin korunması amacıyla ek görevler üstlendikleri görülmektedir.⁴⁵¹ Bundan dolayı valiler vilayet merkezinde pek az bulunmakta, hatta bazen vilayet merkezine hiç gelmeden burayı idare etmek durumunda kalmaktaydılar. Böyle durumlarda Trabzon valileri, herhangi bir sebeple görevlerinin başına hemen gidemeyecek olmaları durumunda eyaletteki işleri yürütmek üzere *kaimmakam* veya *mütesellim* unvanlı birisini idareyi devralmak için görevlendirmekteydiler.⁴⁵² 18. yüzyılda ise mütesellimler daha çok yerli

⁴⁵⁰ Bu konuda bkz. Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desentralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", **Bellekten**, XXXVIII(152), (1974), s. 657-708.

⁴⁵¹ Trabzon valilerinin bu görevinin 19. yüzyılın ilk dönemlerinde de devam ettiğini görmekteyiz. Mesela 1809 yılında Trabzon valiliğine atanan Şerif Paşa, aynı zamanda Ruslar ile sürmekte olan savaş nedeniyle Karadeniz Seraskerliği görevini de almıştı. Mehmet Bilgin, "1810 Yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkartması", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)**, I, Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları, 2002, s. 316-318.

⁴⁵² Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 298.

hanedanlardan atanmaktaydı.⁴⁵³ Trabzon'da 19. yüzyılın ilk dönemlerinde yerel halktan kaymakam tayin edileceği zaman Kalcızade ve Şatırzade aileleri görev yapmaktaydı ki bu ailelerin şehir idaresindeki en etkin isimleri Şatırzade Osman Ağa ve Kalcızade Memiş Ağa idi.⁴⁵⁴

Bilindiği gibi özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk genelinde idare konusunda çalkantılı bir süreç yaşanmıştır. Bu çalkantılı süreçte Trabzon'da 1740'tan 1840'a kadar geçen bir yüzyıl süresince biri resmi diğeri gayriresmi olan bu iki tür siyasi otorite sürekli karşı karşıya gelmiştir. Bu iki otoriteden birisi Osmanlı taşrasının gerçek hâkimi olan yerli unsurlar; diğeri de resmi otoriteyi temsil eden vali ve çevresindeki idarecilerdi. Trabzon'da belirtilen süre içinde ortaya çıkan gelişmeler bu iki otoritenin karşılıklı bir ilişki içinde ve birbirlerine bağımlı olduklarını göstermektedir. Devlet görevlileri yerel güçlere bağımlı olduğu kadar yerel seçkinlerin de otoritelerini güçlendirmek ve meşrulaştırmak için devlet sistemine girmeye ihtiyaçları vardı.⁴⁵⁵

1847 yılında Tanzimat'ın uygulanmaya başlandığı Trabzon'da bu yüzyılın başlarındaki durum yerel güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl bir konuma geldiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Trabzon'daki idari yapının doğru bir şekilde değerlendirilmesi, bizi Tanzimat öncesi Trabzon'un idaresinde öne çıkan bazı noktaları gözden geçirmeyi gerekli kılmaktadır.

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Orta ve Doğu Karadeniz'de de âyanlaşma⁴⁵⁶ eğilimleri en üst düzeye yükselmiş, birçok sancak ve kaza, yerli âyan ve hanedan mensubu ağa ya da paşalar tarafından idare edilir olmuştur.⁴⁵⁷ Bölgenin bu yapısı 18. yüzyılın sonlarından merkezi otoritenin dağılma sürecinin son dönemlerine kadar

⁴⁵³ 18. yüzyılda yerel hanedanların mütesellimlikleri ele geçirme süreçleri hakkında bkz. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", **AÜDTCF Dergisi**, XXXVIII(3-4), (1977), s. 369-389.

⁴⁵⁴ Bunun yanında valilerin akrabalarını da kaymakamlığa atadıkları görülmektedir. Mesela Osman Paşa akrabası ve daha sonra da damadı olan Ahmet Paşa'yı kaymakamlığa atamıştı. Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 297; Bu göreve zaman zaman kardeşini de atadığını görmekteyiz. Charles Stuart, **Journal of A Residence in Northern Persia and Adjacent Province of Turkey 1835-1836**, London, 1854, s. 342-343.

⁴⁵⁵ Michael E. Meeker, **İmparatorlukta Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası**, çev. Tutku Vardağlı, İstanbul: İstanbul Bilgi Ün.Yayınları, 2005, s. 214-215.

⁴⁵⁶ Ayanlığın oluşumu, ayan tabirinin manası ve ayanların güçlenmesine etki eden faktörler için bkz. Robert W. Zens, **The Ayanlık and Pasvanoğlu Osman Paşa of Vidin in the Age of Ottoman Social Change 1791-1815**, Unpublished Doctoral Dissertation, Graduate School of the University of Wisconsin-Madison, 2004, s. 44-98; Akdağ, a.g.m., s. 51-61.

⁴⁵⁷ Mehmet Beşirli, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Âyan-Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, 03-05 Mayıs 2001**, I, Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları, 2002, s. 328.

bölgeyi ziyaret eden yabancı gözlemcilerin notlarına da yansımıştır. 1797’de Trabzon’a gelen Beauchamp, valiye ileri gelen iki yerel seçkin kişinin eşlik ettiğini belirtir.⁴⁵⁸ Şehirdeki ilk Fransız konsolosu Dupré’nin söyledikleri de aynı doğrultudadır: “*şehir paşa tarafından atanan bir mütesellim tarafından yönetiliyor. Şehirde bir kadı, bir yeniçeri ağası, dizdar var. Ancak gerçek iktidarı ellerinde tutan kişiler Osman Ağa (Kalcioğlu) ve Memiş Ağa (Tuzcuoğlu)’dır.*”⁴⁵⁹

Genel olarak âyan dediğimiz bu güçlerin böylesine etkili bir hale gelmesi aslında uzun soluklu bir geçmişe sahipti. 18. yüzyıla gelinceye kadar hükümetçe görülecek işlerde evvelce devlet üzerinde hiçbir tesir ve nüfuzları olmayan eşrâf ve âyân olarak bilinen bu zümrelerden buldukları mahallin ileri gelenlerinden oldukları için icabında kendilerinden istifade olunurdu.⁴⁶⁰ 18. yüzyıl Osmanlı taşra sisteminde meydana gelen değişiklikler sonucunda genel olarak âyân dediğimiz bu zümreler nüfuslarını daha da arttırmıştı ve 18. yüzyıldan itibaren âyânlık imparatorluğun değişik bölgelerinde etkisini hissettiren bir müessese olarak ortaya çıktı.⁴⁶¹

1723’te başlayıp aralıklarla 1746’a kadar süren Osmanlı-İran savaşının sefer güzergahının Doğu Karadeniz sahillerini takip etmesi, mühimmat ve asker naklinin bu kıyılarıdaki limanlar kullanılarak gerçekleştirilmesi, ayrıca bölgeden sürekli asker talepleri giderek güçlenmekte olan yarı feodal zümrelerin durumunu kuvvetlendirmiştir.⁴⁶² Nitekim bölgeden olan asker ve mühimmat talepleri bazen karşılık bulmamıştır. 18. yüzyıl içerisinde Trabzon sancağında her yerde olduğu gibi tımar konusunda da pek çok anlaşmazlıklar ve şikâyetlerin olduğu bilinmektedir. Trabzon’da tımar mutasarrıfı olanların çoğu kez de

⁴⁵⁸ Meeker, a.g.e., s. 208.

⁴⁵⁹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 1, Dupre’dan Talleyrant’a 2 Nivose 12/24 Aralık 1803; Faruk Bilici, “XIX. Yüzyılın Başlarında Trabzon’daki Fransız Konsolosluğu: Paris’in Asya Kapısı” **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 3, (2007), s. 42; Her ne kadar Bilici buradaki Memiş Ağa’nın meşhur Tuzcuoğlu Memiş Ağa olduğunu söylese de, bu kişinin başka kaynaklarda da sürekli olarak valinin yanında görünmesinden dolayı Kalcioğlu Memiş ağa olma ihtimali daha yüksektir. Meeker, a.g.e, s. 219; Dupré’nin 1803’teki yorumlarıyla ilgili olarak bkz. Meeker, a.g.e., s. 208; Ayrıca bu eser Trabzon’daki ilk Fransız konsoloslarının Tanzimat öncesindeki idari yapı konusundaki fikirlerini yansıtmaları bakımından dikkate değerdir.

⁴⁶⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Âyân”, **İA**, II, Eskişehir: MEB Yayınevi, 1997, s.41.

⁴⁶¹ Âyânlığın Osmanlı tahta sistemindeki gelişimi ve yeri için bkz. Canay Şahin, **The Rise and Fall of An Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: The Canıklizâdes (1737-1808)**, Unpublished Doctoral Dissertation, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, 2003, s. 23-39.

⁴⁶² Trabzon ve civarında ortaya çıkan ayanlık/derebeylik hadiselerinde, bölgenin kendine has coğrafi yapısının önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Doğu Karadeniz bölgesinde derebeylerinin oluşmasında ve güçlenmelerinde etkili olan bölgenin kendine has coğrafi yapısı aynı zamanda idari taksimatta belirleyici olmuş; bu yapı merkezin gücünün de buralara ulaşmasına engel olmuştur. Zira bölgedeki âyânların gerek birbirleriyle gerekse de idarecilerle olan hâkimiyet mücadelelerinde bu yapı oldukça etkili olmuştur. Bkz. Bryer, **Last Laz Rising**, s. 194-195; Feridun Emecen, **Doğu Karadeniz’de Âyânlık**, s. 197.

sefere hiç katılmadıkları görülmektedir. Özellikle Rusya ile olan savaşlar, Kırım'ı kurtarma girişimleri sırasında bu olaylar daha da belirginleşmiştir.⁴⁶³

Trabzon ve civarında 19. yüzyılın ilk otuz yılında görülen ayanlık/derebeylik hareketleri aslında 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede başlayan sorunların son şeklini almasıydı. Nitekim 18. yüzyılın ortalarında Hekimoğlu Ali Paşa valiliği döneminde bölgedeki âyân ve derebeylerini “*daire-i edep ve itaate*” almış ve kendisinden önceki Trabzon valilerinin aksine şehirde daha fazla kalarak bazı bayındırlık hizmetlerinde bulunmuştur.⁴⁶⁴ Kalcıoğlu'nun yüzyılın ortalarındaki faaliyetlerinden sonra bu kez de 1771-1776'ya kadar Trabzon valisi Canikli Ali Paşa'nın Çaparzade⁴⁶⁵ ile çatışmasıyla ortaya çıkan isyan ve yaşanan otorite boşluğu etkisini Trabzon'da da hissettirmişti.⁴⁶⁶

Trabzon'da valilerin otoritesi tüm 18. yüzyıl boyunca olduğu gibi ve 19. yüzyılın ilk otuz yılında da zayıflamaya devam etmiş ve valiler âyânların saldırılarından kale içine sığınarak kurtulabilmişlerdir.⁴⁶⁷ Bunun yanında 18. yüzyılın başlarında Trabzon Eyaleti hem Türk-Rus savaşının getirdiği olumsuzluklar hem de yerel hanedanların başkaldırması yüzünden karışıklık içerisindeydi.⁴⁶⁸ Kendisi de ayan kökenli bir idareci ve 19. yüzyılın ilk yarısında Trabzon idaresine damgasını vuran Hazinedaroğullarının ilk temsilcisi olan Hazinedarzade Süleyman Paşa'nın valiliği döneminde ortaya çıkan gelişmeler Trabzon ve civarında idare konusunda gelinen noktayı gözler önüne sermektedir. Hazinedarzade Süleyman Paşa'nın valilik dönemindeki en önemli gelişme Rize Âyânı Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın isyanıdır.⁴⁶⁹ Memiş Ağa'ya Ruslara karşı bölgenin savunmasında gösterdiği yararlılıktan ötürü *Kapıcıbaşılık* rütbesi verilmişti; fakat bir müddet sonra ağanın merkezle olan münasebetleri bozulmuş ve Trabzon Valisi Hazinedarzade Süleyman Paşa ile araları

⁴⁶³ Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu**, s. 145.

⁴⁶⁴ Şakir Şevket, Abdullah Paşa'nın memur olduğu Laz-Çepni mücadelesinin bir dereceye kadar önünün alındığını; fakat bu bölgede tekrar âyân ve derebeylik hadiselerinin arttığını ve bunun üzerine Ali Paşa gibi güçlü bir şahsiyetin Trabzon valiliğine atandığını belirtmektedir. Nitekim Ali Paşa faaliyetleri ile halkın sevgisini kazanmış ve vezaretin tekrar kendisine verilmesi üzerine İstanbul'a giderken halk tarafından uğurlanmıştır. Şakir Şevket, a.g.e., s.144-147; Nitekim Ali Paşa'nın bu başarısı 1752 yılında gelen bir fermanla takdir edilmiştir. Goloğlu, a.g.e., s. 81.

⁴⁶⁵ Yücel Özkaya, devletin, Canikli Ali Paşa ile Çaparzadelerin aralarının açılmasını fırsat bilerek Ali Paşa'yı ortadan kaldırmayı istediğini belirtmektedir. Bkz. Yücel Özkaya, “Canikli Ali Paşa”, **Belleten**, 144 (XXXVI), (1992), s. 502; Canikliler hakkında bkz. Rıza Karagöz, **Canikli Ali Paşa**, Ankara: TTK, 2003.

⁴⁶⁶ Şahin, **a.g.t.**, s. 39-40; Ailenin en son üyesi Tayyar Mahmud Paşa hakkında bkz. İbrahim Serbestoğlu, “Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizadelerin Sonu”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, I, (2006), s. 89-106.

⁴⁶⁷ Bryer, a.g.m., s. 196.

⁴⁶⁸ Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 292.

⁴⁶⁹ Tuzcuoğlu Memiş Ağa ve onun halefleri olan âyân ların isyanları hakkında bkz. M. Münir Aktepe, “Tuzcuoğulları İsyanı” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, III (5-6), (1953), s. 21-52.

açılmıştı.⁴⁷⁰ 1818'da Memiş Ağa'nın başta damadı Kalcıoğlu Osman gibi âyânlar ve etrafında topladığı adamlarla Trabzon üzerine yürümesi ve şehri ele geçirmesi şehirde önemli bir yıkım yarattı. Memiş Ağa şehrin fiilen hakimi durumuna gelen ayanlar arasında bazı görevlendirmeler yaptı ve bölgedeki otoritesini genişletmeye çalıştı; fakat daha sonra Süleyman Paşa'nın celp ve taltifleri üzerine aniden yalnız kaldı.⁴⁷¹ Aralarında Damadı Kalcıoğlu Osman Bey'in de bulunduğu ayanların aniden taraf değiştirerek Memiş Ağa'yı yalnız bırakmaları bölgedeki ayanlığın tipik özelliklerinden biriydi.⁴⁷² Bunun nedeni ise her ne kadar bir şekilde yönetim mekanizmasına dâhil olsalar da ayanlar arasında sürekli bir nüfuz mücadelesi ve çatışmanın olmasıydı.⁴⁷³

Tuzcuoğlu Memiş Ağa hadisesi 1817 yılında Of'ta yakalanıp idam edilmesi ile sona ermiştir fakat Tuzcuoğullarının başlattığı bu hareket, diğer küçük âyân aileleri için dikkat çekici gelişmelerin başlangıcı olmuştur denilebilir. Hatta 19. yüzyılın ilk otuzlu yıllarında bu olaylar dolayısıyla bölge âyânının ilk defa bir birlik teşkil ettikleri ve irili ufaklı zümrelerin kendi güçlerinin sınırlarını anlama imkânı buldukları söylenebilir.⁴⁷⁴

Trabzon'da merkezi otoritenin tesis edilmesinde ayan/derebeyilerine karşı verilen mücadelenin üst düzeye çıktığı dönem Hazine Darzade Osman Paşa'nın valiliği dönemidir. 1828/1829 yıllarında valiliğe atanan⁴⁷⁵ Osman Paşa'nın ilk dönemlerinde Osman Paşa'nın en önemli meşgalesi 1828-1829 Türk - Rus Savaşı oldu.⁴⁷⁶ Trabzon ve civarının Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkilerini hissettiği ve devletin siyasi durumun iyi olmadığı bir dönemde

⁴⁷⁰ Nitekim âyânlar arasında yaşanan mücadelelerin geneline bakıldığında çatışmaların genellikle hakimiyet mücadelesinden çıktığı görülür. Hazine Darzade Süleyman Paşa ve Memiş Ağa'nın aralarının açılmasında para meselesi olmakla birlikte daha kuvvetle muhtemel görünen diğer sebep de bunların arasındaki rekabet ve nüfuz mücadelesidir. bkz. Aktepe, a.g.m., s. 22-23.

⁴⁷¹ 19. yüzyılın ilk dönemlerinde Trabzon'da yaşanan âyânlık hadiselerinde ön plana çıkan aileler için bkz. Aydın Güven, **Doğu Karadeniz Âyânlığına Kısa Bir Bakış (1808-1826)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 36-67.

⁴⁷² Trabzon'da ayanlar arasında yapılan mücadeleye bakıldığında zaman zaman isyan eden ya da isyancılara katılan ayanların daha sonra af edildikleri ve paşa tarafından eski görevlerinin kendilerine iade edildiği görülmektedir. Bu ise birbirinin otoritesine ihtiyacı olan iki gücün tekrar işbirliği yapması şeklinde yorumlanabilir. Goloğlu, a.g.e., s. 104-105; Bazı derebeylerinin unvanlarını ve bölgelerini daha sonraki dönemlerde ellerinde bulundurmaları hakkında bkz. Bryer, **Last Laz Rising**, s. 207-210.

⁴⁷³ Şehirdeki ilk Fransız konsolosu Dupré, ikameti sırasında şehirde önde gelenlerin Osman Ağa ve Memiş Ağa olduğunu bunların zaman zaman birbiriyle çatıştıklarını ve bazen vali tarafından ayanbaşı, mütesellim ya da kaymakam olarak atandıklarını belirtir. Meeker, a.g.e., s. 217.

⁴⁷⁴ Emecen, **Doğu Karadenizde Ayanlık**, s. 196.

⁴⁷⁵ Osman Paşa'nın valiliğe atanma tarihi ile ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Aktepe, Hasan Paşa'dan sonra 1831'de Osman Paşa'nın atanmasına kadar birkaç valinin gelip gittiğini belirtir. Aktepe, a.g.m., 44; Buna karşın Goloğlu 1827 tarihini verir. Goloğlu, a.g.e., s.112; Ayrıca bkz. Hüseyin Albayrak, **Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007**, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon 2008, s. 149.

⁴⁷⁶ Hazine Darzade Osman Paşa ve valiliği dönemindeki gelişmeler hakkında bkz. Mehmet Beşirli, "Trabzon Valisi Hazine Darzade Osman Paşa ve Zamanı (1827-1842)", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)**, I, Trabzon: KTU Yayınları, 2007, s. 395-415.

Osman Paşa'nın, gerek Rus savaşı ve Mısır meselesi sebebiyle, gerekse sancakların teftişi dolayısıyla sık sık Trabzon'dan ayrı kalmaktaydı. Bunu fırsat bilen ayanlar tekrar harekete geçip sorun çıkarıyorlardı. Bunlar ise Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın kardeşi, çocukları Tahir, Abdülkadir ve Abdülaziz ağalardı. Kalcıoğlu Osman'ın desteğini de alan ayanlar vilayette yeni ve büyük bir ayaklanma ve huzursuzluk ortaya çıkardılar. Tuzcuoğullarının çıkardığı bu gaile 1834'te isyan edenlerin yakalanması ve Rumeli'ye sürülmeleri ile son buldu.⁴⁷⁷

Osman Paşa, Canik'ten Kafkasya sınırına kadar olan coğrafyada ortaya çıkan yerel ağaların neden olduğu olayları çözmede önceleri mülayim davranmış, isyancıları uyarı ve tehdit ile yola getirmeye çalışmış ama başarı sağlayamadığında ise kuvvete başvurmaktan kaçınmamıştır.⁴⁷⁸ Nitekim II. Mahmud'un yerel hanedan mensuplarının valiliklere tayin edilmesine esasen karşı olmasına rağmen Osman Paşa'yı Trabzon valisi olarak ataması, muhtemelen padişahın Osman Paşa'yı merkezi bir idareyi tesis edebilecek ve ayanları bertaraf edecek bir idareci olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Elbette ayanların güçlerinin ortadan kaldırılması II. Mahmud'un izlemiş olduğu merkezileştirme politikasının bir sonucu olmakla birlikte bu güç odakları arasındaki hâkimiyet mücadelesi aynı zamanda bunların güçlerinin kırılması aşamasında devletin iyi bir şekilde kullandığı bir silahtı. İmparatorluğun öteki yerlerinde de olduğu gibi derebeylerin ortadan kaldırılması bir ailenin öteki üzerine gönderilmesi ve onun gücünü kırması ile sağlanmıştı.

Eyalet merkezi Trabzon ayan/derebeylerinden kaynaklanan karışıklıkların en çok etkilediği yerlerden biri idi. Trabzon'da görünen tabloya göre valiler güçlü ise şehirde otoritesini kurabiliyor ve ayanları uzaklaştırabiliyor, aksi söz konusu olduğunda ise paşayı kaleye sığınmaya ve şehri terk etmeye bile zorlayabiliyorlardı.⁴⁷⁹ Bununla birlikte bu iki otorite arasında karşılıklı bir ilişki söz konusuydu. Vali ayanlar ile merkez arasında kilit bir rolde bulunuyordu.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ Aktepe, a.g.m., s. 33-52.

⁴⁷⁸ Beşirli, **Hazinedarzâde Osman Paşa**, s. 415; Goloğlu, a.g.e., s. 112-119.

⁴⁷⁹ Meeker Fransız ve İngiliz Konsolosluk raporlarından ve bazı gezginlerin notlarından, Trabzon'da 1758-1833 yıllarında devlet görevlilerinin, şehrin surlarının kuşatıldığı ve kenar mahalleleri yağmalandığı için kaleye sığınmak zorunda kaldıkları en az sekiz olay yaşandığını belirtmektedir. Bunlardan ilki yukarıda da belirttiğimiz gibi 1757 yılında Kalcıoğlu tarafından gerçekleştirilmiştir. Meeker ise kuşatmaların tarihini şu şekilde vermektedir. 1758-59, 1807, 1808 yazı ve 1808 Sonbaharı, 1816, 1827, 1830 ve 1833. Bkz. Meeker, a.g.e., s. 220.

⁴⁸⁰ Rottiers 1820 yılında bizzat görüştüğü Mehmet Hüsrev Paşa'dan bahsederken burada paşa olmanın, sahip olduklarını korumak kaygısında olan ağalar, beyler ve eyaletin ileri gelenleri ile merkez arasında bir arabulucu olmak gibi kaygan bir görev olduğunu belirtir. Le Colonel Rottiers, **Itinéraire de Tiflis à**

Şehrin idari yapısının gösterdiği bu zaaflık gerek şehirdeki Fransız ve İngiliz konsoloslarının gerekse de buraya gelen yabancıların dikkatini çekmişti. 1827-1829 yılları arasında bölgeyi gezen ve daha sonra da Fransa'nın Trabzon konsolosu olan Fontanier, "Paşanın otoritesi, burada hanedan şeklini alan ve pek çok bölgeye hükmeden ağalardan dolayı çok büyük değildir. Ağalar açıkça valiye karşı isyan halindedir" demektedir.⁴⁸¹ Âyânların neden olduğu karışıklıkların hissedildiği bir zamanda bölgeye gelen yabancı seyyahlar, bu güç odaklarını Avrupa'daki feodal sistem ile mukayese etmekte ve âyânları da derebeyi olarak tanımlamakta ve Osman Paşa'nın bunlarla mücadele yöntemini ortaya koymaktaydılar.⁴⁸²

Osman Paşa'nın bölgede otoritesini tesis etmesi için daha fazla imkâna sahip olduğunu ortadadır. Öncelikle Süleyman Paşa'nın oğluydu. Bölgenin durumunu oldukça iyi biliyordu. Çeçenzade Hasan Paşa'nın Canik'teki vekili idi. Valiliği döneminde ise iki

Constantinople, Bruxelles, 1829, s. 215; Mehmet Bilgin, **Sürmene**, İstanbul: Sürmene Belediyesi Yayınları, 1990, s. 310.

⁴⁸¹ Fontanier bölgenin yapısının ayanların güçlenmesine katkı yaptığını belirttiikten sonra şehirdeki durum hakkında "bu anarşi ortamının daha ilerisini düşünmek pek mümkün değil. Şehirde birbiriyle savaşan taraflara ait kaleler var. Çatışmanın sürdüğü birkaç gün boyunca, bir evden öteki eve doğru ateşlenen silahlardan başka bir şey duyulmaz. Bunların öldürücü çatışmalardan çok gürültücü çatışmalar olduğu doğrudur, çünkü çatışmanın sonunda genelde kimse ölmez, hatta yaralanmaz. Trabzon'dan ayrıldıktan birkaç gün sonra, Halkın tamamının silahlandığını ve paşanın konağını kuşattığını duydum. Daha sonra savaştan bıkmınca, otoritesini geri kazanmasına izin verdiler. Şehir sakinlerinin daima silahlı olduğu durumda vergi toplamak zordur ve toprağın verimliliği ya da üretim değişkenliği gibi koşullar göz önüne alınmaz" bkz. Fontanier, **Voyages en Orient 1821-1829**, s. 17-19.

⁴⁸² 1833 yılında şehre gelen Misyoner Smith Trabzon ve çevresi hakkında bilgi verirken bölgenin önceleri kargaşa içinde olduğunu ve bundan etkilediğini, *dereh-beghs* olarak nitelendirdiği bir çeşit soyluların aralarında sürekli bir kan davası olduğunu ve paşanın otoritesini küçük gördüklerini yazmaktadır. Şehirde suikastların yaygın olduğunu ve bunların cezalandırılmadığını, bunun yanında şimdiki paşanın (Hazinedarzade Osman Paşa) etkili bir şekilde derebeyler üzerine gidip onları saf dışı bıraktığını belirtmektedir. Smith, a.g.e., s. 324; Smith'ten dört yıl sonra kente gelen Horatio Southgate şehir civarındaki ayanlar hakkında bilgi verirken, bunların daha önceki kanunsuz ayanların halefleri olduğunu ve bunların dağlarda hüküm sürdüklerini ya da doğrusu bazı durumlarda olduğu gibi sadık yöneticilerin durumlarını küçülten şefler olduklarını ifade etmektedir. Bunların etkinliklerinin kırılmasına da değinen Southgate paşanın kısmen hile ile kısmen de zor kullanarak onları buyruk altına almayı başardığını belirtmektedir. Southgate, a.g.e., s. 158; 1843'te Trabzon'da bulunan Karl Koch, II. Mahmud'un İngilizlerin ikazı ile dikkatini Trabzon Paşalığına verdiğini, derebeyleri arasındaki mevcut olan huzursuzluğu kullandığını ve Osman Paşa'nın bölgedeki derebeylerine birbiri ardına boyun eğdirdiğini belirtmektedir. Aydın, a.g.m., s. 414; 1844'te Trabzon'a gelen Moritz Wagner Trabzon ve çevresinin yöneticilerinden bahsederken hükümetin bu idarecileri kısmen serbest bıraktığını, son zamanlarda sultan ve danışmanlarının bu bölgelere nizam getirerek devlet otoritesini tekrar sağlamlaştırmak için çalışmalar yaptığını ve derebeylerin unvanlarını ayan olarak tekrar teyit ettiklerini belirtir. Moritz Wagner, **Travels in Persia, Georgia and Koordistan, With Sketches and The Caucasus**, II, London1856, s. 264-265; Osman Paşa'nın şehirde otoritesini kurduğu bir dönemde şehre gelen Perkins, bağınaz bir Müslüman fakat Türkler için iyi bir yönetici olduğunu belirttiği Osman Paşa'nın ününün, onun yolculara ve kervanlara zarar veren civardaki ayanları kontrol altına almasından kaynaklandığını yazar. Justin Perkins, **A Residence of Eight Years in Persia, Among the Nestorian Christian**, New-York1843, s. 87; Stuart ise Osman Paşa'nın, şehirdeki bir cinayet vakası üzerine, kendinin ve konsolosluk çavuşları ile şehirdeki topçular haricinde silah taşımayı yasakladığını, buna da herkesin itaat ettiğini yazmaktadır. Charles Stuart, **Jornal of A Residence in Northern Persia**, London, 1854, s. 443.

kardeşi Memiş Paşa'yı Trabzon'da kaymakamlığa, Abdullah Paşa'yı da Canik'te muhassıllığa⁴⁸³ atamıştı. Ayrıca saray çevreleri ile bağlantısı vardı ve belki de hepsinden daha önemlisi oldukça önemli bir servet sahibiydi.⁴⁸⁴ Bütün bunlara Osmanlı-Rus Savaşı ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa hadisesinden sonra bölgede oluşan sükûnet ortamı ve ayanların üzerine daha rahat gidilebilmesi de eklenmelidir. Osman Paşa'nın ayanların nüfuzunu kırmada uyguladığı akıllı politikaların da bu süreçteki etkisini de vurgulamak gerekir.⁴⁸⁵

Osman Paşa'nın bu faaliyetleri 1834 yılında Trabzon eyaletinin siyasi tarihinde yeni başlayan; fakat yerel ileri gelenlerin bu sefer atanmış hükümet aracılıları olarak tayin edilerek hâkimiyet altına alındıkları bir dönemdi.⁴⁸⁶ Bu bakımdan Osman Paşa'nın faaliyetleri II. Mahmud saltanatının ilerleyen yıllarındaki âyân-derebeylerine yönelik politikaların bir benzeri niteliğindedir. İçinde 1834'te eyalet ve sancak idaresini yeniden düzenlenmesi sayabileceğimiz bu düzenleme merkezileşmenin ilk merhalesi olarak yorumlanabilir; fakat uzun bir süreç içerisinde olgunlaşarak yerleşmiş olan bu düzeni kökünden söküp biraz daha zaman gerektiren bir hedefti.⁴⁸⁷ Bunun yanında Osman Paşa'nın 1834'te başlayan valiliğinin ikinci dönemi devletin önemli bir değişim sürecinde olduğu bir zamana denk geliyordu. Bu bakımdan II. Mahmud'un merkezîyetçiliğini Trabzon'da kuran Osman Paşa bu kez de Tanzimat'ın yeni düzeni ile karşı karşıya idi.

Kaynaklar bize Osman Paşa'nın geleneksel Osmanlı idareci tipini yansıttığı ve değişime karşı olduğu göstermektedir. İngiliz konsolosu Brant Osman Paşa'nın eski sisteme sıkı sıkıya bağlı olduğunu, İstanbul'daki reform hareketlerine büyük bir şüphe ile baktığını ve Tanzimatın yeni ilkelerini eyalette uygulamayı reddettiğini söylemektedir.⁴⁸⁸ Southgate, paşanın, sultanın yeni sistemine karşı muhalif olduğunu; fakat eski geleneklere olan bağlılığına rağmen hoşnutsuzluğunu gizleyecek kadar politik olduğunu yazmaktadır.⁴⁸⁹ Southgate gibi muhtemel bilgi kaynakları şehirdeki İngiliz konsolosu olan

⁴⁸³ Albayrak, a.g.e., s. 149; Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s.297.

⁴⁸⁴ Hazinedarzâdelerin ellerinde bulundurduğu zenginlik için bkz. Abdullah Bay, **Trabzon Eyaletinde Müteğallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007, s. 227-288.

⁴⁸⁵ Meeker, a.g.e., s. 269-271.

⁴⁸⁶ Meeker, a.g.e., s. 271.

⁴⁸⁷ Yücel, a.g.m., s. 697.

⁴⁸⁸ Bryer, a.g.m., s. 207.

⁴⁸⁹ Southgate, a.g.e., s. 152.

diğer yabancılar da Osman Paşa gibi halefi Abdullah Paşa'nın⁴⁹⁰ da değişime karşı olduğunu belirtmektedirler. Nitekim Abdullah Paşa idaresinde baskı ve şiddet politikasını devam ettirmiştir.⁴⁹¹

Trabzon'da idarecilerin bu hamleleri ile âyânlar bir şekilde idari sisteme dahil edilerek kontrol altına alınsalar da bunlar ile olan mücadelenin merkezi hükümet lehine sonuçlandığı ve bunların tamamen bertaraf edildiğini söylemek doğru değildir.⁴⁹² Bu bakımdan Trabzon'da idari yapının geçirdiği bu dönüşüm Tanzimat sürecine girildiği bir dönemde Trabzon'un merkez nazarında neden “*eyalet-i nazike*” olduğunu ve Tanzimatın burada uygulamanın neden geciktiğini açıklar niteliktedir ki bundan sonra bu konuya değinilecektir.

2.2.2. Tanzimatın Trabzon'da Uygulanması

Trabzon'da Tanzimatın uygulanması konusunda yukarıda da değindiğimiz gibi gerek yabancı kaynaklar gerekse de elimizdeki arşiv belgeleri, Hazinedaroğlu Osman Paşa ve Abdullah Paşa'nın geleneksel idareye sıkı sıkı bağımlı oldukları ve Trabzon Eyaleti'nde Tanzimat düzenini uygulamaya taraftar olmadıklarını göstermektedir. Dolayısıyla ayan kökenli idareciler olan Hazinedaroğullarının valilik döneminin son bulması burada Tanzimatın uygulanması için bir fırsat yaratmıştır. Nitekim Abdullah Paşa'nın yerine buraya Ticaret Nazırı Damat Halil Paşa'nın atanmasının da bu amaca yönelik olduğu görülmektedir.⁴⁹³ Zira doğrudan merkezden gönderilen yeni valiler Tanzimatın yegâne amacı olan merkezîyetçiliğe hizmet edecek ve merkezîyetçiliği tesis edebilecek idarecilerdi. Abdullah Paşa gibi ayan kökenli bir vali yerine bu kez merkezde çeşitli

⁴⁹⁰ Osman Paşa'nın ölmesi ile kardeşi Abdullah Paşa önce halk tarafından Kaymakam daha sonra da vezaret rütbesi ile valiliğe tayin edilmiştir. BOA, İ. DH 60/2998, 26 R 1258/6 Haziran 1842; BOA, İ. DH 62/3078, 23 Ca 1258/2 Temmuz 1842; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Bourgueney'e, 22 Haziran 1842.

⁴⁹¹ Southgate gibi yabancı seyyahların yöneticiler hakkındaki yorumları benzerlikler gösteriyordu. Karl Koch Abdullah Paşa'nın yönetimi hakkında bilgi verdikten sonra, onun Türk halkalarının tipik portresini yansıttığını, tüm yeniliklerden, özellikle de Hıristiyanlar vasıtası ile gelenlerden tüm benliği ile nefret ettiğini yazmaktadır. Aydın, a.g.m., s. 414; Yine 1843 yılında şehre gelen misyoner Joseph Wolff ise Abdullah Paşa'nın kaba ve mutaassıp olduğunu, sultan tarafından yapılan reformlara düşman olduğunu belirtmektedir. Joseph Wolff, **A Narrative of a Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly**, London 1846, s. 109; 1844 yılında şehre gelen Wagner, bölgenin en son derebeyi olduğunu söylediği Abdullah Paşa'nın yönetimini IV. Murat'ın yönetimine benzetmekte, onun yönetiminin Tanzimat'ın öngördüğü reformları uygulamaktan çok bunların sonuçsuz kalacağını gösterir nitelikte olduğunu yazmaktadır. Wagner, a.g.e., s. 280-281; Bilgin, a.g.e., s. 314.

⁴⁹² Bryer, a.g.e., s. 207.

⁴⁹³ Ocak 1846 yılında Halil Paşa Trabzon valiliğine tayin edildi. BOA, İ. DH. 115/5840 18 M 1262/ 16 Ocak 1846; Halil Paşa daha sonra Trabzon'a giderek görevine başlamıştır, BOA, İ. DH 120/6116 16 R 1262/13 Nisan 1846; BOA, HR. MKT 10/50 15 S 1262/12 Şubat 1846.

görevlerde bulunan bir bürokrat tayin edilmişti.⁴⁹⁴ Halil Paşa'nın Trabzon'a vali atanmasının, Ahmed Lütfi Efendi'nin yorumuna göre, Halil Paşa'nın İstanbul dışına çıkarılması ve mahalli hanedandan olmayan birinin vali tayin edilmesi gibi iki amaçtan kaynaklanmış olması muhtemel gözükse de asıl gaye daha önce birkaç kez burada Tanzimatın uygulanması için yapılan girişimlerin sonuçsuz kalmasıydı.⁴⁹⁵ Bu atama ile Hazine Daroğullarının valiliği son bulmakla birlikte Trabzon'da Tanzimat valileri dönemi başlamış oluyordu ki bu dönem uygulamanın gerçekleştirilmesi için en yoğun çalışmaların yapıldığı dönemdi. Trabzon'da bu dönem yaklaşık yedi yıllık bir gecikme ile başlamıştı ama başarısızlıkla sonuçlanan ilk girişimlerin daha önce, Osman Paşa döneminde başladığını görmekteyiz.

Tanzimatın uygulaması konusunda hükümet, merkezin kesin denetiminde olan yakın eyaletlerde işe başlamıştı. Trabzon Eyaleti de öncelikli eyaletlerden biri idi. Fakat yukarıda belirttiğimiz kemikleşmiş klasik yapı ve âyân ve ağaların vergi konusundaki mukavemeti üzerine uygulamanın ertelenmesine karar verildi.⁴⁹⁶

Bu ertelemeye karşın ilk hamleler Trabzon için pek de geç sayılmayacak bir tarihte, uygulamanın tüm ülkede yapıldığı 1840 yılından bir yıl sonra yapıldı. Trabzon'un da öncelikli pilot bölgelerden biri olarak düşünülmesindedir ki hükümet Karantina Nezaretinde başarılı çalışmalar yapmış olan Karantina Nazırı Lebib Efendi'yi⁴⁹⁷ Meclis-i Umumi kararı ile arazi ve emlak tahriri için Trabzon'a göndermeye karar vermiştir. Lebib Efendi'nin Trabzon'a tayini hususundaki irâde, merkezin nazarında Osman Paşa'nın idaresi konusunda ilginç noktalara değinmektedir. İlk önce gönderilecek memurun, Osman Paşa'nın *usul-u haziresinin* bu yeni usule pek de uygun olmaması nedeniyle valinin bu işe sıcak bakmayacağı düşünüldüğünden liyakatli ve dirayetli birisi olması, valinin bir mugayir hareketi olursa buna bakmayarak görevini *rıza-i âliye ve kavanin-i cedideye*

⁴⁹⁴ Bu atama Trabzon'daki yabancı temsilcilikler tarafından sevinçle karşılanmıştı. AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Outrey'den Compte de Pontois'ya, 11 Şubat 1846; Fransız konsolosu Clairambault da yeni valinin Trabzon'daki görevinden umutla bahsediyordu ama yine konsolosun yazılarından anladığımız kadarıyla Tanzimat'ın uygulanması konusunda ciddi bir adım atılmamış; hatta vali, Osman Paşa'nın üç oğlunu Ünye, Fatsa ve Terme ayanı olarak atamıştı. Aynı dosya, Clairambault'dan Bourgeney'e, 17 Şubat 1846.

⁴⁹⁵ Ahmed Lütfi Efendi, **Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi**, 6-7-8, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 1215-1216; Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 309-310.

⁴⁹⁶ Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesi'nde Uygulanması" **OMÜEF, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1988, s. 192; Sarioğlan, a.g.t., s. 31; Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 308.

⁴⁹⁷ Lebib Efendi Karantina nazırlığı da dahil pek çok görevlerde bulunmuş bir devlet adamıydı. Karantina nazırlığından sonra Halep defterdarı olarak hizmet yaptığını da görmekteyiz. Ahmed Lütfi Efendi, a.g.e., s. 1023,1065.

uygun olarak yapması tavsiye ediliyordu. Daha önce taşralarda önemli görevlerde bulunan Lebib Efendi'nin bu iş için en uygun kişi seçildiği ve Trabzon eyaleti henüz daire-i Tanzimata idhal olmadığı için yanına gerekli kâtiplerin verilmesi aylık yirmi bin kuruş maaş ve hiçbir maddi sıkıntı çekmeyecek şekilde gerekli tayinatın verilmesi kararlaştırılmıştı. Lebib Efendi'nin asıl görevi gelecek yıldan itibaren uygulamaya konulması düşünülen Tanzimat'a karşı halkın tutumunun tespiti ve muhassıllığın burada kurulabilme durumunu araştırmaktı.⁴⁹⁸ Lebib Efendi'nin bu şekilde görevlendirildiği Trabzon'a gidip gitmediği bilinmemektedir; fakat bu atamanın kararlaştırıldığı Ocak 1841 tarihinden bir buçuk ay sonra yani, Şubat ayı ortalarında bu kez de başka bir yetkilinin İstanbul'dan tayin edilmesi Lebib Efendi'nin Trabzon'a görevlendirilmesinin bir tasarı olarak kaldığı göstermektedir.⁴⁹⁹ Eski Galata Muhassılı Azmi Efendi'nin⁵⁰⁰ Trabzon'a memuriyeti ile ilgili tezkire bize Tanzimat'ın burada uygulanması konusunda daha açıklayıcı bilgiler vermektedir.⁵⁰¹ Adı geçen tezkirede Tanzimat düzeninin Trabzon'da uygulanabilirliği konusunda değişik noktalar üzerinde durulmaktadır. Buna göre vergi konusunda sağlam ve esaslı bir kuralın uygulanması bu düzenin lehine olacaktır. Trabzon gibi ahali *haşin-i mizaç* olan bir yerde bu vergi konusunun kuvveden fiile geçirilmeksizin defaten ilanı münasip olmayacaktır. Eyaletin umuru maliyesi Meclis-i Umumi kararıyla 1841 yılı için Osman Paşa'ya ihale kılınmış olduğu ve bu sene bu usulün icrası mümkün olmadığı için idare usulünün yenilenmesi bile bir tasavvurdan ibarettir. Eyaletin vucuh ve ahali emlak ve arazilerinin çoğunu zorla zabt ettiklerinden şimdi eski usulün feshi durumunda ellerinde bunları gösteren senetler bulunmadığından eskisi gibi menfaatlerine ve temettuat-ı mahsuselerine sahip olamayacaklarından bu yeni usul hakkında fesat çıkaracaklardır. Osman Paşa da bu yeni düzeni içine sindiremeyip zaten bu düzen de pek işine gelmeyip, herhangi bir huzursuzluk durumunda bunun define değişik bahanelerle çalışmayacağı ve bu keyfiyetin önü alınamayacağı için şimdilik tahrir usulünün burada icrası ertelenmesi doğru görülmektedir. Fakat Azmi Efendi'nin memuriyeti hem Osman Paşa'ya bildirilmiş hem de Takvimi Vekayi'de yazıldığı için bu memuriyetin tamamen iptal edilmesi yakışksız olacağından ve burada eninde sonunda Tanzimatın uygulanması

⁴⁹⁸ BOA, İ. DH. 29/1376, 9 Za 1256/22 Ocak 1841.

⁴⁹⁹ Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 308; Sarıoğlu, a.g.t., s. 32.

⁵⁰⁰ Azmi Efendi de Lebib Efendi gibi önemli görevlerde bulunmuş bir idareciydi. Nitekim Takvim-i Vekayi'ye bu atamanın nedeni onun "eshab-ı cezbere ve dirayetten olarak bu hususa ehl ve erbab olduğundan" şeklinde ifade dilmektedir. Çadırcı, **Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesi'nde Uygulanması**, s. 192.

⁵⁰¹ BOA, İ. DH. 33/1541, 24 Z 1256/16 Şubat 1841.

İdare-i Dahiliyece önemli görüldüğünden yine de Trabzon'a gönderilmesi ve Osman Paşa'ya yazılacak tahriratta her ne kadar buraya tahrir işi için gelse de Azmi Efendi'nin asıl maksadının Tanzimat'ın burada uygulanabilirliğini anlamak, halkın Tanzimat'a karşı olan tutumunu belirlemek, halkın mal mülk ve kudretinin tespitinin ne surette yapılacağı, kısacası Tanzimatın ileride sorunsuz bir şekilde icrası uygulanması için gerekli ön çalışmayı yapmaktır. Bu maksatla memuriyet merkezine varan Azmi Efendi'nin⁵⁰² Trabzon'daki çalışmaları sonucunda merkeze gönderdiği raporlar, yukarıdaki kaygıların doğruluğunu ortaya koymaktadır. Bu raporlarda eşraf ve ayanların eskiden beri vergi vermemeye alışmış olmalarından dolayı bunlara vergi tarhi uymayacağından bunların ve “*amelmande sibyan ve ihtiyar makuleleri ifrazıyla mâdâ kâr ve kisbe muktedir olanlar 10-12 kısma taksim olunarak hal ve tahammüllerine göre vergi tahsis olunması*” eyalet valisi ve sayım memurlarınca hükümete önerilmişti. Bunun üzerine merkezde yapılan müzakereler sonucunda, bölge halkının henüz Tanzimatın yararlarını kavrayamadığı ifade edilmiş ve Trabzon valiliğine gönderilen 8 Eylül 1841 tarihi bir yazı ile uygulama ileri bir tarihe ertelenmiştir.⁵⁰³ Azmi Efendi'nin bu kısa memuriyetinde de istenilen neticenin alınamamasında belki de en önemli etkenlerden bir Hazinedaroğullarının valilik görevinde bulunmaları idi.

Hazinedaroğullarının valilik döneminin son bulması ve Tanzimatın burada uygulanması arasında bir geçiş dönemi olduğu görülmektedir. Halil Rıfat Paşa'nın Şubat 1846'da başlayan ve Şubat-Mart 1847'de biten bir yıllık valiliğinden⁵⁰⁴ sonra valiliğe Ragıp Paşa'nın atandığını görmekteyiz.⁵⁰⁵ Ragıp Paşa'nın Trabzon valiliğinde çok kısa bir süre kaldığı görülmektedir. Sicill-i Osmani'de Şubat 1848 (Rebiyülevvel 1264) tarihi belirtilse de⁵⁰⁶ arşiv belgeleri İsmail Rahmi Paşa'nın Trabzon valiliğine atanması tarihini

⁵⁰² BOA, İ. DH. 38/1793, 27 S 1257/20 Nisan 1841.

⁵⁰³ Fransız konsolosun göre 6 aydır müfettişlik görevi ile Trabzon'da bulunan Azmi Efendi İstanbul'a çağırılmıştır ve yerine birinin tayin edilip edilmeyeceği de belirsizdir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c.4, Clairambault'dan Bourgeney'e, 14 Eylül 1841; Çadırcı, **Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesi'nde Uygulanması**, s. 192-193; Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 309; Sarıoğlu, a.g.t., s. 33-34.

⁵⁰⁴ Fransız konsolosuna göre Halil Paşa'nın görevden alınmasına gerekçe olarak reformları uygulayamayacağı konusunda bir kanının oluşmasını gösterir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c.4, Clairambault'dan Bourgeney'e, 15 Şubat 1847; Mehmed Süreyya, **Sicil-i Osmani**, c. II, Yay. Haz. Nuri Akbaya, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 580-581; Albayrak, a.g.e., s. 176.

⁵⁰⁵ BOA, İ. DH., 133/6838, 16 M 1263/ 4 Ocak 1847; BOA, İ. DH., 135/6954, 13 S 1263/ 30 Ocak 1847; Ahmed Lûtfi Efendi, a.g.e., s. 1240.

⁵⁰⁶ Sicill-i Osmani'nin bu dönemde Trabzon valilerinin valilik dönemleri ile ilgili verdiği bilgiler karmaşık ve eleştiriye açıktır. İsmail Rahmi Paşa'nın valiliğe başlama tarihinde olduğu gibi, Hali Paşa'nın ve Ragıp Mehmed Paşa'nın valiliklerinin başlama tarihinde yanlışlıklar görülmektedir. Bkz. Süreyya, a.g.e., c. IV, s. 1341 ve c. II, s. 581. İsmail Rahmi Paşa'nın görev süresi hakkında bkz. M. Süreyya, a.g.e., c. III, s. 837; Albayrak da Sicill-i Osmani'den hareketle aynı tarihi verir. Albayrak, a.g.e, s. 177; Goloğlu, a.g.e., s. 121.

Mart 1847 (Rebiyülevvel 1263) olarak göstermektedir.⁵⁰⁷ Bu da Ragıp Paşa'nın Trabzon'a hiç gelmediğini gösterir. Zira İsmail Rahmi Paşa'nın şehre geldiği gün Halil Paşa İstanbul'a hareket etmişti.⁵⁰⁸ İsmail Rahmi Paşa'nın tayini ile Trabzon için yeni bir dönemi başlatmıştır. İsmail Rahmi Paşa'nın yaklaşık bir buçuk yıllık valiliğinde Tanzimatın burada uygulanması konusunda girişimlerin başladığını görmekteyiz.⁵⁰⁹ Dolayısıyla merkezden atanan valiler döneminin başlaması ile Tanzimatın yürürlüğe girmesi arasında da bir yıllık bir geçiş dönemi olduğunu görmekteyiz.

2.2.2.1. İsmail Rahmi Paşa'nın Faaliyetleri

İsmail Rahmi Paşa'nın valiliği döneminde⁵¹⁰ Tanzimat'ın Trabzon'da tesisi için gerçek anlamda ilk hamlelerin yapıldığını görmekteyiz. Tanzimat'ın uygulanması zamanın geldiğini düşünen hükümet valiye yapılacak uygulamalar hakkında ayrıntılı talimatnameler yollayarak Mart 1847'den itibaren yeni usullere geçilmesi için çalışmalar yapılmasını emretti.⁵¹¹ Bu konuda Şubat 1847 (Rebiyülevvel 1263) tarihli belge bize Tanzimatın

⁵⁰⁷ Rahmi Paşa 2 Nisan'da Trabzon'a gelmişti. AMAEF, CADN, Trébizonde, c.4, Clairambault'dan Bourgeney'e, 2 Nisan 1847; BOA, C. DH., 262/13081, 23 Ra 1263/11 Mart 1847.

⁵⁰⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c.4, Clairambault'dan Bourgeney'e, 2 Nisan 1847.

⁵⁰⁹ İsmail Rahmi Paşa'nın görev yeri olan Trabzon'a varmasından memnuniyet duyulmuştu. BOA, HR. MKT. 18/15, 9 Ca 1263/25 Nisan 1847.

⁵¹⁰ Sarioğlan Tanzimatın Trabzon'da uygulanmasını incelediği çalışmada bahsettiğimiz talimatnamenin Vali Ragıp Paşa'ya ve Defterdar Arif Zeki Efendi'ye hitaben yazıldığını belirtmektedir. Fakat yukarıda da belirttiğimiz üzere İsmail Rahmi Paşa'nın Trabzon valiliğine tayini Rebiyülevvel 1263 (Mart 1847) olarak göstermektedir. Buradan hareketle bu talimatnamenin İsmail Rahmi Paşa'nın Trabzon valiliğine atandığı; fakat henüz Trabzon'a gitmediği bir döneme denk geldiğini anlamaktayız. Bkz. Sarioğlan, a.g.t., s. 34; BOA, C. DH., 262/13081, 23 Ra 1263/11 Mart 1847.

⁵¹¹ Şeriye sicilinde tespit ettiğimiz ve Trabzon'daki tüm görevlilere hitaben yazıldığı anlaşılan hükümde Tanzimatın ne suretle uygulanacağı ve esasları konusunda önemli bilgiler vardır. Buna göre 1264 senesi Martından itibaren eyalette yeni düzene geçilmiştir. Bundan sonra herkesten mal ve tahammülüne göre vergi alınmasına dikkat edilecektir. Köy ağalığı ve diğer bazı isimler altında bazı kesimler vergiden muaf olarak halka yüklendiği ve bununda halkın huzursuzluğuna neden olduğu için bundan sonra herkes eşit tutulup mal ve tahammülüne göre vergi verecektir. Köy ağalığına ihtiyaç olmadığından halk tarafından seçilenler bile muhtar olarak tayin edilmeyeceklerdir. Aşar ve diğer vergi zamanında ve hakkıyla kimseye zorluk çıkarılmadan ilgili defterlere gösterildiği gibi alınacaktır. Zaptiye ve bütün memurların maaşı ve masrafları devletçe karşılanacaktır. Bundan dolayı halktan herhangi bir bedel alınmayacaktır. Bu halka iyi bir şekilde anlatılmalı ve halk da bu bilinçle hiçbir şekilde başka bir ödeme yapmamalıdır. Muaf ve gayri muaf olarak herkes eşit derecede tutulmalı ve alınan vergi Trabzon Mal Sandığında toplanmalıdır. Üzerinde durulan diğer bir husus da herhangi bir görevlinin görevinde yaptığı suiistimalin tahlilinde nasıl bir yol izleneceği ve bu süreçte masrafların nasıl tahsil edileceğidir. Yine burada da halkın kimseye kanun dışında bir ödeme yapmaması vurgulanmaktadır. Diğer bir husus da angaryadır. Burada eyaletteki ileri gelenlerin halkı köleleri gibi kullandığı, eşya ve erzak talebinde bulunduğu bahsedilerek bunun Tanzimat'a aykırı olduğu için kimsenin istemeyerek angaryaya tabi tutulmayacağını ve buna cesaret edenlerin tedip edileceği belirtilmiştir. Halkın güvenliği için diğer üzerinde durulan konu da ırz ve namusun korunmasıdır. Burada ırz ve namusun korunmasının en temel hak olduğundan bahsedilerek aykırı hareket edenlerin kanunlar gereği cezalandırılacağı belirtilmiştir. İdare konusunda da livalarda 13'er, büyük kazalarda 7'er ve küçük kazalarda da 5'er azanın bulunduğu meclisler teşkil edileceği, bu meclisleri müdür kâtip gibi memurların yanında İslam ve reayadan seçilen azaların oluşturacağı ifade edilmiştir. Bunlar görevlerini gereği gibi yapmalıdır, görevini suiistimal edenler hakkında gereken yapılacaktır. Özetle burada idarecilerin yeni nizama göre hareket etmesi

Trabzon'da uygulanmasının ilk girişimleri ile ilgili mühim bilgiler aktarmaktadır. Buna göre bu sene itibarı ile imparatorluktaki eyaletler üç değişik tarzda idare edilmektedir: 1. Bosna ve Musul gibi maktuan valiye verilen; 2. Bağdat ve Maraş Eyaletleri gibi mali ileri ve yerel harcamaları müstesna gelirleri ve masrafları merkeze ait olan; 3. Bursa ve Edirne gibi Tanzimat idaresine dâhil ve tüm gelirleri ve giderleri hazineye ait olan eyaletler bulunmaktadır. Trabzon Eyaleti de bu yeni düzene dâhil edilmek istenmekle birlikte eyaletin gelir ve giderleri tam olarak bilinmemekte, ayrıca Mart ayı da yaklaşmakta olduğundan vali ve defterdarın görev yerine giderek durumu incelemeleri ve daha sonra gereğinin yapılması istenmektedir. Ayrıca bu geçiş sürecinde eyaletin idaresinin, yukarıda belirtilen üç idare tarzından bu yıl üçüncüsünden ikincisine, yani eskisi gibi memleketçe olan masraflar halka; devletçe olan masraflar da merkezi hazineye ait olacaktır.⁵¹² Buradan anladığımız kadarıyla yeni uygulamanın taşradaki en faal isimleri vali ve defterdar olacaktır. Bundan dolayı defterdara 20.000 kuruş, valiye ise diğer emsallerine nazaran 67.500 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Ayrıca eskiden beri yapılageldiği gibi yeni valilerin eyaletin *erkân*, *vücu* *vesiaresine* hilat giydirilmesi geleneğinin şimdi terki münasip olmayacağından bedeli 150.000 kuruş olan bu hil'atların mahalli emvalden karşılanması istenmektedir.⁵¹³ 11 Mart 1847 tarihli bir irade ile vilayete yollanan talimatnameye göre Trabzon'da Tanzimat düzenine geçişin nasıl olacağına dair bir 11 maddelik bir talimatname hazırlandı.⁵¹⁴

gerektiği belirtilirken halkın da kavuştuğu yeni hakların bilincinde olarak hareket etmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. TŞS 1974, s. 22a-b, 7 Ra 1264/ 12 Şubat 1848.

⁵¹² BOA, İ.MSM, 87/2471, 9 Ra 1263/ 25 Şubat 1847, Lef 2.

⁵¹³ BOA, İ.MSM 87/2471 18 Ra 1263/ 6 Mart 1847, Lef 3.

⁵¹⁴ 1-Eyaletin tüm gelirlerinin hazineye aittir ve bundan böyle vali defterdar ve diğer memurlara maaş bağlanacaktır. Eyalette hazineye ait olan varidat-ı kadimenin tersane-i Amire ve Tophane-i Mamure taraflarına olan mürettebat ve eşya-i sairenin defterleri kendilerine verilmiştir. Bunlar ve bunlardan başka varidatın defterleri tanzim olunmuş ve bundan başka kazalardan aynı tahsil olan kendir ve kundaklık gibi malzemelerin defterleri de düzenlenmeli ve bu tarafa gönderilmelidir. Hukuki işlerden yüzde kaç kuruş alındığı da bildirilmelidir.

2-Eyalette bulunan aşar ve diğer vergilerin doğru bir şekilde tespit edilmesi için eyalette kaç çeşit vergi olduğu ve her birinden ne kadar alındığı; eyaletin aşarının kaçta bir alındığı, aşar ve diğer vergilerden hazineye ve tımar ve mukataatlara yıllık ne kadar bedel verildiği, defterlere dâhil edilmeden aşarı alınanların olup olmadığı varsa bunun yıllık ne kadar olduğu merkeze bildirilmelidir.

3-Eyaletten Tersane-i Amire ve diğer yerler için ayrılan eşyanın cinsi ve miktarı nedir ve miri fiyatından başka her sene tevzi-i ilave olunarak halktan alınan meblağın ve değişik adlar altında halktan alınan her sene mevsimlerinde ve aralıkta alınan tevziyatın durumunu içeren defterler hazırlanmalı ve bu tarafa gönderilmeli

4-Valiler tarafından istihdam olunacak askerlerin idaresi devlet tarafından yapılması gerekeceği için vali ve defterdar onların masrafları da kendi maaşlarından karşılaması gerekeceğinden istihdam olunan askerlerin ve diğer görevlilerin maaşları tespit edilip merkeze gönderilmelidir.

5-Eyaletin mali idaresi eskisi gibi idare olunacağından eğer bu tarafta bulunan valiye ihale edilirse eskisi gibi maktuan ihale olanların tahammülü hakikilerine göre maktuan, emaneten idare kılınanların da emaneten

Talimatnameden de anlaşıldığı gibi yeni uygulamanın en çok yoğunlaştığı husus mali konulardı.⁵¹⁵ Talimatnamenin altı maddesi eyaletin mali konularına yönelikti. Diğer beş madde ise yeni idari düzenin gerekleri ile ilgiliydi. Dolayısıyla mali merkeziyetçiliği tesis edebilmek için hükümet öncelikle eyaletteki mali rezervlerin bir dökümünü talep etmekteydi ve idarecilere Tanzimat usullerine göre hareket etmelerini telkin etmekteydi.

Bu şekilde bir talimatname alan İsmail Rahmi Paşa, Trabzon'a vardıktan sonra eyalet erkânı ile ahaliden önde gelenleri toplayarak kendisine verilen talimatlar hakkında bilgi verdi. Tanzimat-ı Hayriye'nin esas amacının iyi niyetli ve âdil bir idareyi temin edip her türlü zulüm ve asayişsizlikleri bertaraf etmek olduğunu anlattı. Bu açıklamaların halk arasında olumlu yankı bulduğu ve sempati ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Zira halkın ileri gelenlerinden bir grup, yeni uygulamalardan duyulan memnuniyeti belirten 10 Nisan 1847 tarihli bir mahzarı sadarete takdim etti.⁵¹⁶ İsmail Paşa halkın bu yeni düzen karşısında gösterdiği bu olumlu tepkiyi yaklaşık bir yıl sonra, *Tanzimatı Hayriye usul-u madelet şümü-l aliyesinin sur-u maliye ve mevadd-ı sairesinin birleştirilmesine dair fermanın* okunması sırasında da almıştır. İsmail Paşa fermanı tüm eyaletin kaymakamları, müdürleri ve hanedan ve vucûhu önünde okunduğunu, bunun tüm halk tarafından memnuniyetle

idaresi, bedelat ve hasılatın gerçek miktarda usulüne göre dikkatli ve zamanında ve aynı olarak alınacakların da eskisi gibi alınmasına ve cizyenin de eski usule göre alınmalıdır.

6-Trabzon eyaletinin ahalisi haşin tabiatlı insanlar olduğundan Tanzimatın faydalarını anlayana kadar bir uygunsuzluğun çıkmamasına dikkat edilmelidir. Her ne kadar Tanzimat'ın icrası ileriye bırakılsa da kazalardaki ayan ve mütesellimlerin temettuatlarının bilinmesi gerekeceğinden müşir ve defterdar yetkileri gereği bunların temettuatını gereğiyle tespit edip merkeze bildirmelidir.

7-Eyalet halkının celb ve temini iyilik ve doğruluk üzerine olacağı için vali ve defterdarı buna göre davranması, kazalarda bulunan mütesellim, ayan ve saireden uygunsuzlukta bulunanlar olursa bunu kendi başlarına halletmemeleri bu konuda gerekli incelemeleri yapmaları ve bunu merkeze bildirmelidirler.

8-Gümüşhane madeni Trabzon Eyaleti valiliği tarafından idare olduğundan bu madenin çalışma durumunun ve amelesinin idaresinin ve masraflarının durumunun tahkik edilmesi ve merkeze bildirilmesi gerekmektedir.

9-Halkın rahatı ve memnuniyeti devletin en büyük arzusu olduğundan bu konuda gereken dikkat gösterilmelidir. Tebaanın rahatı ve memurların işlerini layıkıyla yapmaları valinin sorumluluğundadır. Bu nedenle vali herhangi bir uygunsuz olayın ortaya çıkmasına izin vermemelidir. Rüşvet, irtikab ve ceraim alınmasının önüne geçilmeli hoş olmayan bir durumun ortaya çıkması engellenmelidir ve halkın huzurunu bozan mal, ırz ve namusunu tehdit edenlerin cezalandırılmaları için merkeze bildirilmesi gereklidir. Halkın zulüm ve tasalluttan korunarak asayiş ve huzurun sağlanmasına dikkat edilmelidir.

10-Valiye gönderilen tahriratta halkın öldürülmesi malının gasb edilmesi ırz ve namusuna dokunulması gibi kabul edilemez şeylerin olmamasına ve olduğu takdirde bunun men ve def ettilmesine, bu şeyleri yapmaya cesaret edenlerin de merkeze bildirilmesi bu şekilde Müslim ve reayanın rahat ve huzuru korunmalıdır.

11-Bu talimatın belirttikleri ve hükümleri sınırlı değildir ve burada yer alanlardan başka ortaya çıkacak mülki işlerin bu hükümlere göre icra olması bu hükümlerin icrası onları uygulayacak olan memurların dirayetlerine bağlı olduğundan işlerine dikkat etmeleri gerekmektedir. BOA, İ.MSM, 87/2471, Lef 1.

⁵¹⁵ Tanzimat idaresinin en önemli amacı mali alanda eşit bir usulu tesis etmek idi. Bu amaçla en çok üzerinde durulan konular vergi meseleleri ile ilgili noktalardı. Bu hususları Trabzon'daki idarecilere yazılan değişik hükümlerde tekrar edildiğini görmekteyiz. TŞS, 1974, s. 22 a-b. 7 Ra 1264/ 12 Şubat 1848.

⁵¹⁶ Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 311; BOA, İ. MSM., 87/2472. 25 R 1263/12 Nisan 1847.

karşılandığını, eyalet dâhilinde tayin olan kaymakam ve müdürlerin de bundan mutluluk duyduklarını bununla birlikte Trabzon halkının fermanın okunduğu günün gecesi han ve dükkânların önüne kandiller bağlayarak padişaha dualar ettiğini ve kaymakam ve müdürler üç dört gün sonra yerlerine vardıklarında ellerindeki ferman suretlerini de orada okuyarak yeni uygulamayı başlatacaklarını ifade etmektedir.⁵¹⁷

İsmail Rahmi Paşa'nın görevine başlamasından hemen sonra yoğun bir çalışmanın içine girdiği görülmektedir. Nitekim onun 14 Nisan 1847 tarihli tahrirâtı bu süreçte Trabzon'da karşılaştığı durum hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu yazıda vali kısaca şu noktalar üzerinde durmaktadır:⁵¹⁸

“Seleflerim döneminde Trabzon halkı mezalim, teadiyat ve ceraim ile karşılaşmış ve halkın mal ve can emniyeti bulunmamaktaydı. Bu durum öncelikle Tanzimat'ın ilanı ile bertaraf edilebilecektir. Hazineye ait olan tüm gelirler, valilere mahsus kâr da hazineye verilecektir. Bundan dolayı vali, defterdar ve diğer görevlilere maaş bağlanacaktır. Halkın emniyetini temin etmek için her sancak ve kazada herkesin güvenini kazanmış vücut ve çorbacılarından birer meclis teşkil edilecek ve her bir konu bu meclislerde görüşülecektir. Görevini gereği gibi yapanlar takdir edilecek; aykırı davranışlar ise tereddütsüz tedip edilecektir. Sancaklara kaymakam, kazalara da müdür tabiriyle idareciler tayin edilmiştir ve bu da halkın memnuniyetine neden olmuştur. İleri gelenlerden bazıları da uygun memurluklar verilerek kayırılmış ve onlar görevlerini gereği gibi yerine getireceklerine söz vermişlerdir. Fakat bu kimseler şimdiye dek valilere önemli miktarda para verdiklerinden bunu halktan çıkarma yolunu tuttuklarını kabul ederek bunun şimdilerde ortaya çıkmamasını ve bundan böyle bunların tekrar etmeyeceğini söz vermişlerdir. Buna ben de kanmakla birlikte bunlar hakkında halktan değişik şikâyetler olmaya devam etmiştir. Bundan dolayı bundan sonra kimse haksız yere bir kimseden para alamayacak, bu yola gidenler gereğince cezalandırılacaklardır. Bir de başka eyaletlerde olmayan eski bir usule göre mesela kırk karyesi olan bir kazada iki üç karye, diğer karyelerin ağalarının nezaretinde ağa tayin etmektedir. Bunlar tahsilat ve sair işleri yerine getirmekte, vergi vermemekte ve karye halkından vergi almaktadır. Bu ağalığın ilgası halkın memnuniyetini doğuracaktır. Eyalette bu şekilde 500'e yakın ağa bulunmaktadır ve tayin edilmeyi bekleyenler ise 1.000'i aşmıştır. Yani bunların sayısı 2.000'e yakındır. Başka yerlerde olduğu gibi ağalık burada ilga edilse ve hal ve tahammüllerine göre vergi talep edilse bu durum onların muhalefeti ile karşılaşacaktır. Bundan dolayı bunların eskisi gibi ibkası (yeniden atanması) uygun görülmektedir. Bu şekilde yapılırsa halkın yeni düzene ısındırılması sağlanacak ve Trabzon Eyaleti Tanzimat için Edirne ve Hüdavendigâr Eyaletlerinden daha uygun bir duruma gelecektir.”

Paşanın yazdığı tahrirattan anlaşıldığı kadarıyla Trabzon'da Tanzimat idaresinin tam olarak yerleşmesi için bir geçiş dönemine ihtiyaç görünmektedir. Zira eski düzenin birden ilgası yeni düzenin sağlıklı bir şekilde yerleşmesinin önünde bir engel olarak görülmektedir. Bu bağlamda İsmail Rahmi Paşa yukarıda belirttiği gibi yeni düzene karşı ahalinin ısındırılması için olacak, halk arasında bazılarına nişan ve rütbe verilemesini talep

⁵¹⁷ BOA, İ.MSM., 87/2479 22 R 1264/ 28 Mart 1848.

⁵¹⁸ BOA, İ.MSM., 87/2472, 27 R 1263/14 Nisan 1847. Lef 5.

etmekteydi.⁵¹⁹ Fakat İsmail Rahmi Paşa'nın gayretleri takdire şayan bulunmakla birlikte, eyalet ileri gelenleri için talep ettiği rütbe ve nişanlar "*kendisi oraya henüz vusul bulmuş ve rütbe ve nişan verilecekler hakkında tecrübe-i sahihası vukubulacak kadar vakit olmamış olduğu*" gerekçesiyle kabul edilmemiş ve görevini gereği gibi yerine getirenlerin vakti geldiğinde rütbe ve nişan alacakları belirtilmiştir.⁵²⁰ İsmail Rahmi Paşa'nın eyaletteki faaliyetlerinden biri de eyalet dahilindeki livalara ve kazalara müceddeden ve ibkaen kaymakam ve müdür tayin etmesidir. İsmail Rahmi Paşa bu konuda hazırladığı defterle eyalette olan liva ve kazalara tayin olunanları belirlemiştir.⁵²¹

Raporda da görüldüğü üzere Rahmi Paşa Tanzimat düzeninin eyalette yerleşmesi için birtakım idari değişiklikler öngörmekteydi. Bunlar arasında belki de en önemlilerinden biri meclislerin oluşturulmasıydı. Rahmi Paşa'nın bu hazırlık doğrultusunda Trabzon'da da bir meclis tesis ettiğini anlamaktayız. Diğer bir ifade ile merkezde olduğu gibi sancak ve kazalarda meclislerin oluşturulması Tanzimat idaresinin bir gereği olarak ilk önce gerçekleştirilen yeniliklerden biri olarak görülmüştür. Fakat daha hakkaniyetli ve adil bir idareyi öngören yeni idari sistemde de eski düzenin bozulmaları görülmekte geçikmedi. Mesela Trabzon'daki meclise aza tayininde kurallara uyulmadığını görmekteyiz. Ağustos 1848 tarihli bir belge Trabzon'da Tanzimat'ın hüsn-ü icrasında tesis edilen meclise aza seçiminde *kur'a-i şer'îye usulüne* uyulmadığı, azaların istedikleri gibi mazbata yazıp tahrir ettirdikleri bunun da halkın şikâyetlerine neden olduğundan bahsedilerek aza seçiminde *kur'a-i şer'îye* uyulması ve azalardan uygunsuzluk yapanların değiştirilmeleri ve yerlerine

⁵¹⁹ Aynı belge, Lef 2.

⁵²⁰ Aynı belge, Lef 3.

⁵²¹ Aynı belge, Lef 1-2; Sarioğlan bu tayinler ile ilgili defterin İ. MSM. 87/2477 nolu belgede olduğunu belirtmekte, Saydam da aynı bilgiyi tekrar etmektedir. Halbuki bu defter İ. MSM 87/2472 nolu belgelerin birinci ve ikinci lefinde bulunmaktadır. Bkz. Sarioğlan, a.g.t., s. 45-48; Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 314; Yapılan atamaları değerlendirdiğimizde toplam 13 kaymakamlık olduğu ve bunların 9'una yeni kaymakamların, 4'üne ise eski kaymakamların tayin edildiği (Torul Kazası müdürlüğü kaymakamlığa bağlıdır. Bundan dolayı burasının ayrı bir kaymakamlık olarak değerlendirilmesi yanlıştır. Sarioğlan, a.g.t., s. 47; Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 314; toplam 30 müdürlükten 26'sına eski idarecilerin tekrar, 2'sinin ilk kez tayin edildiği görülmektedir. Geri kalan 2 müdürlüğün ne suretle tayin edildiği belirtilmemektedir. Bu sayısal değerlendirmeden ziyade belirtilmesi gereken nokta da tayin edilenlerin kimliğinde saklıdır. Kaymakam ve müdürlerin isimlerine bakıldığında bunların bir şekilde daha önce eyaletin idaresinde etkili olan Şatıroğulları, Dizdaroğulları, Hacısalihoğulları, Uzunzadeler, Kethüdazadeler, Felekzadeler ve Hazinedaroğulları gibi eyaletin ileri gelenleri olduğu kolayca görülür. Atamalarda bu şekilde bir tercih yapılmasında ileride görüleceği gibi hem yeterli idarecilerin olmaması hem de bu kesimlerden gelecek tepkilerden çekinilmesi gibi değişik etkenlerin göz önünde bulundurulduğu İsmail Rahmi Paşa tarafından dile getirilecektir. Diğer bir ifadeyle çok az bir süre önce eski sistemin savunucuları olan ve merkezîyetçiliğe karşı koyan bu kesimleri şimdi yeni sistemin uygulayıcıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Tablo için bkz. Ek 2.

yenilerinin atanması istenmekteydi.⁵²² İsmail Rahmi Paşa'nın eyalete bağlı kazalarda da meclisler teşkil ettiğini görmekteyiz. Rahmi Paşa bu konuda Canik Mutasarrıfına, Ünye müdürüne ve diğer görevlilere buyrulduklarını göndererek buralarda meclisler teşkil edilmesini istemekteydi.⁵²³

Tanzimatın başarıyla uygulanması bunları uygulayacak kadroların niteliğine ve bunların yeni düzeni ifa etmek için gösterecekleri gayrete bağlıydı. Bu konuda İsmail Rahmi Paşa'ya gönderilen buyruklarda merkezin üzerinde durduğu en önemli konulardan biri memurların işlerini layıkıyla yapmaları ve maaşlarına kanaat etmeleriydi.⁵²⁴ Bu bakımdan yöneticilerin belirlenmesi önemli bir aşamayıydı. İsmail Rahmi Paşa'nın Trabzon'daki faaliyetlerinden biri de eyaletteki yönetici kadrosunu belirlemektir. Yukarıda da görüldüğü üzere bu maksatla kaymakamlık ve müdürlük unvanıyla yeni atamalar yapılmıştır.

İsmail Rahmi Paşa ve Trabzon Defterdarı Hurşid Ağa'nın Trabzon'da bir yıllık uygulamadan sonra ortaya koydukları tespitler eyaletin mali ve idari durumu konusunda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Dokuz maddeden oluşan bu tespitlerin yedisinin eyaletin mali durumuyla; ikisinin de idari yapıyla ilgili olduğu görülmektedir. Özetleyerek verecek olursak; mali durum ile ilgili olarak eyaletin mali kaynaklarının ayrı ayrı defterlerinin düzenlendiği, eyaletin yapısını nedeniyle halkın fakir olmasından dolayı vergi miktarının halkın gücüne göre alınması, eskisi gibi miri fiyat veya fiyatsız tahsil edilen kendir ve kerestenin aksisi gibi alınmasının halka yük getirmeyeceği belirtilerek 1264 senesinden itibaren memurların maaş ve masrafları hazineye dahil edildiği ifade edilmiştir. Ayrıca masraflar da emvali metrukeden karşılanacaktır. Hazinesinin varidatı vali temettuatı ve varidat-ı saireden başka 6.154,5 kese ve aşardan da 3.000 kese alınması umulduğundan Tanzimatın Trabzon'da uygulanması ile hazineye böyle bir miktar gelir sağlanacaktır.⁵²⁵ Beşinci madde ise idareciler ile ilgilidir. Burada Tanzimatın uygulamaya konulduğu yerlerde kaza müdürlerinin yerli ailelerden ve hanedandan tayin olunduğu ve kuruşta iki

⁵²² BOA, A. MKT. MHM., 6/62, 25 N 1264/25 Ağustos 1848; BOA, A. MKT., 147/97/2, 14 L 1264/12 Eylül 1848; İsmail Rahmi Paşa valiliğinde kurulan meclisin Hayrettin Paşa valiliğinde de devam ettiğini görmekteyiz. BOA, A. MKT., 159/69, 18 Z 1264/ 15 Kasım 1848.

⁵²³ BOA, A. M., 3/96, 20 R 1263/ 7 Nisan 1847.

⁵²⁴ İsmail Rahmi Paşa'ya gönderilen Haziran 1848 tarihli buyruklarda, eyalete tayin olan kaymakam ve sair memurların maaşlarına kanaat ettikçe ve görevlerini sadakatle yaptıkları sürece padişahın mazharına nail olacakları; fakat bunun tersine hareket edenlerin cezalandırılacağı ve bu konuda İsmail Rahmi Paşa'nın sorumlu olduğu belirtilmektedir. BOA, A. DVN. MHM., 5/43, 4 B 1264/ 6 Haziran 1848.

⁵²⁵ Burada hazineye yıllık ne kadar gelir getirileceği kısmı boştur. Bu da eyaletten hâsıl olacak gelirin daha fazla olacağını göstermektedir.

pare vergi ile müdürlük yaptıkları; Trabzon Eyaleti'nin diğer yerlere benzemediği, bunların Tanzimat'ı burada uygulamaya muktedir olmadıklarından ve buraların ahalisinden de meziyetli adamlar bulmanın güçlüğünden bahsedilmektedir. Bunlar az bir miktar ile müdürlük yapmak isterken eyalet dâhilinde bulunan bazı ağalar ve ileri gelenler ise maaşsız bir şekilde müdürlüğe rağbet etmeyeceklerdir. Ayrıca köy ağalığının kaldırılması küskün bir kesim ortaya çıkaracaktır. Dolayısıyla maaşsız bir şekilde istihdam edilen ağaların işlerini yaparken gevşeklik göstererek işlerin aksamasına neden olacaklarından kaymakam ve müdürlere, Tanzimatın sorunsuz bir şekilde uygulanması için maaş bağlanması gerekmektedir. Trabzon eyaleti altı sancaktan oluşmakta ve Trabzon sancağının bizzat idaresiyle diğer beş sancağa tayin olacak kaymakamlar defterde gösterilmiştir. Bunların atanması uygun görünmekle birlikte Karahisar-i Şarki ve Gümüşhane kaymakamlarının yeni düzene dair bilgileri olmadığı için bunların atanması uygun görülmemiştir. Vilayetin tımar, rüsümât ve mukataat ile ilgili durumunu ortaya koymak irade-i seniyyenin gereği olmakla önceki idareciler tarafından hazırlanan defterler ulaşılamadığından ve eski defterdarın görevi olduğu halde o da bu işle ilgilenmediğinden bu konuda yeni memur tayiniyle sağlıklı defterin Mart ayına kadar düzenlenmesi düşünülmektedir. Ayrıca Tanzimat'ın uygulandığı diğer yerlerde olduğu gibi 1264 senesine mahsuben maktuatın feshiyle onda bir öşür alınması halkın tepkisini çekmeyecektir ve bu şekilde üç bin kese akçe hazineye gelir olacaktır.⁵²⁶

Vali ve defterdarın raporunun diğer bir konusu da Gümüşhane madenleri ile ilgilidir. Gümüşhane madenin yanında on üç kıta maden bulunmakta ve bunların bazıları maktuen bazıları da emaneten idare olunmaktadır fakat bu madenlerin idaresi pek yolunda değildir. Vali ve defterdar madenler konusunda, bu işe vakıf birinin Trabzon emvalinden kendisine gerekli para verilerek madenleri sürekli gözetleme ve burada bulunması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca madenin amele yevmiyeleri kömür ve kütük masrafları, kereste ve diğer levazımat hazineye aittir ve angarya gibi halka ağır yük getiren şeylerden kaçınılmalı ve amele yevmiyeleri ve gerekli malzemelerin ücreti verilmelidir. Eğer bu şekilde idaresi külfetli görünürse bu madenlerin maktuen birisine ihalesi, ya da masrafları kendisine ait olmak üzere ne kadar gelir olursa hamsi (beşte bir) suretle gelirleri hazineye ait olmak üzere isteyenlere ihale olunması şıklarından hangisi uygun görülürse bu konuda irade çıkarılması gerekmektedir.

⁵²⁶ BOA, İ.MSM., 87/2477. Lef. 9.

Rapordaki diğerk bir tespit de Karahisar-i Şarki'deki şap madenleri ile ilgilidir. Burada maden köyleri halkının meccanen hizmet vermeleri karşısında vergi vermedikleri, reayasının da cizyeden muaf olmakla birlikte madenin iltizama verildiğı ve halkın vergiye maruz kaldığı ve reayanın da cizye verdiğı, madenden alınacak gelirden beşte bir oranında bir meblağ alındığı ve bunun madenin bedeli olan meblağa karşılık geleceğı yetkililer tarafından belirtilmiştir. Bundan dolayı 1264 (1847) senesinden itibaren halkın meccanen hizmet vermekten muaf olacaklardı.⁵²⁷

Vali ve defterdar yukarıda sundukları raporun merkezce uygun görülmesi durumunda konuyla ilgili değışik emirlerin Mart ayından önce verilmesi gerektiğini ifade etmişleridir. Bu emirler yukarda özetlemeye çalıştığımız raporda öngörülen uygulamaların merkezce kararlaştırılması hizmetini görecekti eyaletin idarecileri bu emirlere göre hareket edecekti. Burada yukarıda saydığımız mali uygulamalar yanında idari yapı konusunda da Canik Sancağı'nın merkezinin Çarşamba'dan Samsun Kazası'na taşınmasının, bazı evkaf, kaza ve nahiyelerin birleştirilerek bir müdürlük tesis edilmesi gibi tekliflerin olduğu görülmektedir.⁵²⁸

Diğerk bir nokta da nüfus nazırı ve kayıt memurları ile ilgili öneridir. Burada jurnal memurlarının görevlerinin kayıt memurları tarafından yapılabileceğı belirtilmektedir. Buradan hareketle nüfus konusunda da bir çalışmanın olduğunu görmekteyiz. Her ne kadar sayım konusunda bir rakam elimizde olmasa da bu dönemde nüfus sayımı konusunda gerekli adımların atıldığını görmekteyiz. Bu konuda Trabzon valisine, Mirliva Pir Mehmed Bey'e Trabzon baş müftüsü ve diğerk kazaların baş müftüleri ve kaza müdürleri ile vûcuh-u memlekete gönderilen hükümde Trabzon Eyaleti'nde nüfus sayım işinin ne suretle yapılacağı konusunda önemli bilgiler vardır.⁵²⁹ Bu belgede nüfus sayımının devletin nizamının bir gereğı olduğundan bahsedilerek Tersane-i Amire'ye bağı olan bazı yerlerin nüfus tahriri emr olunmadığından Asakir-i Bahriye-i Şahane zabıtasından bazı memurların sayım için görevlendirildiğı, sayımın Trabzon ve bağı olan kazalarda sakin ve mütemekkin olan erkek nüfusun talimatname gereğince herkesin ismi, şöhreti, istihsali ve maiyetine işaret olunması, cizyelerin tespiti ve cizyeleri olmayanlara da gerekli kâğıtların verilmesi belirtilmekteydi. Dolayısıyla gelirlerinin büyük bir kısmı Tersane-i Amire'ye ait olan Trabzon Eyaleti'nin tahrir-i nüfusu da buradan gönderilecek memurların yetkisinde;

⁵²⁷ BOA, İ.MSM, 87/2477. Lef. 9.

⁵²⁸ Aynı belge.

⁵²⁹ BOA, A. DVN. MHM., 5/43, 2 C 1264/6 Mayıs 1848.

sayım işinin etkili bir şekilde yapılması ise sayım memurlarının, müftülerin, kaza müdürlerinin ve en önemlisi de valinin işbirliğine bağlı olacaktır.

Vali ve defterdarın hazırladığı rapor Meclis-i Vala'da görüşülmüş raporda sunulan teklifler değerlendirilmiştir. Buna göre eyaletin Tanzimat'a idhali hem halkın hem de hazinenin yararına olmuştur. Tanzimat ile birlikte ahali ve fukara adalet, refah ve istirahata erdiği gibi hazine de önemli bir gelir elde etmiştir ki bu yedi bin yük (bir yük yüz bin akçedir) ve bu kadar kese temettudur. Çalışmaları ayrıca takdir edilen defterdar ve valinin öngördüğü gibi Karahisar-i Şarki ve Gümüşhane sancaklarının kaymakamlarının değiştirilmesi konusundaki teklifi kabul edilmiş;⁵³⁰ fakat yurtluk ve ocaklık konusunda sunmuş oldukları öneri, bu konunun mütalaa götürür bir konu olması ve dikkat edilmesi gereken bir husus olması nedeniyle daha sonraya bırakılmıştır. Fakat Rütbe ve nişan konusunda merkeze sunulan teklifler bu kez kabul edilmiştir.⁵³¹ Burada belirtmemiz gereken bir nokta da devletin İsmail Rahmi Paşa'nın rütbe ve nişan konusundaki talepleri karşısında verdiği karşılıktır. Nitekim İsmail Rahmi Paşa daha önce uygulamayı teşvik edeceği düşüncesiyle rütbe ve nişan talebinde bulunmuş fakat bu talep, valinin burada yeni olduğu ve bu konuda tecrübeli olmadığı gerekçesi ile reddedilmişti.⁵³² Fakat vali daha sonra da *"ihsan ve istida olunan rütbe ve nişanın inayet ve ihsan buyrulması usul-u mezkurenin icrası esnasında tezayüd-ü şevk-i gayretlerini muceb olacağı"* nı düşünerek rütbe ve nişan talebini tekrar etmişti.⁵³³

Tanzimatın Trabzon'da uygulanmasının nasıl bir tepki ortaya çıkardığını yine resmi yazılardan ortaya koymak mümkündür. Belgeler Tanzimat'la halkın huzur ve güvenliğe kavuştuğunu göstermekte ve halk arasında bir memnuniyet yarattığına işaret etmektedir. Bu konuda eyalet dâhilindeki kazalarda teşkil edilen meclisler de Tanzimat'la ortaya çıkan

⁵³⁰ Karahisar-i Şarki Kaymakamı Sehrap Mehmet Paşa aylık beş bin kuruş maaş ile memurluktan ayrılması ve görev yerinin bir süre boş kalmasında bir beis olmadığı, Gümüşhane kaymakamı bulunan izzetli Derviş Paşa'nın askeriyeye hizmeti geçmiş biri olduğu için orada diğer münasib bir görevde istihdamı tavsiye edilmektedir. BOA, İ.MSM., 87/2477. Lef. 9.

⁵³¹ Buna göre Gönye Kaymakamı Hacı Mehmet Ağa'ya İstabl-ı Amire Müdürlüğü; Gümüşhane Kaymakamı Ahmet Bey'e Rikab-ı Hümayun Kapıcıbaşılığı, Rize Kaymakamı Hurşit Ağa'ya Mehmet Ağa'dan mütehhel olan Kapıcıbaşılık nişanı, Canik Mal müdürüne Nefi Efendiye ise Nişan ile Hacelik rütbesi verilmesi kararlaştırılmıştı. BOA, İ.MSM., 87/2477. Lef. 9.

⁵³² BOA, İ.MSM., 87/2472, 12 Nisan 1847; Sarioğlan, a.g.t, s. 38.

⁵³³ Yukarıda saydığımız isimlerden başka Vali İsmail Rahmi Paşa'nın, hazinedarlık hizmetinde bulunan Hurşidzade Çakeri Aydın Bey'e nişan-ı Humayun ve Kapıcıbaşılık rütbesinin inayet ve ihsanı; Çakerzade İhsanı hassa nişanının lütfen ve inayeten tevcihi; Mektupçuluk hizmetinde bulunan Emin Nuri Efendi'ye Hacelik ruyi ihsan buyrulması ve Sürmene kazası müdürü Haccagan-ı Divan-ı Humayundan Abdürrezzak Efendi kullarının çakerzadelerden mahal olacak hassa nişanının inayet ve ihsanını talep etmekteydi. BOA, İ.MSM., 87/2472, Lef 1, 9 S 1264/ 16 Ocak 1848.

memnuniyeti hazırladıkları yazılarla merkeze bildirmişlerdir. Ordu Sancağı'na Çamaş ve Bolaman kaza meclisleri yazdıkları mazbatalarda kazalarında Tanzimatın gereği olarak bütün halkın eşit tutularak verginin halkın tahammülüne, emlak ve arazilerine göre tarh ve taksim olunduğunu bunun da halk tarafından memnuniyetle karşılandığını belirtmişlerdir.⁵³⁴ Halk arasında bu şekilde karşılanan Tanzimat'ın eyaletin ileri gelenleri yani büyük oranda yeni düzenle çıkarları zedelenen kesimler tarafından aynı şekilde karşılanmadığını görmekteyiz. Nitekim resmi yazışmalarda da sık sık geçen “*eyalet-i nazike*”, “*ahalisi haşin-i mizaç*” “*buranın ahalisi sair mahal ahalisine kıyas olunmadığından*”, “*eyalet-i merkume oralarla mukayese olunmayub*” ve “*eyalet-i merkumenin huşunet-i mizaçları*” “*eyaleti mezkure dahi mahall-i nazikeden olduğundan*” şeklindeki ifadeler Trabzon'da Tanzimat'a karşı ya da değişime karşı bir direncin olduğunu göstermektedir. Bizzat İsmail Rahmi Paşa tarafından dile getirilen bu durum, elimizde fazla bir belge olmamakla birlikte, Trabzon'da da, imparatorluğun pek çok yerinde de görüldüğü gibi bir muhalefetin ortaya çıktığını göstermektedir.

Yukarıda da ayrıntılarıyla incelediğimiz gibi muhalifler daha çok çıkarları zedelenen kimseler olduğundan Trabzon Eyaleti gibi Tanzimat'a geç dahil olan ve ayan ve ağalığın güçlü olduğu bir yerde de muhalefetin görülmesi kuvvetle muhtemeldi. Nitekim İsmail Rahmi Paşa Mart 1848 (Rabiulevvel 1264) tarihli arızasında bize bu konuda bazı deliller sunmaktadır. Burada vali, Trabzon halkının başka mahaller halkı ile kıyas olunmadığını belirterek halk arasında karışıklık ve fitne çıkaranların belirlendiği anda nasıl bir muamele yapılmasını merkeze danışmaktaydı. Vali burada, karışıklık çıkardığı tespit edilen birisinin, kendilerine verilen ferman gereğince önce bunun merkeze bildirilip daha sonra icabına bakılacağı belirtilse de böyle bir durum ortaya çıktığı takdirde bunun hemen icabına bakmayıp merkeze bildirilmesi ve gerekli cevabın alınması beklenene kadar karışıklık çıkaranların terbiyesi bir kenara bırakılacağı, ortaya çıkan fenalığın definde zorlanılacağı ve bundan dolayı başka karışıklıklar da çıkacağını ifade ederek en azından Tanzimat'ın burada uygulandığı bir sırada bu usulu en iyi şekilde tesisi için fenalığı görünen birinin hemen bir tarafa nefyi ve bunun da merkeze bildirilmesinin uygun olacağını belirtmektedir. Vali kendisine gönderilecek cevabın hemen yollanmasını zira kendisinin hiç kimseye bir haksızlığının olmadığını ve ortaya çıkacak fenalığın defî için

⁵³⁴ BOA, A. MKT., 159/91, 29 Z 1264/ 26 Kasım1848.

bunun gerekli olduğunu da bildirmektedir.⁵³⁵ İsmail Rahmi Paşa'nın bu isteği Meclis-i Vala ve Meclis-i Umumi'de görüşülerek, eyaletin henüz Tanzimat'a dâhil olduğu ve bu usulün layıkıyla icrasına kadar herhangi bir kin ve garez karıştırmamak üzere herhangi bir fenalığı görünen birinin eyalet dahilinde başka bir yere nefyi ve daha sonra hakikatin araştırılıp merkeze bildirilmesi kabul edildi.⁵³⁶ Dolayısıyla buradan devletin yeni düzenin yerleşmesi için bazı istisnai uygulamalar yaptığını görmekteyiz.

Her ne kadar devlet valinin faaliyetlerine “*garez ve nefsanîyet*” karıştırmaması gerektiğini belirtse de İsmail Rahmi Paşa'nın Trabzon'daki valilik döneminin sonlarına doğru bazı rahatsızlıkların ortaya çıktığını görmekteyiz. İsmail Rahmi Paşa'nın 5 Temmuz 1848 tarihli yazısı bize Trabzon'da uygulamanın nasıl bir sonuç ortaya çıkardığı konusunda önemli bilgiler vermektedir.

Buna göre İsmail Rahmi Paşa, hiç ihtiyacı ve bu konuda liyakati olmadan Trabzon eyaletinde Tanzimat'ı uygulamaya memur edildiğini, hazinenin menfaatleri ve halkın da asayişini için eyalette çalıştığından ve bu konuda eyaletin değişik yerlerinden gelen teşekkür yazılarını takım takım Bab-ı Âli'ye takdim ettiğini ve bu güne gelinceye dek hiçbir yerden uygulamaya karşı bir hareketin ve en ufak bir sızıltının ortaya çıkmadığını ve herkesin kendi işi ile meşgul olduğunu fakat son yirmi otuz günden beri bazı *erbab-ı iraz-ı icra-ı garezü-ü nefsanîyet hülya-i fasidesiyle* vergiden şikayet ettiklerini ve bazılarını da kendilerine destekçi aldıklarını ve her geçen gün hakkında iftiralarda bulduklarını hatta birinin iki kıta mazhar tertip ederek İstanbul'a gönderdiği ifade etmektedir.⁵³⁷ Bunun üzerine İstanbul'da ise bunlara itibar edilemeyerek Muhsin Efendi'nin durumu incelemek için buraya memur tayin edilmiş ve burada gerekli incelemeleri yapmıştır. Burada, İsmail Rahmi Paşa'nın bir kusuru olmadığı anlaşılmış fakat kendisi hakkında şikâyet edenlerin de tedip edilemediği bu durumda bu kimselerin daha da şımarmalarına ayrıca İstanbul'da

⁵³⁵ BOA, İ. MSM., 87/2478, 11 Ra 1264/ 16 Şubat 1848, Lef. 1.

⁵³⁶ BOA, İ. MSM., 87/2478, 6 R 1264/ 12 Mart 1848, Lef. 3.

⁵³⁷ İsmail Rahmi Paşa'nın reformlarına karşı şehirde ortaya çıkan muhalefeti Fransız kaynaklarında da görmek mümkündür. Konsolos Clairambault, İsmail Paşa'nın yeni vergi uygulamalarının vilayette kendisine karşı yoğun bir muhalefet geliştirdiğini, bazı kesimlerin bir araya gelip aralarında bir temsilci seçerek bunu İstanbul'a göndermek üzere olduklarından, valinin ise bu kimselerin elindeki belgeyi yırtmamaları karşısında hapse atılacakları tehdidinden bahsetmektedir. Konsolos bu Müslüman ve gayrimüslim kimselerin diğer konsolosluklarda olduğu gibi kendini de ziyaret ettiğini ve durum hakkında bilgi verdiğini, içlerinden birinin tutuklanması halinde bütün halkın ayağa kalkacağını yazmaktadır. Konsolos ise bu şekilde resmi işlere diğer konsolosların da cevapladığı gibi müdahale edemeyeceğini fakat valiyi bu halkın istekleri konusunda bilgilendireceğini ve bu mektubun gönderilmesi ile meşgul olacağını söylemiştir. Bu amaçla konsolosluğun şansölyesi Outrey'i vali konağına gönderdiğini yazmaktadır. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Aupick'e, 21 Haziran 1848.

sahip olduğu itibarın da yıpranmasına neden olacağını belirtmektedir. Vergi meselesinden doğduğu anlaşılan bu durumda Rahmi Paşa buraların vergisinin diğer yerlere nispetle fazla olmadığını bu konuda Muhsin Efendi ve defterdar Raşid Bey'in merkeze sundukları defter gereğince bir miktar verginin af ve tenzilinin mümkün olduğu ve karışıklığa sebep olanların da cezalandırılmaları gerektiğini ifade etmektedir.⁵³⁸

Diğer bir açıdan bakıldığında İsmail Rahmi Paşa'nın kendini savunması olarak da anlayabileceğimiz bu yazı, yeni vergi sisteminden hoşnut olmayanların şikâyetlerini başkente bile ilettiklerini ve bunun da İsmail Rahmi Paşa'nın gerek devlet gerekse de halk nazarındaki itibarının ve idaresinin sorgulanmasına neden olacağını göstermektedir. Muhtemelen bu ve bunun gibi hadiseler nedeniyle Trabzon Eyaleti'nin idari yapısında önemli bir dönemi başlatan Rahmi Paşa'nın valiliği sona ermiştir.⁵³⁹ İsmail Rahmi Paşa aslında tam devletin istediği gibi Tanzimat reformlarını eyalette uygulamaya çalışan bir devlet adamıydı. Trabzon'daki valiliğinin kısa sürmesinde, hükümetin Tanzimatın uygulanması sürecinde Tanzimat'tan çok Tanzimat'ı uygulayanları değiştirmeyi yeğlemesi⁵⁴⁰ ve bahsettiğimiz belgeden anlaşıldığı kadarıyla vali ile eyaletin ileri gelenleri arasında bir soğukluğun olması etkili olmalıdır.⁵⁴¹

⁵³⁸ BOA, A. MKT., 137/76, 3 Ş 1264/ 5 Temmuz 1848.

⁵³⁹ Fransız konsolosu valinin görevinden alınmasında görevi süresince gösterdiği zayıf yönetim ve vergi meselesinden dolayı Trabzon halkı ile yaşadığı sürtüşmenin etkili olduğunu belirtir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c.6, Clairambault'dan Baron de Bourqueney'e, 27 Temmuz 1848; Rahmi Paşa'nın valiliğinin Temmuz 1848 tarihinde sona erdiğini anlamaktayız. Çünkü bu tarihte yapılan yazışmalar Trabzon'a yeni bir valinin atanmasından bahsetmekte ve yeni gelecek olan valinin eskiden kalan bazı sorunlar ile ilgileneceğini belirtmektedir. BOA, İ. DH., 176/9538, 25 Ş 1264/27 Temmuz 1848.

⁵⁴⁰ Tanzimat sürecinde yeniliklerin uygulamaya konulmasında başarısızlığın sorumluluğu devleti üst düzeyde temsil eden valilere yüklenmiştir. Valilerden eski alışkanlıklarını bırakarak tüm yönetim kademelerinde halk ve hazine yararına işler yapmaları istenmiş, bu olmayınca eyalet yönetimi eskisinden daha sık el değiştirir olmuştu. Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 192.

⁵⁴¹ Bu konuda Fransız konsolosu Calairambault'nun tespitleri dikkate değerdir. Clairambault Tanzimat'ın Trabzon'da kesin olarak uygulanması hakkında şunları belirtmektedir. Tanzimat düzeninin 1848 Martından itibaren Trabzon'da uygulamaya başlandığını, ayrıca İsmail Paşa'nın uygulamaları yapış şeklinin bölgede etkili olan ağa, bey, ayan ve diğer nüfuzlu kişilerin muhalefetine doğuracak bir biçimde uyguladığını yazmaktadır. İsmail Paşa'nın önceleri bu kimseler ile iyi ilişkiler içinde bulunduğu fakat şimdi eski etkinliğini yitirdiği, bu yeni Tanzimat düzeni ile ayrıcalıklarını yitiren bu zümreleri dahil edecek araçlardan da mahrum olduğu belirtir. Paşanın bu durumunun farkında olduğu bundan dolayı şehirdeki konsolosluklar ile iyi ilişkiler geliştirmeye çalıştığı belirtir. Bunun yanında paşanın konsoloslar ile bu beyler arasındaki iyi ilişkilerden hem kendi hem de Osmanlı Devleti adına istifade etmeye çalıştığından, bu şekilde de kendi etkinliğini de devam ettirmeye çalıştığını belirtir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Baron de Bourqueney'e, 6 Mart 1848; Sarıoğlu, a.g.t., s. 48.

2.2.2.2. Bir Geçiş Dönemi Olarak Hayrettin Paşa'nın Valiliği

İsmail Rahmi Paşa'nın Trabzon valiliğinden ayrıldığı dönemde yukarıda bahsettiğimiz vergi meselesinden bazı ileri gelenlerin neden olduğu karışıklığın devam ettiğini anlamaktayız. Bu konuda Defterdar Raşid Efendi ve Muhsin Efendi'nin yazdığı tahriratta, Karahisar-i Şarki Kaymakamı Kethüdazade Emin Ağa, Lazistan Kaymakamı Mehmed Ağa ve diğer bazı kaza müdürlerinin yaptığı yolsuzluklardan bahsedilmektedir. Defterdar ve Muhsin Efendi ayrıca bölgedeki ağalığın ne kadar güçlü olduğunu, bunların halka çektirdikleri cefadan da bahsetmektedir. Fakat anlaşıldığı kadarıyla yolsuzluğu tespit edilenler eyalette ileri gelen kimseler olduğundan bunların tedibinin yeni karışıklıklara neden olacağından bahsetmektedir. *Erkan-ı Eyalet* olarak belirtilen ileri gelenlerin ne kadar güçlü oldukları ve bunların tedip edilmesinin çekincelerinin dile getirildiği bu raporda bunlardan başka Nüfus Nazırı Tahir Efendi, Evkaf Müdürü Asım Efendi, Maçkalı İzzet Ağa ve Ermeni Kocabaşlarından Mazlum adlı zımminin halkın ayaklanmasına ön ayak oldukları ve halkın da bundan dolayı şımarmasının önüne geçmek için valinin değişmesi durumunda bu kimselerin üç dört ay başka bir yere nefyedilmelerinin münasib olacağından bahsedilmektedir.⁵⁴² Bu tahrirata yazılan cevapta ise İsmail Rahmi Paşa'dan şikayet ederek halkı kışkırtan kimselerin münasip bir yere nefyedilmeleri için İsmail Rahmi Paşa'nın yerine Hayrettin Paşa'nın tayin edildiği ve bir an önce görev yerine gitmesi gerektiği belirtilmiştir.⁵⁴³ Bununla birlikte yolsuzluğu görülenlerin İsmail Rahmi Paşa tarafından tedip edilmeleri gerektiğini belirtse de bunun yapılmasının halk arasında karışıklığa neden olacağına anlaşılmaması üzerine, bunların kabahatlerinin ortaya çıkarılarak Muhsin Efendi'nin İstanbul'a dönmesinden sonra vali tarafından İstanbul'a gönderilmeleri ve buradan gerekli işlemin yapılarak nefyedilmeleri ve bu hususta yeni valinin bazı girişimlerde bulunmasının gerekliliği ifade edilmektedir.⁵⁴⁴

Belgelerden anladığımız kadarıyla yeni vali Hayrettin Paşa zamanında da kaymakam ve kaza müdürlerinin neden olduğu karışıklıklar devam etmiştir. Bu konuda

⁵⁴² BOA, İ. DH. 175/9538 18 Ş 1264/20 Temmuz 1848. Lef 1.

⁵⁴³ İsmail Rahmi Paşa yerine Hayrettin Paşa'nın tayin edilmesinde onun daha önceki görevlerinde göstermiş olduğu başarıdan ve görevini iyi yapmasından bahsedilmektedir. BOA. C. DH. 44/2153 Evahir-i Şaban 1264/31 Temmuz 1848.

⁵⁴⁴ Bundan başka aynı belgede Trabzon naibinin Hazine Darzade Osman Paşa zamanından beri görev yaptığı, görevinde çok fazla süre kaldığı halk arasında bazı karışıklığa neden olduğu ve bunun gibi kimselerin eskisi gibi menfaat elde edemediği, Tanzimat düzenine taraftar olmadığından bu düzene aykırı bazı davranışlarda bulunduğu belirtilerek azl ve tedip edilmesi gerektiği yazılmıştır. Bunun yerine ise İstanbul'dan muktedir birinin, eyaletin gelirlerinden alınacak 36.000 kuruştan aylık olarak 3.000 kuruşa gelen bir maaş ile tayin edildiği belirtilmektedir. BOA, İ. DH. 175/9538, 25 Ş 1264/27 Temmuz 1848. Lef 2.

Hayrettin Paşa ile Defterdar Raşid Efendi'nin müştereken hazırladıkları tahrirat bize sadece kaza müdürleri ve kaymakamların neden oldukları karışıklıkları değil Tanzimat'ın uygulamasının bir yıldır başladığı Trabzon'daki durumu açıkça ortaya koymaktadır. Vali ve defterdar özetle şu hususlar üzerinde durmaktadırlar.

Nizamata gereğince eyalette olan kazalara kura-i şeriye usulüne göre azalar tayin olunarak meclisler oluşturulmuş fakat bazı kaymakam ve kaza müdürlerinin uygunsuzlukları nedeniyle azl ve tebdil edilmiştir. Bunun, yürürlükte olan nizama ve emsallerine aykırı olduğu belirtilmekle birlikte buna neden olan gelişmeler de, halkın verginin ağırlığı nedeniyle ayaklanması ve eyaletin güvenliği kaybolması, hazinenin gelir kaynağı olan aşar, vergi ve birkaç madenin idaresi ve amele tedarikinde sıkıntıdır. Bundan dolayı Anadolu Ordu-yu Hümayununa havale edilen 25 Yük bu kadar bin kuruş akçe Mart ayından beri ⁵⁴⁵ tahsil olunamadığından buraca baskı yapılmakta ve ayrıca gerek Bahriye gerekse de Anadolu Ordusu tarafından bazı memurlar buraya gelip sayım yapmaktadırlar. Bazı kaza müdürleri ve kaymakamlar halka zulm ederek hem halkın Tanzimat'tan soğumasına hem de kendilerinden nefret etmelerine neden olmaktadır ki bundan dolayı pek çok kimse şikayet için Trabzon'a gelmiş ve gelmektedir. Vali ve defterdar, hem bu kadar kimsenin Trabzon'da ikamet ettiremeyeceği hem de bir davanın iki üç ayı alacağını belirterek davacıların şimdilik vekil göndermekle yetinmelerinin ve daha sonra icabına bakılmasının, gerek yukarıdaki nedenler gerekse de buraların asayişini sağlanamadı denilmemesi için bazı kaymakam ve kaza müdürlerinin bazılarının değiştirme, bazılarının istifa ve bazılarının da azl ve tebdil suretiyle yerlerine yenilerinin atandığını ve bu şekilde Trabzon'a birikmiş halkın mahallerine gönderildiğini ifade etmişlerdir. Fakat burada tayin edilenler arasında bazı memurların olduğu anlaşılmaktadır ki bunun daha fazla bir denetimi mümkün kılacağından bahsedilmektedir.⁵⁴⁶

Vali ve defterdarın tahriratına Meclî-i Vala'ca yazılan cevapta ise vali ve defterdarın böylesine bir uygulama yapmalarının nizama aykırı olduğundan bahsedilerek bunun bu defalık, ileri sürülen mazeretlere istinaden olabileceği; fakat bundan sonra bu şekilde tebdili lazım gelenler olursa durumun merkeze bildirilerek daha sonra gerekli

⁵⁴⁵ Burada Mart ayı "sene-i mübareke Martı" olarak gösterilmektedir. Bu tarih büyük bir ihtimalle Tanzimat'ın Trabzon'da uygulanmaya başlandığı 1264 Martı olarak görünmektedir. BOA, İ. MSM. 87/2477, 6 Ra 1264/11 Şubat 1848.

⁵⁴⁶ BOA, İ. MVL. 128/3346, 13 Ca 1264/17 Nisan 1848.

işlemin yapılması gerektiği önemle belirtilmiştir.⁵⁴⁷ Ayrıca valilerin ve diğer memurların dairelerinden müdür ve kaymakam tayin edilmesinin nizamata aykırı olduğu belirtilerek bunun vuku bulmamasına itina edilmesi istenmiştir. Bununla birlikte Trabzon'un İstanbul'a yakın olması ve vapurların da işlemesi nedeniyle yazışmaların daha hızlı yapıldığından, herhangi bir uygunsuzluk durumunda bunun merkeze bildirilmesi vurgulanmıştır.⁵⁴⁸

Buradan anlaşıldığı kadarıyla, İsmail Rahmi Paşa'nın valilikten azli ve Edirne'ye tayiniyle yerine geçen Hayrettin Paşa'nın⁵⁴⁹ valiliğinin başlangıcında İsmail Rahmi Paşa zamanında kalan bazı meseleler ile karşılaşmıştır. Dolayısıyla Tanzimat'ın yürürlüğe girmesi konusunda halk tarafından nasıl bir şekilde karşılandığı sorusuna Trabzon örneğinde bir cevap aradığımızda, belgelerin bize gösterdiği ölçüde, gerek yeni vergi uygulamalarının gerekse de kaymakam ve kaza müdürlerinin yaptığı yolsuzluklar nedeniyle halk arasında bir karışıklığın ortaya çıktığını görmekteyiz. Bizzat vali ve defterdarın da ifade ettiği gibi ortaya çıkan tabloya göre Trabzon'da iskânı mümkün olmayan ve davalarının muhakemeleri de oldukça uzun bir süre alacağına benzeyen şikâyetçi bir kitlenin varlığı ve belki de daha önemlisi “*sene-i mübareke Martı*” olarak denilen Tanzimat'ın Trabzon'da başlangıç tarihinden itibaren pek çok verginin gereği gibi tahsil edilemediği gerçeği, yaklaşık yedi sekiz yıl gecikme ile Trabzon'da uygulamaya konulan Tanzimat'tan ilk dönemlerde istenilen neticenin alınamadığını göstermektedir. Dolayısıyla yeni sisteme geç dahil olan Trabzon'un bunu benimsemesinin biraz daha müddeti gerektireceği ve yine valilerin ifadesiyle yeni düzeni benimsemede Edirne ve Hüdâvendigar Eyaletlerinden daha hazır olma beklentisinin ilk dönemlerde pek de gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.

Hayrettin Paşa'nın faaliyetlerine ilişkin elimizde fazla belge olmamasından yeni paşanın döneminde ne gibi faaliyetlerde bulunduğu dair pek bir bilgimiz yoktur.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Aslında 11 Mart 1847 tarihinde vali ve defterdara gönderilen, kazalarda bulunan mütesellim, ayan ve saireden uygunsuzlukta bulunanlar olursa bunu kendi başlarına halletmemeleri bu konuda gerekli incelemeleri yapmaları ve bunu merkeze bildirmeleri gerektiği yazılmıştı. BOA, İ. MSM. 87/2471, Lef 1.

⁵⁴⁸ BOA, İ. MVL. 128/3346, 26 Ca 1264/30 Nisan 1848; Aslında burada bir yetki tartışmasının olduğu anlaşılmaktadır. Hatırlanacağı üzere İsmail Rahmi Paşa, Tanzimat'ı eyalet dâhilinde uygulayacak listeyi merkeze göndermiş ve daha sonra da bu liste onaylanarak yürürlüğe girmişti. Dolayısıyla buradan da anlaşıldığı kadarıyla vali ve defterdarın merkezin onayını almadan kendi başına kaza müdürü ve kaymakam değişiklikleri yapmaları bu uygulamaya göre vali ve defterdarın yetkilerini aşması olarak da yorumlanabilir.

⁵⁴⁹ BOA, A. TŞF., 4/92, 28 Ş 1264/30 Temmuz 1848; TŞS, 1974, s. 25-26

⁵⁵⁰ Fakat Hayrettin Paşa valiliğinin başlangıcında Tanzimatın ilkeleri doğrultusunda hareket edeceğini beyan etmekteydi. TŞS, 1974, s. 25-26

İsmail Rahmi Paşa'nın yoğun valilik dönemine nazaran daha sakin geçtiği anlaşılan Hayrettin Paşa'nın valiliği 1850 yılının Martına⁵⁵¹ kadar devam etmiştir. Tanzimat sürecinde Trabzon'da İsmail Rahmi Paşa gibi yoğun bir çalışmanın içinde olan diğer bir vali de Hayrettin Paşa'nın halefi Bekir Rüstem Paşa'dır.

2.2.2.3. Bekir Rüstem Paşa'nın Faaliyetleri

Bekir Rüstem Paşa'nın Trabzon valiliği Cemazeyilahir1666/ Nisan 1850 tarihinde başladı.⁵⁵² Bekir Rüstem Paşa Trabzon'a varışından sonra aynı ayın onuncu günü adet olduğu üzere ulema, vücut, hanedan, İslam ve reayanın hazır olduğu valilik konağı önünde gelerek burada valilik fermanını okumuş ve valilik görevine başlamıştır.⁵⁵³ Bekir Rüstem Paşa'nın Trabzon valiliği 1849 yılında Osmanlı taşra idaresinde yapılan yeni bir düzenlemeye denk geliyordu. Tanzimatın ilanından beri on yıl geçmiş olmasına rağmen istenilen sonucun alınamaması Tanzimatçıları eyalet idaresini yediden düzenleyen bir yönetmelik hazırlamaya sevk etti. 68 maddeden müteşekkil olan bu yönetmelik ile eyalet merkezlerinde birer "Eyalet Meclisi" kurulması öngörülüyordu.⁵⁵⁴

2.2.2.4. Trabzon'da Meclis-i Kebir'in Oluşturulması

Bekir Rüstem Paşa'nın valiliğe atanmasından sonra Trabzon'da Tanzimat düzeninin oturması için hemen çalışmaya başladığını görmekteyiz. Mayıs 1850 tarihli tahriratında paşa, üç yıldır yeni düzene geçen Trabzon'daki durum hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.⁵⁵⁵ Burada Rüstem Paşa ilk olarak meclis riyasetine Eski Sivas Defterdarı Said Bey veya İstabl-ı Amire müdürlüğü payelilerinden İzzet Bey'den birinin tayin olunmasını talep etmektedir.⁵⁵⁶ Bunun yanında idari durum konusunda da, Trabzon Eyaleti'nin "*eyaleti mevaki-i nazikeden*" olduğunu belirterek burada idarenin tam anlamıyla nizama oturmadığını, valiliğin değişiminde kaza müdürlerinin de değiştiği ve yerlilerden istihdam olunmak yolunun tutulduğunu ve her bir değişiklikte valilerin bir

⁵⁵¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Aupick'e, 28 Mart 1850.

⁵⁵² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Aupick'e, 24 Nisan 1850; Rüstem Paşa'ya yazılan hükümde Tanzimat'ın ilkelerine göre hareket etmesi istenmekteydi. BOA, C. DH., 83/4105, 29 Ra 1266/12 Şubat 1850.

⁵⁵³ BOA, A. MKT. UM, 13/61 13 C1266/26 Nisan 1850.

⁵⁵⁴ Bu talimatnamenin değerlendirmesi için bkz. Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, Ankara: İmge Kitabevi, 2007, s. 274-285.

⁵⁵⁵ BOA, A. MKT. UM., 15/13, 1 B 1266/ 13 Mayıs 1850.

⁵⁵⁶ 1849 Nizamnamesiyle eyalet merkezlerindeki meclislerin başkanlığı validen alınıyor, vali derecesinde doğrudan merkezden atanan birine veriliyordu. Çadırcı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, Ankara: İmge Kitabevi, 2007, s. 292.

tarafı kayırmasının adet haline geldiğini, kedisinden de aynı şekilde muamele bekleyenler olduğunu ve üzerinde baskı kurduklarını, bazı müdürlerden şikâyet geldiğini ve değiştirilmesi lazım gelen müdürlerin seleflerde gördüklerinin icrasına mecbur olacaklarından bunun da eşitlik muadeleti seniyyesine ve nizamlara uygun olmayacağı ve böyle yapılması durumunda da bunun bazı dedikoduya mahal vereceğinden, meclisi toplanması durumunda burada müdürlerin azl, tebdil ve muhakemesi gibi gerekenlerin icra kılınması ve tevkif edilmeleri zorunluluğundan bahsediyordu.

Bekir Rüstem Paşa, kendinden önceki valilerin dönemiyle ilgili değerlendirmeler de yapmaktadır. Ona göre selefleri İsmail Rahmi Paşa ve Hayrettin Paşa bu havalinin durumu hakkında her şeyi merkeze bildirmiş ve gereğinin yapılması konusunda gerekli pusulalar onlara verilmiş ise de bunun da yapılması meclisin oluşturulmasıyla alakalıdır. Paşa yöneticiler hakkında da bazı sorgulamalarda da bulunarak bunlar hakkındaki şeyleri yazmasının bazılarının zedeleyeceği, bazılarını rahatsız edeceği ve bazılarının da tevkifine neden olacağından bahsederek⁵⁵⁷ idarenin iyi bir şekilde işlemesi, dedikodu gibi şeylerin bertarafı ve her bir hususun nizamına göre yapılması için meclisin hemen şu günlerde teşkil ve irsaline şiddetle ihtiyaç olduğundan bahsederek meclisin teşkili için izin istemektedir.

Bekir Rüstem Paşa tahriratından anladığımız kadarıyla yeni vali Trabzon'da otoritesini tesis etmeye çalışmaktadır ve eski valiler dönemindeki uygulanan ve adet halini alan uygulamalar karşısında direnerek tesis edilecek bir meclis vasıtasıyla üzerindeki mesuliyetten kurtulmaya çalışmakta ve bu idari yapıdaki bozukluklara karşı mücadelede meclisin iradesine ihtiyaç duymaktadır.⁵⁵⁸ Nitekim Bekir Rüstem Paşa'nın bu konudaki

⁵⁵⁷ “Havali-i merkumenin ahval-i sabika ve lahikası kaleme alınmak lazım gelse hak ve hukukiyetini tarif ve işardan aciz olacağımdan başka evliya-ı umur efendilerimin ezhan-ı alileri tahdiş ve sair umurun tesviyesine sebep-i tevkif olacağı dahi bil cümle vükela-i fiham hazıratının malumları olduğundan artık bu babda abid-i acizanelerinin arz ve işarı berduşların tasdiî demek olacağından...” BOA, A. MKT. UM., 15/13, 1 B 1266/13 Mayıs 1850.

⁵⁵⁸ Aslında biraz daha derinlemesine incelendiğinde ve 1849 Nizamnamesi dikkate alındığında, Burada Bekir Rüstem Paşa'nın vurguladığı meclis teşekkülünün bir otorite eksikliğinden kaynaklandığı anlaşılır. Zira Bu nizamnameye göre valilerin yetkileri önemli oranda azaltılmıştı ve Eyalet Meclisleri'nin başkanlığı da merkezden gönderilen vali derecesinde birine verilmişti. Bu bağlamda daha meclisin teşkil edilmediği Trabzon'da Rüstem Paşa'nın 1849 Nizamnamesi'nin uygulamalarından etkilenmiş olması muhtemeldir. Fakat bu uygulama uzun ömürlü olmamış 1852'de valilere tekrar eski salahiyetleri iade edilmiştir. Eren, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, s. 68-69; İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Ankara: TTK, 2011, s. 19; Çadırcı, **Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması**, s. 284; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 2007, s. 382; Roderic Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)**, çev. Osman Akinhay, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005, s. 143.

ısrarının Haziran 1850 tarihli bir tahriratta devam ettiğini görmekteyiz. Bu tahriratta eyalet yönetimindeki yozlaşmanın başka örneklerini de belirtmektedir. Valiye göre halkı sert mizaçlı olan eyalette karışıklık ve düzensizlik eksik olmamıştır.⁵⁵⁹ Bazı eski valiler (Hazine Darzade Osman Paşa) kendi çıkarları için eyalet ahalsinin pek çoğunun halkın evini barkını yakmış ve yıkmış olduğunu halktan bazılarının da can ve mal acısıyla isyan ettiğini bazı eski valilerin de bu kimseleri karşı müsamahakâr davrandığını ve bunların geniş bir serbestiyet kazandıklarını belirtmektedir.⁵⁶⁰ Fakat yaşı gelenlerin redif kaydedilmesi kural iken Trabzon tüccarından bazılarının çocuklarını redif kaydettirmek istemediklerini, selefi Hayrettin Paşa'nı onları muaf sayarak ve bu kuralı burada tamamen uygulamayı pek çok neferi kaza ve kuradan aldığını belirterek kendinden de aynı şekilde usulsüz davranmasını beklediklerini ifade etmektedir. Rüstem Paşa bunları dikkate almadığını, eğer almış ve kendinden önceki valilerin yolundan gitse kurallara aykırı hareket ederek mesuliyet almış olacağını ve bundan dolayı burada teşkiline şiddetle lüzum olan bir meclisin kurulmasının hem halkı hem de kendisini baskıdan, tacizden ve sorumluluktan kurtaracağını belirterek meclisin tesisi için izin istemekte ve gerekli memurların atanmasını talep etmektedir.⁵⁶¹

2.2.2.5. Meclis Üyelerinin Maaş Meselesi

Trabzon'da meclisin oluşturulması konusunda en fazla öne çıkan konulardan biri memurların maaş meselesi idi. Meclisteki memurların maaşlarının nereden karşılanacağı önemli bir sorundu.⁵⁶² Bekir Rüstem Paşa'nın Trabzon'da bir meclis kurulmasına yönelik olarak yazdığı tahriratta meclis üyelerine verilecek maaşların nasıl karşılanacağı ve bunların miktarlarının ne olacağı belirtmektedir.⁵⁶³ Paşanın taleplerinin çok geçmeden

⁵⁵⁹ “Trabzon Eyaleti'nin ahailerinin öteden beri huşunet ve ruûnetle muttasıf ve müştehir buldukları ve ekser hususda ihtilal ve ifsaddan hali Dersaadetçe şöhret bulmuş ise de...” BOA, A. MKT. UM., 15/13, 1 B 1266/ 13 Mayıs 1850.

⁵⁶⁰ Bekir Rüstem Paşa'nın bu yakınmalarına neden olan Trabzon'da ileri gelenlerin güçlerini devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Hatta çelişkili görünmekle birlikte Bekir Rüstem Paşa Kalcızade Mehmed Ağa'yı Eyalet Meclisi'nde azalığa tayin etmiştir. Hayrettin Paşa zamanında Akçaabad Müdürü olan Mehmed Ağa'nın yerine ise Emin Efendi getirilmiş, Emin Efendi'nin de Trabzon-Erzurum yolunda görevlendirilmesi üzerine diğer bir yerli ve güçlü aile olan Sakazadelardan Mehmed Ağa vekil bırakılmıştır. Bkz. TŞS, 1974, s. 34 (28 S 1266/13 Ocak 1850) ve s. 36 (17 Ra 1266).

⁵⁶¹ BOA, A. MKT. UM., 19/70, 11 Ş 1266/22 Haziran 1850.

⁵⁶² Sarıoğlu, a.g.t., s. 55.

⁵⁶³ Bekir Rüstem Paşa meclis maaşlarına karşılık olarak gelecek varidatın eksik olması durumunda bunu bizzat kendi maaşından karşılamayı teklif etmektedir. Ayrıca meclis azalarının maaşları konusunda daha önce Yanya Eyaleti'nde teşkil olunan meclis azalarının maaşlarının karşılığını da kendisinin bulduğunu ve bu konuda tecrübeli olduğunu belirtmektedir. BOA, İ. MVL., 182/5480, 17 L 1266/26 Ağustos 1850. Valinin meclisin teşkilinde bu şekilde fedakâr bir teklifle hükümete başvurması, Trabzon'da meclisin teşekkülüne ne

karşılık bulunduğunu görmekteyiz. Ağustos 1850 tarihi Trabzon valisine gönderilen şukkadandan anladığımız kadarıyla Trabzon'da meclisin oluşturulmasına karar verilmiş ve meclis azalarının alacakları maaşların karşılığı belirlenmeye çalışılmıştır.⁵⁶⁴ Buna göre Trabzon eyaletinde teşkil olunan meclis-i kebir reisi ve aza ve katiplerine verilecek maaş için Trabzon defterdarı müştereken bir tahrirat kaleme almış ve burada eyalette henüz vaz olmayan bazı vergiler karşılık gösterilerek memurların maaşları meclisin masraflarına karşılık bulunmaya çalışılmıştır. Fakat gösterilen bu kaynakların memurların maaşları ve masraflar için uygun olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca Trabzon Defterdarlığı, eyaletin mali işlerinin fazla ağır olmamasından dolayı eyaletin umur-u maliyesi Mal Katibi Amir Bey'in idaresine verilmiş, Amir Bey'in yerine Mal Katibi Mustafa Efendi'nin ve Mustafa Efendi'nin yerine de Trabzon'dan (yerliden) Halil Efendi'nin tayini ve Meclis kitabetine de Tahrirat Baş Katibi Hüsnü Efendi'nin tayin edilmiştir. Daha sonraki yazışmalarda da meclisin mali yapısı ve üyeleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ekim 1850 tarihli diğer bir şukka meclisin masrafları için üç yük 8.000 bu kadar kuruş karşılık gösterilmiş ve bundan defterdar ve mal kâtibî geliri düşüldüğünde iki yük 96.000 bu kadar kuruş kalacağı ve bunun meclis memurlarına ise bir senede maaş olarak verilemeyeceği belirtilmektedir. Ayrıca karşılık gösterilen varidata halkın muhalefeti meclisin teşkilini geciktirmesini akla getirirse de bu varidatın dedikoduya neden olmayacağı ifade edilerek meclisin süratle teşkil edilmesi vurgulanmaktaydı. Bu belgeye göre Meclis'in riyasetine Nafia Meclis azasından ve İstabl-ı Amire müdürlüğü payelilerinden Ethem Bey 7.500; azalığa ise Medine-i Münevvere kadısı sabık Şükrü Efendi⁵⁶⁵ 2.500; Meclisin başkâtipliğine Trabzon Eyaleti Tahrirat Baş Kâtibî Hüsnü Efendi'nin 2.500 kuruş maaş ile tayin edilmiş ve rütbesinin 4. dereceden 3. dereceye terfii edilerek kendisine nişan verilmiştir. Meclisin teşkilinden asıl amacın eyaletin idari, mali ve güvenlik işlerinin yolunda yürümesi ve herkesçe takdir edilecek bir şekilde yürütülmesi olarak belirtilmektedir.⁵⁶⁶ Bunun için meclis üyeleri vergi salınması ve toplanması gibi konularda kimseye gadr getirmeden veya adam kayırmadan, devlet yararına çalışacaklarına dair Müslümanlar kadı ve müftü önünde, gayrimüslimler ise

kadar önem verdiğini göstermektedir. Nitekim Bekir Rüstem Paşa'nın meclisin oluşturulması konusundaki çabaları nedeniyle kendisine nişan verilmiştir. Bkz. Sarioğlu, a.g.t., s. 54.

⁵⁶⁴ BOA, A. MKT. UM., 26/31, 11 L 1266/ 20 Ağustos 1850.

⁵⁶⁵ Şükrü Efendi'nin Mart 1851 tarihinde Meclis üyeliğinden ayrıldığını ve yerine Trabzon Kadısı Mustafa Bey'in tayin edildiğini görmekteyiz. BOA, İ. MVL. 222/7480, 25 Ca 1267/28 Mart 1851; BOA A. MKT NZD 19/36, 20 M 1267/ 25 Kasım 1850; BOA. A. MKT. MVL 46/59, 24 C 1267/26 Nisan 1851.

⁵⁶⁶ BOA, A.MKT.NZD., 15/66, 2 Z 1266/9 Ekim1850; BOA, A. MKT. UM, 11/61, 11 Ca 1266/ 25 Mart 1850.

kendi dinlerine göre yemin edeceklerdi.⁵⁶⁷ Trabzon'da da meclis üyelerinin görevlerini iyi yapacaklarına dair yemin ettiklerini görmekteyiz.⁵⁶⁸

Trabzon'da teşkil edilen meclisin azaları konusunda; meclisin defterdar, kadı müftü, tahrirat ve mal baş katibi ve meclis azasından oluşmakta ve kadı da azadan sayılmakla birlikte umur-u şeriye ile meşgul olacağından yerine ilmen kiramdan birinin tayini faydalı olacaktır. Bunların yanında vücut-u memlekette olarak Müslümanlardan dört Hıristiyanlardan iki ve ileri gelenlerden seçilen bir kişi meclisi oluşturacaktır.⁵⁶⁹

Trabzon eyalet meclisinin maaş konusunun yukarıdaki gibi miktarının belirlenmesine rağmen bu miktarın nereden elde edileceği konusunda bir belirsizliğin olduğu görülmektedir. Diyebiliriz ki meclis ile merkez arasındaki yazışmaların en önemli konularından biri maaş meselesi idi.⁵⁷⁰ Zira Bekir Rüstem Paşa, meclis üyelerinin maaşları konusundaki taleplerini dile getirirken Trabzon eyaletinin idaresinin şimdiye kadar kurallara göre yapılamadığını ve eyaletten toplanan vergilerin de istenilen ölçüde düzenlenemediğini dile getirmektedir.⁵⁷¹ Dolayısıyla vergi konusunda da bir karmaşanın yaşandığı eyalette meclis memurlarına tahsis edilecek maaş konusunda da süregelen bir sıkıntı ortaya çıkmıştır. Mart 1851 tarihli diğer bir belgeye göre memur maaşları konusunda kaynak arayışları sürmektedir. Buna göre memur maaşları hakkında 3 Yük 68.000 kuruşun iki Yük 96,000 kuruşu varidatı hazineye karşılanacaktır. Fakat bu miktardan tahsisine dair kayıt bulunmayan bazı memurların maaşlarıyla karşılık olamayacak ihtisab rüsumu fazlası düşüldüğünde kalan bir yük 86.000 kuruştur. Bunun da bir Yük 44.300 kuruşu adet-i ağnam rüsumat bedelatı, 7.860 kuruşu sandık emini, 6.000 kuruşu meclis katibi maaşları ve 27.900 kuruşu ise lağvedilecek Vakfikebir ve Yomra nahiyelerinin zabtiye, müdür ve katip maaşları ile kırtasiye behasıdır. Fakat bu müdürlüklerin lağvı ve 1267 (1850-1851) senesinden itibaren bahsedilen vergilerin tekrar alınması kesin olmadığından bu konuda kalan bir yük 86.000 kuruşun eyaletten başka bir

⁵⁶⁷ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 37.

⁵⁶⁸ Trabzon meclisi azalarının rüşvet almama konusunda yemin etmeleri ile ilgili merkezden gönderilen emir doğrultusunda Trabzon meclisinde de bu usulun uygulandığı, Trabzon meclisi azasıyla eyalet dâhilindeki kaza meclisindeki aza ve naib, müftü, müdür, katip, ulema, şeyh, imam ve hatiplerin katılımıyla Cemaziyelevvelin onuncu günü Meclis-i Umumi'nin toplandığı, bu mecliste bu konudaki emrin okunduğu ve azaların bu meclis önünde tek tek yemin ettikleri belirtilmektedir. BOA, A. MKT. UM., 11/61 11 Ca 1266/ 25 Mart 1850.

⁵⁶⁹ BOA, A. DVN., 66/8, 26 S 1267/ 25 Aralık 1850.

⁵⁷⁰ Bu sadece Trabzon eyaleti için değil diğer eyaletler için de geçerli idi ve maaş konusu merkez ile taşra arasındaki en önemli yazışma konularından biriydi. Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 38-39.

⁵⁷¹ BOA, İ. MVL., 182/5480, 17 L 1266/26 Ağustos 1850.

kaynaktan tahsili ve bunun hazineye bildirilmesi ifade edilmekteydi.⁵⁷² Bir yıl sonra, meclis memurlarının maaşlarına karşılık olmak üzere Karahisar-i Şarki, Ordu ve Gümüşhane sancaklarından bazı vergilerin gösterildiği anlamaktayız. Fakat bu vergilerden bazılarının alınmasının mümkün olmadığı, bazılarının da vergi ve diğer varidat ile alınmış olduğundan alınması mümkün olanların ihalesi ve idaresi, elde edilemeyen vergilerin fesh ve silinmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Ali Kavas adlı birinin zimmetinde olan paranın kuralına göre alınması belirtilerek vergiler adet-i ağnam, otlak ve kışlak vergisi gibi 1268/1852 senesinde 1 Yük 43.000 kuruş bedel ile ihale edilmiş fakat bazılarının mahallinden tahsil edilmediği anlaşılmıştır.⁵⁷³

Üyeleri, hükümet tarafından atanan bir meclis reisi, defterdar, kadı müftü, tahrirat ve mal baş kâtibi ve Müslümanlardan dört Hıristiyanlardan iki ve ileri gelenlerden seçilen bir kişinin olduğu⁵⁷⁴ meclisin taşra idaresi ile ilgili oldukça geniş bir yetki alanı bulunmaktaydı. Bunların içinde yöneticilerin denetlenmesi, suç işleyenlerin belirlenmesi, halkın can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanması, sağlık ve eğitim öğretim gibi işlerle ilgilenilmesi, halkın refahı için gerekli bayındırlık işlerinin takibi gibi daha önceki meclislerin üstlendiği görevleri üstlenmekteydi.⁵⁷⁵ Belgelerden edindiğimiz bilgiler bize Trabzon'daki meclisin eyalet idaresinde pek çok konuda önemli bir organ haline geldiğini göstermektedir. Eyalet ile ilgili hemen hemen her konu Trabzon meclisinin çalışma alanına girmektedir. Meclis bayındırlık hizmetleri, eyaletin mali durumu ile ilgili konular,⁵⁷⁶ güvenlik,⁵⁷⁷ gayrimüslimlerin arasında meydana gelen anlaşmazlıklar⁵⁷⁸ ve bunların dini mabetleri ile ilgili konular⁵⁷⁹ gibi oldukça değişik konular ile ilgilenmekteydi. Fakat idari açıdan bakıldığında meclisin bir denetim mekanizması olarak vilayetteki idarecilerin idaresini denetleyen bir üst makamıdır. Bu konuda pek çok örnek karşımızda bulunmaktadır. Meclisin denetim yetkisinin ön plan çıktığı durumlar ise gerek meclis üyelerinin gerekse de kazalardaki idarecilerin yapmış oldukları suiistimallerdi.

⁵⁷² BOA, İ. MVL, 223/7557, 21 Ca 1267/24 Mart 1851, Lef 4.

⁵⁷³ BOA, İ. MVL, 290/11575, 19 S 1270/13 Kasım 1853, Lef 1.

⁵⁷⁴ BOA, A. DVN, 66/8, 26 S 1267/ 25 Aralık 1850.

⁵⁷⁵ Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 224.

⁵⁷⁶ BOA, A. MKT., 159/69, 28 Z 1264/ 25 Kasım 1848; BOA, A. MKT. MHM., 19/97 11 Ca 1266/ 25 Mart 1850.

⁵⁷⁷ A. MKT. UM., 24/42, 25 N 1266/ 4 Ağustos 1850.

⁵⁷⁸ BOA, A. MKT., UM 374/23, 2 R 1276/ 29 Ekim 1859.

⁵⁷⁹ A. MKT. UM., 8/21, 29 Ra 1266/ 12 Şubat 1850; Bu konuda verilecek diğer güzel bir örnek de Trabzon'daki Protestanların mezarlık olarak kullanmak istedikleri yer hakkında Trabzon Meclisi'nin yaptığı tahkikatıdır. Burada Protestanların mezarlık olarak kullanmak için aldıkları araziyi kullanabilmek için Trabzon meclisinin azalarından İbrahim Bey'i görevlendirdiği ve buranın mezarlık olarak kullanılmasında bir sakınca olmadığını tespit ettiğini gösmekteyiz. BOA.İ. HR., 65/3186, 17 M 1266/ 3 Aralık 1849.

2.2.2.6. Meclis Üyeleri ve Diğer İdarecilerin Yapmış olduğu Yolsuzluklar

Tanzimat dönemi idarenin en önemli zaaflarından biri Tanzimat'ın yeni ilkelerini gerektiği gibi anlayıp uygulayabilecek idarecilerin olmaması idi. Bu eksiklikten dolayı daha önce bir şekilde idari kademelerde bulunan kimselerden yeni düzenin icrasında da istifade edilme yoluna gidildi.⁵⁸⁰ Ayrıca varlıklı ve güçlü kimselerin meclislere dâhil olmayı başarmaları da yolsuzlukların ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Böyle olunca da yolsuzlukların da arkası kesilmedi. Gerek eyalet merkezinde gerekse de kazalarda idareciler pek çok yolsuzluğa karıştı.

Eyaletin 1847 yılından itibaren yeni düzene dâhil olmasıyla birlikte kısa sürede bazı sıkıntıların ortaya çıkmıştır. Evvela bu meclislere kaymakam ve müdürlerin istedikleri gibi üye seçtikleri, kura-i şer'iyeye uyulmadığı ortaya çıkmış bu da halkın tepkisini çekmiştir.⁵⁸¹ Fakat meclislerde ortaya çıkan yolsuzlukların, sadece Trabzon'da Tanzimat'ın ilanından hemen sonra kurulan mecliste görülmediği ve bunun süregiden bir mesele olduğunu anlamaktayız. Gerek meclis üyelerinin gerekse de kazalarda müdürlerin görevlerini suiistimal ettikleri görülmektedir. Meclis üyelerinin yaptığı yolsuzluklar konusunda, Trabzon Meclis-i Kebir azalarından Ali Ağa ile Hacı Bey'in durumu iyi bir örnektir. Ali Ağa ile Hacı Bey, kaza müdürlüğü yaptığı sırada Erzurum'a asker sevkinde yolsuzluk yaptıkları için muhakeme edildikleri ve bundan dolayı meclis azalıklarının devam etmesinin doğru olmadığı, ihraç edilmeleri ve yerlerine adı geçen kazada dürüstlüğüyle bilinen Tayyar Bey ve Hacı Emin Efendi'nin tayin edildiği belirtilmektedir.⁵⁸² Diğer bir belgeye göre Trabzon Meclisi azası olan Ahmed Efendi adet-i ağnamı ve bazı mültezimleri ele geçirmiştir. Diğer bir meclis azası olan Hacı Derviş ise hazine gümrükçü ve Trabzon Eyaleti Sandık Emimi olan Emin Efendi bu görevde bulunmaları münasebetiyle eyalet dâhilindeki bazı iltizamları kendi kardeşlerine deruhte

⁵⁸⁰ İsmail Rahmi Paşa'nın Vilayet genelinde yaptığı atamalara bakıldığında pek çok yerde eski idarecilerin yeniden atandığı görülmektedir. Bkz Ek 2.

⁵⁸¹ BOA, A. MKT. MHM., 6/62, 25 N 1264/25 Ağustos 1848; BOA, A. MKT. 147/97/2, 14 L 1264/12 Eylül 1848.

⁵⁸² BOA, A. MKT UM, 237/85, 21 N 1272/27 Nisan 1856; Bu konuda tahkikatı yapan Trabzon defterdarı ve kadı bu atama ile ilgili kararı bir pusula ile takdim etmelerine rağmen sadece bu yeni azaların mühürlerinin gönderildiği; yeni azaların isimlerinin de gönderilmeleri gerektiği fakat yeni azaların tayinine dair pusulanın azaların mecliste olmadıkları bir günde merkeze gönderildiği, bundan dolayı daha sonra yeni bir pusula ile meclisin üyelerinin merkeze bildirildiği fakat bu kez de mecliste İbrahim Bey adında birinin aza olarak görüldüğü belirtilmektedir. Bundan dolayı bu kişinin kim olduğu ve ne zamandan beri meclis azası olduğu sorularak tüm azaların isimlerinin yeniden merkeze bildirilmesi istenmekteydi. BOA, A. MKT. UM., 238/100, 5 L 1272/9 Haziran 1856. Buradan anlaşıldığı kadarıyla meclis üyelerinin kimler olduğu merkez tarafından değişik bir mekanizma ile kontrol ediliyordu.

ettirmektedirler. Taksitlerinin vakti geldiğinde ise bunu görmezden gelip vali tarafından sıkıştırıldığı halde bunu diğer maldan kapamaktadırlar. Ayrıca kazalardan alınan vergi, aşar ve mal-ı saireden halkın vermiş olduğu akçeyi ıskontoya dönüştürmektedir. Ahmet Efendi bu şahıslar ile ortak hareket ederek iltizamlara ortak olduğu ve bu şekilde onları kendine bağladığı ve adamlarına bir miktar maaş bağladığı ve birkaç sene zarfında külliyetli miktarda servet edindiği anlaşılmıştır.⁵⁸³ Bunun gibi zaman zaman diğer görevlilerden, halka zulmettiği konusunda şikâyetler gelmekte değiştirilmeleri talep edilmekteydi.⁵⁸⁴ Hatta valilerin bile görevlerinde suiistimal yapmaları halkın tepkisine neden olmuş ve bu da valilerin değiştirilmelerine gerekçe gösterilmiştir. Mesela Trabzon Valisi İzzet Paşa'nın (1859-1861) kötü idaresinden dolayı daha fazla görevinde kalmaması ve yerine şimdiye kadar dürüstlüğü ispat etmiş olan Harput Valisi Cemal Paşa uygun görülmesi örnek olarak gösterilebilir.⁵⁸⁵

Meclis azaları ve kaza müdürlerinin herhangi bir suiistimali tespit edildiğinde ise bunların muhakemesi gerekmektedir. Nitekim meclis yapısı itibarıyla kısmi bir yargı yetkisine sahipti. Meclis eyaletteki idarecileri denetleyen bir mekanizma görevi görmekteydi; çünkü üyeleri eyaletin en üst düzey memurlarından oluşmaktaydı.⁵⁸⁶ Trabzon meclisinin de görevlerini kötüye kullanan görevlilerin yargılandığı bir organ olarak çalıştığını görmekteyiz. Mesela Salim Efendi adında bir kaza müdürünün mecliste muhakeme edilmesinin uygun olacağı bunun Trabzon valisine ve müdüre bildirildiği mezkûr müdürün yerine vekil bırakarak Trabzon'a gelmesi istenmekteydi.⁵⁸⁷ Bunun gibi kaza müdürleri ve onlardan şikâyetçi olanlar Trabzon meclisinde dinleniyor ve gerekli muhakeme yapıyordu.⁵⁸⁸

Meclisin muhakemesine en çok maruz kalanlar ise kaza müdürleriydi. Bu konuda ilginç diğer bir örnek de Karahisar-i Şarki eski kaymakamı Hurşid Ağa'nın hakkındaki söylentilerdir.⁵⁸⁹ Kaymakam Hurşid Ağa'nın usulsüz idaresi üzerine Trabzon meclisinde

⁵⁸³ BOA, A. MKT. UM 559/24, 29 L 1278/29 Nisan 1862; BOA, A. MKT. NZD. 417/72, 12 Za 1278/ 10 Haziran 1862.

⁵⁸⁴ Hakkında yolsuzluk ve halka zulüm söylentileri çıkanlar arasında eyaletin idaresinde oldukça önemli olan defterdar da yer almaktaydı. BOA, A. MKT. UM 304/33, 24 Za 1271/ 7 Eylül 1855.

⁵⁸⁵ BOA, A. AMD 94/42, 1277/1860-1861. Mehmed Süreyya İzzet Paşa'nın valiliğinin Ağustos 1858'de başlayıp Ağustos-Eylül 1860'da bittiğini belirtmektedir. M. Süreyya, **Sicil-i Osmani**, c. III, s. 844.

⁵⁸⁶ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 71-72; Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 256.

⁵⁸⁷ BOA, A. MKT. NZD 288/39, 18 M 1276/17 Ağustos 1856.

⁵⁸⁸ BOA, A. MKT. UM. 335/2, 18 R 1275/25 Kasım 1858.

⁵⁸⁹ BOA. A. MKT. UM. 244/46, 13 Za 1272/16 Temmuz 1856.

muhakemesine karar verilmiş bir konuda bir tahkikat memuru tayin edilmiştir. Hurşid Ağa muhakeme için Trabzon'a gelmiş fakat davacılar ortaya çıkmamıştır, bundan dolayı Hurşid Ağa'nın haksız yere muhakeme için bekletildiğini iddia etmiş bunun üzerine muhakemesinin ertelenmesi yoluna gidilmiştir.⁵⁹⁰

Kaza müdürlerinin karışmış olduğu yolsuzluklar konusunda diğer bir örneğimiz ise bize daha farklı bilgiler sunmaktadır. Buna göre, Trabzon Valisi Hafız Paşa'nın Anadolu ordusu için eyaletten asker toplaması sırasında İslam ve Hıristiyan ahaliye zulmedişmiş ve bunun araştırılması için buraya Abdülnafi Efendi gönderilmiştir. Abdülnafi Efendi ve eski Vali Besim Paşa'yla yapılmış olan yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Trabzon'dan asker çıkarılması esnasında bazılarının firar ettiği ve bunların iadesinde bazı kaza müdürlerinin halka baskı yapmak, hanelerini mühürlemek ve para almak gibi kötülüklerde bulunduğu, bunun yanında asker toplanması konusu mecliste görüşülmediği halde Trabzon'daki bazı memurlar bedel toplama yoluna gittikleri ve büyük bir miktar para elde ettikleri anlaşılmıştır. Bunların ise daha çok Trabzon vücut ve müteayyinatından olan ve müdürlükte istihdam edilenler olduğu, topladıkları paraların bir kısmının, kendi zimmetlerinde çıktığından bahsedilmektedir. Buna göre Yomra Kazası Müdür Katibi Molla Ali ile Trabzon Esnaf Şeyhi Yemin Efendi'nin zimmetlerinde para çıkmıştır. Vakf-ı Sagir Kazası müdürü Ali Ağa'nın tebaasından Tursun Ağa ile iki nefer zaptiyenin halka pek çok kötülük yaptığı, Görele kazası müdürü olup şimdi Of kazasında olan Vahid Bey ile oğlu Salim Bey ve tebaasından Arif Ağa ve Hacı İbrahim Efendi ve Tirebolu Kazası Müdürü Hacıgandan Gümüşhaneli Hacı Rıfat Efendi ile oğlu müderrisden Numan Efendi adlı kişilerin rüşvet aldığı anlaşılmıştır. Yolsuzlukları görülen bu kimselerin Trabzon Meclis-i Kebirinde muhakeme edilmeleri ve Tirebolu Kazası'na Süleyman Efendi; Yomra Kazası müdürlüğüne Lapseki Kazası müdürü Nazif Ağa'nın 750 kuruş maaş ile ve Görele Kazası'na Süleyman Bey'in 700; Tonya Kazası'na da Ali Efendi'nin 600 kuruş maaş ile tayini uygun görülmüş ve maaşı düşük olduğu için müdür istihdam edilemeyeceği için Vakf-ı Kebir kazasının Tonya Kazası ile birleştirilmesi ve Vakf-ı Sagir Kazası'nın ne kadar maaş verebileceğinin bildirilmesi ve bir süre buranın boş kalması belirtilmiştir. Fakat bu belgenin bize aktardığı bu yolsuzluk örneklerinden başka en önemli husus, bundan

⁵⁹⁰ BOA, A. MKT. UM 272/72, 10 B 1273/ 6 Mart 1857; Kaza müdürlerinin görevlerini kötüye kullanmaları hakkındaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Diğer bir ifade ile eyaletteki hemen hemen tüm kazalarda, halkın şikayetlerine neden olan görev suiistimalleri ile karşılaşmaktayız. Mesela Şavşat, Mirahor, Canik ile Fatsa kazaları müdürlerinin bazıları halka zulüm bazıları da yolsuzluk yapmıştı. Bkz. BOA, A. MKT. UM 286/63, 6 Za 1273/28 Haziran 1857; BOA, A. MKT. UM 256/78, 12 S 1273/12 Ekim 1856.

sonra “*Trabzon vucuh ve müteayyinatının dâhil-i eyalet olan müdürlüklerinde istihdam olunamayacağı*”ndan bahsetmesidir.⁵⁹¹ Bunların kaza müdürlüklerinde istihdamlarının halkın huzurunu ve refahını kaçıracağından bahsedilmektedir.⁵⁹² Dolayısıyla yukarıda örneğini gördüğümüz üzere, yolsuzluğu ortaya çıkan birinin yerine yine aynı kazadan dürüstlüğü ile bilinen başka birinin atanması yerine şimdi başka bir yerden kaza müdürü tayini yapıldığını anlamaktayız. Bu da bize kaza müdürlükleri örneğinde merkezin taşra idaresinde Tanzimat öncesi dönemde olduğu gibi yerel güçler ile mücadelesini sürdürdüğünü; diğer bir açıdan da Trabzon’daki yerli ve güçlü ailelerin güçlerini muhafaza ederek Tanzimat idaresine de kendilerini adapte ettiklerini göstermektedir.

2.3. Vilayet Teşkilatı ve Trabzon

2.3.1. 1864 Vilayet Nizamnamesi’nin Oluşumu

1840 yılından beri taşra idaresinde yapılagelen pek çok değişiklik sonucunda Tanzimatçılar yaptıkları reformlardan istedikleri neticeyi alamamış görünmekteydiler. Bunun yanında Kırım Savaşı’nın da araya girmesi ve devletin iktisadi gücünü bu yöne kaydırması taşra reformlarının bir süre aksamasına neden oldu. Bu bağlamda Kırım Savaşı sonucunda ortaya çıkan manzara Avrupa devletlerinin Osmanlı iç işlerine müdahalesini daha kolay bir hale getirmiştir. Nitekim taşra idaresi de inceleyeceğimiz üzere bundan nasibini yeni bir takım düzenlemelerin yapılması ile almıştır. Avrupalı devletlerin gayrimüslimlerin Osmanlı İmparatorluğu içindeki durumlarına yönelik ardı arkası kesilmeyen taleplerine Paris Antlaşması öncesinde hem bir set çekmek hem de bir ıslahlata bir esas teşkil etmesi bakımından Islahat Fermanı ilan edildi. (18 Şubat 1856).⁵⁹³ Avrupalı devletlerin, 1839 Tanzimat Fermanı’nın sadece din ve mezhep hürriyeti konusundaki hükümlerinin yeterli olmadığı, Osmanlı toplumundaki Müslim-gayrimüslim eşitliğini sağlamadığı ve medeni haklar bakımından da eşitliği temin edecek yeni bir takım hükümlerin yürürlüğe girmesine yönelik talepleri sonucunda ortaya çıkan bu fermanda

⁵⁹¹ “*Trabzon vucuh müteayyinatının dahili eyalet olan kaza müdürlüklerinde istihdam olunmalarının men’i ahalinin refah ve rahatını ve belki eyalet-i husul-u ıslahatını mucib olacağı*”. BOA, A. MKT. MVL 84/33, 6 C 1273/ 1 Şubat 1857.

⁵⁹² Yerli halktan kaza müdürü tayin edilmemesi talebinin tekrarlandığı diğer bir örnek de Ordu Sancağı’nda bulunan kazaların müdürlerinin Erzurum’a asker sevkinde yapmış oldukları yolsuzluklar üzerine ortaya çıkmıştır. Burada yolsuzluk yapanların özellikle yerliden kaza müdürü tayin edilenler olduğu belirtilmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda bu kaza müdürlerinin zimmetlerine önemli miktarlarda paralar geçirdikleri anlaşılmış ve bunların Trabzon Meclis-i Kebir’inde yargılanmaları istenmiştir. BOA. A. MKT. MVL. 96/88, 8 Ş 1274/25 Mart 1858.

⁵⁹³ Eren, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, s. 102.

gayrimüslimlerin durumu ile ilgili pek çok noktaya değinildiği gibi taşra idaresindeki katılımlarına da atıfta bulunuluyordu.⁵⁹⁴ Özellikle gayrimüslimlerin vilayet, sancak ve kaza meclislerinde yeterince temsil edilmedikleri ileri sürülüyor ve ayrıca Meclis-i Ahkam-ı Adliye gibi üst düzey idari kurumlarda da gayrimüslimlere haklar verilmesi talep ediliyordu. Bunun için Islahat Fermanı'nda eyalet ve sancak meclisleri yönetmeliğinin yeniden düzenlenerek, Müslümanlarla Müslüman olmayanları seçilmeleri, görev yapmaları ve benzeri konularda yeni bir düzenleme yapılacağı açıklanmıştı.⁵⁹⁵ Fakat Tanzimat Fermanı ile mukayese edildiğinde bu ilk fermanın bazı hükümlerini teyit ve tekrar etse de Islahat Fermanı daha geniş bir açılım getirmekteydi.⁵⁹⁶ Bunun için ortaya çıkardığı akisler de bu şekilde geniş oldu.⁵⁹⁷ Özellikle Balkanlarda olmak üzere imparatorluğun dört bir yanında ayaklanmalar baş gösterdi. Rumeli'de görülen isyan hareketlerinin arkasından hadiseler Osmanlı Afrika'sına, Arabistan ve Suriye'ye de sıçradı. Bu hadiselere Avrupalı devletlerin de müdahale etmesiyle Osmanlı coğrafyasının değişik yerlerindeki bu hadiseler uluslararası bir mahiyet kazandı. Bununla birlikte eyalet idaresinin Islahat Fermanı'nın yeni ilkeleri ışığında yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Bu süreçte, her ne kadar karşı gruplar içinde yer alsalar da Fuat Paşa ve Cevdet Paşa'nın bilgi ve tecrübelerinden istifade edilmesi yoluna gidildi. Fakat Islahat Fermanı sonrası eyalet idaresine asıl yön veren gelişme Lübnan'da Dürziler ve Maruniler arasında çıkan çatışmalardı.

1845'te Lübnan'da yaşanan hadiselerden sonra burada Dürziler ve Maruniler için geliştirilen iki kaymakamlık usulü istenilen sonucu vermemişti.⁵⁹⁸ Birbirine rakip olan unsurların her birini hükümete katmak için yapılan deneme, anlaşmazlıklara son vermek yerine mevcut çatışmayı daha da arttırdı. Haziran 1860 yılında Maruniler ile Dürziler arasında çatışmalar yeniden başladı ve kanlı olaylar vuku buldu. Fakat bu kez Avrupalıların olaya müdahalesi doğrudan oldu. Avrupa devletleri olayları yatıştırmak için Lübnan' asker çıkardılar. Olay Osmanlı İmparatorluğu'nun bir iç sorunu olmaktan çıktı.

⁵⁹⁴ Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşat, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999, s. 137-140.

⁵⁹⁵ Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 250.

⁵⁹⁶ Islahat Fermanı'nda göze çarpan özellik Avrupalıların artık iktisadi ve kültürel yatırımlarını arttıracığı bir ülkede kendisi için bazı hukuki güvenlik araçları sağlamasıdır. Bundan başka Avrupalılar Osmanlı Hıristiyanları üzerindeki himayeciliklerini pekiştiriyorlar ve kısırtıcı bir politika gütmek için onlar lehine bazı yeni hak ve imtiyazlar da elde ediyorlardı. Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 49.

⁵⁹⁷ Eren, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, s. 107.

⁵⁹⁸ Lübnan'da meydana gelen hadiseler için bkz. Mustafa Akar, **Arşiv Vesikaları Işığında Cebel-i Lübnan ve Şam Hadiseleri (1860-1861)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996; Olcay Özkaya, **Tanzimat Devri Cebel-i Lübnan Olayları (1860-1861)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

Fakat Fuat Paşa Beyrut'a çıkan Fransız askerlerinin tedhiş hareketlerine izin vermedi.⁵⁹⁹ Bunun üzerine uluslararası bir komisyon kuruldu. Bu komisyon 9 Haziran 1861 tarihili bir nizamname, Lübnan Nizamnamesi'ni hazırladı.⁶⁰⁰

Konumuz açısından bu nizamnamenin en önemli özelliği Lübnan'da öngördüğü idari yapıydı. Buna göre Hıristiyanlar tarafından atanacak bir mutasarrıf tarafından idare olunacak bu yer, Suriye ve Beyrut'taki validen bağımsız oluyordu ve yıllık bir vergi ödemek dışında merkeze karşı bir yükümlülüğü kalmıyordu.⁶⁰¹ Bu nizamname Osmanlı eyalet yönetiminde adem-i merkeziyetçiliğin ilk ve aşırı örneği idi. Bu haliyle de Avrupalı devletlerin bütün Osmanlı ülkesinde görmeyi arzuladıkları bir düzenleme idi. Fakat daha II. Mahmud döneminden itibaren başlayan merkeziyetçi eğilim Tanzimat ile yeni bir döneme giriyordu. Yapılan idari düzenlemeler merkeziyetçilik ekseninde iyi işleyen bir taşra idaresini öngörmekteydi. Fakat şimdi ise devlet adamlarının önünde duran model bu eğilimin tam tersine doğru gelişmekteydi. Şüphesiz Lübnan örneği tüm imparatorluk için genel bir örnek olmazdı ama Niş'te de bazı karışıklıkların çıkması Ali ve Fuat Paşaların taşra yönetiminde süregelen sorunlar üzerine yeni bir takım düzenlemelere girişmelerinde etkili olmuştur.

Fuat Paşa 1860'ta hariciye nazırı olarak karışıklıkların çıktığı Suriye'de bulunduğu vakit taşra idaresinin durumunu inceleme olanağı bulmuş ve kötü yönetime tanık olmuştu.⁶⁰² Fuat Paşa taşra idaresi ile o zamandan itibaren ilgilenmeye başlamış ve eyaletlere aralarında Cevdet Paşa ve Ahmet Vefik Paşa gibi ünlü simaların bulunduğu kişileri teftiş amacıyla göndermiştir. Teftiş raporlarını incelemek ve tavsiyelerde bulunmak

⁵⁹⁹ Eren, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, s. 120.

⁶⁰⁰ Engelhardt, a.g.e., s. 169-171; Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 49; Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 250.

⁶⁰¹ Bu nizamname ile Lübnan ayrıcalıklı ve bağımsız bir vilayet oldu, halkın tüm unsurlarını memnun edecek idari, adli ve mali özerkliğe kavuştu. Ancak bu düzenleme yalnızca Cebel-i Lübnan için geçerli olup Beyrut ve diğer Müslüman kıyı bölgeleri buna dâhil olmuyordu. Vilayetin başına gelen Mutasarrıf Bab-ı Ali tarafından atanacak ve Bab-ı Ali'ye karşı sorumlu olacaktı. Avrupa devletleri de kendisini onaylayacaklar ve denetleyeceklerdi. Eski meclis-i idare yönetiminde kendisine yardımcı olacaktı. Bkz. Shaw-Shaw, a.g.e., s. 183-184; Bu mecliste her cemaatin seçimle belirlenen ikişer temsilcisi olacaktı. Belki de bu nizamnamede en dikkate çarpan noktalardan biri yörede Osmanlı askerinin olmayacağı ve güvenliğinin yerli ve karma bir zabıta kurulu tarafından sağlanmasının öngörülmesiydi. Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 49; Ayrıca Lübnan konusunda bkz. M. Tayyib Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", **Bellekten**, X (40), s. 641-703.

⁶⁰² Fuat Paşa, Kırım Savaşı sırasında Yunanistan'dan gelen ayrılıkçı etkilerle, arkasından Kırım Savaşından sonra hızla Osmanlıların kaybettiği Tuna beylikleri konusunda görüşmeci olmuş ve en son da Lübnan hadisesi ile ilgilenmişti. Dolayısıyla Fuat Paşa'nın yeni düzenlemede önemi bir etkisinin olması onun bu tecrübeleri sayesinde gerçekleşiyordu. Davison, a.g.e., s. 150.

üzere Cevdet Paşa'nın başkanlığında özel bir komisyon kuruldu.⁶⁰³ Bu çalışmalar neticesinde 7 Kasım 1864 tarihinde bir nizamname hazırlandı.⁶⁰⁴ Bu nizamname ile Tanzimat'tan beri uygulanmakta olan yönetim biçiminde bazı değişikliklere gidildi.

Vilayet Nizamnamesi'nin hazırlanmasında Mithat Paşa'nın önemli bir etkisi oldu. Mithat Paşa'nın 1861 yılında başlayan Niş valiliğinin, kamu düzenini sağlama, haydutları ezme ve yol yapımı gibi konularda müspet neticeler vermesi,⁶⁰⁵ bu yeni nizamnameyi uygulayıcı olarak Mithat Paşa'nın seçilmesini sağladı. Yeni nizamnameyi bütün imparatorlukta uygulamaya koymaktan çekinen ve belirli bir deneme sürecini “*kaide-i tedric*” faydalı bulan Bab-i Ali, bir ön uygulama alanı seçmek durumundaydı ve bu alan da Niş, Vidin ve Silistre Eyaletlerinin birleştirilmesinden ortaya çıkan *Tuna Vilayeti* 'ydi.⁶⁰⁶

1864 Vilayet Nizamnamesi'ni⁶⁰⁷ uygulama için bu nizamnameden farklı olmayan aynı nitelikte bir nizamname hazırlandı. Bunda amaç denemenin nasıl sonuçlanacağıının bilinmemesi idi.⁶⁰⁸ Mithat Paşa'nın görev süresi, gerekli iyi niyet ve yetenek olduğu takdirde, yeni sistemin iyi işleyebileceğini gösterdi. İki yıl içinde Mithat Paşa, düzeni tekrar kurdu, yeni hiyerarşiyi yerleştirdi, tarım kredileri sağladı, yolları, köprüleri ve su yollarını arttırdı, sanayiye başlattı, okullar ve yetimhaneler açtı, bir gazete kurdu ve vilayetin gelirini 26.000 keseden 300.000 keseye yükseltti.⁶⁰⁹

⁶⁰³ Lewis, a.g.e., s. 383.

⁶⁰⁴ Fuat Paşa'nın özellikle üzerinde durduğu nokta liyakatli memurların olması idi. Eyaletlere ve sancaklara atanacak yetenekli ve yetkileri genişletilmiş valiler bilgili ve yetenekli kişiler arasından seçilmeliydi. Valiler kendi takdir yetkilerini kullanacaklar ve önemli olmadıkça basit konuları merkeze taşımayacak ve onların önemli işlerini de engellemeyecekti. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII, Ankara: TTK, 1988, s. 152-153; Lewis, a.g.e., s. 383.

⁶⁰⁵ Davison, a.g.e., s. 151-152.

⁶⁰⁶ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 53; Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 251; Eren, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, s. 135.

⁶⁰⁷ Bu nizamnamede hem valinin yetkileri hem de mahalli meclis ve azasının seçilme şekilleri ve vilayete bağlı diğer memurların vazifeleri ayrı ayrı gösterilmiştir. Vilayetin mülki, mali, inzibati ve siyasi işlerinin idaresi valiye bırakılmıştır. Valinin maiyetinde bir defterdar, bir mektupçu ve bir nafia memuru, teşkil olunacak vilayet meclisinde ise mektupçu, defterdar, şeriye hâkimleri ve müfettişlerden başka, ikisi Hıristiyan, ikisi Müslüman olmak üzere halk tarafından seçilen dört meclis azası bulunacaktı. Eren, **Tanzimat Fermanı ve Dönemi**, s. 135.

⁶⁰⁸ Selda Kılıç, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, **AÜDTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi**, 37, (2005), s. 102.

⁶⁰⁹ Lewis, a.g.e., s. 386; Mithat Paşa'nın Tuna'daki faaliyetleri için ayrıca bkz. Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 56-61; Karal, **Osmanlı Tarihi VII**, s. 155; Mithat Paşa'nın Tuna valiliği hakkında bkz. Mehmet Çelik, **Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007; İsmail Selimoğlu, **Osmanlı Yönetiminde Tuna Vilayeti 1864-1878**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

1864 Vilayet Nizamnamesi'nin içeriğini değerlendirdiğimizde, hazırlanılışında 1840'tan beri yürürlükte olan kurallardan yararlandığı görülmektedir. Özünü 1842 yılındaki düzenlemenin oluşturduğu bu nizamname ile aksaklıklar ve eksiklikler giderilmeye çalışılmış ve yönetime yeni bir biçim vermeye çalışılmıştır. Bu nizamnamenin ilanı ile birlikte eski Osmanlı eyalet idare sistemi yürürlükten kalktı. Bu nizamnamenin hazırlanmasında Fransız taşra yönetim sisteminden istifade edildiği görülmektedir. 1791 yılında Fransa'da kabul edilen anayasaya göre Fransa toprakları idari yönden *Département*lara, bu *département*lar *district*lere bunlar ise *canton* denilen idari birimlere bölünmüştü.⁶¹⁰ Yeni nizamnameye göre eyalet ismi *vilayet* olarak değiştirildi. Her vilayet kendi içinde birçok *sancağa*, bu sancaklar da *kazalara*, kazalar da *karyelere* ayrılıyordu. Fakat imparatorlukta çeşitli dil ve dinden kavimlerin varlığı nizamnamenin özünü Fransa gibi ulusal devletinkinden ayırıyordu. Çünkü imparatorlukta merkeziyetçi eğilim II. Mahmud'dan beri ağır basmaktaydı. Nitekim Tanzimatın ilk yıllarında valilerin yetkileri konusunda yaşanan tecrübe merkeziyetçi yapıyı gerektirmekteydi. Fuat Paşa da, Osmanlı valisini taşra idaresinin en yetkili kişisi haline getirdi.

Bu nizamname ile vilayet idaresinde yeni görevlilerin ortaya çıktığını görmekteyiz. Vilayetten karyeye kadar idari yapılanmayı ayrıntılarıyla gösteren bu nizamnamede ilk önce valinin yetkilerinden bahsedilmektedir. Vali idari, mali, siyasi ve zabti konularda vilayetin en yetkili kişisi oluyordu. Vilayetin mali işlerinden sorumlu bir *Vilayet Muhasebecisi* valinin maiyetinde çalışacak ve Maliye Nezaretine karşı sorumlu olacaktı. Bunun yanında vilayet muhasebecisinin idaresinde olmak ve Maliye Nezareti tarafından belirlenen usulde çalışmak üzere bir *Muhasebe Kalemi* oluşturulacaktı. Vilayetin genel yazışma işleri Vilayet Mektupçusu ünvanıyla bir memura havale olunacak ve bu memurun idaresinde bütün resmi yazışmalar ve evrakların kaydını yapacak bir Tahrirat Kalemi ve bir vilayet matbaası bulunacaktı. Yapılan anlaşmaların yürütülmesi ve dış ilişkilerle ilgilenmek üzere Hariciye Nezaret tarafından bir Umur-u Ecnebiye memuru seçilecek ve bu memur hükümet ile yabancı memurlar arasında olan ilişkileri düzenleyecekti.⁶¹¹ Umur-

⁶¹⁰ Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 27.

⁶¹¹ Bu memuriyet Tuna ve Bosna gibi yerler için düşünülmüştü. Bu bölgelerde Avrupa ile ilişkiler yoğun olup, buralarda yabancı uyruklular ve konsololar bulunmaktaydı. Özellikle konsolosların değişik konular için vilayet idaresindeki muhatabı bu umur-u hariciye memuru olacaktı. Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 61; Ortaylı bu memuriyetin 1864 nizamnamesinde yer aldığı halde 1871 Nizamnamesinde yer olmadığını belirtir ki bu yanlıştır. Zira 1871 Vilayet Nizamnamesi'nin 22. maddesinde "Umûr-ı Ecnebiyye Müdürlerinin görevi "vilâyetin umûr-ı hariciyesinden dolayı vâlinin re'y ve emri tahtında olarak konsololarla muhabere ve mükâlemeden ve kendüsüne havale olunan mesâlih-ı ecnebiyye hakkında ahkâm-ı ahdiyye ve kava'id-i

u Nafia nezaretinin seçeceği bir Umur-u Nafia Memuru maiyetindeki mühendisler ile birlikte yollar, köprüler ve binalar ile ilgili konularla; Ticaret ve Ziraat Nezaret tarafından seçilecek bir memur da vilayetin ticari ve zirai işleri ile ilgilenecekti. Valinin maiyetinde olmak üzere müfettiş-i hükkam,⁶¹² muhasebeci, mektupçu, umur-u hariciye memuru ve üçü Müslim üçü de gayrimüslim ahaliden seçilecek altı azadan müteşekkil bir Meclis-i İdare olacak ve bu meclisin başkanlığı valide olacak ve valinin olmadığı zamanlarda onun seçeceği birisi vekalet edecekti.⁶¹³ Bu meclis idari, mali, harici, bayındırlık ve ziraat işleri ile ilgilenecek ve hukuki işlere müdahale etmeyecekti. Vilayetin güvenlik işleri de valinin yetkisi altına alınıyordu. Bu konuda alaybeyi unvanıyla bir zabıt valiye bağlı olarak zaptiyye güçlerinin düzenini uygulamakla sorumlu oluyordu.⁶¹⁴

düveliyeye müteallik mülahazatını ve mütalaât-ı mahsûsasını şifâhen ve tahrîren vâliye tebliğ ve ihtâr itmekden ibâretidir” şeklinde geçmektedir. Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, 5(5), (1996), s. 89-103.

⁶¹² 1872 salnamesine göre yerini naibe bırakmıştır.

⁶¹³ Valinin maiyetinde olan Defterdar, Mektupçu, Umur-u Hariciye Memuru, Umur-u Nafia Memuru, Umur-u Ziraiye ve Ticariye Memuru gibi görevliler farklı nezaretler tarafından atandıkları için hem bağlı oldukları nezarete hem de valiye karşı ikili bir sorumluluk taşımaktaydılar. Davison, a.g.e., s. 155.

⁶¹⁴ Nizamname'nin diğer idari birimler hakkındaki düzenlemeler genel olarak şu şekildeydi: Vilayet İdare Meclisi'nin yanında vilayette bir de Meclis-i Umumi Vilayet olacak, iki Müslüman ve iki gayrimüslim ve her sancaktan seçilecek üyelerden oluşacaktır. Bu meclisin başkanlığı valide ve ikinci başkanlığı ise valinin tayin edeceği bir kişide olacaktır. Bu meclis senede bir kez vilayette toplanacak ve toplanma süresi kırk günü aşmayacaktır. Bu meclis öncelikle vilayette, kaza ve köylerdeki yolların durumunun iyileştirilmesi, bu konuda liva ve kaza ahalisinin istekleri müzakere edilecek ikinci olarak bu yolların korunması üçüncü olarak da zirai ve ticari işlerin kolaylaştırılması ve son olarak da vergilerin toplanmasına dair konuları görüşecekti.

Yeni nizamname sancak idaresinde ise şu yenilikleri öngörmekteydi: Her sancak mülki, mali ve güvenlik yetkisiyle donatılmış bir kaymakam tarafından yönetilecektir. Sancağın mali ve hesabi işleriyle ilgilenmek ve Maliye Nezareti'nce atanmak üzere bir mal müdürü tayin edilmiştir. Sancağın mali işleri ile ilgili olarak mal müdürünün idaresinde bir Mal Kalemi oluşturulacaktır. Sancağın tahrir işleriyle ilgilenmek üzere bir Liva Tahrirat Müdürü atanacak ve onun maiyetinde bir Liva Tahrirat Kalemi livanın resmi yazışmalarını ve evraklarının muhafazasını yapacaktır. Kaymakamın maiyetinde bir Liva İdare Meclisi, kazanın hâkimi, müftü, gayrimüslim halkın ruhani temsilcileri, mal ve tahrirat müdürleri ile üçü Müslim üçü de gayrimüslim altı daimi azadan oluşacaktır. Bu meclis idari, mali, bayındırlık ve ziraat işleri ile ilgilenecek ve hukuki işlere müdahale etmeyecektir. Livadaki güvenlik güçlerinin amiri kaymakam olup bunların idaresini validen alacağı emre göre yapacaktır.

Kaza idaresinde ise, her kaza bir müdür tarafından idare edilecektir. Birinci derecede liva kaymakamına bağlıdır. Vilayet ve livadan gelecek emirleri kendisine verilen yetkiler çerçevesinde uygulayacaktır. Kazanın mali idaresi, devlet gelirlerinin toplanması kaza müdürünün yetkisindedir. Kazanın mali ve resmi yazışmalarına bakmak üzere iki kaza katibi tayin olunacaktır. Kaza müdürünün maiyetinde olmak üzere kaza hakimi, müftü, gayrimüslimlerin ruhani reisleri, kaza katibi ve ikisi Müslim ikisi gayrimüslim dört azadan oluşan bir Kaza İdare Meclisi kurulacaktır. Bu meclis idari, mali, bayındırlık, güvenlik ve ziraat işleri ile ilgilenecek ve hukuki işlere müdahale etmeyecektir. Kazadaki güvenlik güçlerinin amiri kaza müdürü olacak ve kaymakamdan alacağı emre ve zaptiye nizamnamesine göre bunları idare edecekti.

Kura (köy) idaresinde de halkın seçeceği muhtarlar yetkili olacaktır. Seçilen muhtarlar kaza müdürüne bildirecek ve onun emriyle tayin olacaktır. Muhtar tahsil-i emval ve diğer işlerde devletin temsilcisi olarak hareket edecek, bekçi ve korucu gibi güvenlikten sorumlu görevlilerin idaresinden sorumluydu. Her kurada bir İhtiyar Meclisi teşkil edilecektir. Nizamnamenin diğer kısmında ise kaza, liva ve vilayet ölçeğinde meclisleri teşkil edecek azaların seçim usulünü gösteren geniş bir kısım yer almaktadır.

Nizamnameyi genel olarak değerlendirdiğimizde vali, bütün devlet emirlerinin uygulanmasına memur olduğu gibi, belirlenen görev sınırları dâhilde vilayetin i işlerini yürütmekle görevli ve yetkiliydi. Valinin idaresi mülkiye, maliye, siyaset, zaptiye ve hukuk işleri olarak kısımlara ayrıldı. Vilayet İdare Meclislerinde de en yetkili kişi valiydi. Tanzimat idarecilerinin merkeziyetçiliği tesis etmek için Tanzimatın ilanından bu yana pek çok kez yetki ve sorumluluğunu değiştirdiği valinin konumu, bu yeni düzenleme ile vilayet idaresinin zirvesine ıktı. Taşra idaresinde akıllı, alışkan ve yetenekli ve kendi iradesini kullanabilecek idarecilerin atanması gerektiğine inanan Fuat Paşa gibi devlet adamları nihayet hem istedikleri merkeziyetçiliği gerçekleştirmenin hem de taşra idaresini iyileştirmenin validen bağımsız olamayacağını anlamaları da burada üzerinde durulması gereken bir noktadır. Vilayetin politik işleri ve yasaların yürütülmesi valiye bırakıldı. Vali, idari hiyerarşisi altında olan sancak mutasarrıflarının hareketlerini de denetleyebiliyordu. Ayrıca eğitim ve haberleşme gibi kamuyu ilgilendiren konuların da başındaydı. Yerel meclislerin toplantı zamanını belirliyor, nerileri kabul ediyor ve bunlardan kendi yetkisinde olanları yapıyordu. Vergi toplanmasını denetliyor ancak merkezden onay almadan bu geliri kullanamıyordu. Düzen ve güvenliğin sağlanması valinin en başta gelen sorumluluğuydu.⁶¹⁵

Valinin başkanlığındaki bu meclisin doğal yeleri defterdar, mektupçu, müfettiş-i hükkam-ı şeriye ve umur-u ecnebiye müdürüydü. Bunların yanında halk tarafından iki yıllığına seçilen iki Müslüman, iki de gayrimüslim ye ve mft ve gayrimüslim cemaat reisleri tabii üyeler arasındaydı.⁶¹⁶ Nizamnameye göre bu meclisin vilayetin genel yönetimi ve özel idareyi ilgilendirmek üzere iki görevi bulunmaktaydı. Yönetimle ilgili görevleri her türlü satın almanın ve mukavelenin yapılması, vergilerin iltizama verilmesi, orman ve

⁶¹⁵ Shaw-Shaw, a.g.e., s. 121-122.

⁶¹⁶ Bu mecliste Müslim ve gayrimüslim seçimle belirlenecek olan üyelerin sayısı konusunda bir belirsizlik vardır. Yukarıda özetlediğimiz nizamnameye göre Müslim ve gayrimüslim ahaliden seçimle belirlenecek olan üçer üyeden bahsedilmektedir. Fakat buna karşın 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden bahseden hemen hemen bütün çalışmalar seçimle belirlenecek ye sayısını ikişer kişi olarak göstermektedir. Dolayısıyla buradan hareketle Nizamname'de belirtilmemiş de olsa Müslüman temsilcisi olarak Mft ve gayrimüslim temsilcisi olarak bir ruhani reisin de meclis yesi olduğu hesaba katıldığında her bir gruptan üçer temsilci mecliste bulunmuş oluyordu. Bz. adırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 255; Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 62; Stanford Shaw, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876", **Near Eastern Round Table**, 1967-1968, Haz. R. Winder, New York, 1969, s. 99; Bu idare meclislerindeki azaların sayısının eşit olması öngörülmüşse de bazı yerlerde bu eşitlik ilkesine uyulmadığı görülmektedir. Mesela Halep'teki idare meclisinde eşitlik ilkesinin işlemeyeceği ifade edilmiş, Müslim ve gayrimüslimlerin temsil oranı genel nüfus içindeki oranlarıyla belirlenecek şekilde düzenlenmiştir. Bkz. Hilmi Bayraktar, **XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004, s. 19.

maden işleri, kamu binalarının korunması ve bakımı, güvenliğin sağlanması, gelir ve giderlerin denetlenmesi, devlete ait gelir kaynaklarının idare ve korunması, belediye meclisinin aldığı kararların incelenmesi ile bayındırlık ile ilgili pek çok konuyu kapsamaktaydı.⁶¹⁷

Nizamnamenin öngördüğü meclisleri üyeleri açısından değerlendirdiğimizde ise bunların daha sonra, vilayetin nüfuzlu eşrafının veya gayrimüslim burjuvazinin yuvalandığı yerler haline geldiğini görürüz. Ancak Osmanlı yöneticisi de yeterince ekonomik ve siyasal gücü elde edemeyen bu gurupları zaman zaman etkisi altına almıştır. Böylece bir tür uyum içinde olan bu kurullar taşra yönetiminde kayda değer bir iş görmekten çok, mahalli nüfuz sahiplerinin halk adına iş takipçiliği üstlendiği veya vergi tarh ve tahsilinde kendi çıkarlarını gözetip, yolsuzluklara neden oldukları kurullar haline geldi. Bu bağlamda meclisler halkın yönetimi etkilemesinden çok yöneticilerin karar ve taleplerini tasdik eden birer soğuk damga olarak kaldılar.⁶¹⁸

Burada üzerinde durmamız gereken diğer bir nokta da bu meclisin bir yargı organı olup olmadığıdır. Daha önceki meclisler aynı zamanda bir yargı mercii olarak da düzenlenmişti. Fakat idare meclislerinin adli işlere karışmayacağı ifade edilmişti.⁶¹⁹ Fakat Vilayet İdare Meclisinin mülki, mali, ticari ve zirai konular dışında hukuki sorunlara karışmaması ilkesine Tuna Vilayeti dışında diğer yerlerde pek uyulmadığı belirtilmektedir.⁶²⁰ Nitekim meclisler yargı yetkisini, devlet memurlarının yapmış olduğu yolsuzluklarda, memurların birbirleri ve halk arasındaki anlaşmazlıklarda ve vergi anlaşmazlığı gibi konularda kullanmaktaydı. Bununla birlikte özel hukuka ve şer'i mahkemelere ait işlere karışma yetkisi yoktu.⁶²¹ Vilayetin adli işleri ile ilgili olarak başında

⁶¹⁷ Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 255.

⁶¹⁸ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi**, Ankara: Cedit Neşriyat, 2007, s. 498; Butrus Abu Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period the New Ottoman Administration and the Notables", **Die Welt des Islams**, 30 (1990), s. 1-44; Bununla birlikte muhtar seçilebilmek için 50, muhtar olabilmek için 100, kaza meclisine seçilebilmek için 150 ve vilayet meclisine seçilebilmek için de yılda 500 kuruş vergi ödemesi şartı bu yeni nesil meclisleri zengin eşrafın yuvalandığı ve eski güçlerini devam ettirdikleri bir yer haline getirmiştir. Küçük, a.g.t., s. 347,478; Seçimle gelen meclis üyelerinin uzun süreler meclis üyesi olarak kaldıkları ve bunların zengin toprak sahipleri ve yerli nüfuzlu tüccarlardan oluştuğu görülmektedir. Fakat bu zümreler klasik dönemde olduğu gibi devlet memurları ile halk arasındaki aracılık işlerini idare meclisleri üyesi olarak kolaylıkla yerine getirebilmekteydiler. Zengin ve ileri gelenlerin bu gücünü fark eden yöneticiler onlardan, bazı bayındırlık işlerinin görülmesi, eğitime ilişkin yatırım ve onarım gibi hizmetlerde istifade etmişlerdir. Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 78.

⁶¹⁹ Shaw-Shaw, a.g.e., s. 123.

⁶²⁰ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 62.

⁶²¹ 1871 Vilayet Nizamnamesi'ne göre meclisin kısmi bir yargı alanı vardı. Bir tür Disiplin Kurulu olarak çalışacağını gösteriyordu. Meclisin memurlar hakkında şikâyetleri değerlendirme yetkisi üyelerinin çoğunun

kadının bulunduğu *Şeriat Mahkemesi*, üç Müslüman ve üç Müslüman olmayan üyeden oluşan ve başında müfettiş yargıcın bulunduğu *ceza mahkemesi*, karma üyelerden oluşan *ticaret mahkemesi*, yine üç Müslüman ve üç gayrimüslim üyeden oluşan ve başında şeyhülislamın atadığı bir müfettiş yargıç bulunan bir *istinaf mahkemesi* vardı.⁶²² Buradan hareketle taşrada idari ve yürütme güçlerinin yargı gücünden ayrılmasından dolayı göze çarpar bir ilerleme gözüküyordu.⁶²³ Yargı konusunda ilerleyen kısımlarda daha ayrıntılı bir değerlendirme yapılacaktır.

2.3.2. Vilayet Kanununun Trabzon'da Tatbiki ve Yeni İdari Yapılanma

Tanzimat'tan itibaren görülen gelişmelerin ve tecrübelerin bir neticesi olan 1864 Vilayet Nizamnamesi yukarıda da belirtildiği gibi sınırları ve teşkilatı yeniden düzenlenen Tuna Vilayetinde uygulandı. Kısa bir süre sonra benzeri uygulama Ma'muretülaziz, Manastır, Selanik, Yanya ve Tırhala vilayetlerinde de geçildi. 1865 yılından itibaren Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da yeni nizamnameye göre vilayetler tesis edildi. Buna göre imparatorluğun kuzeydoğusunun büyük bir bölümü Erzurum, kuzey Suriye Halep olarak bir vilayet haline getirilirken diğer bir yeni vilayet olan Bosna'nın tarihsel sınırları hemen hemen aynı kaldı.⁶²⁴ 1867 yılında Ali Paşa'nın sadrazamlığında bütün vilayetlere mahsus bir vilayetler nizamnamesi tanzim edildi. Bu nizamname aşağı yukarı Tuna Vilayeti Nizamnamesi'nin aynısıydı. 1867 yılında aralarında Bursa, İzmir, Trabzon, Selanik, Prizren ve İşkodra'nın bulunduğu 13 yeni vilayet yeni örgüte kavuştular.⁶²⁵ Uygulamanın başarılı oluşu 1871 yılında yeni bir vilayet nizamnamesinin çıkartılmasına ve yeni düzenin yaygın bir biçimde denenmesine fırsat verdi. Bu nizamname getirmiş olduğu düzen 19. yüzyıl boyunca yürürlükte kalmıştır.

vilayetin yüksek rütbeli memurları olmasından ileri geliyordu. A.g.e., s. 71-72; Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 256; Shaw, **Origins of Representative Government**, s. 117.

⁶²² Shaw-Shaw, a.g.e., s. 123-124; Eski şer'i mahkemelerin yerine geçen hukuk ve ceza mahkemelerinde de nispi eşitliğe uyulmuştu. Bu mahkemelerin reisleri ticaret mahkemeleri müstesna her yerde ulema sınıfındandı. Engelhardt, a.g.e., s. 188.

⁶²³ Davison, a.g.e., s. 156; Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 56; Engelhardt, a.g.e., s. 188.

⁶²⁴ Shaw, **Origins of Representative Government**, s. 105; Vilayet Nizamnamesi'nden sonra Bosna'nın idari taksimatı için bkz. Cevdet Paşa, **Tezahir**, 21-29, Yay. Cavid Baysun, TTK, Ankara 1986. s. 91-96.

⁶²⁵ Shaw-Shaw, a.g.e., s. 125; Karal, **Osmanlı Tarihi VII**, s. 156-158; Fakat Mithat Paşa'ya göre 1864 Vilayet Nizamnamesi Tuna Vilayeti'nin koşullarına göre hazırlanmış etkili bir yönetmelikti. Bundan dolayı bu yeni nizamname hazır olmayan ve onu benimseyemeyecek diğer vilayetlerde de uygulanılmasında acele edilmişti. Nitekim Mithat Paşa eyalet idaresinin daha etkili ve yetenekli idarecilerin eline teslim edilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Bu bakımdan eyalet teşkilatı yeni nizamnameye göre 1876 yılına kadar fazla bir değişiklik göstermeden kalmıştır. Shaw, **Origins of Representative Government**, s. 121.

1864 Vilayet Nizamnamesinden sonra yeniden tanzim edilen mülki taksimata göre Osmanlı Avrupa'sında 10 Vilayet 44 sancak; Osmanlı Asya'sında 15 vilayet 74 sancak; Osmanlı Afrika'sında ise 1 vilayet ve 5 sancakta uygulanan bu sistem 22 Ocak 1871'de yeniden düzenlenmiş ve *İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi* olarak ilan edilmiştir.⁶²⁶ 129 maddeden oluşan bu nizamnameye baktığımızda bunun 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden daha geniş ve ayrıntılı olduğunu görmekteyiz. Zira burada taşra idaresinde etkin olan tüm memurların görevleri belirtilmişti. Öncelikle valinin mülki, mali, maarif ve nafia, zaptiye ve ceza ve hukuki konulardaki görevleri belirtilmiştir. Bundan sonra vilayet idaresinde valinin yardımcıları olan mektupçu, umur-u ecnebiye memuru, ziraat ve ticaret müdürleri, maarif müdürü, tarik eminleri, defter-i hakani müdürleri, emlak ve nüfus idaresi müdürleri evkaf müdürleri ve alaybeylerinin görevleri ayrıntılı bir şekilde beyan edilmiştir. Bu memurların görevlerinden sonra liva, kaza, nahiye ve karye idaresine ilişkin ilkeler ve vilayet idaresinde etkili olacak olan Vilayet Genel Meclisi, Vilayet İdare Meclisi, Liva İdare Meclisi, Kaza İdare Meclisi, Nahiye İdare Meclisi ve Kura İhtiyar Meclisi gibi idari birimlerin çalışma prensipleri belirlenmiştir. Nizamnamenin son kısmında şehir ve kasabalarda kurulacak belediye dairelerine ilişkin ilkelerden bahsedilmiştir.

1864 Vilayet Nizamnamesi'nin Trabzon Eyaleti'ne uygulanmasına baktığımızda ise burada da eyaletin yeni sisteme en geç dâhil olan eyaletler arasında bulunduğunu görmekteyiz. Tanzimat'ın uygulanmasında gördüğümüz gibi burada da Trabzon sonraya bırakılan yerlerden biri olmuştur.⁶²⁷

Yukarıda da değerlendirdiğimiz üzere Trabzon'un idari taksimatının geçmişine baktığımızda bunun uzun yıllar aynı kaldığı ve büyük oranda yörenin coğrafi yapısı nedeniyle vilayet sınırlarının daha çok sahil kesiminden oluştuğunu görmekteyiz. Tanzimat döneminde de değişmeyen bu yapı yeni nizamnamelerin uygulandığı dönemlerde de aynı kalmıştır. Fakat 1864 Nizamnamesi'nin Trabzon Eyaleti'ne uygulanmadan önce eyalet dâhilindeki sancaklardan biri olan Karahisar-i Şarki ve Lazistan Sancağı'nda bulunan Livana Kazası'nın 1865'te Erzurum Vilayeti'ne dâhil edildiğini görmekteyiz.⁶²⁸ Nitekim

⁶²⁶ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi**, s. 43; Karal, **Osmanlı Tarihi VII**, s. 156-158.

⁶²⁷ Buna karşın Trabzon Eyaleti'nin Erzurum Eyaleti ile birleştirilmesi konusunun da gündeme geldiği ve Vali Emin Muhlis Paşa'nın Haziran 1865'te bu konuyu görüşmek üzere İstanbul'a gittiği görülmektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'ye, 1 Haziran 1865 ve aynı dosya, Schefer'den de Moustier'ye, 13 Haziran 1865.

⁶²⁸ Küçük, a.g.t., s. 479.

Karahisar-i Şarki Sancağı bir yıl sonraki düzenleme ile Amasya ve Tokat Sancağı ile Sivas Vilayeti'ne bağlanmıştır.⁶²⁹ Dolayısıyla yeni nizamnamenin Trabzon'da uygulandığı Temmuz 1867⁶³⁰ tarihinden önce eyaletin idari yapısında bir daralma olduğu ve 1864 yılında Trabzon, Canik, Ordu, Karahisar-i Şarki, Gümüşhane ve Lazistan sancaklarından oluşan Trabzon Eyaleti'nin bir livasını kaybettiğini görmekteyiz.⁶³¹

Buradan hareketle yeni vilayet nizamnamesinin Trabzon Eyaleti'ne tatbik edilmeden önce eyaletin idari yapısına etki ettiğini anlamaktayız. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin eyalete uygulandığı yıl olan 1867'deki idari taksimat hakkında bilgiler daha çok salnamelerden⁶³² elde edilmekle birlikte İngiliz konsolosluk raporları yeni uygulamanın vilayet idaresine nasıl yansıdığı konusunda bazı fikirler vermektedir. İngiliz konsolosu Palgrave'a göre bu yeni nizamname Trabzon Vilayeti'ni dört sancağa, Trabzon Merkez, Batum, Canik ve Gümüşhane, bölmüştür. Merkez sancağın 6 kazası ise, Trabzon merkez, Giresun, Bucak, Rize, Of, Tirebolu'dur.⁶³³

Konsolos yeni düzenlemeden bir yıl sonraki raporunda, bu yeni nizamnamenin şu ana kadar kısmen yürürlüğe konulduğunu ve vilayetin sınırlarını Karadeniz'in güneydoğusunu kaplamak üzere, Şevketil'deki Rus sınırından Kızılıрмаğa kadar bir alanı kapladığını diğer bir ifade ile eyaletin ortalama derinliği 40 mil ve en geniş noktası 80 mil kadar olan bir sahil eyaleti olduğunu belirtmektedir.⁶³⁴ Yeni düzenlemeye göre eyaletteki livaların sınırları şu şekildedir:

⁶²⁹ Karahisar-i Şarki Sancağı'nın Trabzon Vilayeti'nden alınıp Sivas Vilayeti'ne ilhakının daha önce de gündeme geldiğini görmekteyiz. BOA, A. MKT. UM., 225/75, 16 C 1272/23 Şubat 1856; Ayrıca 1865 yılında Trabzon Eyaleti'nin Erzurum Vilayeti'ne bağlanması konusunda bazı bilgiler olduğunu da görmekteyiz. BOA, A. MKT. MHM. 336/96 14 S 1282/9 Temmuz 1865.

⁶³⁰ Shaw, **Origins of Representative Government**, s. 110.

⁶³¹ Bernard Camille Collas, **1864'te Türkiye**, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 2005, s. 302.

⁶³² 1869 yılından itibaren Trabzon vilayetinin mülki idaresini salnamelerden de takip etmek mümkündür. 1869'dan 1904 yılına kadar aralıklı olarak 22 salname yayınlanmıştır. Bu salnameler toplam 5754 sayfadır. Bkz. Duman, a.g.e., s. 131-133; Ayrıca 19. yüzyılın son çeyreğine ilişkin Vilayet salnameleri temel alınarak Trabzon Vilayeti hakkında hazırlanmış pek çok çalışma bulunmaktadır. Bkz. Ebru Eser, **Salnamelere Göre 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Vilayeti**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003; Abdurrahman Okuyan, **XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2003; Abdurrahman Siler, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Kaza ve Nahiyelerinin Ekonomik Durumu (1869-1905)", **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, say. IX (1994), s. 261-277.

⁶³³ A&P, 1868-69, c. 59, Report on the Provinces of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora by Consul W. Gifford Palgrave, London, 1869, s. 335

⁶³⁴ A.g.r., s. 335.

Lazistan Sancağı doğuda Rus sınırından Rize'ye kadar uzanır. Güneyden Erzurum Vilayeti'ne bağlı olan Çıldır, Ardahan ve Bayburt; batıdan ise Trabzon Sancağı ile sınırlıdır. Merkezi Batum'dur ve mutasarrıf tarafından idare edilir.

Trabzon Sancağı doğuda Lazistan, güneyde Gümüşhane, batıda Canik ve kuzeyde de denizle çevrilidir. Doğuda Rize'den batıda Ordu'ya kadar uzanır. Merkezi Trabzon'dur ve vali muavini tarafından idare edilir.

Canik Sancağı Vilayetin sahil şeridinde yer alır. Doğuda Ordu'dan başlar ve batıda Kızılıрмаğın kıyılarına kadar ulaşır. Doğuda Trabzon Sancağı, güneyde Sivas Vilayeti'ne bağlı Karahisar-i Şarki ve Amasya, batıdan ise Ankara Vilayeti'ne bağlı olan Çorum ve Kastamonu Vilayeti'ne bağlı olan Sinop ile sınırlıdır.

Gümüşhane Sancağı ise denize kıyısı olmayan bu sancak yüksek dağ sıralarının arasında kalır. Bu sancak keyfi bir biçimde doğudan Erzurum Vilayeti'ne bağlı olan Bayburt ve Erzincan sancağı, batıda ise Sivas Vilayeti'ne dâhil olan Karahisar-i Şarki Sancağı ile sınırlıdır.⁶³⁵

Trabzon Sancağı'na baktığımızda ise buranın altı kaymakamlığa ayrıldığını görmekteyiz. Bunlardan ilki *Trabzon* merkezidir. Burası dört nahiye barındırır. Bunlardan ilki Vakf-ı Sagir nahiyesidir. Başlıca kasabaları Kovata ve nahiye müdürünün ikamet ettiği Yomra'dır. Bu kısımda toplam 70 köy bulunmaktadır. İkinci nahiye ise Maçka'dır. Trabzon'dan hemen sonra ve Erzurum yolu üzerinde bulunur. Başlıca kasabası Cevizlik'tir ve 98 köyü vardır. Üçüncü nahiye Akçaabat'tır. Trabzon'un doğusunda yer alır. Başlıca kasabası Polathane'dir ve 133 köyü vardır. Dördüncü nahiye Vakf-ı Kebir'dir. Başlıca yerleşim yeri Tonya'dır ve 104 köyü bulunmaktadır. İkinci kaymakamlık ise *Rize*'dir. Burası iki kısma ayrılır. İlki Rize merkezdir ve 164 köyü vardır. Kaymakam burada ikamet eder. Buraya bağlı olan Kura-i Seba nahiyesinin başlıca yerleşim yeri Orta Kol'du. Buraya bağlı 30 köy bulunmaktadır. Üçüncü kaymakamlık ise *Tirebolu*'dur. İki kısma ayrılır. İlk kısmın, Tirebolu merkezin 135 köyü vardır. Diğer nahiye ise Görele'dir ve merkezi Görele'dir. Buraya bağlı 48 köy vardır. Dördüncü kaymakamlık ise Of'tur. Burası da iki kısma ayrılır Of merkezi ve Sürmene. Of 98, Sürmene ise 112 köye sahiptir. *Ordu* Kaymakamlığı'nın diğer bir ismi ise Bucak'tır fakat resmi yazışmalar haricinde bu ad pek kullanılmaz. Başlıca merkezi Ordu'dur ve kaymakam burada ikamet eder. Buraya bağlı

⁶³⁵ A.g.r., s. 337.

olan diğer nahiyelerden biri Ulubey'dir. Başlıca merkezi Hapsemana'dır. Diğer bir nahiye ise Perşembe'dir ki buranın da başlıca merkezi Perşembe'dir. Dördüncü Nahiye ise İbkeri'dir. Altıncı kaymakamlık ise *Giresun*'dur. Giresun merkez başlıca kasabasıdır ve 60 köyü bulunmaktadır. Nahiyeleri ise Akköy ve Keşap'tır.⁶³⁶ Konsolosun vermiş olduğu bu bilgilerin Ordu Kaymakamlığına bağlı İbkeri Nahiyesi haricinde ilk Trabzon vilayeti salnamesi ile örtüştüğü görülmektedir.

Tablo 9: 1869 Yılı Trabzon Vilayeti İdari Taksimatı

Trabzon Vilayeti		
Sancak	Kaza	Nahiyeler
Trabzon	Trabzon'a mülhak	Akçaabat
		Maa Yomra Vakfı Sagir
		Maçka
		Maa Tonya Vakf-ı Kebir
	Giresun	Akköy
		Keşap
	Bucak	Maa Ulubey Hapsemana
		Aybastı
		Perşembe
	Rize	Kura-i Seba
Tirebolu	Görele	
Of	Sürmene	
Gümüşhane	Gümüşhane'ye Mülhak	Kovans
		Yağmurdere
	Kelkit	Şiran
	Torul	Maa Kürtün
Canik	Samsun'a Mülhak	Kavak
	Ünye	Fatsa
		Bolaman
		Karakuş
	Bafra	Niksar
Çarşamba	Alaçam	
Lazistan	Batum'a Mülhak	Terme
		Çürüksu
		Acara-i Süfla
	Livana	Acara-i Ulya
		Maçahel
	Arhavi	Hopa
		Gönye
		Atina
	Hemşin	

Kaynak: TVS, 1286(1869), s. 63-66.

Sonraki salnamelerden takip edildiği oranda bu idari taksimatın bazı küçük değişiklikler dışında aynı kaldığı görülmektedir. Mesela 1869 salnamesinde görünmeyen fakat 1870'ten itibaren Giresun Kazası'nın Kırık adlı bir nahiyesinin daha olduğu

⁶³⁶ A.g.r., s. 356-360

görülmektedir.⁶³⁷ Bu idari taksimatta dikkati çeken diğer bir husus da Canik Sancağı'nın statüsüdür. Canik Sancağı 1869, 1870 ve 1871 salnamelerinde olduğu halde 1872 salnamesinde görünmemektedir. Bunun nedeni ise 1871 Vilayet Nizamnamesi doğrultusunda bazı livaların müstakil hale getirilmesidir. Buna göre Canik Sancağı müstakil hâle getirilerek doğrudan merkeze bağlandı.⁶³⁸ Bu şekilde müstakil hale getirilen sancaklar arasında Cebel-i Lübnan, Beyrut ve Kudüs de vardı.⁶³⁹ Böylesi bir uygulamada merkezîyetçiliğin etkisi olmakla birlikte adı geçen livalar kalabalık, karışık etnik yapılı ve önemli vilayetlerdi.⁶⁴⁰ 1876 yılına ait devlet salnamesinde Canik ayrı bir mutasarrıflık olarak gösterilmektedir.⁶⁴¹ Canik Sancağı'nın bu statüsü 1879 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihte Canik tekrar vilayete bağlı bir sancak haline getirilmiştir.⁶⁴² Vilayetin sınırlarında yaşanan diğer bir değişiklik de 93 Harbi'nden sonra oldu. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'na göre Batum Rusya'ya bırakıldı.⁶⁴³ Lazistan Sancağı'nın merkezi ise yeni kaza haline getirilen Rize oldu.⁶⁴⁴ Ufak tefek değişikliklerin olduğu vilayetin bu idari yapısı yüzyılın sonunda da pek bir değişiklik göstermemekteydi.

2.3.2.1. Mülki Teşkilat

Trabzon'da yeni vilayet düzenlenmesinin Esad Muhlis Paşa döneminde başladığını tespit etmekteyiz. Esad Muhlis Paşa'nın Trabzon valiliği Sicil-i Osmani'ye göre Safer 1284 yani Haziran-Temmuz 1867 yılında başlamıştır.⁶⁴⁵ 1864 Vilayet Nizamnamesi ise

⁶³⁷ TVS, 1286(1869), s. 63-66; TVS, 1287 (1870), s. 96-97; TVS, 1288 (1871), s. 96-97.

⁶³⁸ Şakir Şevket, a.g.e., s. 85.

⁶³⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, TTK, Ankara 1988, s. 312; Baykara, a.g.e., s. 134-135.

⁶⁴⁰ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 63.

⁶⁴¹ Baykara, a.g.e., s. 134.

⁶⁴² TVS, 1296(1879), s. 74-86; Böyle olmakla birlikte Canik'in Trabzon Vilayeti'ne bağlılığı konusunda ilerleyen zamanlarda yeni tasarıların ortaya atıldığı görülmektedir. Mesela Canik Sancağı'nın 1885 yılında vilayete dönüştürülme girişimleri olmuş fakat sancağın statüsü Trabzon'a bağlı bir sancak olarak devam etmiştir. Bkz. Rıza Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağı'nda İdari Yapılanma", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Belediyesi Yayınları, 2006, s. 65-81; Yolalıcı, a.g.e., s. 14-20.

⁶⁴³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VIII, Ankara: TTK, 1988, s. 77.

⁶⁴⁴ TVS, 1296 (1879), s. 86-89; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Trabzon Vilayeti'nin doğu sınırlarında meydana gelen sınır değişiklikleri konusunda bkz. Muammer Demirel, "Trabzon'dan Bayezit'e İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", **CIEPO-17 Trabzon**, Trabzon: KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, s. 821-828.

⁶⁴⁵ 5 Temmuz 1867 tarihli rapora göre Esad Muhlis Paşa 1 Temmuz'da Trabzon'a gelerek görevine başlamıştır. Mayıs 1867 itibarıyla Trabzon'da vali olarak Kütahyalı Hacı Ali Paşa görünmektedir. Dolayısıyla Ali Paşa'nın valiliğinin bitimi ve Esad Muhlis Paşa'nın valiliğinin başlangıcı yaklaşık olarak Haziran ayına denk gelmektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Bourée'ye, 5 Temmuz 1867; BOA. C. ADL. 97/5827, 8 M 1284/ 12 Mayıs 1867; Mehmed Süreyya, a.g.e., c. IV, s. 1099; BOA, C. ADL. 3/356, 2 B 1284/30 Ekim 1867; Ayrıca bkz. TVS 1286(1869), s. 63; TVS 1287(1870), s. 59; TVS 1288(1871), s. 32; Albayrak, a.g.e., s. 186-195.

Trabzon Eyaleti'ne Haziran 1867'te uygulanmış ve Trabzon Vilayeti kurulmuştur.⁶⁴⁶ Tanzimat dönemi Trabzon valileri ile mukayese edildiğinde⁶⁴⁷ dört yıldan fazla bir süre valilik yapan Esad Muhlis Paşa döneminde yeni nizamnamenin uygulanması konusunda nasıl çalışmalar yapıldığı konusunda ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz fakat gerek idari yapıda gerekse de diğer alanlarda yeni vilayet nizamnamesi doğrultusunda bazı çalışmalar yapılmıştır.⁶⁴⁸

Yeni vilayet nizamnamesi doğrultusunda Trabzon'da yeni bir düzenleme yapıldığını görmekteyiz. En azından yeni uygulamanın Trabzon'a tatbik edildiği tarihten iki yıl sonra mülki teşkilatı salnamelerden takip etmekteyiz. 1869 salnamesine göre mülki teşkilatın başında vali, valinin maiyetinde ise defterdar, müfettiş-i hükkam, mektupçu, vali muavini, arazi ve evrak memurları bulunmaktadır.⁶⁴⁹ Valinin maiyeti arasında 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin öngördüğü bir umur-u ecnebiye memuru görülmemektedir. Salnamelerde böyle bir memuriyetin görünmemesi üzerinde biraz durulması gereken bir noktadır. Zira Trabzon 19. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir ticaret merkezidir ve bundan dolayı şehirde pek çok Avrupa devletinin konsolosu bulunmaktadır. Diğer bir ifade ile hükümet memurları ve yabancı memurlar arasındaki ilişkileri düzenlemekle görevli olan ecnebiye memurunun Trabzon'da da yapacağı pek çok iş olduğu görülmektedir. 1864 nizamnamesinde olduğu gibi 1871 nizamnamesinde de bu memurun görevi konsoloslarla görüşme, haberleşme ve devletin yabancı ülkelerle yaptığı anlaşmaları göz önünde bulundurarak valinin maiyetinde çalışmaktı. Buradan hareketle Trabzon'da da bu görevleri yerine getirecek bir memurun bulunması gerekmektedir. Diğer vilayetlerdeki uygulamalara baktığımızda vilayet sistemine Trabzon'dan iki yıl önce dâhil olan Erzurum'da vilayet mektupçuluğu ile umur-u ecnebiye işleri müdürlüğünün birleştirildiğini görmekteyiz.⁶⁵⁰ Erzurum'da böyle bir uygulama Trabzon'da da benzer bir birleştirmenin

⁶⁴⁶ Shaw, **Origins of Representative Government**, s. 110.

⁶⁴⁷ Trabzon'da idari bakımdan Tanzimat Dönemi olarak belirlediğimiz 1847-1876 yılları arasındaki ikisi iki kez valilik yapmak üzere toplam 22 vali görev yapmıştı. Buradan hareketle valilerin görev sürelerinin oldukça kısa olduğu görülür. Bunun dışında Emin Muhlis Paşa'nın uzun bir valiliği dönemin istisnalarından biridir.

⁶⁴⁸ Mesela bu dönemde yapımı önemli bir mesele olan Trabzon-Erzurum yolunun yapımı için Tuna Vilayeti'ndeki usulun uygulanması ve yeni teşkil olunan vilayetler ile Bab-ı Ali arasındaki yazışma prosedürü gibi yeni yenilikler göze çarpmaktadır. BOA, A. MKT. MHM., 384/46, 9 S 1284 13 Haziran 1867; BOA, MKT. MHM. 419/26, 18 Ca 1285/6 Eylül 1868.

⁶⁴⁹ TVS, 1286(1869), s. 26.

⁶⁵⁰ Erzurum Vileyeti mektupçuluğuna Arif Efendi'nin tayin edilmesinde ve aynı zamanda bu görevin umur-u ecnebiye müdürlüğü ile birleştirilmesinde, onun daha önce Petersburg Sefareti başkâtipliğinde, tahkikat memuru olarak Halep'te ve başka yerlerde bulunması ve özellikle lisan bilmesinin etkili olduğu

olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Gerçekten de belgelerin gösterdiğine göre Trabzon Vilayeti umur-u ecnebiye müdürlüğünü vali muavinliğine ilave edilmiştir.⁶⁵¹ Dolayısıyla bu örnekler bize Anadolu'daki bazı vilayetlerde umur-u ecnebiye müdürlüğünün ayrı bir idari birim olarak düşünülmediği ve aynı zamanda başka bir görevi de yerine getiren yetkili bir memur bünyesinde iki görevin birleştirildiği görülmektedir. Zira Trabzon'daki vali muavinlerine baktığımızda bunların gayrimüslim Osmanlı vatandaşları olduklarını görmekteyiz. Trabzon'da uzun süre vali muavinliği yapmış olan Dimirtaki Efendi'den önce de Yanko Efendi ve Legari Efendi gibi gayrimüslim memurlar görev yapmıştı.⁶⁵² Dimirtaki Efendi ise yaklaşık üç yıl vali muavinliği görevinde bulunmuştur.⁶⁵³

Mülki teşkilat kısmında incelememiz gereken diğer bir organ da Trabzon'daki meclislerdir. Zira 1871 yılına kadar şehirde hem Vilayet İdare Meclisi hem de Sancak İdare Meclisi bulunmaktadır. Fakat 1871 nizamnamesiyle birlikte aslında pek pratik olmayan ve uygulanamayan merkez liva mutasarrıf ve kaymakamlıkları kaldırılmıştır.⁶⁵⁴ Trabzon'da da 1872 yılından itibaren salnamelerde merkez sancağa dair bir bilgi bulunmamaktadır. Takip edebildiğimiz oranda üç yıllık süre içinde Trabzon Sancağı İdare Meclisi'ne bakıldığında 1869 yılında Trabzon Sancağı İdare Meclisi'nin asıl üyeleri mutasarrıf Ali Şefik Bey, Müftü Hacı Mustafa Efendi, Naib İzzet Efendi ve tahrirat Müdürü Hakkı Efendi'den; seçilen üyeleri ise Hüseyin Rüştü Efendi, Mahmud Ağa, Hacı İlyâ Ağa ve Abram Ağa'dan oluşmaktadır.⁶⁵⁵ Bir sonraki yıl ise muhasebeci olarak Hacı Hüsnü Efendi, naib olarak Sabit Beyefendi olduğu, seçilen üyelerin de değiştiği ve Mahmut Ağa'nın yerine Eyubzade Ali Efendi'nin geçtiği görülmektedir.⁶⁵⁶ 1871 yılında ise Muhasebeci Hacı Hüsnü'nün yerine Salih Hulusi Efendi'nin, naib Sabit Beyefendi'nin yerine Muhammet Atai Efendi'nin geldiği görülmektedir.⁶⁵⁷ Burada dikkatimizi çeken diğer bir husus seçilen meclis üyeleri sayısında Müslüman ve gayrimüslim dengesinin korunduğudur. Buna karşın vilayet dâhilindeki diğer sancaklardaki idare meclislerinde iki

görülür. Dolayısıyla bu memuriyete lisan bilmenin oldukça önemli bir ölçüt olduğu görülmektedir. Küçük, a.g.t., s. 488.

⁶⁵¹ BOA, A. MKT. MHM. 413/77, 27 Ra 1285 16 Temmuz 1868.

⁶⁵² BOA, A. MKT. MHM. 400/24, 25 L 1284 19 Şubat 1868; BOA, İ. DH 571/39794, 18 L 1284/12 Şubat 1868; BOA, A. MKT. MHM. 396/9, 17 Ş 1284/ 14 Aralık 1867; BOA, İ. MVL. 582/26135, 13 Ş 1284/10 Aralık 1867.

⁶⁵³ TVS, 1286(1869), s. 26.; TVS, 1287(1870), s. 26; TVS, 1288(1871), s. 32.

⁶⁵⁴ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 64.

⁶⁵⁵ TVS, 1286 (1869), s. 34.

⁶⁵⁶ TVS, 1287(1870), s. 31.

⁶⁵⁷ TVS, 1288(1871), s. 37.

gayrimüslim iki Müslim kuralına bazı yerlerde uyulmadığı görülmektedir. Canik Sancağı'nda üyeler arasında eşitliğin olduğu; Lazistan Sancağı'ndaki İdare Meclisi'nin üyelerinin ise tümünün Müslüman olduğu görülmektedir.⁶⁵⁸ Gümüşhane Sancağı'ndaki İdare Meclisi'nde ise azaların sayısında bazen azalma olsa da bir eşitliğin olduğu görülmektedir.⁶⁵⁹

Trabzon Sancağı İdare Meclisi'ne bakıldığında ise üç yıllık süre zarfında meclis azalarının Eyüpzade Ali Efendi dışında aynı seçilmiş üyelerden oluştuğunu görmekteyiz. Bu da meclislerin yörenin ileri gelen eşrafın eline geçtiği ve seçimlerin yapılmadan aynı üyelerin uzun süre meclis azası olarak kalmayı başardıkları yönündeki kanıyı destekler niteliktedir. Zira meclis üyelerine bakıldığında Hacı İlya Ağa ve Eyüpzade Ali Efendi gibi üyelerin Trabzon'un en zengin kişileri arasında oldukları görülmektedir. Bu konuda Trabzon valisi Sırrı Paşa'nın hazırlamış olduğu Trabzon Vilâyetinin Merkez ve bağlı üç sancağındaki ileri gelenlere yönelik hazırladığı rapor bize meclis üyelerine farklı bir açıdan yaklaşma imkânı vermektedir.⁶⁶⁰ Bu raporda kıdem, haysiyet, emlâk ve servet bakımından Trabzon Kasabası'nda ileri gelenlere baktığımızda Merkez Sancağı İdare Meclisi üyesi olarak gördüğümüz Hacı İlya Ağa ve Eyüpzade Ali Efendi gibi kişilerin şehrin ileri gelen nüfuzlularından olduğunu görmekteyiz. Bu da bize meclislerin toplumdaki nüfuzlu kişilerin elinde bir mekanizma haline geldiğini göstermektedir.

İncelediğimiz zaman dilimi olarak 1876 yılına kadar ana idari birim olarak Vilayet İdare Meclisleri'ne baktığımızda ise pek farklı bir tablo ile karşılaşmamaktayız. İlk salnamedeki Vilayet İdare Meclis üyelerine baktığımızda bunların Hacı Derviş Ağa, Panayot Dominos Ağa, Hacı Ömer Bey ve Ağaser Ağa oldukları görülmektedir.⁶⁶¹ Hacı Derviş ve Panayot Dominos Ağa'nın üyelikleri iki yıl daha sürmüştür.⁶⁶² Daha sonraki yıllarda meclis üyelerine baktığımızda 1873 yılında meclis azası görünen Hacı Mustafa Ağa'nın dört yıl daha meclis azası olarak kaldığını görmekteyiz.⁶⁶³ Diğer üyelere bakıldığında ise çoğunun iki yıl kadar meclis azası buldukları görünmektedir. Diğer bir ifade ile meclis üyelerinin ne kadar süre ile üye kalacaklarına dair nizamnamelerde belirli

⁶⁵⁸ TVS, 1286 (1869), s. 31,48.

⁶⁵⁹ Gümüşhane Sancağı İdare Meclisi'nde 1870 salnamesine göre ikişer aza vardır. TVS, 1287(1870), s. 117; 1872 salnamesine göre ise üç aza görünmektedir. TVS, 1289(1872), s. 60.

⁶⁶⁰ BOA, Y. PRK. UM, 2/40 7 L 1297/12 Eylül 1880; ayrıca bkz. Ayhan Yüksel, **Doğu Karadeniz Araştırmaları**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005, s. 44-45.

⁶⁶¹ TVS, 1286 (1869), s. 27.

⁶⁶² TVS, 1287 (1870), s. 27; TVS 1288 (1871), s. 33.

⁶⁶³ TVS, 1290 (1873), s. 31; TVS 1291 (1874), s. 31; TVS 1292 (1875), s. 42; TVS 1293 (1876), s. 42.

bir süre olmamasından dolayı meclis üyeleri pek değişmemekte, aynı kişiler uzun süre aza olarak kalmaktaydılar.⁶⁶⁴ Aza olarak kalma süreleri bir yana bırakılıp sosyal statüleri açısından Vilayet İdare Meclisi azalarına baktığımızda ise bunların da Trabzon'un önde gelen kimseleri olduğu görülür. Mesela 1869-1871 arasında Hacı Derviş Ağa, 1869'da Hacı Ömer Bey, 1870-1872'de Dizdarzade Hacı Emin Efendi,⁶⁶⁵ 1872-1874'te Mazlumyan Artin Efendi'nin ve 1873-1876 arasında meclis üyesi olan Hacı Mustafa Efendi'nin yine Sırrı Paşa'nın hazırladığı rapora göre şehrin ileri gelen zengin kişilerinden olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶⁶

Yukarıda Vilayet İdare Meclisi ve 1871 yılına kadar var olan Trabzon Merkez Sancağı İdare Meclisi'ne genellediğimiz bu durumun vilayet dâhilindeki diğer sancak ve kaza meclislerinde de görüldüğünü anlamaktayız. Mesela Tirebolu İdare Meclisi üyesi Hacı Mihail Ağa; Of kazası İdare Meclisi azası Salih Ağa; Rize Kazası İdare Meclisi azası Hacı İstavre oğlu Yani Ağa, Tuzcuzâde Mahmut Ağa ve Kuvoloğlu Hacı Mustafa Ağa; Atina Kazası İdare Meclisi azası Telatorzâde Hasan Ağa ve Sayfzâde İsmail Ağa⁶⁶⁷; Gümüşhane Sancağı İdare Meclisi azası Hacı Aneştâş Ağa; Torul Kazası İdare Meclisi azası Üçüncüzâde Ali Bey ve Ordu Kazası İdare Meclisi azası Kuzme oğlu Kostantin Ağa'nın⁶⁶⁸ sancak ve kazanın varlıklı üyeleri arasında yer aldığı yine Sırrı Paşa'nın ayrıntılı raporundan ortaya çıkmaktadır.

Meclis üyelerinin aynı kalmasında gerek valilerin belirli kişileri desteklemesi gerekse de seçim usulünün karmaşıklığının önemli bir etkisi vardı. Zira çoğu zaman seçim usulüne pek uyulmamaktaydı. Vilayet, liva veya kaza ileri gelenleri nüfuz ve güçlerine göre aralarında anlaşıp belirledikleri adayları hükümete de kabul ettiriyorlardı. Seçimler her yerde düzenli ve zamanında yapılmıyordu.⁶⁶⁹ Özellikle hükümet merkezinden uzak bölgelerde meclislerin oluşturulmasında tüzük ve yönetmeliklere göre hareket edilmediği, ayan ve eşrafın meclis üyeliğini başkalarına kaptırmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁷⁰ Bu itibarla eşraf ve ayanın mülki amirler üzerinde bir baskı unsuru olmaya devam ettiği, servet esasına

⁶⁶⁴ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 78.

⁶⁶⁵ Trabzon hanedanından ve Meclis üyelerinden olan Hacı Emin Ağa'ya (Dizdarzade) kapıcıbaşılık rütbesi verilmiştir. Zira salnamelerde de bu rütbe ile gösterilmektedir. BOA, İ. DH. 560/38992, 6 Za 1283/12 Mart 1867.

⁶⁶⁶ BOA, Y. PRK. UM, 2/40, 7 L 1297/12 Eylül 1880.

⁶⁶⁷ TVS, 1290 (1873), s. 45, 44, 43, 53.

⁶⁶⁸ TVS, 1293 (1876), s. 57, 73, 76.

⁶⁶⁹ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 84.

⁶⁷⁰ Çadircı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 258.

dayanan bir hiyerarşinin Tanzimat döneminde de devam ettiği ve değişik yöntemlerle de olsa idari mekanizmada söz sahibi oldukları görülmektedir.⁶⁷¹ Bu güç merkeziyetçi Tanzimat devlet adamlarının idaresinin yerel güçler lehine destekleyen bir mekanizma işlevi görmüştür.⁶⁷² Bu güç ki pek çok bayındırlık hizmetinin yapılmasına ön ayak olmuş, bölgesel ihtiyaçları daha iyi bilip buna göre çalışan bir araç olmuştur.⁶⁷³

2.3.2.2. Trabzon Belediye Teşkilatı

İdari birimler arasında karşımıza çıkan diğer bir kurum da Osmanlı şehirleri için yeni bir teşkilat olan belediyedir. Tanzimat öncesi dönemde günümüzdeki belediye hizmetlerini üstlenen ayrı bir kurum olmamakla birlikte belediyelerin bakmakla yükümlü olduğu işler resmi ve gayri resmi kurumlarca yerine getirilmekteydi. Fakat 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış dünya ile artan ticari münasebetlerine paralel olarak artan şehirleşme ve şehirlerin gösterdiği değişim yeni bazı hizmetlerin görülmesinde yeni bir örgütlenmeye gidilmesini zorunlu kıldı. Burada da daha önceki diğer kurumlarda da olduğu gibi Fransız örneğinde bir yapılanmaya gidildi. Zira bu süreçte karşımıza çıkan ilk örnek İstanbul'daki Şehremaneti'dir.⁶⁷⁴ Bunun gibi Batı ile çok yönlü ilişkiler içinde olan İzmir de belediye teşkilatının kurulduğu diğer bir yerdir.⁶⁷⁵ Burada bizim üzerinde duracak olduğumuz nokta belediye teşkilatlarının taşralarda da kurulması sürecinde Trabzon'un yerini ortaya koymaktır.

Belediyelerin İstanbul dışındaki Osmanlı şehirlerinde oluşturulması sürecine baktığımızda burada da asıl adımın 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrasında atıldığını

⁶⁷¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. VIII, s. 319.

⁶⁷² Meclislerin teşkil edilmesiyle birlikte başka bir biçimde ortaya çıkan bu ikili ilişkide meclisler merkezi hükümeti yerel ihtiyaçlar hakkında bilgilendirmiş, sadece yerel otoriteleri değil yerel kaynaklardan da önemli bir gelir sağlayarak yolların iyileştirilmesi, kanalların limanların ve okulların yapılmasına ön ayak olmuştur. Aynı zamanda Tanzimatçıların merkeziyetçi eğilimlerini de bir açıdan dengeleyen meclisler pek çok yatırımın yapılmasında öncülük etmişlerdi. Shaw, **Origins of Representative Government**, s. 109.

⁶⁷³ Zira merkeziyetçiliğin taşradaki pek çok hizmeti aksattığı yönünde de bazı eleştiriler de yok değildir. 1848'de Trabzon'a gelen Layard Trabzon-Erzurum yolu hakkında izlenimlerini aktarırken bölgedeki yöneticilerin yolun bakımı ile yeterince ilgilenmediklerini, yolda meydana gelen hasarların ticareti günlerce durdurduğunu, bunun II. Mahmud'un merkeziyetçi politikalarının sonuçlarından biri olduğunu belirtmektedir. Layard ayrıca hükümetin kamu hizmetleri için verdiği paranın az olduğunu ve bunun yerine ulaşmadan müsrifçe harcanacağını belirtmektedir. Trabzon-Erzurum yolu hakkında da Layard, bu yolun yapımına başlandığını; fakat benzer diğer projeler gibi bunun da tamamlanmadan terk edileceğini yazmakta ve merkezden atanan valiler döneminin başında bazı hizmetlerin yerine getirilmediğini belirtmektedir. Bkz. Austen Henry Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert**, London 1853, s. 5.

⁶⁷⁴ Bu konuda bkz. Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, c. I-II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1995; İlhan Tekeli-İlber Ortaylı, **Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi**, ed. Ergun Türkcan, Türk İdareciler Derneği Yayınları, Ankara 1978.

⁶⁷⁵ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 123,179.

görmekteyiz. Bununla birlikte nizamname Fransız Commune sisteminden esinlenerek her köyü bir belediye dairesi saymak dışında şehir ve kasabalarda belediye örgütlenmesine ilişkin bir hüküm içermemekteydi.⁶⁷⁶ İstanbul'un etkisiyle bazı şehirlerde belediye teşkilatı kurulmak istenince hükümet vilayet belediyelerinin kuruluş ve görevleri hakkında iki talimatname hazırlamıştır.⁶⁷⁷ Talimatnamelerin ikincisi 25 Temmuz 1867 tarihlidir.⁶⁷⁸ Dolayısıyla belediye teşkilatlarının Osmanlı şehirlerine teşkili için gerekli prosedürün hazırlandığı bu tarihten sonra belediye teşkilatları belli başlı yerlerde kurulmaya başlanmıştır.⁶⁷⁹ Bu talimatnamelere göre belediye bayındırlık, alt yapı hizmetleri, temizlik ve aydınlatma, narh ve çarşı pazar kontrolü, itfaiye ve kira kontrat tesciliyle ilgilenecekti. Teşkilatın başında bir reis olacak ve altı üyeden oluşacak bir meclise başkanlık edecekti.⁶⁸⁰ Hükümet memurları arasından atanan bu reis fahri olarak görev yapacaktı. Kendisine yardımcı olarak bir muavin veriliyordu. Bunların yanında kent merkezindeki mühendis ve hükümet tabibi meclisin diğer üyeleri idiler.⁶⁸¹

1864 Vilayet Nizamnamesi'nden sonra çıkarılan nizamnameler ile bir düzene oturtulmaya çalışılan belediyeler konusu 1871 Vilayet Nizamnamesi'nde daha esaslı bir şekilde ele alınmıştır. Bu nizamnamenin 111-129. maddeleri belediye teşkilatları ile ilgiliydi. Buna göre eskisi gibi bir reis, bir muavin, altı aza, memleket tabibi ve bir mühendis belediye meclisini oluşturuyordu. Bir kâtip ve bir de sandık emini ile gerektiği kadar hizmetliden oluşan bir teşkilat öngörülmekteydi. Belediyelerin azaları “*sunûf-ı muhtelif ve eshab-ı emlak ve arazi*”den olacak ve iki yıllığına hizmet edecek ve ikinci kez

⁶⁷⁶ Nizamnamenin dördüncü maddesinde, “*Her kazâ kurâyâ münkasım olub her kariyede aşâğıdaki bendlerde beyân olunan vechile bir idâre-i belediyye olacaktır. Bazı kurânın ictimâ'ından hâsıl olan küçük dâ'ireler hasbe'l-mevki müstakil kaza olamayub diğer bir kazaya ilhakan idâre olunur ve bunlar nâhiye i'tibâr kılınur*” denilmektedir.

⁶⁷⁷ Nizamnamelerin 9 bentlik olan ilki, “*Vilayette Belediye Meclislerinin Sûret-i Tertibi ve Memurlarının Vezâifi Umumiyesi Hakkında Talimat*” diğeri de 16 bentlik “*Vilayette Devair-i Belediye Meclislerinin Vezâifi Umumiyesi Hakkında Talimat*” adı altında yayınlanmıştır.

⁶⁷⁸ Çadircı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 275.

⁶⁷⁹ Gerçekten de bu tarihlerde yani 1284-1285 (1866-1867) tarihlerinde Tuna Vilayeti'ndeki bazı yerlerde, Beyrut ve Halep gibi önemli Osmanlı şehirlerinde belediyelerin tesis edildiği görülmektedir.

⁶⁸⁰ Türkçe okuryazar ve otuz yaşını geçmemiş olma şartının yanı sıra meclis üyesi olabilmek için diğer meclislerde de gördüğümüz gibi bir servet sahibi olma şartı arandığı görülmektedir. Vilayet ve Liva merkezlerindeki belediye meclisleri üyeliği için senede en az 500, kaza merkezlerindeki belediye meclis üyeliği için 150 kuruş vergi vermek gerekmekteydi. Fakat 1867 yılında çıkarılan talimatnamelerde yer alan bu kriterin 1871 Vilayet Nizamnamesinde “eshâb-ı emlak ve araziden” ve 1877 Vilayet Belediye Kanunu'nda “ashab-ı emlakten” şeklinde biraz daha genişletildiğini görmekteyiz. Fakat yine de bu madde belediye meclislerini de İdare Meclisleri gibi eşrafın hakim olduğu bir kurul haline getirmiştir. Bkz. Seyitdanlıoğlu, **1871 Vilayet Nizamnamesi**, s. 89-103; Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, c. IV, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995, s. 1659.

⁶⁸¹ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 173-175; Çadircı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 275-276.

seçildiklerinde ise her yıl yarısı değiştirilecek ve yerlerine yenileri seçilecekti.⁶⁸² Bunun gibi belediyenin çalışma usulü, gelirleri ve görevleri gibi değişik hususlar bu nizamnamede ayrıntılı bir şekilde açıklandı. Fakat belediye idaresi için hazırlanmış asıl belge 1877 tarihli *Vilayat Belediye Kanunu*'dur. Bu kanun belediyelerin görevlerini, vazifeleri yerine getirmek üzere belediyelere sağlanacak gelirleri, belediyelerce verilecek cezaları, belediye memurlarının vazifeleri ve belediyelerce yapılması yasak olan işleri de düzenliyordu.⁶⁸³ Belediye teşkilatına dair pek çok hususu açıklayan bu kanun Cumhuriyete kadar geçerliliğini korumuştur; fakat yukarıda da görüldüğü gibi birbirini tamamlayan nizamnamelerle görev ve yetki ve sorumlulukları belirlenen belediyelerin taşra idaresinde etkili birer organ haline geldiklerini söylemek güçtür.⁶⁸⁴

Teorik olarak bu çıkan kanunlar ile bu şekilde bir gelişim gösteren belediye teşkilatlarının Trabzon'da da nasıl bir yapı sergilediğine baktığımızda belediyelerin kurulması ve çalışmasını belirleyen kanunların çıkmasından hemen sonra Trabzon'da da belediyenin kurulmuş olduğunu görmekteyiz. Zira kaynaklar belediyelerin öncelikle önemli sahil şehirlerinde kurulduklarını belirtmektedir. Bu bakımdan bu dönemde belli başlı sahil şehirlerinden bir olan Trabzon'un da belediye teşkilatı ile tanışan ilk yerlerden biri olduğu görülmektedir. Bununla birlikte belediyenin kuruluş tarihi ile ilgili kesin bir tarihe henüz ulaşamamıştır. Bu konuda elimizdeki tek kaynak 1869 tarihli salnamedir. Salnamelerde yer alan bilgilerin bir yıl öncesini ihtiva ettiği kabul edilirse⁶⁸⁵ Trabzon'da

⁶⁸² Üye sayısı 1877 Vilayat Belediye Kanunu'nda mahallin büyüklüğüne ve nüfusun oranına göre altıdan on ikiye kadar değişmekteydi. Fakat asıl dikkat çeken nokta ise daha önce iki yıllığına seçilen üyelerin burada dört yıllığına seçilmelerinin ve her iki yılda bir yarısının değişmesinin öngörülmesiydi. 1877 Vilayat Belediye Kanunu için bkz. Ergin, **Umûr-ı Belediye**, c. IV, s. 1658-1671.

⁶⁸³ Murat Küçükkuşurlu, **Erzurum Belediye Tarihi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008, s. XXV; Nizamnamelere bakıldığında Belediye teşkilatı ile diğer idari birimler arasında bir bağ olduğu görülmektedir. Zira bu nizamnamede bu bağın, senede iki defa mahalli idare meclisi ile belediye meclisinin birleşmesinden ortaya çıkacak bir Cemiyet-i Belediye vasıtasıyla daha da kuvvetlendiği görülmektedir. Başındaki reis de bir devlet memuru olmasından da anlaşılacağı gibi belediyelerin gerek idari gerekse de mali bir özerkliği yoktu ve merkezi hükümet örgütünün bir parçası olarak düşünülmüşlerdi. Bkz. Ergin, **Umûr-ı Belediye**, c. IV, s. 1664; Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 177.

⁶⁸⁴ Birçok kentte belediyeler bazı vergileri toplayan birer kuruluş olmaktan öteye gidemediler. Bunun yanında teşkilat içinde yeterli bilgili personel eksikliği en sık rastlanılan bir durumdu. Belki de bunların ötesinde en önemli sorun belediyelerin mali güçsüzlüğü idi. Belediyeye tahsis edilen mali kaymakların azlığı ve bu kaynakların da merkezi hükümetin kontrolü altında kullanılması teşkilatı başından beri zayıf bir duruma sokmuştur. Gerçekten de 1877 Belediye Kanunu'nun beş başlık altında topladığı belediye varidatına bakıldığında belediyenin gelirleri, devletçe belediyeye tahsis olunacak ve belediyenin koyacağı bazı vergiler; bazı bayındırlık hizmetlerinden artan paradan elde edilecek gelirden; bazı nakdi cezalardan alınacak gelirden; kantar, çeki, kilo ve konturato ile hayvan kesiminden ve alım satımından alınacak olan vergiler, belediyeye terk edilen diğer vergiler ve belediyeye yapılacak olan hibe ve yardımlardan ibaretti. Bkz. Ergin, **Umûr-ı Belediye**, c. IV, s. 1664.

⁶⁸⁵ Trabzon Vilayeti'nin ilk salnamesi olan 1869 Salnamesi'nin ikinci sayfasında, Trabzon Vilayeti'ne ait bir salname çıkarılması gerektiği vilayet dâhili ile ilgili olarak salnameye eklenmesi gereken bazı bilgilerin

belediye teşkilatı 1868 yılında veya bu tarihten önce kurulduğu ortaya çıkar.⁶⁸⁶ Yukarıda da gördüğümüz üzere taşra belediyelerinin kurulmasına ilişkin hazırlanan nizamnameler 1867 ortalarında hazırlanmıştır. Bu dönemde Trabzon Vilayeti için karşılaştığımız diğer bir gelişme de 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin de bu dönemde yani 1867 yılının ortalarında Trabzon'da uygulanmasıdır. Buradan hareketle Trabzon'da belediye teşkilatının 1867 yılının ikinci yarısında veya 1868 yılında kurulmuş olması muhtemeldir.⁶⁸⁷

Salnamelerden takip ettiğimiz kadarıyla Trabzon *Daire-i Belediye*'sine baktığımızda 1869 yılında belediye reisinin Arazi Memuru Feyzi Efendi, azaların Karantina Memuru Hacı Halil Efendi, Mustafa Ağa, Artin Ağa, Banika Ağa Abdülhamid Efendi diğer üyelerin ise bir kâtip ile memleket tabibi Mösyö Lion olduğunu görmekteyiz.⁶⁸⁸ Feyzi Efendi iki yıl daha belediye reisi olarak kalmıştır. Bu ilk teşkilata baktığımızda aza sayısının dört olduğunu ve bunların ikisinin Müslim ikisinin de gayrimüslim oldukları görülmektedir. Buradan teşkilatın ilk dönemlerinde aza sayısının istenilenden aşağı olduğu anlaşılmaktadır. Zira nizamnamelerde azaların değişik cemaatlerden seçilmesi istenmekteydi ki, 1870 salnamesinde aza sayısının altıya çıktığı ve Trabzon'daki belli başlı üç gayrimüslim cemaat temsilcisinin; Katolik milletinden Pedros Ağa, Rum milletinden Banika Ağa ve Ermeni milletinden Artin Ağa'nın diğer üç Müslüman üyenin yanında mecliste aza oldukları;⁶⁸⁹ fakat bu dengenin zaman zaman bozulduğu ve meclisteki Müslüman üyelerin daha fazla olduğu görülmektedir.⁶⁹⁰

toplanmasının epey vakit aldığı ve bazılarının da noksan olduğu bundan dolayı bu noksanların giderilmesine çalışılmayıp Muharrem 1286 (Nisan/Mayıs 1869) tarihine girildiği için eksiklerinin gelecek sene tamamlanmak üzere salnamenin basıldığı belirtilmektedir. Dolayısıyla buradan hareketle gerek burada Muharrem 1286 tarihinin belirtilmesi ve gerekse de gerekli bilgilerin toplanmasının zaman aldığına belirtilmesi bize salnamenin büyük oranda bir önceki yıl olan 1868 yılının bilgilerini içerdiğini göstermektedir. TVS, 1286(1869), s. 2.

⁶⁸⁶ Rasim Şimşek, **Trabzon Belediye Tarihi I Osmanlı Dönemi**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları, 1993, s. 64; Okuyan, a.g.t., s. 154.

⁶⁸⁷ Böyle olmakla birlikte 1864 Vilayet Nizamnamesi'nde tam olarak ortaya konulmayan ve daha sonra çıkarılan ayrı nizamnameler ile eksikliği tamamlanan vilayet teşkilatının bir bütün olarak Trabzon'da uygulandığını, yani belediye teşkilatının da aynı anda yeni nizamname ile uygulamaya konulduğunu düşünmek de mümkündür. Zira Gümüşhane'ye bağlı iki kaza, Torul ve Şiran, haricinde vilayet dâhilindeki tüm sancak ve kazalarda 1869 yılı itibarı ile birer belediye dairesi bulunması bu kanıyı güçlendirmektedir. 1869 yılında Gümüşhane'ye bağlı görünen iki kazada, Kelkit ve Torul'da belediyenin henüz teşkil olunmadığı belirtilmiştir. TVS, 1286 (1869), s. 57-58.

⁶⁸⁸ TVS, 1286 (1869), s. 37.

⁶⁸⁹ TVS, 1287 (1870), s. 34; Nizamnamelerin üyeler konusundaki hükümlerine karşın Müslim-gayrimüslim üye oranına çoğu yerde dikkat edilmemiştir. Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 176.

⁶⁹⁰ 1871 ve 1872 salnamesinde 3 Müslüman 2 gayrimüslim; 1873 ve 1874 salnamelerinde Müslim ve gayrimüslim üçer aza ile bir eşitliğin; 1875 yılında ikişer azanın ve 1876 yılında da üçer azanın belediye meclisinde bulunduğu görülmektedir. Bununla birlikte aza sayısı zaman zaman dokuza bile ulaşmaktadır.

Gerek liva idare meclisleri ve gerekse de vilayet idare meclislerinde de gördüğümüz gibi belediye meclisi üyeliğinde bulunanların da Trabzon'un eşraf ve ayanından kimseler olduğunu görmekteyiz. Zira bunda yukarıda da değindiğimiz gibi aza olmanın önkoşullarından biri olan yıllık belli bir miktar vergi vermek şartı etkili olmuştur. Bu kimselere örnek vermek gerekirse 1869-1872 yıllarında aza görülen Mazlumyan Artin Ağa,⁶⁹¹ 1871-1872'de aza olan Hacı İbrahim Efendi ve Hacı Mustafa Efendi, 1873-1874'te aza olan Hacı Simyon Ağa ile 1874'te aza görünen Culhazâde Hacı Hüseyin Efendi yine Sırrı Paşa'nın hazırladığı rapora göre Trabzon'un önemli tüccar ailelerindedir.⁶⁹² Azaların yanında belediye reislerine baktığımızda bunların da bazılarının Trabzon'daki ileri gelen kimselerden olduğu görülmektedir. İlk belediye Reisi olan Arazi Memuru Ali Rıza Efendi,⁶⁹³ 1872'de reis olan Hacı Halil Efendi ve 1873-1881 arasında yedi yıl başkanlık eden ve emlak ve serveti olmadığı belirtilen Ali Rıza Efendi dışındaki belediye reislerinden 1874'te Hacı Derviş Ağa⁶⁹⁴ ve 1877'de reis olan Eyüpzade Ali Galip Efendi gibi başkanlar da yukarıda belirttiğimiz grubun içindedirler.

Tablo10: 1869-1881 Arası Trabzon Belediye Reisleri

Feyzi Efendi	1869-1871	Ali Rıza Efendi	1876
Hacı Halil Efendi	1872	Eyüpzade Ali Galip Efendi	1877
Ali Rıza Efendi	1873	Ali Rıza Efendi	1878-1881
Hacı Derviş Ağa	1874-1875		

Kaynak: 1869-1881 Trabzon Vilayeti Salnameleri

Trabzon belediye teşkilatının yapısına baktığımızda önceleri sınırlı sayıda üyeden kurulan bu teşkilatın zamanla geliştiği ve yeni üyelerin buraya dahil olduğunu görmekteyiz. Belediye reisine bir muavin yardımcı olmaktadır. 1867 yılındaki

TVS, 1288(1871), s. 40; TVS, 1289 (1872), s. 37; TVS, 1290 (1873), s. 38; TVS, 1291 (1874), s. 38; TVS, 1292 (1875), s. 50; TVS, 1293 (1876), s. 50; TVS, 1296 (1879), s. 54

⁶⁹¹ Artin Ağa 1872-1874 arasında Vilayet İdare Meclisi azası olarak görünmektedir. Dolayısıyla Artin Ağa 1872 yılında hem belediye meclisi üyesi hem de vilayet idare meclisi üyeliği görevinde bulunmuştur. TVS, 1289(1872), s. 31,37.

⁶⁹² BOA, Y. PRK. UM, 2/40, 7 L 1297/12 Eylül 1880; TVS, 1286 (1869), s. 37; TVS, 1287(1870), s. 34; TVS, 1288 (1871), s. 40; TVS, 1289 (1872), s. 37; TVS, 1290 (1873), s. 38; TVS, 1291 (1874), s. 38.

⁶⁹³ Uzun süre Trabzon belediye reisi olan Ali Rıza Efendi'nin belediye hâsılatından para harcamakla suçlandığını görmekteyiz. BOA, BEO, AYN.d., no.932, s. 38. 24 Ra 1290/22 Mayıs 1873.

⁶⁹⁴ Mazlumyan Artin Ağa örneğinde de görüldüğü gibi 1869-1870 arasında Vilayet İdare Meclis azası olarak görünen Hacı Derviş Ağa'nın bu görevinden sonra 1874-1875 yıllarında belediye reisi yapması ve 1875-1876'da Vilayet İdare Meclisi azası olan Maryan Filyos Efendi'nin 1879'da Belediye Meclisi azası olması bize yerel eşrafın değişik idari kademelerde değişik görevlerde buldukları ve idari mekanizma içindeki etkinliklerini bir şekilde sürdürdüklerini göstermektedir. TVS, 1268 (1869), s. 27; TVS, 1287 (1870), s. 27; TVS, 1288 (1871), s. 33; TVS, 1292 (1875), s. 42; TVS, 1293 (1876), s. 42; TVS, 1296 (1879), s. 54.

talimatnamelere göre mühendis ve tabib belediye meclisinin doğal üyesiydi. Fakat salnamelerde meclis üyesi olarak mühendis görünmemektedir. Bunun yanında belediye'deki tabiplik görevinin 1869-1870'te memleket tabibi Mösyö Lion, 1871-1873'te Karantina tabibi Mösyö Alkardi, 1874'te de Lazari Efendi; 1876'da da tabip Andonaki Efendi tarafından yerine getirildiği görülmektedir. Nitekim zamanla belediye teşkilatı içindeki sağlık hizmetlerinin geliştiği ve baytar gibi yeni görevlilerin teşkilata dâhil oldukları görülmektedir.

Belediyenin maaşla atanan üyelerinden biri olan Sandık Emini para ve muhasebe işlerini yürütmektedir. Trabzon'da 1875 yılından sonra sandık emini yerini Beytül Mal Müdürüne bırakmış ve belediyenin bütün muhasebe işleri bu memurluk tarafından yürütülmüştür. Sandık emini ise vezne hizmetlerinde kullanılmıştır.⁶⁹⁵ Bundan başka belediyenin yazı işlerinden kâtipler sorumludur. 1875 yılında, sözleşme işlemlerine bakan Konturat Kâtipliği'nin ve yangın söndürme işlerini yürüten Tulumbacıların teşkilata dâhil olduğunu görmekteyiz. Buna göre belediye bünyesinde bir tulumbacıbaşı ve on iki nefer bulunmaktadır. Fakat şehirde yangınlara karşı alınan tedbirlerin daha eski olduğu şehirde bir tulumba örgütünün olduğunu anlaşılmaktadır.⁶⁹⁶

Belediye örgütünde karşılaştığımız diğer bir teftiş memurlarıdır. Nitekim ilk zamanlarda birkaç liman şehri dışında çarşı pazar teftişi belediyelerin kavasları veya zabıtalrı tarafından değil bölgenin polis ve zaptiyesi tarafından yapılmaktaydı. Trabzon'da belediye teşkilatı içinde 1876 yılına kadar bir teftiş memuru görünmemektedir. Bu yıl ise teşkilatta dört teftiş memuru görevlidir.⁶⁹⁷ Yine bu tarihte Hüseyin Ağa adında bir Su Memuru bulunmaktadır. Bu görevli belediye hizmetlerinin en önemlilerinden biri olan kentin içme suyu ile ilgilenmektedir. 1875-1876 yıllarında belediye teşkilatı içinde hükümet tercümanı olarak Mika Efendi bulunmaktadır.⁶⁹⁸ Fakat belediyenin çalışma esaslarını belirleyen kanunlarda tercümanın meclis üyeliğine dair bir bilgi yer

⁶⁹⁵ TVS, 1293 (1876), s. 50; Okuyan, a.g.t., s. 156.

⁶⁹⁶ Bu konuda çalışmanın 4. Bölümünde Beledi Hizmetler Kısımına bakınız.

⁶⁹⁷ Salnamelerin de bize gösterdiği gibi ilk dönemlerde belediyenin barındırdığı personel itibarı ile istenilen etkinlikte idaresine Trabzon'da genişleyen bir örgütlenme ile zamanla ulaşıldığını görmekteyiz. Fakat yine de gerek personel eksikliği gerekse de şehrin gelişmesi ile ortaya çıkan yeni sorunlar belediyeyi etkili bir şekilde faaliyet göstermekten alıkoymuştur ki gerek arşiv belgeleri gerekse de diğer kaynaklar incelediğimiz zaman dilimi içinde belediye öncülüğünde yapılan faaliyetler konusunda oldukça cılızdır.

⁶⁹⁸ TVS, 1292 (1875), s. 50; TVS, 1293 (1876), s. 50.

almamaktadır. Bundan dolayı hükümet tercümanının bazı durumlarda belediye meclisine katıldığı ve bundan dolayı üye olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.⁶⁹⁹

Üyeleri hakkında bu şekilde bir değerlendirme yaptığımız belediyenin incelediğimiz dönem içinde şehirde ne derece etkili bir kurum olduğu konusunda bir tespit yaptığımızda, bu dönemde şehirde pek çok bayındırlık faaliyetinin yapıldığını fakat bunlarda belediyenin rolünün tam olarak belirgin olmadığını görmekteyiz. Bu hizmetlere bazı örnekler vermek gerekirse: Emin Muhlis ikinci valiliği döneminde şehrin içinden geçen ve batıya doğru uzanan bir şose yaptırdı. Yolun geçtiği yerdeki ve hükümet konağı çevresindeki kale duvarlarını ve kale kapılarını yıktırdı.⁷⁰⁰ Daha sonra bu yolun Akçaabat'a kadar uzatılması için çalışmalar da yapılmıştır.⁷⁰¹ Diğer bir çalışma da Ahmet Rasim Paşa'nın valiliği döneminde Meydan-i Şarki'nin ıslah edilmesiydi.⁷⁰² Bunların yanında hükümet konağının yeniden inşa edilmesi öne çıkan bayındırlık faaliyetleri de vardır.⁷⁰³ Kaynaklarda belediye öncülüğünde yapılan faaliyetler hakkında, Belediye Reisi Ali Galip Efendi'nin aracılığı ve halkın yardımıyla Ortahisar Camisi'ne bir musalla taşı yaptırılmasından başka bilgi yoktur.⁷⁰⁴ Fakat vilayetteki diğer belediyelere baktığımızda bazı örnekler bize bunların bazı bayındırlık hizmetlerinden sorumlu olduklarını göstermektedir. Mesela Giresun'da bulunan hapishanenin yapım masraflarının belediye dairelerinden tahsil edilmesi gerektiği belirtilmekteydi.⁷⁰⁵ Bunun gibi Maçka Nahiyesi'ne yapılacak olan hükümet konağının masraflarının belediyelere ait olan vergilerden karşılanması istenmekteydi.⁷⁰⁶

Dolayısıyla buradan hareketle belediyelerin kuruluşlarını izleyen zamanlardaki faaliyetleri ve şehir idaresindeki etkinliklerine ilişkin bilgilerin azlığı belediyelerin, kaynaklarda da belirtildiği gibi ilk dönemlerde imparatorluğun pek çok yerinde sadece kâğıt üzerinde kurumlar olduğu kanısını desteklemektedir.⁷⁰⁷ Öncelikli olarak gerekli personel eksikliği, mali güçsüzlük, teşkilatın vilayet ve liva yönetiminin belediyeye

⁶⁹⁹ Şimşek, a.g.e., s. 83.

⁷⁰⁰ Goloğlu, a.g.e., s. 132.

⁷⁰¹ BOA, BEO, AYN. d., no: 932, s. 154. 20 S. 1291/20 Nisan 1874.

⁷⁰² Şakir Şevket, a.g.e., s.134; BOA, BEO, AYN. d., no: 932, s. 172, 175, 218, 249.

⁷⁰³ Yazıcı, a.g.m., s 949-955.

⁷⁰⁴ Şakir Şevket, a.g.e., s. 133.

⁷⁰⁵ BOA, BEO, AYN. d., no: 928, s.130. 17 Z 1285/31 Mart 1869; BOA. A. MKT. UM. 440/37, 17 Z 1285/31 Mart 1869.

⁷⁰⁶ BOA, BEO, AYN. d., no: 930, s.37. 1 M 1286/ 13 Nisan 1869.

⁷⁰⁷ İmparatorluğun önemli şehirlerinden biri olan Selanik de belediye teşkilatı ile erken tarihlerde karşılaşan bir şehirdi. Anastasiadou, a.g.e., s. 162-163.

müdahil olmasından kaynaklanan bu durum zamanla aşılmıştır. Sınırlı bir bütçe ve dar bir faaliyet alanı olan belediyeler 1877 Belediye Kanunu ile çalışma alanlarını sağlık ve temizlik hizmetlerinin yanında güvenliğin sağlanmasından, şehir içindeki kanun ve nizamın tesisi, yolların bakım ve onarımı, kanalizasyon yapımı, iş ve kamu binalarının yapımı, binalara ruhsat verilmesi, ev ve dükkânların numaralanması ve mal ve eşya fiyatlarının denetime kadar genişlettiler.⁷⁰⁸ Bu itibarla Trabzon'daki belediye teşkilatı incelediğimiz dönemde aktif bir idari birim olmamakla birlikte Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde 1877 Vilayet Belediye Kanunu ile beraber genişleyen bir kadro ile şehir yönetiminde söz sahibi bir kurum olmaya başlamıştır.

2.4. Tanzimat Döneminde Kurulan Yargı Kurumları

2.4.1. Trabzon Ticaret Meclisi (Ticaret Mahkemesi)

Bilindiği gibi II. Mahmud döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile yabancı devletle arasındaki ticari ilişkilerde görülen artışa paralel olarak Osmanlı topraklarında ticaret yapan Avrupalıların sayısı da önemli oranda arttı. Dolayısıyla ticaret meselelerinden kaynaklanan ihtilaflar da bir artış oldu. Bu sorunların ortadan kaldırılması için, 1839'da kurulan Ticaret Nezareti'ne bağlı olan bir Ticaret meclisi "Ticaret Mahkemesi" kuruldu.⁷⁰⁹ Bu mahkemenin başkanı Ticaret Nazırı, üyeleri ise lonca temsilcileri ve yerli ve yabancı beratlı tüccarların temsilcileriydi. Bundan sonra Avrupa tüccarlarıyla ilgili işlere Ticaret Nezaretince bakıldı. Bu mahkeme 1848'de geliştirildi ve karma ticaret mahkemesi haline getirildi ki mahkeme Ticaret Nazırı veya muavininin başkanlığında yedisi Osmanlı tüccarı, diğer yedisi de Osmanlı ülkesine yerleşmiş Hıristiyanlardan seçilen on dört azadan oluşuyordu.⁷¹⁰ 1847'den itibaren taşralarda da benzer şekilde kurulların oluşturulduğunu görmekteyiz.⁷¹¹ Bunlar ilk önce önemli ticaret şehirleri olan İzmir, Beyrut, Selanik ve

⁷⁰⁸ Ruth Kark, "The Contribution of the Ottoman Regime to the Development of Jerusalem and Jaffa 1840-1917", *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner, Brill, Leiden 1986, s. 51-53; Ayrıca bkz. Mahmoud Yazbak, *Haifa in the Late Ottoman Period, 1864-1914*, Brill, Leiden-Boston 1998, s. 76-83.

⁷⁰⁹ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C.VI-VII-VIII, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 1051-1052.

⁷¹⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s. 150-151; Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye*, çev. Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınevi, İstanbul 2005, s. 75-76.

⁷¹¹ Mustafa Reşid Belgesay, "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", *Tanzimat*, c. I, MEB Yayınevi, Ankara 1999, s. 214; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 165; Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara 1996, s. 113; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 86.

Kahire gibi yerlerde kurulmuştur.⁷¹² Taşralardaki bu ticaret meclisleri bir başkan ve yeterli kadar üyeden oluşmaktaydı. Dönemin ticaret anlayışına uygun olarak bu meclisler yörenin tüccarlarından ve esnaf temsilcilerinden kuruluyordu. Bu kurul Ticaret Nezareti'ne bağlı idi. Üyelik için uygun görülenlerin atamaları Ticaret Nezareti'nin onayı ile kesinleşiyordu. 1850 yılında yayınlanan ticaret kanunundan sonra Ticaret Mahkemeleri bu kanuna göre çalışmaya başladı.⁷¹³ 1860 yılında bu kanuna yapılan bir ilave ile bu mahkemeler Fransa örneğinde bir işleyişe kavuştu. Bu mahkemeler bir başkan, iki daimi üye ve dört geçici üyeden ibaretti.⁷¹⁴ Livalarda bir başkan ve yeterince üyeden oluşan ve kazaların ticari davalarına bakacak bir ticaret meclisi bulunmaktaydı. Fakat bu meclislerin daha çok vilayet merkezlerinde kurulduğu ve her livada bulunmadığı anlaşılmaktadır. 1868 yılında imparatorluğun 64 yerleşim merkezinde ticaret meclislerinin var olduğu görülmektedir.⁷¹⁵ İlk dönemlerde muhtemelen 1854'lü yıllarda Trabzon'da da bir ticaret meclisinin teşkil edildiği anlaşılmaktadır.⁷¹⁶ Belgelerin gösterdiği oranda burada halledilemeyen bazı anlaşmazlıklar çözülmek üzere İstanbul'a sevk edilmekteydi.⁷¹⁷ Buna karşın eyalet dâhilindeki sancaklarda bu gibi bir kurulun eksikliği çekilmekteydi ve buna karşı beratlı Avrupa ve Hayriyye tüccarlarının herhangi bir zorlukla karşılaşmamaları için herhangi bir davaları olduğunda bunun o mahalde bulunan Ticaret Meclisi'nde halledilmesi, eğer orada meclis yoksa o yerin muteber tüccarlarının Memleket Meclisi'ne gelerek ilgili davaya bakmaları istenmekteydi.⁷¹⁸ 1276 (1859/1860) yılında ticaret kanunnamesinde tadilat

⁷¹² Ubicini Ticaret mahkemelerinin kurulmasıyla o zamana kadar çare bulunamayan birçok suiistimale ve haksızlığa son verdiğini ve bunların ilk önce İzmir, Edirne, Selanik, Beyrut gibi şehirlerde kurulduğunu ve Mısır'da da böyle bir meclisin kurulması için ferman çıkarıldığını yazmaktadır. M. A. Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, çev. Cemal Aydın, İstanbul: Timaş Yayınları, 1998, s. 132-133; Mısır'da Ticaret Mahkemesi'nin kurulması hakkında bkz. BOA, HR. MKT. 32/47, 5 C 1266/18 Nisan 1850.

⁷¹³ Bu karma ticaret mahkemeleri çok küçük değişikliklerle kabul edilen Fransız Ticaret Kanunu'nun hükümlerine göre çalışmaktaydı. E. de Valmy, **Reformes de l'Empire ottoman**, Paris 1850, s. 16.

⁷¹⁴ Belgesay, **a.g.m.**, s. 214; Karal, **Osmanlı Tarihi**, VI, s. 151.

⁷¹⁵ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 85; Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 268.

⁷¹⁶ Fransız Konsolosuna göre İmparatorluğun İstanbul, İskenderiye, İzmir ve Larnaca gibi önemli merkezlerinde bulunan karma ticaret mahkemelerinin Trabzon'da da kurulması için hükümet emir vermiştir. Konsolos, Avrupalı tüccarlar ile Osmanlı vatandaşları arasında sık sık anlaşmazlıkların çıktığı Trabzon'da bu mahkemenin kurulmasının çok arzu edildiğini ve şehirdeki İngiliz, Rus, Avusturya, Fransız ve Yunan konsolosluklarının ticaret mahkemesine üye göndermeye hazır olduklarını belirtir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 7, Poncharra'dan Thouvenel'ye, 11 Temmuz 1856; BOA, A. MKT. NZD. 202/3, 26 Ra 1273/20 Aralık 1856; BOA, A. MKT. UM. 262/78, 9 R 1273/ 7 Aralık 1856.

⁷¹⁷ BOA, A. MKT. UM. 164/10, 19 Z 1270/12 Eylül 1854.

⁷¹⁸ Canik Sancağı kazalarında bazı tüccarların karşılaştığı sorunlar üzerine hazırlandığı anlaşılın yazıda, yukarıdaki hususlara dikkat edilmesi ve kurallar çerçevesinde muamele edilmesi istenmektedir. "*Taşralarda bulunan Hayriyye ve beratlı Avrupa tüccarlarının saye-i şevketvaye-i hazret-i mülukanede nail oldukları imtiyazlarına dokunur bir güne muamele-i gayr-i layıka vukua getirülmemek üzre müessisi olan nizam-ı vechle ticarete dair bir güne davaları olduğu halde orada bulunan ticaret meclisinde ve ticaret meclisi bulunmayan yerde dahi o mahallin muteber tüccarı memleket meclisine celb ile rüyet olunarak davaları*

yapıldı ve yeni ticaret mahkemelerinin kurulması için kanun çıkarıldı.⁷¹⁹ Bundan dolayı bu tarihten sonra imparatorluğun pek çok sancak ve kazasında teşkil edildiğini gördüğümüz Ticaret Mahkemeleri Trabzon Eyaleti dâhilindeki sancak ve kazalarda da kurulmaya başlandı. Canik Sancağı,⁷²⁰ Batum⁷²¹ ve Giresun⁷²² kazalarında da birer ticaret mahkemesinin kurulduğunu görmekteyiz.

Bir yargılama mercii olarak görev yapan bu meclisler gerek Müslüman gerekse de gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında vuku bulan ticari bir anlaşmazlığın da görüşüldüğü bir merciydi. Üyeleri arasında gayrimüslim Osmanlı vatandaşları da bulunmaktaydı.⁷²³ Ayrıca Osmanlı tebaası ile Avrupalı devletlerin himayesinde olanların aralarındaki meseleler de bu meclislerde halledilecekti.⁷²⁴ Bununla birlikte örneğini de gördüğümüz üzere Ticaret Meclisleri'nin olmadığı vilayetlerde davaların eyalet mahkemesinde görüşülmesi prensibi kabul edildiği gibi sancak ve kazalarda da geçici ticari meclisler oluşturularak ticari davaların halledilmesi yoluna gidilmiştir.⁷²⁵ Nitekim yukarıda Canik Sancağı'nda Ticaret Meclisi olmadığı ve bunun yerine muteber tüccarların memleket meclisine gelerek davalara bakmaları istenmekteydi.⁷²⁶ Trabzon'daki İngiliz konsolosu

umur-u şer'iyeden ve nizamiyeden olduğu surette şer'i şerif ve meclis marifetiyle güzelce tesviye ve tedkikine bakılması..." BOA, A. MKT. UM 107/71, 15 Ca 1268/ 7 Mart 1852. Lef 1-2.

⁷¹⁹ Eren, a.g.e., s. 77-80.

⁷²⁰ BOA, İ. MVL. 449/20038, 2 Z 1277/11 Haziran 1861.

⁷²¹ BOA, İ. DH. 603/42017, 28 Ş 1286/3 Aralık 1869.

⁷²² BOA, A. MKT. MHM. 309/88, 22 Ra 1281/25 Ağustos 1864.

⁷²³ Ticaret mahkemelerindeki geçici üyelerin belirlenmesi, beldenin en muteber tacirlerince teşkil olunan bir meclis tarafından yapılırdı. Bu meclis, kanun doğrultusunda gerekli vasıflara haiz olanları tacirler arasından bir yıllığına seçerdi. Seçilen bu azaların isimleri meclisin diğer üyeleri gibi Bab-ı Ali'ye bildirilecekti. Bkz. M. Macit Kenanoğlu, **Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku**, İstanbul: Lotus Yayınevi, 2005, s. 52-53.

⁷²⁴ 1852-1859 arasında İngiltere'nin Midilli fahri konsolosluğunu yapan Newton, Osmanlı tebaası ile Avrupalı devletlerin himayesinde bulunanlar arasındaki meselelerin bu mahkemede görüşüldüğünü ve ister adli ister cezai olsun yabancıların kendi konsolosları tarafından temsil edildiğini belirtir. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında yapılan anlaşma gereğince hiçbir yabancıların, konsolosların bilgisi olmadan tutuklanıp muhakeme edilemeyeceğini belirtir. Konsoloslar cezai yargılama sürecinde nihai kararı etkileyecek şekilde iddialarda bulunur, onların meclisteki varlığı büyük haksızlıklara karşı bir kontrol mekanizması görevi görür zira bu süreçte oldukça etkindirler ve geri durmazlar ve eğer tepkileri dikkate alınmazsa bunu İstanbul'daki büyükelçiliğe bildiriler ki bu İngiliz elçiliğinin bu işe müdahalesi ise pek nadir olarak boşuna bir hareket olur. Charles Thomas Newton, **Travels and Discoveries in the Levant**, I, London, 1865, s. 74-75.

⁷²⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi**, VI, s. 151.

⁷²⁶ Ayrıca Ticaret mahkemesi bulunmayan kazalarda, ticaret davalarının ticaret hükümlerince dava meclislerinde görülmesi kabul edilmişti. 1875 tarihinde Ticaret Mahkemeleri Ticaret Nezareti'nden alınarak Adliye Nezareti'ne bağlandı. Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII, s. 170.

Stevens yetersiz de olsa Ticaret Meclisi'nin ticaretle ilgili sorunları halletmeye çalıştığını belirtmektedir.⁷²⁷

1864 Vilayet Nizamnamesi'nin 25. maddesinde her vilayette, Ticaret Kanununa uygun bir şekilde ve görevlerini kanunun öngördüğü ölçüde yapacak olan ve bir başkan ve birkaç azadan oluşan karma bir ticaret meclisi kurulması öngörülüyordu.⁷²⁸ Bu meclisler Sancak Meclislerinin aldığı kararları tekrar gözden geçireceklerdi.⁷²⁹ 1875 yılında imparatorlukta 120 ticaret mahkemesi çalışmaktaydı. Sahil şehirlerinde bulunan ticaret mahkemeleri kara ve deniz ticareti olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı.⁷³⁰ 1867 yılından itibaren Trabzon'da da uygulanan bu nizamname uyarınca burada da ticaret meclisleri yeni nizamnameye göre düzenlenmiştir. Salnamelere göre 1869 yılında Trabzon Ticaret Mahkemesi bir başkan, iki üye ve bir kâtipten oluşmaktadır. Bunlar Mahkeme Reisi Ömer Efendi, aza Hacı Ahmet Efendi ve Kerkyan Estefan Ağa ile Mustafa Rikabi Efendilerdi.⁷³¹ 1871 Salnamesinde ise aynı üyelerin var olduğu fakat bunlardan başka ikinci kâtip olarak M. Şakir Efendi'yle karşılaşmaktayız.⁷³² 1873 salnamesine göre mahkeme reisi İsmail Hakkı Efendi, eski ve seçilmiş azalar Şükrü Efendi, Vasilaki, Hacı Ali Hafız Efendi, Osman Efendi, Garabet ve Ohannes Ağalar ile Katip Mustafa Rikabi Efendi'dir.⁷³³

1874 yılından itibaren Ticaret Mahkemesi'nin üye sayısında bir artış ile karşılaşmaktayız. En azından bir başkan ve iki daimi azanın yanında seçilmiş dört yeni üye de bu tarihten itibaren Trabzon Ticaret Mahkeme'sinde yer almaya başlamıştır. Ticaret Mahkemesi, Mahkeme reisi İsmail Efendi'nin yanında iki tabii aza M. Şevki ve Vasilaki Efendi, iki kâtip, Mustafa Rikabi ve Hafız Ethem Efendi, zabıt kâtipi Ahmet Sabit, mukayyid Şakir Efendi ile seçilen Ali Eşref Efendi, Osman Efendi, Garabet ve Ohannes Ağa'dan oluşmaktaydı.⁷³⁴ Meclisin bu yapısının ileriki yıllarda da devam ettiğini ve 1875

⁷²⁷ A&P. 1860, cilt, 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191; Bu ticaret meclisinin hem Müslümanlar arasında hem de gayrimüslimler arasındaki ticari meselelere çözüm bulmaya çalıştığını görmekteyiz. BOA, A. MKT. UM. 164/10, 19 Z 1270; BOA, A. MKT. UM. 504/13, 1 R 1278/6 Ekim 1861; Şehirde ticaret mahkemesinin müteşkil olmadığı zamanlarda ise kurulması yönünde yabancılardan da talep gelmekteydi. BOA, HR. TO. 199/25, 30 Mart 1861.

⁷²⁸ Shaw-Shaw, a.g.e., s. 123.

⁷²⁹ Mehmed Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizâmnamesi", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, 5 (2) (1996), s. 67-81.

⁷³⁰ Davison, a.g.e., s. 46; Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII, s. 170.

⁷³¹ Vilayet dâhilinde Trabzon Sancağı'ndan başka Canik, Gümüşhane ve Giresun'da birer Ticaret Mahkemesi bulunmaktadır. TVS, 1286 (1869), s. 63. Bir sonraki salnameye göre Lazistan Sancağı'nda da bir Ticaret Mahkemesi kurulduğunu görmekteyiz. TVS, 1287 (1870), s. 69.

⁷³² TVS, 1288 (1871), s. 75.

⁷³³ TVS, 1290 (1873), s. 64.

⁷³⁴ TVS, 1291 (1874), s. 65.

ile 1877 yılları arasında mahkemenin seçilmiş Müslüman üyelerindeki bazı değişimlerin dışında diğer bütün üyelerinin aynı kaldığını görmekteyiz.⁷³⁵

2.4.2. Cinayet Meclisi ve Meclis-i Tahkikat

Trabzon'da Ticaret Meclisi'nin yanında diğer bir yargı organı olarak Cinayet Meclisi'nin bulunduğunu görmekteyiz. Burada üyeleri bakımından kısmen idari özellikleri bulunan Cinayet mahkemelerini değerlendirmeden önce, imparatorlukta var olan yargı kurumlarına kısaca değinmek yerinde olacaktır. Bilindiği gibi Tanzimat Dönemi'ne kadar Osmanlı Devleti'nde tek dereceli ve tek hâkimli şer'iyye mahkeme sistemi hâkim olmuştur. Şer'iyye mahkemelerine gayrimüslim azınlıkların şahsi işleriyle ilgili davalara bakan cemaat mahkemeleri ve Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancıların hukuki ihtilaflarına bakmakta olan konsolosluk mahkemeleri de eklenirse 1839'a kadar imparatorlukta üç tip yargı merciinin olduğu görülür.⁷³⁶ Tanzimat Fermanı ile yeni bir hukuk devletinin ilkeleri ortaya atılınca adli yapıda da bir reform yapılması ihtiyaç halini aldı. Zira Osmanlı tebaasına din ve mezhep farkı gözetilmeksizin can, mal, ırz ve namus güvenliği gibi tabii hakların kanunla teminat altına alınacağı devlet tarafından öngörülmüştü. Islahat Fermanı'nda da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında çıkan ticaret ve cinayet davalarının muhtelit (karma) divanlarda görüşüleceği açıklanmıştı. Bu ilkelere göre kanunlarda, yönetimde ve yargı örgütünde reform yapılması gerekiyordu. Bundan dolayı şer'iyye mahkemelerinin bu yeni ilkelere cevap veremeyecek durumda olması nedeniyle bu mahkemenin yargı yetkisini kullandığı sahalarda bazı düzenlemeler yapılarak yeni mahkemeler kurulmaya başlanmıştır.⁷³⁷ Bunun yanında 1840 yılında Ceza Kanunu kabul edildi. Daha sonra bu kanun 1851 ve 1854 yılında bazı değişikliklere uğradı.⁷³⁸ Bu gelişmeler doğrultusunda eyaletlerde yeni yargı organları ortaya çıkmaya başladı.

Bu süreçte karşımıza çıkan ilk mahkeme Cinayet Mahkemeleridir. Cinayet Meclisi azalarına baktığımızda bunların üyelerinin 1849 yılında yeniden organize edilen Eyalet Meclisleri içinden seçildiği, bunda ise eyalet meclislerinin mülki amaçla kurulmalarının ve

⁷³⁵ TV,S 1292 (1875), s. 52; TVS, 1293 (1876), s. 52; TVS, 1294(1877, s. 49; Ayrıca bkz. Odabaşoğlu, a.g.e., s. 27-37.

⁷³⁶ M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", **Osmanlı Devlet Tarihi**, II, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: Feza Gazetecilik, 1999, s. 432.

⁷³⁷ Bülent Tahiroğlu, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 596.

⁷³⁸ Bozkurt, a.g.e., s. 112-113.

yoğun iş yükleri varlığının yanı sıra, yargı görevinin uzun ve zahmetli bir zaman gerektirmesinin etkili olduğu belirtilmektedir,⁷³⁹ ki 1849 tarihli eyaletlere ilişkin yönetmeliğe göre eyalet meclislerinin yargı yetkisi de bulunmaktaydı.⁷⁴⁰ Dolayısıyla Cinayet Mahkemeleri Ticaret Mahkemeleri'nden sonra taşralarda kurulan ikinci bir mahkeme şekliydi.⁷⁴¹ 1850 yılından itibaren pek çok eyalette Cinayet Meclislerinin kurulduğunu görmekteyiz. Bu meclislerin çalışma prensiplerini Ubcini şu şekilde açıklamaktadır:⁷⁴²

Her eyaletteki hukuk mahkemesi sadece liva yöneticisiyle meclis üyelerinin katılımıyla ceza mahkemesi haline gelmektedir. Bu meclis ona başkanlık eden yöneticiden başka maliyeden bir delege, Hıristiyan papaz, Hıristiyan kocabaşı ve eyalet sakinleri tarafından seçilen asillerden oluşur. Bu mahkeme, suç ile cinayet arasındaki fark iyice belirlenmemiş olmasına rağmen cezai ve cinai konularda kesin hükümler verir ve kararını bizzat kendisi tatbik eder. Ölüm cezasından daha aşağı suçlar olduğu zaman bu mahkemenin kararları kesindir buna karşın ölüm cezası söz konusu olduğunda İstanbul'daki yüksek mahkemenin (Meclis-i Ahkâm-ı Adliye) tetkikine arz edilmeli ve verilen kesin karar sultanın bilgisine sunulmalıdır. İmparatorluğun herhangi bir bölgesinde hükme bağlanan ölüm cezasının geçerli ve tatbik edilebilir olması için sultanın tasdiki şarttır. Ölüm cezası dışında cinayet mahkemeleri tarafından hükme bağlanan suçlar kürek cezası, hapis ve sürgün cezasıdır.

İmparatorluğun diğer bölgelerinde de olduğu gibi Trabzon'da da bir Cinayet Meclisi'nin kurulduğunu görmekteyiz.⁷⁴³ Trabzon'daki İngiliz konsolosu Stevens'in 1860 yılı raporuna göre şehirde Meclis-i Kebir'in yanında bir de Cinayet Meclisi vardır. Cinayet Meclisi ise bir başkan ve dördü Müslüman üçü Hıristiyan yedi üyeden oluşur. Bu meclis tüm cezai durumları ele alır. Mahkemeden çıkan kararlar teyit için İstanbul'a havale edilmektedir.⁷⁴⁴

⁷³⁹ Sedat Bingöl, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Yargı Reformu Nizamiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 72-73.

⁷⁴⁰ Musa Çadircı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)" **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, Ankara: İmge Kitabevi, 2007, s. 281.

⁷⁴¹ Cinayet Meclisleri bazı yerlerde bulunmadığı zaman geçici bir yargı organı tesis edilmekteydi. Mesela Midilli'de bir Cinayet Divanı kuruluncaya kadar bir başkan, bir kâtip ve iki Hıristiyan iki Müslümandan oluşan geçici bir meclis teşkil olunmuştu. BOA, A. MKT. MVL. 130/45, 4 S 1278/11 Ağustos 1861: Bununla birlikte bazı yerlerde de Cinayet Meclisi'nin kurulmasından kaçınılarak liva meclisleri azalarından seçilecek üyelerle davaların halledilmesi yoluna gidildiği görülmektedir. BOA, A.MKT. UM. 422/95, 8 S 1277/26 Ağustos 1860. Bu son örnek bazı bölgelerde yürütme ile yargının tam olarak birbirinden ayrılmadığını göstermektedir. Bingöl, a.g.e., s. 74.

⁷⁴² Ubcini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, s. 130-131.

⁷⁴³ BOA, A. MKT. UM. 332/17, 26 Ra 1275/3 Kasım 1858.

⁷⁴⁴ Stevens mahkemenin güvenilirliği konusunda da bazı göndermeler yapmaktadır. Ona göre, mahkemenin ölüm kalım cezalarına ile ilgilenen şimdiki başkanı Hacı Süleyman Ağa kötü şöhret sahibi biridir. Üç yıl önce yönettiği Akçaabat'ın halkından kanunsuz şekilde para almaktan dolayı Meclis Kebir tarafından suçlu bulunmuştur. Bab-ı Ali Süleyman Ağa'nın Trabzon'dan Giresun'a sürülmesine hükmetmiştir. Fakat Süleyman Ağa birkaç ay sonra buraya geri dönmenin bir yolunu bulmuş ve Cinayet Meclisi'nin başkanı olmuştur. A&P. 1860, cilt, 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191.

Cinayet Meclislerinden başka taşralarda gördüğümüz diğer bir yargı organı da *Meclis-i Tahkik*'lerdir. Öncelikle taşralarda açıldığını gördüğümüz bu meclisler⁷⁴⁵ 1854 yılından itibaren eyaletlerde valinin başkanlığında dava ile alakalı sancak mülki amiri ve eyalet meclisi üyeleri ile kuruluyordu. Aynı yıl, mahkemeyi teşkil edecek üyelerin eyalet meclisi içinden veya dışından olmak üzere ve fakat doğru bilgili ve tecrübeli adamlar arasından seçilmesi valinin takdirine bırakıldı. Bu mahkeme haftanın belirli günlerinde toplanarak ceza kanunnamesi hükümlerine göre davalara bakmaktaydı. Mahkemenin başkanı valiydi. Üyeleri ise kadı ile eyalet meclisini oluşturan kişilerin içinden ve veya dışardan, vali tarafından seçilen kişilerdi. Bu şekilde mahkemede hem dini hukukun temsilcisi kadı hem sivil yöneticiler hem de halk temsilcileri sayılabilecek kişiler görev yapıyordu. Böylece bu mahkemeler karmaşık bir yapı arzuetmekteydiler.⁷⁴⁶ Mahkeme bütün Osmanlı tebaası arasında cinayet hırsızlık ve bunun gibi davalara bakardı. Mahkeme ölüm cezası hariç ceza takdir etme yetkisine sahipti. Kararlar vali tarafından derhal tatbik edilirdi. Kısas ve diyeti gerektiren hususlarda vali mahkemenin topladığı delilleri İstanbul'a gönderir ve nihai kararı padişah verirdi. Eğer davalı veya davacılarından biri yabancı devlet tebaası ise mahkeme konsolos veya konsolosun tayin ettiği bir kimsenin huzurunda yapılmaktaydı. Böyle bir durumda verilecek olan kararda konsolosun veya vekilinin muvafakat etmesi gerekmekteydi.⁷⁴⁷

1854 yılından itibaren taşralarda tesis edilemeye başlanan bu mahkemelerden biri de Trabzon'da kurulmuştur.⁷⁴⁸ Başkitabetine Ziver Bey'in atandığını gördüğümüz Trabzon Meclis'i tahkik'inin başkanlığının Trabzon'un ileri gelen ailelerinden Kalcızadelerden Osman Ağa tarafından yürütüldüğü görülmektedir.⁷⁴⁹

Meclis-i Tahkiklerin kurulması ile ağır ceza mahkemesi niteliğinde olan Cinayet Mahkemeleri'nin altında daha küçük suçları hükme bağlayacak ve Cinayet Meclisi ile işbirliği içinde olacak bir yargı hiyerarşisi ortaya çıkmıştır ki cezaya ilişkin nihai karar temyiz mahkemesi niteliğinde olan Meclis-i Vala'ya bırakılmıştır.⁷⁵⁰

⁷⁴⁵ Bingöl, a.g.e., s. 82.

⁷⁴⁶ Tahiroğlu, a.g.m., s. 596.

⁷⁴⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi**, VI, s. 149-150; Tahiroğlu, a.g.m., s. 596.

⁷⁴⁸ BOA İ. DH. 426/28167 10 B 1275/13 Şubat 1859.

⁷⁴⁹ BOA, A. DVN. MHM. 1278/1861-1862; BOA, İ. DH. 477/32061, 2 Ra 1278/7 Eylül 1861; BOA, A. MKT. UM. 516/46, 11 Ca 1278/14 Kasım 1861.

⁷⁵⁰ Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 118-120.

2.4.3. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden Sonra Yeni Yargı Organları (Nizamiye Mahkemeleri)

1864 Vilayet Nizamnamesi pek çok alanda olduğu gibi yargı alanında da bir dizi düzenlemeler ortaya çıkarmıştır. Yeni nizamname en küçük idari birimden vilayet merkezine kadar tüm yönetim birimlerinde yeni yargı organları meydana getirdi. Bu nizamnameye göre vilayet, sancak ve kazada kurulan yargı organları şu şekildeydi:⁷⁵¹

Vilayet merkezlerinde *Meclis-i Temyiz-i Hukuk* adıyla bir mahkeme kurulacaktır. Bu mahkeme livalarda kurulacak olan Liva Temyiz-i Hukuk Meclislerinin gördüğü ve istinafi mecbur olan davaları veya ilgililerin istinaf edecekleri davayı görüp hükme bağlayacaklardır. Bu meclis müfettiş-i hükkâmın başkanlığı altında üçü Müslim üçü de gayrimüslim altı azadan ve merkezden atanan ve hukuki işlerden anlayan bir memurdan oluşacaktır. Bu meclis birinci olarak Müslüman halka ait olan ve şer'i mahkemede görülmesi gereken ve aynı şekilde gayrimüslimlere ait olup idare-i ruhaniyelerinde görülen davalardan, ikinci olarak ve Cinayet Meclislerinde tetkiki ve görüşülmesi gereken hususlardan ve üçüncü olarak da ticaretle ilgili olup ticaret meclislerinde görülen davaların dışında kalan kanuni ve nizami davaları görmeye yetkiliydi. Meclis-i Temyiz'de karara bağlanan davalar müfettişi hükkâm ve mümeyyizler tarafından mühürlenip valiye sunulur ve vali yetkisi dâhilindekileri hükümleri icra ederken yetkisi dışında kalanları hükümete sunacaktır. (18- 21.madde)

Vilayetteki *Cinayet Meclisleri* livalardaki ikinci derecedeki cinayet meclislerinin gördüğü ve kanunen istinafa mecbur olacakları veya ilgililerin istinaf ettiği davalarda hükmetmeye yetkili olacaktır. Bu Cinayet Meclisi Müfettiş-i Hükkâm'ın başkanlığında üçü Müslim ve üçü gayrimüslim ve merkezden atanan ve hukuki işlerden anlayan bir memurdan oluşacaktır. Cinayet Meclisi'nde karara bağlanan davalar müfettişi hükkâm ve mümeyyizler tarafından mühürlenip valiye sunulur ve vali yetkisi dâhilindekileri hükümleri icra ederken yetkisi dışında kalanları hükümete sunacaktır. (22-24 Madde.)

Her livada bir *Meclis-i Temyiz-i Hukuk* kuruluyordu. Bu meclis Kaza Temyiz-i Hukuk meclislerinin göremediği veya burada davaları görünenlerin istinaf edecekleri davaları görecektir. Bu meclis sancak hâkiminin başkanlığında üçü Müslim üçü gayrimüslim ve bir de hukuki işlere vakıf olan ve merkezden atanan bir kişiden oluşacaktır. Bu meclis birinci olarak Müslüman halka ait olan ve şer'i mahkemede görülmesi gereken ve aynı şekilde gayrimüslimlere ait olup idare-i ruhaniyelerinde görülen davalardan, ikinci olarak ve Cinayet Meclislerinde tetkiki ve görüşülmesi gereken hususlardan ve üçüncü olarak da ticaretle ilgili olup ticaret meclislerinde görülen davaların dışında kalan kanuni ve nizami davaları görmeye yetkiliydi. Bu mecliste görülen davalar hakim ve mümeyyizler tarafından mühürlenip kaymakama arz olunacak, kaymakam da yetkisi dahilinde olanları icra edecek; yetkisi dışındakileri ise vilayet merkezinin tetkikine sunacaktır. (40-43.Madde).

Livalarda da vilayette olduğu gibi *Liva Meclis-i Cinayet* kuruluyordu. Bu meclis başkanlığı naibe ait olmak üzere üçü Müslim ve üçü gayrimüslim üyeden oluşuyordu. Burada karara bağlanan davalar mahkeme heyeti tarafından mühürlenecek ve kaymakama arzedilecek, o da bunu valiye arz edecekti. (44-45.Madde)

Kazalarda da *Meclis-i Deavi* kaza hâkiminin başkanlığında, mümeyyiz adıyla ikisi Müslim, ikisi de gayrimüslim üyeden oluşacaktı. Bu meclis birinci olarak Müslüman halka ait olan ve şer'i mahkemede görülmesi gereken ve aynı şekilde gayrimüslimlere ait olup idare-i ruhaniyelerinde görülen davalardan, ikinci olarak ve Cinayet Meclislerinde tetkiki ve

⁷⁵¹ Bingöl, a.g.e., s. 156-160; Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII, s. 167-168; Bozkurt, a.g.e., s. 113-114; Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 84-85.

görüülmesi gereken hususlardan ve üçüncü olarak da ticaretle ilgili olup liva ticaret meclislerinde görülen davaların dışında kalan kanuni ve nizami davaları ve yetkisi dâhilinde kabahat derecesinde olan kanuni hususları tetkik edip görülecekti. Meclis-i Deavi'de karara bağlanan davalar kaza hakimi ve mümeyyizler tarafından mühürlenecek ve kaza müdürüne bildirilecek, o da yetkisi dahilinde olanları icra edip bunun dışındakileri kaymakama arz edecektir. (55-57. Madde)

1864 Vilayet Nizamnamesi'yle kaza sancak ve vilayetlerde genel olarak Nizamiye Mahkemeleri olarak bilinen bu mahkemeler daha sonra bir dizi değişikliğe uğradı. 1867 yılında 1864 nizamnamesinin tüm ülkeye yayılması ile birlikte *Meclis-i Temyiz-i Hukuk*'un yerine Divan-ı Temyiz oluşturuldu. Ayrıca Meclis-i Temyiz-i Hukuk'tan ayrı olan Cinayet Meclisleri kaldırıldı. Fakat gerek görüldüğünde bu meclis, Divan-ı Temyiz'in üyelerinden bazılarının seçilmesiyle geçici olarak tekrar kurulabilecekti.⁷⁵²

1867 yılındaki nizamnameye göre Kaza Deavi Meclisleri gerek karyelerdeki ihtiyar meclislerinin hal ve tesviye edemediği veya buldukları kasabaya ait hukuk davalarına bakmakla; Liva Temyiz-i Hukuk Meclisleri ise cinayetten ve hukuku adiyeden kaynaklanan davalara ve Kaza Deavi Meclisleri'nin baktığı hukuk işlerini istinafla görevliydi. Vilayet Temyiz'i hukukun ise görevi büyük küçük bütün hukuk davalarının istinaf mercii idi. Özel görevi de belli başlı bütün büyük davaları bağımsız olarak bakmak ve cinayeti cesime iddialarının muhakemesi de sadece bu meclise aitti.⁷⁵³

1879 yılında yapılan bir düzenleme ile Divan-ı Temyiz Mahkeme-i İstinaf; Liva Meclis-i Temyiz ve Kaza Deavi Meclisi Bidayet Mahkemesi'ne çevrildi. Kazadaki Bidayet Mahkemesi bir reis ve iki azadan; Merkez livadaki Bidayet Mahkemesi ise bir reis, iki aza ve iki aza-i mülazımdan oluşuyordu. Liva Bidayet Mahkemeleri iki şubeye ayrılıyordu. Vilayet merkezindeki kazada ise bir istinaf mahkemesi olacak ve bir reis ve dört azadan oluşacak, bunların ikisi muvazzaf ikisi de fahri olarak görev yapacaktı.⁷⁵⁴

Trabzon'daki Nizamiye Mahkemeleri'ne baktığımızda ise 1869 yılında Divan-ı Temyiz'in, müfettiş-i hükkam, altı aza Hacı Emin Efendi, Nuri Ağa, Hafız Zühdü Efendi, Banika Ağa, Melkon Efendi, Kirkor Efendi, başkâtip İbrahim Efendi, ikinci kâtip Ali Efendi mukayyid Arif Efendi ile Zühdü ve Hasan Fevzi Efendiden müteşekkil olduğu görülmektedir.⁷⁵⁵ Meclisi Temyiz-i Liva ise naibin başkanlığında Ali, Sabit Hafız Ali

⁷⁵² Bingöl, a.g.e., s. 177-178; Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 268; Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 85; Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII, s. 168.

⁷⁵³ Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII, s. 168-169; Bingöl, a.g.e., s. 179.

⁷⁵⁴ Bingöl, a.g.e., s. 285-286.

⁷⁵⁵ TVS, 1286 (1869), s. 25.

Eftemiyos, Artin, Kiğork Efendiler olmak üzere altı mümeyyiz ve bir de başkatip Raif Efendi'den oluşmaktadır. Liva Temyiz Meclisine ileriki tarihlerde baktığımızda ise meclisin naibin başkanlığında ikinci bir başkan, Müslümanlardan üç ve Ermeni, Rum ve Katolik milletlerinden birer olmak üzere altı mümeyyizden ve iki kâtip iki mukayyid ve iki de mübeyyizden oluştuğunu görmekteyiz.⁷⁵⁶

Müfettiş-i Hükkâmlık 1871 yılında kaldırıldığı için bundan sonra Vilayet Divan-ı Temyiz, Kaza Deavi ve Liva Meclis-i Temyizlerinin başkanlığı naiblere verilmeye başlandı. Bunu Trabzon salnamelerinde görmek mümkündür. 1872 yılından itibaren Divan-ı Temyiz'in başkanı naib olarak görünmektedir.⁷⁵⁷ 1869, 1870 ve 1871 salnamelerinde Divan-ı Temyiz'in başkanı Müfettişi hükkam iken bu tarihten sonra yerini naiblere bırakmıştır.

1873'ten itibaren Divan-ı Temyiz'in yanında Meclis-i Temyiz Hukuk bulunduğu ve bunun naibin başkanlığında dört mümeyyiz, bir başkâtip ve bir müstantik ve bir de mukayyidden müteşekkil olduğu görülmektedir.⁷⁵⁸ 1879'da yapılan düzenleme ile adları değiştirilen mahkemelerin Trabzon'da da kurulduğunu görmekteyiz. 1881 salnamesine göre vilayette İstinaf Mahkemesi ve Bidayet Mahkemesi vardır. Bu mahkemeler Hukuk ve Ceza Dairelerinden oluşmaktadır.⁷⁵⁹

Genel olarak buraya kadar ele aldığımız hususları değerlendirecek olursak Tanzimat döneminde imparatorlukta yargı alanında görülen gelişmelerin Trabzon'da da izlenebilmektedir. Ticaret Mahkemeleri, Cinayet Mahkemeleri, Meclis-i Tahkikler ve sonrasında açılan Nizamiye Mahkemelerinin Trabzon'da incelediğimiz bu zaman diliminde kuruldukları görülmektedir. Salnamelerden de takip ettiğimiz oranda Nizamiye Mahkemeleri gerek vilayet merkezinde gerek sancak ve kazalarda bir dizi değişikliğe maruz kalmıştır. Diğer bir ifade ile Trabzon'daki adli teşkilat zaman ve ihtiyaçlara göre yenilenmiş ve bazı değişikliklere uğramıştır.

⁷⁵⁶ TVS, 1287 (1870), s. 31; TVS, 1288 (1871), s. 37.

⁷⁵⁷ TVS, 1289 (1872), s. 32.

⁷⁵⁸ TVS, 1290 (1873), s. 32.

⁷⁵⁹ TVS, 1298 (1881), s. 54-55.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İKTİSADİ YAPI

3.1. Ticaret

Tanzimat Dönemi iktisadi yapısı denince akla Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasi dönüşümlerle beraber aynı zamanda iktisadi olarak da yeni bir mecraya girdiği bir dönem kastedilmektedir. Diğer bir ifade ile Osmanlı Devleti'nin iktisadi politikalarının bu dönemde kazandığı nitelik tüm 19. yüzyılın genel karakterini belirlediği gibi devletin yıkılma sürecine kadar olan iktisadi yapısını da şekillendirmiş durumdadır. Elbette Trabzon örneğinde bir iktisadi yapı denemesi yapıldığında karşımıza çıkan en önemli unsurun ticaret olduğu, şehirde 19. yüzyılda yaşanan gelişmelerin doğrudan ticari hareketler ile bağlantılı olarak bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla üzerine değişik çalışmalar kaleme alınmış olmakla birlikte ticaret konusu Trabzon için özellikle İran transit ticaretinin en yoğun olduğu bu dönemde biraz daha incelenmeyi hak etmektedir. Zira bu konuda Trabzon bu gelişimin çok iyi izlenebileceği bazı kaynaklara sahiptir. 19. yüzyılın ilk yarısında transit ticaretin gelişmesinin motoru olan İngiltere ve ondan daha önce şehirde bir temsilcisi bulunan Fransa'nın konsoloslarının her yıl kaleme aldıkları ticaret raporları bize önceleri sadece ticaret endeksli; daha sonraları da şehrin ve genel olarak da eyaletin rezervlerini ortaya koyarak bize Trabzon'un bu dönemdeki iktisadi serüvenini başka bir bakış açısı ile değerlendirme fırsatı vermektedir. Zira bu kaynaklar gerek gümrük idaresinin gerekse de eyalet idaresinin ticari hareketler hakkında yeterli bilgiler vermedikleri zamanlarda, ki bunlar daha çok 19. yüzyılın ilk yarısındadır, bize Trabzon gibi bazı şehirlerin iktisadi yapıları hakkında değerlendirme imkânı vermektedir.⁷⁶⁰

⁷⁶⁰ Osmanlı Devleti'nin dış ticaretine ilişkin kaynakların olmaması ister istemez bazı araştırmacıları Osmanlı ekonomisi hakkında değerlendirme yaparken yabancı kaynakların kullanımına zorlamıştır. Bu konuda Osmanlı dış ticaret istatistiklerinin 1878 yılı gibi geç bir dönemde yayınlanmaya başlaması bu açığı Osmanlı İmparatorluğu ile ticari ilişkileri içinde olan ülkelerin ticaret istatistiklerinin kullanılmasıyla kapatılmıştır. Bkz. Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 22-23.

3.1.1. Trabzon Limanı'nın Önem Kazanması ve Ticaretin Yükselişi

Osmanlılar, yaptıkları antlaşmalar ile Boğazlar'dan serbest geçiş ile Karadeniz'de ticaret ve denizcilik hakkını tanınmasına karşılık Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında sıkı denetimi elinde tutması nedeniyle, 1829'da Rusya ile imzaladığı Edirne Antlaşması'na kadar belirli hak ve öncelikleri kullanmaya devam etti. Edirne Antlaşması, savaşın galibi Rusya'ya yeni ekonomik ve politik avantajlar verdi. Karadeniz'in Rusya ve arkasından öteki Avrupalı devletlerin denizciliğine ve ticaretine tam olarak açılması ve bunlara Boğazlardan serbest geçiş hakkının verilmesi, bu bölgede adı geçen ülkelerin ekonomik aktivitelerinin artmasını sağladı.⁷⁶¹ Bu antlaşmanın etkileri Trabzon ticaretinde hemen hissedilmeye başlandı. 1828 yılında İhracat 217.500; ithalat ise 1.105.000 ruble idi. Çok geçmeden bu rakamlar 1830 yılında ihracatta 752.000; ithalatta ise 5.270.000 rubleye yükselmiştir.⁷⁶² Özellikle 1830 yılındaki ani değişim konsolosların raporlarına da yansımıştır. Fransız konsolosu Fontanier bu gelişmeye paralel olarak bu sene Trabzon limanına giren yabancı gemilerin kaptanlarını, bandıralarını ve yüklerini gösteren bir tablo hazırlamıştır. Yine konsolosun verdiği bilgilere göre bu tarihe kadar Trabzon limanına gelen yabancı bandıralı gemilerin sayısı onu geçmezken 1830'da bu sayı 26'ya yükselmiştir. Bu gemilerin getirdiği malların büyük bir kısmı İran'a ihraç edilecek transit mallardan oluşmaktaydı.⁷⁶³

Burada Trabzon'un İran transit ticareti için bir liman haline gelmesinde etkili olan diğer bir gelişmeyi de eklemek gerekmektedir. 1832 yılından önce Avrupa ve İran arasında Karadeniz yoluyla yapılan ticaret, büyük ölçüde Suhumkale'de odaklanmıştı. Bunda Rus çarının emirnamesiyle 1821'den itibaren Kafkasların güneyindeki Rus eyaletlerine uygulanan bazı vergi muafiyetleri ve yabancı mallar üzerindeki gümrük vergilerinin düşürülmesi etkili olmuştu.⁷⁶⁴ Bunun yanı sıra Suhumkale-Tiflis yolunun Trabzon-Tebriz

⁷⁶¹ A. Üner Turgay, "Ottoman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century", *Economie et Societes dans L'empire Ottoman (fin du XVIIIe- deput du XXe siecle)*, der. J.-Louis Bacqué-Grammont, P. Dumont, Paris, 1983, s. 301.

⁷⁶² Turgay, **Trabzon**, s. 51; Turgay, **Ottoman-British**, s. 301.

⁷⁶³ Konsolosun vermiş olduğu sayının ülkelere dağılıma baktığımızda ise 11 Avusturya; 3 Rus; 2 Sardunya; 3 Toskana; 2 İyonya; 3 Napoli ve birer de Yunan ve İngiliz gemisinin geldiği görülmektedir. Ayrıca Fontanier bu ticari gelişmenin Fransız gemicilerini de bu sularda ticaret yapmaya teşvik edeceğini de belirtmektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c.3, Fontanier'den Dışişleri Bakanlığına, 2 Şubat 183; Fontanier gelişen bu denizcilik hakkında "Buraya gelen Avusturya ve Sardunya gemilerinin sayısı giderek artmaktadır ve bunların sayısı elliye yaklaşmıştır. İtalya'dan hareket eden bu gemiler Sicilya'dan tuz yüklemekte ve bu tuzu Anadolu sahillerine sattıktan sonra kuzeydeki Rus Limalarına giderek buradan hububat almaktadırlar" demektedir. Victor Fontanier, **Voyages en Orient 1830-1833**, s. 224.

⁷⁶⁴ Turgay, **Trabzon**, s. 52.

yoluna nazaran iki önemli avantajı bulunuyordu. Bunlar daha iyi taşıma koşulları ve Rusya'nın istikrarlı mali politikalarıydı. 1823 yılına ait bir İngiliz raporuna göre bu yol oldukça iyiydi ve askeri bir yol henüz bitirilmişti. Ayrıca İstanbul ve Odesa'yı birbirine bağlayan buharlı gemi hattının kurulması Rusya'nın durumunu da güçlendiriyordu.⁷⁶⁵ Fakat 1832 yılında Rus çarı Kafkas ötesindeki yerli tüccarları teşvik etmenin yanı sıra İngiliz ve Fransız mallarının bu bölgeye ithalini sınırlamak amacıyla getirdiği yeni uygulamalar ticaretin Trabzon-Tebriz yoluna kaymasına neden oldu.⁷⁶⁶

Bu gelişmeye paralel olarak bir ticaret merkezi olarak Trabzon'un önemi artmaya devam etti. Bu ilk dönemler hakkında ticareti rakamsal olarak ne kadar bir yükselme gösterdiği konusunda kesin veriler elimizde olmamakla birlikte ticaretin artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 1830 yılında Trabzon tüccarları değeri 250.000 sterlin olan 5.000 sandık mal ithal edip İran'a göndermişlerdi.⁷⁶⁷ Burada kesin rakamların elde edilememesinde transit mal taşımacılığının büyük oranda Osmanlı gemileri tarafından yapılmasından kaynaklanmaktaydı. Osmanlı gemileri tarafından yapılan taşımacılığın niteliğine ilişkin bilgiler ise bu ilk dönemler için çok açık değildi.⁷⁶⁸ Yine de bu ilk dönemde bu ticaretin %70-80'lik bölümü pamuklular, yünlü kumaşlar ve şeker olmak üzere İngiliz kökenli mallardan oluşmaktaydı.⁷⁶⁹ Ticaret hacmindeki artış bir önceki yıla oranla Trabzon'a gelen yabancı gemilerin sayısından da anlaşılabilir. 1831 yılında Trabzon

⁷⁶⁵ Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: The Rise and Decline of A Route", *International Journal of Middle East Studies*, I (1970), s. 22.

⁷⁶⁶ Fransız konsolosu Fontanier 4 Ocak 1831 tarihli yazısında Gürcistan'ın eski önemini yitirdiğini ve bunun yerine İran ticaretine yönelik olarak Erzurum yolunun önem kazanmaya başladığını yazmaktadır. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Dışişleri Bakanlığına, 4 Ocak 1831; Diğer bir raporda da İran transit ticarete yönelik bu ilk denemelerin ortaya çıkardığı yüksek avantajlara rağmen İstanbul'daki İngiliz maslahatgüzarının tüccarların hiçbir gümrük ödememesi ve ticaretin Tiflis yoluna düşmemesi için çaba sarf ettiğini yazar. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Dışişleri Bakanlığına, 9 Haziran 1831; Turgay, **Trabzon**, s. 52; Rusya'nın yeni gümrük vergilerini uygulamasının yanı sıra, bu ticaret bölgelerinde baş edemediği kaçakçılık hadiselerinin olması tüccarları yeni Trabzon rotasına yönlendirdi. Issawi, a.g.m., s. 23; Fontanier, **Voyages en Orient 1830-1833**, s. 224.

⁷⁶⁷ Francis Rawdon Chesney, **The Euphrates Expedition**, London 1868, s. 127; 1830 yılında Osmanlı gemileri tarafından İran'a yönelik yaklaşık olarak 6 milyon franklık bir mal taşımacılığın yapıldığı tahmin edilmektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c.3, Fontanier'den Baron de Varenne'e 15 Ocak 1832.

⁷⁶⁸ Trabzon'da yapılan denizcilik faaliyetleri değerlendirildiğinde sayısal olarak Osmanlı gemileri Avrupa gemilerinden iki kat daha fazladır ama Avrupa gemilerinden daha az yük taşıma kapasitelerine sahiptirler. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Baron de Varenne'e 15 Ocak 1832; Taşınan mallar büyük oranda İngiliz mamullerinden oluşmaktaydı. Turgay, **Trabzon**, s. 54.

⁷⁶⁹ Özellikle pamuklular ve ipekliler bu yeni pazarlarda önemli bir taleple karşılaşmışlardı. Bundan dolayı Fontanier Fransız ürünlerinin bu taraflarda talep gördüğünü fakat malların bu pazara getirecek bir Fransız ticarethanenin olmamasını önemli bir eksiklik olarak nitelemektedir. Konsolos özellikle yünlüler ve ipekliler için Fransızların buralarda önemli bir pazar bulabileceklerini düşünmektedir. Fontanier, a.g.r.

limanına gelen yabancı gemilerin sayısı 26'dan 42'ye yükselmiştir.⁷⁷⁰ 1832 yılında ise Trabzon limanına giren ve çıkan yabancı gemilerin sayısının toplamda 50'ye yükseldiği görülmektedir. Bu gemilerin geliş ve gidiş yönleri değerlendirildiğinde ise limana gelen yabancı gemilerin 19'unun İstanbul; 3'ünün Redutkale; 2'sinin Suhumkale ve birinin de Kefe'den geldiği görülmektedir. Limandan çıkan gemilerin ise 7'sinin İstanbul; 8'inin Taganrog; 3'er geminin Odesa ve Redutkale ve 2'şer geminin ise Suhumkale ve Kefe taraflarına gittiği görülmektedir. Bu rakamlardan da anlaşılacağı gibi Trabzon limanı bu ilk dönemlerde ithalatının büyük bir kısmını İstanbul'dan yapmakta ve ihracatında başkentin oranı Rusya'nın Karadeniz'deki limanları lehine azalmaktadır.⁷⁷¹ Bu gemilerin kargo değerlerine bakıldığında ise burada Avusturya gemilerinin yaklaşık olarak toplam taşımacılığın yarısını gerçekleştirdikleri görülmektedir.

Trabzon'un İran transit ticareti için önem kazanması aynı zamanda uzun zamandan beri bu ülkenin ve Anadolu'nun mallarını Avrupa pazarlarına taşınmasında aracılık eden bir yolun da öneminin azalmasına neden oldu. Önceleri İzmir limanına ulaşmak için uzun bir kara yolculuğu yapmak zorunda olan tüccarlar şimdi bunları Trabzon'a çıkarmakta ve buradan deniz yolu ile İstanbul ve diğer Avrupa limanlarına göndermekteydiler.⁷⁷² Aynı şekilde İran istikametinde gidecek olan mallar da İstanbul'dan deniz yolu ile Trabzon'a gelmektedir. Bu ticaretin boyutları kısa sürede önemli bir miktara ulaşmıştır. Avrupa'nın Levant'a yaptığı ticaretin üçte birini oluşturmuştur. Bu transit ticaretin nakliyesinin bir kısmı, malları İstanbul'dan alan İranlılar tarafından; diğer bir kısmı ise alımlarını Avrupa'dan gerçekleştiren İngiliz ve Ermeni tüccarlar tarafından yapılmakta ve bu tüccarla bu malları Tebriz ve Tahran'a göndermektedirler. Bu ticaret tüccarlara çok önemli bir kazanç sağlamaktaydı.⁷⁷³

Bu canlanmanın yaşandığı ilk dönemlerde ihracatın nasıl bir seyir izlediğine bakıldığında Trabzon'un uzun zamandan beri Rusya'nın Karadeniz limanları ve İstanbul ile gerçekleştirmiş olduğu ticaretin bu dönemde de devam ettiğini görmekteyiz. Osmanlı tüccarları İstanbul'a tahıl, tütün ve fındık; Rus Limalarına gittiklerinde ise buralara aynı şekilde fındık ve Halep kumaşları ihraç etmekte; bunun karşılığında ise buradan demir ve bazen de buğday almaktadırlar. Abhaz sahillerine uğradıklarında buralara Halep kumaşları

⁷⁷⁰ Bu gemilere bakıldığında bunların 10 Rus; 7 İyonyalı; 14 Avusturya; 7 Sardunya ve 2 İngiliz gemisi olduğu görülür. Fontanier, a.g.r.

⁷⁷¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c.3, Fontanier'den Fransız Maslahatgüzarına, 5 Ocak 1833.

⁷⁷² Fontanier, **Voyages en Orient 1830-1833**, s. 223.

⁷⁷³ A.g.e., s. 224-225.

ve tuz götürmekte; karşılığında ise buralardan mısır, kereste, balmumu ve köle almaktaydılar.⁷⁷⁴

3.1.2. Trabzon'un Ticari Bağlantıları

19. yüzyılda Trabzon'da ticaretin nasıl bir gelişim gösterdiğini değerlendirmeden önce önemli bir liman olarak Trabzon'un bu dönemde karşımıza çıkan bağlantılarını diğer bir ifade ile daha çok hangi bölgeler ile ticaret yaptığını değerlendirmek gerekmektedir. 19. yüzyılın ortalarına doğru Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ile birlikte Trabzon'un Osmanlı öncesi ve Osmanlı döneminde önemli ticari ilişkiler içinde olduğu bölgelerde bazı değişimler olduğunu görmekteyiz. Fakat konuyu daha iyi bir şekilde anlamak için 19. yüzyıl öncesindeki durumu kısaca değerlendirmek yerinde olacaktır.

Karadeniz'de Osmanlı öncesi döneme bakıldığında ticaretin boğazlara hakim devletlerin tekelinde olduğu görülmektedir. Mesela Bizans Karadeniz'i kontrol altında tutuyordu ve imparatorların unvanları bu bölgelerin fiilen Bizans hâkimiyetinde olduğunu göstermekteydi. Fakat Bizans hâkimiyetinin zayıflaması ve arkasından Haçlı Seferleri sonrasında Yakınoğu'da ortaya çıkan tablo ile birlikte Karadeniz'de Venedik ve Ceneviz gibi İtalyan şehir devletleri görülmeye başlamıştır. Bu devletler Karadeniz'in kuzey ve güney limanlarında koloniler kurarak burayı Osmanlı fethinden sonra bile bir süre daha sürecek olan uluslararası ticarete açtılar. Karadeniz'de Osmanlı hâkimiyeti döneminde burada herhangi bir yabancı devletin ticaret yapmasına izin verilmemiştir. Zira devletin en önemli politikası Karadeniz'in sunduğu kaynakların imparatorluk başkentinin ihtiyaçlarının karşılanması için tahsis edilmesiydi. Bu dönemde yani Karadeniz'in kapalı olduğu bu dönemde Trabzon'un diğer Karadeniz limanları ile canlı bir bağlantısının olduğunu görmekteyiz. Bu denizde uluslararası ticaretin kesilmesinden sonra Trabzon bir transit ticaret merkezi olma özelliğini kaybetmiş ve daha çok mahalli ihtiyaçların karşılandığı, üretim ve tüketim maddelerinin el değiştirdiği bir liman haline gelmiştir. Şüphesiz ticaretin bu şekilde değişiklik göstermesi Karadeniz limanlarının önemini yok etmiş değildi. Eskinden olduğu gibi muhtelif limanlar arasında yoğun bir ticaret yapıyordu; fakat bu sefer yine aynı bölgeler arasında bir ticaret söz konusu olsa da bu ticaret bir iç ticaret özelliği kazanmıştı.⁷⁷⁵ Bundan sonra Karadeniz'deki ticari ilişkiler

⁷⁷⁴ Fontanier, *Voyages en Orient 1830-1833*, s. 225.

⁷⁷⁵ Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Trabzon: Derya Kitabevi, 1998, s. 275.

kuzey-güney, doğu-batı ekseninde gerçekleşmeye başlamıştır. Buna rağmen her ne kadar Osmanlılar Karadeniz kıyılarında bir hâkimiyet tesis etseler de Baltık ülkeleri, Polonya, Rusya ve Balkan ülkelerinin Karadeniz limanları ile olan ticari faaliyetlerinin bu denizde olan uluslararası ticarete yeni bir görünüm kazandırdığı anlaşılmaktadır.⁷⁷⁶ Özellikle Kefe, Kili ve Akkerman gibi Kuzey Karadeniz limanlarına büyük miktarda ipek, pamuk ve kenevirden mamul kumaşlar ihraç edilmekte; karşılığında ise buralardan İstanbul'a tarım ve hayvancılık ürünleri ithali gerçekleşmekteydi. 15. ve 16. yüzyıllarda Karadeniz ticaretinde bu şekilde cereyan eden kuzey-güney eksenli ilişkiler sayesinde Anadolu imalat ürünleri büyük ölçüde bir pazara kavuşmuş ve bu Anadolu dokuma sanayisinin gösterdiği gelişime önemli katkılar yapmıştır.⁷⁷⁷ Karadeniz limanları arasında gelişen bu ticari ilişkiler çerçevesinde Trabzonlu tüccarlar diğer limanlara gidip gelmekte ve önemli bir ticaret gerçekleştirmekteydiler. Mesela Trabzonlu tüccarlar Yaş'ta Trabzon Caddesi adında bir yerde kendi dükkânlarına sahiptiler.⁷⁷⁸

Trabzon'un kuzey Karadeniz limanları ile olan bu yoğun ticari ilişkilerinin zamanla azaldığı görülmektedir. Mesela 17. yüzyılın ilk yarısında Kazakların Şayka adlı gemilerle yapmış oldukları baskınlar Sinop, Samsun ve Trabzon gibi güney Karadeniz limanlarını önemli oranda tahrip etmiş ve ticareti sekteye uğratmıştır. Fakat Trabzon'un ticari bağlantılarını sekteye uğratması bakımından en önemli gelişme Rusların Karadeniz'e açılmaları kuzeydeki limanlardaki ticarete hâkim olmalarından sonra ortaya çıkmıştır. Karadeniz'de Rusya'nın etkin bir konuma gelmesinden önce Osmanlı tüccarlarının serbest dolaşım alanı olan bu denizde Rusya'nın da ticaret yapma hakkının kazanması ve özellikle de Karadeniz'in doğusuna doğru nüfuzunu genişletmesi buralar ile yüzyıllardan beri önemli ticari bağlar tesis eden Osmanlı tüccarların çok önemli bir darbe vurmuştur.⁷⁷⁹ Bundan dolayı 19. yüzyılda Trabzon'un hizmet ettiği sahaları değerlendirdiğimizde bunlar İran, Doğu Anadolu ve Çerkez ve Kafkas sahilleriyle sınırlı kalmıştır.⁷⁸⁰ Diğer bir ifade ile Trabzon'un 19. yüzyılda ticari ilişkilerinin yoğunlaştığı alanlar bu bölgelerdir. 19. yüzyılda

⁷⁷⁶ Yücel Öztürk, **Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 507-508.

⁷⁷⁷ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 331.

⁷⁷⁸ Constantin C. Giurescu, "Les Relations Des Pays Roumains Avec Trébizonde Aux XIVE- XIXe Siècles" **Revue Roumanie D'Historie**, vol. 2 (1974), s. 242-243.

⁷⁷⁹ Necmettin Aygün, **Trabzon Gümrüğü (1750-1800)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997, s. 47.

⁷⁸⁰ Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 121.

Trabzon'un ticari potansiyelini değerlendirmek için öncelikli olarak bu bölgeler ile olan ilişkisini belirlemek yerinde olacaktır.

3.1.2.1. İran

İran Antik devirlerden beri Trabzon'un en yoğun ticaret yaptığı bölge olmuştur. Zira İran'ın kuzey bölgelerinin dağlar ve çöller yüzünden dünya pazarlarına kapalı bir yapıda olması nedeniyle kuzeybatıda yer alan Trabzon İran için önemli bir çıkış kapısıdır.⁷⁸¹ Çünkü Trabzon bulunduğu konum itibarı ile doğudaki Kars'tan, güneydeki Diyarbakır ve Malatya'ya, batıdaki Tokat'a dek Karadeniz'in güney doğusunda yer alan tüm yerleşim yerleri için doğal bir merkezdi ve aynı zamanda Erzurum, Tebriz ve hatta Tahran'ın limanıydı.⁷⁸² Fakat Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasından önce 18. yüzyılda Osmanlı-İran ticaretinin gerek Osmanlı-İran savaşları gerekse de İran'ın Afganlar tarafından işgal edilmesi gibi iç karışıklıklar nedeniyle önemli düşüşler yaşadığı görülmektedir.⁷⁸³ Osmanlı-İran ticareti 1830'lu yıllarda yeni bir canlanma evresine girdi. İranlı tüccarlar bu tarihten önce mallarını Bağdat yoluyla Basra Körfezi'ne, Akdeniz'e veya Erzurum'dan İstanbul, İzmir ve Halep'e geçerek götürmüşlerdir.⁷⁸⁴ 1830'lu yıllarda yeniden canlılık kazanan Trabzon yolu vasıtası ile Avrupa'nın sanayi ürünleri Trabzon limanı aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu eyaletleriyle İran'daki pazarlara ulaşabiliyordu. Buna karşılık, İran ve Osmanlı ürünleri, özellikle İran ipeği de Batı Avrupa'ya ulaşma yolunu buldu. Eskiden Tebriz'den İstanbul ve İzmir'e kervanlarla taşınan İran malları, artık Trabzon limanından yüklenecek İstanbul'a, Karadeniz'in diğer limanlarına ya da Boğazlardan geçerek İzmir'e gemilerle taşınıyordu.⁷⁸⁵ Buradan nakledilen mallar arasında ipek, pamuk, keten, susam, afyon, tütün, güherçile, kükürt, bakır ve demir yer almaktaydı.⁷⁸⁶

İran ticaretini, İran Azerbaycanı, Gilan, Mezanderan'dan gelen ve buraya giden mallar oluşturuyordu. Buralarda ise Hoy, Urmiye, Tebriz ve Tahran bu ticaretin başlıca merkezleriydi. Eskiden beri önemli olan bu bölge ile olan ticari ilişkiler savaşlar ve

⁷⁸¹ Nazım Kuruca, **19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 139.

⁷⁸² Turgay, **Trabzon**, s. 48.

⁷⁸³ Neşe Erim, "1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri**, Ankara: TTK, 1990, s. 571.

⁷⁸⁴ Charles Issawi, **The Economic History of Iran 1800-1914**, Chicago: The University of Chicago Press, 1971, s. 12.

⁷⁸⁵ Turgay, **Trabzon**, s. 48.

⁷⁸⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VI, s. 262.

Osmanlı-İran sınır çatışmaları döneminde bile kesilmemiştir. 19. yüzyılın ortalarına doğru İran transit ticareti, Trabzon'un toplam ticaretinin dörtte üçünü oluşturmuştur. Bu ticaret özellikle de 1856-1866 yılları arasında daha önce hiç bilinmeyen en yüksek seviyesine çıkmıştır. İran'ın başlıca ihraç malı ise ipekti. İpek 1858 yılında Fransız ipek fabrikalarının kurulmasının ticaretini teşvik ettiği bir üründü. Bunun yanında pamuk, kuru meyveler, tömbeki adı ile bilinen tütün, kürk ve deri, halı diğer ihraç ürünleriydi. Başlıca ithal kalemleri ise sade ve renkli pamuklu bezler ve kıyafetler, şeker, cam ve hırdavat ki bunların çoğu İngiliz ve Avrupa malıdır.⁷⁸⁷ İlerde de göreceğimiz üzere Rusya'nın Trabzon-Tebriz yoluna alternatif bir güzergah oluşturması üzerine Trabzon'un İran ile olan ticaretinde azalmalar görülmeye başlayacaktır.

3.1.2.2. Kafkas ve Çerkes Sahilleri

Kaskasya bölgesi de Trabzon ticaretinde önemli bir yere sahipti. Kafkasya bölgesi 19. yüzyılın ortalarında Rus işgaline uğramasına rağmen buranın tüccarları Osmanlılar ile bağlarını kesmemişler ve ticaretlerini devam ettirmeye çalışmışlardır. Fakat Ruslar kendi tüccarını teşvik etmek için 1832 yılından itibaren yapmış olduğu yeni düzenlemelere paralel olarak bu sahillerdeki Osmanlı gemilerini de engellemeye başlamıştır. Sağlık tedbirlerini bahane eden Ruslar bu limanlarda gerçek bir blokaj oluşturmaya ve buraya gelen yabancı gemilere el koymaya başlamışlardır. Ruslar bu sularda sadece Türk gemilerini değil içlerinde İngilizlerin de olduğu Avrupalı gemileri de ele geçirmekteydiler.⁷⁸⁸ Bu blokaj zamanla buralar ile ticaretin kaçak bir şekilde yapılmasına neden olmuştur. Trabzon'un buralar ile yapmış olduğu ticarete baktığımızda ise köle ticaretinin en önemli unsur olduğunu görürüz.⁷⁸⁹ Bunun yanında Trabzon bu bölgelere Halep kumaşları, boyalı bezler, silah, barut, tuz ve diğer ticaret eşyası ihraç etmekte; karşılığında ise buralardan mısır, tereyağı, balmumu, bal ve kereste gibi mallar almaktaydı. Gerek Trabzon'un gerekse de bu yöre tüccarının buralarda yaptığı ticaret önemli kârlar bırakmaktaydı. Rusya'nın bu ticaretten duyduğu rahatsızlık bağlamında İstanbul'dan bu ticaretin yapılmamasına ilişkin gelen emirlere rağmen yerel otoriteler buna engel olamamakta, hatta bazen yerel otoriteler bile %150 oranında bir kâr bırakan bu ticarete karışmaktadırlar. Rusların sıkı denetimi ile 1834 yılında üç Türk gemisi ve bunu gibi başka pek çok küçük gemi Rus kruvazörlerinin eline geçmişti ama bunlar çoğu zaman Rusların

⁷⁸⁷ A&P, 1873, vol. 64, 1872 Trabzon Ticaret Raporu, s. 746-747.

⁷⁸⁸ Fontanier, *Voyages en Orient 1830-1833*, s. 225.

⁷⁸⁹ A&P, 1873, vol. 64, 1872 Trabzon Ticaret Raporu, s. 746-747; Kuruca, a.g.t., s. 117-120.

elinden kaçıyordu.⁷⁹⁰ Genel olarak Rusların bu limanları Türk gemicilerine kapanması genelde Anadolu ticaretine özelde de Trabzon ticareti için ölümcül bir darbe olmuştur.⁷⁹¹ Çerkez ve Abhaz sahillerinin Osmanlı gemicilerine kapanması bu gemicileri İstanbul ile yapılan ticarete yönelmeye zorlamış ve buna paralel olarak da ticaretin bu kısmında önemli bir artış gerçekleşmiştir.⁷⁹² Bu yasağın daha sonraki dönemlerde de devam ettiğini görmekteyiz. Bu konuda Karadeniz'in Anadolu sahillerinden Rusya'ya giden kayıkların yasak bölgelere gitmemeleri ve yasaklanmış malzemeleri taşımamaları için gerekenin yapılması istenmiştir.⁷⁹³

Kaçak da olsa Kafkasya ile yapılan ticaretin Trabzon için önemini daha sonra da devam ettirdiğini görmekteyiz. Bu ticaret Kırım Savaşı'ndan öncesinde belirli bir seviyede kalmıştı. Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında Kafkasya'da görülen ticari hareketlilik silah, gıda ticaretini kısmen açık kısmen de kaçak bir şekilde teşvik etmiştir.⁷⁹⁴ Bu kaçak ticaret önemli sayıda tüccara bir iş kapısı açıyordu. 1860 yılı İngiliz konsolosluk raporuna göre Trabzon'un bu kıyıları ile yaptığı ticaretle tonajları 30-40 ton arasında değişen 600-800 sahil teknesi meşgul olmaktadır.⁷⁹⁵ Fakat bu ticarete Rusların vurmuş oldukları en önemli darbe ise 1862'den 1866 yılına kadar Kafkaslarda yaptıkları askeri harekât ile buradaki Çerkez ve diğer halkları Osmanlı topraklarına doğru itmekle olmuştur. Bu göçün Trabzon ticareti üzerine olan etkisi hemen hissettirmiştir. 1866 yılı Fransız konsolosluk raporuna göre Trabzon ticaretinde her geçen gün görülen azalmanın bir nedeni de Çerkeslerin göçü sonrasında Trabzon'un Çerkes sahillerine yaptığı ihracatın kesilmesi idi. Zira bu bölgeler ihtiyaçları olan gıda ve mamulleri Trabzon limanı vasıtasıyla sağlamaktaydı. Bu pazarın kaybedilmesi Trabzonlu tüccarların iş hacimlerini önemli oranda azaltmıştır.⁷⁹⁶ Çerkeslerin göçünden sonra Kafkasya'nın Ruslaştırılması sonrasında bu bölge ile yapılan Avrupa

⁷⁹⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Baron Roussin'e 12 Ocak 1835.

⁷⁹¹ Fontanier, *Voyages en Orient 1830-1833*, s. 226.

⁷⁹² Brant, *Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor*, s. 190-191; Issawi, *Economic History of Turkey*, s. 127.

⁷⁹³ BOA, HR. MKT, 16/19, 2 S 1263/20 Ocak 1847; Kaleli, a.g.t., s. 10.

⁷⁹⁴ Kırım Savaşı sonrasında da Rusların Karadeniz'deki Osmanlı gemilerine yönelik saldırıları devam etmiştir. Mesela 1858 yılında Çerkes ve Abhaz sahillerinde bekleyen Rus destroyerleri Trabzonlu tüccarların teknelerine el koyup onları tahrip etmiştir. A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 561-568; A&P, 1873, vol. 64, 1872 Trabzon Ticaret Raporu, s. 746-747.

⁷⁹⁵ A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 190.

⁷⁹⁶ Kafkasların boşaltılması ve buradaki limanların tahrip edilmesi öncelikli olarak Trabzon piyasasında bir şok etkisi yaratmış ve pek çok tüccar iflas etmiştir. Tüccarlar bunun üzerine açıklarını kapatacak yeni sahalara aramışlardır. Issawi, *Economic History of Turkey*, s. 121; AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868.

ticaretinin yönü de değişmiş ve Trabzon'un yerini Poti, Kerç ve Anapa almıştır. Bu da genel olarak Trabzon'un ticaret hacminde bir azalma ortaya çıkardı.⁷⁹⁷

3.1.2.3. Trabzon Çevresi, Doğu Anadolu ve Gürcistan

Trabzon sadece İran ve Kafkasya ile değil aynı zamanda sahil kesimi ve iç kısımlarda da önemli bir bölgeye hizmet eden merkezi bir liman özelliği de göstermekteydi. Trabzon'un bu bölgeler ile yapmış olduğu ticaret İran ve diğer Kafkas sahilleri ile yapılan ticaret kadar önemli boyutlarda değildi; fakat bir ihracat noktası olması itibarı ile Trabzon bu bölgelerde üretilen ürünlerin ihraç edilme noktası; aynı zamanda da bölgenin en önemli merkezi olması itibarı ile de civar bölgelerden ihtiyaçlarını karşılayan bir merkez konumundaydı. Daha detaylı bakıldığında ise Trabzon Avrupa menşeli tekstil ürünlerinin geldiği başlıca nokta ve bunları sahil kesimindeki diğer yerlere ve iç kısımlara aktaran bir ara liman özelliğindedir.⁷⁹⁸ Özellikle Karadeniz'in kuzeyinden gelen demir ve doğusundan gelen tuz Trabzon'un iç kısımlara sevk ettiği en önemli mallardı. Bunun yanında bazı önemli tarım ürünleri ve özellikle de yün ve deri gibi mallar da Trabzon limanı vasıtası ile İstanbul ve Avrupa istikametine gönderilmekteydi. Trabzon'un sahil kesiminde ticaret yaptığı yerler Batum ve Fatsa limanı arasındaki bölgelerdi. Buraların da başlıca ihracat kalemleri özellikle Rize'den gelen keten, fındık, mısır, meyve ve arpaydı. Bu ticaret iç kısımlar ve İran ticaretinde olduğu gibi zaman zaman yükselme eğilimi göstermekteydi.⁷⁹⁹

Trabzon'un bu bölgeler ile yapmış olduğu ticaret genel ticarete görülen yükselme ve azalmadan doğrudan etkilenmekteydi. Ayrıca ürün rekoltesinde görülen artışlar ve azalmalar da temelde tarım ürünlerine dayanan bu ticareti de etkilemiştir. Temelde düşük kalitede tütün, deri, tahıl, fındık ve bunun gibi ürünlerin oluşturduğu bu ticaret Kırım Savaşı sırasında bir ivme kazandı ve bir süre daha gelişmeye devam etti. Belirli bir süre daha belli bir seviyede olan bu ticaret 1866 yılından beri de iç kısımlarda görülen fakirlikten dolayı azalmaya başlamıştır. 1872 yılında bu ticaretin durumu on sene öncesine göre üçte bir oranında azalmış durumdaydı.⁸⁰⁰ Bu ticaretin azalmasında sahil kesiminde yer alan diğer şehirlerin de buharlı gemi şirketlerince düzenli olarak ziyaret edilmesi ve doğrudan ticaret yapma imkânının doğması etkili olmuştu. Bu 1870'li yıllardan sonra

⁷⁹⁷ A&P, 1873, c. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 746-747.

⁷⁹⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Clairambault'dan Butenval'ye, 22 Ocak 1844.

⁷⁹⁹ Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 121.

⁸⁰⁰ A&P, 1873, c. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 746-747.

Giresun, Ordu ve Samsun gibi diğer limanların ticaret hacimlerinin yükselmesinin de bir nedeni olduğu gibi Trabzon'un bu ticaretteki payını da azaltmıştır.⁸⁰¹

Bu belirttiğimiz bölgelere eklememiz gereken diğer bir önemli ticaret sahası da Gürcistan'dır. Trabzon transit bir ticaret limanı olarak Gürcistan'dan ipek, tuzlanmış balık, havyar almakta ve karşılığında buraya çeşitli İngiliz tekstil ürünleri, kolonyal gıdalar, İngiliz çayı ve birası, Fransız tuhafiyeye ürünleri, şarap, ispirto ve makine göndermekteydi.⁸⁰² Gürcistan ile yapılan ticaretin belirli bir dönem İran ticaretine yakın bir önemi olduğu ve Gürcistan'ın uzun bir süre Avrupa ile olan ticaretini Trabzon üzerinden gerçekleştirdiği görülmektedir. Fakat Rusların İran transit ticaretini kendi topraklarına çekmek için Poti-Tiflis demiryolunu yaparak bu tarafı Trabzon-Erzurum yoluna göre daha iyi imkânlarla donatmaları Trabzon limanından Gürcistan'a yönelik olan ticari hareketliliği de etkilemiştir.

3.1.3. İran Transit Ticareti

19. yüzyılda Trabzon için en önemli ticari bağlantı noktası olan İran'ın yukarıda da gördüğümüz gibi hemen hemen her zaman Trabzon ile bir bağlantısı olagelmiştir. Fakat siyasi ve askeri koşullar İran'ın Trabzon üzerinde olan ticaretini değişik zamanlarda etkilemiş ve bunu diğer yollara sevk etmiştir. 19. yüzyılın başlarında da Trabzon-İran ticari ilişkilerinde görülen eğilime göre bura ile olan ticaret siyasi ve askeri koşullardan hem de bu yola alternatif diğer yolların varlığından etkilenmiştir.

Öncelikli olarak Trabzon ticaretinin 1830'lu yıllara kadar durağan bir seyir izlemesinin nedeni 1800'lü yılları başlarında imparatorluğun içinde bulunduğu koşulların değerlendirilmesi ile açıklanabilir. Genel olarak bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisinde 1780–1830 arasında bir büyümeden bahsedilmekle birlikte ekonomi zaman zaman ortaya çıkan savaşların olumsuz etkilerini uzun bir sürede silebiliyordu. Fransız İhtilali, ihtilal sonrası Avrupa'daki savaşlar, Mısır'ın işgali, 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı⁸⁰³, Yunanistan'ın bağımsızlık savaşı, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyan etmesi etkilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari yaşamında da gösterdi ve ticaret durma

⁸⁰¹ Turgay, **Trabzon**, s. 62.

⁸⁰² A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 361-368.

⁸⁰³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Dışişleri Bakanlığına, 4 Ocak 1831.

noktasına geldi.⁸⁰⁴ Osmanlı-Rus savaşının olumsuz etkilerine bölgede yaşanan ayan-iktidar çekişmelerin sonuçlarını da eklemek gerekmektedir.⁸⁰⁵ Bütün bu olumsuzluklara rağmen 1830'lu yıllar Trabzon için yaklaşık olarak 50 yıl sürecek bir gelişme döneminin başlangıcı olmuştur. Bunun en önemli nedeni ise İngilizlerin İran ticaretine yönelik yapmış olduğu girişimlerdir. İngilizlerin hem İran pazarına kendi mamullerini sokmak hem de bu ülkenin ipek gibi hammaddelerini daha kısa bir yoldan elde etmek için içinde buldukları arayış ortaya Trabzon-Tebriz yolunu çıkarmıştır. Aslında İngilizlerin İran ticaretine yönelik olarak Karadeniz'de ticaret yapmak için 17. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'ne başvurmuş ama istediklerini elde edememişlerdi.⁸⁰⁶ 1812 yılında Sir Gore Ouseley, East India Company'nin İran ipeğini Buşir yerine Trabzon'dan gemiye yüklenmesinin kara nakliye ücretini % 2,5'ten % 1'e indireceği ve Trabzon-İngiltere deniz nakliye ücretinin Buşir-İngiltere istikametinden daha da ucuz olacağını bildirmiştir.⁸⁰⁷ Bunun gibi Tebriz'deki İngiliz maslahatgüzarı Willock 1820 yılında İngiltere ile Trabzon arasında doğrudan bağlantı tesis edilmesi gerektiğini söylemekteydi.⁸⁰⁸

Trabzon-Tebriz yolunun transit ticaret noktası olarak belirlenmesinde Osmanlı sularında yeni yeni görülmeye başlanan buharlı gemilerin de önemini belirtmek gerekir.⁸⁰⁹ Fakat buharlı gemilerden önce İran transit ticaretine yönelik olan taşımacılığın yelkenli gemiler ile yapıldığını görmekteyiz. Limana gelen gemiler arasında Avusturya, Rus,

⁸⁰⁴ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, II, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayınları, 2004, s. 946.

⁸⁰⁵ Bu dönemde Trabzon'un ticaretinde görülen durgunluk yabancı gözlemcilerin şehrin durumu ile ilgili gözlemler yapmalarına neden olmuştur. Fransız konsolosu Schulz-Beusher 1826 yılında Trabzon için "*Bugün ticaret yavaş yavaş sönmekte ve sefalet görünmektedir. İstanbul'da değişik anlayışlar, çeşitlenmeler olur ve projeler yapılırsa memnuniyet verecek başarılar olur, ancak Trabzon'un eski ticaretinin tekrar canlanacağı, eski parlak günleri göreceği düşünülemez. Geriye sadece güzel iklimi, verimli toprağı ve onu asla terk etmeyecek olan antik şehir oluşundan gelen ünü kalacaktır*" demektedir. Kudret Emiroğlu, "Dünyadan Bakınca Trabzon", **Bir Tutkudur Trabzon**, , haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Cıraoğlu, C. Akalın, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 237.

⁸⁰⁶ Alfred C. Wood, **A History of the Levant Company**, Oxford University Press, London 1964. s. 49 ve 181; Osmanlı İngiliz ticareti ve Levant Company'nin faaliyetleri için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974.

⁸⁰⁷ Issawi, **Tabriz-Trabzon Trade**, s. 18-19; Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", **OMUEF, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun: Eser Matbaası, 1998, s. 98; Saydam, **Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü**, s. 276.

⁸⁰⁸ Trabzon'daki İngiliz konsolosu Brant, İstanbul yerine Trabzon ile Tebriz arasında doğrudan ticareti tavsiye ederken nakliye masraflarının azalacağını, İranlı tüccarların sermayelerini daha kısa bir süre bağlamak zorunda kalacaklarını ifade etmektedir. Gerçekten de Brant'ın Trabzon ve Erzurum'da ticarethaneler tesis etmesinden sonra karşılaştığı en önemli sorun İranlı tüccarların eskiden oldukları gibi İstanbul'a gitmeyi tercih etmeleriydi. C. H. Burges, "A Brief Notice Respecting the Trade of the Northern Provinces of Persia, Adressed to T. H. Villiers", **Iranian Studies**, 16(3-4) (1983), s. 291; Kütükoğlu, **Trabzon Ticareti**, s. 99; Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 97-98; Turgay, **Trabzon**, s. 50.

⁸⁰⁹ Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 92.

Sardunya, Toskana, İyonya, Napoli, Yunan ve İngiliz bandıralı yelkenli gemiler görülmektedir.⁸¹⁰ Bu gemiler büyük oranda İran'a giden Avrupa mamullerini taşımaktaydılar. Bununla birlikte bu ilk dönemlerde Türk denizciliği Avrupa denizciliğinin yaklaşık olarak iki misli kadar bir taşımacılık hacmine sahipti.⁸¹¹ 1836 yılından itibaren Karadeniz'de buharlı gemi seferleri yapılmaya başladı. Buharlı gemilerin ilki İngilizlerin Essex adlı gemileriydi ve İstanbul-Samsun ve Trabzon istikametinde sefer yapıyordu.⁸¹² Bu gemiye daha sonra Crescent adlı başka bir gemi eklenmiştir. 1837 yılında bu hatta Osmanlıların ve Avusturyalıların işlettiği diğer gemiler eklenmiştir. Zamanla Rus ve Fransız şirketlerinin de bu hatta girmesiyle beraber seferler daha düzeli bir hal almış ve bu firmalar arasında bir rekabet dönemi de başlamıştır. Fakat daha da önemlisi buharlı gemilerin toplam ticaretin beşte dördünü gerçekleştirdikleridir.⁸¹³

Üçüncü bir husus olarak da Rusların gümrük politikalarının da Trabzon ticareti üzerindeki etkilerini değerlendirmek gerekmektedir. 1832 yılından önce Avrupa ve İran arasında Karadeniz yoluyla yapılan ticaret, büyük ölçüde Suhumkale'de odaklanmıştı. Bunda Rus çarının emirnamesiyle 1821'den itibaren Kafkasların güneyindeki Rus eyaletlerine uygulanan bazı vergi muafiyetleri ve yabancı mallar üzerindeki gümrük vergilerinin düşürülmesi etkili olmuştu. Fakat 1832 yılında Rus çarı Kafkas ötesindeki yerli tüccarları teşvik etmenin yanı sıra İngiliz ve Fransız mallarının bu bölgeye ithalini sınırlamak amacıyla imparatorluğun diğer yerlerinde geçerli olan vergilerini de Odesa limanına da uygulamaya başladı. Rus hükümeti Tiflis'i gümrük idaresinin merkezi haline getirdi ve Orta Asya'ya gidecek olan tüm mallara gümrük muayenesi ve vergi belirlemesi için Tiflis'ten geçme yükümlülüğü getirildi. Bundan dolayı tüccarlar İran'a ulaşmak için Suhumkale-Tiflis-Hazar Denizi üzerinden giden yol yerine Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunu tercih etmeye başladılar.⁸¹⁴

Ticaretin Trabzon-Tebriz yoluna kaymasının başka bazı nedenleri de olduğunu görmekteyiz. Bu da ticaret yollarının güvenliği idi. İran mallarının batıya doğru sevk edildiği yollardan bir diğeri olan Bağdat-Halep-Şam yolunda meydana gelen güvenlik sorunları da tüccarların daha güvenli, daha kullanışlı ve daha az maliyetli bir yol

⁸¹⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Guillemiot'ya, 2 Şubat 1831.

⁸¹¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

⁸¹² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 9 Nisan 1836.

⁸¹³ Issawi, **The Tabriz-Trabzon Trade**, s. 19-20.

⁸¹⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Clairambault'tan Baron de Bourgeney'ye, 30 Ocak 1847; Issawi, **The Tabriz-Trabzon Trade**, s. 19-20; Turgay, **Trabzon**, s. 52.

aramalarına neden olmuştur.⁸¹⁵ Fakat güvenlik meselesi her zaman Trabzon-Tebriz yolu için de önemli bir sorun olmuştur. Yolu özellikle kışları önemli zorluklar ortaya çıkaran yüksek ve zor yollardan geçmesinin yanında buralarda Kürt aşiretlerinin baskınları ticarete zarar veren en önemli engellerden biriydi.⁸¹⁶ Mesela 1834 yılında Trabzon-Tebriz arasında Avrupa ticaret eşyası taşıyan 680 deve yükünden oluşan kervanın 452'si çalınmıştı.⁸¹⁷ Ticaret yolundaki güvenlik problemlerinin en çok yaşandığı dönemler ise olağanüstü durumlar olan iç karışıklık ve savaş halleriydi. Bu konuda özellikle transit ticaretin kaynağı olan İran'daki gelişmeler ticareti oldukça etkilemekteydi. Yine 1834 yılı ticari verilerini değerlendirirken Fransız konsolos, 1833 yılında ithalatta 15.464.598 ve ihracatta 14.079.122 frank olan rakamların bu yıl 15.871.412 ve 14.857.312 frank gibi küçük bir farklılık göstermesinin İran Şahı'nın ölümü üzerine çıkan karışıklıklar ve Tebriz-Erzurum yolunu sürekli tehdit eden Kürt aşiretlerin varlığında önemli bir artış olarak değerlendirir.⁸¹⁸ Zira bu dönemde İran şahının ölmesi ve Mehmed Şah'ın tahta geçmesinin ortaya çıkardığı karışıklıklar tüccarlar arasında endişelere yol açmakta ve ticaretin gerilemesine neden olmaktadır. Bunların yanında veba ve koleranın İran'da ve Osmanlı sınırlarında neden olduğu yıkımlar da siyasi karışıklıklar ve yollarda görülen güvenlik eksikliği kadar etkiliydi.⁸¹⁹ Yolu güvenlik meselesinin daha sonraları da karşımıza çıktığını görmekteyiz. Osmanlı yetkilileri yolu Osmanlı toprakları içinde kalan kısmında güvenliği tesis etmek için gerekli önlemleri almaya çalışıyorlardı ama çoğu zaman İran tarafında aynı ehemmiyetin gösterilmediği anlaşılmaktadır.⁸²⁰

Trabzon-Tebriz yolunda bu ilk dönemlerde ticaretin karşılaştığı engellerden biri de yolun altyapısı ve ulaşım vasıtalarının eksikliği idi. Ticaretin aniden yükselişe geçmesiyle birlikte özellikle öncelikli olarak nakliye vasıtalarında eksiklik ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bu yeni yol nakliye masraflarını azaltsa da özellikle ticari faaliyetlerin yoğun olduğu dönemlerde navlunlarda da önemli yükselmeler görülmüştür. Bu fiyat yüksekliğinde

⁸¹⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Baron Roussin'e, 10 Ocak 1836.

⁸¹⁶ Trabzon'dan Erzurum'a kadar olan yolun güvenliği konusunda Trabzon valisi Hazinedaroğlu Osman Paşa'nın bölgede güvenliği tesis etmesinin de önemli bir etkisi olmuştur. Bkz. G. Rosen, **Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 Bis zum Pariser Traetat von Jahre 1856**, Leipzig, 1866, s. 214; Aydın, **Karl Koch'un Trabzon İzlenimleri**, s. 413.

⁸¹⁷ Turgay, **Trabzon**, s. 49.

⁸¹⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notes sur le commerce de Trébizonde, 15 Temmuz 1835.

⁸¹⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Baron Roussin'e 10 Ocak 1836.

⁸²⁰ 1838 yılında Horosan Seferi'nden dönen Mehmet Şah'ın ordusunun ihtiyaçlarını karşılayamamış ve çok kötü durumda olan bu ordunun bir kısmının işine son vermiştir. Bundan dolayı hiçbir maddi kaynağı olmayan bu askerler büyük yolları yağmalamaya başlamışlardır. İran hükümeti de bu hadiselerin önüne geçmekte zorlanmıştı. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e. 31 Ocak 1839; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Guizot'ya. 10 Haziran 1841.

Trabzon'daki mal yığılması ve yük taşıyan hayvanlara olan aşırı talep etkili olmuştur.⁸²¹ Bu da bazı malların İran tarafına gönderilememesine neden olmuştur. Bu durumda nakliye vasıtalarının arttırılmasıyla fiyatların makul bir düzeye çekilmesi beklenmekteydi.⁸²² Nakliye ücretleri ve vasıtalarının yanı sıra yolun altyapısının da zamanla bir sorun olmaya başladığını görmekteyiz. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında ticaret hacminin en üst sınırına çıktığı dönemde eksikliği daha da hissedilecek olan yolun tesviyesi konusunda 1840'lı yıllarda bazı girişimlerin yapılmıştır. 1839 yılında Erzurum Valisi Serasker Hafız Paşa'nın bu yolun tesviyesi için bazı planlar yapmıştır.⁸²³ Hatta valinin bu projeleri ticaretin bu hamleler ile bir ivme kazanacağı umulmaktaydı. Fakat Hafız Paşa'nın Erzurum ve civarından yaşanan kuraklık döneminde spekülasyon yaparak çıkar sağladığı iddiası ile Erzurum valiliğinden alınması ile bu projelerin gerçekleştirilemediği anlaşılmaktadır.⁸²⁴ Bu dönemde Trabzon tarafında da bazı çalışmaların yapıldığını görmekteyiz. Trabzon Valisi Abdullah Paşa'nın 1844 yılında Trabzon-Gümüşhane-Bayburt güzergâhında bazı yerleri tamir etmiştir.⁸²⁵ Fransız konsolosluk raporlarına göre 1843 yılında yapılan bu çalışmalarda Abdullah Paşa Trabzon'dan Zigana'ya kadar araba geçebilecek bir yol yaptırmak için 75.000 kuruş vermiş ve bu yol bitirilmiştir. Ayrıca buradan da Trabzon-Erzurum sınırı olan Balahor'a kadar bu inşaatın devam ettirilmesi için 24 Ekim 1843 tarihinde yeni bir kontratın yapıldığını ve bu işin de ortalama 180.000 kuruşluk bir maliyetinin olacağı belirtilmektedir.⁸²⁶ Fakat bu yoldaki diğer bir çalışma 1850 yılında başlamış, bu girişim de yarıda kalmış ve asıl teşebbüs ise Kırım Savaşı sonrasında başlamıştı.⁸²⁷

Yukarıda da görüldüğü gibi Trabzon'da ticaretin bağlı olduğu üç önemli nokta bulunmaktaydı. Bunlar ise Karadeniz'deki nakliye maliyetleri ve yeterliliği, Trabzon limanının ve Trabzon-Tebriz yolunun uygunluğu ve son olarak da diğer alternatif yolların yaptıkları rekabetin dereceleri idi.⁸²⁸ Buradan hareketle transit ticaretin canlandığı 1830'lu yıllardan 1880'li yıllara kadar İran transit ticaretinin nasıl bir değişim gösterdiği ortaya konulabilir. Trabzon'un ticaretinde 1885 yılına kadar İran ticaretinin payı bu liman vasıtası

⁸²¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Autrey'den Compte de Pontois'ya, 20 Şubat 1841.

⁸²² Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 126-127.

⁸²³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Autrey'den Compte de Pontois'ya, 29 Ocak 1840.

⁸²⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Autrey'den Compte de Pontois'ya, 20 Şubat 1841.

⁸²⁵ Tozlu, a.g.t., s. 58.

⁸²⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Clairambault'dan Bourguney'ye, 26 Ekim 1843.

⁸²⁷ Bu konuda çalışmanın 4. bölümündeki karayolu ulaşımı kısmına bakınız.

⁸²⁸ Issawi, **The Tabriz-Trabzon Trade**, s. 21.

ile yapılan Anadolu ticaretinden fazla olmuştur. Diğer bir ifade ile Trabzon limanı daha çok İran transit ticaretinin bir limanı halindeydi.⁸²⁹ İran transit ticaretinin Trabzon'un ticaretindeki bu yüksek payı Trabzon'u bu ticarete bağımlı bir hale getirmenin yanında bu ticarete görülen bir azalma veya ticaretin başka yerlere kayması gibi durumlardan da etkilenmesine neden olmuştur.⁸³⁰

Ticari verilere bakıldığında transit ticaretin özellikle de ihracatın ilk yirmi sene (1830-1851) sürekli bir yükselme eğilimi gösterdiği görülmektedir. Fakat transit ticaretin asıl yükselme gösterdiği dönem ise Kırım Savaşı sonrasıdır. Özellikle de 1856-1866 yılları arasında en üst seviyeye ulaşmıştır. Tabi bu yükselişte şüphesiz İran'ın ürünlerine olan talebi vurgulamak gerekmektedir. Mesela 1858 yılında Fransa'da ipek fabrikalarının açılması ile birlikte İran ipeğine olan talepte bir artış görülmüştür.⁸³¹ Fakat bu artış eğilimi 1863 yılından itibaren düşmeye başlamıştır. Bunda ise bizzat Trabzon'un ve Trabzon-Tebriz yolunun etkisi olduğu gibi Avrupa ticaretinin tercihleri de etken olmuştur. Mesela 1864 yılında İran'da görülen ipekböceği hastalığından dolayı ipek ihracatının azalması ve kesintiye uğrayan Güney Amerikan pamuğunun tekrar Avrupa'ya akmaya başlaması İran'ın ihracatını azalttığı gibi Trabzon'un ticaret hacminde de azalmalara neden olmuştur.⁸³² Bu azalmada Trabzon limanının sunduğu sınırlı imkânlarla da ile açıklanabilir. Kuzeybatıdan esen rüzgârlara açık olan Trabzon limanı bu durumundan dolayı hem yelkenli gemiler hem de buharlı gemiler için güvenli bir sığınma yeri olmaktan uzaktır ve bundan dolayı bazı zamanlarda gemiler Akçaabat limanına demirlemek zorunda kalmaktaydı.⁸³³

Rusların mali politikalarının da transit ticaretin hacminde etkili olduğunu belirtmek gerekir. Rusların 1831 yılında Avrupa mallarına koymuş oldukları vergiler İran transit ticaretini Trabzon'a sevkettiği gibi önemli bir kaçak ticarete de neden oldu. Bundan dolayı Rus hükümeti 1846 ve 1865 yılında yaptıkları bazı düzenlemelerle Avrupa mallarının geçişini serbestleştirdi.⁸³⁴ Rusların bu şekilde transit ticaretteki gümrükleri kaldırmalarına

⁸²⁹ Kütükoğlu, **Trabzon Ticareti**, s. 101.

⁸³⁰ 1860'lı yılların sonunda Trabzon'un ticaretinde görülen düşüş genelde İran'daki ipek ve pamuk tarımında görülen başarısızlık, Avrupa para piyasalarındaki olumsuz şartlar ve daha da önemlisi Poti vasıtası ile yapılan Rus-İran transit ticaretten kaynaklanmaktaydı. A&P, 1868-1869, vol. 60, 1868 Trabzon Ticaret Raporu, s. 429-443.

⁸³¹ A&P, 1873, vol. 64, 1872 Trabzon Ticaret Raporu, s. 638.

⁸³² A&P, 1873, vol. 64, 1872 Trabzon Ticaret Raporu, s. 637-638.

⁸³³ PRO, FO, 78-2101, Palgrave'in Trabzon Ticareti Hakkında Ek Yazısı, 24 Mart 1869.

⁸³⁴ Issawi, **Tabriz-Trabzon Trade**, s. 23.

karşın Osmanlı topraklarından geçen yolda ise bu malların %2 gümrük vergisi ödeme zorunlulukları devam etmiştir. Zaman zaman İranlı tüccarlar bu vergiyi ödemekte zorlanmış hiçbir gümrük vergisinin alınmadığı Rusya yolunu tercih etmiştir.⁸³⁵

Trabzon ticaretinde etkisini hissettiren en önemli gelişme ise İran transit ticaretine yönelik yeni bir yolun tesis edilmesi idi. Bu da Rusların Gürcistan üzerinden açmış oldukları diğer bir yoldu. İç Asya ile önemli bir bağlantı kuracak olan bu yola Ruslar ilk önce 1867 yılında önem vermeye başladılar. Bu tarihten beri hem bu hattı hem de hattaki nakliye vasıtalarının koşullarını iyileştirmek için sürekli olarak çalışmalar yapılmıştır.⁸³⁶ Her ne kadar 1860'lı yıllardan itibaren Ruslar Poti ile Tiflis arasında bir bağ oluşturmaya başlasalar da bu ilk senelerde tüccarların yine Trabzon yolunu tercih ettiğini görmekteyiz. Çünkü Poti'den İran sınırına kadar giden Gürcistan yolu ise yolcular tarafından, Rus transit şirketinin gerekli altyapı hizmetlerini sunmaması ve organizasyon eksikliği nedeniyle, tüccarlara sunulan gümrük muafiyetine rağmen tüccarlar tarafından çok sık kullanılmamıştır.⁸³⁷ Fakat zamanla Rusların buradaki koşulları iyileştirmiş ve bu yolu daha cazip hale getirmişlerdir. Trabzon-Tebriz yolunda mallar at sırtında ve açık havada taşınırken Gürcistan yolunda ise vagonlarda ve daha emniyetli bir şekilde taşınmaktaydılar. Ayrıca bu yolda taşınan mallara sigorta da yapılmaktaydı.⁸³⁸ Rusların bu şekilde hem bu hattı hem de hattaki nakliye vasıtalarının koşullarını iyileştirmek için sürekli olarak çalışmaları sonucunda Rusya yolu ile Avrupa ve İran arasında taşınan kolilerin sayısı 1863 yılında 5.118, 1864'te 13.668, 1865'te 20.802 ve 1866'da 30.374'e yükselmiştir.⁸³⁹

Bu yolun tedricen yükselmesi Trabzon yolunun da aynı şekilde öneminin azalmasına neden oldu. Özellikle de Tiflis-Poti demiryolunun tamamlanması bu süreci daha da hızlandırmıştır. 1872 yılında İngiliz konsoloslu Biliotti, Poti demiryolunun transit ticarete Trabzon'un payını çektiğini ve ipek ve bunun gibi önemli malların bu yolla ihraç

⁸³⁵ FO, 78-2101, Palgrave'in Trabzon Ticareti Hakkında Ek Yazısı, 24 Mart 1869; Transit ticaretin başladığı 1830'lu yıllardan itibaren Trabzon'un sunduğu avantajlı imkânlarla rağmen İngiliz maslahatgüzarı gümrük vergisini düşürmeye ve ticaretin Tiflis yoluna düşmemesi için çaba sarf etmekteydi. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Dışişleri Bakanlığı'na, 9 Haziran 1831.

⁸³⁶ A&P, 1873, vol. 64, 1872 Trabzon Ticaret Raporu, s. 637-638

⁸³⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Benedetti'den Thouvenel'ye, 21 Mayıs 1861; AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Prus'dan Thouvenel'ye, 5 Haziran 1862.

⁸³⁸ İranlı tüccarların Türk topraklarında çalınan malları telafi etmekte karşılaştıkları güçlük onların Gürcistan yolunu tercih etmelerinin diğer bir nedeniydi. FO, 78-2101, Palgrave'in Trabzon Ticareti Hakkında Ek Yazısı, 24 Mart 1869.

⁸³⁹ Issawi, **Tabriz-Trabzon Trade**, s. 22.

edildiğini; fakat halen daha önemli miktarda malın ihracatında Trabzon yolunun kullanılmaya devam ettiğini yazmaktadır.⁸⁴⁰

Tablo 11: 1856-1875 Yıllarında Trabzon'un Ticareti

Yıl	İhracat (Sterlin)	İthalat (Sterlin)	Yıl	İhracat (Sterlin)	İthalat (Sterlin)
1856	698,697	2,816,304	1868	957,089	1,183,822
1857	1,483,384	3,293,422	1869	740,773	1,459,614
1858	1,228,794	3,750,529	1870	786,219	1,425,422
1859	995,741	3,255,762	1871	768,178	1,158,944
1860	1,590,103	3,416,530	1872	827,213	1,383,541
1861	1,265,781	2,213,303	1873	788,430	1,469,221
1862-1865	Bilinmiyor		1874	696,833	1,820,834
1866	825,217	929,423	1875	598,073	1,283,647
1867	687,163	1,091,553			

Kaynak: A&P, 1875, c. 76, s. 1087.

Gürcistan yolunun yanı sıra Trabzon'un ticari potansiyelini azaltan diğer bir gelişme de 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıdır. Süveyş Kanalı Hindistan ile hızlı bağlantıyı kurarken Avrupa ile Basra Körfezi arasındaki deniz ulaşımını da kısaltmıştır. Bu yeni yol vasıtası ile İngiliz ve Fransız ürünlerinin ulaşımında Basra-Bağdat-Kirmanşah yolu kullanılmaya başlandı.⁸⁴¹

Rusların değişken mali politikaları daha sonraları da devam etmiştir. Bu kez de 1877 yılında tüccarlardan gümrük vergisine denk bir depozito istemeye başlamaları ile Avrupa mallarının Gürcistan üzerinden Rusya'ya akışını etkiledi ve 1883 yılında Kafkasya ticaretinde kesin bir düşüşe neden oldu. Bu gelişme İran'a yönelik Avrupa mallarının Trabzon üzerinden sevkine bir ivme kazandırdı.

Trabzon-Tebriz yoluna alternatif yolların ortaya çıkması konusunda yapılması gereken en önemli hamle Osmanlı sınırları içinde kalan transit yolun bir an evvel bitirilmesi idi. Zira bu yolun bitirilmesi ile her fırsatta İran transit ticaretini kendi topraklarına çekmeye çalışan Rusya'ya karşı en önemli hamle yapılmış olacağı hem de Trabzon limanının yavaş yavaş kaybetmek üzere olduğu önemini tekrar geri alacağı belirtiliyordu.⁸⁴²

⁸⁴⁰ A&P, 1873, c. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1632-1633; Issawi, **Tabriz-Trabzon Trade**, s. 22

⁸⁴¹ Turgay, **Trabzon**, s. 61; Issawi, **Tabriz-Trabzon Trade**, s. 22.

⁸⁴² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 9, Derche'den Auvergne'e 31 Ağustos 1869.

3.1.4. Trabzon'da Avrupa Ticaretinin Kurulması

Yukarıda İngiliz görevlilerin Trabzon ile İngiltere arasında Doğu Anadolu ve İran'ın kuzeyine yönelik ticaret yapılması için girişimlerde bulduklarını görmüştük. Bu süreçte Trabzon'da gerek aracılardan gerekse de burada kurulacak olan yabancı ticarethanelerin önemli bir fonksiyonu olduğunu görmekteyiz. Özellikle 1820'li yıllarda Tebriz'li Ermeni bir tüccar olan Sittik Han ve ileride Trabzon'da İngiliz konsolosu olacak olan James Brant'ın faaliyetleri Trabzon limanında İngiliz ticaretinin gelişmesine katkı yapmıştır. İstanbul, Trabzon, Erzurum ve Tebriz'de şubeleri olan Sittik Han sık sık Londra ve Manchester'a seyahatler yapmakta ve Erzurum ve İran'ın kuzeyinde satılmak üzere İngiliz pamuklu mamuller ithal etmekteydi. Bunun yanında İzmir ve İstanbul'daki İngiliz tüccarlar ile Londra'daki firmalar ile bağlantıları bulunan Brant 1830 yılında birkaç gemi kiralamış ve bu gemiler İngiliz malları ile Trabzon'a gelmiştir.⁸⁴³ Bu teşebbüslerin arkasının geldiği görülmektedir. Bir yıl sonra İran'daki veliaht Prens Abbas Mirza adına ticaret yapan diğer bir Ermeni tüccar olan Sadi Han İngiliz malı yüklü gemiler ile Trabzon'a gelmiştir.⁸⁴⁴ Sadi Han bağlantıları olduğu bir İngiliz ticarethanesi lehine bir tekel elde etmiştir. Fontanier'ye göre Sadi Han İran ipeğinin ihracına yönelik uzun süreli planlar yapmaktaydı.⁸⁴⁵ Gerek Brant'ın faaliyetlerinde gerekse de Tebrizli bu Ermeni tüccarların faaliyetlerinde ise Trabzon'daki ilk yabancı ticarethanenin, yani İngiliz ticarethanenin önemli bir rolü bulunmaktaydı. Bu ticarethanenin ise Brant tarafından tesis edildiği anlaşılmaktadır.⁸⁴⁶ Eskiden beri Levant'a yerleşmiş bir tüccar olan Brant Gürcistan ve İran'da yaptığı araştırmalar sonucunda hükümetine Samsun, Trabzon, Batum ve Kayseri'de konsolosluklar açılmasını tavsiye etmiş ve buralarda konsolosluklar açılarak ülkesi adına önemli ticari ilişkiler yapılmasına vesile olmuştur.⁸⁴⁷ Burada özellikle söylemek gerekir ki bu konsolosların tümü ticaret ile meşgul olan kimselerdi.⁸⁴⁸ Brant'ın, İngiliz arşiv belgelerine göre, uzun seneler konsolos olarak görev yaptığı Trabzon'da İngiliz ticaretinin gelişmesi için çok fazla çaba sarf etmiş ve burada kurmuş olduğu şirket vasıtası ile gelecekte daha karlı olacak ticaretin gelişmesi için kendi servetini de

⁸⁴³ Issawi, **Tabriz-Trabzon Trade**, s. 19; Turgay, **Ottoman-British Trade**, s. 300.

⁸⁴⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Varenne'e, 22 Kasım 1831.

⁸⁴⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Varenne'e, 15 Ocak 1832.

⁸⁴⁶ Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 127.

⁸⁴⁷ Brant'ın bu faaliyetleri uzun zamandan beri Osmanlı ülkesinde ticaret yapan ve İstanbul'da ticari kurumları olan ve bu sayede önemli işler yapan İranlı tüccarlar tarafından kıskançlıkla izlenmiştir. Burges, a.g.m., s. 291.

⁸⁴⁸ **Hunt's Merchants' Magazine and Commercial Review**, c. 27, New York 1852, s. 28-38.

harcamaktan geri kalmamıştı.⁸⁴⁹ Aslında bu dönemde Brant'ın öncülüğünü yaptığı faaliyetlerin boyutunu onun Trabzon'daki meslektaşısı olan Fontanier'den daha belirgin bir şekilde anlamak mümkündür. Fontanier Fransa'nın Trabzon'daki temsilciliği olan konsolosluğun ticari faaliyetleri hakkında bir değerlendirme yaparken buradaki İngiliz konsolosluğuna da değinmekte ve İngilizlerin başarılı olmasının nedenlerini sıralamaktadır. Ona göre Fransa'nın da İngiltere gibi bir ticaret hacmine sahip olması gerekirken Fransa'nın Trabzon ticaretinde geri kalmasının nedenini şudur: “*İngiliz konsoloslar ticaret yapma hakkına sahiplerdir ama biz değil, tüccar oldukları için kendi ticaretleri için faydalı gördükleri herkes ile ilişkilerini devam ettirirlerken biz ise sadece dışişleri bakanlığı ile yazışmaktayız*”.⁸⁵⁰ Gerçekten de İngilizler konsolos atamalarında seçimlerini tüccarlara arasından yapmakta ve bu şekilde ticaretlerini de geliştirmektedirler.

Brant'ın öncülüğünde kurulan bu ticarethanenin çok aktif bir ticaret yaptığı anlaşılmaktadır. Bu ticarethanenin Tebriz, İstanbul ve Avrupa'da bağlantıları bulunmaktaydı ve İran transit ticaretinin en büyük tedarikçisi olan İngiltere'nin ticaretini gerçekleştirmektedir.⁸⁵¹ Bu ticarethane İstanbul aracılığıyla İran'ın ve Trabzon ve civarının bölgesel ürünlerinin ihracatı ile de meşgul olmaktadır. Bu ürünlerden biri de yündü. İlk kez 1833 yılında bu ticarethane deneme amacıyla Londra'ya birkaç balya yün sevkiyatı yapmıştı.⁸⁵²

⁸⁴⁹ Turgay, **Ottoman-British Trade**, s. 301.

⁸⁵⁰ İngiliz konsolosluk sisteminin ticaretin gelişimine olan katkısı konusunda Fontanier'in değerlendirmeleri burada zikretmeye değerdir. Fontanier görüşlerini şu şekilde devam ettirmektedir: “*Kolaylıkla anlaşılabilir ki bir tüccar bir yerde bir ticarethane kurulduğunu öğrendiği zaman burada kendi ürünleri için bir pazar beklentisine girer: istediği zaman bu tüccara teminat verilmelidir, fakat bu tüccar zor bir şekilde deneyeceği bir iş olacağından desteğe ihtiyaç duymaktadır..... Trabzon'un coğrafi konumu gerçekten çok iyidir ama burada bir bölgesel bir isyan, ayaklanma, yolları kesebilir, veba ve kolera yaygındır ver buranın dilini halkı ve geleneklerini ve buranın kurallarını bilmek gerekir. Ayrıca burada yerleşecek tüccar bulmak da zordur ve bütün tüccarlar burada yerleşmeyi reddetmektedirler. Bu zorluklar sadece Fransız tüccarlar için geçerli değildir ve İngiliz tüccarlar için de geçerlidir. Fransız hükümeti bunları aşmak için hiçbir şey yapmamakta İngilizler ise başarılı olmak için hiçbir şeyi sakınmamaktadırlar. Her şeyden önce konsoloslara hükümet tarafından maaş verilmekte ve desteklenmektedir, konsoloslar kimle muhatap olacaklarını bilmekte, pahalı ve güvenli olmayan kurumlar kurmaya zorlanmamaktadır. Eğer bir konsolos bir yerde başarılı olmuş ise burada rekabet hemen tesis edilir ve bunlar tesis edildikten ve bunların ticarethaneleri güçlü ve itibarlı hale geldikten sonra kamu görevlilerinin ticaret yapması yasaklanmaktadır. Bu tarz ile İngilizler Hindistan Kumpanyası İran körfezinde ve Arabistan'da değişik acenteler tesis etmiştir. Prensip olarak önceleri mütevazı ticarethaneler olan bu yerler daha sonra bizim konsolosluklarımızdan daha önemli bir yer haline geldiler. Aynı yöntemin izlenmesi ile Çanakkale, Trabzon, Halep ve Şam'da da konsolosluk kuran İngilizler ticaretlerini geliştirmekte, İngiliz ticaretine yeni pazarlar sunmaktadır ki bu yeni kurumların toplamının maliyeti de elli bin frank bile etmemektedir”.* Fontanier, **Voyage en Orient 1830-1833**, s. 227-228.

⁸⁵¹ Londralı bir İngiliz şirket tarafından alınan Essex adlı geminin İstanbul'daki acentesi Trabzon ile İstanbul arasında çalışması öngörülen bu buharlı gemi hakkında görevlileri Trabzon'da Brant'ın ticarethanesi ile bağlantı kurmuştu. AMAEF, CADN, Trébizonde, c.3, Outrey'den Roussin'e, 9 Nisan 1836.

⁸⁵² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1834.

Bu ilk zamanlarda Trabzon'da yabancı ticarethanelerinin kurulması ile birlikte ticari işlerde ana merkez olarak Trabzon'un hemen öne çıkmadığını görmekteyiz. Zira Trabzon İstanbul ve Tebriz ile birlikte transit ticarete önemli bir rol üstlenmekteydi. İran transit ticaretinin sabit bir pazarı olarak algılanan Trabzon'da İran piyasası için gerekli malları bulunmadığında ticaret olmamakta ve şehir de ticari önemini kaybetmekteydi. Trabzon'da İran ticareti ile meşgul olan İstanbullu ve Tebrizli tüccarların acenteleri doğrudan İstanbul ile İran arasındaki ticarete katılmaktansa sadece yılın her döneminde kendilerine önemli bir kazanç bırakan bir transfer işiyle meşgul olmaktaydılar.⁸⁵³ İlk dönemlerde Trabzon'da hizmet veren bu İngiliz ticarethanesi benzer sorunlarla karşılaşmıştır. Trabzon'daki tek yabancı ticarethane olan İngiliz ticarethanesi zor da olsa İranlı tüccarlar ile bir ilişki kurdu. Bu ticarethanenin önemli bir miktar mala sahip olmasına rağmen İranlı tüccarların ürün çeşitliliğini karşılamaya yönelik olarak Fransız ve İsviçre mallarına sahip olmaması İranlı tüccarların İstanbul'a gitmelerine neden olmuştur.⁸⁵⁴

İngilizlerin bu ticarethanesi İstanbul'da ve Avrupa'da bulunan ve İran ile ticaret yapmak isteyen değişik firmaların da dikkatini çekmiştir. Bu maksatla 1834 yılında Paris'in ve İstanbul'un saygın ve zengin kurumları burada ticaret yapmak istemiş ve buradaki İngiliz ticarethanesine yönlendirilmişlerdir. Fakat Fransız konsolosuna göre milli hisler ile hareket İngiliz ticarethanesi bu Fransız tüccarların tekliflerine sıcak bakmamış ve bu da bu Fransız tüccarların hoşnutsuzluğuna neden olmuştur.⁸⁵⁵

Transit ticaretin yükselişe geçtiği bu ilk dönemlerde yukarıda da belirttiğimiz gibi İranlı tüccarların yeterli kadar mal bulamamasının yanında Trabzon'da da yabancı ticarethanelere karşı bir direnç ortaya çıkmıştır.⁸⁵⁶ Bu yüzden her ne kadar İngiliz konsolosu Brant, İranlı tüccarların İstanbul yerine Trabzon'dan mal almaları durumunda daha avantajlı olacaklarını belirtse de bu ilk zamanlarda Trabzon piyasasında hem bir mal

⁸⁵³ Issawi, **History of Iran**, s. 101.

⁸⁵⁴ Gerek transit ticaret için gerekse de iç ticaret için Trabzon'un bu dönemde en önemli deniz bağlantısının İstanbul ile olduğunu görmekteyiz. Mesela 1833 yılında Trabzon limanına giren 104 geminin Türk, Sardunya, İyonya, İngiliz, Fransız ve Rus bandırası altında 32'si İstanbul'dan; geri kalanların 22'si Karadeniz'deki Rus, 40'ı Karadeniz'deki diğer Osmanlı limanlarından gelmişti. Burada dikkat çeken diğer bir husus da gelişen transit ticarete paralel olarak Londra'dan 4 İngiliz ve Trieste'den de bir Avusturya gemisinin gelmesidir. Hatta İstanbul Trabzon arasında işlemek üzere daha evvel Amerika'da köle nakliyesinde kullanılan ve Karadeniz'in sert koşullarına dayanıklı Şah adındaki bir gemi Londra'dan gelerek İstanbul-Trabzon arasında seferler yapmıştır. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1834.

⁸⁵⁵ Outrey bu Fransız tüccarların bu işle meşgul olmamaları durumdan kendisinin bazı denemeler yapabileceğini belirtir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 12 Ocak 1835.

⁸⁵⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1834.

hem de girişimci tüccarların eksikliği görülmüştür. Zira Trabzon'daki tüccarlar geleneksel ve küçük çaplı bir ticari faaliyetle meşgul olmaktadır.⁸⁵⁷

Zamanla Trabzon piyasasının İranlı tüccarları da Trabzon'a çektiğini görmekteyiz. 1834 yılında Tebriz ve İstanbul'daki ticarethanelerin temsilcisi olan üç İranlı tüccar Trabzon'a gelmiş ve buraya yerleşmişlerdir.⁸⁵⁸ İranlıların Trabzon'a yerleşmeleri Trabzon yolunun ne kadar kârlı olduğunu göstermektedir.⁸⁵⁹ Bu tüccarlar hemen hemen tamamen transit ticaret ile meşgul olmaktadır; çünkü burada kurulu olan ticarethaneler İranlıların ihtiyacı olan yeteri kadar değişik mal sunamamaktadırlar. 1834 yılında 1833 yılına göre Trabzon'un ticaretinde görülen artışın bir nedeni de şehirdeki ticarethanelerin artmasıydı.⁸⁶⁰ 1840'lı yıllarda İranlı tüccarların sayısı daha da artmıştır. Bu tüccarlar ise Hafız Ağa, Seyyid Murtaza, Rahim Ağa ve diğer tüccarlardı.⁸⁶¹

Bu ticarethanelerin temsilcileri oldukları ülkelerin ticareti için çok önemli bir görev gerçekleştirmektedirler. Bu kurumlar ihracata yönelik mal alımı yaptıkları gibi Avrupa mamullerini de getirtmekte ve yeni pazar imkânları yaratmaya çalışmaktadırlar. Bunların Tebriz ve İstanbul'daki büyük firmaların temsilcileri olmalarının yanında Kafkasya ve İran'a yönelik olarak buralarda acenteleri bulunuyordu. Bu ticarethaneler düzenli olarak güvendikleri görevlilerle malın üretildiği yere para göndermekte ve üreticilerle ilişkilerini sağlamlaştırmaya çalışmaktadırlar.⁸⁶² Fakat daha da önemlisi artan ticari faaliyetler sonucunda Trabzon'da yeni ticarethanelerin açılmasıdır. Bunlardan biri de İngiliz ve İranlılardan sonra Fransız ticarethanesidir. Fransız konsoloslar İngilizlerin öncülüğünde transit ticaretin yükselişine şahit olurken sürekli olarak bu ticarete Fransa'nın da yer alması gerektiğini, bunun için mutlaka Trabzon'da bir Fransız ticarethanesinin kurulmasını gerek dışişleri bakanlığından gerekse de elçilikten istemekteydiler. 1833 tarihli raporunda

⁸⁵⁷ Konsolos Outrey Trabzon ticareti üzerine yazdığı raporda Trabzon piyasasındaki bu mal kıtlığı hakkında "Burada özel bazı operasyonlar yapmak yerine burası Fransız, İngiliz, İtalyan ve İsviçre malı çeşitli ürünler ile destekleneydi bu uygunsuzluk daha fazla devam etmezdi. Trabzon hak ettiği bir biçimde büyük bir ticari hareketliliğin merkezinde olmayı kaçırmamalı, Avrupalıların İran ve Gürcistan'a Avrupa mallarının nakledilmesinde en yakın ve en işlek yol olmalıdır" demektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur le commerce de Trébizonde, 15 Temmuz 1835.

⁸⁵⁸ Issawi, **The Tabriz-Trabzon Trade**, s. 19

⁸⁵⁹ 18. yüzyılda gerek savaşlar gerekse de salgın hastalıklar ve sınır mücadeleleri ile dalgalı bir seyir izleyen Osmanlı-İran ilişkileri bu dönemde İran ile olan ticaretinin başka bir güzergah takip ettiği düşünüldüğünde İranlı tüccarların Trabzon'da tekrar görünmelerinin önemi anlaşılabilir. Zira 18. Yüzyılda Trabzon'da görülen İranlı tüccarların sayısı oldukça sınırlıydı. Bkz. Necmettin Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, Trabzon: Serander Yayınları, 2005, s. 170-172; Erim, a.g.m., s. 571-577.

⁸⁶⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 12 Ocak 1835.

⁸⁶¹ Issawi, **History of Iran**, s. 101.

⁸⁶² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Schefer'den de Lhuys'a, 29 Aralık 1863.

Outrey Trabzon'da bir ticarethaneleri olması durumunda Fransızların kârlı bir ticaret yapabileceklerini ve İran'da da Fransız mallarını rahatlıkla satabileceklerini belirtir.⁸⁶³ Zira Trabzon'a gelen Avrupa mallarının üçte biri Fransız mallarından oluşmaktadır.⁸⁶⁴ Bu bakımdan Fransızların Trabzon'daki ticarete yönelmemeleri konsolos için şaşırtıcı olmaktadır.⁸⁶⁵ Fakat İstanbul'da yerleşik olan Fransız tüccarlar İran'da bazı denemeler yapmışlar ve önemli başarılar elde etmişlerdir. 1838 yılında Trabzon'da Fransız himayesi altında bir ticarethane bulunmaktadır ki bu ticarethane Fransız himayesindeki İspanyol tüccar Berto'nun başarısızlığına rağmen o sene iyi bir iş çıkarmıştır.⁸⁶⁶ Fransız ticareti için asıl girişim konsolosların uzun zamandan beri kurulmasını istedikleri bir ticarethanenin açılması olmuştur. Bu da Arnaud'un ticarethanesidir. 1843 yılında kurulan bu ticarethanenin Tebriz ve Suhumkale'de acenteleri vardı. Bu acenteler Lazistan, Gürcistan ve İran'ı sürekli olarak dolaşmakta ve buralara Fransız mallarını, özellikle de şarap, rom, şeker, kolonyal gıdalar ve ipeklilerin kayda değer satışlarını gerçekleştirmektedirler.⁸⁶⁷ Bu ticarethanenin yapmış olduğu ticaret karlı bir şekilde devam etmiştir. Fransız konsolosu bu tüccarların biraz sabırla ve bölgenin ihtiyaçlarını ve yapısını daha iyi kavradıkça Fransa ile Trabzon arasında doğrudan bir ilişki kurabileceklerini belirtir. Bu amaçla bu ticarethanenin ortağı olan Querin piyasa koşullarını incelemek için Erzurum taraflarına seyahate çıkmış ve döndükten sonra da buradaki izlenimlerini Fransa'daki fabrikatörlerle paylaşmak için Fransa'ya gitmiştir.⁸⁶⁸

Fransızların Trabzon piyasasında yeni ticari kurumlar kurmaya devam etmişlerdir. Anlaşıldığı kadarıyla uzun bir zamandan beri Trabzon'da olan ve 1844 yılı raporuna göre bir ticarethanesi olan Marcopoly adlı Fransız himayesindeki bir tüccar 1846 yılında, İngiliz tebaası ve Belçika konsolosu Charnaud⁸⁶⁹ ile burada bir şirket kurdu. Charnaud'un başlıca ortak olduğu ve İngiliz konsolosluğunu himayesi altına giren bu ticarethane önemli ticari

⁸⁶³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1834.

⁸⁶⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 9 Nisan 1836.

⁸⁶⁵ Konsolosa göre Trabzon'da bir Fransız ticarethanesinin olmaması aynı zamanda konsolosun gelişen ticaret hakkında yeterli bilgi toplamasının önünde bir engeldir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 12 Ocak 1835.

⁸⁶⁶ Konsolosun bu raporundan bu tarihten önce de bazı Avrupalıların Trabzon'da ticarete başladıkları fakat bazılarının başarılı olamadıklarını anlamaktayız. Cenevizli tüccar Rozzo bunlardan biridir. Rozzo'nun başarısızlığı Avrupalılar hakkında yerli halkın gözünde olumsuz bir imaj yaratmıştı. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 31 Ocak 1839.

⁸⁶⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1851.

⁸⁶⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846.

⁸⁶⁹ Avusturyalı Lloyd buharlı gemi şirketinin Trabzon'daki acenteliğini yapan İngiliz tüccar Charnaud Şubat 1844'te Belçika'nın Trabzon konsolosu olmuştur. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bougeney'ye, 23 Şubat 1844.

işler gerçekleştirmektedir. Bu da Trabzon'daki küçük esnafın tepkisini çekti. Ticarethane Trabzonlu tüccarlara zarar verdiği gibi iç kısımlardan gelip de İstanbul'a mal almak için giden tüccarların gereken malları Trabzon'da bulmalarına da imkân tanıdı.⁸⁷⁰ Charnaud ve Marcopoly'nin ticarethanesinin yanında bu dönemde şehirde Calimachi adlı bir başka ticarethanenin olduğunu da görmekteyiz.⁸⁷¹

Ticaret hacmi genişledikçe Trabzon'daki ticarethanelerin de sayısı artmaya devam etti. Şehirdeki ticarethanelere 1847 yılında, biri Rus himayesinde olan pek çok tüccarın bir araya gelerek kurduğu bir ticarethane de eklendi ve bu ticarethane Marcopoly ve Charnaud'un ticarethaneleri ile rekabet etmeye başladı. Bu ticarethane kurulduğu sene Trabzon'da önemli bir ticaret gerçekleştirdi.⁸⁷² 1848 yılında ise bu kez Avusturyalı bir tüccar olan Pryantz Trabzon'da Avusturya ticarethanesini açtı.⁸⁷³ 1850 yılında ise Fransız konsolosunun raporuna göre şehirde bulunan beş ticarethane ve iş hacimleri şu şekildeydi:⁸⁷⁴

Lacheze-Arnaud Ticarethanesi: Tebriz ve Suhumkale'de acenteleri bulunmakta ve bu acenteler sürekli olarak Lazistan, Gürcistan ve İran'ı dolaşarak Fransız mallarını satmaya çalışmaktadırlar. Bu ticarethane senede ortalama 600.000 franklık bir ticaret gerçekleştirmektedir.

Marcopoly Ticarethanesi: Fransız himayesindeki Marcopoly kardeşlerin ticarethanesi ise İngiliz ve İsviçre mallarının satışından senede 500.000 frank elde etmektedir.

Syriant Ticarethanesi: Avusturyalı Syriant'ın ticarethanesi de aynı malların ticaretini gerçekleştirmektedir ve senede 250-300.000 franklık bir iş yapmaktadır.

Sagranti Ticarethanesi: Rus ticarethanesi Sagranti ise sadece burada birkaç ay evvel kurulmuştur.

İngiliz ve Catenaki Ticarethanesi: Bu ticarethanelerin Tebriz ve Tiflis'te acenteleri bulunmaktadır ve ticaretleri İngiliz ve İsviçre ürünlerine dayanmaktadır. Bunların her biri senede 1.200.000 franklık bir iş yapmaktadır.

1851 yılında Trabzon'da tüccar Ricard'ın yönetiminde yeni bir Fransız ticarethanesi daha tesis edildi.⁸⁷⁵ Yukarıda saydığımız bu ticarethanelerin piyasa koşullarına göre Trabzon'da işlerin devam ettiğini veya bazılarının da kapandığını görmekteyiz. Trabzon üzerinden önemli oranda bir ticaret gerçekleştiren İsviçre de Trabzon'da bir ticarethane kurmuştur. Fransız ticarethaneleri ise kapanmış ve yerlerine Schilizzi ve Katolik Ermeni bir tüccar olan Ovanes Missir'in ticarethaneleri açılmıştır.⁸⁷⁶

⁸⁷⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

⁸⁷¹ Issawi, **History of Iran**, s. 101.

⁸⁷² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Fransız Maslahatgüzarına, 25 Mayıs 1848.

⁸⁷³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Aupich'e, 22 Mart 1849.

⁸⁷⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1851.

⁸⁷⁵ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Lavalette'e, 15 Mart 1852.

⁸⁷⁶ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

Bu ticarethaneler kendi pazar paylarını arttırmak ve daha geniş bir alanda satış yapabilmek için yukarıda da değindiğimiz gibi Trabzon civarındaki yerlere görevliler göndermekteydiler. İhracata yönelik mamullerin tespit edilmesine yönelik olan bu çalışmaların yanında ayrıca yerli halkın kullanımına yönelik malların da tespit edildiği görülmektedir. Özellikle tekstil ürünleri konusunda gerek İngiliz gerekse de Fransız konsoloslar yerli halkın tükettiği ürünler hakkında İngiltere ve Fransa'daki fabrikatörlerle bağlantılar kurmakta ve yöreye uygun ürünler talep etmekteydiler. Bunun yanında bu ticarethaneler piyasa koşullarını en iyi bilen kurumlardı ve bu yüzden konsolosların ticaret hakkında en önemli bilgi kaynaklarından biriydi.⁸⁷⁷

İlk dönemlerde doğrudan Avrupalıların yaptığı bu uluslararası ticaretin zamanla Osmanlı tebaası gayrimüslimlere geçtiği görülmektedir. Bunda ise en çok etkili olan unsur ise Himaye Sistemi olarak bilinen sistemdi. Önceleri sadece elçilik ve konsolosluk çalışanları için verilen beratlar zamanlar bu yabancı temsilcilerin elinde bir silaha dönüştü ve beratlar zengin Rum, Ermeni ve Yahudi reayaya satılmaya başlandı.⁸⁷⁸ Önceleri kapsamı böylesine çok geniş düşünülmeyen himaye sistemi zamanla ticari işlemlerde vergi muafiyeti ve ayrıcalıklara sahip olan beratlı denilen bir sınıf ortaya çıktı.⁸⁷⁹ Trabzon'da da belirgin bir şekilde gözlemlenen bu durum Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun her vilayetine yayıldı. Böylece ülkenin önemli ticari merkezlerde binlerce yerli Hıristiyan, Avrupalı güçlerin koruması altına girdi. Bu şekilde avantajlı bir himaye elde eden gayrimüslimler daha geniş bir ticarete atılmaya başladılar. Trabzon'da ise önceleri İngilizlerin elinde olan İran transit ticareti buradaki Rum tüccarların eline geçmeye başlamıştır.⁸⁸⁰ Yüzyılın ortalarına doğru Trabzon ticaretinde görülen en önemli değişimlerden biri de budur.⁸⁸¹ Yerli tüccarlar zamanla İngilizler ve diğer yabancıların ticaretinin büyük kısmını kontrol etmeye başlamış ve hatta Liverpool, Manchester ve

⁸⁷⁷ Örnek olarak Marsilyalı tüccarlar Marini ve Tardieu Trabzon ticareti hakkında bilgi talep ettiğinde Fransız konsolos şehirde bulunan Marcopoly'nin ticarethanesi ve belli başlı Rum tüccarlarından olan Hacı Konstantin ile bağlantı kurduğunu ve bunların ticaretleri hakkında bilgi topladığını belirtmektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan Butenval'a, 11 Şubat 1845.

⁸⁷⁸ Sonyel, a.g.e., s. 197.

⁸⁷⁹ Ortaya çıkan bu yeni sınıf bazı araştırmacılar tarafından "yerli yabancılar"(native foreigners) olarak adlandırılmaktadır. Kuran, a.g.m., s. 475-515.

⁸⁸⁰ Robert Curzon, **Armenia; A Year at Erzurum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, London, 1854, s. 24.

⁸⁸¹ Bu konuda bkz Turgay, **Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon**, s. 308-310.

Avrupa'daki diğer önemli merkezlerde acentelere tesis etmiş ve bu şekilde ticareti daha ucuza getirmişlerdir.⁸⁸²

3.1.4. 11. İngiliz Ticareti:

Trabzon limanının İran transit ticareti için önem kazanmasında İngilizlerin faaliyetlerin ne derece önemli bir rol oynadığına yukarıda değinilmişti. Daha genel bir ifade ile İngiliz ticareti 19. yüzyılda Trabzon limanının en önemli gelir kapısı niteliğindedir. İngiltere'nin Trabzon limanı üzerinden yaptığı ticaretin ithalat-ihracat olarak verilerini yine gerek İngiliz gerekse de Fransız konsolosların hazırladıkları raporlardan anlamak mümkündür. Burada Trabzon limanının ticaret hacminin yüzyılın ortalarına doğru ve özellikle de Kırım Savaşı sonrasında 1866 yılına kadar göstermiş olduğu yüksek rakamlarda özellikle İngiltere'nin etkisi her zamanki gibi belirgindi. Burada biraz daha genel olarak Trabzon'daki İngiliz ticaretinde öne çıkan hususlara değinmek gerekmektedir.

Trabzon ticaretinin hız kazanmasında buharlı gemilerin oldukça önemli bir etkisi vardı. Her ne kadar ilk İngiliz buharlı gemisi olan Essex 1836 yılında İstanbul-Trabzon arasında seferlerine başlamışsa da İngiliz denizciliğinin daha önceden de Trabzon'da aktif olduğu görülmektedir. Bu buharlı gemilerin hizmete girene kadar transit ticarete yönelik mal taşımacılığı yelkenli gemiler vasıtasıyla yapılmaktaydı ve bu taşımacılığa da Osmanlı gemileri hâkimdi.⁸⁸³ Fakat yavaş yavaş limana giren yabancı gemilerin sayısı artmaya başlamıştır. 1830 yılında Trabzon limanına 11 Avusturya, 3 Rus, 1 Sardunya, 3 Toskana, 2 İyon, 3 Napoli, 1 Yunan ve 1 İngiliz toplam 25 yabancı gelmişken,⁸⁸⁴ 1831 yılında bu sayı 2 Napoli, 10 Rus, 7 İyon, 14 Avusturya, 7 Sardunya ve 2 İngiliz toplam 42 gemiye yükselmiştir.⁸⁸⁵ 1833 yılında da toplam 104 geminin 25'i; 1834 yılında da 127 geminin 26'sı yabancı olmuştur.⁸⁸⁶ Bu rakamlar bize Osmanlı gemilerinin bu ilk dönemdeki hâkimiyetini göstermektedir. Bu gemiler içinde İngiliz gemilerini şu şekilde göstermek mümkündür:

⁸⁸² Walpole, a.g.e., s. 220-221; Ayrıca bkz. Özgür Yılmaz, "İngiliz Seyyah Frederick Walpole'un Trabzon İzlenimleri", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu**, 25-26 Mayıs 2005, I, Trabzon: KTU Yayınları, 2007, s.439-452.

⁸⁸³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den de Varenne, 5 Ocak 1833.

⁸⁸⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Guillemient'e, 2 Ocak 1831.

⁸⁸⁵ İngiliz gemilerinin adları "Sahi Han" ve "Elizabeth" idi. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Varenne, 11 Ocak 1832.

⁸⁸⁶ **La France Industrielle**, Journal des Intérêts de la France, 2. Sene, Mart, Paris 1836, s. 326.

Tablo 12: 1830-1841 Yılları Arasında Trabzon Limanına Gelen İngiliz Yelkenli Gemileri

Yıllar	Sayı	Yıllar	Sayı
1830	1	1836	27
1831	2	1837	31
1832	3	1838	18
1833	7	1839	4
1834	7	1840	11
1835	16	1841	10

Kaynak: AMAEF, CADN, Trébizonde, c.3.

Tablo incelendiğinde 1837 yılına kadar görülen artış eğilimin sona erdiği ve bu tarihten sonra İngiliz gemilerinin sayısının azaldığı görülmektedir. Bu artış aslında Trabzon'a 1836 yılından itibaren işleyen buharlı gemilerin iş hacimlerinin artmasına işaret etmektedir. Zira Essex'i bir başka İngiliz gemisi, Avusturya gemisi ve 1839 yılından itibaren de Osmanlı gemileri takip etmiştir. Buharlı gemiler yelkenli gemilerin yerini almaya başlamış ve çoğunluğunu İngiliz mallarının oluşturduğu mamulleri İstanbul-Trabzon arasında taşımıştır. Gemi sayılarındaki bu artış İngiliz ticaretindeki artışı da göstermektedir. Fakat daha ziyade ticaret hacmindeki artış limanın ithalat ve ihracat rakamlarının incelenmesi ile mümkündür. Çünkü denizcilik bahsinde de görüleceği üzere İngiliz ticareti ile Trabzon limanındaki İngiliz denizcilik faaliyetleri arasında doğru bir orantı yoktur.⁸⁸⁷ Trabzon limanında İngiliz denizciliği dalgalı bir seyir göstermiş ve yüzyılın ikinci yarısında Avusturya, Fransız ve Osmanlı gemileri ile mukayese edildiğinde tonaj ve sefer bakımından geride kalmıştır.⁸⁸⁸

Trabzon ile İngiltere arasında yapılan ticaretin ilk dönemdeki karakterine biraz daha yakından bakıldığında Trabzon'un yaptığı toplam ithalatın %70-80'lik bölümü İran'a gönderilmek üzere olan İngiliz kökenli pamuklu mallar, yünlü kumaşlar ve şekerden

⁸⁸⁷ 1838-1839 yılına kadar ticari emtiaların taşımacılığında Osmanlı gemileri hâkim iken 1840'lı yıllarda bu sulara Avusturya buharlı gemilerinin girmesi ile birlikte bu gemiler ticaret mallarının % 60-70'ini taşımaya başladılar ve bunların da büyük çoğunluğu İngiliz malları idi. Turgay, **Ottoman-British**, s. 304.

⁸⁸⁸ Trabzon limanındaki ilk dönem denizcilik faaliyetlerine İngiliz denizciliği açısından bakıldığında Fransız kaynakları ile İngiliz kaynakları arasında küçük farklılıklar olduğu görülür. Mesela İngiliz kaynaklarına göre 1833 yılında limana gelen İngiliz gemilerinin sayısı 12, 1834'te 7, 1835'te 18 ve 1836'da da 27'dir. Bu gemilerin tonajları ise sırasıyla 1.617; 1.056; 1.915 ve 2.591'dir. Kargo değerleri açısından da bakıldığında artış eğilimini ortaya koyan bu veriler genelde İngiliz ticaretinin sadece bir kısmını yansıtmaktaydı. Çünkü Osmanlı gemilerinin çoğu da İran'a gönderilecek olan İngiliz kökenli mamul taşımacılığı yapmaktaydı. Turgay, **Trabzon**, s. 54.

oluştugu görülmektedir.⁸⁸⁹ Bunlara karşın Trabzon'un ihracat kalemleri ise İran'dan gelen ipek, orpiment, mazi, zamk, yün ve Trabzon ve civarının sınırlı sayıda ürünü olan tütün, fındık, balmumu, bakır, şimşir kerestesi, bal, tereyağı ve fasulye olmuştur. Trabzon ile İngiltere arasındaki ilişkilerde İstanbul'un ayrı bir önemi bulunmaktaydı. Zira İstanbul transit ticarete yönelik İngiliz mallarının satış noktasıydı. Hatta yukarıda da değindiğimiz gibi İranlı tüccarlar mal alımları için İstanbul'a gitmek zorunda kalmaktaydılar.⁸⁹⁰ Ayrıca Fransız konsolosların bazı raporlarından da gördüğümüz gibi mallar İstanbul'da gümrüğe girmektedir.⁸⁹¹ Trabzon limanına İngiltere'den gelen gemilerin sayısının ilk dönemlerde az olması bundan kaynaklanmaktadır. 1833 yılı ithalatına bakıldığında Londra'dan 767.200 frank değerinde şarap, rom, bira, kahve, demir, saat, tekstil ürünleri, şeker ve değişik mallar gelmiştir. Bu senenin ithalat rakamları değerlendirildiğinde İngiltere'den yapılan bu ithalatın, 15.464.598 franklık toplam ithalatın %4'lük bölümünü oluşturduğunu görmekteyiz. Fakat İstanbul'dan gelen malların içinde de 12.228.000 franklık mamul malların olması İngiltere ile Trabzon arasındaki ticaretin büyük bir kısmının İstanbul üzerinden gerçekleştiğini göstermektedir.⁸⁹² Bu eğilimin bir sonraki senede de devam ettiğini görmekteyiz. Hatta bazı seneler Trabzon'a İngiltere'den doğrudan mal taşıyan hiçbir geminin gelmediği görülmektedir. Böyle durumlarda mallar İstanbul ve İzmir'den gönderilmekte, ihraç malları da aynı limanlar vasıtasıyla gönderilmekteydi.⁸⁹³

1830 öncesi ticaret rakamlarında bile Trabzon limanında ta ilk başlardan beri İngiliz mallarının hâkimiyeti görülmektedir.⁸⁹⁴ 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nın Trabzon üzerindeki etkisi ise daha çok ihracat üzerinde görüldü. Antlaşmadan önce belli başlı tarım ürünleri üzerinde olan Osmanlı tekeli kalkınca Trabzon ve civarında yetişen fasulye, mısır ve balmumu gibi ürünlere de ihraç edilme serbestliği geldi. Bunun yanında anlaşma yüzyılın geri kalan bölümünde geçerli olacak Osmanlı ticaret politikalarının da çerçevesini de çizmiş oldu. Buna göre gümrük oranları ithalatta %5, ihracatta %12 ve transitte ise %3 olarak belirlendi.⁸⁹⁵ Bu antlaşma Osmanlı ülkesindeki İngiliz ticaretine önemli bir ivme kazandırdığı gibi etkisini Trabzon'da da

⁸⁸⁹ Turgay, **Trabzon**, s. 54.

⁸⁹⁰ Burgess, a.g.m., s. 291.

⁸⁹¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Bourgeney'ye, 10 Şubat 1842.

⁸⁹² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e 10 Ocak 1834.

⁸⁹³ Baskıcı, a.g.e., s. 72.

⁸⁹⁴ 1828 yılında Trabzon'un ithalatı 1.105.000 ve ihracat 217,500 ruble iken bu rakamlar 1830 yılında ihracatta 752.000 ve ithalatta 5.270.000 rublelik bir rakama ulaştı. Turgay, **Ottoman –British**, s. 304.

⁸⁹⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, I, (1580-1838)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974. S. 92-125; Turgay, **Ottoman –British**, s. 303.

hissettirmiştir. 1838 yılında Trabzon'un ithalatı 38.160.000 ve ihracatı 35.498.900 frank iken bu rakamlar 1840 yılında sırasıyla 48.481.200 ve 43.824.300 franka, 1841 yılında ise 53.565.000 ve 49.716.000 franka yükselmiştir.⁸⁹⁶

Fransız konsolosunun Trabzon'daki İngiliz ticareti hakkında hazırladığı rapora göre 1852 yılında İngiliz ithalatı 36.000.000 franktan fazla olmuştur, bu rakam 1853 yılı için 32-33.000.000 frank civarındaydı. Bu rakamın 23.888.000 frankı tekstil ürünlerine aitti. Bunun dışında kalan diğer mallar için ise rakamların biraz yaklaşık değerler taşıdığını ki bunlar: pamuk iplik 630.000; kahve 70.000; karabiber ve baharat 15.000; şeker 800-900.000 ve değişik mallar ise 1.000.000-1.500.000 frank değerindeydi. Yani 1853 yılında 55.432.792 franklık ithalatın konsolosa göre yaklaşık yarısı İngiliz mallarıydı.⁸⁹⁷

Trabzon ticaretinin asıl hamleyi gerçekleştirdiği Kırım Savaşı sonrasında 1856-1860 yılları arasında Trabzon ticari olarak en parlak dönemini yaşadı. Bu dönemde limana sadece 121'i İngiliz toplam 1.478 gemi girdi. Bu gemilerin tonajı ise 1851-1855 arasında görülen değere göre %57,4 oranında artarak 485.355 tona ulaştı. Bu beş yıllık dönemde yapılan ithalatın %90,7'si İngiltere'den yapılmaktaydı ve bu mallar İran'a gitmekteydi. İhracat ise burada biraz farklı bir çizgi izlemektedir ki bu dönemde ihracatın payı ise İngiltere için %9,4 idi. Böylece Trabzon İngiliz mallarının İran ve Doğu Anadolu vilayetlerine girişi için bir liman haline geldi.⁸⁹⁸

İngiliz ticaretinin bölgeye hâkim olmasında yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi kurmuş oldukları konsolosluk ağının da önemli bir etkisi vardır. 1830 yılında Trabzon'da bir konsolosluk tesis eden İngilizler 1846 yılında Trabzon ve çevresinde, Erzurum, Samsun, Batum ve Kayseri'de birer konsolosluk sahibiydiler.⁸⁹⁹ Trabzon'da İngiliz ticaretini tesis eden Brant 1836 yılında Erzurum'a konsolos olarak atanmıştır. Brant'ın bu yeni görevinde Trabzon'daki meslektaşına göre üç misli maaş alması ve Trabzon, Erzurum ve Sivas bölgesinden sorumlu olması İngilizlerin İran transit ticaretine verdikleri önemi

⁸⁹⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e, 31 Ocak 1839; Aynı Dosya, Outrey'den Roussin'e, 20 Şubat 1841. Aynı dosya, Outrey'den Bourgeney'ye 10 Şubat 1842.

⁸⁹⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Poncharra'dan Droups de Lhuys'a, 20 Eylül 1854.

⁸⁹⁸ Turgay, **Ottoman-British**, s. 303.

⁸⁹⁹ Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 52-57.

göstermektedir.⁹⁰⁰ Özellikle Samsun'da bir temsilcilik açılması iç Anadolu ile olan ticaret açısından çok önemli görülmekteydi.⁹⁰¹

İngilizlerin genel olarak transit ve özel olarak da Trabzon ticaretinde her zaman en büyük paya sahip olmalarının nedenlerinden biri de diğer Avrupalı tüccarların rekabet edemeyeceği kadar düşük fiyatlarda mal akışı sağlamalarıdır. İngiliz malları Fransız ve İsviçre mallarından daha düşük kaliteli olsa da Anadolu ve İran'da tercih edilmektedirler.⁹⁰²

1870'li yıllara doğru Trabzon ticaretinde bir azalma görülmeye başlanmıştır. Bu azalmanın Trabzon limanının en önemli kullanıcısı olan İngiltere'nin ticaret hacmindeki azalmadan kaynaklandığı aşikârdır. Bu düşüşte gerek Süveyş Kanalı'nın açılması ve gerekse de Poti-Tiflis yolunun rekabeti etkili olmakla birlikte diğer güney Karadeniz limanları olan İnebolu, Samsun ve Batum'un artan ticaret hacimlerinin de etkisi vardır. Bu limanların ithalatının üçte ikisinin İngiliz mallarından ve ihracatlarının da % 15'i İngiltere'ye doğrudur. Yine Trabzon'daki ticaretin azalmasında Kafkasya'ya doğru Trabzon üzerinden olan ticaretin azalması ve İngiliz mallarının Trabzon'un doğusundaki limanları kullanması etkilidir.⁹⁰³ İngiliz ticaretinin azalmasında Anadolu'da halkın durumun zorlaşması ve fakirleşmesinin etkisi vardır.

Trabzon'da İngiliz ticaretinin 1866 yılından başlayarak göstermiş olduğu azalma eğilimini yine konsolosluk raporlarında görmek mümkündür. 1866 yılında Trabzon'a gelen başlıca tekstil ürünleri ve çay gibi İngiliz mallarının değeri 720.078 sterin iken bu rakam 1871 yılında 351.739 sterlin olmuştur. Diğer bir ifade ile bu seneler arasında Trabzon'daki İngiliz ithalatı 338.339 sterlin bir fark göstererek bu beş senelik zaman diliminde yarı yarıya azalmıştı. 1872 yılındaki düşüş de 1871 yılı rakamlarının dörtte biri oranındadır.

⁹⁰⁰ İlginçtir ki Erzurum'un bu stratejik öneminden dolayı Fransızların da dikkatini çekmişti. 1827 yılından 1830 yılına kadar boş kalan konsolosluk Aralık 1830 yılında Trabzon ve Erzurum Viskonsüllüğü adıyla yeniden tesis edildiğinde Fransız Dışişleri konsolosluğun bu şehrin ticari önemi dolayısıyla Trabzon'dan Erzurum'a taşınmasını düşünmüş fakat bu bölgeye hâkim olan asayişsizlik nedeniyle Fontanier Dışişlerinden konsolosluğun yerinin değiştirilmemesini talep etmiş ve konsolosluğun merkezi Trabzon'da kalmıştır. Bilici, Bab-ı Ali'nin Erzurum'da bir konsolosluk kurulmasına karşı çıktığı için Trabzon'daki konsolosluğun yeniden tesis edildiğini belirtir. Faruk Bilici, "La France et la Mer Noire sous la Restauration", **Enjeux Politiques, économiques et Militaires en Mer Noire (XVe-XXIe Siècles)**, Dir. F. Bilici, I. Candea, A. Popescu, Braila: Editions Istaros, 2007, s. 670.

⁹⁰¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Bourgeney'ye, 10 Şubat 1842.

⁹⁰² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Walewski'ye, 9 Haziran 1857.

⁹⁰³ Trabzon ticaretinde azalma olurken Kafkas ticaretinde bir yükselme görülmektedir. Özellikle 1862-1872 yılları arasında burada olan İngiliz ticaretinde bir artış vardır. Bu yıllar arasında İngiltere'den yapılan ithalatın değeri ortalama 1.500.000 sterlindi. A&P, 1873, vol. 64, 1872 Trabzon Ticaret Raporu, s. 746-747.

Dolayısıyla 1866 yılı rakamlarına göre İngiliz ithalatı üçte iki oranında azalmıştır. Bu düşüşteki en önemli etken şüphesiz bu malların Poti yolunu tercih etmeleri olmuştur. İhracatta da aynı eğilimi görmek mümkündür. 1866 yılında İngiltere'ye 279.559 strelilik ipek, pamuk, deri, halı, kuru meyve, mazi, tütün, yün ve diğer kalemlerden mal gönderilirken 1871 yılında aynı istikamette gönderine malların değeri 108.360 sterlidir. Bu iki yıl arasında Trabzon'da İngiliz ithalat ve ihracatı 509.598 sterlinlik bir azalma göstermiştir.⁹⁰⁴

Daha sonraki dönemlerde de İngilizlerin Trabzon limanı vasıtasıyla yapmış oldukları ticaretin Trabzon yolunun önem kazanmasıyla beraber artışa geçtiği, diğer bir ifade ile İran transit ticaretinin Trabzon ticaretindeki İngiliz payını belirlediği görülmektedir. Fakat genel olarak söylemek gerekirse Trabzon'un ithalatında İngiltere'nin daima rakipsizdir. 1874'te toplam ithalatın %73,3'ü İngiltere'ye aittir. Yüzyılın sonlarına doğru 1896 yılında en düşük paya sahip olduğu zaman bile bu pay % 40,7 olmuştur.⁹⁰⁵

3.1.4.2. Fransız Ticareti:

İngiliz ticareti yanında Trabzon'da değişik bir seyir izleyen Fransız ticaretine de değinmek gerekmektedir. Zira Fransızların Karadeniz'de ticaret yapmaya başlamaları ve buradaki durumları biraz farklı bir model sergilemektedir. 1789 Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı ekonomik düzensizlikler, 1793 yılından sonra İngiltere ile yapılan savaşlar nedeniyle Akdeniz'deki ticaret yollarını değişmesi Marsilya ile Levant arasındaki ticareti ciddi manada azalttığı gibi daha önce Fransızların Karadeniz'de ticaret yapmak için gösterdiği çabaları da askıya almıştır.⁹⁰⁶ Bu azalma eğilimini 1787-1799 yılları arasındaki verilerden görmek mümkündür. 1787-1789 yıllarında Fransızların ihracatı 39,9 ve ithalatı 19,5 milyon frank iken bu rakamlar 1797-1799 arasında ise ihracatta 5,2; ithalatta ise 3,8 milyon franka düşmüştür.⁹⁰⁷ Aslında Osmanlı pazarına gönderilen yünlülerin kalitesinde görülen düşüş nedeniyle devrim öncesinde bile bir düşüş eğilimi vardı. Fransızların Mısır'ı işgal dönemlerinde ise (1798-1802) Osmanlı-Fransız ticareti durma noktasına geldi.

⁹⁰⁴ İngiliz konsolosu bu azalma hakkında şu yorumu yapmaktadır: “Bu azalmanın sekizde yedisi İngiliz ticareti için bir azalma değil Trabzon için bir azalmadır. İngiliz Ticareti ise Poti yolundan gitmeye devam etmektedir. Bu azalmanın nedeni ise ülkenin fakirleşmesidir ve her açıdan önemli bir kayıptır. Bu azalma rastlantı eseri ortaya çıkan bir durum değil sağlam gerekçelere dayanmaktadır. Ve bu durumun daha iyi hamleler yapılmadıkça iyileşmesi de beklenmemelidir”. A&P, 1873, c. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1628-1637.

⁹⁰⁵ Kütükoğlu, **Trabzon Ticareti**, s. 105.

⁹⁰⁶ Turgay, **Ottoman-British**, s. 299.

⁹⁰⁷ Emile Levasseur, **Histoire du commerce de la France**, Paris 1912. s. 19.

Mısır'ın boşaltılmasından sonra ise Fransızlar eski ayrıcalıklarını yeniden kazanmak için harekete geçtiler. Fransızlara karşı Osmanlı-İngiliz ittifakının bir neticesi olarak 1802 yılında İngilizlere verilen Karadeniz'de serbest ticaret yapma hakkı ilginç bir şekilde 25 Temmuz 1802 yılında yapılan Paris Antlaşması ile Fransızlara da verildi.⁹⁰⁸ Artık Fransa daha önceki ayrıcalıklarına bu kez de Karadeniz'i de kapsamaktaydı ve bu antlaşmanın 2. ve 3. maddeleriyle Fransa Karadeniz'in değişik noktalarına konsolosluklar kurma hakkı elde ediyordu.⁹⁰⁹

Fransız-Osmanlı antlaşmasının imzalandığı 1802 yılında Emil Gaudin Bonapart'a sunduğu bir raporda Karadeniz ticaretinden ve genel olarak da Levant ticaretinden sitayişle bahsetmekte Rumeli, Eflak ve Boğdan'ın ticareti için Edirne ve Varna'da birer konsolosluk açılmasını; Tiflis'ten geçerek İzmir'den Tahran'a uzanan Anadolu ticaretinin açılmasını İngilizler ile Hindistan'da rekabet etmek için İran şahları ile ilişkiye girilmesini Rusya'nın Kiev, Mohilev, Moskova, Kazan ve Astrakan gibi şehirlerine görevliler gönderilmesini ve bu şehirlerde İngiliz *Factories* örneğinde ticarethanelerin kurulmasını önermekteydi.⁹¹⁰

Bu planlara paralel olarak Karadeniz'in değişik noktalarında konsolosluklar kurulmaya başlandı.⁹¹¹ Trabzon için önemli olan gelişme ise şehirde, Sinop'ta Pascal Fourcade'ın atanacağı bir genel komiserliğin alt birimi olarak Ereğli'deki gibi bir alt komiserliğin kurulmasıdır. 11 Ekim 1803 yılında Pierre Jerome Dupre Trabzon'a gelmesiyle burada uzun süre kalacak olan Fransız konsolosluğunun temeli atılmıştır.⁹¹² Bu konsolosların görev bölgelerindeki en önemli işleri kendi vatandaşlarını ve ticaretlerini korumak, yerli yetkililerle iyi ilişkiler kurmanın yanında buldukları yerin iktisadi ve ticari yapısı ve bölgedeki diplomatik ve siyasi gelişmeler hakkında bilgiler toplamaktı. Bu bakımdan Dupré Fransız hükümetini düzenli olarak sadece Anadolu sahillerinde gelişen

⁹⁰⁸ Bonapart Osmanlı-Fransız anlaşmasının imzalanabilmesi için Karadeniz'in Fransız ticaret gemilerine açılmasını şart koşmuştu ve Osmanlı heyetine de bu konuda Rusya'nın da onayının alınmış olduğunu bildirdi. E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, V, Ankara: TTK, 1988, s. 46; Yusuf Akçura, **Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri**, Ankara: TTK, 2010, s. 105.

⁹⁰⁹ Comte de Saint Priest, **Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le Levant**, Paris, 1877, s. 523-527; Faruk Bilici, "La France et la mer Noire sous le Consulat et l'Empire : « la porte du harem ouverte », **Méditerranée, Moyen-Orient: deux siècles de relations internationales, recherches en hommages à Jacques Thobie** (dir. W. Arbid, S. Kaňçal, J.-D Mizrahi, S. Saul), Paris: L'Harmattan, 2003, s. 56.

⁹¹⁰ Bilici, **XIX. Yüzyılın Başlarında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu**, s. 37-38.

⁹¹¹ Kurulan bu konsolosluklara baktığımızda ise Karadeniz'in Batı kıyısında Varna'da viskonsüllük, Yaş'ta bir genel konsolosluk, Bükreş ve Galatz'ta (Kalas) da bir viskonsüllük ve kuzeyde de Odesa'da genel bir konsolosluk ve Taganrog'ta da bir viskonsüllük kurulmuştu. Bilici, **la mer Noire sous le Consulat et l'Empire**, s. 58; Bu konsolosluklara daha sonra Tiflis'in de eklendiğini görmekteyiz.

⁹¹² Bilici, **XIX. Yüzyılın Başlarında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu**, s. 41-42.

olayları değil aynı zamanda Erzurum ve Kafkasya’da gelişen olayları da aktarmaktaydı.⁹¹³ Fakat 1812 yılının başlarında Fransız hükümeti Sinop ve Ereğli’deki konsoloslukları ilga etti ve sadece Trabzon’dakini genel bir konsolosluğa çevirdi. Böylece Trabzon konsolosluğu Karadeniz’in güneyinde bölgede gelişen Osmanlı-Rus ilişkileri, İngilizlerin faaliyetleri ve Erzurum ve Trabzon arasındaki ticari gelişmeleri takip eden tek temsilcilik olarak kaldı.

Fransızların bu dönemdeki ticari faaliyetlerine baktığımızda ise Karadeniz’de daha çok kuzeyde yer alan Rus limanları ile ilgilendiklerini görmekteyiz. Zira Trabzon üzerinden yapılan Fransız ticareti çok aktif değildir. Her ne kadar Dupré daha önceki ticari deneyimleri ile burada Fransız ticaretini geliştirmeye ve Fransız tüccarların şehre gelmelerini beklese de Trabzon’un ithalatı civit, çuha, hırdavat, Fransız fesleri, kahve ve şeker; ihracatı ise keten bezler, balmumu, kenevir, deri, kuru meyve, az miktarda ipek ve önemli bir miktar bakırdan oluşmaktaydı.⁹¹⁴ Bu dönemde Fransızların asıl yoğunluk verdikleri yer ise Gürcistan olmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısında Peyssonnel ve Anthoine gibi bazı Fransızlar Tiflis yoluyla İran’a doğru bir ticaretin yapılabileceği tekliflerini vermişlerdi.⁹¹⁵ Rus hükümetinin 1821 yılında Transkafkasya’da yabancı mallarına getirmiş olduğu düşük gümrük politikaları bir başka Fransız Gamba’nın burada Fransız ticaretini yerleştirmek için çalışmasını teşvik etmiştir.⁹¹⁶ Gamba’nın Fransız hükümeti nezdinde yapmış olduğu girişimler sonuç vermiş ve Gamba 1821’de Tiflis’e konsolos olarak atanmıştır. Fransızların bu hamlelerinin en önemli amacı ise sürekli olarak rekabet halinde oldukları İngilizlerden bu yeni yolda ilerde olmaktır.⁹¹⁷ Fakat Gamba’nın burada geliştirmiş olduğu projeler eskiden beri İstanbul’a gitmeye alışkın olan İranlı tüccarları tatmin etmemiştir. Bunun yanında 1821-1823 yılları arasında Osmanlı-İran çatışması olduğu dönemde İstanbul’daki pek çok tüccar mallarını bu yeni yol ile gönderdi. Fakat Osmanlı-İran çatışmasının sona ermesi, Fransız tüccarların Gürcistan’da istedikleri satışları yapamamaları Tiflis yolunu tekrar eski sönüklüğüne taşıdı. Belki de daha önemlisi 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nın Marsilya ile Karadeniz bağlantılarını kesmesi oldu. Ayrıca yukarıda da değindiğimiz gibi Rus hükümetinin İran transit ticaretini kendi topraklarına

⁹¹³ Bilici, *la mer Noire sous le Consulat et l’Empire*, s. 67.

⁹¹⁴ M. Anthoine, *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire*, Paris, 1820, s. 331-332.

⁹¹⁵ C. Peyssonnel, *Traite sur le commerce de la mer Noire*, c.II, Paris 1787.

⁹¹⁶ Gamba bu amaçla tesis etmeye çalıştığı ticari faaliyetler hakkındaki fikirleri bir kitap olarak da yayınlamıştır. Bkz. C. Gamba, *Voyage dans la Russie méridionale*, Paris 1826.

⁹¹⁷ Issawi, *Economic History of Turkey*, s. 122.

çekmek ve Kafkasya eyaletlerini kalkındırmak için yabancı mallara koyduğu gümrük muafiyetini kaldırması buradaki yabancı ticarethanelerin işine son verdi. Böylece Fransızlar Gamba'nın faaliyetlerinden istedikleri neticeyi elde edemediler.⁹¹⁸

Aslında Fransız hükümeti Gamba'nın faaliyetlerinin istenilen sonuçlara ulaşamayacağını ve Rus hükümetinin yabancı tüccarlara vermiş olduğu gümrük muafiyetinin sürekli olmayacağını farkındaydı.⁹¹⁹ Bundan dolayı Tiflis yoluna alternatif olarak önem kazanan Trabzon-Erzurum yoluna da dikkat çekmeye başladı. Özellikle de 10 Haziran 1830 yılında Fontanier'nin Trabzon konsolosluğuna atanması ve Fransız Dışişleri Bakanı Polignac'ın Fontanier'ye daha önce görülmeyen ölçüde verdiği geniş kapsamlı talimatlar Fransa'nın Gürcistan'daki başarısızlığını gösterdiği kadar Karadeniz ticaretindeki ısrarını da ortaya koymaktaydı.⁹²⁰ Bundan dolayı Fransız Dışişleri konsolosluğu İran sınırına yakın olan Erzurum'a taşımak istemiş fakat Bab-ı Ali buna karşı çıktığı için konsolosluk merkezi Trabzon'da kalmıştır.⁹²¹ Fontanier'in bundan sonraki görevlerinden biri ise Trabzon'da Fransız ticaretini geliştirmektir. Daha Dupre'nin konsolosluğunun sonlarına doğru 1820'de Trabzon'a gelen diğer bir Fransız Rottiers Trabzon'da bir Fransız ticarethanesinin yerleştirilmesi durumunda buranın önemli bir ticaret noktası haline gelebileceğini yazmıştı.⁹²² İlerde de göreceğimiz gibi Fontanier'in pek çok yazışmasında bu konu ortaya çıkmaktadır.

Trabzon limanında Fransız ticaretinin gelişimini en iyi bir şekilde Fransız konsolosların hazırladığı yıllık ticari raporlardan öğrenmek mümkündür. Özellikle 1830'lu yıllardan sonra şehirde İran transit ticareti gelişmeye başladıktan sonra Fransız konsoloslar

⁹¹⁸ Jean-Louis Regemorter, "Le mythe génois en mer Noire: la Fance, la Russie et le commerce d'Asie par la route de Géorgie (1821-1881)", *Annales Économies, Sociétés, Civilisations*, 3 (1964), s. 492-509; Turgay, **Trabzon**, s. 52

⁹¹⁹ Bilici, **la Mer Noire sous la Restauration**, s. 672.

⁹²⁰ 36 sayfalık bu ayrıntılı raporda aynı zamanda devrim öncesi ve sonrasında Osmanlı-Fransız ticaretinin de bir değerlendirmesi yapılmaktaydı. Bu raporda Osmanlılar ile Fransızlar arasındaki ticaretin azalmasının nedenleri olarak Osmanlı ülkesinde ayanların ortaya çıkması ve bunların ortaya çıkardığı karışıklıkların üretim ve tüketim dengesinin değiştirmesi, Fransızların Amerika'daki kolonilerini kaybetmesi ve buradan hem kendi tüketimleri için hem de ihraç için elde ettikleri kolonyal gıdalardan mahrum olmaları, Osmanlı ülkesinde Fransız pamuklularına olan ilginin azalması gösterilmekteydi. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Polignac'dan Fontanier'ye, 10 Haziran 1830; Bilici, **la mer Noire sous la Restauration**, s. 671.

⁹²¹ Aslında Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın böyle bir girişimde bulunmasının nedeni bizzat Fontanier'nin Gürcistan'ın eski önemini yitirdiğini ve bunun yerine İran ticaretine yönelik olarak Erzurum yolunun önem kazanmaya başladığına ilişkin uyarıları da neden olmuştur. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Dışişleri Bakanlığına, 4 Ocak 1831; Bilici, **la mer Noire sous la Restauration**, s. 672.

⁹²²Rottiers aynı zamanda çok uzak olmayan Trabzon-Erzurum arasında bir bağlantı kurulması durumunda daha uzun olan ve sık sık baskınlara uğrayan İzmir yolundan ziyade bu yolun doğrudan ticarete imkân tanıyacağını belirtir. Rottiers ayrıca burada satılabilecek olan malların bir listesini de vermektedir. Rottiers, a.g.e., s. 226.

her yılın sonunda Trabzon ticareti hakkında raporlar hazırlamaya başlamışlardır. Bu raporlardan ticaretin gelişimine şahit olduğumuz gibi Fransız konsolosların İran transit ticaretinde yer almak için ortaya koymuş oldukları çabayı da görmekteyiz. Çünkü Polignac'ın talimatlarından da anlaşılacağı gibi Fransa Karadeniz'in güney kıyılarında yeni pazarlar aramakta ve İran'daki olumlu gümrük politikalarından istifade etmek istemekteydi.⁹²³ Fontanier kısa konsolosluk süresince gerek Rusya gerekse de İran'daki gelişmeler hakkında raporlar hazırladığı gibi İran transit ticaretinin gelişmesini de gözlemlemekteydi.⁹²⁴ Fontanier'in yaklaşık iki sene süren konsolosluğu özellikle İngilizlerin öncülüğünde transit ticaretin yükselişine şahit olurken Fransa'nın buradaki durumunu da açıklamaktadır. Yukarıda da Fransız ticarethanesinin açılması bahsinde değindiğimiz gibi Trabzon'da ilk dönemde Fransız ticaretinin istenildiği kadar gelişmemesinin önündeki engel gerek konsolosluk sistemi gerekse de devlet desteğinin olmamasıydı.⁹²⁵ Bu sistem içerisinde Fontanier İngilizlerin İranlılar nezdindeki faaliyetlerini kıskançlıkla izliyor, Fransa'nın aynı şekilde İran ile temasa geçip burada kendisine bir pazar yaratması gerektiğini ve Trabzon'da mutlaka bir Fransız ticarethanesinin kurulması gerektiğini bildiriyordu.⁹²⁶

Fontanier'ye göre Trabzon piyasasında Fransız mallarına bir talep söz konusuydu ve fakat Fransız mallarını ihtiva eden bir ticarethanenin olmaması çok büyük bir eksiklikti. Bu mallar Trabzon'da bir ticarethane olması durumunda İngiliz ve İsviçre mallarına nazaran daha karlı bir şekilde satılabilir ki bu durum İran'da Fransız tüccarların olmaması yüzünden Fransız mallarının Tebriz ve civarında İngiliz ve İsviçre malları gibi satılmasını da engellemekteydi.⁹²⁷ Fontanier şehirdeki tek ticarethane olan İngiliz ticarethanesinin yeterince iş yapmadığını ve mutlaka büyük tüccarların bir araya gelerek burada

⁹²³ Bilici, *la mer Noire sous la Restauration*, s. 671.

⁹²⁴ Fontanier'nin Trabzon da geçici olan ve 30 Haziran 1830 yılında başlayan görevi 21 Mayıs 1831 yılında dışişleri bankalığından gelen bir yazı ile sona ermiş fakat yeni konsolos Outrey'in Trabzon'a gelmesi 1832 yılının Haziran ayını bulmuştur. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Varenne'e, 20 Haziran 1832;

⁹²⁵ Fontanier, *Voyage en Orient 1830-1833*, s. 227-228; Kısmen benzeri bir durumu Gamba'nın Tiflis üzerinden transit ticaret yapılmasına ilişkin çalışmalarında da görmek mümkündür. Gamba hükümetin desteğinin olmadığı bir durumda pek az tüccarı Gürcistan'da ticaret yapmaya ikna edebilmiş, bunların bazıları da çok büyük kayıplara uğramışlardı. Regemorter, a.g.m., s. 508-509.

⁹²⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Fontanier'den Guillemient'e, 2 Ocak 1831; Aynı dosya, Outrey'den de Varenne, 5 Ocak 1833.

⁹²⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e 10 Ocak 1834.

ticarethane açmalarını tavsiye ederken Trabzon ve İran'da pazar bulabilecek malları şu şekilde aktarmaktadır:⁹²⁸

Fransız şekeri, kahve, rom, şarap, başlıca şampanya, demir, hırdavat, Elbeuf'ta ve Fransa'nın kuzeyinde imal edilen parlak ve açık renkli yünlü kumaşların İran'da kolayca çok miktarda satılacakları tahmin edilebilir. Bunların yanında kolonyaller, muslinler beyaz ve renkli buketli muslinler, pamuklu bezler, şallar, pamuklu dokumalar, kaşmir ve saten, brokar, Lyon kadifeleri, burada önemli bir pazar bulabilir.

Trabzon üzerinden yapılan Fransız ticaretinin bu ilk dönemlerde niteliğini ve parasal değerini tayin etmek çok zordur. Çünkü zaten resmi olarak Trabzon gümrüğünden sağlıklı bilgiler almakta zorlanan konsoloslar Trabzon'un ithalat ve ihracatında buraya gelen Fransız mallarını, Gürcü ve İranlı tüccarların alacakları malların Trabzon'da bulunmaması nedeniyle alımlarını İstanbul ve Leipzig'teki fuarlardan yapmaları; Fransa'ya gönderilen malların da İstanbul üzerinden değişik yönlere gönderilmesi nedeniyle belirleyememekteydiler. Fakat yine de bazı tahminlerde bulunmaktaydılar. Mesela 1834 yılında Trabzon limanına gelen malların üçte birinin Fransız malı olduğu hesaplanmaktadır.⁹²⁹ Sonunda konsolosların Fransız tüccarlarına yönelik çağrılarını dikkat çekmiş ve İstanbul ve Paris'in önemli ticaret kurumları Trabzon'da ticaret yapmak istemiş ve şehirdeki tek yabancı ticarethane olan İngiliz ticarethanesine yönlendirilmişlerdir.⁹³⁰

Şehirde Fransız ticarethanesinin bulunmaması aynı zamanda konsolosların ticaretle ilgili yeterince bilgi toplamalarının önünde bir engeldi. Bu bakımdan konsoloslar bizzat diğer meslektaşlarından, gemi acentelerinden ve kişisel çabalarından bilgiler derlemekte ve gelişen ticareti ilgili birimlerle yazışmaktaydılar. Bu bağlamda Fransız tüccarlarının Trabzon'da ticaret yapmaları "*sahip olduğu büyük kaynakları spekülatoörlere sunan bir ülkede milli bir çıkar*" olarak görülmüştür.⁹³¹ Fakat Fransız ticaretinin ilk dönemlerde istenildiği ölçüde yerleşmemesinin engellerinden biri ise Fontanier'in yukarıda belirtmiş olduğumuz Fransız konsolosluk sistemi ve konsolosların ticari işlerle ilgilenememeleridir.⁹³² Bu durumun Trabzon'da Fransız ticaretinin yerleşmesini

⁹²⁸ Aynı belge.

⁹²⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, "Notice sur le commerce de Trébizonde", 15 Temmuz 1835; Aynı dosya, Outrey'den Roussin'e 12 Ocak 1835.

⁹³⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 12 Ocak 1835.

⁹³¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1836.

⁹³² Her ne kadar Fransız konsoloslar ticaretle ilgilenemeseler de Trabzon'a gelen İranlı tüccarların zaman zaman mallarını Fontanier'ye teslim ettikleri görülmektedir. Fontanier bu konuda "*Benden yana kullanılan bu tercih benim onlarla Farsça konuşabilmeme, Avrupalı tüccarlar için yapmış olduğum girişime ve benim bir tüccar olmayarak onlarla ne rekabete girmek ne de onlardan komisyon almama bağlanabilir. Doğrusu malların depolanması için bir komisyon alabilirdim ama İran ile olan ilişkilerimiz için bunu burada*

geciktirdiğini görmekteyiz. Zira şehirde 1838 yılında Fransız himayesinde olan bir tüccar olduğunu bilmemize karşın burada tesis edilen ilk Fransız ticarethanesi tüccar Arnaud tarafından 1845 yılında kurulmuştur. Bunun yanında Marsilyalı bazı ticarethaneler Trabzon'da gelişen ticaretle de ilgilenmişler ve Trabzon'daki tüccarlarla bağlantı kurmuşlardır. Fransız tüccarlar Trabzon ve civarında tüketilen malları en büyük rakipleri olan İngilizler ile aynı fiyata satmaya çalışmaktaydılar. Fakat Fransız mallarının önündeki en önemli engel ise malların kalitesinin İngiliz mallarından iyi olmasına rağmen özellikle tekstil ürünlerinin halkın kullanımına uygun olmaması ve fiyatının da yüksek olmasıydı.⁹³³

Konsolosların Fransız tüccarları teşvik edici yazışmaları nihayet 1845 yılında bir karşılık bulmuştur. Querin ve Arnaud adlı tüccarlar Trabzon'a gelmiş ve burada hırdavat, eldiven, parfümeri, şarap, likör ve ipeklilerden oluşan bir ticarete başlamışlardır. Bu tüccarlar sadece ithalat ile meşgul olsa da ihracata yönelik sınırlı sayıda ürün sahibi olan Trabzon'da bu ticaretten yeterli oranda kâr etmekteydi.⁹³⁴ Trabzon'a gelen Fransız mallarının bölgesel tüketimi sınırlıydı ve başlıca müşterisi Gürcü tüccarlardı. Bundan dolayı Fransız ticareti için asıl hedef Gürcü ve İran tüccarları nezdinde bir pazar elde edebilmektir. Özellikle şarap Trabzon piyasasında tercih edilmemekte ve daha çok ucuz şampanyalar alınmaktaydı. Şarap Trabzon'daki Avrupalılar tarafından kullanılmakta, Tiflis, Erzurum ve hatta Tahran'a gönderilmektedir ki Trabzon'a gelen Fransız şarabının parasal değeri 19.058 franktı. Guerin ve Arnaud'un ticarethanesi bu malın pazar payını arttırmaya çalışmaktaydı. Bunun yanında Paris çivisi adlı bir çivi çeşidi, kalpak da Trabzon'da müşteri bulmaktaydı. Ayrıca Fransızlar Trabzon'a demir ihraç etmeye de çalışmış fakat bu malda İngiliz demiriyle rekabet etmekte zorlanmıştır. Fransız ipeklileri ve yünüleri de Trabzon piyasasında bir pazar arayışındaydı ama bu malların halkın zevklerine uygun olmaması yüzünden istenilen ölçüde müşteri bulmamıştır. Fransız şekerinde de aynı sorun görülmüş ve İngiliz şekerine alışık olan piyasada Fransız şekerini beğenilmemiştir. Bundan dolayı şeker üreticilerinden İngiliz şekerine gibi şeker üretmeleri istenmiştir. Bu ithal mallarının yanında Fransa Trabzon'dan doğrudan mal alımı yapmamakta ve Fransa'ya olan sevkiyat İstanbul üzerinden gerçekleşmekteydi.⁹³⁵

kurulacak olan bir Fransız ticarethanesinin yapması ve İran ile daha iyi ilişkiler kurması daha iyidir? demektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, Fontanier'den Dışişleri bakanlığına, c. 3, 9 Haziran 1831.

⁹³³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan de Butenval'e, 11 Şubat 1845.

⁹³⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846.

⁹³⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 1 Temmuz 1846.

Tablo 13: 1846 Yılında Trabzon'un İthal Ettiği Fransız Malları

Mal	Miktar	Değer (frank)	Mal	Miktar	Değer (frank)
Bot ve ayakkabı	576 çift	4236	Yağ	500 şişe	950
Yaldızlı mum	600 paket	1350	Likör	800 şişe	2.400
Kayış	220 düzine	1550	Normal kağıt	150 top	1.388
Ayakkabı fırçası	400 düzine	1200	Mektup kâğıdı	300 top	2.400
Kapsül	300.000	750	Kurşun	1,500	1.875
Kutu cila	400 düzine	4.000	Pomad	150 çift	1.200
Çuha	2 koli	8.000	Paris çivisi	8.000 kilo	24.000
Lavanta suyu	900 şişe	3.600	Rom	2.000 kilo	3.000
Kolonya	500 şişe	2.000	Tuzlanmış et	55 kasa	612
Şamdan	40 çift	640	Sabun	200 düzine	750
Tüfek ve tabanca	100 parça	14.920	Fes	150 çift	36.000
Çubuk demir	500 kilo	6.600			
Toplam					67.421

Kaynak: AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5.

Paris çivisinin Trabzon piyasasında gittikçe artan bir payı vardı, bunun yanında Lyon'dan gelen ipekliler de önemli bir satış rakamlarına ulaşmıştı. Hem yerel tüketim hem de Gürcistan için ithal edilen şarap miktarında artış görülmekteydi.⁹³⁶ 1847 yılı raporuna göre çivinin piyasası artmaya devam ederken ayakkabı ve hazır giyim ürünlerinde azalma vardı. Fransız şekerinde ise halen daha Fransız üreticiler Trabzon piyasasında satılacak bir şeker imal etmemişlerdi. Trabzon'daki her iki Fransız ticarethanesi Fransız şekerini Trabzon piyasasına sokmaya çalışmış fakat istenilen başarıyı elde edememiştir.⁹³⁷ 1849 yılında Trabzon'a gelen Fransız mallarına baktığımızda ise ipekliler, çuhalar, deri, hırdavat, şeker ve konfeksiyon ürünleri gibi ürünlerin ithalat malları arasına girdiği ve 1846 yılında 67.421 franklık Fransız ihracatının 343.575 franka yükseldiği görülmektedir.⁹³⁸

Yüzyılın ortalarında Fransız pamuklu kumaşlarda, kolonyal ürünlerde ve özellikle çuhalarda görülen azalmaya paralel olarak bu malların önemli oranda Avusturya tarafından tedarik edilmeye başladığı görülür. Buna karşın yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi moda ve lüks, kıymetli mücevherat maddelerinde ve sanat eşyası gibi maddelerde bir artış vardı. Bu kategoride 1830-1840 arasında Fransızların Osmanlı ülkesine ihracatı ortalama 135.000 franktı. 1846 yılında bu rakam 565.000 franka yükselmiştir.⁹³⁹ Bu yükseliş eğilimini Trabzon'dan da izlemek mümkündür. 1854 yılı Fransız ihracat rakamları 1853 yılına göre 156.450 frank; 1855 yılı ithalatı da 1854 yılına göre 34.400 franklık bir artış göstermiştir.

⁹³⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

⁹³⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Fransız Maslahatgüzarına, 25 Mayıs 1848.

⁹³⁸ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Aupick'e, 26 Şubat 1850.

⁹³⁹ Ubcini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, s. 282-283.

Artan bu ithalata rağmen Trabzon'dan Fransa'ya 1854 yılında 140-150.000 franklık bakırdan başka doğrudan bir ticaret yoktu.⁹⁴⁰

1840-1860 yılları arasında Osmanlı-Fransız ticaret hacmi, Kırım Savaşı'nda Osmanlı-Fransız ittifakı ve arkasından Fransız sermayesinin demiryolları, limanlar ve diğer yatırımların Osmanlı ülkesine akması gibi etkenler ile artmaya devam etti.⁹⁴¹ 1856 yılında Trabzon limanına gelen Fransız mallarının değeri yaklaşık olarak 1.000.000-1.300.000 arasında hesaplanmaktaydı. Bununla birlikte Fransız ticareti için Trabzon'un nasıl bir potansiyel taşıdığı, bu limanın transit bir liman olması nedeniyle daha çok İran'daki duruma bağlı olduğu vurgulanmaktadır. Aynı şekilde konsolos Poncharra kolonyal gıdalarda, İngilizlerin bu malları düşük bir fiyata sağladığı için rekabet edilemeyeceğini İran'daki İngiliz tekelinin çok kuvvetli olduğunu belirtmektedir.⁹⁴²

Trabzon'a gelen Fransız mallarında görülen bu artış eğiliminin 1860'lı yıllarda da sürdüğü görülmektedir. 1858 yılında Fransız Messageries Maritimes şirketinin Trabzon'a seferler düzenlemeye başlaması ve Trabzon gibi diğer Güney Karadeniz limanlarında acentelikler kurması Fransız ticareti için olumlu bir gelişme olmuştur.⁹⁴³ Bu şirketin tesisi Trabzon'un Fransa ve İtalya ile doğrudan bağlantısını sağladığı gibi konsolosların Fransız ticaretine dair daha geniş bilgiler vermelerine de vesile olmuştur. Bu bağlamda Fransız ithalatında burada özellikle vurgulamamız gereken mal şekerdir. Şeker Fransız ihracatının en önemli maddesi olarak her geçen gün pazar payını arttırmaktaydı. 1858-1862 yılları arasında Fransız şekeri 1858'de 10.069; 1859'da 44.729; 1860'da 83.465; 1861'de 136.459 ve 1862'de 1.487.693 franklık bir değerle çok büyük bir yükseliş göstermiştir. Bu yükselişte Fransız şeker üreticilerinin üretimde yaptıkları değişikliğin çok önemli bir katkısı olmuştur.⁹⁴⁴ Fransa'dan gelen diğer mallar ise başlıca şeker, likör, şarap, yağ, çivi, Lyon'un ipeklileri, hırdavat ve bunların yanında yünlüler, kâğıt ürünleri, mobilya, kurşun ve işlenmiş deriydi.⁹⁴⁵ Osmanlı-Fransız ticaretinde olduğu gibi Trabzon'dan Fransa'ya yapılan ithalat ve ihracat arasında İngiliz ticaretinin aksine bir denge söz konusudur. 1868 yılında Trabzon'un Fransa'dan ithalatı 6.007.321 frank, ihracatı ise 6.088.848 franktır. Bu

⁹⁴⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 5, Poncharra'dan Walewski'ye, 30 Mayıs 1855; Aynı dosya, Poncharra'dan Walewski'ye, 30 Nisan 1856.

⁹⁴¹ Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 134.

⁹⁴² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Pocharra'dan Walewski'ye, 9 Haziran 1857.

⁹⁴³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Benedetti'den Thouvenel'ye, 30 Aralık 1857.

⁹⁴⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

⁹⁴⁵ Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 136.

ithalatın dörtte birini yine şeker oluşturmaktadır.⁹⁴⁶ İhracatta ise İran'dan gelen pamuk ve ipekböceği yumurtasının yanında bakır, balık yağı, şimşir kerestesi, ceviz, fındık, balmumu gibi yöresel ürünler de önemli bir orana sahipti. İngiltere ile mukayese ettiğimizde İngiltere'nin 14.455.314 franklık ithalatı; 636.000 franklık bir ihracatı olduğu görülmektedir.⁹⁴⁷ Bu haliyle Trabzon'da Fransa'nın İngiltere'nin yarısından az bir ithalat hacmine; buna karşın İngiltere'den on kat fazla bir ihracat hacmine sahip olduğu anlaşılmaktadır. İngiltere'nin ticaretinde olduğu gibi Fransa'nın Trabzon ticaretindeki payın büyük bir kısmı da İran ticaretine yönelikti. 1875 yılında Fransa'nın Trabzon'a 71.032 sterlin ve Trabzon üzerinden İran'a 40.249 sterlin toplam 111.281 sterlin ve Trabzon'un Fransa'ya 37.088 sterlin ve İran'ın 87,258 sterlin toplam 125.246 sterlinlik bir ticaret yaptığı görülmektedir.⁹⁴⁸

Trabzon'daki Fransa ile olan ithalat ve ihracat ilişkisinde yüzyılın geri kalan kısmında Osmanlı-Fransız ticaretine paralel olarak artış görülmektedir. Zira Trabzon'da da görüldüğü gibi Fransa imparatorluğun en fazla ihracat yaptığı ülkelerden biri olmuştu. Yüzyılın son çeyreğinde ithalat ve ihracat dengesi bazen ihracat lehine önemli farklılıklar göstermiştir.⁹⁴⁹ Trabzon'da ise Fransız ithalatında bir artış eğilimi görülmektedir. Bu artış eğiliminde Fransa'nın 1870-1871 yılında Prusya ile yaptığı savaşta diğer Avrupa ülkelerine kaptırdığı pazarı geri almak gayesinin önemli bir etkisi vardır.⁹⁵⁰ İhracat ise dalgalı değerler göstermiş ve 50.000 sterlin civarında seyretmiştir.⁹⁵¹

3.1.1.3. Rus Ticareti

Trabzon ticaretinde İngiltere ve Fransa'dan sonra değinmemiz gereken diğer bir ülke de Rusya'dır. Her ne kadar Rusya, İngiltere ve Fransa gibi Trabzon ticaretinde önemli bir paya sahip olmasa da Karadeniz'in kuzey kıyıları ile Trabzon arasında bu bölgedeki Rus hâkimiyetinden önce çok yoğun bir ticari ilişki söz konusuydu. Bu ticarete Anadolu bu kuzey limanlarına ipek, pamuk ve kenevirde mamul kumaşlar giderken buradan da

⁹⁴⁶ 1869 yılında ise şeker ve bazı içecekler Fransız ithalatının yarısını oluşturacak bir miktara ulaşmıştı. FO, 195/965, Konsolos Palgrave'in 1869 Yılı Trabzon Ticaret Raporu.

⁹⁴⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Avergne'ye, 31 Ağustos, 1869.

⁹⁴⁸ A&P, 1883, vol. 76, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade and Commerce of Trebizond for the Year 1875, s. 1081-1085.

⁹⁴⁹ 1878-1913 Osmanlı dış ticareti verileri için bkz. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913**, Ankara 1939, s. 18-21.

⁹⁵⁰ Turgay, **Ottoman- British**, s. 309.

⁹⁵¹ Kütükoğlu, **Trabzon Ticareti**, s. 119-122.

tarım ve hayvancılık ürünleri gelmekteydi.⁹⁵² Fakat Rusya Karadeniz'in kuzey kıyılarına kadar topraklarını genişletmesiyle Anadolu'daki tekstil üreticilerinin çok uzun zamandan beri mal sattıkları önemli bir pazar ortadan kalktı. Artık iki imparatorluk arasında çizilen yeni sınırlar bu bölgeler arasındaki mal ve insan akışını da kesti.⁹⁵³ Bu kesinti içinde Trabzon'un da olduğu pek çok şehrin ticareti için önemli kayıplar ortaya çıkardı.

Karadeniz'de cereyan eden Osmanlı-Rus ilişkilerine baktığımızda Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Rusların Karadeniz'de serbestçe ticaret yapma hakkı kazandıklarını görmekteyiz. Anlaşmanın 11. Maddesi Rusya'ya Karadeniz'de ticaret yapma ve istediği yerlerde konsolos ve konsolos vekilleri tayin etme hakkını tanımıştı.⁹⁵⁴ Bu hakka paralel olarak Rusya'nın güney Karadeniz limanlarında konsolosluklar açtığını görmekteyiz. Elimizdeki verilere göre 1796 yılında Trabzon'da bir Rus konsolosu bulunmaktaydı.⁹⁵⁵ Dolayısıyla Ruslar Trabzon'daki yabancı temsilciliklerin ilkini açmışlardır. Bu konsolosları yine Trabzon ve Sinop'taki Fransız konsolosların raporlarına göre hem idarecilerle hem de yerel eşraf ile iyi ilişkiler kurmuşlardı. Fakat Rus konsolosluklarının zaman zaman kapandığını görmekteyiz. Mesela 1806 yılında Ragusalı Roubaut birkaç ay Rus konsolosu olarak Trabzon'da görev yapmıştı.⁹⁵⁶ Rus konsoloslarının 18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı limanlarına yerleşmeleri ve İtalyanca, Fransızca ve Rumca bilmeleri, doğu dillerine olan aşinalıkları, Osmanlı toplumunu ve kurumlarını bilmeleri İtalyan, Fransız ve Yunan konsolosluklarının da bu görevlilerden istifade etmesine neden olmuştur.⁹⁵⁷

19. yüzyılın başlarında Rus tüccarlar Fransa'da Tulon ve Marsilya, Levant bölgesinde de İskenderiye, Beyrut, İzmir, İstanbul ve Odesa gibi ticaret merkezlerinde faaliyet göstermekteydiler. Rusya'nın başlıca ihracatı buğday, çavdar, arpa, yulaf, tuz, donyağı, havyar ve demirdi. Bunun karşılığında ise Rusya Osmanlı İmparatorluğu'nun

⁹⁵² Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, c. I, çev. Halil Berktaş, İstanbul: Eren Yayınları, 2000, s. 331.

⁹⁵³ Donalt Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 190.

⁹⁵⁴ Osman Köse, **1774 Küçük Kaynarca Antlaşması**, Ankara: TTK, 2006, s. 114; Ortaylı, **XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri**, s. 385.

⁹⁵⁵ 1796 yılında Trabzon'a gelen Beuchamp hem Trabzon'da hem de Sinop'ta Rus konsolosların bulunduğu bahsetmektedir. Meeker, a.g.e., s. 204-205.

⁹⁵⁶ Bilici, **la mer Noire sous le Consulat et l'Empire**, s. 67.

⁹⁵⁷ Örnek olarak 1834 yılında Viyana'dan hareket edecek ve Karadeniz Limanlarını dolanarak İstanbul'a gidecek bir Avusturya buharlı gemi hattının kurulması sürecinde bu işin Trabzon ayağını buradaki Rus konsolos üstlenmişti. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 6 Mayıs 1834; Theophilus C. Prousis, "Risky Business: Russian Trade in the Ottoman Empire in the Early Nineteenth Century", **Mediterranean Historical Review**, XX (2) (2005), s. 203.

doğusundan pamuk, kuru meyveler, zeytinyağı, kahve, tütün, şarap ve ipek ithal etmekteydi. Önceleri büyük oranda gayrimüslim Osmanlı tebaasına dayanan Rusya'nın Karadeniz ticareti zamanla daha da genişledi.⁹⁵⁸ Fakat Osmanlı tüccarlarının sayısının zamanla Rusya ile olan ticarete azaldığına şahit olmaktayız. 1781-1846 yılları arasında Rusya ile ticaret yapan gerek Müslüman gerekse de gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının sayısı azalırken Rus bandırası ile Karadeniz'e geçen gemilerin sayısı artmaktaydı.⁹⁵⁹ Şüphesiz bunda gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının Rus bandırası altında ticaret yapmasının da önemli bir etkisi vardır.

Trabzon üzerinde Rusya ile yapılan ticarete gelince yukarıda da bahsettiğimiz gibi Trabzon belli oranda bir iç ticarete hizmet etmekle birlikte büyük oranda İran transit ticaretinin bir limanıydı. Bu bakımdan Rusya'nın da bu yola alternatif bir yol olan Tiflis yoluna sahip olması İran ticareti için Rusların Trabzon'u kullanmamalarına neden olmuştur. Bu bakımdan Trabzon'daki Rus ticaretinin payı diğer devletlere göre azdır ve bu pay yüzyılın başlarından beri belli başlı ürünler üzerinden şekillenmiştir.⁹⁶⁰

Genelde Osmanlı-Rus ticaretini ve özelde de Trabzon'un Rusya ile olan ticaretini etkilemesi bakımından Osmanlı-Rus savaşlarının da önemli bir etkisi vardır. 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 savaşları Osmanlı limanları ile Rus limanları arasındaki bağlantıyı sekteye uğratmış ve ticareti etkilemiştir. Osmanlı Devleti kendi tüccarlarına bu dönemlerde Rus limanlarına gitmeyi yasaklamıştı. Fakat Osmanlı gemileri yasaklara rağmen karlı bir ticaret gerçekleştirdikleri bu limanlar ile olan ticaretlerini kolayca terk edemediler.⁹⁶¹

Trabzon'da Rus ticaretinin payını incelemeye önce Osmanlı-Rus ticaretinin göstermiş olduğu gelişime bakmakta fayda vardır. Issawi'nin belirlemelerine göre 19. yüzyılda Osmanlı dış ticaretinde Rusya'nın payı ithalatta %7-8, ihracatta ise %3-4

⁹⁵⁸ Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması sonrasında buradan ilk istifade eden tüccarlar Rus tüccarlar olmuştur. Rusya'nın Karadeniz ticaretinden elde ettiği gelir 1776 yılında 400 ruble iken bu rakam 1796 yılında 2 milyon rubleye yükselmiştir. Bkz. Abdürrahim Özer, **The Ottoman-Russian Relations Between the Years 1774-1787**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, 2008, s. 128.

⁹⁵⁹ İdris Bostan, "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, VI (1991), s. 42-43; İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", **Belleten**, LIX (23) (1995), s. 369; Ayrıca bu konuda bkz. A. Üner Turgay, "Ottoman-Russian Commercial Rivalry", **Varia Turcica**, XV (1991), s. 59-65.

⁹⁶⁰ Kütükoğlu, **Trabzon Ticareti**, s. 105.

⁹⁶¹ Kuruca, a.g.t., s. 167.

oranında olmuştur.⁹⁶² Şevket Pamuk'un hazırladığı istatistiklere göre ise Rusya'nın Osmanlı ithalatındaki oranı 1830'larda toplam ithalatın %31,3'ünü oluştururken bu oran 1880'li yıllarda %9,7'ye düşmüştür. İhracatta ise Rusya'nın payı 1830'larda %12,6 iken 1880'li yıllarda zaman zaman düşüşler göstererek 13,6 yükselmiştir.⁹⁶³ Bu dönemdeki verilerde Kırım ve 1877-1878 harplerinin etkili olduğu düşüşleri görmek mümkündür.

Trabzon'un Rusya ile olan ticaretinin cereyan ettiği bölgelere baktığımızda bunların Karadeniz'in kuzeyinde Kefe, Odesa ve Taganrog; doğusunda da Redutkale ve Suhumkale limanları olduğu görülmektedir. Fakat elimizde Rusya'nın Trabzon ticaretindeki payını gösteren detaylı rakamlar yoktur. İngiliz ve Fransız konsoloslarının hazırladığı raporlarda Trabzon ile Rus limanları arasındaki ticareti belirleyen mallar hakkında bilgi olmasına karşın bunların ülke bazında her yıl ayrıntılı bilgilere her zaman rastlanmamaktadır. Fakat konsoloslar bazı yıllarda daha detaylı raporlar tanzim etmektedirler. Bu senelerden biri olan 1849 yılı raporuna göre Rusya'nın Trabzon limanına gönderdiği başlıca mallar buğday, un, demir ve çeliktir. Bunların parasal olarak karşılıklarına bakıldığında ise Taganrog, Kefe ve diğer limanlardan 223.950 franklık buğday ve 157.500 franklık da demir ve çeliğin geldiğini görmekteyiz. Bu rakamları toplam rakamlara oranladığımızda ise toplam 271.400 franklık hububatın hemen hemen yarısının Rusya'dan geldiğini; 194.135 franklık toplam demir ve çelik ithalatında ise Rusya'nın Londra ve İstanbul'dan gönderilen küçük bir miktar demirle birlikte demir ithalatının büyük bir kısmına sahip olduğunu görmekteyiz.⁹⁶⁴ Aynı senede Trabzon'un Anapa, Kerç, Redutkale ve Kefe'ye doğru yaptığı ihracata bakıldığında ise buralara 245.600 franklık içecek, 20.540 franklık kahve 8.500 franklık demir, 3.000 franklık fındık, 240.000 franklık hırdavat ve silah; 270.000 franklık şeker; 23.500 franklık Avrupa mamul malları gönderdiği görülür. Bunun yanında en kayda değer veri 129.000 franklık tütün ihracatının tamamının bu Rus limanlarına doğru yapılmasıdır. Bu limanlara doğru yapılan 1.251.665 franklık ihracatı 42.096.507 franklık toplam ihracata oranladığımızda karşımıza %2,97'lik bir rakam çıkmaktadır. Trabzon'un ithalatı açısından bakıldığında ise bu senenin rakamlarına göre Rusya Trabzon'un ithalatında %2,78'lik bir pay sahibiydi.⁹⁶⁵

⁹⁶² Issawi, *Economic History of Turkey*, s. 137.

⁹⁶³ Şevket Pamuk, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995, s. 61-62.

⁹⁶⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Aupick'e, 26 Şubat 1850.

⁹⁶⁵ Aynı rapor.

Diğer Avrupalı devletlerde olduğu gibi Rus ticaretinin de Trabzon'da kurumsallaştığı ve Rus ticarethanelerinin açıldığını görmekteyiz. 1847 yılında Rus himayesi altında şehirdeki tüccarların kurduğu ticarethaneye⁹⁶⁶1847 yılında Sagrandi Ticarethanesi adlı başka bir ticarethane eklenmiştir.⁹⁶⁷ Kırım Savaşı sonrasında ise özellikle ulaşım alanında görülen gelişmelerde Rusya önemli bir etkiye sahiptir. 1858 yılında Trabzon'a işlemeye başlayan Rus buharlı gemileri Trabzon'un Odesa arasında bağlantıyı tesis ettiği gibi bu limanı Kırım, Azak Denizi ve Çerkezistan ile birbirine bağladı.⁹⁶⁸ İranlı tüccarlar ile sadece Rus şirketi ile mal ve yolcu taşımacılığı yapılması yönündeki antlaşmalar ve güney Karadeniz limanlarında iyi işleyen bir konsolosluk ve acente sistemi ile birlikte Ruslar hem ticarete hem de taşımacılıkta önemli avantajlar elde etmiştir.⁹⁶⁹

Trabzon'da Rus ticaretinin seyri açısından 1868 yılı raporlarına baktığımızda ise Rusya'nın Trabzon'un ithalat hacminde 4.670.409 franklık bir payı olduğu görülmektedir. Toplam 59.324.536 franklık toplam ithalatın ise %7,8'lik bir bölümünü gerçekleştirdiğini görmekteyiz. Aynı sene Trabzon'un ihracatında Rusya'nın payını hesapladığımızda ise Rusya'ya 7.448.430 franklık bir ihracat yapılmıştır. Bu rakamı da toplam ihracat içinde değerlendirdiğimizde ise %7,2'lik bir pay ortaya çıkmaktadır. Trabzon'un Rusya'ya doğru olan ihracatının da büyük bir kısmını 5.267.700 frank ile tütün ve tömbeki, 191.200 frank ile de fındık oluşturmaktadır. Bu saydığımız veriler Trabzon'un Rusya'ya doğru olan ihracatının büyük oranda fındık ve tütün gibi tarım ürünlerine dayandığını göstermektedir.⁹⁷⁰

Rusya'nın Trabzon'a doğru olan ihracatında en önemli kalem şüphesiz hububattır. Coğrafi yapısıyla tahıl tarımına uygun olmayan Trabzon Vilayeti bu bakımdan dışa bağımlı bir yapıdaydı. Özellikle vilayet genelinde yaşanan kuraklık gibi hadiseler yöre halkının en önemli besin maddesi olan mısırı etkilemekte ve bunu diğer ürünler ile telafi etmeye zorlamaktaydı.⁹⁷¹ Bu dönemlerde hububat ithalatı artmakta; hububat rekoltesinin iyi olduğu senelerde de azalmaktaydı.⁹⁷² Rusya'nın diğer bir ihraç maddesi ise demirdi.

⁹⁶⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Fransız Maslahatgüzarına 25 Mayıs 1848.

⁹⁶⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1851.

⁹⁶⁸ A&P, 1861, vol. 58,1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 561; Turgay, **Trabzon**, s. 58-59; Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 137.

⁹⁶⁹ FO, 78-2101, Palgrave'in Trabzon Ticareti Hakkında ek yazısı 24 Mart 1869.

⁹⁷⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Avergne'ye, 31 Ağustos, 1869.

⁹⁷¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan de Butenval'e, 11 Şubat 1845.

⁹⁷² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

Ucu Rus demiri Trabzon ve civarında ve Anadolu'nun iç kısımlarında önemli bir pazar sahibiydi. Hatta Rusya'nın 1837 yılında Trabzon'da Anadolu ve İran'a yönelik olarak bir demir deposu inşa etme çalışması olmuştur.⁹⁷³ Bu maksatla 1838 yılında metal dolu iki gemi Trabzon'a gelmiş Rus konsolosu olan Gherzi'ye yönelmiştir. Fakat Ruslar bu girişimde bir kâr bulamadıklarından bu maldan herhangi bir sevkiyat yapılmadı.⁹⁷⁴

Trabzon'un ihraç ürünlerine gelince ise bunlar başlıca fındık ve tütündür. Bölgenin ürettiği fındığın en önemli pazarı Rusya'ydı. Bununla birlikte fındık İstanbul, İzmir ve İngiltere'ye de sevk edilmektedir.⁹⁷⁵ Aynı şekilde tütünün de en önemli pazarı Rusya'ydı. Bunların yanında Trabzon'lu tüccarların Kafkasya'daki limanlara yönelik önemli bir tuz ticareti yaptığı görülmektedir. Bu tuz Kuzey Karadeniz limanlarına taşınmakta karşılığında ise hububat alınmaktaydı. Fakat 1840 yılında Ruslar tuz ticaretine ilişkin yeni bir vergi tarifesi belirlediler. Bundan dolayı pek çok tüccar buralara tuz sevkiyatı yapamamış ve zarara uğramıştır.⁹⁷⁶ Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın kontrolündeki Kafkas limanlarının kapanması tuz ticaretinin de azalmasına neden olmuş ve Trabzon ile bu limanların bağlantısını kesmiştir. Buna rağmen bu limanlar ile olan ticaret kaçak bir şekilde devam etmiştir.⁹⁷⁷

1867 yılında Rusya, İngiltere ve Fransa'nın arkasından Trabzon ithalatında üçüncü sıradadır. 1868 yılı rakamlarına göre ise Rusya Trabzon limanının yaptığı ihracatta İstanbul'dan sonra en yoğun bölge konumundadır.⁹⁷⁸ Zamanla Rusya'nın Trabzon'a gönderdiği mallarda da değişimler görülmüştür. Mesela Rusya 1865 yılından itibaren Trabzon'a şeker de göndermeye başlamıştır. Trabzon'un ihracatı ise büyük oranda tütün ve fındık olmak üzere fasulye, meyve, deri, kuru gıdalardan oluşmuştur. 1875'te değeri 40.115 sterlin olan bu ürünler Trabzon'un toplam ihracatının %12'lik bir bölümünü oluşturmuştur.⁹⁷⁹

⁹⁷³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 7 Şubat 1838.

⁹⁷⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Autrey'den Compte de Pontois'ya, 29 Ocak 1840.

⁹⁷⁵ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 561.

⁹⁷⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Bourgeney'ye 10 Şubat 1842.

⁹⁷⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Benedetti'den Walewski'ye, 1 Mayıs 1858.

⁹⁷⁸ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 9, Derche'den Auvergne'e, 31 Ağustos 1869.

⁹⁷⁹ A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1081-1085.

3.1.5. Trabzon'un İthalat ve İhracatının Seyri

Yukarıda 19. yüzyılın başlarından beri Trabzon'un ticaretinin gelişimini, bu gelişimde etkili olan faktörleri, bunların Trabzon'da nasıl yerleştiği ve başlıca ülkelerin bu ticaretteki paylarını değerlendirmeye çalıştık. Buradan hareketle incelediğimiz dönemde Trabzon ticaretinin daha iyi değerlendirilebilmesi için ithalat ve ihracatın oranının ve nasıl bir değişim gösterdiğine, ithalat ve ihracatı belirleyen belli başlı ürünlere de değinmek gerekmektedir. Bu bağlamda 1878 yılı öncesi için Osmanlı dış ticaretinin en önemli kaynakları olan İngiliz ve Fransız konsolosluk raporları bize Trabzon limanında ithalat ve ihracatın hangi etkenlere bağlı olduğu, nasıl bir gelişim gösterdiğini yıl yıl sunmaktadır.⁹⁸⁰ Özellikle 1830'lu yıllardan itibaren İran transit ticaretinin önem kazanması ve Trabzon ticaretinin en önemli kaynağı haline gelmesi ile birlikte ithalat ve ihracatın gelişimini daha ayrıntılı bir şekilde gözlemleme imkânı ortaya çıkmıştır. Buradan çalışmamızın kapsadığı bu yaklaşık kırk beş yıllık dönemde ithalat ve ihracatın hangi etkenlere bağlı olduğunu tayin edebiliriz. Bunlardan yukarıda özellikle Rusların Trabzon-Tebriz yoluna alternatif olan Tiflis yolunun kullanılmasını nasıl bir etkisi olduğunu incelemiştik. Burada daha genel bir değerlendirme ile birlikte bu ticareti yönlendiren unsurları kısaca inceleyebiliriz.

Bunlardan ilki ve belki de en önemlisi ticarete yön veren politik gelişmelerdi. Trabzon ticaretini etkilemesi bakımından iki önemli kaynağın İran ve Osmanlı ülkesinde meydana gelen hadiselerin oldukça belirgin bir şekilde ticaret hacmine yansıdığı görülmektedir. Özellikle ticaretin yükseliş dönemi olan 1830'lu yıllarda İran'daki gelişmeler, İran şahı Feth Ali Şah'ın ölümü ve bunun ülkede ortaya çıkardığı karışıklıklar 1833 yılı ithalat ve ihracatının düşük olmasına neden olmuştur,⁹⁸¹ fakat Mehmed Şah'ın ülkenin başına geçmesi ve ülkedeki iç huzuru sağlaması 1834 yılında ithalat ve ihracat oranlarının üç misli artışına zemin hazırlamıştır.⁹⁸² İran'daki politik durum 1838 yılı ticareti için de 1836 yılına göre düşük olmasının bir nedeni olmuştur. Fakat bu dönemde Mısır Meselesi'nden dolayı tüm Osmanlı ülkesinde görülen karışıklık ticareti de etkilemiştir. Bunu yine ithalat ve ihracat rakamlarında görülen düşüşten anlamak mümkündür. Bunun yanında İran'ın Afganistan'daki işgali üzerine İngiltere ile burada mücadeleye girmesi İran transit ticaretinin en önemli tedarikçisi olan İngiltere'nin ve

⁹⁸⁰ Pamuk, **Osmanlı Dış Ticareti**, s. 9; Pamuk, **Bağımlılık ve Büyüme**, s. 22.

⁹⁸¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 12 Ocak 1835.

⁹⁸² 1834 yılında ithalatta 15.464.598 frank; ihracatta ise 14.079.122 frank olan rakamlar 1835 yılında ithalatta 38.660.200 frank ve ihracatta da 35.002.300 franka yükselmiştir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 9 Nisan 1836.

dolayısıyla da Trabzon'un ticaretini azaltmıştır.⁹⁸³ 1840 yılında İngiliz-İran ilişkilerinin düzelmesi ile birlikte 1839 yılında 35.128.008 olan ithalat 1840'da 48.481.200 franka; ihracat ise 32.813.600 franktan 43.824.300 franka yükselmiştir.⁹⁸⁴ İran ile olan bu sürtüşmenin sona ermesi etkisini 1841 yılında da göstermiş ve yükselme eğilimi devam etmiştir.

1840'lı yıllarda Osmanlılar ile İranlılar arasında çıkan çatışmalar da ticareti etkileyen diğer bir engeldi. 1842 yılında ilişkilerin bozulması ve iki ülkenin savaşın eşiğine gelmesi nedeniyle Erzurum ve Tebriz arasındaki yolun güvensizliği ve birkaç ay devam eden bu sürtüşme ticareti durma noktasına getirmiştir.⁹⁸⁵ Fakat İngiltere ve Rusya gibi devletlerin araya girmesi üzerine Osmanlı Devleti ve İran'ın Erzurum'da görüşmelere başlaması ticareti tekrar normal seyrine taşıdı. 1844 ve 1845 yılında da ithalat ve ihracatta görülen yükselme devam etti. Politik ortamın yanında ticaret etki eden en önemli faktörlerden biri de yeterli ulaşım olanakları ve vasıtalarının olmamasıydı. Mesela 1845 yılında İstanbul-Trabzon arasında işleyen buharlı gemilerin yetersiz kalması İstanbul'da pek çok malın beklemesine ve navlunların aşırı talep nedeniyle artmasına neden olmuştur. Bu da ticarete olumsuz bir etki yapmıştır.⁹⁸⁶ Aynı sorunun Trabzon-Tebriz arasında da oluşunu görmekteyiz. Zaman zaman Trabzon'dan gönderilecek mallar için yeterli taşıma hayvanının olmaması aynı şekilde talepten ötürü fiyatların yükselmesine neden olmuş ve bazı malların sevkiyatında sıkıntılar ortaya çıkmıştır.⁹⁸⁷

Salgın hastalıkların da ticareti engellediği görülmektedir. 1847 yılında ortaya çıkan kolera salgını Tahran, Tebriz, Gürcistan, Ermenistan ve nihayetinde de Trabzon'da etkili olmuştur. Trabzon halkı büyük bir hızla koleranın harap ettiği şehri terk etmiş ve ticaret durma noktasına gelmiştir. Bu seneki ticaret verileri bir önceki seneye göre ithalatta 6, ihracatta ise 9 milyon franklık bir azalma göstermiştir.⁹⁸⁸

Ticaret hacmini etkilemesi bakımından fiyatlar da önemliydi. 1848 Ocak Devrimi'nden sonra Avrupa'daki kargaşa ortamına rağmen burada mal fiyatlarının

⁹⁸³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Autrey'den Compte de Pontois'ya, 29 Ocak 1840.

⁹⁸⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Guizot'ya, 10 Haziran 1841.

⁹⁸⁵ Bu konuda bkz. İbrahim Aykun, **Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Clairambault'dan Bourgeney'ye, 26 Ekim 1843.

⁹⁸⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846.

⁹⁸⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Autrey'den Compte de Pontois'ya, 20 Şubat 1841; Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 126-127.

⁹⁸⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Fransız Maslahatgüzarına, 25 Mayıs 1848.

düşmesi, bu malların İstanbul piyasasında yığılmaları ve burada düşük bir fiyata satılmaları 1848 yılı ticari değerlerini yükseltmiştir. Bu durumda da bundan daha çok Avrupalı tüccarlar değil alıcılar istifade etmekteydi.⁹⁸⁹ Ucuz Avrupa tekstilinin İran piyasasında aşırı talep görmesi her ne kadar ithalatı arttırsa da zaman zaman bu malların satılmadan piyasada kalmaları bir sonraki senenin ticaret hadlerini etkilemekteydi. 1850 ve 1851 yılında yapılan fazla alımlar bu pazarın aşırı derecede malla dolmasına neden olmuş, Tebriz'deki tüccarlar da bu stoğu eritememişlerdir. Bu durum da ticari işlemlerde güvensiz bir durumun ortaya çıkmasına ve 1852 yılı ticaretinin az olmasına neden olmuştur.⁹⁹⁰

Yüzyılın ortalarında Trabzon'un ticaretini etkileyen en önemli gelişme Kırım Savaşı'dır. Trabzon'un savaş bölgesi dışında kalması burayı önemli bir iâşe merkezi haline getirdi ve Trabzon ticareti bu gelişmeden fazlası ile istifade etti. Fakat 1853 yılında savaş öncesi gelişmeler Trabzon'a işleyen gemilerin sayısını azaltmış, İran ticareti dışında ticaret hacminde bir düşüş ortaya çıkarmıştır.⁹⁹¹ 1854 yılı başlarında Gürcistan ile olan bağlantının kesilmesi, Trabzonlu tüccarların önemli işler yaptığı Tuna, Odesa ve Azak denizi ile serbest ticaretin engellenmesi, Trabzon-Tebriz arasında işleyen kervan hayvanlarının Kars'taki Osmanlı ordusunun iâşesinde kullanılması ve Rus ordusunun Bayezid'de bulunması ticarete düşüş ihtimalini ortaya çıkarmış fakat sonuçlar tam tersine olmuştur. 1853 yılında 1.742.693 sterlin olan ithalat bu sene 2.023.073 sterline yükselmiştir. Özellikle İran transit ticaretinde yükselme görülmüştür.⁹⁹² Bu yükselme eğilimi 1855-1856 yıllarında da devam etmiştir. İthalat 1855 yılında 2.432.160; 1856 yılında ise 2.816.304 sterline yükselmiştir. Aynı şekilde ihracat oranında da bir artış vardı. Rusların Doğu Karadeniz'deki limanları kapatması nedeniyle Kafkasya'daki Rus eyaletlerine İran üzerinden İngiliz malları ve kolonyallerin sevkiyatı ihracat hacmini de arttırmıştır.⁹⁹³ Fransız konsolosu da bu artışı savaşın yarattığı ortamdan istifade etmek isteyen pek çok tüccarın gösterdiği çabaya, Karadeniz'in doğusundaki limanlar ile yapılan ticarete ve Redutkale-Tiflis yolu yerine Tiflis'e giden malların Trabzon-Erzurum yoluna kaymasına bağlamaktadır.⁹⁹⁴ 1856 yılında ithalattaki artışta etkili olan unsurlar ise eyalet

⁹⁸⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Aupich'e, 22 Mart 1849;

⁹⁹⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1851; Aynı dosya, Clairambault'dan Lavalette'e 15 Mart 1852; Aynı dosya, Poncharra'dan Dışişleri bakanlığına, 20 Mart 1853.

⁹⁹¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Poncharra'dan Droups de Lhuys'a, 20 Eylül 1854.

⁹⁹² A&P, 1857, vol. 38, 1854 Trabzon Ticaret Raporu, , s. 65.

⁹⁹³ A&P, 1857, vol. 38, 1856 Trabzon Ticaret Raporu, s. 175.

⁹⁹⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 5, Poncharra'dan Walewski'ye, 30 Nisan 1856.

genelinde hububat hasadının kötü olması ve Tuna ve Kafkasya'dan yapılan ithalat⁹⁹⁵ ve savaş nedeniyle kesilen Gürcistan ile olan ticari ilişkilerin yeniden canlanmasıydı.⁹⁹⁶ Savaş döneminde normal zamanlarda piyasada pazar bulamayan ürünlerin sahil kesimine akmaları ve yüksek fiyata satılmaları aynı zamanda üretimi de teşvik etmiş ve savaş döneminde piyasaya ayrı bir canlılık kazandırmıştır. Fakat beklenti Trabzon ticaretinin yaşadığı bu sıra dışı sıçramanın 1857 yılında normal seyrini yakalaması yönündeydi.⁹⁹⁷ Savaş sonrasında Trabzon'un ithalat ve ihracat hacmi yükselmeye devam etti. Özellikle yeni buharlı gemi şirketlerinin kurulması Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle yaptığı yeni gümrük anlaşmaları da bu yükselişte etkili oldu.

Bu saydığımız yerel etkenlerin yanında Osmanlı ülkesinin dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecine paralel olarak küresel gelişmeler Trabzon ticaret hacmini de etkilemiştir.⁹⁹⁸ Büyük oranda Avrupa mamullerinin hâkim olduğu Trabzon ticareti bu mamulleri etkileyen herhangi bir değişimi anında hissetmekteydi. Özellikle Avrupa tekstil sektörünün hammaddelerinden biri olan ipeğe olan talep arttığı dönemlerde bu ticarete de yansımaktaydı.⁹⁹⁹ Amerikan İç Savaşı döneminde Amerika'nın güney eyaletlerinden pamuk ihracatının kesilmesi Avrupa'daki özellikle Lyon ve Manchester gibi tekstil üretim merkezlerini önemli ölçüde etkiledi. Bu hammadde eksikliği fiyatların yükselmesine neden olmuş ve pamukluların ihracını da azaltmıştır.¹⁰⁰⁰ İşte bu gelişme Osmanlı ülkesinde pamuk tarımının yapılmasını teşvik etmiş ve içinde Trabzon'un da olduğu pek çok eyalette denemeler yapılmıştır.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁵ PRO, FO. Turkey Trebizond, 195/528, Konsolos Stevens'in 1856 Yılı Trabzon Ticaret Raporu, 21 Mart 1857.

⁹⁹⁶ A&P, 1857, vol. 38, 1856, Trabzon Ticaret Raporu, s. 175; Bu sene Trabzon'un Gürcistan ile yapmış olduğu ticarete bakıldığında Trabzon Gürcistan için 5.478.400 franklık bir ihracat ve 2.577.200 franklık bir ithalat yaptığı görülmektedir. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Pocharra'dan Walewski'ye, 9 Haziran 1857.

⁹⁹⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Benedetti'den Walewski'ye, 1 Mayıs 1858.

⁹⁹⁸ 19. yüzyılda sanayileşmiş ülkelerin üretim düzeylerinde ve dünya ticaretinde uzun dönemli dalgalanmalar görülmektedir. Bu dalgalanmalar paralel olarak Osmanlı dış ticaretinde de iniş ve çıkışlar olmuştur. Pamuk, **Osmanlı Dış Ticareti**, s. 17.

⁹⁹⁹ PRO, FO. Turkey, Trebizond, 78/1607, Konsolos Stevens'in 1860 Yılı Trabzon Ticaret Raporu, 11 Nisan 1861.

¹⁰⁰⁰ 1861 yılında Trabzon ticaretinde gerilemenin olmasının tek nedeni Avrupa'yı vuran bu kriz değildi. İstanbul'daki finansal krizin devam etmesi, İran'da yeniden ortaya çıkan ve ülkeyi sürekli olarak perişan eden açlık ve kolera gibi afetlerin geri gelmesi de bu düşüşte rol oynamıştır. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Prus'dan Thouvenel'ye, 5 Haziran 1862.

¹⁰⁰¹ **Annales du Commerce Exterieur**, no. 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862, s. 7; Pamuk, **Bağımlılık ve Büyüme**, s. 44; Issawi, **The Economic History of Turkey**, s. 236.

1862-1865 yılları arasında Trabzon ticaretinin nasıl bir seyir takip ettiğini tam olarak tespit edememekteyiz. Bu döneme ilişkin hem İngiliz hem de Fransız kaynaklarında verilere rastlamamız bize özellikle 1863 yılının sonlarından itibaren başlayan ve 1864 yılının sonlarına kadar devam eden Kafkas göçlerinin şehir ticaretini etkilemiş olduğunu düşündürmektedir.¹⁰⁰²

İran transit ticaretini saf dışı ettiğimizde Trabzon ticaretinde görülen eğilimin imparatorluğun Avrupa ile olan ticaretine paralel bir gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı dış ticaretinin 1840-1870 yılları arasında göstermiş olduğu büyüme Trabzon'da da gözlemlendi; fakat Trabzon'un ticaret hacminin düşüşe geçmesi büyük oranda İran transit ticaretinin kısmen yön değiştirmesinden dolayı 1860'lı yılların ortalarında hissedilmeye başlandı. İmparatorluk genelinde ise 1873-1878 yılları arasında toplumsal, siyasi ve iktisadi buhranlar görüldü. İlk 1873 yılında dünya borsalarında ortaya çıkan kriz Avrupa'dan sermaye ihracını durdurmuştur. Osmanlıların yaşadığı mali buhran ve hükümetin iflasa gidişi, 1873-1874 yılında yüzyılın en büyük kıtlığı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonuçları bu refah dönemini sona erdirdi.¹⁰⁰³ Bu haliyle temelde İran transit ticaretine dayanan ve ihracata yönelik çok fazla tarım ürününe sahip olmayan Trabzon'un ticaret hacmi bu ülkeye yönelik transit ticaretin seyrine göre bir gelişim göstermiştir. Çünkü İran ticareti bazı yıllardaki istisnalar dışında yüzyılın büyük bir bölümünde Trabzon'un toplam ticaretinde Anadolu ticaretinden fazla olmuştur.¹⁰⁰⁴ İthalat ve ihracat dengesi bakımından bakıldığında ise ithalatın her zaman ihracattan fazla olduğu görülmektedir.

¹⁰⁰² Bu konuda bkz. *L'Émigration Circassienne*, s. 10; Saydam, a.g.e., s. 136-137; Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçünde Trabzon", **146. Yılında 1864 Kafkas Göçü**, 6-7 Aralık 2010 İstanbul, Baskıda.

¹⁰⁰³ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, c. II, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, s. 946; Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005, s. 282-287.

¹⁰⁰⁴ Kütükoğlu, **Trabzon Ticareti**, s. 101.

Tablo14: 1833-1876 Yılları Arasında Trabzon İthalat ve İhracatı¹⁰⁰⁵

Yıllar	İthalat (Frank)	İhracat (Frank)	Yıllar	İthalat (Frank)	İhracat (Frank)
1833	15.464.598	14.079.122	1854	52.407.775	43.180.375
1834	15.871.412	14.857.412	1855	77.331.250	56.744.438
1835	38.660.200	35.002.300	1856	77.180.449	67.098.338
1836	44.529.700	42.937.700	1857	66.880.594	58.283.368
1837	38.434.400	35.133.200	1858	105.282.700	101.732.558
1838	38.160.000	35.498.900	1859	93.234.000	97.451.308
1839	35.128.008	32.813.600	1860	97.309.500	99.110.400
1840	48.481.200	43.824.300	1861	84.176.400	76.209.400
1841	53.565.000	49.716.000	1862	91.919.100	91.354.900
1842	37.931.005	35.112.180	1863-1865		
1843	43.250.855	36.812.109	1866	43.788.784	27.430.269
1844	45.402.800	41.195.570	1867	44.128.946	96.533.975
1845	46.208.037	42.514.790	1868	59.324.536	96.964.244
1846	45.973.745	45.973.745	1869	74.520.126	103.232.258
1847	40.024.289	37.401.006	1870	41.410.556	49.405.339
1848	49.330.327	42.138.535	1871		
1849	63.444.134	58.913.044	1872	42.299.690	53.132.860
1850	71.045.995	66.5112.599	1873	57.680.700	54.467.650
1851	70.911.317	59.782.000	1874	62.409.000	52.616.740
1852	62.697.640	53.313.935	1875	40.404.000	42.333.750
1853	55.432.792	44.964.062	1876	39.194.090	16.836.879

Kaynak: AMAEF, Paris ve Nantes, İlgili Yıllara Ait Ticaret Raporları

3.1.6. İthal ve İhraç Malları

Trabzon ithalat ve ihracatına etki eden dâhili ve harici unsurları bu şekilde sıraladıktan sonra Trabzon'un ticaretini şekillendiren belli başlı malları incelemek mümkündür. Bu konuda da en iyi kaynak yine konsolosluk raporlarıdır. Bu raporların dikkat çeken özelliklerinden biri de toplam ithalat ve ihracat rakamlarını vermelerinin yanında ilgili yıllarda hangi üründe azalma ve artışın olduğunu ayrıntıları ile belirtmeleridir.¹⁰⁰⁶ Diğer bir ifade ile konsolosların hazırladığı tablolarda azalma ve artışın olduğu kalemler özellikle belirtilmiştir. Elbette burada bahsi geçen kalemler konsolosların daha çok kendi ticaretleri açısından önem arz eden ürünlerdir. Bu bakımdan Fransız ve İngiliz konsolosların hazırladıkları raporlarda bu şekilde bir farklılık görülmektedir. Bunun yanında Trabzon gibi transit ticaretin ağır bastığı yerlerde transit malları ile dâhilde

¹⁰⁰⁵ Tabloda bazı yıllara ait ithalat ve ihracat rakamları belirtilmediğinden bu rakamlar (1857, 1858, 1872 ve 1874) bir sonraki senenin raporunda gösterilen artış veya azalma miktarlarından hesaplanmıştır.

¹⁰⁰⁶ Konsolosluk raporlarının Osmanlı dış ticareti ve sahil şeridindeki şehirlerin iktisadi yapıları için haiz oldukları önem hakkında bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolosluk Raporlarının Ehemiyyet ve Kıymeti", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 11-12 (1983), s. 151-166.

kullanılacak mallar ayrı ayrı gösterilmektedir.¹⁰⁰⁷ Bu kaynaklardan Trabzon'un ticari potansiyelini öğrendiğimiz gibi temelde tarım ürünlerine dayalı bir ihracatı olan Trabzon'un sahip olduğu bu tarımsal potansiyelin nasıl bir gelişim gösterdiğini de anlamak mümkündür. Buradan hareketle Trabzon'un belli başlı ithalat ve ihracat kalemlerini İran transit ticaretine yönelik olanları da belirterek incelemeye çalışalım.

3.1.6.1. Yerli İhraç Malları

Fındık: Trabzon'un en önemli ihraç ürünlerinden birisi fındıktı. Bölgede yetişen fındığın en önemli pazarı Rusya'ydı. Bunun yanında İstanbul'a da önemli oranda fındık gönderilmekteydi. Fındık ve diğer ürünler Trabzonlu tüccarların İstanbul ile yaptıkları ticaretin karşılığı olarak sunulmaktadır.¹⁰⁰⁸ Fakat zaman zaman İngiltere'ye de Trabzon'da doğrudan fındık sevkiyatı yapılmaktadır. 1835 yılında İspanya İngiltere için yeterli miktar fındık sağlayamadığından Trabzon'dan fındık gönderilmiştir.¹⁰⁰⁹ Trabzon'dan gerek Rusya gerekse de diğer yerlere doğru olan ihracatı etkileyen en önemli etken ise rekolte idi. Bazı seneler iklim koşullarının ilkbaharda soğuk geçmesi fındık mahsulünün tahrip olmasına neden olmaktaydı. Bu durum fındık fiyatlarının yüksek olmasına neden oluyor, tüccarlar önemli kârlar elde ediyorlardı.¹⁰¹⁰ Buna karşın bu dönemlerde Trabzon'un ihracatının değeri de azalmaktaydı. Rekoltenin çok olduğu dönemlerde bazen fındığın kalitesi düşmekte; fakat yeni pazarlar bulabilmekteydi.¹⁰¹¹ Örnek olması bakımından 1840 yılında 121.900 franklık bir fındık ihraç edilirken 1866 yılında bu rakamın 235.590 franka çıkması fındık ihracatının Trabzon'un önemli bir ihraç kalemi olarak artarak devam ettiğini göstermektedir.

Fasulye: Fasulye de en önemli ihraç kalemleri arasındaydı. Özellikle Akçaabat'tan elde edilen fasulye en iyi kalitedeydi.¹⁰¹² Fasulyenin en önemli pazarı ise İstanbul'du. Fakat zaman zaman bu pazarda yer almadığı zamanlar da olmuştur. 1847 Ekim ayında patlak veren kolera salgınından dolayı ordu iaşesi için fasulyenin tedarik edilememesi

¹⁰⁰⁷ Kütükoğlu, **Konsolos Raporları**, s. 154.

¹⁰⁰⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Bourgeney'ye, 10 Şubat 1842.

¹⁰⁰⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1836.

¹⁰¹⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan Butenval'a, 11 Şubat 1845; Aynı Dosya, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846. A&P, 1857, vol. 38, 1856, Trabzon Ticaret Raporu, s. 175.

¹⁰¹¹ Rekoltenin yüksek olduğu 1858 yılında fındığın büyük bir kısmı Rusya'ya gönderildi. Bunun yanında İngiltere, İstanbul ve İzmir'e de fındık gönderilmiş; İzmir'den de Amerika'ya kadar sevk edilmiştir. Rekoltenin yüksek olması fiyatları düşürmüştür. A&P, 1861, vol. 30, 1859 Trabzon Ticaret Raporu, s. 175.

¹⁰¹² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868.

önemli bir miktar malın Trabzon'da kalmasına neden olmuştur.¹⁰¹³ Fakat 1848 yılında piyasa koşullarının düzelmesi ve yüksek bir rekolte ile İstanbul'a 1847 yılının piyasada kalan ürünü ile birlikte 495.755 franklık fasulye gönderilmiştir.¹⁰¹⁴ Yüzyılın ikinci yarısında fasulye Avrupa ülkelerine de gönderilmeye başlanmıştır.¹⁰¹⁵ Burada en önemli pazar ise Fransa'dır. Fasulye Trabzon'daki Fransız ticareti için önemli bir kalemdi.¹⁰¹⁶

Tütün: En önemli ihraç kalemlerinden biri olan tütünün de fındık gibi en büyük pazarı Rusya'ydı. Daha yüzyılın başlarında bile tütün fındık ve şarapla birlikte Rusya'ya ihraç edilen mallar arasında gösterilmekteydi.¹⁰¹⁷ Yüzyılın ilk yarısında tütün önemli bir ihraç kalemi olmasına rağmen ticaretinin ne derece önemli olduğunu rakamsal olarak ortaya koymak, tütün ticaretinin Trabzon ve diğer sahil şehirleri arasında küçük gemiler ile yapılmasından dolayı güçtür. Bu nedenle Fransız konsolosların hazırladığı ihracat tablolarında 1844 yılına kadar tütün belirtilmemektedir. Adı geçen seneden sonra tütünün ihracat oranını tespit etmek mümkün olmaktadır. 1844'te 50.250 franklık bir tütün Gözleve ve Kefe'ye gönderilirken bir sonraki sene bu rakam 165.000 franka çıkmıştır.¹⁰¹⁸ Bu artış eğiliminin ilerleyen senelerde de devam ettiği görülmektedir. Bundan dolayı Fransız Tütün İdaresi Samsun gibi yerlerden tütün tedarik etmeye çalışmaktaydı.¹⁰¹⁹ Trabzon'da en önemli tütün üretim mahalli Akçaabat'tı ve burada üretilen güzel ve sarı bir renkli tütün düşük kalitesinin neden olduğu düşük fiyatı sayesinde Rusya ve Gürcistan'da pazar bulma imkânı yakalamıştır.¹⁰²⁰

En önemli pazarı Gürcistan ve İstanbul olan tütünün zaman zaman Rusya ve İngiltere'ye de ihraç edildiğini görmekteyiz. Zira yüzyılın ortalarında 80 bin franklık ihracat oranı 1868 yılında 7.592.000 frank gibi yüksek bir değere ulaşmıştır. Bir ara yüksek bir gümrük vergisine tabi tutulan tütünün ihracat oranı azalmıştır. 1866 yılında 2.410.000 franklık bir tütün ihraç edilirken gümrük oranının düşürülmesi bu rakamı 1868 yılında 7.592.000 franka yükseltmiştir.¹⁰²¹ Yüzyılın son çeyreğinde ise Osmanlı borçları

¹⁰¹³ Bunu rakamlardan da anlamak mümkündür. 1846 yılında 131,474 franklık fasulye İstanbul'a gönderilirken bu rakam 1847 yılında 83,708 franklık bir düşüşle 47,766 frank olmuştur. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Fransız Maslahatgüzarına, 25 Mayıs 1848.

¹⁰¹⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Aupich'e, 22 Mart 1849.

¹⁰¹⁵ Turgay, **Trabzon**, s. 58.

¹⁰¹⁶ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c.8, Derche'den Moustier'ye 28 Ağustos 1868.

¹⁰¹⁷ Bijişkyan, a.g.e., s. 112-113; Fontanier, **Voyage en Orient 1821-1829**, s. 23.

¹⁰¹⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan Butenval'a, 11 Şubat 1846.

¹⁰¹⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Guizot'ya, 21 Ekim 1846.

¹⁰²⁰ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 561-568.

¹⁰²¹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 9, Derche'den Auvergne'e, 31 Ağustos 1869.

kapsamında Reji İdaresi'nin kurulması tütüne olan ilginin daha da artmasına ve tütünün en önemli ekonomik değerler arasına girmesine neden olmuştur.

Balmumu: Balmumu da Trabzon'un hem ihraç ettiği hem de şehirde kullanılan önemli bir ihraç kalemiydi. Balmumunun en önemli pazarı da Trabzon'un ticaretinde en büyük payı olan yer olan İstanbul'du.¹⁰²² Hatta şehre gelen balmumu burada Mumhane'de işlenerek satışa sunulmaktaydı.¹⁰²³ Trabzon ve civarından balmumu temin edildiği gibi Kafkaslardan da balmumu gelmekteydi. En iyi balmumu Hemşin'den elde edilmektedir.¹⁰²⁴ Balmumu doğrudan Avrupa'ya da ihraç edilmekteydi. Fakat 1837-1850 arasında Trabzon'dan ihraç edilen balmumunun tamamı İstanbul yönüne olmuştur. İki kalite balmumu vardı, bunlardan en iyisi Lazistan bölgesinden elde edildi. Bundan daha az kalitede olan balmumu ise Kafkasya'dan gelmekteydi.¹⁰²⁵

1837-1850 yılları arasındaki ihracat değerlerine baktığımızda 1837'de 49.200 franklık bir balmumuna karşılık 1850'de 285.000 franklık bir mal gönderilmiştir.¹⁰²⁶ Aynı artışın yüzyılın ikinci yarısında da olduğu belli değildir. Fakat balmumuna olan talep devam etmektedir. 1857 yılı raporuna göre Trieste balmumunun en önemli alıcısı haline gelmiştir.¹⁰²⁷ 1868 yılında sadece 17.500 franklık bir balmumun ihraç edilmesi ve İngiliz konsolosluk raporlarında da bu malın ayrıca belirtilmemesi malın ekonomik değerinin azaldığı ihtimalini göstermektedir.

Kereste: Kereste'de Trabzon'un en önemli doğal kaynaklarından ve ihraç mallarından biriydi. Yörenin geniş ormanları barındırdıkları değişik ağaç çeşidi ile önemli bir ekonomik değer arz etmekteydi. Fakat özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında ormanların işletilmesinde en önemli engel ulaşım imkânlarının kısıtlı olmasıydı.¹⁰²⁸ Kereste ticareti sadece Trabzon'dan değil civar bölgelerden de yapılmaktaydı. Sürmene, Batum ve Rize gibi yerlerden ihracat yapıldığında Trabzon'un kereste ihracı düşmekteydi.¹⁰²⁹ Kereste ihracatı de büyük oranda İstanbul'a doğru yapılmaktadır. Bunun yanında bu kalem altında

¹⁰²² Fontanier, **Voyage en Orient, 1821-1829**, s. 23.

¹⁰²³ Tekidağ, a.g.m., s. 469.

¹⁰²⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1834.

¹⁰²⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Schefer'den de Lhuys'a, 29 Aralık 1863.

¹⁰²⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Elçiliğe, 5 Nisan 1851.

¹⁰²⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Benedetti'den Walewski'ye, 1 Mayıs 1858.

¹⁰²⁸ Bernard Camille Collas, **1864'te Türkiye**, çev. Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınevi, İstanbul 2005, s. 217.

¹⁰²⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e. 31 Ocak 1839; Aynı seri, c. 5, Clairambault'dan Bougueney'ye, 23 Şubat 1844.

olan şimşir kerestesi İngiltere ve Fransa'ya gönderilmektedir.¹⁰³⁰ Kırım Savaşı döneminde Rusların koyduğu engellerden dolayı Kafkaslardan kereste sevkiyatı yapılamamış ve kereste tüccarların elinde kalmıştır. Fakat savaş sonrasında çok yüksek miktarlara ulaşan ihracat malın değerini düşürmüş ve tüccarların zararına neden olmuştur.¹⁰³¹ Kafkasya'dan gelen kalın kereste İngiltere'de pamuk üretiminde kullanılan mekik inşası için çok talep görmekteydi. Lüks mobilya imalatında kullanılan koyu ceviz kerestesi ihracatı yüksek nakliye masraflarına rağmen artma eğilimi göstermekteydi.¹⁰³² Yüzyılın ikinci yarısında Trabzon civarındaki ormanlardan yapılan kesimler denetim altına alınmaya ve bu şekilde bazı ağaçların koruma altına alındığı da görülmektedir.¹⁰³³

Bakır: Bakır hem bir ihraç ürünü hem de şehirdeki bakır endüstri üretimi için gerekli olan mallardan biriydi. Bu yüzden Gümüşhane ve Giresun taraflarında bulunan bakır madenlerinin ihraç yeri Trabzon'du. Devletin bakır üzerinde ciddi bir denetimi söz konusuydu. Önceleri Trabzon valilerin uhdelerine verilen bakır madenleri yüzyılın ilk dönemlerindeki siyasi karışıklıklar nedeniyle bir gerileme dönemine girmişti. İdari yapıda da gördüğümüz gibi devlet Tanzimat sürecinde özellikle bu madenlerin işletilmesi konusunda oldukça hassas davranmaktaydı. Trabzon valileri zaman zaman bakır madenlerine gitmekte ve üretimi bizzat yerinde denetlemekteydiler.¹⁰³⁴

Devletin bakır üzerindeki tekeli nedeniyle bu malın ihracı kesinlikle yasaktı.¹⁰³⁵ Devlet adına çıkarılan bakır İstanbul'a gönderiliyordu. Trabzon'a bakır madenlerinden gelen işlenmemiş bakır burada bulunan dökümhanede arıtılmakta ve bu şekilde gönderilmektedir.¹⁰³⁶ Takip edebildiğimiz kadarıyla 1847 yılına kadar Trabzon'dan olan bakır ihracatının hepsi İstanbul yönüne doğru olmuştur. 1847 yılında Trabzon'daki bir ticarethane Halil Paşa'nın uhdesindeki bakır satın alarak Londra ve Southampton'a göndermiştir.¹⁰³⁷ Takip eden senelerde Avrupa'dan bakır talebi olduğu görülmektedir. İngiltere'nin yanında Marsilya'ya da Fransız ve Yunan gemileri ile bakır

¹⁰³⁰ Turgay, **Trabzon**, s. 58.

¹⁰³¹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Walewski'ye, 9 Haziran 1857.

¹⁰³² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Prus'dan Thouvenel'ye, 5 Haziran 1862.

¹⁰³³ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹⁰³⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan Butenval'a, 11 Şubat 1845.

¹⁰³⁵ William J. Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, vol. I-II, New York 1984, s. 242.

¹⁰³⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan Butenval'a, 11 Şubat 1845.

¹⁰³⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Fransız Maslahatgüzarına, 25 Mayıs 1848.

gönderilmektedir.¹⁰³⁸ Hatta Trabzon'dan doğrudan Fransa'ya gönderilen yegâne mal bakırdır.¹⁰³⁹ Bununla birlikte bakırın küçük kısımlar halinde ve donanmaya ait gemileri ile sevk edilmesi miktarın tam olarak bilinmesini engellemektedir.¹⁰⁴⁰ Zaman zaman Trabzon'dan yapılan bakır ihracatının düşük olması bakırın çıkarıldığı yerden sevk edilmesinden kaynaklanmaktaydı. 1860'lı yıllardan itibaren ise Trabzon piyasasında Avrupa malı bakırın da kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı ithal kalemleri arasında bakır da yer almaya başlamıştır. İhracat rakamlarına göre en yüksek ihracat değeri 1850 yılında 1.321.000 frank ile gerçekleşmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında bakır ihracatının daha az olduğu görülmektedir. 1868 yılında 133.000 franklık bakırın 100,000 franklık kısmı Fransa'ya, 33.000 franklık kısmı ise İstanbul'a gönderilmiştir. Bu azalmada Avrupa'dan yapılan bakır ithalinin etkisi vardır. Bu dengeyi göstermesi bakımından 1873 yılında Trabzon'un ithal ettiği bakır, demir ve çeliğin toplam değeri 31.436 pound iken bir sene sonra ihraç edilen bakır sadece 2.154 sterlidir.¹⁰⁴¹ Bunun gibi 1870'li yıllara ait İngiliz raporlarının çoğunun ihracat kısımlarında bakırın olmaması bakırın Trabzon ihracatı içindeki payının azaldığını ve İngiltere'ye gönderilen bakır miktarının 1.500 sterlinden 700 sterline kadar azaldığını göstermektedir.¹⁰⁴²

Yün: Temelde Trabzon'un üretim kalemlerinden biri olmasa da özellikle Doğu Anadolu ve Trabzon'un yakın civarından gelen yün Trabzon'dan ihraç edilmekteydi. Buralardan elde edilen yün iki kalitedeydi. İlk kez 1833 yılında Trabzon'daki İngiliz ticarethanesi deneme amacı ile Londra'ya yün göndermiştir. Bu denemelerden olumlu sonuç alınmış ve taleplerin arkası gelmişti.¹⁰⁴³ Trabzon'a yün sağlayan bölgelerden biri de Sivas'tı. Bu yüksek kaliteli yün Trabzon'da temizlenmekte ve İstanbul, Halep ve bir miktar da İzmir'e gönderilmektedir.¹⁰⁴⁴ 1837-1846 yılları arasındaki yün ihracatının parasal değerini görmek mümkündür. En yüksek olduğu 1846'da 131.474 franklık bir yün ihracatı vardır. Fakat bu tarihten sonra yün ihracı hakkında bilgi yoktur. Fakat Kırım Savaşı sırasında yüne oldukça yüksek bir talep olmuştur. Bundan dolayı bütün yün stoğu erimiş fakat daha sonra yaşanan mali krizle birlikte yün fiyatlarında düşmeler görülmüştür. 1860'lı yıllarda ise yün ihracı artmaya devam etmiştir. 1861 yılında 395.200 franklık yüne karşılık 1862'de ihracat

¹⁰³⁸ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Aupick'e, 26 Şubat 1850.

¹⁰³⁹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 5. Poncharra'dan Walewski'ye, 30 Mayıs 1855.

¹⁰⁴⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Aupich'e, 22 Mart 1849.

¹⁰⁴¹ PRO, FO. 524/16, Biliotti'nin 1874 Trabzon Ticaret Raporu.

¹⁰⁴² A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1081-1085.

¹⁰⁴³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c.3, Notes sur le commerce de Trébizonde, 15 Temmuz 1835.

¹⁰⁴⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1834.

828.500 franka çıkmıştır. Fransız ticarethanesi özellikle Rus vilayetlerinden gelen yünün alımını yapmakta ve bunu Fransa'ya göndermekteydi.¹⁰⁴⁵ Trabzon'da yerli halkın da kullanımına hizmet eden yünün en önemli pazarları İstanbul'dan sonra Fransa'ydı. 1868 yılında toplam 362.800 franklık yünün 182.600 franklık bir kısmı Fransa'ya gönderilmiştir.¹⁰⁴⁶

Deri: Deri de temelde Trabzon ve civarına bağlı olmayan fakat Trabzon'un ihraç ettiği önemli ürünlerden biriydi. İhraç edilmesinin yanında şehirde bulunan deri imalathanelerinin de ihtiyacını karşılayan deri Doğu Anadolu ve Kafkaslardan gelmekteydi. İhracatı yapılan derinin önemli bir kısmı ise keçi derisiydi. Her ne kadar yüzyılın ilk yarısında deri ihracatının rakamsal değerini bilmesek de 1846 yılından itibaren Fransız konsolosların hazırladığı tablolarda deri de yer almaya başlamıştır. Bu sene 80.420 franklık bir deri Anapa ve İstanbul tarafına gönderilmiştir. 1847 yılında da 87.800 frank olan ihracat zaman zaman düşüş eğilimi göstermiş fakat yeniden yükselmeye başlamıştır. Diğer kalemlerde olduğu gibi uluslararası piyasalardaki değişiklik deriyi de etkilemiştir. 1857 yılında deri ihracatında görülen artışın nedeni Amerika'dan Avrupa'ya gelen deri ihracatının düşmesiydi.¹⁰⁴⁷ Yüzyılın ikinci yarısında ihracat rakamları daha da artmıştır. 1868 yılında ihracat 372.760 frank olmuştur. Bu derinin 362.600 frankı keçi derisi; 10.160 frankı ise sığır derisi olmuştur.¹⁰⁴⁸ Bu yükseliş eğilimi 1869-1873 yılları arasında da devam etmiştir. İngiliz raporlarına göre 1869 yılında 17.394 sterlin değerindeki deri ihracatı 1873'te iki kattan daha fazla artarak 39,732 sterline çıkmıştır.¹⁰⁴⁹ Fakat 1875 yılındaki mali kriz tüm ticareti de etkilediği için deri ihracatında da keskin bir düşüş görülmüştür. 1875 yılında ihracat değeri sadece 7.328 sterlindir.¹⁰⁵⁰ Deri ihracatı 1878 yılında yine bir yükselme eğilimi göstermeye başlamıştır. Pazar açısından bakıldığında ise derinin en önemli pazarı ise Fransa'ydı.¹⁰⁵¹ Bunun yanında Avrupa'dan işlenmiş deri de Trabzon piyasasında görülemeye başlanmıştır. Fransa'dan gelen derinin fiyatı yükseldiğinden dolayı Avusturya'dan deri alınmaya başlanmıştır.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁵ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹⁰⁴⁶ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 9, Derche'den Auvergne'e, 31 Ağustos 1869.

¹⁰⁴⁷ 1857 yılında deri ihracatı 1.389 koli iken 557 kolilik bir artış ile 1.946 koliye yükselmiştir. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Benedetti'den Walewski'ye, 1 Mayıs 1858.

¹⁰⁴⁸ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 9, Derche'den Auvergne'e, 31 Ağustos 1869.

¹⁰⁴⁹ A&P, 1873, vol. 64, 1872 Trabzon Ticaret Raporu, s. 746-747.

¹⁰⁵⁰ A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1081-1085.

¹⁰⁵¹ Collas, a.g.e., s. 218.

¹⁰⁵² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c.8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868.

Hububat: Trabzon ve civarı arazi yapısıyla tarıma çok fazla uygun bir bölge olmasa da halkın tüketimine yönelik bir tarımsal faaliyet bulunmaktaydı. Bunlardan en kayda değer olanlardan biri de mısır tarımıydı. Mısır yöre halkının en önemli besin kaynağıydı.¹⁰⁵³ Bu yüzden Trabzon'un üretimi halkın tüketimini karşılamadığı zamanlarda mısır ithal edilmekte; üretim fazlalığı olduğu zamanlarda da ihraç edilmektedir. Sadece Trabzon ve civarını düşündüğümüzde mısır rekoltesinin iyi olduğu zamanlarda bile tüketimin karşılanmadığı; vilayet sınırları içinde kalan Ordu ve Samsun'dan bu taraflara mısır nakledildiği görülmekteydi.¹⁰⁵⁴ Ordu civarından elde edilen mısır çok iyi kalitededir ve İstanbul ve Avrupa'ya sevk ediliyordu. Böyle durumlarda da Trabzon Tuna taraflarından mısır alıyordu. Rekoltenin düşük olduğu bu zamanlarda bile Trabzon'daki tüccarlar ihracata yönelmekteydiler. 1846 yılında Trabzon'daki ticarethanelerden biri Avrupa'ya Trabzon'da yetişen mısırın ihracatını yapmak istemiş; fakat Trabzon Valisi Halil Paşa mısırın Trabzon'un ihtiyaçlarını gidermekten uzak olduğunu belirterek buna karşı çıkmıştı.¹⁰⁵⁵

Diğer tarım ürünlerinde olduğu gibi mısır da iklim koşullarına bağlı idi zaman zaman etkili olan kuraklık rekoltenin düşük olmasına neden olmaktaydı.¹⁰⁵⁶ Fakat iklim koşullarının iyi gittiği dönemlerde üretim fazlası olmakta ve ihraç edilmekteydi. Rekoltenin iyi olduğu 1847 yılında 600 ton mısırın üçte ikisinin İngiliz gemileri ile İngiltere'ye gönderildiği kaydedilmektedir.¹⁰⁵⁷ Daha sonraları da İngiltere Trabzon'dan mısır ithal etmeye devam etmektedir. Hatta Fransız konsolosuna göre Avrupalı tüccarların rekoltenin düşük olduğu mısırın ticaretini yapmaları temelde dışa bağımlı olunan bir kalemde halkı iase tehlikesi ile karşı karşıya bırakmaktaydı. Bundan dolayı Trabzon ürettiği kadar mısırın Karadeniz'in kuzey kıyılarından tedarik etmektedir. Yine konsolosun yorumuna göre bu dışa bağımlılık tarıma gerektiği gibi önem verilmemesi ve gerekli

¹⁰⁵³ Walpole, a.g.e., s. 240.

¹⁰⁵⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Ticaret Departmanına, 14 Temmuz 1846.

¹⁰⁵⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

¹⁰⁵⁶ 1835 yılı yazında etkili olan sıra dışı havalar mısırın tahrip olmasına neden olmuştur. Bu da başlıca mısır ticareti ile meşgul olan ve İstanbul ve Rusya'ya ihracat yapan tüccarların zarar etmesine neden olmuştur. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1836. Aynı durum 1844 yılında meydana gelmiştir. Yaz mevsiminde Trabzon eyaletinde yaşanan kuraklığın ortaya çıkardığı mısır ihtiyacı Rusya'dan yapılan ithalat ile giderilmiştir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Clairambault'tan de Butenval'e, 11 Şubat 1845.

¹⁰⁵⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Fransız Maslahatgüzarına, 25 Mayıs 1848.

ulaşım imkânlarının olmamasından kaynaklanıyordu. Zira bu etkenler denizyolu ile gelen yabancı mısırın daha ucuza satılmasına neden olmaktadır.¹⁰⁵⁸

Trabzon'un hububat ithal ettiği yerlerden biri de Kafkas sahilleri idi. Hatta Trabzon'un doğu tarafı mısır ihtiyacını zaman zaman Gürcistan ve Kafkas kıyılarından karşılamaktadır. Kırım Savaşı sırasında 1854 yılının iyi hasadı ile birlikte iāşeye olan aşırı talep barış zamanında kilesi 1,8 sterline satılan mısırın fiyatını üç misline çıkarmıştır.¹⁰⁵⁹ Bunun gibi mısır hakkında ayrıntılı bilgiler verilmesine rağmen Fransız kaynaklarında ithal-ihraç kalemleri arasında gösterilmemektedir. Bu kısmen bu ürünün rekoltesindeki değişkenlikten kaynaklanmış olmalıdır. Fakat yüzyılın ikinci yarısında genel olarak Osmanlı tarım ürünlerinin ihracata yönelmesine paralel olarak mısırın da Trabzon'un ihraç malları arasına girdiği görülmektedir. Özellikle mısırın en önemli müşterisi olması bakımından İngiliz konsolosların raporlarında mısır ihracatını daha belirgin bir şekilde görmek mümkündür. Buna göre 1869 yılında 583 sterlinlik bir mısıra karşı 1873 yılında 5.704 sterlinlik bir ihracat olmuştur.¹⁰⁶⁰ Bu miktar 1874'te 21.510; 1875'te 3.309 ve 1878'de 25.575 sterlin olmuştur. Mali kriz ve Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkilediği bu rakamların artış eğilimini bir süre daha devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Buna paralel olarak da rekoltenin durumuna göre mısır ithalatı da devam etmiştir.

Mısırın yanında değinmemiz gereken diğer bir ürün de buğdaydır. Buğday ticareti de rekoltenin durumuna göre değişmekteydi. Temelde Trabzon hububat konusunda dışa bağımlı bir durumdaydı. Bu bakımdan Karadeniz'in kuzey limanları ile olan bağlantıları özellikle hububat ihtiyacının karşılanmasında oldukça önemliydi. Bunun yanında Osmanlı tarım ürünlerinin Avrupa'ya ihracatının önünde herhangi bir engel kalmamasından sonra buğdayın da ihraç kalemleri arasına girdiği görülmektedir. İthalat açısından bakıldığında buğday ithalatının arttığı dönemler ise rekoltenin kötü olduğu dönemlerdi. 1840 yılında rekoltenin kötü olması ithalat oranlarının yüksek olmasına neden olmuştur.¹⁰⁶¹ 1845 yılındaki iyi rekolte 1843 ve 1844 yılından daha az hububat ithalatı yapılmasına neden

¹⁰⁵⁸ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, 1857 Yılı Tahıl Rekoltesi Hakkında Yazı, 28 Aralık 1857; Yüzyılın sonlarında mısır tarımı hakkında bazı ıslah ve geliştirme faaliyetleri olduğu görülmektedir. Bu konuda bkz. Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Mısır Tarımı ve Islah Çalışmaları", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005**, II, Trabzon: KTÜ Yayınları, 2007, s. 769-783.

¹⁰⁵⁹ A&P, 1857, vol. 38, 1854 Trabzon Ticaret Raporu, s. 65.

¹⁰⁶⁰ A&P, 1873, c. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1632-1633.

¹⁰⁶¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e, 20 Şubat 1841.

olmuştur.¹⁰⁶² Bu artış eğilimi 1846 yılında da devam etmiş ve hatta Avrupa'ya buğday sevkiyatı yapılmıştır. Buğday üretiminin tüketimi karşılamadığı Trabzon'da ithalat oranının rekorla belirlenmektedir. Bunun yanında Kırım Savaşı sırasında Karadeniz'deki bağlantıların kesilmesi Anadolu'nun buğdayına olan talebi arttırmış ve bu da iç kesimlerde bir kıtlığın yaşanmasına ve fiyatların da artmasına neden olmuştur.¹⁰⁶³ Bu kıtlık öylesine yüksek oranlarda hububat ithalatına neden olmuştur ki 1856 yılında ithal edilen hububat miktarı bir önceki seneye göre 3.335.776 franklık bir artış göstermiştir.¹⁰⁶⁴

Mısırdaki olduğu gibi hububat ihracatında da en önemli sorun bu ürünün iç kısımlardan sahil kesimine nakledilmesi için gerekli ulaşım olanaklarının olmamasıdır. Yüksek nakliye masrafı aynı zamanda malın maliyetini de etkilemekte ve ihracatına yönelik bir engel ortaya çıkarmaktadır. Zira yine Fransız konsolosunun 1857 tahıl rekoru hakkında hazırladığı rapora göre bölge üretimin büyük bir kısmı iç bölgelerden elde edilmekteydi. Buna göre Karahisar 350,000; Gümüşhane 200,000 kile buğday üretirken Trabzon 157,000 kile buğday üretmekteydi.¹⁰⁶⁵

Hububat ihracatını yüzyılın ikinci yarısında daha iyi takip edebilmekteyiz. 1867 yılında buğday ihracatı sadece 45.150 frank ile İstanbul'a doğru olurken 1868 yılında 600.433 franklık bir buğday Fransa'ya ihraç edilmiştir.¹⁰⁶⁶ 1869-1873 yılları arası ihracat malların baktığımızda ise 1869 yılında 3.806 poundluk bir mala karşılık 1874 yılında bu rakam 86.600 sterline çıkmıştır. 1875 yılında düşmeye başlayan bu miktar 1878 yılında 13.101 pound olmuştur.¹⁰⁶⁷ Bundan sonraki tablolarda ise 1881 yılına kadar hububat ihracatından bahsedilmemektedir.

Tekstil Ürünleri: İhracat kalemleri arasında saymamız gereken ürünlerden sonuncusu da yerli tekstil ürünleridir. Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasından önce burada cereyan eden ekonomik ilişkilerde Trabzon kuzey Karadeniz limanlarından aldığı hububat ve diğer ürünlere karşılık buraya Osmanlı ülkesinin değişik yerlerinde üretilen tekstil ürünlerini ihraç etmekteydi. Bu ticari ilişkinin 19. yüzyılda da bir süre daha devam

¹⁰⁶² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846.

¹⁰⁶³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

¹⁰⁶⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Pocharra'dan Walewski'ye, 9 Haziran 1857.

¹⁰⁶⁵ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, 1857 Yılı Tahıl Rekoru Hakkında Yazı, 28 Aralık 1857.

¹⁰⁶⁶ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Moustier'ye 28 Ağustos 1868; Aynı dosya, Derche'den Auvergne'e, 31 Ağustos 1869.

¹⁰⁶⁷ A&P, 1873, c. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1632-1633; A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1081-1085.

ettiğini yine Fransız konsolosluk raporlarından anlamaktayız. Konsoloslar tarafından hazırlanan raporlarda Avrupa malı kumaşların yanında yerli imalat kumaşların da yer alması ve bunların hem ithalat hem de ihracat kalemlerinde yer alması bize yerli Osmanlı kumaşlarının Avrupa malları karşısında piyasada bulunmaya devam ettiğini göstermektedir. Örnek olması bakımından 1838 yılında Trabzon 392.200 franklık yerli kumaş ithal ederken bunun 315.000 franklık bir kısmını Kefe'ye ihraç etmiştir.¹⁰⁶⁸ 1839 yılında ise 267.000 franklık kumaş ithal edilirken bunun 186.200 frankı Kefe olmak üzere İstanbul ve değişik bölgelere ihraç edilmiştir. 1844'te ise 549.600 franklık yerli kumaş ithalatı yapılmış, bunun da 338.400 frankı Kefe, İstanbul ve Kalas'a doğru ihraç edilmiştir. 1845'te ise 1.664.000 franklık yerli kumaşa karşılık 1.845.700 franklık mal ihraç edilmiştir.¹⁰⁶⁹ Zaman zaman ihracatın ithalattan yüksek çıkması Trabzon ve civarında üretilen tekstil ürünlerinin de ihracından kaynaklanmış olmalıdır.

Trabzon'un ihraç ettiği tekstil ürünleri 1852 yılına kadar tablolardan takip ettiğimiz kadarıyla büyük oranda Kefe ve İstanbul'un yanında Gürcistan'a da gönderilmekteydi. 1845'te Mısır'da üretilen 2 bin balya pamuklu Trabzon'a gelmiş ve buradan Gürcistan'a gönderilmiştir.¹⁰⁷⁰ Elimizdeki bilgilerden Trabzon'dan ihraç edilen ürünlerin ne kadarının bölge üretimi olduğunu anlamak zordur; fakat ithalat ve ihracat miktarlarının birbirlerine yakın olması bize Trabzon'un yerli tekstil ürünlerinin pek önemli olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte yörede endüstri kısmında da göreceğimiz üzere özellikle Rize bezi denilen kumaş hem Trabzon hem de Rize için önemli bir ihraç kalemiydi. Yüzyılın ikinci yarısında özellikle keten Rize bezlerinin önem kazandığı ve bu malların ihracat oranlarının artış gösterdiği görülmektedir. Yıllık üretimi 50.000 ile 75.000 parça arasında olan bu bez İstanbul, Mısır, Bağdat, Musul'a ve öteki sıcak ülkelere gönderilmekteydi.¹⁰⁷¹ Rize bezinin 1866 yılında 19.790 olan ihracat oranı 1867'de 80.750; 1868'de ise 50.900 frank olmuştur.¹⁰⁷² İngiliz raporlarında da keten kumaşların değerini görmek mümkündür. Buna göre 1874 yılında 11.070 sterlin olan ihracat 1878 yılında

¹⁰⁶⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e, 31 Ocak 1839.

¹⁰⁶⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846.

¹⁰⁷⁰ Aynı belge.

¹⁰⁷¹ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 193.

¹⁰⁷² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c.8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868; Aynı dosya, Derche'den Auvergne'e, 31 Ağustos 1869.

127.200 sterline yükselmiştir.¹⁰⁷³ Diğer bir ifade ile yüzyılın ikinci yarısında yerli kumaşlardan ziyade keten bezinin ekonomik değerini gözlemlemek daha kolaydır.

3.1.6.2. Transit İhraç Malları:

Trabzon limanının aynı zamanda transit bir liman olması nedeniyle ihracat hacminde bölgesel ürünlerin payı olduğu gibi İran'dan gelen ve buradan ihraç edilen ürünlerin de bir payı vardı. Bu bakımdan buraya gelen Avrupa mallarının da Trabzon'un ihracatında bir payı bulunmaktadır. Fakat biz burada daha çok İran ve Osmanlı ülkesinden gelenleri göz önünde bulundurduğumuz için bu bölümde İran'dan gelen diğer ihraç ürünlerine değineceğiz. Yüzyılın büyük bir kısmında İran'dan gelen ve Trabzon limanı üzerinden ihraç edilen ürünlere bakıldığında bunların başlıca ipek, tömbeki, zamk, mazı, safran, İran kumaşları, pamuk, kaşmir, kuru meyveler, şal, deri ve yün olduğu görülmektedir. Bu ürünlerin Trabzon'un toplam ihracatındaki oranına gelince bu oranı belirlemek zordur. Kütükoğlu'nun 1866-1909 yılları arası verilerinden oluşturduğu tablolara göre Trabzon'dan yapılan ihracatta Anadolu ürünlerinin payı her zaman transit ihracattan fazla görülmektedir.¹⁰⁷⁴ Aynı eğilimin yüzyılın ilk yarısında da görülüp görülmediğini anlamak için yine Fransız kaynaklarına bakmak gerekir; fakat bu kaynaklarda transit mallar Trabzon'un tüm ihracatı içinde gösterildiğinden sadece İran'dan gelen malların oranının Trabzon'un ihracatındaki yerine bakarak yaklaşık olarak bir değerlendirme yapmak mümkündür. Örnek olması bakımından 1843 yılında Tebriz'den gelen zamk, buğday, çivit, mazı, baharat, ipek, İran dokumaları, tömbeki ve safranın değeri 6.406.630 franktı. Aynı sene bu ürünlerin Trabzon'un toplam 36.812.309 franklık ihracatında 6.066.700 franklık bir kısmını oluşturduğu göz önüne alındığında İran mallarının Trabzon ihracatında %16'lık bir paya sahip olduğu görülmektedir.¹⁰⁷⁵ Trabzon'a gelen İran mallarının neredeyse tamamı ihracata yönelik mallar olduğundan örnekte de gördüğümüz üzere İran'dan ithal edilen mallar ile bunların ihracattaki payları birbirine yakındır. Bundan dolayı aşağıdaki tablo bize yüzyılın ilk yarısındaki İran mallarının ihracattaki oranları hakkında bilgi verebilir. Bu değerlendirmeden sonra İran'dan gelen önemli ürünlere değinebiliriz.

¹⁰⁷³ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1016-1028.

¹⁰⁷⁴ Bunun bir nedeni de İran'ın ihracatında Trabzon yolundan ziyade Tiflis yolunu tercih etmesidir. Kütükoğlu, **Trabzon Ticareti**, s. 105.

¹⁰⁷⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan de Baron Bourgeney'ye, 22 Ocak 1844.

Tablo 15: Trabzon'un İhracatında İran Mallarının Oranı

Yıllar	İran'dan Yapılan İthalat	Trabzon'un Toplam İhracatı	Yıllar	İran'dan Yapılan İthalat	Trabzon'un Toplam İhracatı
1837	11.202.400	35 133, 200	1845	5.046.480	42.514.790
1838	8.206.200	35.498.900	1846	6.577.605	45.973.745
1839	7.642.500	32.813,600	1847	4.805.509	37.41.006
1840	10.309.100	43.824.300	1848	2.470.037	42.138.535
1841	-----	49.716.000	1849	8.927.700	58.913.044
1842	5.354.055	35.112.180	1850	9.647.400	66.512.599
1843	6.406.630	36.812.109	1851	9.255.000	59.782.000
1844	7.218.125	41.195.570	1852	10.260.365	53.313.935

Kaynak: 1837-1852 Fransız Ticaret Raporları

İpek: Şüphesiz burada değinmemiz gereken ilk ürün ipektir. Aslında ipek temelde İran'dan gelmekle beraber Trabzon civarından ve Gürcistan'dan da elde edilen bir üründü.¹⁰⁷⁶ Gürcistan'dan elde edilen ipek en düşük kalitede ipekti.¹⁰⁷⁷ İran'da en önemli İpek yetiştirme bölgeleri ise Reşt, Gilan ve Mazendaren'di. 1844 yılında toplam 4.973.000 franklık ipek ithalatının 450.000 frankı Gürcistan, 67.500 frankı ise Kafkas eyaletlerinden gelmişti.¹⁰⁷⁸ İran transit ticaretinin en önemli kalemi olan ipeğin ithalatında zaman zaman üretim bölgelerinde etkili olan yangınlar, ipek böceği yumurtasında görülen ölümler etkili olmuştur. 1844 yılındaki ipek böceği ölümleri ipek ithalatının 1845 yılında 3.052.000 franka düşmesine neden olmuştu.¹⁰⁷⁹ İpek ithalatını etkileyen bir diğer etken de bu malın en önemli alıcısı konumundaki Avrupa piyasalarındaki eğilimlerdi. 1847-1848 yılının çalkantılı döneminde ithalat rakamları 1.216.849 frank kadar azalmıştır.¹⁰⁸⁰ Fakat bu eğilim çok sürmemiş ipek ithalatı sürekli artarak 1852 yılında 9.295.990 franka çıkmıştır. Bu yükselişte Avrupa'daki talebin çok önemli bir etkisi vardı. 1858 yılında Fransa'da ipek fabrikalarının açılması ile birlikte İran ipeğine olan talepte bir artış görüldü.¹⁰⁸¹ 1861 yılında Trabzon'dan ihraç edilen ipeğin değeri 12.422.100 franka yükselmiştir.¹⁰⁸² 1864 yılında İran'da görülen ipekböceği hastalığından dolayı ipek ihracatının azalmaya neden olmuştur.¹⁰⁸³ Bu azalmanın 1868 yılında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu sene ihraç edilen ipeğin miktarı sadece 964.200 franktı.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1834.

¹⁰⁷⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notes sur le commerce de Trébizonde, 15 Temmuz 1835.

¹⁰⁷⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan Butenval'a, 11 Şubat 1845,

¹⁰⁷⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846.

¹⁰⁸⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Aupich'e, 22 Mart 1849.

¹⁰⁸¹ A&P, 1873, vol. 64, 1872 Trabzon Ticaret Raporu, s. 638.

¹⁰⁸² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Prus'dan Thouvenel'ye, 5 Haziran 1862

¹⁰⁸³ A&P, 1873, vol. 64, 1872 Trabzon Ticaret Raporu, s. 637-639.

¹⁰⁸⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 9, Derche'den Auvergne'e, 31 Ağustos 1869.

Tablo 16: 1837-1852 Yılları Arası İpek İthalatı

Yıl	Miktar (Frank)	Yıl	Miktar (Frank)
1837	6.567.500	1845	3.052.000
1838	3.604.000	1846	5.508.000
1839	4.182.500	1847	3.160.000
1840	7.902.500	1848	1.216.849
1841	5.658.000	1849	6.368.000
1842	2.807.500	1850	6.931.000
1843	3.632.000	1851	7.096.000
1844	4.973.000	1852	9.295.990

Kaynak: 1837-1852 Yılları Fransız Ticaret Raporları

Tömbeki: İran'dan gelen diğer bir mal da tömbekidir. Bir çeşit tütün olan tömbekinin en önemli pazarı İstanbul'du. Nargile tütünü olan tömbeki İran'ın üç bölgesinden Trabzon'a gelmektedir. Bunlar İsfahan, Kaşan ve Şiraz'dı. Özellikle Keşan'da üretilen tömbeki İstanbul'da oldukça fazla bir taleple karşılaşmaktaydı.¹⁰⁸⁵ Trabzon'a gelen tömbekinin değerine baktığımızda ise en yüksek rakamın 1850 yılında 1.975.600 frank ile toplam ithalatın %28'lik bölümünü oluşturduğu görülmektedir.¹⁰⁸⁶ Fakat bu tarihten sonra tömbeki ithalatında bir azalma görülmektedir. 1868 yılında ise sadece 311,600 franklık bir tömbeki ithal edilmiştir.

Zamk: Zamk sadece İran'ın değil aynı zamanda Doğu Anadolu'nun da ürettiği bir maldı. 1843 yılına kadar değerini görebildiğimiz zamk Fransız konsolosunun verdiği bilgilere göre ekonomik değerini kaybetmiştir. Bundan dolayı takip eden senelerde zamkın değerini görmek zordur. 1838 yılından itibaren bakıldığında zamkın değerinin 202.400Ü; 1839'da 68.000; 1840'da 92.500; 1842'da 85.250; 1843 yılında 16.000 frank olduğu görülmektedir. 1843 yılında zamkın gösterdiği düşüş ve satılmadan piyasada kalması bu malın gelecek seneki ithalatının önünde bir engel olduğu belirtilmekteydi.¹⁰⁸⁷

Mazı: Mazı da Doğu Anadolu ve İran'ın ihraç ettiği mallardan biriydi. Fakat zamka göre ekonomik değeri daha yüksek bir mal durumundadır. 1861 yılı raporuna göre Doğu Anadolu topraklarının genişliği ve bu malın at sırtında nakliyesi bu malın ticaretinin gelişmesinin önünde engeldi. Mazının ithalat değerine baktığımızda ise 1837-1840 yılları arasında değerinin 1 milyon frankın üzerinde olduğu görülmektedir. Dalgalı bir seyir izleyen mazı 1852 yılında bu rakama tekrar ulaşmıştır. 1861 yılında ise sadece 1.219 torba ve

¹⁰⁸⁵ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Benedetti'den Walewski'ye, 1 Mayıs 1858.

¹⁰⁸⁶ Aynı rapor.

¹⁰⁸⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan de Baron Bourgeney'ye, 22 Ocak 1844.

156.000 franklık bir ihracat gerçekleşmiştir.¹⁰⁸⁸ 1866'da bu rakam 442.000; 1867 yılında ise 196.900 franktır.¹⁰⁸⁹

Safran: Tekstil, gıda ve ilaç sektöründe kullanılan safranın en önemli üreticilerinden biri İran'dı. Bu bakımdan özellikle yüzyılın ilk dönemlerinde safran da İran'ın en önemli ihraç malları arasında yer almaktaydı. Safran ithalat rakamlarına baktığımızda ise ortalama 100.000 franklık bir değer ortaya çıkmaktadır. İthalat miktarları önemli değişkenlikler göstermekle birlikte 1837-1852 yılları arasında en yüksek rakama 1850 yılında 250.000 frank ile ulaşmıştır.¹⁰⁹⁰ Fakat safranın değeri hakkında yüzyılın ikinci yarısında İngiliz ve Fransız kaynaklarında ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Bu da safran ithalatındaki azalmaya atfedilebilir.

İran Dokumaları ve Şallar: İpekten sonra İran'ın en önemli ihraç malları arasında İran'da üretilen tekstil ürünleri gelmekteydi. Avrupa tekstil ürünlerinin Trabzon ve İran piyasasına yayıldığı 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı-İran ticaretinin en önemli kalemlerinden biri de İran dokumalarıydı.¹⁰⁹¹ Fakat 19. yüzyılda Avrupa malı tekstil ürünleri karşısında bu ürünlerin pazar kaybına uğradıkları görülmektedir. Bu ürünlerin ithalat değerleri üzerinde bir azalma eğilimi vardı. 1837 yılında Trabzon'a gelen İran dokumaları ve kaşmirin değeri 1.987.500 frank iken bu rakam 1845 yılında 252.000 franka düşmüş, 1852 yılında ise 800,000 frank değerinde olmuştur.¹⁰⁹² Bu keskin düşüş büyük oranda Avrupa ürünleri ile rekabet edemeyen pamuk dokuma sektöründeki düşüşten de kaynaklanmıştır.¹⁰⁹³ Bu seneler arasında ithalat ve ihracat arasındaki küçük farklılıklar bu ürünlerin Trabzon'da da bir pazarı olduğunu göstermektedir. Yüzyılın ikinci yarısında da İran ipeklilerinin ithal edilmeye devam ettiği görülmektedir. Yabancı mallara göre daha dayanıklı ve ucuz olan İran dokumaları Trabzon'da gün geçtikçe daha fazla müşteri bulmaya ve Avrupa mallarının yerini almaya başlamıştır. Bu durum Avrupa kumaşlarının ithalatında 1857 yılında görülen düşüşe ve Türk malı dokumaları İran dokumaları kadar kaliteli olamamalarına bağlanabilir. İran dokumalarının ithalatı 1847'de 49.500 franka kadar yükseldi.¹⁰⁹⁴ 1868 yılında İran'dan gelen ipeklilerin değeri 420.000 franktır. İran

¹⁰⁸⁸ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Prus'dan Thouvenel'ye, 5 Haziran 1862.

¹⁰⁸⁹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868.

¹⁰⁹⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1851.

¹⁰⁹¹ Erim, a.g.m., s. 571.

¹⁰⁹² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1851.

¹⁰⁹³ Issawi, **History of Iran**, s. 244-245.

¹⁰⁹⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Benedetti'den Walewski'ye, 1 Mayıs 1858.

şalları da 1869-1875 yılları arasında 1.600-4.300 sterlin değerinde bir ithalat değerine sahiptir.¹⁰⁹⁵

Pamuk: 18. yüzyıl'da İran'ın Osmanlı ülkesine ihraç ettiği mallar arasına pamuk da önemli bir yer tutmaktaydı. Fakat 1840'lı yıllarda pamuk dokuma sektöründe görülen gerileme İran'daki pamuk tarımının da azalmasına neden olmuştur. Bundan dolayı ne İngiliz ne de Fransız kaynaklarında pamuk bir ihracat malı olarak görülmemektedir. Fakat Amerikan İç Savaşı'nın neden olduğu alternatif pamuk kaynakları arama çabaları İran'da da pamuk tarımının tekrar yükselmesine neden olmuştur. Aynı şekilde Gürcistan'da da pamuk tarımı artmaya devam etmektedir. 1862'de Trabzon'un Marsilya'ya gönderdiği pamuğun üçte ikisi Gürcistan'dan geri kalanı ise İran'dan gelmişti.¹⁰⁹⁶ 1866 yılında ise pamuk tamamen İran'dan gelen bir ürün haline gelmiştir. İhracat rakamlarına bakıldığında değerlerin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. İran'daki pamuk yetiştiriciliğinin kazandığı ivmeye paralel olarak 1865'te 2.538.945 frank olan ihracat 1866'da 2.560.445; 1867'de 2.700.000; 1868'de 1.304.490 frank değerinde olmuştur.¹⁰⁹⁷ Pamuk ihracatının önem kazandığını İngiliz kaynaklarından da tespit etmek mümkündür. 1870 yılında Trabzon'dan ihraç edilen İran ürünleri içinde pamuğun payı 49.900 sterlin ile toplam ihracatın %17'sini oluşturmuştur.¹⁰⁹⁸ Bu belli başlı malların yanında İran Trabzon üzerinden halı, yün, deri, kuru üzüm gibi mallar da ihraç etmekteydi. Fakat kıymet bakımından en önemli ürünler yukarıda saydıklarımızdır.

3.1.6.3. İthal Malları:

Yüzyılın büyük bir kısmında ithalat ve ihracat dengesine bakıldığında ithalatın her zaman ihracattan fazla olması temelde Trabzon'u çevresindeki bölgeler ve İran için bir ithalat bölgesi olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan limana gelen pek çok değişik mal vardı. Bu çeşitliliğe rağmen burada özellikle bu ticarete büyük paya sahip olan mallar hakkında değerlendirme yapmak mümkündür.

Tekstil Ürünleri: Özelde Trabzon ticaretini genelde ise Transit ticareti şekillendiren en önemli mal Avrupa malı tekstil ürünleridir. Diğer bir ifade ile gerek Anadolu gerekse de İran için yapılan ithalatın büyük bir bölümünü tekstil ürünleri

¹⁰⁹⁵ A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1081-1085.

¹⁰⁹⁶ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Prus'dan Thouvenel'ye, 5 Haziran 1862.

¹⁰⁹⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Avergne'e, 31 Ağustos, 1869.

¹⁰⁹⁸ A&P, 1873, c. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1628-1649.

oluşturmaktadır. Aşağıdaki tablo da bize tekstil ürünlerinin Trabzon'un toplam ithalatının büyük bir bölümünü oluşturduğunu göstermektedir.

Tablo 17: Tekstil Ürünlerinin Toplam İthalattaki Payı

Yıllar	İthalat (Frank)	Tekstil İthalatı (Frank)	Yıllar	İthalat (Frank)	Tekstil İthalatı (Frank)
1837	38.434.400	24.432.600	1845	46.208.037	35.298.200
1838	38.160.000	25.922.100	1846	45.973.745	33.506.900
1839	35.128.008	24.082.100	1847	40.024.289	29.833.300
1840	48.481.200	30.908.600	1848	49.330.327	40.451.000
1841	53.565.000	-----	1849	63.444.134	44.472.475
1842	37.931.005	28.020.300	1850	71.045.995	50.749.547
1843	43.250.855	31.216.500	1851	70.911.317	51.448.740
1844	45.402.800	32.616.500	1852	62.697.640	39.030.800

Kaynak: AMAEF, CADN, Trébizonde, İlgili Yıllara Ait Ticaret Raporları

Trabzon'a gelen tekstil ürünleri İngiliz mallarıdır ve bunlar Liverpool ve Londra'dan geldiği gibi İstanbul'dan da gelmektedir. Bu ürünler yerli tüccarlar tarafından İstanbul'dan küçük miktarlarda alınmakta ve deniz yolu ile Trabzon'a gelmekteydiler.¹⁰⁹⁹ İngiliz mamullerinin böylesine geniş bir piyasaya sahip olmalarının nedeni düşük fiyatlarıydı.¹¹⁰⁰ Bunun yanında İngiltere'deki üretim merkezleri ile olan doğrudan bağlantılar malın fiyatını da etkilemekteydi. İngiltere'nin yanında İsviçre malları da piyasada bulunmaktaydı. İsviçre malları da İran'da alıcı buluyordu. Yünlülerin hemen hemen hepsi Fransız malıydı ve Belçika da İran'a az ama iyi bir mal göndermekteydi. Fransız malı yünlüler Trabzon'da da tercih edilmekteydi ve yılda sadece 30.000 franklık bir mal burada tüketilmekteydi.¹¹⁰¹

Yukarıdaki rakamlara ek olarak, 1853 yılında 32-33 milyon franklık İngiliz ithalatının 23.888.000 frankı tekstil ürünlerinden oluşmuştur. Trabzon'a gelen İngiliz pamuklu tekstil ürünlerinin miktarını da hammadde koşulları belirlemekteydi. Amerika'daki pamuk rekoltesindeki düşüş üzerine Avrupa endüstrisini hammadde sıkıntısıyla karşı karşıya bırakmaktaydı. Böylesi durumlarda yaşanan fiyat yükselmeleri pamukluların Anadolu'da satışını da etkilemekteydi. 1856 yılında 42.872.200 franklık 69.644 koli mala karşı 1857 yılında 66.452 koli ve 40.867.980 franklık bir ithalat

¹⁰⁹⁹ Hunt's Merchants' Magazine and Commercial Review, c. 27, New York 1852, s. 28-38.

¹¹⁰⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Bourgeney'ye, 10 Şubat 1842.

¹¹⁰¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan de Baron Bourgeney'ye, 22 Ocak 1844.

gerçekleşmiştir.¹¹⁰² İthalatın büyük bir kısmını oluşturan tekstil ürünlerinin miktarı ticaretteki dalgalanmalardan da etkilenmekteydi. 1859 yılında 90.397 balya ve 54.238.200 frank¹¹⁰³ kıymetinde olan ithalat 1860 yılında 79.632 balya ve 47.780.000 franklık bir değere kadar düşmüştür. Bu düşüş İran'daki politik gelişmeler ve kıtlık, Türkiye'deki finansal ve ticari kriz ve Suriye'de ortaya çıkan hadiselerden ileri gelmiştir.¹¹⁰⁴ Bu düşüş eğiliminin ilerleyen senelerde de devam ettiği görülmektedir. 1861 yılında ithalat değeri 38.826.900 franka düşmüştür. 1862 yılında ise bu rakam 33.352.000 franka düşmüştür.¹¹⁰⁵

Demir ve Çelik: Trabzon'un ithal ettiği en önemli mallardan biri de demir ve çeliktir. Özellikle ithal edilen çubuk demirin büyük bir kısmı Anadolu'nun iç kısımlarında tüketilmekteydi. Bir miktar demirin İran'a da ihraç edildiği görülmektedir. Geri kalanlar Trabzon ve civardaki yerleşim yerlerinin tüketilmekteydi.¹¹⁰⁶ Demirin en önemli kaynağı Rusya'ydı. Trabzon'a gelen demir ve çelik Rusya'nın Taganrog, Kefe ve Kerç gibi limanlarından yüklenmekteydi. Bunun yanında İstanbul üzerinden de Rus demir ve çeliği gelmekteydi. İthal edilen demir ve çeliğin miktarına bakıldığında ise 1852 yılına kadar en yüksek rakama 1850 yılında 490.000 frank ile saydığımız Rus limanları ve İstanbul'dan gelmişti.¹¹⁰⁷ Yukarıda Rus ticareti bahsinde de değindiğimiz üzere Rusya demir ihracatı konusunda Trabzon'da bir depo inşa etme çalışmasına girişmişti; fakat bu girişiminden bir sonuç çıkmamıştı. Böyle olmakla birlikte Rusya her ne kadar piyasada İngiliz demiri görülmeye başlasa da pazardaki tekeli devam ettirmiştir.¹¹⁰⁸ İngiltere ucuz demir ihraç etse de Trabzon'da bu malın bir piyasa oluşturmakta zorlandığı görülmektedir.¹¹⁰⁹ Trabzon'a gelen demirin ne kadarının İngiliz demiri olduğunu belirlemek zordur. Zira bu mal sadece bazı seneler doğrudan İngiltere'den gelmekte ve daha çok İstanbul üzerinden nakledilmekteydi. Yüzyılın ikinci yarısında demir ve demir mamullerde de bir çeşitlilik ve bu mamulleri ihraç eden ülkelerde de artış görülmektedir. Örnek olması bakımından 1868 yılında demir ve demir mamullerde 2.753.855 franklık bir artış ile 2.983.000 franklık bir

¹¹⁰² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Benedetti'den Walewski'ye, 1 Mayıs 1858.

¹¹⁰³ 1858 yılında Trabzon'un ithalatı öyle yüksek rakamlarda yapıldı ki önemli bir miktar İngiliz pamuklu ürünleri satılmadan hem Trabzon'da hem de İran'da tüccarların elinde kaldı. Bundan dolayı tüccarlar yeni ithalat yapmaktan çekinmişlerdir. PRO, FO, 78/1535.

¹¹⁰⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Benedetti'den Thouvenel'ye, 21 Mayıs 1861.

¹¹⁰⁵ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹¹⁰⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

¹¹⁰⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1851.

¹¹⁰⁸ Samsun'da da Rus demiri önemli bir pazar sahibiydi. Bkz. K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", **Geçmişten Geleceğe Samsun 1**. Kitap, ed. C. Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2006, s. 289.

¹¹⁰⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 7 Şubat 1838.

ithalat gerçekleşmiştir. Bu aşırı rakam, 1868 yılında Belçika, İngiltere ve Rusya'dan gelen bu malın buralarda iyi bir piyasa oluşturmasından kaynaklanmaktadır.¹¹¹⁰

Şeker: Ticaret tablolarına bakıldığında şekerin ithalat değeri en yüksek kolonyal gıdalardan biri olduğunu görmekteyiz. 1837-1852 yılları arasında şeker ithalat rakamları bize en yüksek ithalatı 1850-1852 yıllarında 1.250.320 frank olarak göstermektedir. Şeker ithalatında Trabzon limanının ticaret hacminde en büyük paya sahip olan İngiltere önemli bir tekel sahibiydi. Trabzon'a gelen şeker doğrudan İngiltere ve İstanbul'dan gelmekteydi. İthal edilen şekerin bir kısmı da Fransız şekeriydi. 1837 yılında ithal edilen 483.200 franklık şekerin 432.000 Tebriz ve Redutkale'ye ihraç edilmiştir. Özellikle İngiliz kalıp şekeri Gürcistan'da bir talep görmekteydi. Yüzyılın ilk yarısında piyasaya hâkim olan İngiliz ve Hollanda şekeriydi. Tüketimi gittikçe artan şekerin ithalatı özellikle Fransızlar için daha da önemli bir hal almıştır. Önceleri yapısı itibarıyla pazar payı oluşturamayan Fransız şekeri konsolosların ve ticarethanelerin Fransız şeker üreticileri nezdinde yaptığı girişim sonunda daha iyi bir yapıya kavuşmuş ve pazar payını yükseltmiştir.¹¹¹¹ Bu değişiklik ile Fransız şekeri Gürcistan ve İran'da aranan bir mal haline gelmiştir. Trabzon'un yaptığı şeker ithalatının zaman zaman azalma göstermesi Marsilya'dan gelen şekerin doğrudan Poti limanına gitmesinden de kaynaklanmaktaydı.¹¹¹² Gürcistan ve İran'da şekerin tüketiminin yüksek olması buradaki çay tüketimi ile bağlantılıdır. Buna karşı Anadolu'da çay fazla bilinmemekte ve daha çok kahve tüketilmekteydi.¹¹¹³ Zamanla Fransız şekeri piyasayı ele geçirmiş ve bir tekel oluşturmuştur.

Kahve: Kahve de bir diğer kolonyal ithal mallarından biriydi ve ilk dönemlerde büyük oranda İngiltere ve İstanbul'dan gelmekteydi. 1850 yılında 593.000 frank ithalat hacmi olan kahvenin önemli bir kısmı ihraç edilmiştir. 1837 yılında Trabzon'a gelen 315.000 franklık kahvenin büyük bir kısmı Tebriz olmak üzere Redutkale ve diğer bölgelere ihraç edilmiştir. 1850 yılında da ithal edilen 593.000 franklık kahvenin 473.000 frankı Tebriz, Kefe, Redutkale ve değişik bölgelere ihraç edilmiştir.¹¹¹⁴ Diğer bir ifade ile kahvenin %80'e yakın bir kısmı transit bir ihraç kalemidir. 1853 yılında İngiltere'nin ihraç

¹¹¹⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 9, Derche'den Auvergne'e, 31 Ağustos 1869.

¹¹¹¹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Benedetti'den Thouvenel'ye, 21 Mayıs 1861.

¹¹¹² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Prus'dan Thouvenel'ye, 5 Haziran 1862.

¹¹¹³ Messageries firmasının buharlı gemileriyle doğrudan Marsilya'dan gelen Fransız şekerinin ithalat oranının yükselişini rakamlardan görmek mümkündür. 1858'de 10.069; 1859'da 44.729; 1860'da 83.465; 1861'de 36.459 ve 1862'de 1.487.693 frank değerinde şeker ithalatı yapılmıştır. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹¹¹⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1851.

ettiği kahve miktarı sadece 53.000 franktı. Trabzon ticaretindeki payına paralel olarak Fransa kahve ithalatındaki payını da arttırmıştır. 1860 yılında kahve başlıca Marsilya'dan gelmekteydi. Kahve ticaretinde de önemli bir gelişme göze çarpmaktadır. Bu ürünün 1859'daki ithalatı 1.631 torba ve 326.000 frank iken bu rakam 1860 yılında 2.923 torba ve 511.500 franka yükselmiştir.¹¹¹⁵ 1875 tarihli İngiliz raporu da Trabzon'a gelen 17.424 sterlinlik kahvenin 9.384 sterlinlik kısmının Fransa; 8,040 sterlinlik kısmının da İngiltere'den geldiğini göstermektedir.¹¹¹⁶

Tuz: Halkın besin ihtiyacını karşılaması bakımından en önemli mallardan biri olan tuzda da Trabzon dışı bağımlıydı ve tuz önemli bir ithal kalemiydi. Fransız raporlarında görüldüğü üzere tuz sadece bir ithal malıdır. Buna karşın Kafkaslar ve kuzeydeki Rus limanlarına yönelik bir tuz ihracatı söz konusuydu.¹¹¹⁷ Bu nedenle tuz ithalat miktarının belirlenmesinde bu pazarların durumu önemliydi. Kırım Savaşı nedeniyle Doğu Karadeniz'deki Rus limanlarının kapanması ve Rus gemilerinin bu sahiller ile iletişimi sağlayan sandalları denetlemesi tuz ithalatının azalmasına ve bu işle meşgul olan Trabzonlu tüccarların zarar etmesine neden olmuştur.¹¹¹⁸ 1850'de tuz ithalatı 237.840 frank idi. 1859 yılında tuz ithalatı 415.000 frank iken 1860 yılında bu rakam 956.600 franka yükselmiştir. Bu artıştaki en önemli etken Kafkasya kıyıları ile olan ve çok kar bırakan yasak ticareti.¹¹¹⁹ Tuz ithalinin yasaklanması üzerine tuzun yerini küçük nakliye gemileri ile yapılan şeker ticareti başlamıştır.

Bu temel malların yanında Trabzon'un ithalatı daha pek çok malı kapsamaktaydı. Bunlara kısaca değinmek gerekirse bunlardan biri de alkollü içeceklerdi. Bölgesel tüketimi oldukça sınırlı olan rom, bira ve şarap daha çok Gürcistan'a ihraç ediliyordu. Bu malın en büyük tedarikçisi ise zamanla Fransa olmuştur. Cam ise büyük oranda Belçika'dan gelmekteydi. Hırdavat İngiltere, Fransa, Avusturya ve Almanya; petrol ürünleri İsveç ve Amerika'dan; kömür ve kullanımı yaygınlaşan çay İngiltere'den; Paris ürünleri Fransa'dan gelmekteydi. Bu malların haricinde yukarıda değişik yerlerde değindiğimiz başka ithal malları da söz konusuydu.

¹¹¹⁵ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Benedetti'den Thouvenel'ye, 21 Mayıs 1861.

¹¹¹⁶ A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1081-1085.

¹¹¹⁷ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 561.

¹¹¹⁸ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Benedetti'den Walewski'ye, 1 Mayıs 1858.

¹¹¹⁹ Bu konuda bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", **150. Yılında Tanzimat**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1992, s. 98-99; AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Benedetti'den Thouvenel'ye, 21 Mayıs 1861.

3.2. Endüstri ve Üretim

En önemli geliri ticaret olan Trabzon ekonomisinin diğer bir gelir kaynağı da sınırlı da olsa şehirde ve civarında yapılan ve yabancı kaynakların tabiri ile “endüstriyel” bir özellik arz eden üretim faaliyetleriydi. Bu faaliyetlerinin pek çoğu geleneksel olarak incelediğimiz dönem öncesinde de var olan ve iktisadi yapının bir ayağını teşkil eden çalışma alanlarıydı. Bu alanlarının özellikle 19. yüzyıldaki durumunu incelemek Osmanlı üretim sektörünün geçirdiği değişimin Trabzon’da nasıl yaşandığını da gösterecektir. Burada özellikle incelememiz gereken ilk sektör tekstil üretimi olacaktır. Çünkü Osmanlı pazarının Avrupa mallarına açılmasından önce imparatorluğun değişik yerlerinden gelen ürünlerin imparatorluk içindeki pazarlardaki hareketine paralel olarak Trabzon ve civarındaki tekstil ürünlerin de önemli bir pazarı vardı.

3.2.1. Tekstil Üretimi

19. yüzyılda Trabzon büyük oranda başlıca Avrupa malı tekstil ürünlerin gerek Anadolu ve gerekse de İran için ithal edildiği bir şehir haline gelmişti. Avrupa malı bu tekstil ürünlerinin piyasadaki ezici üstünlüklerine rağmen yörede uzun bir geçmişi olan yerel tekstil imalatı da var olmaya devam etmekteydi. Fakat geleneksel olarak daha çok evlerdeki atölyelerde yapılan bu üretim faaliyetinin gerek ekonomik değeri gerekse de sağladığı istihdamı belirlemek oldukça güçtür. Bununla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon ve civarında pamuklu ve bir miktar da yünlü dokunmacılık önemli bir ekonomik faaliyetti.¹¹²⁰ Yüzyılın başlarında Trabzon’a gelen gözlemcilerin de Trabzon’un ihraç ürünleri arasında bazı tekstil ürünlerini de saydığını görmekteyiz.¹¹²¹ Bunlar içinde en önemli olan ise kendirden elde edilen keten kumaştı. 19. yüzyılın başlarına kadar Halep, Şam, Bağdat ve Hindistan’a kadar yapılan başlıca ihracatta kenevir önemli bir yer teşkil ediyordu.¹¹²² Bu önemin belirli bir ölçekte de olsa 19. yüzyılda da devam ettiği

¹¹²⁰ Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 14.

¹¹²¹ Şehirdeki ilk Fransız konsolosu Dupré şehir hakkında 1803 yılında yazdığı raporunda “*Trabzon’un belli başlı üretimi keten bezi üretimidir. Bu malın büyük bir kısmı elbise yapımında kullanılır ve İstanbul’da oldukça önemli bir kullanımı vardır*” der. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 1, Dupre’den Talleyrant’a 2 Nivose 12/24 Aralık 1803; Bijişkyan da kara yoluyla yapılan ihracatın en önemli kaleminin kenevir olduğunu belirtir. Bijişkyan, a.g.e., s. 112-113; Kinneir de şehirdeki başlıca üretim kalemlerinden birinin keten olduğunu bunun yanında İç bölgelerde üretilen ipek ve pamuklu dokumaların Trabzon ihracatında önemli bir yer teşkil ettiğini yazar. Kinneir, a.g.e., s. 341; Fontanier ise İstanbul’a kenevir ve bez gönderdiğini yazar. Fontanier, **Voyage en Orient 1821-1829**, s. 23; Hamilton’a göre mısır, fasulye ve bakırın yanında keten ve kenevir İstanbul’a gönderilen başlıca ihraç ürünleridir. Hamilton, a.g.e., s. 242.

¹¹²² Tekindağ, a.g.m., s. 469.

anlaşılmaktadır. Fakat burada özellikle bu sektörün içinde Trabzon'un da bulunduğu sahil şeridinde yaygın bir iş olduğu ve buradan elde edilen ürünlerin ihraç kapısı olarak Trabzon'un öne çıktığını belirtmek gerekir. Bu üretim yerlerinden en önemlisinin de Rize olduğunu da vurgulamalıyız.¹¹²³

Her ne kadar incelediğimiz dönem içinde bu sektörün nasıl bir ekonomik değer kazandırdığını kesin olarak bilmesek de tekstil ürünlerinin Avrupa endüstrisinin başlıca ihraç ürünü olması nedeniyle bu endüstrinin Osmanlı ülkesindeki temsilcileri olan konsoloslar rakip yerli ürünler hakkında zaman zaman önemli bilgiler vermekteydiler.¹¹²⁴ Hatta bazen yöre halkının alışık olduğu kumaşlardan alınan örnekler tekstil üretim merkezlerine gönderiliyor ve bu özellikte kumaş imal etmek için çalışmalar yapıyordu.

Kaynaklarda genel olarak şehirdeki endüstri konusunda endüstrinin geriliğinden ve çok fazla bir üretim faaliyetinin olmamasından bahsedilmektedir. Bu bağlamda Trabzon'da halk pamuk ve keten ipliği imal etmekte; fakat bu malzemedan az bir miktarı bez yapımında kullanılmaktaydı. Bu bezlerin bir kısmı da yöre halkının ihtiyaçları için kullanılmakta ve geri kalan da Kırım ve Abhazya taraflarına gönderilmekteydi.¹¹²⁵ Dokunan bu bezler kaba bir şekilde ağartılmaktaydı ve özellikle Rize tarafında imal edilenler tüm Osmanlı ülkesinde ve İran'da da talep gören değerli bir üründü.¹¹²⁶ 1841 tarihili bir rapor bize Trabzon'da tüketilen tekstil ürünlerinin durumunu anlama konusunda önemli bilgiler vermektedir. Fransız konsolosunun piyasada bulunan yerli ve yabancı mallardan örnekler alarak ülkesine gönderdiğini anladığımız bu rapor bize Fransızların Trabzon'daki tekstil ithalatında yer edinmeye çalıştıklarını göstermektedir. Bununla birlikte yerli ürünlerin de durumunu açıklamaktadır. Buna göre Trabzon'da tüketilen malların çoğu Avrupa malıydı; fakat İngiltere'den gelen pamuk ipliği burada örülmekte ve özellikle evlerde hazırlanan keten ve kenevir örmeler elbise yapımında kullanılmaktaydı. Bu malların düşük fiyatları nedeniyle Fransız ürünlerinin bunlara karşı rekabet şansının olmadığı belirtilmekteydi.¹¹²⁷

¹¹²³ Brant, *Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor*, s. 192; Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 14; Davut Hut, "Doğu Karadeniz'de Geleneksel Dokumacılık: Rize Keten Bezi (Feteriko) ve Sosyo-Ekonomik Etkileri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 24 (2011), s. 23-62.

¹¹²⁴ 1843 yılı raporunda Fransız konsolosu Trabzon'un ürettiği tekstil ürünlerinin ekonomik değerinin belirlenmesinin zor olduğunu yazmaktadır. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan de Baron Bourgeney'ye, 22 Ocak 1844.

¹¹²⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1834.

¹¹²⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

¹¹²⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Guizot'ya, 3 Aralık 1841.

Rize bezinin en önemli üretim yeri Rize'ydı.¹¹²⁸ Rize'den Trabzon'a sadece burada tüketilecek miktarda bir mal sevkiyatı yapılmaktadır. Değer olarak bakıldığında 1843 yılında 500 bin franklık bir üretimin 250 bin frankı sadece Rize, Sürmene ve Batum taraflarından; diğer yarısı ise Trabzon taraflarında üretilmişti.¹¹²⁹

Yüzyılın ikinci yarısında da Trabzon'da üretilen tekstil ürünlerinde bir değişiklik görülmemiştir. Bu konuda 1862 tarihli rapor bize şehir ve civarındaki üretim durumu çok iyi bir şekilde açıklamaktadır. Buna göre kıyafet için ince bez üretimi ki bu daha çok Rize'de yapılmaktadır, her zaman faal bir durumdadır. Karşılığı olmayan bu ürün eyaletin en önemli endüstriyel ürünüdür ve İstanbul'daki sergilerde de görünmektedir. Kesin rakamları bilinmemekle birlikte İstanbul, Suriye, Arabistan, Mısır, Transkafkasya, Ermenistan, Mezopotomya'ya ihracatı yapılan bu ürünün toplam değeri birkaç milyon frank civarında hesaplanmaktaydı. Her yıl Musullu tüccarlar bu üründen almak için Rize'ye gelmekteydi. Aynı şekilde Rize'deki malın büyük bir kısmı Sürmene limanına gelmekte buradan da Trabzon'dan geçmeden kervanlarla Erzurum'a oradan da Diyarbakır, Musul ve Bağdat'a kadar gitmekteydi.¹¹³⁰ Bu malın yıllık en iyi kalitede olanından senede 50.000-75.000 parça arasında; biraz daha kaba olanından ise 20.000-30.000 parça arasında bir üretimi olmakta ve adı geçen bölgelere gönderilmekteydi.¹¹³¹ Bunun yanında kenevir ipi ve İngiliz pamuk ipliği karıştırılarak örülen bez elbise yapımında kullanılmakta ve Trabzon'da pek çok ailenin meşgul olduğu bir iş sahası teşkil etmekteydi. 1860'lı yıllarda görülen pamuk krizine paralel olarak bu iş sahasında da daralma olmuştur. Bu işin 1861 yılında değeri 875.500 frank iken 1862 yılında 190.500 franklık bir düşüş göstererek 685.000 franka gerilemiştir. Normal zamanlarda bu ürünlerin üretimi tüketimi aşmakta ve ortaya çıkan fazla İstanbul ve Suriye'ye gönderilmekteydi.¹¹³²

Eskiden sahip olduğu pazarları kaybeden bazı tekstil ürünleri de olduğu görülmektedir. Trabzon civarında iç çamaşırı olarak kullanılan kenevir ipinden yapılan kalın gri kumaşın üretimi de bunlardan biriydi. Sivas yakınlarındaki Gürün'de ağartılan bu bez bir zamanlar Suriye ve payını tamamen kaydettiği Halep'te alıcı bulmaktaydı.¹¹³³

¹¹²⁸ Quataert, **Osmanlı İmalat Sektörü**, s. 115.

¹¹²⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan de Baron Bourgeney'ye, 22 Ocak 1844.

¹¹³⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹¹³¹ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 192-193.

¹¹³² Quataert, **Osmanlı İmalat Sektörü**, s. 115.

¹¹³³ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 192-193.

Kadın kıyafeti olarak kullanılan çarşafın imalatı ile Trabzon'da dört küçük atölye ve elli kadar ev tezgâhında yapılmaktaydı. Fakat bu üretimde azalmalar görülmeye başlanmıştı. Bunun iki nedeni ise bunların bu işin pahalılaşması ve Müslüman kadınların yakın zamanlarda Musul'un siyah pamuklu çarşaflarını benimsemesiydi. Zira şehirde üretilen ipek Ermeni ve Rum çarşafının fiyatı 56-160 frank arasında değişirken, Musul'dan gelen bu pamuk çarşaf 21-27 frank arasında bir fiyata sahipti. Bunun yanında yünlüler arasında kadın önlükleri, halılar ve keçi tüyünden çoraplar bahsedilecek diğer ürünler arasındadır. Keçi, inek kılı ve yün atığı keçenin hammaddesiydi ve ambalaj olarak kullanılmaktaydı. Keçi kılından yine kervanlar için gerekli olan torbalar imal edilmekteydi.¹¹³⁴

Keten bez imalatının yanında şehirde gelişen diğer bir sektör de kadınlar tarafından başörtüsü olarak kullanılan malların imal edilmesiydi. Trabzon'un ithal ettiği kumaşlara bakıldığında bunlardan bazılarının da yörede önemli bir kullanımı olan beyaz, renkli ve süslemeli müslinler olduğu görülmektedir. Önceleri dışarıdan alınan bu kumaşın zamanla Trabzon'da da imal edildiği anlaşılmaktadır. Müslinden elde edilen bu mallar önceleri İstanbul'dan tedarik edilirken 1860'lı yıllardan itibaren Trabzon'da da bu işle ilgilenilmeye başlanmış ve bunun üzerine İstanbul'dan mal akışı kesilmiştir.¹¹³⁵ Yörede çember olarak bilinen bu malların başörtüsü olarak hazırlanması için Trabzon'da da önemli bir iş kolu vardı. Stevens'in 1862 yılı raporuna göre Trabzon'daki boyahane ve basmahanelerde ortalama 10 kişi çalışıyordu.¹¹³⁶ Şehirlerde bu işle önemli oranda kadınlar meşgul olmaktadır.¹¹³⁷ Bunun gibi beyaz basmalar ithal edilmekte ve burada maviye boyanmaktaydı. Bu ürünler özellikle fakir kesimler tarafından rağbet görmekteydi.¹¹³⁸ Şehirde bulunan boyahanelerde yörede çember ve yazma diye bilinen başörtüler boyanmakta ve üzerine desenler basılmaktaydı.¹¹³⁹ 1862 yılı raporuna göre şehirde çember basma işi ile meşgul olan 7 fabrika bulunmaktadır. İngiltere'den gelen ağartılmış bezi

¹¹³⁴ Aynı rapor.

¹¹³⁵ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c.8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868.

¹¹³⁶ Quataert, **Osmanlı İmalat Sektörü**, s. 154.

¹¹³⁷ A&P, 1883, vol. 74, Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade, Commerce and Navigation of the Port and District of Trebizond for the Year 1877-1878, s. 1024; Kadınlar aynı şekilde Trabzon ve civarındaki kırsal kesimde tarım sektöründe çalıştığı gibi hane ihtiyaçlarına yönelik olarak yünlü dokuma işiyle de meşgul olmaktadır. Donalt Quataert, "Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing, 1800-1914", **The Modern Middle East: A Reader**, ed. A. Haurani, P. S. Khoury, M. C. Wilson, Berkeley: University of California Press, 1993, s. 261.

¹¹³⁸ Quataert, **Osmanlı İmalat Sektörü**, s. 115.

¹¹³⁹ Aynı eser, s. 174.

çivite basmakla meşgul olan 3 boyahane de vardı.¹¹⁴⁰ 1872 yılı salnamesine göre basımhanelerin sayısı dokuza çıkarken boyahanelerde bir değişiklik olmamıştır.¹¹⁴¹

Trabzon'un İran'dan ithal ettiği mallar arasında konsolosların çiviti her zaman göstermeleri ve bunun ihraç edilmesinin yanında bir kısmının da şehirde tüketilmesi şehirde boyamacılığın önemli bir faaliyet olduğunu göstermektedir. 1837 yılında büyük oranda Tebriz'den gelen 64.500 franklık çivitin 51.700 frankı ihraç edilmiştir. Buradan da anlaşılacağı gibi çivitin % 20'lik kısmı Trabzon'da kullanılmaktadır.¹¹⁴² Fakat 1846 yılından itibaren büyük bir ihtimalle ithal edilen çivitin değerinin azalmasından dolayı çivit ithal ve ihraç kalemleri arasında yer almamaktadır. Çivit ithalatı yüzyılın ikinci yarısında ise Avrupalı mamulü boyaların ortaya çıkmasından sonra önemli oranda gerilemiştir. Yüzyılın sonlarına doğru da Trabzon'daki boyahaneler daha çok Alman boyaları kullanmaya başlamışlardır.¹¹⁴³

Şehirde gelişim gösteren ürünlerden biri de manusa imalatıydı. Bu kumaş eskiden başlıca Halep'te üretilirdi ve Anadolu'nun diğer bölgelerine gönderilirdi. 1873-74 kıtlığı sırasında Trabzonlu dokumacılar Halep'ten gelen manusa adlı dokumayı İngiliz ipliği kullanarak kendileri üretmeye başlamış ve bu yeni bir gelir kapısı olmuştur.¹¹⁴⁴ Osmanlı ülkesinde önemi bir pazarı olan bu kumaşın ucuzluğu nedeniyle Avrupa'dan gelen benzerlerine göre daha fazla tercih edilmekteydi.¹¹⁴⁵

Bu belli başlı malların üretimini bu şekilde değerlendirdikten sonra, bunların özellikle yüzyılın ikinci yarısında yerli ve yabancı diğer mallar karşısında ne durumda olduklarına bakıldığında bu dokumacılık, desen basma ve boyama faaliyetlerinin hem yerli hem de yabancı üreticilerin rekabeti ile karşılaştığı görülmektedir. Buna paralel olarak Trabzon'da tekstil üretimi tedrici olarak gerilemiş;¹¹⁴⁶ buna karşın hane halkına bağlı olan üretim ilişkileri rakiplerine karşı başarılı bir şekilde rekabet edebilmiştir. Bu gerilemede yerli ürünlerin Avrupalı ürünler karşısında rekabet edememeleri ve yerel kıyafetlerin de terk edilmesi de etkili olmuştur. Mesela keten üretiminin gün geçtikçe azalmasının nedeni

¹¹⁴⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Schefer'den de Lhuys'a, 29 Aralık 1862.

¹¹⁴¹ TVS, 1289 (1872), s. 104-105.

¹¹⁴² AMAEF, CADN, Trébizonde, c.3, Outrey'den Roussin'e, 7 Şubat 1838.

¹¹⁴³ Quataert, **Osmanlı İmalat Sektörü**, s. 56. ve 156.

¹¹⁴⁴ TVS, 1309 (1892), s. 193; A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1024.

¹¹⁴⁵ Aynı rapor. s. 1024.

¹¹⁴⁶ Şakir Şevket, a.g.e., s. 62.

olarak halkın ucuz yabancı ürünleri tercih etmesi gösterilmektedir.¹¹⁴⁷ Daha detaylı olarak bakıldığında ise Trabzon'da üretilen ürünler yabancı ürünler ile rekabet etmiş ama yerli mallar karşısında rekabet edememişlerdi. Özellikle çember ve yazma sektörü Tokat'taki üretime karşı koyamamış ve şehirdeki imalathanelerin sayısı azalmıştır.¹¹⁴⁸ Buna karşın evlerde yapılan geleneksel üretim faaliyetlerinin önemli bir iktisadi faaliyet olarak uzun bir süre daha devam ettiği görülmektedir.¹¹⁴⁹

3.2.2. Bakırcılık

Yukarıda Trabzon'un en önemli ihraç mallarından bir olarak bakırı incelemiştik. Bununla birlikte bakırın Trabzon'un ihraç ürünleri içinde iki farklı kategoride olduğu görülmektedir. Bunlardan biri şehirdeki kalhanelerde işlenen bakırın büyük oranda İstanbul'a ve daha sonraları Avrupa'ya sevk edilmesi şeklinde, diğeri de yine şehirde işlenen bakırın buradaki bakır atölyelerinde değişik mallara dönüştürülmesi ve bunların Karadeniz, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran taraflarına ihraç edilmesi şeklindeydi.

Gerek iç tüketime gerekse de Osmanlı ülkesinin değişik noktalarına ihracata hizmet etmesi bakımından bakırcılık oldukça önemli bir iş alanıydı.¹¹⁵⁰ Şehirdeki bakırcılığın geçmişi oldukça eski dönemlere kadar gitmekteydi. Bölgedeki zengin bakır yataklarından elde edilen bakır Trabzon atölyelerinde işlenmekte ve burada mutfak eşyaları ve çeşitli eşya yapımında kullanılmaktaydı. Bu imalat Trabzon'un en büyük sanayi kolunu oluşturmaktaydı.¹¹⁵¹

Trabzon'da yetişen bakırcı ustaları hem İstanbul'da hem de Anadolu'nun diğer şehirlerindeki atölyelerde çalışmaktaydılar. 1862 yılında İstanbul'daki bakırcı dükkânları hakkında bilgi veren Pastakis burada çalışanların hemen hepsinin Trabzonlu olduğunu ve Trabzon'da imal ettikleri malları satmak için İstanbul'a getirdiklerini yazmaktadır.¹¹⁵²

¹¹⁴⁷ FO, Diplomatic and Consular Reports on trade and Finance, 1894, Turkey, Report for the Year 1893 on the trade of Trebizond, s. 5.

¹¹⁴⁸ A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1024.

¹¹⁴⁹ Yüzyılın sonlarında Trabzon'da tekstil üretiminin manusa, keten, çember, havlu, çarşaf ve peştamal cinsi kumaşların üretimi ile devam ettiği görülmektedir. Society of Arts, **The Textile Industries of Trebizond**, Journal, 40, November 1891, s. 956.

¹¹⁵⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 1, Dupre'den Talleyrant'a, 2 Nivose 12/24 Aralık 1803; Edme Mentelle, **Le cours complet de cosmographie, de géographie, de chronologie et d'histoire**, c. 3, Paris 1804, s. 15.

¹¹⁵¹ Oktay Belli-İ. Gündoğ Kayaoglu, **Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi**, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1993, s. 208; M. Reşat Sümerkan, **Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları**, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 1998, s. 54.

¹¹⁵² Belli-Kayaoglu, a.g.e., s. 210.

Hatta Trabzonlu bakırcılar eserlerini uluslararası fuarlarda da sergilemekteydiler. 1867 Paris Uluslararası Fuarı'na Trabzon'dan katılan bakırcı Assir Efendi bronz madalya ile ödüllendirilmişti.¹¹⁵³

Hammadde konusunda Trabzon, çevresindeki önemli maden yataklarını barındıran Gümüşhane, Giresun ve Samsun'dan gelen bakıra bağımlıydı. Buralardan getirilen hammadde şehirdeki dökümhanelerde işlenmekte ve 2-3 cm halindeki levhalar haline getirilmekte ve değişik araç gerece dönüştürülmekteydi.¹¹⁵⁴ Trabzon'da bu işle meşgul olan önemli bir kesim vardı. Fransız konsolosunun 1858'de Trabzon'daki madenler hakkında hazırladığı raporda değindiği konulardan biri de şehirdeki bakırcılıktı. Buna göre civar madenlerden Trabzon'a gelen bakır burada arıtıldıktan sonra kilosu 1.10 franka tüccarlara satılmakta ve Marsilya'ya sevk edilmekteydi. Burada tamamen arıtılan bakır tekrar Trabzon'a gelmekte ve 3.50 franka satılmaktaydı. Başlıca mutfak eşyası üretimine hizmet eden bakır zanaatı Trabzon'un en önemli endüstri dallarından biri olarak her zaman önemli bir yer almıştır. Trabzon'da bu işle meşgul olan 50-60 kişinin bulunduğu 17 dükkân yer alıyordu. Bunlar 25-32.000 kilo saf bakır kullanmakta ve 900.000-1.000.000 kuruşluk bir (150-166.000 frank) ticaret eşyası sunmaktaydılar. Üretilen malın bir kısmı Gürcistan'a ve Kafkasya'ya ihraç edilmekte; geri kalan ise Trabzon'da ve yakın köylerde tüketime sunulmaktaydı.¹¹⁵⁵ 1862 yılındaki diğer bir rapora göre mangal ve ibrik gibi sanatsal bir özellik de gösteren Trabzon bakırcılığının ürünleri İstanbul'da da aranmakta ve şehirde bu işle meşgul olan atölyeler ve belli bir miktar da işçi bulunmaktaydı. Bu endüstri her yıl 15.000 kilogram Avrupa'da düzleştirilmiş bakır ve 8.000 kilo buradan çıkartılan saflaştırılmış bakır kullanılmaktaydı.¹¹⁵⁶ Özellikle çatı malzemeleri imparatorluğun her tarafına gönderilmekteydi.¹¹⁵⁷ Salnamelerde de şehirdeki bakırcılıkla ilgili bilgilere de

¹¹⁵³ Aynı fuarda Trabzonlu Fenni Efendi ise gümüş işlemeli süs eşyaları ile mansiyon ödülü almıştır. Bkz. **Catalogue officiel des exposants récompensés par le jury international**, Paris, 1867, s. 16 ve 66; Bu fuara Osmanlı ülkesinden toplam 7.499 ürün katılmıştı. Fuara gönderilen ürünler dönemin Osmanlı endüstrisinin bölgeler arasındaki dağılımını anlamamız açısından önemlidir. Trabzon'dan bakır ürünlerin yanında süs eşyaları örnekleri, yün, keten tohumu gibi belli başlı malların da sergilendiği görülmektedir. Katılımcıların listesi için bkz. **Catalogue général: Exposition Universelle de 1867 à Paris**, Paris, 1867.

¹¹⁵⁴ Sümerkan, a.g.e., s. 5,

¹¹⁵⁵ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Geoffroy de Lusson'dan Walewski'ye, 31 Aralık 1858; **Annales de Mines**, 14, Paris 1858, s. 622-623.

¹¹⁵⁶ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹¹⁵⁷ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 190-193.

rastlamaktayız. Buna göre bakırcılık bir iş dalı olarak devam etmekte fakat imal edilen mallar şehirde tüketilmektedir.¹¹⁵⁸

Yabancı kaynakların üzerinde durduğu diğer bir nokta da Trabzon ve çevresinin içerdiği bakır rezervinin yeterince işlenmemesiydi.¹¹⁵⁹ Bundan dolayı bakır ihracının az miktarlarda olduğu belirtilmekteydi. Bu ihracatın düşmesinde zaman zaman Trabzon'daki kalhanenin randımanlı bir arındırma yapamaması da etkili olmaktadır.¹¹⁶⁰ Bundan dolayı zamanla bakırın Trabzon'daki ticaretinin önemi azalmıştır; buna karşın bunun Avrupa'dan Trabzon'a büyük oranda düzleştirilmiş değişik ebatta ve kalınlıkta bakır ihraç edilmeye başlanmış ve Trabzon'daki bakırcıların kullanımına sunulmuştur.¹¹⁶¹

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi şehirde bakırcılıkla ilgili olan diğer bir faaliyet de şehre gelen ham bakırın buradaki kalhanelerde arındırılmasıydı. Bu iş sahası da bakırcılığın diğer bir ayağıydı. Devlet adına Trabzon civarından çıkarılan bakır yine valilerin vasıtasıyla Trabzon'da arındırılmaktaydı. 1840'lı yıllarda şehirde bu işle meşgul olan tek bir kalhane olduğunu anlamaktayız. Konsolos Clairambault'ya göre kalhanenin çalışma şekli şu şekildedir.¹¹⁶²

Trabzon kalhanesi sekiz sade ocağı kapsamaktadır ve bu ocakların her birinin yanında bakır artıldığı sırada bakırı dökmek için kullanılan altı adet döküm kalıbı bulunmaktadır. Çalışmanın yapıldığı her gün kalhane iki kez yakılmaktadır. Bu bakır dökümhanesi az çok günde 3 bin franklık bir iş yapmakta; çünkü düşük kaliteli lüleci çamurundan imal edilen fırınların veya kalıpların yarısı sürekli olarak bozulmaktadır. 1843 yılında üretim 500.000 frank civarındadır. Arındırma iyi bir şekilde yapılmadığı için atık cürufta metaller kalmakta ve atılmaktadır. Bu da bir kayıp ortaya çıkmaktadır. Burada 32 işçi çalışmaktadır. Her bir fırında dört işçi çalışmaktadır. Bunlardan biri usta, ikisi körükçü ve diğeri bir garsondur. Usta her bir fırından beş kuruş, yani günde on kuruş kazanmaktadır. Bu da 2 frank sekiz santim etmektedir. Geri kalanlar ise her bir fırından iki kuruş ve yirmi para yani günde beş kuruş kazanmaktadırlar. Bu da 1 frank 14 santim etmektedir. Bunlardan başka kömür ve bakırı depolayan başka çalışanlar da vardır fakat bunların maaşları sabit değildir. Bu dökümhanenin Ermeni olan direktörüne Trabzon valisi tarafından ayda 1.500 kuruş verilmektedir. Valinin kavası her gün çalışmanın nasıl yapıldığını görmek ve Gümüşhane, Samsun ve Tirebolu'dan gelen brüt bakırın tartıldığı zamanda hazır olmak için buraya gelmekte ve kendi hesabına paşaya giren ve çıkan bakır miktarını aktarmaktadır. Bu

¹¹⁵⁸ TVS, 1286 (1869), s. 90.

¹¹⁵⁹ Tanzimat sürecinin Trabzon Eyaleti'ndeki en önemli sorunu da bölgedeki maden yataklarının en verimli bir şekilde işletilmesiydi. İdari yapıda da gördüğümüz gibi üzerinde en çok durulan konulardan biri de bölgedeki madenlerdi. Zira 1850 yılında Gümüşhane ve çevresindeki madenlerin pek çoğu metruk ve işletilemez bir durumdaydı. Abdullah Saydam "Osmanlı Madenciligi ve XIX. Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Maden Ocakları", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1991), s. 255-257.

¹¹⁶⁰ Xavier Heuschling, *L'empire de Turquie: territoire, population, gouvernement, finances, industrie agricole, manufacturière et commerciale, voies de communication, armée, culte, etc.* Bruxelles-Paris, 1860, s. 150-151.

¹¹⁶¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Schefer'den de Lhuys'a, 29 Aralık 1863.

¹¹⁶² AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Clairambault'tan de Baron Bourgeney'ye, 22 Ocak 1844.

dökümhane kurulandan beri diğer bütün dökümhaneler ihraç edilen tüm bakır burada üretilmiş gibi gösterilmek için kaldırılmıştır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Trabzon valileri bizzat bakır üretimi ile ilgilenmekte, bakır madenlerine gidip incelemelerde bulunmakta ve madenlerin verimliliğini arttırmaya çalışmaktaydı. Abdullah Paşa'nın maden bölgelerini incelediği 1845 yılında verim artmış ve paşaya da önemli bir kazanç sağlamıştır.¹¹⁶³ Fakat denetimin olmadığı zamanlarda verim de düşmekteydi. 1844 yılında bakırın değeri 700.588 frank iken 1845 yılında 277.672 frank olmuştur.¹¹⁶⁴ Fakat kalhaneyi işleten Abdullah Paşa'nın ölümü kalhanedeki çalışmaları da etkilemiş ve kalhane bir süre kapalı kalmıştır. Fakat 1846 yılının Aralık ayına doğru ihraç edilmeye başlanan bakırın değeri yükselmiş ve iki milyon kuruşa kadar çıkmıştır.¹¹⁶⁵ Verilerden anladığımız kadarıyla Trabzon'da Tanzimat idaresinin tesis edilmesiyle bakır ihracatında bir artış görülmüştür. Abdullah Paşa'nın valiliği sırasında (1842-1846) en fazla 700 bin frank olan ihracat 1850 yılında 1.321.230 franka yükselmiştir.¹¹⁶⁶ Kırım Savaşı'nın bakır ihracatını da etkilediğini görmekteyiz. Savaş sonrasında 1857'de Trabzon'dan ihraç edilen bakır değeri sadece 192.000¹¹⁶⁷; 1859'da ise 184.000 franktı.¹¹⁶⁸

Trabzon'da bulunan bu kalhanelerin sayılarının arttığını da görmekteyiz. 1872 yılı ve 1873 yılı salnamelerine göre şehirde üç kalhane bulunmaktadır.¹¹⁶⁹ Bakırcılığın yüzyılın sonlarında da aynı özellikleri koruduğu iç tüketime yönelik ve geleneksel üretim tekniklerinin hâkim olduğu bir iş kolu olarak devam ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁷⁰

3.2.3. Dericilik

Trabzon'da geleneksel olarak var olan diğer bir sanayi kolu da dericilik idi. Yukarıda da gördüğümüz gibi deri de temelde Trabzon ve civarına bağlı olmayan fakat Trabzon'un ihraç ettiği önemli ürünlerden biriydi. İhraç edilmesinin yanında şehirde bulunan deri imalathanelerinin de ihtiyacını karşılayan deri Doğu Anadolu ve Kafkaslardan gelmekteydi. Başlıca ayakkabı, at koşum takımı, sofrası, kırba ve matara gibi çok çeşitli

¹¹⁶³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan Butenval'a, 11 Şubat 1845.

¹¹⁶⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Guizot'ya, 21 Ekim 1846.

¹¹⁶⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

¹¹⁶⁶ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1851.

¹¹⁶⁷ Heuschling, a.g.e., s. 202.

¹¹⁶⁸ **Annales du Commerce Extérieur**, no. 15, Turquie d'Asie, Port de Trébizonde, Mouvement Commercial en 1859, s. 16.

¹¹⁶⁹ Conrad Malte-Brun Lavallée, **Géographie Universelle**, Paris, 1865. s. 42; TVS, 1289 (1872), s. 104; TVS, 1290 (1873), s. 90-91.

¹¹⁷⁰ Abdülvahap Hayri, **İktisadi Trabzon**, haz. Melek Öksüz, Trabzon: Serander Yayınları, 2008, s. 65.

alanlarda kullanılması bakımından deri hem halk hem de ordunun ihtiyaç duyduğu önemli bir maldı. Fakat başlıca sığır, koyun, kuzu ve keçi gibi eti yenen hayvanların derisinin kullanılabilir bir hale gelmesi için belli bazı işlemlerin yapılması gerekiyordu. Bu işe debagat yani sepicilik denilmekteydi.¹¹⁷¹ Sepicilik Osmanlılarda en çok gelişme gösteren sanayi kollarından biriydi. Sepicilik başta İstanbul olmak üzere Edirne, Bursa, Kayseri, Tokat, Diyarbakır ve Urfa gibi şehirlerde oldukça önemli gelişmeler göstermişti. Bunların yanında bu sektörün var olduğu şehirlerden biri de Trabzon'du ve iş Trabzon şehrinin önemli sanayi kollarından biriydi. Hatta 15. ve 16. yüzyıllarda şehirdeki dericilik ile ilgili sektörde debbağlar, ayakkabı imal eden paşmakçılar, çizmeciler, pabuççular ve saraçlar çalışıyordu.¹¹⁷²

Tabakçılığın bir gereği olarak üretim aşamasında suya ihtiyaç duyulmaktaydı; bu yüzden bu iş için su kaynaklarına yakın yerler tercih ediliyordu. Trabzon'da deri sanayisiyle meşgul olanlar da Tabakhane mahallesinden geçen küçük çayın çevresinde kümelenmişti.¹¹⁷³ Anadolu'nun birçok yerleşim yerinde de olduğu gibi Trabzon'da da debbağhane adında bir mahalle bulunmaktaydı.¹¹⁷⁴ Fakat Trabzon'daki bu iş kolunun Faroqhi'nin belirttiği gibi zamanla şehir dışına taşınması gibi bir örnek Trabzon'da görülmemektedir.¹¹⁷⁵ Zira 19. yüzyılda bile dericilik faaliyetlerinin yürütüldüğü bu mekân Tabakhane Deresi olarak bilinen derenin yanında yapılmaktaydı. Âşık Mehmet'e göre tabaklar çarşısı ve debbağhaneler Ortahisar'ın doğusunda yer alan kapının dışında olduğu için bu kapıya *Bâb-ı Debbağhane* adı verilmişti.¹¹⁷⁶ Ayrıca 16. yüzyılın ortalarında ikinci bir Tabakhane mahallesinin kurulması ve burada çalışanların sayısının artması Trabzon'da dericilik sektörünün gelişmeye devam ettiğini göstermektedir. 18. yüzyılda Trabzon'daki belli başlı çarşılarından biri de *Debbağhane* çarşısıydı.¹¹⁷⁷

Dericilik faaliyetlerinin kısmen 19. yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarımızın verdiği kısıtlı bilgiler bize dericiliği ihracata yönelik çok büyük bir

¹¹⁷¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", **Osmanlı Devleti Tarihi**, II, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: Feza Gazetecilik, 1999, s. 635.

¹¹⁷² Bostan, a.g.e., s. 431.

¹¹⁷³ Bostan, a.g.e., s. 415.

¹¹⁷⁴ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 198-199.

¹¹⁷⁵ Melek Öksüz, **Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 247.

¹¹⁷⁶ Veysel Usta, **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, Trabzon: Serander Yayınları, 1999, s. 40.

¹¹⁷⁷ Necmettin Aygün, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Ticarî Yapıları", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001**, I, Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları, 2002, s. 254.

ekonomik değeri olmayan bir sektör olarak aktarmaktadır. Buna karşın ihrac malları arasında da incelediğimiz gibi deri ihracat değeri artan bir mal olmuştur.

Kaynaklara göre 1860 yılında şehirde üç tane debbağhane bulunmaktaydı ve bu debbağhanede keçi ve koyun derisi tabaklanıyordu. Daha sonra boyanan deri Fransız marokenine benzer bir hal alıyor ve terlik ve semer yapımında kullanılıyordu.¹¹⁷⁸ Trabzon'daki deri sektörü için belki de en önemli gelişmelerden biri de işlenmiş deri ithal edilmeye başlanmasıdır. Bundan dolayı Fransız konsolosu piyasadaki yerli ürünlerin Fransız ürünleri karşısındaki durumunu da değerlendirmektedir. Buna göre Fransız marokenleri ile rekabet etmesi muhtemel olan ve Trabzon'daki bir sepicinin Kırım ve Kafkaslardan gelen sığır derisinden imal ettiği deri her ne kadar kendi ürünleri kadar kaliteli olmasa da dörtte bir oranında daha ucuza satılmaktaydı.¹¹⁷⁹

Yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da belli başlı 3 sepicisi düşük kalitede ayakkabı tabanı, ayakkabı ve semercilik için önemli olan maroken üretmekteyken,¹¹⁸⁰ ithal kalemleri arasına deri ve ayakkabı da girmeye başlamıştır. İthal edilen deri ve ayakkabının değeri 1860'ta 134.400; 1861'de 30.100 ve 1862'de 91.900 frank olmuştur. Avrupa'dan gelen derinin başlıca tedarikçisi olan Fransa'nın payı malın pahalılığından dolayı azalmaya ve yerini Avusturya almaya başlamıştır.¹¹⁸¹ Bunun yanında Trabzon'daki sepicilerin ürünleri Avrupa'dan gelen ürünler ile rekabet edebildiği anlaşılmaktadır. Fransız konsolosunun 1862 yılındaki değerlendirmesine göre Fransız deri ve ayakkabısının Trabzon'da gelişim vaat etmemesinin nedenlerinden biri de yerli üreticiler ile olan rekabet ve ödemelerde görülen yavaşlık idi.¹¹⁸² Bunun yanında Trabzon'daki dericilik sektörünün 1860'lı yıllarda küçük bir krizle karşılaştığı görülmektedir. Bu da 1864 yılında gerçekleşen Kafkas Göçü'ydü. Bu bölge Trabzon'un önemli oranda ticari ilişkiler içinde olduğu bir yerd. Göçlerden sonra bu önemli pazarın kaybedilmesi dericilik sektörünü de etkilemiş ve Trabzon'da bu sektörde çalışanların sayısı yarıdan fazla azalmıştır. Bundan dolayı üretilen deri, maroken ve ayakkabı tabanı yerel tüketime yönelik bir faaliyete dönmüştür. Fakat bu faaliyetlerin uzun bir süre daha Trabzon'daki üretim alanlarından biri olarak kalmaya devam ettiği görülmektedir. 1872 yılında bu sektörde çalışan 17 debbağhanenin varlığı

¹¹⁷⁸ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 193.

¹¹⁷⁹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Prus'dan Thouvenel'ye, 5 Haziran 1862.

¹¹⁸⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Schefer'den de Lhuys'a, 29 Aralık 1863.

¹¹⁸¹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868.

¹¹⁸² Aynı rapor.

dericilik sektörünün önemini korumaya devam ettiğini göstermektedir.¹¹⁸³ Yüzyılın sonlarında ise Abdülvahap Hayri'ye göre Trabzon'da önemli bir deмбаğhane olmakla birlikte deriden mamul elde etme sanatı olan saraçlık eski önemini muhafaza edememiştir.¹¹⁸⁴

3.2.4. Balıkçılık

Yukarıda da değindiğimiz gibi Trabzon'un fiziki yapısı itibarıyla tarıma çok elverişli olmaması halkı iç kısımlarda hayvancılığa, sahil kesiminde de limanlar arasında ticarete ve balıkçılığa yönlendirmiştir.¹¹⁸⁵ Bundan dolayı Trabzon'da gelişmiş olan faaliyetlerden biri de balıkçılıktı. Trabzon tarihi hakkında 16. yüzyıl hakkında bilgi veren Aşık Mehmed'in eserinde Trabzon'da avlanan balıklar hakkında bilgi vermesi ve Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde Trabzon'da halkın uğraştığı yedi iş kolundan birinin balıkçılık olduğunu belirtmesi¹¹⁸⁶ Trabzon'da balıkçılığın ve balık avcılığı ile uğraşanların eskiden beri önemli miktarda olduğunu göstermektedir.¹¹⁸⁷ Trabzon'daki balıkçılık faaliyetlerinin yukarıda incelediğimiz diğer bazı alalarda olduğu gibi iki farklı bir boyut taşıdığı görülmektedir. Bunlardan biri avlanan balığın yerel tüketime yönelik olarak kullanılması ve bir diğeri de ihraç edilmesi şeklindedir. Her iki şekliyle balıkçılık Trabzon'da 19. yüzyılda önemli bir kesimin meşgul olduğu bir çalışma alanıydı.

Bölgede gerek beslenme gerekse de ticari değer taşıyan balıkçılığın hamsi, kalkan, mezigit, mercan, palamut, tekir, turna, zargana gibi balıklar üzerinden yapıldığı görülmektedir.¹¹⁸⁸ Fakat bunlar içinde şüphesiz en önemli olan balık hamsiydi. Yılın belli dönemlerinde avı yapılan hamsi düşük fiyatı nedeniyle özellikle düşük gelirli halkın temel gıdalarından biri haline gelirdi. Fransız kaynaklarında “*Anchois*”e benzetilen hamsi yılın belli dönemimde sürüler halinde kıyıya yaklaşmakta ve gece ağlar ve meşalelerle yapılan bu av halka taze ve tuzlanmış çok ucuz bir gıda sağlamaktaydı.¹¹⁸⁹ Halkın ihtiyacını karşılamanın yanında hamsinin bir ihraç malı olarak da şehir ekonomisine bir katkısı söz konusuydu. Zaman zaman av mevsimin verimliliğine göre Trabzon tuzlanmış hamsi ihraç

¹¹⁸³ TVS, 1289 (1872), s. 104-105.

¹¹⁸⁴ Abdülvahap Hayri, a.g.e., s. 65.

¹¹⁸⁵ A&P, 1883, vol. 74, 1881 Trabzon Ticaret Raporu, s. 750.

¹¹⁸⁶ Yücel Dağlı, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Trabzon”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (6-8 Kasım 1998), Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları, 2000, s. 30.

¹¹⁸⁷ Bostan, a.g.e., s. 425.

¹¹⁸⁸ Ayhan Yüksel, “Karadeniz'de Balık Avı ve Balıkçılık”, <http://www.serander.net/karadeniz-tarihi/244-ayhan-yuksel-karadenizde-balik-avi-ve-balikcilik.html> (04/07/2011).

¹¹⁸⁹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

ettiği gibi Gürcistan taraflarından halkın ihtiyacını karşılamak için ithal ettiği kaydedilmektedir.¹¹⁹⁰ Bazen de kışın ılıman geçmesi av mevsiminin verimli geçmesini sağlamaktaydı. 1859 yılında daha önceki senelerde görülmemiş oranda bol olan av, yeterli ve ucuz tuz ile birlikte halka diğer bir önemli besin maddesi olan mısır ekmeği ile kullanabileceği gıdayı sağlamış; aynı zamanda balık tuzlama ve iâşe hazırlama işi fakir kesimlerden pek çok kimseye istihdam kaynağı olmuştur.¹¹⁹¹ Zamanla tuzlanmış hamsi işinin bölgenin en önemli endüstriyel faaliyetleri arasına girdiği görülmektedir. 1875 yılı raporuna göre ilk kez bu sene tüccarlar, Akdeniz’de kullanılan en önemli besin maddelerinden biri hamsi olduğu için gemiler ile tuzlanmış hamsi ihracatı yapmışlardır.¹¹⁹² Zamanla tuzlanmış hamsi hazırlama işi en önemli endüstri kalemlerinden biri haline gelmiştir. Fıçılara doldurulan hamsinin tonu 6-7 sterline satılmaktaydı. Karadeniz’in güney kıyılarında Eylül’den Nisan’a kadar büyük miktarlarda görünen hamsi yerli balıkçılar tarafından el yapımı ağlar ile avlanmakta; Trabzon’da günde 150 ton hamsi, iri, orta ve küçük olarak üç değişik kalitede satılmaktaydı. Konsolos küçük ölçekte devam eden bu iş büyük ölçekte ve daha kazançlı bir hale getirilebileceğini ve bu rakamdan daha fazlasının bölgeden yakalanabileceğini ama burada uzun ağların pek rağbette olmadığını belirtmektedir.¹¹⁹³ Buna karşın Trabzon’da balıkçılık Şakir Şevket’e göre ilerleme gösteren bir endüstri dalıydı.¹¹⁹⁴ Bundan dolayı bir İngiliz firması 1888-1889 av döneminde sırasında bu işle ilgilenmeye başlamıştır. Büyük miktarlarda avlanan hamsi halk tarafından tuzlanmanın yanında bir kısmı yağa dönüştürülür, geri kalan ise gübre olarak kullanılırdı.¹¹⁹⁵

Balıkçılık konusunda endüstriyel bir özellik taşıması bakımından belki de en önemli faaliyet İngiliz kaynaklarında “*porpoise*”, Fransız kaynaklarında “*marsouin*” olarak bilinen yunus balığı avcılığıdır. Bu avın yapıldığı alana baktığımızda Boğaz’ın çıkışından Sürmene’ye kadar sahil kesimindeki halkın bu avcılık işiyle uğraştığı görülmektedir. 5-6 kişilik tekneler ile 25 mil ve daha fazla açıklara giden balıkçıların denize attıkları ağlar iki üç hafta burada bırakılmakta ve bu sürenin sonunda

¹¹⁹⁰ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 561.

¹¹⁹¹ TVS, 1309 (1892), s. 97; A&P, 1861, vol. 30, 1859 Trabzon Ticaret Raporu, s. 72-73.

¹¹⁹² A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1080.

¹¹⁹³ FO, Diplomatic and Consular Reports, Turkey, Report for the Year 1889 on the Trade of the Vilayet of Trebizond, London 1889, s. 3-4.

¹¹⁹⁴ Şakir Şevket, a.g.e., s. 62.

¹¹⁹⁵ Abdülvahap Hayri hamsiden elde edilen gübrenin Trabzon’da tütün yetiştiren halk tarafından özellikle aranan bir gübre olduğunu belirtmektedir. Abdülvahap Hayri, a.g.e., s. 70; A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 192-193.

toplanmaktaydı. Bu ağlara yakalanan yunuslar silahla vurularak avlanır daha sonra gemiye çekilir; kıyıda ise balıklar daha sonra parçalanır, kazanlarda eritilmek üzere kaynatılırdı.¹¹⁹⁶ Bu faaliyetten senede 250.000 okka yağ elde edilmekte ve bu yağın bir kısmı düşük sınıflar için aydınlatmada kullanılmaktaydı.¹¹⁹⁷ Fakat ağır bir kokuya sahip olan ve aydınlatmada kullanılan bu yağın yerini yavaş yavaş petrol almaya başlamıştı.¹¹⁹⁸

Elde edilen balıkyağının bir kısmı da İstanbul'a ihraç edilmekteydi. 1862 yılında İstanbul'a yaklaşık bin fiçı civarında 183.000 frank değerinde ihracat yapılmıştır.¹¹⁹⁹ Zamanla bu yağın Avrupa'ya doğru ihracatının yapıldığı görülmektedir. 1866 yılında 502.700 frank değerinde balıkyağı İstanbul'un yanında Fransa'ya da ihraç edilmiştir. 1867 yılında ise Trabzon'un ihraç ettiği 228.050 franklık yağın 140.450 frankı Fransa; 134.100 frankı ise İstanbul'a ihraç edilmiştir.¹²⁰⁰ Fakat buna karşın yine Fransız konsolosuna göre bu malın büyük oranda ihraç edildiği ülkeler İngiltere ve Avusturya'ydı.

Yunusun avlanmasında olduğu gibi yağın çıkarılması da geleneksel yöntemlerle yapılmakta ve bu da önemli bir miktar yağın zayi olmasına neden olmaktadır.¹²⁰¹ Hatta bu sistemle elde edilen yağ pek saf değildi ve bu durum yağın Avrupa pazarında az bir taleple karşılaşmasına neden olmaktadır. Bütün sahil şeridinde elde edilen yağın miktarı bilinmemekle birlikte Yoro Burnu'ndan Sürmene'ye kadar olan sahilde bu yağdan 200 kiloluk 3000 varil ede edilirdi. Altı okkalık bir batmanın fiyatı 8-10 kuruştur.¹²⁰² Yağ üretim rakamlarında görülen dalgalanmalar yine konsolosun belirttiğine göre bu balığın avına yön veren ihracatçıların taleplerinden kaynaklanmaktadır. Fakat ortalama olarak bu rakam 20.000 ile 40.000 cwts¹²⁰³ arasında ve bundan elde edilen yağ miktarı ise 10.000-20.000 cwts arasındaydı.¹²⁰⁴ Avrupa'dan gelen talebe göre ihracat değeri değişen yağın 1878'de 3.647; 1879'da 17.450 ve 1880'de 3.647 sterlinlik bir ihracat değeri vardı. Buna karşın ihracat değeri balığın az ya da bol olmasından da etkilenmekteydi.¹²⁰⁵ Avrupa'da en önemli pazarının Avusturya olduğu ve başlıca makine sanayinde kullanılan balıkyağının

¹¹⁹⁶ **Bulletin Consulaire Française**, c. 19, Turquie d'Asie, Commerce de Trébizonde en 1889, s. 119.

¹¹⁹⁷ A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 192-193.

¹¹⁹⁸ A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1024.

¹¹⁹⁹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹²⁰⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868.

¹²⁰¹ Abdülvahap Hayri, a.g.e., s. 71.

¹²⁰² **Bulletin Consulaire Française**, c. 19, Turquie d'Asie, Commerce de Trébizonde en 1889, s. 110.

¹²⁰³ CWTS, Hundredweight, Eski İngiliz imparatorluk ağırlık ölçülerinden biri. Bir cwt 50,80 kiloya tekabül etmektedir.

¹²⁰⁴ FO, 1889, Diplomatic and Consular Reports, Turkey, Report for the Year 1888, Trade of Trebizond, s.4.

¹²⁰⁵ FO, 1887, Diplomatic and Consular Reports, Turkey, Report for the Year 1886, Trade of Trebizond, s.5.

ihracat değerlerine bakıldığında dalgalı rakamlar görülmektedir. Bunun yanında Trabzon için önemli bir gelir kapısı olan bu iş sahasının üretiminde izlenen yöntemin hem verimi düşürdüğü hem de geliştirilebilir bir sektörün önünde engel olduğu belirtilmekteydi.

3.2.5. Şarap Üretimi

Trabzon'da geleneksel üretim ilişkileri bağlamında incelenmesi gereken diğer bir iktisadi faaliyet de şarap yapımıdır. Bölgede bağcılığın hikâyesi 19. yüzyılda Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması çok farklı bir mecraya girmiştir. 19. yüzyıl öncesinde önemli bir pazar payı olan ve Trabzon ile civarındaki sahil kesimindeki bazı şehirlere önemli bir ekonomik gelir sağlayan “*Trabzon şarabı*”,¹²⁰⁶ Avrupa mallarının Osmanlı pazarındaki pek çok yerli malın yerini alması gibi ithal edilen Avrupa malı şaraplar ile rekabet edememiş ve endüstriyel bir ürün olma özelliğini kaybetmiştir.

Trabzon'da bağcılığın geçmişi üzerine yapılan çalışmalarda şarap yapımının buradaki Grek yerleşimlerinde de önce var olduğu belirtilmektedir. Fakat şarap yapımının en çok gelişim gösterdiği dönem ise Trabzon'da Kommenlerin hâkim olduğu dönem olan 13-15. yüzyıllar arasındadır.¹²⁰⁷ Osmanlı Dönemi'nde de bölgede şarap üretimi önemini korumuştur. Gerek 19. yüzyıl öncesinde gerekse de 19. yüzyılda Trabzon'a gelen gözlemcilerin de Trabzon bahislerinde üzerlerinde durdukları konulardan biri de şarapçılık idi. Evliya Çelebi Trabzon halkını yedi grupta incelerken bunlardan altıncısını bağcılık ile meşgul olanlar olarak vermektedir. Çelebi'ye göre Boztepe tamamen bağlılarla kaplıydı. Seyyaha göre şehirdeki bağ ve bahçelerin sayısı 31 binden az değildi.¹²⁰⁸

Konumuz açısından önemli olması itibarıyla burada daha çok bu uluslararası ticarete açılış sürecini inceleyeceğimiz için daha çok bizi 19. yüzyılın ilk dönemlerindeki durum ilgilendirmektedir. Buradan hareketle bu dönemde şarap yapımı hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında; 18. yüzyılın sonlarında Karadeniz'deki ticari potansiyel hakkındaki eserinde Peysonnel Trabzon'dan bahsederken şehrin ihraç malları arasında *nardenk* yani yerli şarabın da önemli olduğunu belirtir. Bunun yanında Tirebolu ve Rize'de üretilen şarapların Trabzon'dakilerden daha iyi olduklarını, Tirebolu'da üretilenlerin

¹²⁰⁶ Trabzon şarabı terimi Karadeniz'in güneydoğu kısmında üretilen şarapları tarif etmek için kullanılan genel bir tabirdir.

¹²⁰⁷ Xavier de Planhol, “Grandeur et Décadence du Vignoble de Trébizonde”, **Journal of Economic and Social History of Orient**, XXII(3) (1979), s. 317.

¹²⁰⁸ **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 2. Kitap, haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 52; Tekindağ, a.g.m., s. 470.

Provence şaraplarıyla mukayese edilebileceklerini fakat üretim tekniklerinin bu şaraba tuhaf ve nahoş bir tat kattığını; Rize’de ise nardenk ticaretinin oldukça yoğun ve iki kalite nardenk olduğunu belirtmektedir.¹²⁰⁹ Trabzon’daki ilk Fransız konsolosu da şehir hakkında yazdığı bir raporda da şehirdeki belli başlı ihraç malları arasında şarabı da saymaktadır. Dupré’ye göre Trabzon’da şarap elde edilen üzüm düşük kalitededir. Şarabın rengi güzeldir ama nahoş bir tadı vardır. Kırsal kesimde ise yöre halkı kötü üzümden şarap elde etmektedirler elde edilen bu şaraba “nardenk” denilir. Bu içecek üzümün belli bir dereceye kadar pişirilmesi ve temizlenip preslenmesi sonrasında buna kül eklenmesiyle elde edilir. Elde edilen bu likör büyük oranda Kırım’a ve özellikle de Taganrok’a ihraç edilmekteydi.¹²¹⁰ Kinneir de Trabzon’un başlıca ihraç malları arasında şarabı da sayar.¹²¹¹ Bijişkyan da İstanbul ve Rusya’ya şarap ihracatının yapıldığını yazar.¹²¹² Spencer ise yine yapım tekniğinden dolayı şarabın tadının kötü olmasından bahseder.¹²¹³ Bölgedeki bağıcılık ile ilgili en önemli değerlendirmelerden biri de Fallmerayer tarafından yapılmıştır. Bu değerlendirmelerde yazarın üzerinde durduğu en önemli konu geleneksel üretim yöntemlerindeki eksikliklerdir.¹²¹⁴ Bunun gibi bölgede şarabın bir ihraç ürünü olarak varlığından bahseden değişik kaynaklar bulunmaktadır.¹²¹⁵

Seyyahların verdiği bu bilgilerden Trabzon’da şarap üretiminin ihracata yönelik bir ürün olarak uluslararası ticaretin burada hâkim olmaya başladığı 1830’lu yıllara kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Hatta Fransız konsolosu 1834 yılında Trabzon’da geleneksel yöntemler ile şarap imal edildiğini ve Kırım ve Taganrog taraflarına ihraç edildiğini belirtir.¹²¹⁶ Bu bize Karadeniz limanları arasında var olan ticari münasebetler içinde şarap ticaretinin bir süre daha devam ettiğini göstermektedir. Fakat bu tarihlerden sonra gerek

¹²⁰⁹ M. de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, II, Paris 1787, s. 84-86.

¹²¹⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 1, Dupre’den Talleyrant’a, 2 Nivose 12/24 Aralık 1803

¹²¹¹ Kinneir, a.g.e., s. s. 34; Dearborn da ihraç malları arasında nardenki saymaktadır. Henry Dearborn, *Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea*, I, Boston, 1819, s. 220.

¹²¹² Bijişkyan, a.g.e., s. 112-113.

¹²¹³ Edmund Spencer, *Travels in Ciscassia, Krim Tartary*, vol. II, London 1838, s. 158.

¹²¹⁴ Fallmerayer, a.g.m., s. 197-198.

¹²¹⁵ Adrien Dupré de kardeşi Fransız konsolosu Dupré’ye paralel bilgiler vermektedir. Değindiği ilginç noktalardan biri ise bu içeceğin fermente olmamasından dolayı Türkler tarafından da tercih edilen bir içecek olduğunu belirtmesidir. Adrien Dupré, “Description de quelques villes et ports de la mer Noire” bu değerlendirme şu eserin içinde yer almaktadır. C. Gamba, *Voyage dans la Russie méridionale*, Paris, 1826, s. 399-440.

¹²¹⁶ Konsolosun verdiği bilgiler şu şekildedir: “Trabzonlular halen daha kötü kalitede olan şarap yapmaya devam etmektedirler bu içecek adı nardenk olan bir çeşit likördür ki bu da üzümün sıkılmasından ve belli bir ısıda pişirilmesinden elde edilen bir içkidir. Bu üründen çok fazla talep görülen büyük miktarda Kırım ve özellikle de Taganrog taraflarına gönderilmektedir”. Bkz. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey’den Roussin’e, 10 Ocak 1834.

seyyahların eserlerinde gerekse de konsolosların yazılarında şarap ihracatına yönelik pek bilgiye rastlanmamaktadır. Elbette bunda etkili olan gelişmelerden birisi ilk denemesi 1760'lı yıllardan itibaren yapılmaya başlanan şarap ithalatıdır.¹²¹⁷ 19. yüzyıl boyunca özellikle Fransız konsolosluk raporlarından Fransa'nın en önemli ihraç mallarından biri olması itibarı ile şarap hakkında önemli bilgiler edinmemiz mümkün olmaktadır. Kendi ülkelerinin ticaretlerinin temsilcileri olmaları bakımından Fransız konsolosları Fransız malı şarapların piyasada yer edinebilmeleri için önemli uyarılarda bulunmaktaydılar. Fontanier 1834 yılında Trabzon'da yeni yabancı ticarethanelerin açılması Trabzon ve İran'da pazar bulabilecek mallar içinde şarabın da yer alabileceğini yazmaktaydı.¹²¹⁸ Buna paralel olarak Fransızlar 1843 yılında Arnaud'un ve 1845 yılında da Querin'in Trabzon'da açtıkları ticarethaneleriyle Tebriz, Suhumkale ve Trabzon'a özellikle Fransız şarabı satışı yapmaya başlamışlardır.¹²¹⁹ Bununla birlikte Trabzon'da bölgesel tüketimi oldukça sınırlı olan şarabın en önemli pazarı Gürcistan'dı. Trabzon piyasası ise daha çok ucuz şampanyalar alınmaktaydı. Şarap ise Trabzon'daki Avrupalılar tarafından kullanılmakta, Tiflis, Erzurum ve hatta Tahran'a gönderilmekteydi. 1846 yılında Trabzon'a gelen Fransız şarabının parasal değeri 19.058 franktı.¹²²⁰ Trabzon piyasasında Avrupa şarabının kullanım oranının çok yüksek olmadığını şarap ve diğer alkollü içeceklerin ithalat ve ihracat oranlarından anlamak mümkündür.¹²²¹

Tablo 18: 1837-1857 Yılları Arası Alkollü İçeceklerin İthalat ve İhracatı

Yıl	İthalat	İhracat	Yıl	İthalat	İhracat
1837	162.300	157800	1846	382.340	306.340
1838	108.900	106.500	1847	208.120	200.240
1839	93.300	69.800	1848	329.650	308.177
1840	180.700	161.200	1849	161.162	151.230
1842	103.600	98.200	1850	182.750	170.280
1843	135.000	130.900	1851	160.748	165.000
1844	136.600	131.600	1852	176.100	42.000
1845	122.850	139.720	1857	1.132.437	190.846

Kaynak: AMAEF, Paris ve Nantes, İlgili Yıllara Ait Ticaret Raporları

Bu rakamlardan da anlaşıldığı kadarıyla sınırlı da olsa ithal edilen içeceklerin Trabzon'da da bir pazar payı bulunmaktaydı. Bu içeceklerin bölgenin üretilen düşük

¹²¹⁷ de Planhol, a.g.m., s. 325-326.

¹²¹⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1834.

¹²¹⁹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1851; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846.

¹²²⁰ AMAEF, CADN, , Serie D, Trébizonde, c.5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 1 Temmuz 1846.

¹²²¹ 1857 yılı verileri için şu eser kullanılmıştır. Heuschling, *L'empire de Turquie*, s. 200-201.

kaliteli şarabın üretimini de etkilediği görülmektedir. Bunun yanında Trabzon ve civarında şarap üretimini etkilemesi bakımından görülen asma hastalıklarının da etkili olduğu görülmektedir. Bu konuda 1856 yılı raporuna göre asmalara musallat olan hastalık son iki yılda verimi düşürmüştü ve bu yüzden hiç şarap üretilmemiştir.¹²²² 1858 yılı raporunda konsolos, şarap sektörünün üzümüne musallat olan hastalıktan dolayı sektörün yıkıntıya doğru gittiğini, bu hastalığa karşı bir şey yapılmaz ise sektörün tamamen ortadan kalkacağını söylemekteydi.¹²²³ Fakat bu hastalığın çok sürmediği ve Trabzon ve civarında şarap üretilmeye devam ettiği yine Fransız konsolosluk raporlarından anlaşılmaktadır. Schefer'nin "1862 yılında Gürcistan'a ihraç edilen şarap ve likörün değeri 246.000 franktır. Buna karşın Fransız şaraplarının Trabzon'daki tüketimi azalmaya devam etmektedir. Trabzon'da en iyi pazara sahip olan mallar ise burada üretilen şaraplardır"¹²²⁴ şeklindeki yazısı yerli şarapların durumuna ışık tutmaktadır. 1866-67 yılı raporuna göre ise bölgede etkili olan hastalık 1866 yılında hemen hemen tamamen ortadan kalkmıştır. Bundan dolayı şarap üretimi daha fazla bir gelişim göstermiş; fakat rekolte bu üründen ihraç etmeye imkan verecek şekilde bol olmamıştır. Bu dönemde Avrupa'da etkili olan filoksera hastalığının Avrupa şarap sektörüne vurduğu darbeden olacak ki Fransız konsolosu Trabzon'daki şarapçılığın geleceği ile ilgili olarak "hastalığın ortadan kalkması bu ticaretin eski ivmesini kazanacağı yönünde bir umut vermektedir" şeklinde yorum yapmasına neden olacaktır.¹²²⁵ Gerek Avrupa'da etkili olan hastalıktan gerekse de yerel üretimin artmasından dolayı Avrupa malı şarapların ithalat oranı azalmaktadır. Bu azalmanın bir nedeni de Kırım'da tekrar şarap üretilmeye başlanmasıdır.¹²²⁶ Buradan da anlaşılmaktadır ki Kırım'da üretilen şaraplar Avrupa malı şarapların sahip olduğu pazarlarda etkili olmaya başlamıştır.

1868 yılında ise bölgenin asmalara musallat olan hastalığın etkisinden tamamen kurtulduğu ve şarap ihraç edildiği görülmektedir. Buna göre 9.000 batman şarap ihraç edilmiştir. Her bir batmanı 12 kuruşa satılmaktaydı. Toplam gelir 1.140 sterlindi. Bu şarap başlıca Tirebolu'dan elde edilmişti.¹²²⁷ Buna karşın 19. yüzyılın ikinci yarısından önce

¹²²² A&P, 1857, vol. 38, 1856, Trabzon Ticaret Raporu, s. 176; Issawi 1860'larda Bursa ve Anadolu'nun değişik yerlerinde görülen hastalığı oidium disease olarak göstermektedir. Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 264.

¹²²³ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 362.

¹²²⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹²²⁵ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c.8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868.

¹²²⁶ Aynı Rapor.

¹²²⁷ A&P, 1868-1869, vol. 60, 1868 Trabzon Ticaret Raporu, s. 429-443.

Amerika’da etkili olan daha sonra da Avrupa’ya yayılarak bağlarda önemli bir tahribat yapan filoksera hastalığının özellikle Batı Anadolu’daki üzüm sektörüne belli bir süre ivme kazandırmakla birlikte hastalığın Osmanlı topraklarında da görülmesi üretim miktarlarında düşüşe neden olmuştur.¹²²⁸

Görüldüğü gibi yüzyılın ikinci yarısında bölgede etkili olan hastalığın etkisi geçtikten sonra üretim devam etmiştir. Fakat Batı Anadolu’da olduğu gibi Avrupa’da etkili olan bu hastalıktan sonra Trabzon’daki şarap üretimini tekrar canlandırma yönünde küçük de olsa bir hareket görülmedi.¹²²⁹ Buna karşın yüzyılın geri kalan bölümlerinde şarap konusunda ihracata yönelik bilgilerin olmaması üretimin sadece iç tüketime yönelik bir faaliyet olarak devam ettiğini göstermektedir.¹²³⁰

Trabzon’da şarabın yanında rakı da üretildiği görülmektedir. Kaynakların anasonlu içki dediği içkinin imalatı ile Trabzon’da üç fabrika meşgul olmaktadır. Bu imalatta yüksek oranda Amerikan romu kullanılmaktaydı.¹²³¹ Trabzon’da rakı imalathanesi kurulmadan önce bu içki Yunanistan’dan gelmekteydi. Fakat Trabzon’da da bu içeceğin imal edilmeye başlanması ile birlikte ithalatı azalmış; buna karşın yapımında kullanılan romun ithalatı artmıştır.¹²³² Bu rakı imalathanelerinin Trabzon’da daha sonraki dönemlerde de rakı imal etmeye devam ettikleri görülmektedir.¹²³³

¹²²⁸ Ercan Koç, **19.YY’da Osmanlı Devletinde Tarım**, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2005, s. 81; 19.yy’da Önce Amerika’da daha sonra Avrupa’da filoksera zararlısının ortaya çıkmasıyla birlikte Osmanlı üzümüne rağbet artmıştır. 1861 yılında üzümün dış ticaretteki payı 10.769.000 kg ile %32 iken, 1881 yılındaki payı 71.760.000 kg ile % 26, 74’e yükselmiştir. 1881-82 yıllarında filokseranın Fransız bağlarına zarar vermesi nedeniyle Batı Anadolu bağlarına rağbet artmıştır. Fakat hastalık Anadolu’ya da ulaşmıştır. 1887-1888 yılı İzmir Rüsumat Nezareti verilerine göre; 1887 yılında 215.684.000 kuruş olan üzüm ihracatının 1887 yılında 154.445.111 kuruşa düşmüş olması, İzmir bağlarına filokseranın zararlı etkisiyle açıklanabilir. <http://www.hafif.org/yazi/filoksera-1> (07/07/2011); Avrupa’yı etkisi altına alan bu hastalık Osmanlı ülkesinde öyle bir talep yarattı ki bağcılık ülkenin bazı bölgelerinde pamuk tarımının yerini almaya başlamıştır. Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 264.

¹²²⁹ AMAEF, Nantes, Consulat, Trébizonde, c. 83, 29 Ağustos 1902. Bu kartonda filoksera hakkında ayrı bir klasör bulunmaktadır; Bağcılığın geliştirilmemesi konusu salnamelere de konu olmuştu. Bkz. TVS, 1319 (1901), s. 191-192.

¹²³⁰ Cuinet özellikle Giresun ve Tirebolu civarında şarap yapımının bol olduğunu fakat bunun sadece yerel tüketime yönelik olduğunu belirtmektedir. Cuinet, a.g.e., s. 56; Suraiya Faroqhi, “Tarabzun”, **EP**, Leidenn 2000, s. 218

¹²³¹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer’den de Lhuys’a, 6 Mayıs 1863.

¹²³² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche’den Moustier’ye, 28 Ağustos 1868.

¹²³³ TVS,1289 (1872), s. 104-105.

3.2.6. Gemicilik

Yukarıda saydığımız öne çıkan faaliyetlerin yanında Trabzon'da kaynakların bize endüstriyel bir değer taşıdığını belirttiği bazı iş kolları da mevcuttu. Bunlardan biri de Trabzon ve civarındaki bazı yerleşim yerlerinde gördüğümüz gemi yapım sektörüydü. Coğrafi yapısı itibarıyla dar bir sahil şeridinde kurulup gelişen Trabzon'da en önemli ulaşım deniz yolu ile sağlanmaktaydı. Yukarıda da incelediğimiz gibi deniz yolu ticaretin en önemli motoru niteliğindedir. Bundan dolayı Trabzon'da Osmanlı öncesinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de gemi yapımı ve gemicilik sahil kesiminde yaşayan halkın en önemli geçim kaynağıydı.¹²³⁴ Güney Karadeniz sahilinin sahip olduğu ormanlar ve mevcut arazi yapısının tarıma uygun olmaması halkı denizciliğe zorlamış, balıkçılık, gemicilik ve gemi inşaatı bu bölgelerde gelişen meslek grupları olmuştur. Sahil kesimindeki halkın ihtiyaçlarının karşılanması, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve çevresinde yer alan kale ve iskeleler arasındaki asker ve cephaneye sevki ile İran'a yönelik askeri harekâtlarda asker, hububat ve cephanenin nakledilmesi Trabzon ve çevresinde önemli bir kayıkçı esnafının oluşmasına neden olmuştur.¹²³⁵ Bunun yanında Karadeniz'in bir Osmanlı denizi olduğu dönemlerde Trabzon ile buradaki değişik limanlarda pek çok Trabzonlu gemici ticaret yapmıştı. Bu ticari faaliyetlerin doğal olarak beslediği diğer bir sektör de ticarete yön veren gemilerin inşa edilmesiydi.

Karadeniz kıyılarının sahip olduğu orman kaynakları ve ağaç çeşitliliği gemi yapım sektörünü de geliştirmiştir. Osmanlı donanmasına gemi sağlayan tersanelerden birinin de Sinop'ta olması Sinop ve çevresinde bulunan zengin orman kaynaklarından dolaydı.¹²³⁶ Bunun gibi Karadeniz'in batı kesiminde de Akçakoca gibi limanlarda da gemi yapımı önemli faaliyetlerden biriydi.¹²³⁷ Önemli bir ticari merkez olan Trabzon'da da gemi yapımı Osmanlı döneminde canlı olan bir faaliyetti. 16. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'da gemi yapımı konusunda da mali düzenlemeler yapılmıştı. Bu dönemde Trabzon'da bir tersanesinin bulunduğu ve bu tersanede donanma için 3 kadirga ve 3 kalite gemi inşa

¹²³⁴ Osmanlı öncesi Trabzon'daki gemicilik ve gemiler hakkında bkz. A. Bryer, "Shipping in Empire of Trebizond", *The Mariner's Mirror, Journal of the Society for Nautical Research*, c.52/1 (1966), s. 3-11

¹²³⁵ Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, s. 249.

¹²³⁶ Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Samsun 2006, s. 233.

¹²³⁷ Zeynel Özlü, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Karadeniz'de Bir Kıyı Kenti Akçakoca*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 247.

edildiği bilinmektedir.¹²³⁸ Ulaşım için büyük oranda denizyolunun kullanımı ve ticaretin önemli bir faaliyet olması gemi yapımını da teşvik etmiştir.¹²³⁹ Ayrıca gemi yapımında kullanılan zift ve boyacılık da bu bağlamda gelişen diğer iş kollarıydı.¹²⁴⁰ Bunun yanında Trabzon sadece gemi yapımı konusunda değil aynı zamanda yetiştirdiği ustalar açısından da bölgeye hizmet etmekteydi. Zaman zaman Sinop tersanesinde inşa edilecek gemiler için Samsun'dan kereste Trabzon ve Batum taraflarında da gemi yapım ustaları ve kalafatçılar istenmekteydi.¹²⁴¹

Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasından önce Trabzon'dan İstanbul, Kuzey Karadeniz ve Rumeli ile önemli ticari ilişkiler içinde bulunan Trabzonlu tüccarlar kullandıkları gemileri kendileri inşa etmekte ve işletmekteydiler.¹²⁴² Gerek bu uzak limanlar ve gerekse de Trabzon civarındaki limanlar arasındaki ticaret hem gemi yapımının hem de gemiciliğin gelişimine katkıda bulunmuştur. Fakat Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasıyla yerli tüccarların yanında yabancı tüccarlar da bu sularda ticaret yapmaya başladı.¹²⁴³ Fakat Osmanlı gemicilerini etkilemesi bakımından buharlı gemilerin işlemeye başlamaları yelkenli gemilerin faaliyet alanını daralttı. 19. yüzyılın ilk çeyrek kısmından itibaren Avusturya'nın Tuna Nehri'nde buharlı gemi kullanımını yaygınlaştırması Tuna ve çevresine hâkim olması, Avusturya Buharlı gemilerinin Tuna-İstanbul-Trabzon hattında işlemeye başlamaları ve Ruslar tarafından Odesa'nın serbest bir liman haline getirilmesi Karadeniz ve Tuna'da ki yelkenli gemi sahiplerine büyük bir darbe indirmişti. Avusturya ve Rusya gibi İngiliz ve Fransız buharlı gemilerinin de Karadeniz'de düzenli seferlere başlamaları 18. yüzyılda Karadeniz'de yelkenli gemileriyle gemicilik yapan ve ticari hayata hakim olan Türk ve Müslüman halkın buharlı gemilerle girişmiş oldukları mücadeleyi kaybetmelerine neden olmuştur.¹²⁴⁴ Fransız kaynakları Osmanlı sularında "*Navigation de Caravane*" dedikleri yelkenli gemilerin taşımacılıktaki

¹²³⁸ Emine Erdoğan Özünlü, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18/1(2010), s. 263; Öksüz, a.g.e., s. 250.

¹²³⁹ Çadırcı, *Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 365-366.

¹²⁴⁰ Tekindağ, a.g.m., s. 469-470.

¹²⁴¹ Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, s. 250.

¹²⁴² Turgay, *Trabzon*, s. 48.

¹²⁴³ Osmanlıların Karadeniz'deki denizciliğe hâkimiyetinin bir süre daha devam ettiği görülmektedir. Zira 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Rusya'nın Karadeniz'deki ticaret gemileri aslında Rus bandırası altında ticaret yapan Osmanlı tebaasının gemileriydi. Bu şekilde Ruslar eksik oldukları bu alanda Osmanlı gemicilerinden istifade etmeye çalışmıştır. Bkz. Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/7(2009), s. 368.

¹²⁴⁴ Aygün, *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, s. 259.

faaliyetlerinin azaldığını belirtmekteydi.¹²⁴⁵ Buna karşın Trabzon'da 1836 yılında hizmete giren buharlı gemilere karşın yelkenli gemiler ile yapılan taşımacılık önemini korumaya devam etti.¹²⁴⁶ Fakat buharlı gemi seferlerinin sıklaşması ve özellikle de yüzyılın ikinci yarısında yeni şirketlerin seferlere başlaması yelkenli gemilerin ticaretteki payını azaltmıştır.

Ticaret hacimleri daralmakla birlikte 19. yüzyılda Trabzon ve civarında da gemi yapımının devam ettiği görülmektedir. 1813 yılında Trabzon'a gelen Kinneir Trabzon ve civarında sadece Giresun'da gemi yapıldığını yazar.¹²⁴⁷ Bölgedeki ormanlardaki zengin meşe ve kestane ağacı gemilerin yapımında kullanılan ağaçlardı. 1860 yılı raporuna göre bölgede gemi yapımı konusunda, 50-200 ton arasındaki gemiler Vona, Tirebolu ve Giresun'da; sahil kesiminde kullanılan gemiler ise Trabzon Rize ve Sürmene'de üretilmekteydi.¹²⁴⁸ 1862 yılı raporuna göre ise gemi yapımı çok büyük bir iktisadi faaliyet değildi. Sürmene ve Trabzon'da kestane ağacından 14-28 tonluk küçük sandallar; Giresun, Tirebolu ve Ünye'deki şantiyelerde ise ağırlığı 50-200 ton arasında değişen ve meşe ve kesteneden imal edilen değişen gemiler imal edilmektedir.¹²⁴⁹ Raporlardan da anlaşıldığı üzere yörede en büyük gemilerin inşa edildiği yerler Giresun ve Tirebolu'dur. İngiliz konsolosu Biliotti'ye göre bu limanlar üç direkli yelkenli gemilerin inşa edildiği ve suya indirildiği limanlardı. Bunlardan daha büyük gemiler ise nadiren üretilmekteydi.¹²⁵⁰ Yüzyılın sonlarına doğru bu imal faaliyetlerinin devam ettiği, Sürmene ve Ünye'de yirmi bin kilelik gemiler, Tirebolu ve Giresun'da da sandallar ve kayıkların imal edildiği görülmektedir.¹²⁵¹ Sonuç olarak Trabzon ve civarında gemi yapımı küçük ölçekli de olsa 19. yüzyılda gerek balıkçılık gerekse de nakliye hizmetinde kullanılmak üzere devam etmiştir. Fakat buharlı gemilerin bu sulara seferlere başlamaları ve Trabzon'daki ticaretin büyük bir kısmını üstlenmeleri yelkenli gemiler daha çok Kafkas sahilleri ile yapılan kaçak ticaret ve sahiller arasındaki ticaret ile meşgul olmuşlardır.

¹²⁴⁵ Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 264.

¹²⁴⁶ Bu konuda Denizcilik kısmına bakınız.

¹²⁴⁷ Kinneir, a.g.e., s. 328.

¹²⁴⁸ A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 193.

¹²⁴⁹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹²⁵⁰ A&P, 1883, vol. 74, 1880 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1115.

¹²⁵¹ TVS, 1321 (1903), s. 118; Ayhan Yüksel, **Giresun Tarihi Yazıları**, İstanbul : Kitabevi Yayınları, 2007, s. 77.

3.2.7. Diğer Endüstriyel Faaliyetler

Trabzon'da belirli bir dönem olsa da karşımıza çıkan ve ihracata yönelik faaliyetlerden biri de “grebe” denilen karabatak cinsi bir kuşun avıydı. İç kısımlarda havalardan soğuması ile sahil kesimine inen bu kuşun avı zamanla Trabzon'da önemli bir iş haline geldi. 1862 yılı raporuna göre bu işle üç seneden beri Trabzon'da yerleşik olan Fransızlar ilgileniyordu. Bu kuşlardan elde edilen derinin 1862 yılında Marsilya'ya gönderileninin değeri 10-15.000 frank civarındaydı.¹²⁵² Bu kuşun avcılığı ile ilgili Deyrolle, içinde üç dört kişinin olduğu yüzlerce kayığın kukarına (grebe) avlamakla meşgul olduğunu ve kuşların vurularak avlandığını belirtir. Ayrıca Batum'da çok fazla kuş avlandığı, bu yüzden de halk sağlığı için bu kuşların zaptiyeler tarafından gömüldüğünü; 1864'te bir kaç metelik eden bu kuş derisinin tanesinin 1868'de 5-6 frank ettiği, bundan dolayı bu dört sene içinde Avrupa'ya ihraç edilen deri sayısının 600 bin olduğunu fakat ihtiyatsızca yapılan bu avın bu kuşların nesillerini tüketmekle karşı karşıya getirdiğini yazmaktadır.¹²⁵³ Bu azalmayı ihracat rakamlarından da görmek mümkündür. 1866 yılında ihraç edilen grebe derisinin değeri 47.000'i Fransa ve 5.250'si İstanbul'a olmak üzere 52.250 frank iken bu rakam 1867'de 23.100'e; 1868'de de 22.500 franka gerilemiştir.¹²⁵⁴ Düşüşe karşın bu deri en önemli ihraç malları arasında gösterilmektedir.¹²⁵⁵ Bu kuş derisinin en önemli alıcı Marsilya'nın yanında İngiltere'ydi. Fakat İngiltere'ye de ihraç edilen deri miktarının sürekli azalma eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır. 1866 yılında İngiltere'ye ihraç edilen derinin miktarı 9.300 sterlin iken 1875'te sadece 2.500 sterlindir.¹²⁵⁶ Toplam rakamlar da aynı düşüş eğilimini göstermektedir. 1877-78 yılında 1.080 sterlin olan ihracat 1880'de 1.240 sterlin olmuştur. İngiliz konsolosu da bu azalma hakkında “Bir zamanlar ticari bir öneme sahip olan grebe derisinin değeri 10,000 sterline kadar çıkmıştı ama bu civarda bu kuşun seyrekleşmesinden dolayı bu ticaret dalı neredeyse yok denecek bir seviyeye geriledi” demektedir.¹²⁵⁷

Trabzon'da gelişen diğer mesleklerden biri de el sanatlarından biri olan kuyumculuk ve gümüş işlemeciliğiydi. Her ne kadar elde edilen ürünlerin ne kadar

¹²⁵² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹²⁵³ Deyrolle, a.g.e., s. 9-10.

¹²⁵⁴ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868; Aynı Dosya, c. 9, Derche'den Auvergne'e, 31 Ağustos 1869.

¹²⁵⁵ **Journal of the Society of Arts**, The Commerce of Trebizonde, 16, Temmuz 1875, s. 768.

¹²⁵⁶ A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1080.

¹²⁵⁷ A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1017.

ekonomik değer kazandırdığını bilmesek de şehirdeki ustaların yapmış olduğu altın ve gümüş işlemler tüm Osmanlı ülkesinde rağbet gören ürünlerdi. Gümüş yataklarının da vilayet dâhilinde bulunması kuyumculuğu ve gümüş işlemeciğini olumlu yönde desteklemekteydi. Konsolosların da bu zanaat üzerinde bazı değerlendirmeleri bulunmaktaydı. Buna göre Trabzon'daki kuyumculuk ürünleri sade bir özellikteydi ve Trabzonlu mücevheratçıların emeklerinin karşılığını yeterince alamamaktaydılar. Talebe dayalı bir üretim faaliyeti söz konusuydu.¹²⁵⁸ Fakat zamanla bu ürünlerin ülke dışına ihraç edildiği görülmektedir. Bu malların pek az bir kısmı ihraç edilse de bu zanaat önemli bir yer işgal etmekteydi. Konsolosa göre Trabzon'un kuyumcu ustaları özellikle filigranlı ve gümüş simli objelerde daha marifetliyidiler. Fakat bu ustaların işleri sadece kadın takıları ve küçük değersiz nesnelere sınırlıydı. Bu maldan bir miktar Fransa'ya gönderilmiş ve bunların orijinalliyi nedeniyle burada beğeni kazanmışlardı.¹²⁵⁹ Trabzon'da üretilen bu kuyumculuk ürünleri yabancı seyyahların da dikkatini çekmişti fakat üzerinde durdukları husus ise işçiliğin çok iyi olmamasıydı.¹²⁶⁰ Zira zanaatkârların çıkardıkları işin kalitesini etkileyen unsurların arasında daha iyi iş ortaya çıkarmalarına olanak verecek iş araçlarından, alet ve edevattan yoksun olmaları gösterilmekteydi.¹²⁶¹

Trabzon'daki en eski sanatlardan biri de kiremit/çömlekçilik sanatıydı. Trabzon'daki çömlekçiler çiçekler için saksı, tuğla ve yerel tüketim için diğer toprak malzemelerin imaline hizmet etmekteydi. 1862 yılında şehirde 4; 1872'de ise 9 kiremit ocağı bulunmaktaydı ve bunlar aynı zamanda ticaret için çanak çömlek de imal etmekteydiler.¹²⁶² Aynı şekilde burada çamur su testisi ve ibrikleri imal edilirdi.¹²⁶³ Bunun yanında şehirde silah üretimi de yapılmaktaydı. 1861 yılı raporuna göre Fransa'dan düşük fiyata gelen ateşli silahlar Trabzon'da üretilen süslemeli silahlar ile rekabette zorlanıyordu. Bunun yanında kesici silahlar şehirde başlıca üç atölyede imal edilmekteydi ki bu silahlar çok miktarda kınlı ve gümüş işlemeli bıçaklardır. Bu silahlar özellikle Lazlar, Gürcüler ve İranlıların tarafından satın alınmaktaydı.

¹²⁵⁸ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹²⁵⁹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 9, Derche'den Auvergne'e, 31 Ağustos 1869.

¹²⁶⁰ James Bryce, **Transcaucasia and Ararat: Being notes of A Vacation Tour in the Autumn of 1871**, London, 1876, s. 386-387; Henry C. Barkley, **A Ride Through Asia Minor and Armenia**, London 1891, s. 341-342.

¹²⁶¹ Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre 1870'te Trabzon", **Tarih ve Toplum**, 31(1986), s. 41.

¹²⁶² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹²⁶³ TVS, 1309 (1892), s.193.

Özetlemek gerekirse Trabzon'da küçük ölçekli de olsa bir üretim faaliyetinden söz etmek mümkündür. Fakat genel olarak değerlendirdiğimizde halkın büyük bir kesiminin meşgul olması bakımından en önemli faaliyet tekstil ürünlerinin üretimidir. Geleneksel yöntemlerle yapılan üretim faaliyetleri zaman zaman Avrupa'dan gelen mallara karşı rekabet edebiliyordu. Fakat üretim tekniklerindeki eskilik ve yeterli imkânın olmaması sanayinin gelişmesinin önünde en önemli engeldi. Trabzon'da sanayinin bu durumu yüzyılın sonlarında da benzer bir tablo sunmaktadır. Resmi yayın organı olan salnamelerde de durum *“Trabzon'da her nevi esnaf ve çarşı olup halkın çoğu sanatları sayesinde geçinmektedir. Trabzon'da dülgercilik, doğramacılık, demircilik, bakırcılık, kuyumculuk sanatları sair birçok yerlerden ziyade terakki ederek bu sanatlarda adeta Avrupa ürünleriyle rekabet edecek şeyler imal olunabilir”* şeklinde ifade edilmektedir.

3.3. Tarım

Trabzon'da ticaret ve endüstriden sonra bahsetmemiz gereken diğer bir iktisadi faaliyet alanı da tarımdır. Her ne kadar Trabzon ve çevresi genel görünüm itibarı ile arazi yapısı nedeniyle tarıma uygun bir bölge görünümünde olmasa da büyük oranda yerel ihtiyaçların karşılanmasına, kısmen de ihracata yönelik bir tarımsal faaliyetin olduğu görülmektedir. Burada geleneksel tarımsal üretimin 19. yüzyılda Osmanlı ülkesindeki tarımsal üretim ilişkilerinde görülen değişimlere paralel olarak nasıl bir değişim gösterdiği, özellikle Osmanlı tarım ürünleri üzerindeki devlet tekelinin kalkması ve buna paralel olarak tarımsal ürünlerin ihracatının daha fazla önem kazanması ile birlikte ortaya çıkan *“tarımın ticarileşmesi”* sürecinin Trabzon ve çevresinin nasıl bir değişim gösterdiğini ortaya koymak gerekmektedir. Bu konuya girmeden önce 19. yüzyılda Osmanlı tarımının geçirmiş olduğu yapısal değişimin bilinmesi bizim Trabzon'un bu dönemde yaşadığı değişimi daha iyi anlamamıza imkân sağlayacağından kısa da olsa Osmanlı tarımının durumunu ortaya koymak faydalı olacaktır.

3.3.1. 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımında Değişmeler

Ticaret bahsinde de gördüğümüz üzere 19. yüzyılın başlarında Osmanlı ülkesinde özellikle ticaret konusunda yaşanan canlanma aynı zamanda tarım sektöründe de kendini gösterdi. Temelde bir tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ticari ilişkilerinde almış olduğu mamullere karşı sunacağı yegâne mal ürettiği tarım ürünleriydi.

Bundan dolayı 19. yüzyılda artan ithalat karşısında ticari dengenin sağlanması için tarım sektörü devletin en önemli gelir kaynağı ve ticari denge unsuru haline geldi. Bu bağlamda Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nin uyguladığı ziraat politikalarının temel hedefi üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi, dış talebe yönelik ürünlerin üretiminin teşvik edilerek dış ticaret dengesinin sağlanması, ithal ikamesi aracılığıyla kurulan yerli sanayi kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu hammaddelerin yurt içinden karşılanması ve zirai üretim araç ve metotlarının modernleştirilmesiydi.¹²⁶⁴ Çünkü Osmanlı ülkesindeki tarım ürünlerine olan talep devleti bu yönde hareket etmeye zorlamaktaydı. Buradan hareketle 19. yüzyılda Osmanlı tarımında görülen en önemli değişiklik pazar için üretimin yaygınlaşması tarımsal üreticilerin daha güçlü bir şekilde pazar ilişkilerinin içine çekilmeleri olmuştur.¹²⁶⁵ Bundan dolayı Osmanlı tarım sektörü önemleri artan dış pazardaki gelişmeleri takip etti. Yabancı tüketicilerin ihtiyacı arttıkça Osmanlı tarım üreticileri de üretimlerini ve ihracatlarını da arttırdılar.¹²⁶⁶ Bu talep nedeniyle 19. yüzyıl boyunca Osmanlı tarımsal meta üretiminin dörtte üçünün dünya pazarlarının talebine uygun olarak ihraç edildiği görülmektedir.¹²⁶⁷

Tarımsal üretimin artışında sadece bu dış talep değil bazı iç unsurların da etkili olduğu görülmektedir. Bunlar ise özellikle Osmanlı sınırlarının daralması, Anadolu'ya yapılan göçler ve aşiretlerin yerleşmesi ve tarımla uğraşmaya başlamaları idi. Bunun yanında 1820-1860 yılları arasında ülkedeki asayişin düzelmesi de üretim artışında itici bir güç olmuştur.¹²⁶⁸ Avrupa'dan gelen taleple birleşen bu etkenler sayesinde 1888-1913 yılları arasında ülke önemli oranda toprak kaybetmesine rağmen hububat üretimi üçte bir oranında bir artış göstermiştir. Bunda ulaşım imkânlarının da iyileştirilmesinin etkisi oldu. Anadolu'da önemli üretim bölgelerinin demiryolu ile ihraç noktalarına bağlanması tarımın ticaretine yönelik en önemli unsurlardan biri oldu.¹²⁶⁹ Bunun yanında Trabzon

¹²⁶⁴ Bu maksatla tarım politikalarını oluşturacak ve uygulayacak bir tarımsal bürokrasi oluşturuldu. Bunun için ilkin 1838 yılında Ziraat ve Sanayi Meclisi, sonra 1843'te Ziraat Meclisi ve Nafia Hazinesi kuruldu. Köylüye kredi olanakları sunuldu, zirai eğitim ve uygulama kurumları oluşturuldu, gerekli yolların yapılması ve nehirlerin ulaşımına elverişli hale getirilmesi, kredi dağıtılması, vergi yükünün hafifletilerek bölgeler ve kişiler arasında dağılımın adilleştirilmesi için programlar hazırlandı. Bu konuda bkz. Tefik Güran, **19. yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998, s. 45; Rifat Önsöy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s. 37-45; Tabakoğlu, a.g.e., s. 239; Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası", **Tanzimat**, ed. H. İnalçık- M. Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 773-784.

¹²⁶⁵ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, s. 93

¹²⁶⁶ Quataert, **Islahatlar Devri**, s. 961-962.

¹²⁶⁷ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, s. 96.

¹²⁶⁸ Quataert, **Islahatlar Devri**, s. 965.

¹²⁶⁹ Baskıcı, a.g.e., s. 131.

vilayetindeki genel ulaşım imkânları değerlendirildiğinde özellikle karayolu ulaşım imkânlarının genişletilmesi ve modernize edilmesi bir taraftan kaza ve sancakları diğer taraftan da vilayetleri birbirine, iç bölgeleri limanlara bağlayarak bölgede mal ve faktör mobilitesini arttırmış, bölge tarımının belli ölçüde geçimlik tarımdan ticari tarıma yönelmesine ortam hazırlamıştır. Ulaşım imkânlarının yaygınlaşmasına bağlı olarak tarımsal ürünlerin pazarlama imkânlarının artması birim toprağın daha yoğun kullanımına neden olmuş; üreticileri daha fazla üretim yapmaya teşvik etmiştir.¹²⁷⁰

En önemli tarımsal üretim ölçütlerinden biri olan ihracat rakamları da bahsettiğimiz artışta teyit etmektedir.¹²⁷¹ Özellikle Osmanlı Devleti'nin 1840'lardan sonra tarım ürünleri üzerindeki koruyuculuğunun kalkması, yeni altın kaynaklarının keşfi, taşıma ve haberleşme alanındaki gelişmeler ve Avrupa'da genel bir savaşın bulunmayışı ticaret ve sermaye hareketlerinin olağanüstü bir biçimde hızlanmasına neden oldu.¹²⁷² Anadolu'nun en önemli tarım merkezlerinden biri olan Batı Anadolu için yapılan tespitler 1845 ile 1876 yılları arasında zirai üretimin dört kat ve ihracatın da beş katına yükseldiğini göstermektedir. Bu da zirai üretim artışına paralel olarak geçimlik bir ekonomi tarzının yerini giderek piyasa ilişkileri güçlenmiş bir yapıya bıraktığını göstermektedir.¹²⁷³ Quataert'in İzmir, Adana-Mersin, Samsun ve Trabzon limanlarının ihracatları içinde tarımsal ürünlerin payı üzerindeki taptığı değerlendirmelere göre 1876-1881 yılları arasında toplam ihracatın % 69'unu tarımsal ürünler oluştururken bu oran 1906-1908 yılında %72'ye yükselmiştir.¹²⁷⁴ Yine Güran'a göre 1845 ile 1876 yılları arasında ihracat yıllık ortalama %5 dolaylarında bir artış göstermiş ve 3,5 katına çıkmıştır. Bu ihracatın da %90'luk bir bölümünün tarım ürünlerinden oluştuğu hesaplandığında bu büyümenin büyük oranda tarım ürünleriyle gerçekleştirildiği görülmektedir.¹²⁷⁵

Tarımda görülen gelişme ve ticarileşme sürecinde, tahıllardan ve diğer geçimlik ürünlerinden sanayi hammaddelerine ve diğer pazarlık ürünlere doğru bir kayma olmadığı,

¹²⁷⁰ Bünyamin Duran, "Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişimi", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Samsun 1988, s. 63-64; Özellikle yüzyılın sonlarına doğru Trabzon Vilayeti'ndeki arazilerin azami ölçüde işlendiği halkın ziraate müsait her yeri işlediği salnamelerde yer almaktadır. TVS, 1319 (1901), s. 186.

¹²⁷¹ İhracatın yanında diğer bir ölçüt de tarım sektöründen elde edilen vergi miktarıdır. Quataert tarımsal ihracattaki artışın ölçütlerini ilk olarak özür gelirleri ikinci olarak da ihracat miktarları olarak temel alarak göstermektedir. Bkz. Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876 - 1908)**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 36-42.

¹²⁷² Güran, a.g.e., s. 57.

¹²⁷³ Güran, a.g.e., s. 58-59.

¹²⁷⁴ Quataert, **Osmanlı Reformu ve Tarım**, s. 40.

¹²⁷⁵ Güran, a.g.e., s. 59.

19. yüzyılda tüm imparatorluğun tarımında tahılların meta üretiminin önemli bir parçası olduğu ve bundan dolayı Osmanlı tarımının ticarileşmesi ve ihracata yönelmesi sürecinde üretimin bileşeninin çok büyük değişiklikler göstermediği görülmektedir. Temel tarımsal ürünler olan buğday arpa ve diğer hububatın toplam tarımsal ürünler içindeki paylarının uzun bir süre yüksek kalması bu tarımsal bileşenin değişmediğini göstermektedir.¹²⁷⁶

Tarımsal ihracattaki bu artışın üretim aşamalarında nasıl bir değişim ortaya koyduğu konusunda da araştırmacılar 19. yüzyıl öncesinde var olan küçük ölçekli işletmelerin bu dönemde de var olmaya devam ettiklerini ve önemlerini koruduğunu belirtmektedir.¹²⁷⁷ Geniş toprakların sadece küçük bir bölümünde üretim yapılmaktaydı. Ziraî üretimde bu artışa rağmen dönem içinde tarım teknolojisinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Modern tarım araç ve makinelerinin kullanımı Adana ve Mısır gibi daha çok büyük üretim merkezlerinde görülmekle birlikte diğer bölgelerde ise nadirdi.¹²⁷⁸

3.3.2. Trabzon'da Tarımın Genel Özellikleri

Trabzon'da tarım konusunda bilgi veren kaynakların genel olarak üzerinde durdukları ilk konu Trabzon'un bir "*ziraat memleketi*" olmadığıdır. Arazinin dar ve tarıma uygunsuz olması tarımsal faaliyetleri sadece kıyıda belirli bölgelerde yapmaya zorlamaktadır.¹²⁷⁹ Bununla birlikte toprak gerekli şekilde işlenirse pek çok ürün verebilecek nitelikteydi.¹²⁸⁰ Bu açıdan bakıldığında tüm vilayetin arazi yapısı göz önüne alındığında en uygun sancağın Canik sancağı olduğu görülmektedir. Fakat Canik Sancağı istisna olmak üzere Trabzon temelde bir tarım bölgesi olmamasına rağmen tarım, nüfusun büyük bir kısmı için hem önemli bir gelir kaynağı hem de geçimlik ekonomi aracı olma özelliğini korumuştur. Fakat üretim faaliyetlerini üretim-tüketim dengesi içinde düşündüğümüzde toprağın sunduğu ürünlerin Canik Sancağı'nda bile halkın ihtiyaçlarını

¹²⁷⁶ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, s. 97

¹²⁷⁷ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, s. 93.

¹²⁷⁸ Donalt Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1556; Osmanlı tarımındaki makineleşmenin önündeki olumlu ve olumsuz etkenler için bkz. M. Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 58/1(2003), s. 29-53.

¹²⁷⁹ Abdülvahap Hayri, a.g.e., s. 72; Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Tarım", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 9 (2010), s. 48.

¹²⁸⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1834.

karşılmaktan uzak olduğu görülmektedir.¹²⁸¹ Bunda sadece arazi yapısından kaynaklanan sınırlı üretim değil üretimin bileşenindeki değişikliklerin de etkisi oldu.

Arazinin darlığı yanında özellikle de hububat üretimine elverişli düz ovaların vilayet genelinde olmamasının yanında yağmur sularının neden olduğu toprak kayıpları ve toprağın azot gibi maddelerden mahrum kalması toprağın verimliliğini ve gücünü azaltmaktaydı.¹²⁸² Bunun yanında yörede modern tarım tekniklerinin uygulanması ve toprak kaybının önlenmesi konusunda da bir çalışmanın olmadığı belirtiliyordu.¹²⁸³ Arazinin bahsettiğimiz bu yapısı tarımda yeni teknikleri ve özellikle de makineleşmenin de önüne geçiyordu. Bunun yanında arazinin parçalanmış yapısı ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi büyük işletmelerin olmaması tarımda değil makineleşme toprağın işlenmesi için hayvan kullanımını da üreticilerin üzerinde bir yük niteliğine sokmaktaydı.¹²⁸⁴ Bundan dolayı üreticiler toprağı kendileri işlemekteydiler.¹²⁸⁵ Bu bağlamda Trabzon'da tarımın geçirdiği dönüşümleri üretim teknikleri açısından değil pazarlanabilir ürünlerin farklılaşması ve ölçeği üstünden saptamak gerekmektedir.¹²⁸⁶

Burada değinmemiz gereken diğer bir konu vilayet genelinde arazinin ne kadar bir kısmının ekilebilir olduğudur. 1879 yılı İngiliz kaynaklarına göre resmi devlet verilerinden alındığını gördüğümüz rakamlar Trabzon Vilayeti'nin Trabzon, Lazistan, Gümüşhane ve Canik sancaklarında toplam 35.200.000 dönümlük bir arazi bulunduğunu göstermektedir. Resmi istatistiklere göre bu 35.200.000 dönümlük arazi aşağıdaki gibi kısımlara ayrılmaktadır:¹²⁸⁷

¹²⁸¹ A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1450.

¹²⁸² TVS, 1309 (1892), s. 101-102.

¹²⁸³ Bunu gibi 1877 yılında yayınladığı Trabzon Tarihi adlı eserde de Şakir Şevket tütün üretiminden bahsederken üreticilerin toprağı iyi bakmaları gerekli ve usulleri uygulamaları durumunda mısır ve buğdaydan elde edilecek gelirin tütünden aşağı olmayacağını söylemekteydi. Şakir Şevket, a.g.e., s. 61; Kemal Karadenizli, **Trabzon Tarihi**, Ankara: Trabzon Kalkınma Cemiyeti Neşriyatı, 1954, s. 31.

¹²⁸⁴ TVS, 1316 (1898), s. 196.

¹²⁸⁵ Karaçavuş, a.g.m., s. 51-52.

¹²⁸⁶ Kudret Emiroğlu, "Trabzon Ne Yetiştirsin?", **Trabzon'u Anlamak**, der. Güven Bakırezzer-Yücel Demirer, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 106.

¹²⁸⁷ A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1450; TVS, 1316 (1898), s. 190.

Tablo 19: Vilayet Genelindeki Arazilerin Dağılımı

Arazinin Niteliği	Alan
Devlet Ormanları	2.836.450
Müşterek Ormanlar	14.161
Seyrek Ormanlı Alanlar	1.625
Çalılık Alanlar	66.325
Çam Yetişen Alanlar	12
Otlak Alanlar	29.254
Müşterek Alanlar	1.829
Çayırılık Alanlar	5.111
Yüksek Yaylalar	75
Taşlık Alanlar	469
Tarlalar	742.525
Pirinç Tarlaları	1.516
Ekilebilir Alanlar	10.257.542
Fındıklık	22.798
Zeytinlik	219
Bahçe	14.391
Toplam	14.994.605

Kaynak: A&P, 1879, s. 1450.

Rapora göre 35.200.000 dönümlük arazinin 20.205.395 dönümü yani diğer bir ifade ile yaklaşık olarak yedide dördü oranındaki arazinin dair bir bilgi yoktur. Bu alanında dağlar, nehirler, bataklar, madenler, boğazlar, kayalıklar ve belki de düz olan ama tarıma uygun olmayan alanları kapladığı hesap edilebilir. Yine konsolosun hesaplamasına göre bu ekilebilir alanlardan elde edilen yıllık ortalama sebze meyve ve tütünün değeri 28.893.150 okkadır. Bunlardan hububat ve yulafın değeri ise 7.088.850 kiledir. Bu rakamları değeri yaklaşık olarak 11.000.000 dönüm olan ekilebilir alanlar, tarlalar ve bahçeler ile mukayese ettiğimizde dönüm başına düşen ortalama ürün 2,60 okka ve 0,6 kiledir. Bu ise toprağın gerçek verimlilik gücünü yansıtmaktan uzaktır.¹²⁸⁸ 1898 yılı salnamesine göre de vilayette

¹²⁸⁸ Yine konsolosun değerlendirmesine göre vilayet genelinde en iyi koşullara sahip olan Canik Sancağı'dır. Oransal olarak bakıldığında ise sancakta kişi başına meyve, sebze ve tütün 8-11 okka ve hububat ise 8-9 kiledir. A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1450; Vilayet genelinde yapılan üretim faaliyetlerinin sancaklara göre dağılımını aşağıdaki tablodan da görmek mümkündür. Burada fasulye, zeytin, üzüm, tütün, pirinç ve meyve ve sebze gibi ürünler kile ile; çavdar arpa, buğday, yulaf ve mısır gibi ürünler de okka cinsinden hesaplanmıştır.

Tablo 20 :Trabzon Vilayeti'nde Arazi ve Tarımsal Üretim

Sancak	Dönüm	Nüfus	Ürünler (Kile)	Ürünler(okka)
Trabzon	3.325.502	409.000	1.671.740	18.388.870
Canik	4.784.374	200.800	1.577.702	11.971.964
Lazistan	1.174.468	201.000	703.727	4.497.389
Gümüşhane	2.001.717	99.200	181.033	1.017.170
Toplam	11.286.059	1.000.000	4.134.292	35.315.192
Fiğ ve saman			475.641	19.357.165
Toplam zirai ürün			4.009.933	53.133.354

Kaynak: A&P, 1881 Trabzon Raporu.

herkesin bir miktar toprağı olmakla birlikte tarıma elverişli arazilerin toplamı yedi milyon dönüme yakındı ve kişi başına 8 dönüm bir arazi düşmekteydi. Fakat nüfusu çok olan yerlerde ise bu rakam kişi başına 2 dönümden azdı.¹²⁸⁹

Kişi başına düşen arazi ve ürün miktarının sınırlı olduğu Trabzon Vilayeti'nde üretimin nasıl bir değişim yaşadığı konumuz açısından cevaplanması gereken en önemli soru niteliğindedir. Zira Trabzon'da tarımın geçirdiği dönüşüm yukarıda da gördüğümüz gibi tarım tekniklerinden ve yeni tarımsal alanların açılmasından değil yetiştirilen ürünlerinin değişmesinden ve miktarlarının artmasından kaynaklanmaktaydı. Üretimdeki artışı özellikle 1880'li yıllardan itibaren görmek mümkündür. Duran'ın 1880-1909 yılları arasında yaptığı hesaplamalarına göre kişi başına düşen hububat miktarı 1880 yılından itibaren önemli ölçüde bir genişleme göstermiştir. Bu yıllar arasında üretimde her yıl % 4,2 civarında bir artış görülmektedir. Bu dönemler arasında kişi başına düşen hububat miktarı 114,7 kilodan 256,3 kiloya yükselmiştir. Meyve üretiminde de benzer bir şekilde bu tarihler arasında bir yükselme görülmektedir. Kişi başına düşen üretim 1880 yılında 22,3 iken bu rakam 1909 yılında 36 kiloya yükselmiştir.¹²⁹⁰ Daha çok tarımdaki ticarileşmenin en yoğun olarak hissedildiği bu dönemin verilerinden elde edilen bu oranlar bize 1880 öncesi tarımsal üretim hakkında ne derece fikir verir nitelikte olduğunu anlamak için tarımsal üretimin en önemli ölçütlerinden biri olan ihracat rakamları bize fikir verebilir. Bu konuda ilerde gerek ürün bazında gerekse de toplam tarımsal ihracat bazında daha geniş değerlendirmeler yapılacaktır.

Trabzon'un temelde bir tarım bölgesi olmaması nüfusu ihtiyaçları için dışa bağımlı bir hale sokmaktaydı. Özellikle ihracat-ithalat bahsinde de değindiğimiz gibi Rusya ve Kafkas sahilleri ile Trabzon arasındaki sıkı ticari ilişkilerin büyük oranda yoğunlaştığı ürünler tarımsal ürünlerdi. Bu haliyle Trabzon ve genel olarak vilayet Anadolu vilayetleri

Yaklaşık olarak bir milyon nüfusu bulunan Trabzon eyaletinden elde edilen ürünleri kişi başına hesapladığımızda kile cinsinden ortalama 4 kile, okka cinsinden hesaplanan ürünlerden de 15 okka düşmektedir. Bununla birlikte genel bir dağılım ya da oranlama sancaklardaki halkın durumunu yansıtacak ölçüde doğru bir fikir vermez. Her bir sancağın nüfusu sancağın kendi iç üretim kapasitesi ve kaynakları çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği belirtilmekteydi. A&P, 1883, vol. 74, 1881 Trabzon Ticaret Raporu, s.749.

¹²⁸⁹ TVS, 1316 (1898), s. 188.

¹²⁹⁰ Duran, a.g.m., s. 65; Tarımsal üretimdeki artış ihracat rakamlarından da anlaşılmaktadır. Buna göre 1838-1910 yılları arasında ihracat hacmi İzmir'de 3 kat; Trabzon'da 2,4 kat; Samsun'da 16,3 kat ve Mersin'de ise 9,2 kat artmıştır. Baskıcı, a.g.m., s. 33.

içinde tüketim için hububat ithal eden tek vilayet olma özelliği gösteriyordu.¹²⁹¹ 19. yüzyılda ticaretin seyrine bakıldığında bu yapının çok fazla değişmediği hatta özellikle ihracata yönelik ürünlere olan yoğunlaşmanın da bu dışa bağımlılığı daha da genişlettiği görülmektedir. Fakat diğer bir açıdan bakıldığında tarım Trabzon için önemi gittikçe artan bir gelir kaynağı haline gelmiştir. Hatta bölge ekonomisi için tarım Trabzon'un transit ticaretten kaynaklanan gelir kaybını telafi etmiştir.¹²⁹² Şüphesiz bu geçimlik tarımsal üretimden ticarete yönelik ürünler üretmeye geçiş sürecinde en önemli mallar tütün ve fındıktı. Tütün ve fındık bu dönem içinde üretim miktarları sürekli yükselen ürünler olarak diğer ürünlerin yerlerini almaya başladılar. Bu haliyle özellikle 20. yüzyılın başlarında bölge tarımı oldukça ticarileşmiş bir yapı kazandı.

Genel olarak bakıldığında bölgeden elde edilen tarımsal ürünlerin bu derece sınırlı ve az olmasının başka nedenleri de bulunmaktaydı. Fransız konsolosunun değerlendirmesine göre bu durum toprağın verimsizliğine ya da iş gücünün eksikliğine bağlı olan bir şey değildi. Bu tamamen bu memleketteki ziraatının kültürünün eksikliğinden kaynaklanmaktaydı. Bunun yanında yeterli yolun ve ulaşım olanaklarının olmaması üretimin önündeki en önemli engellerden biriydi. Üreticiler oldukça yüksek nakliye masrafları ve diğer zorlukları göze alarak ürünlerini deniz yolu ile gelen ve daha ucuza satılan ürünlerin olduğu pazarlara taşımayı tercih etmiyordu.¹²⁹³ Bu yüzden özellikle deniz yolu ile gelen hububat Trabzon piyasasına hâkim olmuş ve iç kesimlerdeki üretimin önünde bir engel olmuştur. Gelir getirecek tarımsal ürünler açısından bakıldığında yine Fransız konsolosu halkın koşullarının iyileştirilmesi ve gelirlerin artırılması için işlenmemiş halde duran çok geniş topraklara doğaya daha kolay uyum sağlayan fındık ağacı dikilmesi gerektiği tavsiye etmekteydi. Zira hükümet artan miktarlarda vergi almak yerine halka tarımsal verimliliği artırma amacıyla yardım etmeliydi.¹²⁹⁴

¹²⁹¹ A&P, 1883, vol. 74, 1881 Trabzon Ticaret Raporu, s.749.

¹²⁹² Güven Bakirezer, "Trabzon'un Sosyo-Ekonomik Çöküşü", **Trabzon'u Anlamak**, der. Güven Bakirezer-Yücel Demirel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 48-49.

¹²⁹³ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, 1857 Yılı Tahıl Rekoltesi Hakkında Yazı, 28 Aralık 1857.

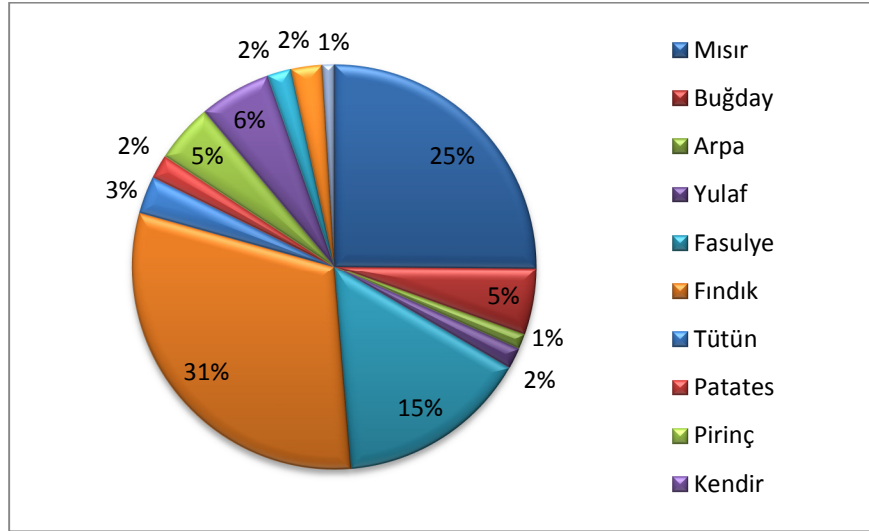
¹²⁹⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan Butenval'a, 11 Şubat 1845.

Tablo 21: 1860 Yılı Trabzon Eyaleti'nde Tarımsal Üretim

Ürün	Miktar	Miktar (kg)	Üretim Yeri	
Mısır	Kile	520.000	666.640	Tüm Eyalet
Buğday	"	110.000	141.020	"
Arpa	"	25.000	32.050	"
Yulaf	"	35.000	44.870	"
Fasulye	cwt. ¹²⁹⁵	80.000	406.400	"
Fındık	"	160.000	812.800	Trabzon ve Giresun
Tütün	"	15.500	78.740	Trabzon
Patates	"	10.000	50.800	"
Pirinç	lbs ¹²⁹⁶	275.000	124.575	Batum, Tirebolu, Giresun
Kendir	cwt	3.000	152.400	Trabzon
Keten	"	1.000	50.800	Trabzon
Zeytin	"	1.300	66.040	Akçaabat
Zeytinyağı	"	500	25.400	"

Kaynak: A&P, 1860, vol. 65, Trebizond, s. 192.

Grafik 2: 1860 Yılı Tarımsal Ürünlerin Payları

Kaynak: A&P, 1860, vol. 65, Trebizond, s. 192

Yüzyılın ortalarındaki verilere bakıldığında tarımın geleneksel yapısını koruduğu ihracata yönelik ürünler arasında sadece fındığın ön plana çıktığı görülmektedir. Yukarıdaki grafikte de görüldüğü gibi tüm eyalet genelinde yetişen en önemli ürünler fındık, mısır ve fasulyeydi. Bunları da buğday pirinç ve kendir gibi ürünler takip etmekteydi. Tabloda dikkati çeken diğer bir nokta da bu yılda tütün miktarının azlığıdır.

¹²⁹⁵ 50.802 kg denk gelen İngiliz ölçü birimi.

¹²⁹⁶ 453 grama denk gelen bir ağırlık ölçüsü.

Ayrıca patates tarımının da yaygın bir hal almadığı ve sadece Trabzon ve civarında bir üretimin olduğu görülmektedir.¹²⁹⁷

19. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'un ihracatında tarımsal ürünlerin durumuna bakıldığında ihracat oranlarını takip ettiğimiz Fransız konsolosluk raporları bize başlıca üç tarımsal mal hakkında, fındık, tütün ve fasulye, bilgi vermektedir. Hatta elimizde olan 1837-1852 yılları arasındaki verilere bakıldığında fındığın her dönemde ihracat malları arasında gösterilmesine rağmen fasulye 1842 yılından; tütün de 1844 yılından itibaren tablolarla gösterilmeye başlanmıştır. Bu durum elbette bundan önce bu malların ihracatlarının olmadığı anlamına gelmez. Keza bu mallar daha önceki dönemlerde de yörenin en önemli ihracat ürünleriydi. Fakat biz bu durumu, konsolosların hazırladığı bu raporlarda geçen oranların daha çok buharlı gemiler ile yapılan ticareti yansıtmaları bakımından bu mallarında bu yeni nakliye vasıtaları ile taşınmaya başlamasına bağlayabiliriz. Yüzyılın ikinci yarısında ise bu ürünlere meyve, patates, fasulye, mısır ve buğdayın da eklendiği görülmektedir.¹²⁹⁸ Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Trabzon Eyaleti'nde yulaf, pirinç ve zeytin tarımı sınırlı bir ölçüde sahipti. Yüzyılın ikinci yarısında da bu durumda pek bir değişiklik olmamıştır. Aşağıdaki tablo bize özellikle tarımın ticarileşme sürecinde Trabzon'da tarımsal ihracatta ne gibi değişimlerin yaşandığını göstermektedir. 1869-1886 yılları arasındaki verileri değerlendirdiğimiz bu tabloda tarım ürünlerinin ihracat içindeki artışı dikkat çekmektedir. Ürün bazında değerlendirdiğimizde ise dikkati çeken nokta ticari önemi gittikçe artan ve buna paralel olarak da bölgede daha yoğun olarak tarımı yapılmaya başlanan fındık ve tütünün ihracat içinde oranlarının artmasıdır. Sterlin üzerinden olan bu verilerde genel ihracat rakamlarında da görülen bu artışın önemli oranda tarım ürünlerinde meydana gelmesi Bakırezer'in de belirttiği tarımın durağan bir hal alan transit ticaretten ve genel olarak da Trabzon ticaretinden ortaya çıkan açığı kapatan bir iktisadi faaliyet alanı haline geldiğini doğrulamaktadır.¹²⁹⁹

¹²⁹⁷ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 192; Ayrıca bkz. J. Lewis Farley, **The Resources of Turkey**, Longman, London 1863, s. 124.

¹²⁹⁸ **Annales du Commerce Extérieur**, no. 15, Turquie d'Asie, Port de Trébizonde, Mouvement Commercial en 1859, s. 15.

¹²⁹⁹ Bakırezer, a.g.m., s. 48; Kütükoğlu'nun da İngiliz kaynaklarından derlediği verilere bakıldığında bu bahsettiğimiz tarihler arasında gerek Anadolu ticaretinde gerekse de Anadolu ve İran ihracatının toplamı olan genel ihracatta değil bir yükselme bilakis bir azalma görülmektedir. Anadolu ürünlerinin ihracatı 1869'da 371.000 sterlinden 270.885 sterline; toplam ihracat ise 740,000 sterlinden 531,000 sterline gerilemiştir. Bu açıdan bakıldığında tarım ürünlerinde görülen bu artış tarımın Trabzon ekonomisi için artan önemine işaret etmektedir. Bkz. Kütükoğlu, **Trabzon Ticareti**, s. 110-112.

Tablo 22: Trabzon'un İhracatında Tarım Ürünlerinin Payları (sterlin)

Yıllar	Fasulye	Meyve ve erzak	Mısır	Fındık ve ceviz	Tütün	Buğday	Toplam	Genel İhracat	İhracat İçindeki Oran
1869	13.180	11.835	588	19.646	36.554	3.306	85.109	214.011	%39
1870	19.847	8.862	619	16.130	25.428	3.328	74.214	193.507	%38
1871	18.624	7.710	-----	13.830	29.812	6.800	76.776	224.033	%34
1872	12.710	7.179	1.337	14.116	26.700	5.634	67.676	292.884	%23
1873	14.348	6.800	5.704	21.303	24.244	47.273	119.672	338.562	%35
1874	24.054	9.440	21.610	19.702	31.844	88.500	195.510	410.800	%47
1875	11.048	14.590	3.309	26.208	49.852	17.800	122.807	323.217	%37
1877	10.860	4.243	4.020	--	31.971	---	51.094	165.835	%30
1878	16.620	11.867	3.652	35.817	17.697	---	85.653	215.757	%39
1879	23.379	26.952	46.225	27.156	49.272	---	172.984	385.129	%44
1880	23.227	10.146	7.075	47.103	57.693	---	145.244	296.312	%49
1881	24.816	13.667	2.912 ¹³⁰⁰	65.578	29.949	---	136.922	287.580	%47
1885	25.290	10.830	15.370	46.110	54.800	10.530	162.930	285.400	% 57
1886	16.080	6.120	23.590	48.680	16.805	11.575	122.850	270.080	%45

Kaynak: A&P, 1869-1886 Trabzon Ticaret Raporları.

Tabloda özellikle buğday ihracatında görülen eğilim üzerinde durmaya değerdir. 19. yüzyılın ilk yarısının aksine buğday ve hububatın da ihraç ürünleri arasına girmesi genel olarak hububat konusunda dışa bağımlı bir yapı sergileyen Trabzon için çelişkili görünmektedir. Fakat zaman zaman özellikle mısırdaki olduğu gibi ihtiyaç fazlasının ihracatı gibi bir durum burada etkili olmuş olabilir. Fakat bunun yanında 19. yüzyılın ilk yarısına göre ikinci yarısında ulaşım olanaklarının daha kolaylaşması iç kesimlerden sahile doğru bir hububat ihracatını teşvik etmiştir. Zira 1874'te 88.500 sterlinlik ihracatın nedeni 1873 yılında Trabzon pazarına gelen hububatın hem şehrin ihtiyacını karşılayacak hem de 400.000 kilelik bir kısmı ihraç edilecek kadar bol olmasından kaynaklanmıştır. İhracattaki artışta etkili olan diğer unsurlar ise Trabzon-Erzurum yolunun sunduğu ulaşım olanakları, hububat fiyatlarının özellikle Fransa olmak üzere Avrupa'da yüksek olması ve kötü hasadın vurduğu Samsun taraflarında çalışan nakliye hayvanlarının Trabzon'a gelmesiydi.¹³⁰¹

¹³⁰⁰ Bu rakama arpa ve diğer hububatın eklendiği görülmektedir.

¹³⁰¹ A&P, 1873, vol. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1629; Bunun yanında Osmanlı tarımının en önemli ürünü olan hububatın Avrupa'daki pazarında da önemli değişimler görülmüştür. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nden 1840 ve 1850'lerde yükselen yüksek randımanlı hububat ihracatı Osmanlı hububat ihracatı üzerinde aksi bir tesir ortaya koymuştur. Quataert, **Islahatlar Devri**, s. 968.

3.3.3. Trabzon'da Yetißen Tarım Ürünleri

Yukarıda kısa da olsa tarımsal yapıyı şekillendiren tarım ürünleri hakkında kısa değerlendirmeler yaptık. Geçimlik ve ticari olmak üzere iki kısımda incelediğimiz bu ürünleri burada daha ayrıntılı bir şekilde incelemek tarımsal yapının gösterdiği değişimi daha iyi ortaya koymamıza yardım edecektir. Çünkü bazı ürünler üzerinde özellikle ihracat verilerinin görülen değişmelerin incelediğimiz dönem içinde tarımın Trabzon'da göstermiş olduğu dönüşümü de açıklar bir niteliği vardır. Buradan hareketle ilk olarak Trabzon'da hububat tarımının (buğday ve arpa) durumunu incelemeye çalışacağız.

3.3.3.1. Hububat

Trabzon'un temelde bir ziraat memleketi olmamasına rağmen pek çok değişik tarımsal faaliyete ev sahipliği yaptığı görülmektedir.¹³⁰² Bunların içinde belki de en ilginç olanı temelde arpa ve buğdaydan oluşan hububat yetiştiriciliğidir. Burada Trabzon'da temelde hububat yetiştiriciliği hakkında büyük oranda ihracat ve ithalat rakamlarından bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

Temelde önemli bir üretim yeri olmamakla birlikte Anadolu'nun dördüncü büyük limanı olan Trabzon, tahılın önemli bir kısmını ihraç eden İzmir, Samsun ve Adana-Mersin limanlarının yanında sadece küçük bir miktar tahıl ihraç ediyordu ve temel gıda ihtiyacını ithal buğday ile sağlaması bakımından tek yerd.¹³⁰³ Bu limanlar iç kısımlardaki buğdayın pazarlandığı yerler olurken Trabzon iç kısımlarda yer alan Gümüşhane, Bayburt ve Karahisar gibi bölgelerin sınırlı üretimleri için bir ihraç limanı özelliği göstermekteydi. Dolayısıyla Trabzon'un hububat üretim potansiyelini bu bu bölgelerin ihraç kapısı olması itibarı ile biraz daha geniş bir bölgeye yaymak gerekir.

Trabzon'un hububat ihtiyacını Anadolu'dan karşılayan en önemli bölgeler Bayburt, Erzincan ve Karahisar ovalarıydı. Bunun yanında Trabzon'da da bir miktar üretim yapılmaktaydı. Bunun dışında Rusya Trabzon'un hububat ihtiyacının karşılandığı en

¹³⁰² Güran'ın 1907 yılı verilerinden derlediği ve bölgenin arazi yapısını daha iyi anlamamıza yardım edecek verilerine göre 1.342.800 kişilik nüfusu olan Trabzon Vilayeti'nin 31,3 bin kilometrekarelik arazisinin 3,7 bin kilometre karesi yani % 11,7'lik bir kısmı işlenmekteydi. Bu haliyle imparatorluğun vilayetleri içinde vilayet arazilerinin en üst düzeyde değerlendirildiği bölgeler arasında gelmektedir. Bu da bize ekilebilir tarım alanlarının kıtlığını ve halkın da araziden azami ölçüde istifade ettiğini göstermektedir. Bunun yanında vilayet kilometre kareye düşen 42,9 kişi ile de imparatorluğun en yoğun nüfuslu bölgesi olma özelliğini de gösteriyordu bkz. Güran, a.g.e., s. 65.

¹³⁰³ Quataert, **Osmanlı Reformu ve Tarım**, s. 159-160.

önemli yer olmuştur. Bununla birlikte buradan yapılan ithalat yerli rekoltenin halkın ihtiyaçlarını karşılama kapasitesine bağlı olarak değişkenlik göstermiştir.¹³⁰⁴ Trabzon'un hububat ithal ettiği başlıca yerler Kuzey Karadeniz limanları olan Taganrog, Kefe, Gözleve ve Odesa ile Tuna tafralarındaki Kalas ve İsmail'di.

Trabzon'dan hububat ihracatının yapıldığı dönemler genelde rekoltenin yüksek ve Avrupa'dan hububat talebi olduğu dönemlerdi. Mesela 1846'da bol rekolte sonucunda Samsun ve Trabzon arasındaki yerlerden pek çok gemi Avrupa'ya hububat ihracatı gerçekleştirmiştir. Rekoltenin bolluğunu yine devam eden hububat ithalatından da görmek mümkündür. 1844'te 434.750 ve 1845 yılında 339.300 frank olan hububat ithalatın 1846 yılında 271.400 frank olmuştur.¹³⁰⁵ Bu şekilde dışa bağımlı olan Trabzon'da Karadeniz limanları arasındaki bağlantının kesildiği Kırım Savaşı sırasında iç kısımlardan gelen buğdaya olan talep artmış ve bazı bölgelerde kıtlıklar görülmüştür.¹³⁰⁶ Bu da piyasada buğdaya olan talebi arttırmış ve ithalatı 1856 yılında keskin bir yükselişle 3.335.776 franka yükseltmiştir.¹³⁰⁷ Temelde ticareti ilgilendiren bu ihracat ve ithalat rakamları bize üretim konusunda da fikir vermektedir. Zira bölgenin hububata bağımlı yapısı içinde hububat ihracatı yapmasını vilayet sınırları içinde hububat üretiminin tüketimden fazla olduğu bölgelerin var olması ile açıklamak daha mantıklı görünmektedir. Buradan hareketle Anadolu'nun tarımsal ihracatının bileşeninde çok fazla bir değişiklik görülmeden tahıl merkezli yapısını korumasına paralel olarak vilayet genelinde de tahıl üretiminin genişlediğini en azından hububatın da ihraç malları arasına girmesi nedeniyle söylemek mümkündür. Bu tezi 1877 yılına kadar önemli oranlarda ihracat yapılmasından da anlamak mümkündür. 1867 yılında sadece 45.150 frank olan ihracat 1868 yılında 600.433 frank ile Fransa'ya yapılmıştır.¹³⁰⁸ Yukarıda İngiliz kaynaklarından hazırladığımız tabloya bakıldığında 1869-1875 yılları arasında buğday ihracatının artış eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır. Fakat bu eğilimin 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında olmadığını da söylemek gerekir.¹³⁰⁹ Bu ilk olarak savaşın ortaya çıkardığı koşulların bir neticesi olmakla birlikte 1873 yılından sonra Anadolu'nun ürettiği tahılın Amerikan tahılı

¹³⁰⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

¹³⁰⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 30 Ocak 1847.

¹³⁰⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

¹³⁰⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Pocharra'dan Walewski'ye, 9 Haziran 1857.

¹³⁰⁸ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868; Aynı dosya, Derche'den Auvergne'e, 31 Ağustos 1869.

¹³⁰⁹ 1877 yılında özellikle iç kısımlardan elde edilen hububat Doğu Anadolu'daki Osmanlı ordusunun ihtiyaçlarını karşılayacak kadar boldu ama yine de ihracatı savaş döneminde yasaklanmıştır. A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1022.

karşısındaki gerilemesinden ve rekabet gücünün azalmasından kaynaklanmış görünmektedir.¹³¹⁰ Dolayısıyla bu rakamlardan dış talebin teşvik ettiği bir hububat tarımı olduğu ve en azında ihracat rakamlarına bakarak yüzyılın son çeyreğine kadar üretimde bir artış olduğu söylenebilir.

Arazinin dar ve hububat ziraatine elverişli düz ovaların olmadığı Trabzon'da ve gerekse de diğer bölgelerde önemli oranda hububat tarımının yapıyor olması halkın dışa bağımlılığı en aza indirecek mertebede geçimlik bir üretim içinde olduklarını göstermektedir. Bu konuda Fransız konsolosunun 1857 yılı tahıl üretimi üzerine hazırladığı rapor bize tahıl üretiminin hangi bölgelerde yoğunlaştığını göstermektedir. Bu rapora göre Trabzon Eyaleti'nin toplam buğday rekoltesi bu yıl 707.000 kileydi. Lazistan Sancağı'nın da dâhil edildiği bu rakamların sancaklara dağılımı şu şekildedir: Trabzon 157.000; Gümüşhane 200,000; Karahisar 350.000 kile. Buna göre eyalette yaşayan yaklaşık bir milyon kadar nüfus düşünüldüğünde bu üretim tüketimi karşılamaktan uzaktı. Bundan dolayı 372.000 kile buğday ithal edilmişti.¹³¹¹ Konsolosun bir yıl sonraki rekolte hakkında verdiği bilgilerde her ne kadar üretim alanları konusunda bilgi olmasa da bölgedeki hububat tarımının durumunu açıklamaktadır. Buna göre 1858 yılı yazındaki aşırı sıcaklar buğdayların yetişmesini engellemiş ve bundan dolayı rekolte düşük olmuştur. Bu olumsuz iklim koşulları buğday rekoltesinin 532.000 kileye düşmesine ve halkın sefaletine neden olmuştur. Bu tablo halkın ihtiyaçlarının karşılanması için geçen yıllık 372.000 kileden daha fazla 577.000 kilelik bir buğdayın ithal edilmesini zorunlu kılmıştır.¹³¹²

Bu verilerden de anlaşıldığı üzere Trabzon Eyaleti'nde da hububat tarımının büyük oranda yapıldığı yerler iç bölgelerdir. Bu konuda Abdülvahap Hayri'nin 20. yüzyılın başlarına dair verdiği rakamlar da hububat tarımının büyük bir kısmının vilayetin güney bölgelerinde yapıldığını göstermektedir. Fakat konsolosların yüzyılın ortalarında hububat tarımının önündeki en büyük engel olarak gösterdikleri ulaşım ve üretim imkanları yüzyılın sonunda da en önemli eksiklik olarak belirlemektedir. 1901 salnamesine göre Gümüşhane'nin yanında Canik Sancağı'nın da düz ve tarıma uygun alanlar olmakla birlikte üretim ve nakliye masrafları burada üretim faaliyetlerini sınırlandırmaktadır.¹³¹³

¹³¹⁰ Quataert, **Osmanlı Reformu ve Tarım**, s. 159-160.

¹³¹¹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, 1857 Yılı Tahıl Rekoltesi Hakkında Yazı, 28 Aralık 1857.

¹³¹² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Geoffroy de Lusson'dan Walewski'ye, 31 Aralık 1858.

¹³¹³ TVS, 1319 (1901), s. 187.

Tablo 23: Vilayet’te Buğday, Arpa ve Çavdar Ekilen Arazi

Yer	Dönüm	Yer	Dönüm
Trabzon	39.750	Ordu	58.000
Akçaabat	15.500	Rize	2.500
Sürmene	200	Atina	2.750
Vakfikebir	6.192	Gümüşhane	130.000
Görele	1.650	Torul	43.750
Of	13.692	Şiran	85.000
Giresun	3.500	Kelkit	350.000

Kaynak: Abdülvahap Hayri, a.g.e., s. 72-73.

Yukarıda da görüldüğü gibi Trabzon ve civarında üretim oldukça sınırlıydı. Bundan dolayı Trabzon sadece vilayet dışından değil yukarıda sözünü ettiğimiz üretim merkezlerinden de hububat almaktaydı. 1879 yılına kadar Trabzon’un ihtiyacının daha çok iç kısımlardan ve Erzurum’dan gelen hububat ile karşılanırken bu tarihten sonra hububat Samsun’dan tedarik edilmeye başlanmıştır.¹³¹⁴ Bunda Doğu Anadolu’daki kötü hasadın etkisi olmakla birlikte Canik Sancağı’nda artan üretim de etkili olmuş olmalıdır.¹³¹⁵

3.3.3.2. Mısır

Yukarıda sınırlı da olsa bölgedeki hububat üretimi hakkında bilgiler vermeye çalıştık. Aslında mısır da temelde hububat ürünleri arasında yer almasına rağmen biz mısırı ayrı bir başlık haline incelemeyi uygun bulduk. Çünkü mısır uzun zaman Trabzon’un en temel tarım ürünlerinden biri olmanın yanında halkın da temel besin maddesiydi. Sıcak ve nemli iklimlerde yetişen mısır Doğu Karadeniz sahillerinin elverişli olduğu bir ürün olarak çok geniş bir kesimin meşgul olduğu tarımsal bir faaliyete imkân sağlamıştır.

Trabzon ve civarında yetişen mısırı tanımlamak için kaynaklarda değişik isimlerin kullanıldığı görülmektedir. Yerli kaynaklarda “darı”, “lazut”, “kokoroz” olarak geçen mısır¹³¹⁶ Fransız kaynaklarında “mais”, İngiliz kaynaklarında da “indian corn”¹³¹⁷ olarak

¹³¹⁴ A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1450.

¹³¹⁵ **Bulletin Consulaire Française**, c. 19, Turquie d’Asie, Commerce de Trébizonde en 1889, Paris 1890, s. 118; Zira salnamelerde ziraat tekniklerinin geliştirilmesi konusunda “*Canik ve Gümüşhane sancakları müstesna olmak üzere bu vilayet arazisi çok miktarda arpa ve buğday yetiştiremeyeceğinden usul-u ziraatin islahına dair daha fazla söz söylemek fairesizdir*” şeklindeki ifadeler Trabzon’daki hububat tarımının geleceğini de gösteriyordu. TVS , 1319 (1901), s. 190.

¹³¹⁶ Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Mısır Tarımı ve Islah Çalışmaları”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu** 25-26 Mayıs 2005, c. II, KTÜ Yayınları, Trabzon 2007, s. 769.

¹³¹⁷ Indian corn ismi bu mısırın bazı kaynaklarda “Hint mısırı” olarak gösterilmesine neden olmuştur. Bkz. Kuzucu, a.g.m., s. 772; Ahmet Halaçoğlu, “İngiliz Konsolosu Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti (1892–1898)”, **Belleten**, c. LXVII/248-250(2004), s. 893; Kanımızca bu tabir mısırın ana vatanı olan Amerika

kaydedilmektedir. Trabzon'da mısır tarımının 15. yüzyıla kadar gittiğine dair özellikle Bostan'ın tespitleri olmakla birlikte 18. yüzyıl öncesinde mısırın ekonomik değeri ile ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır.¹³¹⁸ 18. yüzyılda ise Trabzon ve civarında mısır üzerinde şekillenen bir iktisadi faaliyet söz konusuydu. Trabzon'daki üretimin yeterli olmamasından dolayı şehre gemilerle mısır gelmekte ve burada satılmaktaydı.¹³¹⁹ Buna karşın ihracata yönelik mallar arasında mısır gösterilmemektedir.¹³²⁰ Buradan da üretimin bölgede sınırlı olduğu ve yerel tüketimi karşılamaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede özellikle de sahil kesiminde hububat tarımının gerek arazi gerekse de iklimsel etkenlerle yapılamaması halkı mısır tarımına yönlendirmiştir. Bundan dolayı mısır halkın temel besin maddesi haline gelmiştir. Topraklar mısır yetiştirmek için uygun olmasına rağmen¹³²¹ özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında mısır üretimi hakkında bize bilgi verebilecek en önemli kriter olan ihracat oranlarını tespit etmek zordur. Zira mısır fındık gibi ticaret tablolarında gösterilmemektedir. Bunda üretimin kısıtlı olması kadar tarım ürünlerinin ihracatının yasak olmasının da etkisi vardı. Buna karşın 1840'lı yılların başında üretimin bol olması sayesinde İstanbul ve Trieste'ye mısır ihracatı yapılmıştı.¹³²² Fakat zaman zaman yaz döneminde yaşanan kuraklıkların mısır rekoltesini etkilemesi de mısır ticaretini etkilemekteydi. 1844 yılında yaşanan kuraklık mısır rekoltesini etkiledi gibi Rusya'dan yapılan mısır alımının da yüksek olmasına neden olmuştur.¹³²³

1846 yılından itibaren Osmanlı tarım ürünlerinin ihracı üzerindeki ihraç yasağının kalkması ile birlikte Trabzon'da mısır öne çıkan ürünler arasına girmiştir. Bu yüzden Fransız konsolosu mısır hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Raporda göre mısırın üretim ve ticareti şu şekildedir:¹³²⁴

Trabzon ve civarındaki yerler üretimin yetersizliğinden dolayı mısır ithal etmektedir ve bu durum uzun zamandan beri aynıdır ve hatta rekoltenin iyi olduğu zamanlarda bile bu durum görülmektedir. 1845 yılında Trabzon'un ithalatı 1.535.400 kilogram ve 230.000 frank değerindedir ve bu ürün Ordu'dan sağlanmaktadır. Tüm eyalet içindeki üretim tüketimi

kitasından dünyaya yayılmasından kaynaklanmaktadır ki indian corn Meksika, Orta ve Güney Amerika'da yetiştirilen ve koçanında kahverengi ve sarı taneler barındıran bir mısır çeşididir. Hatta günümüzde Trabzon civarından değişmeden kalmış tohumluk mısırlarda bu renk çeşitliliğini görmek mümkündür.

¹³¹⁸ Bostan, a.g.e., s. 493-495.

¹³¹⁹ Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu**, s. 137; İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler", **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (6-8 Kasım 1998), Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 1999, s. 339.

¹³²⁰ Peysonnel ihracata yönelik tarım ürünleri arasında sadece fındık ve cevizi saymaktadır. Peysonnel, a.g.e., s. 78-80.

¹³²¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1836.

¹³²² Turgay, **Trabzon**, s. 57.

¹³²³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan de Butenval'e, 11 Şubat 1845.

¹³²⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

karşılabilir niteliktedir. En iyi kalitede mısır Ordu'dan elde edilir ve Tuna'dan gelen mısırdan daha iyidir. Fakat Trabzon'un iâşesi için mısıra ihtiyaç varken Ordu mısırı İstanbul'a ve Avrupa'ya sevk edilmekte; bundan dolayı da Trabzon düşük kalitede Tuna mısırı almaktadır. Üretimi 4.518.000 kilogram olduğu tahmin edilen Ordu, Samsun'dan Trabzon'a kadar olan sahil kesimine mısır sağlamaktadır. Batum'da ise üretim tüketimden fazla olduğu için burası Trabzon'un doğu kesiminde Rize'ye kadar olan bölgeye mısır ihraç etmektedir. Buralarda nemli olan toprak bu bölgede zaman zaman etkili olan kuraklıktan etkilenmemektedir.

Trabzon'un ihtiyacına rağmen buradan yapılan ihracatın artarak devam ettiğini görmekteyiz. Alıcısı özellikle İngiltere olan mısır için 1847 yılında toplam 69 yüklü geminin gönderildiği; bu gemilerle gönderilen hububatın 600.000 kilo mısır; 160.000 kilo da buğday olduğu hesaplanmaktaydı. Mısırın taşınmasının da büyük oranda İngiliz gemileri vasıtasıyla yapıldığı görülmektedir.¹³²⁵ Tahıl ihracatının önündeki engellerin kalkmasından sonra yerli tüccarların da ihracata yöneldikleri görülmektedir.¹³²⁶ Fakat buna karşın Trabzon'dan yapılan mısır ihracatı devam etmiştir. 1852 yılında Ordu, Terme ve Batum'dan elde edilen mısırın 240.000 franklık mısırın bir bölümü İngiltere'ye ihraç edilmişti.¹³²⁷ Kaynaklarımızda yer alan ihracat rakamları sadece Trabzon'dan değil yukarıda belirttiğimiz bölgelerin de üretimlerini yansıtmaktadır. Hatta Trabzon'dan ihraç edilen mısırın bazen Tuna mısırı da olduğu görülmektedir. 1859 yılında Tuna ve Rusya'dan ithal edilen 1.056.000 franklık mısırın Tuna'dan geleninden 111.600 franklık bir kısmı İngiltere'ye ihraç edilmişti.¹³²⁸ Görüldüğü gibi yüzyılın ikinci yarısında ihracat devam etmekle birlikte dışa bağımlılıkta değişme yoktur. Bu dışa bağımlı yapının var olduğu piyasada Fransız konsolosuna göre Avrupalı tüccarların mısır ihracatına çalışmalarını yerel tüketim için piyasayı tehdit etmekteydi.¹³²⁹

Trabzon'da önemli bir miktar üretime rağmen bu üretimin tüketimi karşılamaması aslında halkın mısıra olan bağımlılığından kaynaklanmaktaydı. Yöre halkı büyük oranda buğday yerine mısır kullanmaktaydı.¹³³⁰ Hatta mısır ununun fiyatı buğday unundan fazla olsa bile halk mısır ununu tercih etmekteydi.¹³³¹ Fakat halkın bu tek yönlü beslenmesi bazı

¹³²⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Fransız Maslahatgüzarına, 25 Mayıs 1848.

¹³²⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

¹³²⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Poncharra'dan Dışişleri Bakanlığına, 20 Mart 1853.

¹³²⁸ **Annales du Commerce Extérieur**, 15, Turquie d'Asie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1859, s. 15.

¹³²⁹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, 1857 Yılı Tahıl Rekoltesi Hakkında Yazı, 28 Aralık 1857.

¹³³⁰ PRO, FO. 524/16, Biliotti'nin 1874 Trabzon Ticaret Raporu.

¹³³¹ Aslında mısır unundan elde edilen ekmeğe çavdar ve buğday unundan elde edilen ekmeğe daha ucuzdu. 1870 yılı fiyatlarına göre bir okka iyi kalite buğday ekmeği 4 kuruş, düşük kalite buğday ekmeği 2 kuruş 20 para, çavdar ekmeği 35 para ve mısır ekmeği de 30 para idi. A&P, 1871, Turkey, vol. 68, Report on the Condition of Industrial Classes in the Northern and Central Provinces in Anatolia, s. 748; Türkcan, a.g.m., s. 39; Karaçavuş, a.g.m., s. 62.

sağlık sorunlarına da neden olmaktadır. Besleyici değeri düşük olan mısırın temel gıda maddesi olarak sürekli tüketimi “pellagra” denilen bir hastalığa neden olmaktadır. Bu hastalık Trabzon’da da bilinmeyen bir hastalık değildi; fakat kuzey İtalya’da olduğu gibi aşırı ve yaygın bir hastalık değildi.¹³³²

Halkın mısıra olan bağımlılığına karşın bölgedeki tarım alanları düşünüldüğünde yeni ekilebilir alanların sınırlı olduğu görülür. İngiliz konsolosunun 1873 tarihli raporuna göre toprağın yapısı mısır tarımının daha geniş bölgelerde yapılmasına müsaade etmemektedir. Buna karşın bu sene 100.000 kile kadar mısır ihraç edilmiştir.¹³³³ 1874 yılı raporuna göre Trabzon ihtiyacı için sahildeki diğer üretim merkezlerinden mısır almasının yanında şehirde, yüksek mısır fiyatların olduğu Avrupa’ya ihraç edilmek üzere buraya çok fazla bir mısır stoğu olmuştur. Bu stoğun büyük bir kısmı da Rusya’dan gelmekteydi.¹³³⁴ 1877-1878 Yılı raporu bu konuda daha da aydınlatıcıdır. Bu rapora göre Trabzon’dan ihraç edilen mısır üretimin zaman zaman tüketim için yeterli olmadığı vilayetten değil vilayete komşu olan Rus vilayetlerinden gelen mısırdır. Bu mısır buraya sahil tekneleriyle gelmektedir ve bu şekilde ürünün Trabzon’dan hareket eden buharlı gemilere yüklenmesi Rus limanlarından gönderilmesinden daha ucuza mal olmaktadır.¹³³⁵ Buradan da anlaşıldığı üzere Trabzon yerel tüketim için mısır ithal eden bir yer olmanın yanında sahildeki diğer üretim merkezlerinden ve Rusya’dan ihracata yönelik mısır alan bir ara liman özelliği de göstermekteydi.

Trabzon’da mısır tarımının yüzyılın sonlarındaki durumuna baktığımızda üretim bölgelerinde çok fazla bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Vilayet genelinden elde edilen 4-4,5 milyon kile kadar mısır, arazinin müsait olması nedeniyle Çarşamba, Fatsa ve Ordu kazalarından elde edilmekte ve vilayetin diğer bölgelerine göndermekteydi.¹³³⁶ Diğer yerlerde ise üretim tüketimi karşılamaktan uzaktı. Buna karşın özellikle Trabzon ve civarında tütün ekiminin yaygınlaşması ile birlikte buralarda mısır, arpa ve buğday

¹³³² **Journal of the Society of Arts**, Population, Industries and Agriculture of the Province of Trebizond, 26, Mart 1880, s. 396; A&P, 1883, 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1022.

¹³³³ A&P, 1873, vol. 76, Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade of Trebizond for the Year 1873, s. 1634; Bunun yanında sınırlı arazinin de yoğun bir şekilde işlendiği görülmektedir. Bunun için fasulye mısır ile birlikte ekilmektedir. Mısırın sapları fasulyenin büyümesine yardım etmektedir. Bu karışık ekim buğdaydan daha fazla kâr getirmekteydi. Ekim için yedi okkalık bir ölçü fasulye ve on okkalık bir mısır karıştırılarak toprağa savrulmaktaydı. Sahil kesiminde ziraat yapanlar büyük oranda fasulye ve mısırdan elde ettikleri ürünler ile geçim sağlamaktaydılar. A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1022; **Bulletin Consulaire Française**, 19, Turquie d’Asie, Commerce de Trébizonde en 1889, s. 118.

¹³³⁴ A&P, 1873, vol. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 654-655.

¹³³⁵ A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1017.

¹³³⁶ TVS, 1319, (1901), s. 192.

tarımında azalmalar görülmeye başlanmıştır.¹³³⁷ Buna karşın yukarıdaki tabloda mısır ihracatında görülen bu artış Trabzon ve çevresindeki artışa değil salnamelerin de belirttiği gibi Çarşamba, Fatsa ve Ordu kazalarındaki üretim artışından ve buraya gelen yabancı menşeli mısırdan kaynaklanmış olmalıdır. Önceleri en önemli pazarı İngiltere olan mısır yüzyılın sonlarına Londra'nın yanında Trieste, Marsilya, Mısır ve İtalya'ya da ihraç edilmeye başlanmıştır.¹³³⁸

Sonuç olarak Trabzon'daki mısır tarımının görüntüsünde pek bir değişiklik olmamıştır. Geçimlik bir faaliyet olarak mısır ekimi devam etmekle birlikte Trabzon ve civarında tütün gibi ticari değeri yüksek olan ürünlerin ekiminde ise artış olmuştur. Buna karşın özellikle Çarşamba, Fatsa ve Ordu gibi Kafkasya'dan gelen muhacirlerin yerleştiği bölgelerde mısır ekiminde yükselmeler görülmüştür. Bunun yanında Trabzon civarında ise salnamelerden de anlaşıldığı kadarıyla mısır tarımı çok büyük bir ekonomik değeri olmayan bir faaliyet olarak kalmıştır.¹³³⁹

3.3.3.3. Fasulye

Trabzon'un ürettiği hem yerel tüketim hem de ticaret için önemli ürünlerden biri de fasulyedir. 19. yüzyıl içindeki ticari eğilime bakıldığında fasulye fındık ve tütün ile birlikte Trabzon'un ticarete yönelik en önemli tarım ürünleri arasındadır. Arazinin darlığı nedeniyle hububat ziraatine uygun olmayan Trabzon'da fasulye yetiştiriciliği alternatif bir tarımsal faaliyet olarak ortaya çıkmıştır.¹³⁴⁰

Fransız kaynaklarından anladığımız kadarıyla fasulye büyük oranda İstanbul'a; buradan da Avrupa'ya ihraç edilmekteydi. Eyalet genelinde fasulye yetiştirilen yerler Trabzon, Ordu, Akçaabat ve Vakfiebiri'di.¹³⁴¹ Bununla birlikte özellikle Akçaabat'tan elde edilen fasulye en iyi kalitedeydi.¹³⁴² Avrupa'da fasulyenin en önemli müşterisi Fransa'ydı. Bu yüzden Osmanlı tarım ürünlerinin ihracatının başlamasıyla birlikte fasulyenin de önem kazanmaya başladığı görülmektedir. 1841 yılından itibaren gerek miktar gerekse de değer olarak fasulyenin ihracatının gelişimini görmek mümkündür. Tabloda da görüldüğü üzere ihracat miktarı dalgalı bir seyir izlemektedir. Bu dalgalanma büyük oranda rekolteden ve

¹³³⁷ Şakir Şevket, a.g.e., s. 60-61.

¹³³⁸ **Bulletin Consulaire Française**, c. 19, Turquie d'Asie, Commerce de Trébizonde en 1889, s. 118.

¹³³⁹ Karaçavuş, a.g.m., s. 59-62.

¹³⁴⁰ Said Bilal Çakıroğlu, **Tarihi Ekonomik Sosyal Yönleriyle Trabzon**, Yer yok, 1964, s. 35.

¹³⁴¹ Abdülvahap Hayri, a.g.e., s. 74

¹³⁴² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c.8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868.

piyasa koşullarından kaynaklanmaktaydı. Mesela 1847 yılında ihracatın keskin bir düşüş göstermesinin nedeni 1847 Ekim ayında patlak veren kolera salgınıydı. Fasulyenin en önemli pazarı olan İstanbul'a ordu iaşesi için sevk edilememesi önemli bir miktar malın Trabzon'da kalmasına ve ihracatın miktar ve değer bakımından düşük olmasına neden olmuştur.¹³⁴³ Fakat 1848 yılında piyasada aşırı mal birikmesi normal düzeyin çok üzerinde bir ihracatın yaşanmasına neden olmuştur. Bunun gibi 1859 yılında ihracat değerinde görülen düşüş 1858 yılında eyalet genelindeki etkili olan kuraklığın neden olduğu kötü hasadın bir neticesi olarak görülmektedir.¹³⁴⁴ Çünkü fasulyenin yörenin iklim koşulları nedeniyle toplanması Kasım ayında gerçekleşmekte ve ihraç edilmesi ise bir sonraki sene mümkün olmaktadır.¹³⁴⁵

Tablo 24: 1841-1859 Yılları Arası Fasulye İhracatı

Yıllar	Miktar (kg)	Değer (Frank)	Yıllar	Miktar (kg)	Değer (Frank)
1841	10.112.956	----	1849	15.730 çuval/1.966.250 ¹³⁴⁶	365.187
1842	11.235.840	79.800	1850	19.466 çuval/2.433.250	451.000
1843	986.585	98.098	1851	19.455 çuval/2.431.875	450.000
1844	789.366	100.142	1852	6.900 çuval/862.500	176.820
1845	981.480	124.408	1857	---	212.206 ¹³⁴⁷
1846	707.242	131.474	1859	---	82.000 ¹³⁴⁸
1847	176.598	47.766	1862	11.175 çuval/1.401.792	268.583 ¹³⁴⁹
1848	1.906.750	495.755			

Kaynak: AMAEF, Paris-Nantes 1841-1859 Ticaret Raporları

Yüzyılın ikinci yarısında da fasulye tarımındaki gelişmeyi yine ihracat rakamlarından takip edebilmekteyiz. Buna göre fasulye ihracatında önemli artışlar görülmeye devam etmekteydi. Yüzyılın ilk yarısında en yüksek 495.755 frank olan ihracat değeri 1868 yılında 776.600 franka yükselmiştir. Avrupa'da özellikle de Fransa'dan gelen yüksek talep nedeniyle fasulye ekimi artmaya devam etmiştir. Hatta Trabzon fasulyesi

¹³⁴³ Bunu rakamlardan da anlamak mümkündür. 1846 yılında 131.474 franklık fasulye İstanbul'a gönderilirken bu rakam 1847 yılında 83.708 franklık bir düşüşle 47.766 frank olmuştur. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Fransız Maslahatgüzarına, 25 Mayıs 1848.

¹³⁴⁴ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 562.

¹³⁴⁵ A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1016.

¹³⁴⁶ 1862 yılı raporuna göre 14 kot (bir kot 8,960 kg) olan bir çuval fasulye 125 kg gelmektedir. **Annales du Commerce Extérieur**, no. 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862, s. 28.

¹³⁴⁷ Bu miktara soğan ve patates de dâhildir. Bkz. Heuschling, a.g.e., s. 202.

¹³⁴⁸ Bu miktar soğan ve diğer sebzeleri de kapsamaktadır. **Annales du Commerce Extérieur**, no. 15, Turquie d'Asie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1859, s. 15.

¹³⁴⁹ **Annales du Commerce Extérieur**, no. 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862, s. 28.

önemli bir üne de sahip olmuştur, İngiliz konsolosuna göre Fransa’da satılan ve Trabzon fasulyesi olduğu söylenen fasulyeler Trabzon üretimi değillerdi.¹³⁵⁰ Bu şekilde dış piyasaların oluşturduğu fiyat dengesi gerek rekoltenin yüksek olması gerekse de Avrupa pazarında bu mala olan talebin düşük olması gibi durumlardan etkilenmekteydi. 1860 yılında rekoltenin bol olması fasulyeyi her zamanki fiyatından daha düşük bir değere çekti ama yine de Trabzon’a önemli gelirler bıraktı.¹³⁵¹ Aynı şekilde 1875 yılında bir önceki sene 27.000 cwts (1.371.600 kg) fasulye ihracatına karşın 12.000 cwts (609.600 kg) fasulye ihraç edilmesinin nedeni fasulyeye olan talep azlığıydı.¹³⁵²

Tablo 25: 1869-1886 Yılları Arası Fasulye İhracatı

Yıllar	Değer (Sterlin)	Yıllar	Değer (Sterlin)
1869	13.180	1877	10.860
1870	19.847	1878	16.620
1871	18.624	1879	23.379
1872	12.710	1880	23.227
1873	14.348	1881	24.816
1874	24.054	1885	25.290
1875	11.048	1886	16.080

Kaynak: A&P, 1869-1883 Raporları.

Tablodan da anlaşılacağı gibi 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı fasulye ihracatında bir duraksamaya neden olmuştur. Zira savaş nedeniyle fasulye ihracatının yasaklanması halkı bu zor dönemde önemli bir gelirden bir süre mahrum etmiştir. Fakat ordunun ihtiyacının karşılanmasından sonra elde kalan fasulye bir miktar ihracata izin vermiştir.¹³⁵³ Fasulyenin fındık ve tütünün yanında en önemli ihracat ürünlerinden biri olması zaman zaman diğer ürünlerden kaynaklanan kayıpları da telafi etmesine imkân sağlamıştır. 1879 yılında bol rekolte fındıktan kaynaklanan kaybı telafi edecek nitelikte olmuştur.¹³⁵⁴ Yüzyılın sonlarına doğru fasulye üretiminde önemli artışlar ortaya çıkmıştır. Yüzyılın ortalarında en fazla 20 bin çuval olan ihracat yüzyılın sonlarında 100 bin çuvala yükselmiştir.¹³⁵⁵

¹³⁵⁰ A&P, 1873, vol. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1634.

¹³⁵¹ PRO, FO 78/1607.

¹³⁵² A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1081.

¹³⁵³ A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1016.

¹³⁵⁴ A&P, 1883, vol. 74, 1879 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1445.

¹³⁵⁵ TVS, 1318 (1900), s. 89.

3.3.3.4. Fındık

Trabzon'un yetiştirdiği ve ekonomik değeriyle en önemli tarım ürünü fındıktı.¹³⁵⁶ Fındık yukarıda incelemiş olduğumuz tarım ürünlerinden farklı olarak geçimlik bir tarımsal faaliyetin dışında tamamen piyasaya yönelik bir tarım ürünüydü. Bu yüzden 19. yüzyılın ikinci yarısında tarımın ticarileşmesi sürecinden önce de bölgenin ihracata yönelik en önemli ürünü fındıktı. Mısır gibi kapalı ekonomiyi besleyecek temel bir ürün olmayan salt piyasa ürünü olması itibarı ile de aynı zamanda lüks bir ürün olma özelliği gösteriyordu.¹³⁵⁷ Bu yüzden savaşlar gibi olağanüstü durumlarda önemli pazar kayıpları yaşayan bir üründü.¹³⁵⁸

Günümüzde de olduğu gibi 19. yüzyılda da dünyada en önemli fındık üreticilerinden birisi İspanya, İtalya ve Rusya'nın yanında Anadolu'ydu. Anadolu'daki en büyük üretim bölgesi de Trabzon Eyaleti'ydi. Bu yüzden fındık Trabzon'un en önemli ihraç ürünleri arasında yer alıyordu. Trabzon'da yetişen fındığın en önemli yurt dışı pazarı ise Rusya'ydı.¹³⁵⁹ Bunun yanında önemli bir miktar fındık İstanbul'a ihraç ediliyordu. Trabzon'u doğrudan Avrupa'daki ticaret merkezlerine bağlayan buharlı gemiler vasıtası ile Avrupa'ya da doğrudan fındık ihracatı da yapılıyordu. 1835 yılında diğer bir fındık üreticisi olan İspanya İngiltere için yeterli miktar fındık sağlayamadığından Trabzon'daki İngiliz ticarethanesi vasıtasıyla bu ülkeye fındık gönderilmiştir.¹³⁶⁰ Fındık daha sonraları Mısır'a da ihraç edilmeye başlanmıştır.

Fındık üretiminde gerek fındığın yapısından gerekse de mevsimsel koşullardan dolayı rekoltenin düşük olmasından kaynaklanan bazı dalgalanmalar görülmüştür. Günümüzde de yıldan yıla değişen rekolte 19. yüzyılda bölgedeki fındık üretimi için de geçerliydi. Bunda da en çok etkili olan unsur hava koşullarıydı. 1843 yılında ihracatın düşük olmasında fındığın çiçeklenme dönemi olan mart sonlarında yağın karın rekolteyi etkilemesi belirleyici olmuştur.¹³⁶¹ Fındığın büyümeye başladığı bu dönemlerde etkili olan soğuklar da rekolteyi etkilemekteydi. Benzeri bir durum 1844¹³⁶² ve 1848 yıllarında da

¹³⁵⁶ Abdülvahap Hayri, a.g.e., s. 76.

¹³⁵⁷ Emiroğlu, a.g.m., s 111.

¹³⁵⁸ Çakıroğlu, a.g.e., s. 26-27.

¹³⁵⁹ PRO, FO 78/1607.

¹³⁶⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1836.

¹³⁶¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bougueney'ye, 23 Şubat 1844.

¹³⁶² 1843 yılında kötü olan rekolte sonrası 1844 yılı Mart ayında yağın kar bu sene de fındık rekoltesinin düşük olmasına neden olmuştur. Clairambault'ya göre iki sene üst üste kötü geçen rekolte Trabzon tüccarları için edişe verici bir durumdu. Bu iki yıl zarfında toplam kayıp 3-4 milyon frank civarındaydı. Clairambault

gerçekleşmişti. Çiçeklenme ve büyüme dönemlerinde etkili olan soğuk havalar rekoltenin bir kısmının tahrip olmasına neden olmaktaydı. Fakat aynı iklim koşulları diğer bir fındık üreticisi İspanya'yı etkilediği zamanlar Trabzon İngiltere'ye fındık ihracatı gerçekleştirebiliyordu.¹³⁶³ Trabzon'da ise rekolte düşük olduğu dönemlerde fiyatlar yüksek oluyordu. Böyle dönemlerde tüccarlar yüksek fiyatlardan fındık satışı yapabiliyorlardı.

Fındık diğer ürünler ile mukayese edildiğinde kısmen daha az emek gerektiren ve yöre koşullarına daha elverişli bir bitkiydi. Bölgede ekilebilir alanlar sınırlı iken fındık dikimi yapılabilecek alanlar mevcuttu. Bu yüzden Fransız konsolosu halkın gelirini arttırması için işlenmemiş halde duran çok geniş araziye fındık ağacı dikmesi gerektiğini tavsiye etmekteydi.¹³⁶⁴ Fındığın incelediğimiz dönem içinde Trabzon ekonomisi için yükselen bir değer olduğunu ihracat rakamlarından da görmek mümkündür.

Tablo 26: 1837-1861 Yılları Arası Fındık İhracatı

Yıllar	Miktar (kg)	Değer (Frank)	Yıllar	Miktar (kg)	Değer (Frank)
1837	---	26.100	1848	67.478	12.220
1838	---	42.400	1849	8.090 Çuval	195.547
1839	---	143.200	1850	7.593 Çuval	183.617
1840	---	121.900	1851	7.600 Çuval	185.000
1841	747.253	---	1852	682.000	170.500
1842	1.315.200	164.400	1856	1.935.200	---
1843	243.654	34.610	1857	1.786.000	357.200
1844	427.388	77.325	1858	11.176.000 ¹³⁶⁵	
1845	744.918	134.900	1859	---	671.600 ¹³⁶⁶
1846	403.193	73.034	1861	---	244.000 ¹³⁶⁷
1847	862.365	156.244			

Kaynak: AMAEF, Paris-Nantes 1834-1861 Trabzon Ticaret Raporları

Mevsimsel koşullardan kaynaklanan rekolte düşüşleri fındık yetiştiricileri verimin arttırılması konusunda her hangi bir çalışmanın içinde değildi.¹³⁶⁸ Bu da rekolteyi tamamen

pek çok tüccarın iflas edeceğinden ve bunun da genel olarak Trabzon ticareti için yaratacağı olumsuz durumdan bahsetmekteydi. Zira aşağıda fındık ihracatı hakkındaki tablo bu iki senenin düşük ihracat oranını yansıtmaktadır. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan Baron de Bourgueney'ye, 14 Nisan 1844.

¹³⁶³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan Butenval'ye, 11 Şubat 1845; Sadece bahar dönemindeki soğuklardan değil bazı seneler de yazın etkili olan kuraklıklar da fındığın verimini azaltmaktaydı. A&P, 1857, vol. 38, 1856 Trabzon Ticaret Raporu, s. 175-176.

¹³⁶⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan Butenval'ye, 11 Şubat 1845.

¹³⁶⁵ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 561-568.

¹³⁶⁶ **Annales du Commerce Extérieur**, no. 15, Turquie d'Asie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1859, s. 15.

¹³⁶⁷ Maurice Block, **Annuaire de l'économie politique et de la statistique 1865**, Paris 1865, s. 493.

doğal koşulların belirlenmesine neden olmaktadır. Fakat buna karşın Trabzon ve civarında artan ihracat rakamlarının da bize gösterdiği gibi fındık tarımına bir yönelme vardı.

Fındık üretiminin bol olduğu seneler fındık fiyatlarında düşüşler görülmekteydi. Tabloda da görüldüğü üzere 1858 yılında rekolte gelmiş geçmiş en yüksek seviyede oldu ve Trabzon ve Giresun 220.000 ila 250.000 cwts (11.176.000-12.700.000 kg) arasında bir fındık üretti. Elde edilen ürünün büyük bir kısmı tüketimin çok olduğu Rusya'ya; 10.000 cwts'lik bir kısmı İngiltere'ye ve bir miktar da İstanbul ve İzmir'e ihraç edilmişti. İzmir'e ihraç edilen fındık buradan Amerika'ya sevk edilmişti. İhracatı yapılan ülkeler arasında bu sene Mısır da yer almıştı. Fakat yüksek üretim fiyatları düşürmüştür.¹³⁶⁹

Trabzon'dan ihraç edilen fındık miktarları sadece burada üretilen fındığı yansıtmamaktaydı. Zira Giresun Trabzon'a göre daha fazla üretim kapasitesine sahipti.¹³⁷⁰ 1873 yılı raporuna göre ihracat değeri giderek artan fındığın üçte ikilik bir kısmı Giresun'dan elde edilmektedir. Dolayısıyla 180.000 cwtslik (9.144.000 kg) üretimin 120.000 cwtslik kısmının Giresun'dan elde edildiği anlaşılmaktadır.¹³⁷¹

Karadeniz Bölgesi'nin iklim koşulları geniş bir alanda fındık tarımının yapılmasına imkân tanımaktaydı. Yetiştirme alanları vilayetin doğusunda Pazar/Atina'dan başlamakta ve Giresun'un batı kısımlarına kadar olan bölgelere kadar uzanmaktaydı. Özellikle de Ordu, Güreli, Yomra ve Sürmene'de yoğunlukla fındık tarımı yapılmaktaydı. Bunların içinde ise en iyi kalite fındık Giresun ve Tirebolu'dan elde edilmekteydi.¹³⁷² İç kısımlarda ise sekiz saat mesafeye kadar fındık tarımı yapılabiliyordu.¹³⁷³

¹³⁶⁸ 1901 yılı salnamesine göre bölgede fındık yetiştiricileri bahçelerine yeterli dikkati göstermemektedirler. Özellikle fındıkların diplerinin senede bir kez kazılması ve fındığın havalandırılması usulü uygulanmamaktadır. TVS, 1319 (1901), s. 192; Diğer bir kaynağa göre de fındıkların dikiminde gerekli hassasiyet gösterilmemektedir, sulama ve gübreleme yapılmamaktadır. **Bulletin Consulaire Française**, c. 19, Turquie d'Asie, Commerce de Trébizonde en 1889, Paris 1890, s. 118; Gübreleme konusunda Trabzon'daki üreticilerin yetersizliği İngiliz konsolosu Palgrave'in raporlarında da yer almaktaydı. Buna göre gübre çok az ve sistemsiz bir şekilde kullanılır; hiçbir zaman toprağa doğru dürüst yayılmaz ve toprağın içine yedirilmezdi. A&P, 1871, Turkey, vol. 68, Report on the Condition of Industrial Classes in the Northern and Central Provinces in Anatolia, s. 739; Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, s. 208; Güran, a.g.e., s. 88.

¹³⁶⁹ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 562.

¹³⁷⁰ Bundan dolayı zaman zaman ihracatın doğrudan Giresun limanından yapıldığı görülmektedir. 1846 yılında İngiltere'ye gönderilmek üzere 5-6 gemi fındık Giresun limanından yüklenmişti. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

¹³⁷¹ A&P, 1873, vol. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1629.

¹³⁷² A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1022.

¹³⁷³ **Bulletin Consulaire Française**, c. 19, Turquie d'Asie, Commerce de Trébizonde en 1889, Paris 1890, s. 118.

İhracat rakamlarından da görüleceği üzere fındık tarımının bölgede büyüyen bir yapısı söz konusuydu. 1865 yılında Trabzon'daki fındık üretim rekoltesi 3.000.000 kilogramken¹³⁷⁴ bu rakam 1888 yılında Trabzon için yıllık olarak 7.840.000 kilograma Giresun için ise ortalama 15.680.000 kilograma yükselmiştir.¹³⁷⁵ Yüzyılın son çeyreğinde fındık tarımının Ordu'ya doğru yayılmaya başladığı görülmektedir.¹³⁷⁶

Bu şekilde uzun bir sahil şeridinde yetişen ve yörenin en önemli tarım ürünü olan fındık gerek İstanbul'da gerekse de Avrupa'daki uluslararası sergilerde de boy göstermekteydi.¹³⁷⁷ Fındık bitkisinin yörenin iklim koşullarına olan uygun yapısı yukarıda da değindiğimiz gibi bu tarımın vilayetin batı bölgelerine doğru genişlemesine imkân sağlamıştı. Dikildikten üç-yedi sene sonra meyve veren ve 2-2,5 metreye kadar uzanan fındık toprağın verimliliğine göre uzun bir süre meyve vermeye devam etmekteydi.¹³⁷⁸ Yetiştirilen fındığın türlerine bakıldığında ise yağlı, sivri, palaz, badem, kara, kuş ve ikiz fındığı adında yedi çeşidi bulunuyordu.¹³⁷⁹

3.3.3.5. Tütün

Tütün Trabzon ve çevresinde yetişen, Trabzon ekonomisi için fındık ile beraber en önemli ekonomik gelir getiren diğer bir tarım ürünüydü. Büyük oranda ihracata yönelik bir ürün olması itibarı ile tütün, tarımın ticarileşmesi döneminde fındık ile birlikte sürekli yükselen bir tarımsal değer olma özelliği göstermekteydi. Özellikle sahil kesiminde tütün diğer ürünlere göre daha tercih edilen bir ürün haline gelmişti. Tütünün diğer ürünlerin aleyhine göstermiş olduğu dönemin yazarlarının da değindiği bir konuydu. Şakir Şevket'e göre Akçaabat'ta yetiştirilen tütün Trabzon'da mısır, buğday ve arpa yetiştirilen tarlalarda da yetiştirilmeye başlanmış ve şehrin havası bozulmaya başlanmıştı.¹³⁸⁰

¹³⁷⁴ Royaume de Belgique, **Reueil Consulaire**, Tome XII, 1866, Belçika Konsolosu Reboul'un 1866 Trabzon Raporu, Bruxelles 1866, s. 393.

¹³⁷⁵ **Bulletin Consulaire Française**, c. 19, Turquie d'Asie, Commerce de Trébizonde en 1889, Paris 1890, s. 118.

¹³⁷⁶ 1901 Salnamesine göre vilayetin en önemli servet kaynağı olan fındığın özellikle Ordu'da yetiştirilmeye başlanmasından sonra bütün vilayet genelinde yetişebilecek bir ürün olduğunu anlaşılmıştır. Bu çerçevede Samsun mutasarrıfı tesis ettiği küçük bir çiftlik vasıtasıyla da burada yapmış olduğu denemelerden olumlu sonuçlar almış ve burada da fındık yetiştirilebileceğini ortaya koymuştur. TVS, 1319 (1901), s. 192.

¹³⁷⁷ Kemal Peker, **Fındık**, Yeşil Giresun Matbaası, Giresun 1947, s. 43.

¹³⁷⁸ **Bulletin Consulaire Française**, c. 19, Turquie d'Asie, Commerce de Trébizonde en 1889, Paris 1890, s. 118.

¹³⁷⁹ Abdülvahap Hayri, a.g.e., s. 78.

¹³⁸⁰ Şakir Şevket, a.g.e., s. 60-61.

Şakir Şevket'in yazdıklarından da anlaşıldığı kadarıyla ve diğer kaynakların verdiği bilgilerden hareketle tütün Trabzon ekonomisi için yüzyılın ikinci yarısında daha önemli bir ürün haline gelmiştir. Genel olarak bakıldığında tütün yüzyılın başlarından itibaren Trabzon'un en önemli ihraç mallarından biri olmakla birlikte yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'un ihraç ettiği tarım ürünleri içinde ortalama %30'luk bir değere sahip olmuş ve bu değer artış eğilimi göstermiştir. Belçika konsolosu Reboul'un 1866 yılı raporunda belirttiği gibi tütün ticareti 1860'lı yıllardan itibaren üzerinde durmaya değer bir ivme kazanmaya başlamıştı.¹³⁸¹ Buna rağmen ticaret bahsinde de değinildiği gibi yüzyılın ilk yarısında da tütün ihracatının gösterdiği eğilimi kısmen incelemek mümkündür.

Fransız kaynaklarında tütünün 1844 yılından itibaren gösterilmesinin asıl nedeni Fransızların da tütün alımı ile ilgilenmeleriydi. Fransızlar 1846 yılından itibaren özellikle vilayetteki en büyük tütün üretim merkezi olan Samsun'dan tütün alımı yapmaya başlamışlardır.¹³⁸² Zira Osmanlı Anadolu'sunda en çok tütün yetiştirilen vilayet Trabzon vilayeti; Trabzon vilayetinde ise Samsun'du. Samsun'da senelik üretim dört milyon okka civarındaydı ve buradan elde edilen tütünün ucuzluğu nedeniyle pek çok ülkede önemli bir pazarı vardı.¹³⁸³ Trabzon'da ise en önemli tütün üretim mahalli Akçaabat'tı ve burada üretilen güzel ve sarı renkli bir tütün düşük kalitesinin neden olduğu düşük fiyatı sayesinde Rusya ve Gürcistan'da pazar bulma imkânı yakalamıştı.¹³⁸⁴

Tablo 27: 1844-1868 Yılları Arası Tütün İhracatı

Yıllar	Miktar (kg)	Değer (Frank)	İhracatın Yapıldığı Yer
1844		50.250	Gözleve, Kefe
1845	212.140	165.000	Redutkale, Kefe
1846	6.759	129.000	Anapa, Redutkale, Kefe
1847	54.316	108.000	Redutkale, Kefe
1848	56.226	116.549	Redutkale, Kefe
1849	----	74.500	Redutkale, Kefe
1850	642 Koli	80.280	Redutkale, Kefe
1851	660 Koli	87.000	Redutkale, Kefe

¹³⁸¹ Royaume de Belgique, **Reueil Consulaire**, Tome XII, 1866, Belçika Konsolosu Reboul'un 1866 Trabzon Raporu, Bruxelles 1866, s. 393.

¹³⁸² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Guizot'ya, 21 Ekim 1846.

¹³⁸³ Toplam 550-650 bin batman civarında olan üretimden elde edilen tütün kalitesine göre ikiye ayrılıyordu. Bu miktarın 150-200 bin batmanı orta kalitedeydi ve bir batmanı 45-72 kuruş etmekte; bu da okkası 7,5-12 kuruşa denk gelmekteydi. Geri kalan düşük kalitede olan tütünün batmanı ise 15-42 kuruş yani okkası 2-7 kuruş arasında değişmekteydi. Block, a.g.e., s. 491-492; 19. yüzyılın ortalarında Samsun'da tütün tarımının artmasıyla beraber başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun diğer kısımlarına ve kuzey Karadeniz limanlarına tütün ihracatı yapan tüccarlar için önemli merkezlerden biri oldu. Bkz. Fehmi Yılmaz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 94.

¹³⁸⁴ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 561-568.

1852	700 Koli	120.000	Diğer
1857	531 Balya	63.700	İstanbul
1859	---	342.000	Anadolu ve Transkafkasya
1866 ¹³⁸⁵	---	2.410.000	Fransa, Transkafkasya, İstanbul
1867 ¹³⁸⁶	--	2.439.000	Fransa, Rusya, İstanbul
1868 ¹³⁸⁷	---	7.592.000	----

Kaynak: AMAEF, Paris-Nantes 1844-1868 Trabzon Ticaret Raporları

İhracat rakamlarında yüzyılın ikinci yarısında görülen yükselmelerin ana sebebi olarak Trabzon'da tütün tarımının artarak devam etmesini ve bu ürüne olan talebi göstermek gerekmektedir. Yüzyılın ikinci yarısındaki konsolos raporları tütün tarımının yükselen eğilimini kanıtlamaktadır. 1858 yılı raporuna göre Trabzon ve civarında tütün tarımı yoğun olarak yapılmakta ve bu tarım giderek yaygınlık kazanmaktadır.¹³⁸⁸ Bir sene sonraki rapora göre özellikle Akçaabat'ta üretimin gün geçtikçe arttığı ve elde edilen tüm tütünün Rusya tarafından alındığı belirtiliyordu.¹³⁸⁹ 1868 yılı raporuna göre de bölgede tütün tarımı bir önceki seneye göre beşte bir oranında bir artış göstermiştir.¹³⁹⁰ Yukarıda da belirttiğimiz gibi önceleri en önemli pazarı Rusya ve İstanbul olan tütünün Avrupa'dan da talep görmeye başlaması üretimin artmasında en önemli etken olmuştur. Biliotti'nin 1873 yılı raporunda da değindiği gibi tütün tarımından, üreticilerin diğer ürünlere ile mukayese edildiğinde elde ettiği yüksek kârlar üreticileri tütün ekimine yönlendirmekteydi. Aynı rapora göre Rusya'nın bu ürüne koyduğu yüksek gümrük vergisi nedeniyle ihracatında üretime paralel olmayan bir azalma olmuştur ve İngiltere'ye de sınırlı bir ihracat söz konusuydu.¹³⁹¹ Yine İngiliz kaynaklarında 1873 yılında üretimi ortalama 3 milyon okka olarak gösterilen tütün bir sene sonra Trieste'de yeni bir pazar bulmuştu. Bunun yanında ihraç oranlarında görülen azalmanın bir nedeni de tütünün yerel tüketimindeki artışı.¹³⁹² Trabzon'dan diğer sahil bölgelerine yapılan tütün sevkiyatı ihracat rakamlarını düşürmekteydi. Buna karşın tütün Trabzon'un İngiltere, Fransa ve Avusturya'ya ihraç ettiği en önemli ihraç malları arasında yer almıştır. Rusya'nın Avrupa ülkelerinin yanında

¹³⁸⁵ Bu verilerin ihraç edilen tütün ve tömbeki miktarını da yansıtması bakımından ithal edilen tütün ve tömbekinin miktarının belirtilmesi Trabzon ve civarındaki tütün üretim hacmini anlamamıza imkân sağlayacaktır. 1866 yılında ithal edilen sigara, tütün ve tömbekinin miktarı 277,200 franktır. Bu da toplam ihracatın % 10'luk bir kısmına denk gelmektedir. 1866 yılında ihraç edilen tütün ve tömbekinin değeri 2.410.000 franktı. Bunun 800.000 frankı Fransa'ya; 560,000 frankı Transkafkasya'ya ve 1.050.000 frankı ise İstanbul'a ihraç edilmişti. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 8, Derche'den Moustier'ye, 28 Ağustos 1868.

¹³⁸⁶ Bu yıl ithal edilen tütün ve tömbekinin değeri 206.200 franktır.

¹³⁸⁷ Bu yıl ithal edilen tütün ve tömbekinin değeri 311.600 franktır.

¹³⁸⁸ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 562.

¹³⁸⁹ A&P, 1861, vol. 30, 1859 Trabzon Ticaret Raporu, s. 72.

¹³⁹⁰ A&P, 1868-1869, vol. 60, 1868 Trabzon Ticaret Raporu, s. 431.

¹³⁹¹ A&P, 1873, vol. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1632-1633.

¹³⁹² PRO, FO. 524/16. Biliotti'nin 1874 Trabzon Ticaret Raporu.

Trabzon'dan tütün almaya devam ettiği de görülmektedir. 1875 yılında bu ülkede tütün hasadının kötü geçmesi tütün ihracatını bir önceki seneye göre üçte bir oranında arttırmıştır. 49.852 sterlinlik ihracatın 19.600 sterlini Rusya'ya doğru gerçekleşmişti.¹³⁹³

Vilayetin tütün üretme potansiyeline bakıldığında yukarıda da değindiğimiz gibi Samsun en önemli payı üretmekteydi. Sadece miktar bakımından değil kalite bakımından da Samsun'un tütününü Trabzon tütününden üstündü. Miktar olarak da Samsun toplam üretimin üçte ikisini sağlamakta; bundan dolayı Fransız hükümeti tütün alımını Samsun'dan gerçekleştirmekteydi. Trabzon'da ise üretim sınırlı bir alanda yapılmaktaydı. Temel üretim yeri Akçaabat'tı ve Trabzon'da ise üretim Yomra'nın doğusundan öteye geçmemekte ve bir miktar da Maçka'da üretim yapılmaktaydı. Yüzyılın sonlarına doğru tütün tarımına bakıldığında vilayet genelinde işlenebilir arazilerin yaklaşık olarak 100 bin dönümlük¹³⁹⁴ kısmında tütün tarımı yapılmıyordu. Bu arazide senelik olarak on milyon kilo tütün elde edilmekteydi. Bunun ise altı milyonluk kısmı Samsun taraflarından; diğer bir kısmı ise Trabzon, Akçaabat ve Maçka'dan elde edilmekteydi.¹³⁹⁵

Yerli kaynaklarda mısır ve fındık tarımının nasıl yapılacağı ve tarımsal üretimin nasıl arttırılacağı konusunda bilgiler varken tütün tarımı konusunda geniş açıklamalara rastlanmamaktadır.¹³⁹⁶ Buna karşın yabancı kaynaklar bölgedeki tütün yetiştiriciliği hakkında önemli bilgiler vermektedir. Buna göre tütün tarımında öne çıkan özellikler şunlardı:¹³⁹⁷

Ekim Şubat ayında yapılır, biten fidelerin başka bir yere dikilmesi Mayıs ayında yapılır, bir metre uzunluğunda bir saban izi yerine 4-5 fide dikilir, her bir saban izi sıra arasındaki mesafe bir dönüm 3.600-4.200 tütün bitkisi kapsayacak şekilde 35 santim civarındadır. Her bir tütün 5-13 arası yaprak verir ve bunun birinci kalitesi %70, ikinci kalitesi ise %30'dur. İlk kırılan yapraklar dik yaprak olarak isimlendirilir ve batmanı 10-20 kuruşa satılır; ikinci kırılan yaprağa ise haşlak denir ve batmanı 20-30 kuruşa satılır, üçüncü olarak kırılan yapraklara ise kırık denir ve bunun da batmanı 30-50 kuruşa satılmaktadır. Bu üç değişik yaprağın toplanması temmuz ve ağustos aylarında yapılır...Tütün sadece fideyken sulanır, bundan sonra ise bitkinin kaderi doğaya terk edilir. Eğer yaprağın olgunluğuna kadar bir yada iki defa yağarsa rekolte bol ve iyi kalitede olur. Fakat aksi olursa eğer havalar kurak giderse rekolte orta seviyede olur ve yapraklar da küçük kalırlar, fakat bu küçüklük malın kalitesini etkilemez, Eğer havalar yağmurlu olursa rekolte bol olur ama bu yağışlı havalar da yaprakların kalitesini düşürür zira yapraklar küflenir ve kararır. Fidelerin dikilmesinden

¹³⁹³ A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1081.

¹³⁹⁴ 1889 yılı rakamlarına göre Trabzon ve çevresinde tütün tarımı 21.378 dönüm arazi üzerinde yapılmaktadır ve yıllık üretim 1.600.000 kilogram civarındadır. **Bulletin Consulaire Française**, c. 19, Turquie d'Asie, Commerce de Trébizonde en 1889, Paris 1890, s. 117.

¹³⁹⁵ TVS, 1316 (1898), s. 201.

¹³⁹⁶ Karaçavuş, a.g.m., s. 64.

¹³⁹⁷ **Bulletin Consulaire Française**, c. 19, Turquie d'Asie, Commerce de Trébizonde en 1889, Paris 1890, s. 117-118.

bir ay sonra bitkinin güçlenmesi için saplarının ucu kesilir ve bundan birkaç zaman sonra bütün filizlenmelerden sonra yapılır. Bu son işlem bir haftalık aralıklarla üç defa yinelenir. Daha sonra yaprakların kırılmasına sıra gelir. Bu yapraklar kırıldıktan sonra ipe geçirilir ve 3-4 metre uzunluğunda sırlıklara bağlanır ve gün boyu güneşte kurutulur, gece ise çatısı olan ve dört taraftan da kapalı olan ambarlara çekilir, İstenilen kuruluk oranını elde etmek için 10-25 gün arasında güneş altında kurutulur, eğer bu dönemde hava nemli ve sisli olursa yapraklar yeşilimsi olur ve kararır bundan dolayı kaliteleri de azalır. Bu son işlem bittiğinde yapraklar kurutma makinesine konur ve satılmak üzere balya haline getirilir.

Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla tütün tarımı oldukça zahmet gerektiren bir ziraat çeşidiydi ve iklim koşullarının değişmesinden çok etkilenmekteydi. Zira tütün tarımının Akçaabat, Trabzon ve Maçka'da sınırlı bir bölgede yapılması bu bölgelerin hava koşullarının ne çok kurak ne de çok yağışlı olmasından kaynaklanmaktaydı. Bölgedeki tütün üreticileri arazilerin güneş görebilen ve kuzeyden esen rüzgârların etkilemediği yerlerini seçmekteydiler.¹³⁹⁸

Sonuç olarak tütün Trabzon ekonomisi için yükselen bir değerdir ve bölgenin ticarete yönelik en önemli gelir kaynaklarından biridir. Bölgedeki tütün üretimi için şüphesiz en önemli gelişme de reji idaresinin kurulmasıydı. Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık gelirlerinin bir kısmını Duyûn-u Umûmiye idaresine terk etmesi kapsamında 1883 yılında Osmanlı Reji İdaresi'nin kurulması ve bu kuruluşun Trabzon'da da şube açması bölgedeki tütün tarımının yapısını etkileyen en önemli gelişme haline geldi.¹³⁹⁹ Cuinet'ye göre Trabzon'da Reji idaresinin kurulması ve gayrimüslimlerin Rusya'ya göçünden beri Trabzon Vilayeti'nde tütün tarımı eskisi gibi yapılmamaya başlamış ve ihracat oranları da hissedilir bir şekilde düşmüştü.¹⁴⁰⁰

3.3.3.6. Patates

Trabzon'da 19. yüzyılda göze çarpan tarımsal ürünler arasında patates de yer almaktadır. Fakat patatesi diğer ürünlerden ayıran en önemli özellik patatesin geleneksel olarak bölgenin yetiştirdiği tarım ürünlerinden değil 19. yüzyılda bölgede tarımı yapılmaya

¹³⁹⁸ Bunun dışında tütün tarımı konusunda dikkat çeken diğer hususlar şunlardı: Tütün ekilecek tarlalara belirli aralıklarla iki ya da üç kere toprak kazılır ve şubat ayında toprağa kül ile karışık bir halde tohumlar ekilir. Eğer havalar ılıman giderse 20-25 günde fideler büyür, fakat havalar soğuk olursa bu süre uzar. Fidelerin topraktan çıktıktan 15-16 gün sonra büyümeye başlarlar. Bundan sonra yetiştiricilerin başlıca meşgalesi tütün ile aynı zamanda büyümeye başlayan faydasız bitkilerin yolunması ve kuraklıklar etkili olduğu zamanlar da sulamanın yapılmasıdır. Bkz. Salaheddin Bey, **La Turquie à l'exposition universelle de 1867**, Librairie Hachette, Paris 1867, s. 97.

¹³⁹⁹ Bu konuda bkz. Filiz Dığıroğlu, **Trabzon Reji İdaresi 1883-1914**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2009; Quataert, **Osmanlı Reformu ve Tarım**, s. 217-226; Mehmet Akpınar, "Reji Uygulamasına Trabzon Örneği", **Trabzon Tarihi Sempozyumu**, 6-8 Kasım 1998, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 1999, s. 541-552.

¹⁴⁰⁰ Cuinet, a.g.e., s. 14.

başlanan bir tarım ürünü olmasıydı. Buradan hareketle Osmanlı ülkesine patates tarımının ne zaman yapıldığı hakkındaki görüşlere de değinmek gerekmektedir. Anadolu’da patates yetiştiriciliğinde özellikle Kırım Savaşı sonrasında bir ivme kazandığı görülmektedir. Bu konudaki değişik görüşlere göre Anadolu’da patates tarımının başlaması 1850’li yıllara denk gelmektedir. Bunlardan ilkinine göre patates 1850 yılında Rusya’dan Kafkasya yolu ile Türkiye’ye girmiş ve ilk olarak Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi yaylalarında yetiştirilmiştir. Diğer kaynağa göre patates Anadolu’ya 1853 yılında girmiş ve patates tarımına ilk defa Sakarya nehri vadisinde, Karadeniz boğazı yakınlarında ve Adapazarı bölgesinde başlanmış ve ülkeye yayılmıştır.¹⁴⁰¹ Bunların yanında patatesin daha geç dönemde 1870’lerde yine Karadeniz bölgesinde batıya doğru yayıldığına dair başka görüşler de bulunmaktadır.¹⁴⁰² Fakat saydığımız bu görüşlere karşın patatesin Avrupalıların öncülüğünde Anadolu’ya girdiğine dair bilgiler de bulunmaktadır. Örnek olarak Bursa civarında patates bir Avrupalının öncülüğünde tanıtılmıştır.¹⁴⁰³ Kaynaklar bize Trabzon’da da patates tarımının benzer bir yolla fakat daha erken bir dönemde başladığını göstermektedir. İngiliz kaynaklarına göre patatesin Trabzon’da tanıtılması uzun bir süre burada konsolosluk yapan Stevens sayesinde olmuştur.¹⁴⁰⁴ Fransız konsolosluk raporları ise patatesin Trabzon’da 1830’lu yıllarda tanıtıldığını belirlemektedir.¹⁴⁰⁵ Issawi’nin İngiliz konsolosluk raporlarından elde ettiği bilgilere göre 1840’lı yıllarda Trabzon’da patates yetiştirildiği bilinmekteydi. Fakat bu ilk dönemlerde halk patatesi bir gıda maddesi olarak tüketmeye karşıydı.¹⁴⁰⁶ Fakat çok geçmeden patates halk tarafından benimsenmiş hatta İstanbul’a da bir kargo patates sevkiyatı yapılmıştı.¹⁴⁰⁷

¹⁴⁰¹ <http://www.masterpi.net/sebze-yetistirciligi-hakkinda-bilgiler/patates-sebze-yetistirciligi-yetistirme-hakkinda-sebze-fideleri-sebze-ekim-zamanlari-bilgileri> (24/08/2011); Ayrıca bu konuda bkz. Kamil İlisulu, **Türkiyede Yetiştirilen Patates Çeşitlerinin Başlıca Vasıfları Üzerinde Araştırmalar**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957; P. Zhukovsky, **La Turquie agricole**, Moscow-Leningrad 1933.

¹⁴⁰² Mehmet Yılmaz, “Osmanlı’da Patates Tarımının Başlaması ve Sonuçları”, **Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies**, ed. E. Causevic- N. Moacanin-V. Kursar, LIT Verlag, Berlin 2010, s. 823.

¹⁴⁰³ Quataert, **Osmanlı Reformu ve Tarım**, s. 259.

¹⁴⁰⁴ A&P, 1873, vol. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1634

¹⁴⁰⁵ 1845 tarihli Fransız konsolosluk raporuna göre de patates Trabzon’da yaklaşık on sene evvel tanıtılan bir tarım ürünüydü. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault’dan Bourgeney’e, 26 Ocak 1846.

¹⁴⁰⁶ Anadolu’nun büyük bir kısmında 1870’li yıllarda bile patates yeterince tanınan bir tarım ürünü değildi. Adana’da halk bu bitkiden korkmakta ve patatesin zehirli olduğuna inanmaktaydı. Patatese karşı olan bu tutum 17.yüzyıl Avrupasında görülen batıl inançları hatırlatmaktadır. Quataert, **Osmanlı Reformu ve Tarım**, s. 260; Aynı şekilde Sivas’ta da halk patatesi önceleri gıda maddesi olarak tüketmek istemiyordu. Adnan Mahiroğulları, **Seyyahların Gözüyle Sivas**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2001, s. 111; Bunların yanında patates tarımının gelişmesindeki yavaşlığın halkın bu yeni ürüne olan tepkisinin olduğu kadar henüz

Avrupa’da olduğu gibi Trabzon’da da 1845’te patates tarımında bir gerileme¹⁴⁰⁸ vardı ve bu düşük üretim de halkı zor duruma sokmuştu. Fakat bu gerileme Avrupa’da olduğu gibi buralarda büyük bir felakete neden olmamıştır. Buna rağmen halk patatesin değerini tam olarak kavramış değildi.¹⁴⁰⁹ Fakat zamanla halk bu yeni gıdaya alışmış ve patates ekimi ve tüketimi artış göstermiştir.¹⁴¹⁰ Hem İngiliz hem de Fransız konsolosların verdiği bu bilgiler yukarıda patates tarımının Anadolu’daki başlangıcı için belirtilen tarihlerden daha önceki dönemlerde başladığını göstermektedir. Buradan hareketle en azından Trabzon’da patates tarımının 19. yüzyılın ilk yarısında başladığını ve bölgedeki tarımının hızla geliştiğini söyleyebiliriz. Hatta sadece 1840’lı yıllarda İstanbul’a sevk edilen patatesin 1847 yılında bol ve verimli geçen rekolteden sonra İngiltere’ye de ihraç edilmeye başlandığı görülmektedir.¹⁴¹¹ Patates tarımı çiftçiler için özellikle İstanbul piyasası için bir kazanç kapısı haline gelme eğilimindeydi.¹⁴¹²

Burada üzerinde durmamız gereken ve dikkati çeken bir konu da yabancı kaynakların patates tarımı üzerindeki vurgularıdır. 19. yüzyılın ortalarına doğru yoğunluk kazanan bu tarım ürünü konsolosların, üretimin küçük çaplı olmasına rağmen üzerinde durduğu ürünlerden biri olması aslında bu ürünün Avrupa için taşıdığı öneme işaret etmektedir. Özellikle 1845 yılında İrlanda’daki kıtlık ile önemi daha da artan patatesin Avrupalıların öncülüğünde Osmanlı ülkesine getirilmesi bu bakımdan ileride yeni patates kaynakları yaratmak bakımından önemli ve manidardır.

Yüzyılın ikinci yarısında Trabzon’daki patates üretiminin daha da arttığı görülmektedir. En önemli pazarı İstanbul olan patatesin İngiltere’nin yanında 1856 yılında

yeterince sağlam bir pazarın oluşmamasından da kaynaklandığını belirtmek gerekir. Yılmaz, **Osmanlı’da Patates Tarımı**, s. 824.

¹⁴⁰⁷ 1844 tarihli PRO, FO 78/614’dan naklen Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 201.

¹⁴⁰⁸ Fransız konsolosunun Avrupa’daki gerileme olarak kastettiği asıl gelişme 1845 yılında başlayıp 1849 yılında sona eren “Büyük İrlanda Kıtlığı”dır. İrlandalıların temel besin maddesi olan patatese musallat olan bir hastalık bitkinin çürütmesine ve rekoltenin yok olmasına neden olmaktadır. Bu hastalığın ortaya çıkardığı açlık bir milyondan fazla insanın ölmesine bir o kadarının da göç etmesine neden olmuştur. Bkz. Andrew Nikiforuk, **Mahşerin Dördüncü Atlısı**, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 147-164; [http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Famine_\(Ireland\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Famine_(Ireland)) (25/08/2011)

¹⁴⁰⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault’dan Bourgeney’e, 26 Ocak 1846.

¹⁴¹⁰ FO 78/686’dan nakleden Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 201.

¹⁴¹¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault’dan Fransız Maslahatgüzarına, 25 Mayıs 1848; 1847 yılında patates rekoltesi oldukça iyi geçmişti. Southampton ve Trabzon arasında işleyen İngiliz buharlı gemileri İngiltere’ye patates ihracatı gerçekleştirmiştir. Bunun yanında sahil kesiminde işleyen küçük gemiler de Redutkale’ye kadar sahilin değişik bölgelerine patates sevkiyatı yapmıştı. Clairambault on beş yıl önce Trabzon’da olmayan patates tarımının gösterdiği bu artışa yukarıdaki bilgileri vererek özellikle dikkat çekmektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault’dan Baron de Bourgeney’e, 9 Ağustos 1847.

¹⁴¹² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 5, Clairambault’dan Aupick’e, 26 Şubat 1850.

Rusya'ya da ihraç edildiği görülmektedir.¹⁴¹³ Bununla birlikte iklimsel koşullar diğer ürünlerde olduğu gibi patatesi de etkilemekteydi. 1858 ve 1859 yılı yazlarında etkili olan kuraklık patates rekoltesinin düşük ve kalitesiz olmasına neden olmuştu.¹⁴¹⁴ Aynı durumun 1860 yılında da devam ettiği ve patates üretiminin bu sene de düşük olduğu belirtilmekteydi. Toplam üretimin 50.800 kilogram olarak gösterildiği patatesin ihracat oranı ise sadece 8.333 kiloydu.¹⁴¹⁵ Yüzyılın ikinci yarısında patates ihracatının değerini rakamsal olarak belirlemek güçtür; zira ihracat oranının düşük olması patatesin ayrı bir ürün olarak gösterilmemesine neden olmuş olmalıdır. Fakat buna rağmen ihracatın Rusya ve İstanbul taraflarına devam ettiği görülmektedir. 1868 yılında ihraç edilen patatesin değeri sadece 77.680 franktı. Bu da patatesin fasulye, fındık ve tütün gibi ürünlerin yanında Trabzon ticaretinde çok düşük bir pay sahibi olduğunu göstermektedir.

Üretim bölgeleri olarak bakıldığında ise patates tarımının sınırlı bir bölgede, Yomra, Trabzon ve Akçaabat'ta yapıldığı görülmektedir. Fakat buna karşın üretimde sıra dışı yüksek rakamlar vardır. 1873 yılı İngiliz raporuna göre toplam üretim 75,000 cwts (3.810.000 kilogram) civarındaydı.¹⁴¹⁶ Fakat 1881 yılı verilerine göre vilayetin dört sancağı içinde patates tarımı yapılan Trabzon, Lazistan ve Gümüşhane sancaklarında toplam patates üretimi 97,000 okka olması 1873 rakamlarına temkinli yaklaşmamıza neden olmaktadır.¹⁴¹⁷ Genel olarak Anadolu'da patates tarımı 1880'li yıllardan itibaren devletin kıtlıkların önüne geçilmesi için patatese getirdiği öşür muafiyetiyle beraber geliştiği belirtilmektedir.¹⁴¹⁸ Trabzon'da da patates tarımının artış göstermesi de bu 1880 sonrası döneme denk gelmektedir. Bununla birlikte halk patatesi bir besin maddesi olarak benimsemiştir. Önceleri sadece Trabzon, Yomra ve Akçaabat'ta olan üretim Lazistan ve Gümüşhane sancaklarına da yayılmıştır.¹⁴¹⁹

¹⁴¹³ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Walewski'ye, 9 Haziran 1857.

¹⁴¹⁴ PRO, FO, 78/1607; A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 561-562.

¹⁴¹⁵ PRO, FO, 78/1607; A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 192-193.

¹⁴¹⁶ A&P, 1873, vol. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1634.

¹⁴¹⁷ Burada muhtemelen bir ölçü karışıklığı vardır. Konsolos raporlarında, en azından patates için bazen kile bazen okka bazen de cwts gibi değişik ağırlık birimlerinin verilmesi bu şekilde bir karışıklığa neden olmuş olabilir. A&P, 1883, vol. 74, 1881 Trabzon Ticaret Raporu, s. 748.

¹⁴¹⁸ Quataert, **Osmanlı Reformu ve Tarım**, s. 229.

¹⁴¹⁹ 1881 yılı verilerine göre Trabzon Sancağı'nda 67.550; Lazistan'da 2.260 ve Gümüşhane'de ise 27.876 okkalık bir üretim vardı. Bkz. A&P, 1883, vol. 74, 1881 Trabzon Ticaret Raporu, s. 748.

3.3.3.7. Pamuk ve İpek

Yukarıda saydığımız belli başlı tarım ürünlerinin yanında Trabzon ve civarında başka tarımsal faaliyetlerin de yapılmaya çalışıldığı görülmektedir. Her ne kadar şimdiye kadar tarımsal üretimi ortaya koymaya çalıştığımız kaynaklarda bu ürünlerin ekonomik değeri konusunda çok fazla bilgiler olmasa da özellikle pamuk ve ipek yetiştiriciliği konusunda bazı çalışmaların olması itibarı ile bu konudan da bahsetmek gerekmektedir.

Tarımsal üretim artışında Avrupa'nın Osmanlı tarım ürünlerine olan talebinin çok önemli bir etkisi vardı. Kırım Savaşı sırasında Rus buğdayının sevkiyatının kesintiye uğraması ve müttefik ordularının ihtiyacı olan buğdayın Anadolu'dan sağlanmasına neden olmuş ve bu da buğdayın fiyatını yükseltmişti. Aynı şekilde 1850'li yılların sonlarından itibaren Fransız ipek böcekçiliğini pébrine hastalığının vurması ipek böcekçiliğinde de bir sıçramaya neden olmuştu. Bu kez de Osmanlı tarımsal üretimini etkileyen üçüncü bir gelişme Amerikan İç Savaşı (1861-1865) oldu.¹⁴²⁰ Amerikan İç Savaşı sırasında güney eyaletlerden Avrupa'ya ham pamuk arzı kesildi ve dünya pamuk fiyatları o güne dek görülmemiş oranda yükseldi. Avrupalı imalatçılar değişik tedarik kaynakları bulmak için yaptıkları arayışta yüzlerini Osmanlı İmparatorluğu'na döndüler ve Ortadoğu pamuğunun geliştirilmesini faal bir biçimde teşvik ettiler. Bu çerçevede Osmanlı hükümeti birçok yerde bedava pamuk dağıttı, pamuk işleme makineleri için gümrük muafiyeti verdi, zirai makineler satın aldı ve pamuk üretim potansiyelini arttırmak için yollar inşa etti.¹⁴²¹

Osmanlı hükümetinin pamuk ekimini teşvik etmek için yaptığı ilk çalışma öncelikli olarak Mısır'dan daha sonraları da İngiltere yoluyla Amerika'dan pamuk tohumları getirmek oldu. Bu tohumlar bazen ücretsiz bazen de olabildiği kadar uygun fiyatlara halka dağıtıldı. Bu tohum dağıtma işi 1863 yılında başlamış ve dört yıl kadar sürmüştür. Bu ilk

¹⁴²⁰ Roger Owen, **The Middle East in the World Economy, 1800-1914**, New York: I.B. Tauris, 2002, s. 110-111; İngiltere'yi hammadde krizi ile karşı karşıya bırakan bu savaşın etkisini sadece Trabzon'daki ticari verilere bakarak anlamak mümkündür. İngiltere için çok önemli bir gelir kaynağı olan pamuklu kumaş ihracatı 1861 yılında kayda değer bir düşüşe maruz kalmıştır. Bir önceki sene 79,632 balya olan pamuklu ithalatı 1861 yılında 59.918 balyaya ve 47.780.000 franktan 38.826.900 franka düşmüştür. Diğer bir ifade ile 19,714 balya ve 8.953.100 franklık bir düşüş göstermiştir. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Prus'dan Thouvenel'ye, 5 Haziran 1862.

¹⁴²¹ Quataert, **Osmanlı Reformu ve Tarım**, s. 229-230; Osmanlı hükümetinin pamuk üretimini teşvik etmek için yaptığı uygulamalar için bkz. William Otto Henderson, **The Lancashire Cotton Famine 1861-65**, Manchester: Manchester University Press, 1969, s. 46; Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 239; Orhan Kurmuş, "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire", **The Ottoman Empire and the World Economy**, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 164.

dağıtımda Mısır ve Rumeli taraflarından gelen tohumlar dağıtılmıştır.¹⁴²² Pamuk tohumu gönderilen bölgelere baktığımızda bunların arasında Trabzon'un da olduğunu ve buraya İstanbul üzerinden 300 kilo pamuk tohumu gönderildiği görülmektedir.¹⁴²³

Trabzon'da pamuk yetiştirilmesi için vali Emin Paşa pamuk ve ipek yetiştirmeye çalışanlar ile işbirliği yapmış, onları desteklemiş ve kendi bahçesini bile deneme ekimlerine tahsis etmiştir.¹⁴²⁴ İngiliz konsolosu Stevens'a göre New Orleans, Aydın, Mısır, Malta tohumları üzerinde yapılan denemeler toprağın ve iklimin bu tarımı yapmak için uygun olduğunu göstermiştir. Bunlar arasında New Orleans'tan gelen tohumlar en iyi netice verenler olmuş bunların arkasından da ikinci olarak da Malta'nın kırmızı kalitesi tohumu gelmiştir. Stevens'a göre bu ilk ekimlerden istenilen seviyede verim alınamamasının nedeni, Türkiye'nin pek çok yerinde olduğu gibi Trabzon'da da köylülerin tecrübesizliğinden dolayı pamuk tohumlarının üç dört hafta çok geç ekilmesi ve güz yağmurlarıydı.¹⁴²⁵ Görüldüğü gibi Stevens Trabzon'da pamuk ekiminin geleceği hakkında umutsuz değildir ama bu tarımın yerleşmesinin de uzun bir zaman alacağı gerçeğini de ifade etmekten geri durmamıştır.¹⁴²⁶ Fransız konsolosu Schefer'ye göre pamuğun Anadolu'nun bu taraflarında önemli bir üretim malı olmasından şüpheliydi. Karadeniz sahillerinde havanın nemli olması ve diğer iklimsel etkenler pamuk yetiştirmeye çalışanların önünde en önemli engellerdi. Sıcak havaların temmuz ayında başlaması ve bu ayın yağmurlu geçmesi, havanın kapalı ve toprağın killi ve ıslak yapıda olması pamuk tarımını ve ipek böcekçiliğini engellemekteydi. Schefer'ye göre pamuk ekimi için yapılan itinalı çalışmalara rağmen tohumlar Temmuz ve Ağustos aylarında yeteri kadar güneş görmediklerinden dolayı olgunlaşmamış ve düşük kalitede olmuşlardı.¹⁴²⁷

¹⁴²² Fatih Damlıbağ, **Osmanlı Devleti'nde İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 36-41

¹⁴²³ A. g. t., s. 41; Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 240.

¹⁴²⁴ Trabzon'da pamuk tarımının artırılması konusunda valilik ile Ticaret Nezareti arasında da yazışmalar yapılmıştı. Bkz. BOA, A. MKT. MHM., 262/67, 17 Za 1279/6 Mayıs 1863.

¹⁴²⁵ 1870'li yıllarda Osmanlı pamuk üretiminde görülen azalmanın bir nedeni de yerel yöneticilerin çiftçilere taze tohum dağıtmamaları, çiftçileri gerektiği şekilde pamuk tarımı konusunda eğitmemeleri ve çiftçilerin de ekim konusunda yaptığı bazı yanlışlar olarak gösterilmektedir. Bu da Osmanlı hükümetinin Avrupa'dan gelen pamuk talebinin azalmasından sonra pamuk üretimine gerektiği kadar özen göstermediğini ortaya koymaktadır. Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 239; PRO, FO, 78/1775, İngiliz Konsolosu Stevens'in Trabzon'da Pamuk Ekimi Hakkındaki Raporu, 1 Aralık 1863.

¹⁴²⁶ Konsolosun çizdiği bu tabloya karşılık Trabzon'da pamuk ziraatının geliştirilmesi konusunda valiliğin Ticaret Nezareti nezdinde girişimleri olduğu görülmektedir. BOA, A. MKT. MHM. 262/67, 17 Za1279/5 Haziran 1863.

¹⁴²⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Schefer'den Drouyn de Lhuys'a, 26 Kasım 1863; **Annales du Commerce Extérieur**, no. 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862. s. 22.

Konsolosların bu değerlendirmelerinden anlaşıldığı gibi pamuk tarımı konusunda Trabzon'da istenilen netice elde edilememiştir.¹⁴²⁸ Bunun yanında 1866 yılından itibaren Amerikan pamuğunun tekrar Avrupa'ya akışının eski ivmesini kazanmasıyla birlikte Ortadoğu pamuk pazarı gerilemeye başladı. Böylece dünya pamuk fiyatları normale ve Amerika da tekrar ana pamuk tedarikçisi rolüne döndükçe hem Avrupalılar hem de Osmanlı hükümeti pamuğa olan ilgilerini kaybettiler.¹⁴²⁹ Bundan dolayı Trabzon'da da pamuk tarımının sadece bu deneme ekimlerinden ibaret kaldığı anlaşılmaktadır. Çünkü pamuk şimdiye kadar incelediğimiz raporlarda hep dış kaynaklı bir ürün olarak gösterildi. Avrupa'da ortaya çıkan bu kriz döneminde Gürcistan'da da pamuk tarımının ivme kazandığını buradan gelen pamuğun Trabzon üzerinden ihraç edilmesinden anlamaktayız.¹⁴³⁰ Fakat kriz dönemi Trabzon'dan yapılan pamuk ihracatının ana kaynağı ise İran olmuş ve buradan gelen pamuk İngiltere ve Fransa'ya ihraç edilmiştir.¹⁴³¹

Trabzon'da pamuk ekimi konusundaki gelişmeleri bu şekilde inceledikten sonra diğer bir sanayi bitkisi olan ipek konusunda da Trabzon'daki potansiyel hakkında değerlendirme yapmak mümkündür. 19. yüzyıl Trabzon ticaret verileri incelendiğinde limandan ihraç edilen en önemli mallardan birinin de İran'dan gelen ipek olduğu görülür. İpek temelde İran kaynaklı bir ürün olmanın yanında Trabzon ticareti için çok önemli bir ihracat malıydı. Zira ipek ihracatında görülen azalma genel olarak Trabzon limanının ticaret hacminde de değişikliklere neden olmaktaydı. Temelde İran ürünü olmasına karşın Trabzon ve civarında az da olsa ipekçiliğin de olduğu görülmektedir. Trabzon uluslararası ticareti görmeden önce bile en önemli ihraç malları arasında iç kısımlardan gelen ipek de yer almaktaydı.¹⁴³² Fransız konsolosu Outrey'in 1833 tarihli Trabzon hakkında yazdığı raporda yöre halkının endüstriyel faaliyetlerinden birinin de ipek böcekçiliği olduğunu belirtir.¹⁴³³ 1835 tarihli rapora göre ise Trabzon'dan ihraç edilen ipeğin üç kaynağı

¹⁴²⁸ Hatta Trabzon'a gönderilen tohumların bir kısmının pamuk ekimi konusunda iyi netice alınan Van'a gönderilmesinin istenmesi konusundaki yazışmalar bize Trabzon'da istenilen neticenin alınmadığını göstermektedir. BOA, İ. DH, 518/35282, 13 C 1280/25 Kasım 1863; BOA, A. MKT. MHM, 286/45, 24 C 1280/ 6 Aralık 1863.

¹⁴²⁹ Quataert, **Osmanlı Reformu ve Tarım**, s. 230.

¹⁴³⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹⁴³¹ A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1080; Avrupa'daki talep azlığının İran'ın üretimini etkilediği gibi Trabzon üzerinden ihraç edilen pamuk oranı ihracatının İran Körfezi'nden yapılması ve pamuk ihracatının Hindistan ve Rusya gibi yeni pazarlara yönelmesinden de etkilenmekteydi. Charles Issawi, "Iranian Trade, 1800-1914", **Iranian Studies**, vol. 16, No. 3/4, Studies on the Economic and Social History of Iran in the Nineteenth Century, 1983, s. 233-234.

¹⁴³² Kinneir, a.g.e., s. 341.

¹⁴³³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

bulunmaktaydı: Trabzon ve civarı, İran ve Gürcistan.¹⁴³⁴ Bölgenin ipekböcekçiliğine olan uygunluğuna 1840 yılında Trabzon’da bulunan Fallmerayer de dikkat çekmişti.¹⁴³⁵

Trabzon vilayetinin en değerli ürünü ipektir. Dut ağacı ormanlar oluşturuyor, ipek ticaretinin üç ana antrepo yeri Tirebolu, Giresun ve Ünye, ürünün miktarını ve ayarını ortaya koyuyor. Eğer yönetim ipek kültürünü cezalandırmak yerine akıllı yasalarla koruma altına alıp teşvik etse tek başına bu mal Kolhis’i zengin edip sakinlerine bütün kolaylığı ve makul düzeyde lüks gereksinimlerini sağlar.

Yüzyılın ilk yarısında Trabzon’da ipek böcekçiliğinin olduğuna dair bu ifadeler karşın bölgede üretilen ipeğin ticari değeri konusunda her hangi bir bilgi bulunmaması üretimin sınırlı bir ölçekte yapıldığını göstermektedir. Fakat 1850’li yıllarda Fransız ipek böceğini vuran pébrine hastalığı bu ülkedeki ipekböceği üretimine büyük bir darbe indirdi. Bundan dolayı ipek üreticileri ihtiyacı olan hammaddeyi temin etmek için yeni kaynaklar aramak zorunda kaldılar. Bu da başta Bursa olmak üzere Osmanlı ülkesindeki ipekböcekçiliğini teşvik eden bir diğer dış kaynaklı gelişme oldu.¹⁴³⁶ Fransız ipek endüstrisinin bu şekilde hammadde sıkıntısı ile karşılaşması üzerine Fransızların ipek üretimini teşvik edici çalışmalarda bulunduğu görülmektedir. İpek üretiminde gelişim gösteren yerlerden biri de Gürcistan oldu. Bir Fransız uzman Avrupa piyasasına uygun kaliteli ipek yetiştiriciliğinde müspet neticeler aldı. Bu çalışmalar neticesinde Gürcistan’da ipek yetiştiriciliği artmaya devam etti ve üretimde İran ile rekabet edebilecek bir seviyeye geldi.¹⁴³⁷ Fakat ipek böcekçiliği için gerek piyasalar gerekse de devlet desteği oluşmuşken Trabzon ve civarında ipekböcekçiliğinin gelişmemesi ilginç görünmektedir. Bu konuda yukarıda kullandığımız Schefer’nin raporu yine aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Rapora göre, Trabzon Valisi Emin Paşa pamuk yetiştirilmesinde de gösterdiği gibi ipek konusunda da çalışmalar yapmıştır. İpekböcekçiliği konusunda hem Trabzon’da hem de civar yerlerde pek çok deneme yapılmış ve bundan da başarı elde edilmiştir. Özellikle şehirdeki İngiliz konsolosunun yaptığı denemeler kayda değer neticeler verdi. Fakat bu başarılı denemelerin endüstriyel manada böylesi başarı vermesi beklenmemeliydi. Schefer devamında yukarıda da saydığımız iklimsel etkenlerden bahisle bu iddiasını güçlendirmektedir.¹⁴³⁸ Fransa’da ortaya çıkan bu hastalığın Osmanlı ülkesine ve İran’da da görülmesi bu denemeleri

¹⁴³⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notes sur le commerce de Trébizonde, 15 Temmuz 1835; John Macgregor, **Commercial Statistics**, vol. II, Whittaker and Co., London 1850, s. 109.

¹⁴³⁵ Fallmerayer, a.g.e., s. 195.

¹⁴³⁶ Donald Quataert, “The Silk Industry of Bursa”, **The Ottoman Empire and the World Economy**, ed. Huri İslamoğlu-Inan, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 286; Issawi, **Economic History of Turkey**, s. 254.

¹⁴³⁷ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 562.

¹⁴³⁸ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Schefer’den Drouyn de Lhuys’a, 26 Kasım 1863; **Annales du Commerce Extérieur**, no. 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862. s. 22.

etkilemiş olabilir. Zira 1864 yılında İran'da görülen ipekböceği hastalığından dolayı İran'ın ihracatı önemli oranda azalmaya maruz kalmıştı.¹⁴³⁹ Fakat Trabzon ve çevresinde özellikle dut ağacının bol ve yetiştirilebilir bir tür olmasına karşın ipekböcekçiliğinin geliştirilememesi kısmen kaynakların da açıkladığı gibi bu tarım çeşidine gerekli önemin verilmemesinden kaynaklanmış görünmektedir.¹⁴⁴⁰ Buna karşın Amasya'nın ipek üretim konusunda gelişen bir potansiyeli vardı. Bu potansiyel sayesinde İsviçreli ve Fransız tüccarlar burada ipek dokuma atölyeleri bile kurmuşlardı.¹⁴⁴¹

¹⁴³⁹ A&P, 1873, vol. 64, 1872 Trabzon Ticaret Raporu, s. 637-639.

¹⁴⁴⁰ **Annales du Commerce Exterieur**, no. 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862. s. 20.

¹⁴⁴¹ AMAEF, CADN, Consulat, Samsoun, c. 1, Arnaud'dan Trabzon Konsolosuna Gönderilen Samsun Ticaret Raporu, 15 Haziran 1863.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ULAŞIM, HABERLEŞME VE BAYINDIRLIK

4.1. Ulaşım

4.1.1. Trabzon Limanı ve Altyapısı

Bulunduğu konum itibarı ile tarihin en erken dönemlerinden beri en önemli ulaşım faaliyetlerinin deniz yolu ile gerçekleştiği Trabzon bir liman şehri olarak yüzyıllar içinde iniş-çıkışlara sahne olmakla birlikte asıl yükselişini 19. yüzyılda gerçekleştirmiştir. Çalışmamızın ticaret bahsinde de ayrıntıları ile ortaya konulduğu gibi bu yükselişte İran transit ticaretine yönelik yeni bir güzergâh arayışı birinci derecede etkili olmuştu. Bu gelişme Trabzon'u bir liman kenti olarak uluslararası ticaretin önemli bir durağı haline getirmişti. Fakat bu dönemde Trabzon'un kazandığı önemi ulaşım imkânlarının ve limanının kapasitesinin yeterliliğine bağlamak yanlış olur ki burada en önemli etken şehrin stratejik konumuydu. Transit ticaretin yükselmeye başlaması ile birlikte bölgede ticaret konusunda eksikliği hissedilen en önemli ulaşım meselesi Trabzon- Erzurum arasında yeterli bir yol ve altyapısı iyi bir limandı. Buradan hareketle şehrin iktisadi yapısının temel dayanağı olan limanın durumu ticaret hacminin bağlı olduğu unsurlardan biriydi.

Uzak veya yakın temel bağlantılarını deniz yolu ile sağlayan Trabzon'un aslında liman olarak adlandırabileceğimiz ve ticari faaliyetlerin kolaylıkla gerçekleştirebileceği bir yapıdan uzun bir süre mahrum kaldığı ve şehrin en eski limanının da kalenin uzantısına doğru Roma İmparatoru Hadrian'ın yaptırdığı yapay bir limanın olduğu görülmektedir. Fakat 19. yüzyılda sadece bazı kalıntıları ayakta kalan bu liman sadece küçük teknelere hizmet edebilecek düzeydeydi.¹⁴⁴² Bunun dışında yüzyılın başlarında Kanıda/Ganita, Tuzluçeşme, Taşdirek, Kemerkaya ve Mumhaneönü adında Güzelhisar ile Moloz limanı

¹⁴⁴² Şehre gelen seyyahların şehir tasvirlerinde bu limandan çok sık bahsedilmektedir. Bkz. Smith, a.g.e., s.321-322; Walpole, a.g.e., s. 236-237; Sandwith, a.g.e., s. 16; Bijişkyan, a.g.e., s. 101-102; Southgate, a.g.e., s. 160; Bu konuda ayrıca bkz. Bryer and Winfield, a.g.e., s. 180; Amédée Jaubert, *Voyage en Arménie en Perse*, Paris, 1821, s. 380-381.

arasında başka küçük limanlar da vardı.¹⁴⁴³ Fakat bu limanlardan en önemlisi şehrin 18. yüzyılda ticari merkezi olan Çarşı mahallesine yakınlığı itibarı ile Moloz Limanı idi.¹⁴⁴⁴ Zira Trabzon'un en eski ticari yapıları olan bedesten ve hanların ve daha da önemlisi 19. yüzyıl seyyahlarının da varlığından bahsettiği gümrük binasının burada yer alması 18. yüzyılda şehrin en işlek limanının Moloz Limanı olduğunu göstermektedir.¹⁴⁴⁵ Fakat bu limanlar kaynakların da belirttiği gibi kumlu ve sadece küçük teknelerin kullanımına uygun limanlardı. Bunların dışında Trabzon ve civarında büyük gemilerin kullanabileceği bir limanın eksikliği ticaretin önündeki en büyük engeldi. Böyle olmakla birlikte şehrin doğu ve batısında gemilerin sığınabileceği doğal koylar bulunuyordu. Bunlar batıda Pulathane/Akçaabat, doğuda da Sürmene limanı idi.¹⁴⁴⁶ 19. yüzyılda Trabzon limanı hakkında bilgi veren tüm kaynaklar Trabzon'un Pulathane ve Sürmene'ye olan bağımlılığını özellikle vurgulamıştır. Dupré 1803 yılındaki raporunda Trabzon'daki limanlar hakkında şunları belirtir:¹⁴⁴⁷

Trabzon'da küçük gemiler için bile hiçbir liman (port) yoktur, gemiler geldiklerinde açıkta demirlerler. Trabzon'da iki liman (rade, demirleme yeri) vardır ve bunlardan biri şehrin batısında Platana'dadır. Burası da kuzeybatıdan esen rüzgârlara açık olsa da mevsimin sonlarında ve kışın gemiler demirlemek için buraya gider. Diğer liman ise şehrin ucundaki Çömlekçi limanıdır ve burası batı ve kuzeybatıdan esen rüzgârlara açıktır. Gemiler mevsimin müsait olduğu zamanlarda burada demirler.

Konsolosun bu ifadelerinden şehre gelen bazı seyyahların şehrin gerçek limanının Pulathane limanı olduğunu söylemelerinin gerekçesi anlaşılabilir.¹⁴⁴⁸ Bunun dışında bu ifadelerin bize gösterdiği diğer bir nokta da en azından yüzyılın başlarından itibaren Çömlekçi limanının eksiklikleri ile birlikte şehrin limanı haline geldiğidir.¹⁴⁴⁹

¹⁴⁴³ Bijişkyan, a.g.e., s. 112; Texier'nin tasvirlerinden anlaşıldığı kadarıyla kumla dolu ve eski liman olarak nitelendirdiği liman muhtemelen Güzelhisar'ın batı tarafında kalan saydığımız limanlardan biri idi. Texier, a.g.e., s. 156-157.

¹⁴⁴⁴ Fransız konsolosu Outrey 1833 yılında bu liman hakkında “ *şehirden İmparator Adrien'e atfedilen ve zamanında ticaret gemilerinin barındıran bir dalgakıran bulunmaktadır. Şimdi bu dalgakıranın setleri parçalanmış halde ve büyük bir kısmı da suyun altında bulunmaktadır. Buraya yığılan kumlar sadece küçük Türk teknelerin işlemesine müsaade etmekte ve bu gemiler yüklerini boşalttıktan sonra kalafatlanmak için buraya girmektedirler*” der. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

¹⁴⁴⁵ Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, s. 131.

¹⁴⁴⁶ Trabzon'da bir gerek ticari gerekse de askeri malzemenin kolaylıkla indirebileceği bir liman olmaması 18. yüzyılda da şehre nakledilecek askeri mühimmatın öncelikle Sürmene limanına ve buradan da melekseler ile Trabzon'a getirilmesine neden oluyordu. Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, s. 132.

¹⁴⁴⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 1, Dupre'den Talleyrant'a 2 Nivose 12/24 Aralık 1803.

¹⁴⁴⁸ Jaubert, a.g.e., s. 380-381; 1808'de Trabzon'a gelen Tancoigne Fransız konsolosu Dupré'nin evinde kaldıkları sırada gemileri Platana ve Trabzon'da demirleme pek çok Fransız ve İtalyan kaptan ile karşılaştığını yazar. J. M. Tancoigne, **Lettres sur la Perse et la Turquie d'Asie**, II, Paris, 1819, s. 197.

¹⁴⁴⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833; A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191; Bazı kaynaklar ise Boztepe'nin Çömlekçi limanı koruduğu ve burayı güvenli bir liman yaptığını belirtir. Chesney, a.g.e., s. 126; Barkley, a.g.e., s. 152.

Şehrin en önemli limanı haline gelen Çömlekçi'nin kuzeybatıdan esen rüzgârlara açıklığı ve güvenli bir liman olmaması yanında gerekli altyapı olanaklarından da uzun bir süre mahrum kaldığı görülmektedir. En önemlisi limanın kumla dolu olması nedeniyle gemiler açıkta demirlemekte yük ve yolcular kayık ve mavnalar ile sahile taşınmaktaydı.¹⁴⁵⁰ Limanın bu uygunsuzluğu ticaret için bir engel olmakla birlikte gerek kayıkçılar gerekse de hamallar için en önemli iş kapısıydı.¹⁴⁵¹ Fakat ticaret hacminin yükselişiyle birlikte limanın altyapısındaki eksiklikler daha da fazla hissedildi. Bu maksatla ilk olarak 1847 yılında İsmail Rahmi Paşa (1847-1848) limanda malların yüklenip boşaltılması için bir iskele inşa edilmesi için bazı planlamalar yaptı.¹⁴⁵² Fakat limanda bir iskele inşasının Nafia Nazırı İsmail Paşa'nın 1850'deki ziyareti ve yol yapım çalışmalarında yeniden gündeme gelmesi¹⁴⁵³ İsmail Rahmi Paşa'nın kısa süren valiliğinde iskele inşa planını gerçekleştiremediğini göstermektedir. Kırım Savaşı sırasında limanın altyapısı konusundaki eksiklikler daha da fazla hissedildi. Bundan dolayı özellikle kışın demirlemeye elverişli olmayan Trabzon'da iyi bir liman inşa edilmesi ve Trabzon-Erzurum yolunun yapılması özellikle üzerinde durulan eksikliklerdi.¹⁴⁵⁴ Bu amaçla ilk girişim IV. Ordu müsteşarı Ali Rıza Efendi'nin vasıtasıyla 1853 yılında bir iskelenin yapılmasıyla başladı. Fakat ihtiyacı karşılamayacak kadar küçük olan bu iskele 1856 yılında biraz daha uzatıldı.¹⁴⁵⁵ Bayındırlık bahsinde de görüleceği üzere ticaret için gerekli olan ambar ve gümrük binalarının yapımı ile limandaki altyapı çalışmaları daha da hızlandı ve 1860'da gümrük mahalli, bir ambar ve rıhtım inşa edildi.¹⁴⁵⁶ Bu bağlamda Kırım Savaşı sırasında

¹⁴⁵⁰ 19. yüzyılda deniz yolu ile şehre gelen seyyahların özellikle üzerlerinde durduğu konulardan biri de karaya çıkmaları idi. Bu konuda Deyrolle 1869'yılında "*sahilin az derin olması büyük vapurları açıkta demirletiyor; vapur geldiği zaman bir sürü ile üşüşen kayıkla karaya çıkılıyor. Limanın biricik alameti olan ve taş ve kazıklarla yapılmış, küçük iskelemsi bir sed tüccar eşyasıyla dolduğu vakit, yolcular, kayıktan yarı bellerine kadar denize giren hamalların sırtına biniyor ve karaya çıkıyor*" der. Bkz. Deyrolle, a.g.e., s. 7; Henry Bakley ise kendilerini karaya çıkarmak için gelen teknelerin kendisine Lepanto (İnebahtı) Savaşı'nı hatırlattığını yazar. Barkley, a.g.e., s. 16; Aydın, **Karl Koch'un Trabzon İzlenimleri**, s. 410.

¹⁴⁵¹ Endüstri ve Üretim bölümünde de görüldüğü üzere bölgedeki gelir kaynaklarından biri de gemi yapımı idi. Yegâne ulaşım yolu olan deniz yolu hem burada işleyecek araçların inşa edilmesi hem de bunları işletecek olan halkın en önemli gelir kaynağı olarak kayıkçılığı ortaya çıkarmıştı. Bunun yanında ticaretin Trabzon'da yarattığı iş imkânları hakkında bkz. James Porter, **Turkey; Its History and Progress**, London, 1854, s. 128-129; Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, s. 133-249.

¹⁴⁵² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourguney'ye, 17 Ekim 1847.

¹⁴⁵³ BOA, A. AMD, 21/63, 27 Z 1266 /27 Ekim 1850; Tozlu, a.g.t., s. 62.

¹⁴⁵⁴ Daha 1855 yılında Fransız konsolosu Poncharra Osmanlı hükümetinin Karadeniz kıyısındaki sahillere limanlar inşa etmesi ve yollar yapması gerektiğini; bunlar yapılmadan ticaretin artamayacağını ve Rusların burada limanlar ve yollar yapmaları durumunda Karadeniz'deki Redutkale ve Sohunkale gibi Rus limanlarının tercih edileceğini belirtmekteydi. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 5, Poncharra'dan Walewski'ye, 30 Nisan 1856.

¹⁴⁵⁵ Tozlu, a.g.t., s. 36-37.

¹⁴⁵⁶ BOA, MVL, 593/65, 23 C 1276/ 17 Ocak 1860; BOA, İ. MVL, 437/19324, 4 Ra 1277/20 Eylül 1860; BOA, A. MKT. MVL, 120/57, 14 Ra 1277/30 Eylül 1860; BOA, MVL, 601/31, 22 S 1277/9 Eylül 1860.

yapılan iskelenin bitişğine yeni bir iskele daha inşa edildi. Bununla birlikte bu yapılan çalışmalar limanın denize açık olması nedeniyle sık sık tamire muhtaç oluyor ve ihtiyaca cevap veremiyordu.¹⁴⁵⁷

Limanın bu durumu devlet tarafından bazı projeleri gündeme getirdiği gibi bazı müteşebbislerinde de liman inşa edilmesi konusunda projelerini ortaya çıkardı. Bunlardan en önemlisi İzmir’de de çalışmakta olan bir Fransız Mühendislik Şirketi adına Dussaud’nun hazırladığı plandı.¹⁴⁵⁸ Dussaud’nün hazırladığı ve oldukça detaylı bu mükemmel planın limanın ihtiyacı olan, liman ile şehrin bağlantısını sağlayan yol, limanda bir tuz ve gümrük idaresine ait olmak üzere büyük iki mağaza ve daha da önemlisi biri karantina iskelesindeki kayalıklardan doğuya; diğeri de Çömlekçi limanının doğusunda yer alan Elkuse Burnu’ndan kuzeye doğru bir liman oluşturacak şekilde iki dalgakıran inşa edilerek bir limanı kapsayacak derecede detaylı hazırlandığı görülmektedir.¹⁴⁵⁹ Fransız konsolosunun da bahsettiği gibi Dussaud’nun planın hazırlanmasında vilayet başmühendisi Mösyö Briot ile fikir alışverişinde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Aslında Dussaud’nun hazırladığı planın ileride yapılan hamlelere bakıldığında oldukça ileri bir plan olduğu anlaşılır. Zira plan kuzeybatıdan esen rüzgarlara bir sed öngördüğü gibi Değirmendere’nin getirdiği ve gündün güne limanın dolmasına neden olan kum ve toprağın önünü kesecek bir sed inşasını da planlamaktaydı. Fakat daha sonra bu detaylı proje hakkında bir girişimin olmaması Dussaud’nun bu projesinin kabul edilmediğini göstermektedir.¹⁴⁶⁰ İngiliz konsolosu Palgrave de bu plan çerçevesinde hazırladığı raporda dalgakıran, iskele ve gümrük binaları ve Meydan’a kadar çıkan yolun öneminde değinmekte ve bunların yapılması durumunda Trabzon’un bir liman olarak iki misli değer kazanacağını belirtmekteydi. Palgrave yılın belirli dönemlerinde limanın hiç kullanılmadığı, çürük ahşap iskelenin ihtiyacı karşılayamadığı ve Meydan’a kadar çıkan yolun dik, kaygan ve kötü kaldırım döşemeli olduğunu belirtiyordu.¹⁴⁶¹ Diğer bir raporunda Palgrave liman

¹⁴⁵⁷ Tozlu, a.g.t., s. 36-37.

¹⁴⁵⁸ PRO, FO,195/965.

¹⁴⁵⁹ Hazırlanan planda sadece saydığımız ambarlar değil ilerinde inşa edilecekler için de rıhtımda gerekli yerlerin tahsis edildiği görülmektedir. Plan ve detayları hakkında bkz. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 10, Derche’den Bouree’ye, 16 Nisan 1870; BOA, ŞD, 496/4, 23 S 1303/27 Nisan 1886.

¹⁴⁶⁰ Bu konuda Tozlu sürecin detaylarını ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre resmi makamlarda da hazırlanan planın yeterli olduğu kanaati oluşsa da başvuru reddedildi. Tozlu bunda Osmanlı idaresinin yabancı teşebbüsler hakkındaki kaygılarının etkili olduğunu belirtmektedir. Tozlu, a.g.t., s. 37; Şakir Şevket ise Trabzon-Erzurum yolu ile Trabzon’da bir liman yapılmasının Avrupa’dan alınan borcun şartnamesinde olduğunu fakat bu maksatla özel bir mühendisin gelerek teftiş yapmasına rağmen bu konuda herhangi bir girişim olmadığını ve ticaretin Poti limanına kaydığını yazar.Şakir Şevket, a.g.e., s. 57.

¹⁴⁶¹ PRO, FO,195/965.

inşaat hakkında herhangi bir gelişme olmadığını kaydederken Trabzon için asıl tehlikenin liman inşası devam eden Poti olduğunu da özellikle belirtiyordu.¹⁴⁶² Tam da bu dönemde devlet eliyle limanın koşullarının iyileştirilmesi için keşif yapmak üzere Trabzon'a Mösyö Berat ve Pikör Sorab Efendi gönderildi.¹⁴⁶³ Fakat bu uzmanların çalışmaları konusunda bir bilgi yoktur.¹⁴⁶⁴ Limanın güvenliği konusunda diğer bir hamle 1877 yılında yapılmış ve bir dalgakıran inşasına başlanılmıştır. Fakat İngiliz konsolosu Biliotti'ye göre dalgakıran inşaatında kullanılan taşlar şiddetli rüzgârlara dayanamamakta ve denize doğru sürüklenmekteydi.¹⁴⁶⁵ Çok geçmeden bu girişimden de bir netice alınmadan vazgeçildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁶⁶

Bu girişimlerin dışında limanda yer alan iskelelerin sık sık tamir edilmesinden başka en önemli proje vilayet başmühendisi Mösyö Riva'nın 1880 yılında hazırladığı projeydi. Detaylarına bakıldığında karantina kayalıklarından başlayarak Çömlekçi'yi içine alacak şekilde ve Eleusa kayasından kuzeye doğru uzanacak iki dalgakıran esasına dayanan bu projede Dussaud'nun daha on sene evvel hazırladığı planın etkileri açıkça görülmektedir.¹⁴⁶⁷ Bunun yanında aynı dönemde masrafları Rüsümat Emaneti ve 4. Ordu-yu Humayun tarafından karşılanmak üzere Trabzon'da 7 yük kuruş masraf ile bir kargir iskele inşası için bir komisyon kurulmuş ve bununla ilgili haritalar hazırlanmıştır. Bu projenin de esasını karantina kayalıklarından doğuya doğru bir dalgakıran yapılması olduğu görülmektedir.¹⁴⁶⁸ Buna göre bu mevkide bulunan 100 ziralık dalgakıranın daha da uzatılması planlanmaktaydı. Fakat bu konudaki girişimin de sonuçsuz kaldığı ve şehre

¹⁴⁶² PRO, FO, 78/2101; Poti'de bir liman inşası ve Poti ile Tiflis arasında demiryolu bağlantısının sağlanması Trabzon ticareti için önemli bir menfi tesir yaratmıştı. Bu konuda bkz. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 10, Derche'den d'Auvergne'ye, 3 Ocak 1870.

¹⁴⁶³ Mösyö Berat 44; Pikör Sorap Efendi ise 15 adet Osmanlı lirası harcırah ile Trabzon'a gönderilmişti. BOA, İ. DH, 627/43606, 15 Za 1287/6 Şubat 1871.

¹⁴⁶⁴ 1873 yılı itibarı ile limanda dalgakıran inşaatı proje aşamasında yapılmayı beklemekteydi. A&P, 1873, vol. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1633; BOA, BOA. BEO, AYN. D, no.932, s. 114.

¹⁴⁶⁵ Şakir Şevket bu iş için gerekli olan taşların limanın doğusunda yer alan Elkuse adlı yerdeki kayalıklardan elde edildiğini ve bundan dolayı kayalık olan bu mahallin bir dereceye kadar ortadan kaybolduğunu belirtir. Bkz. Şakir Şevket, a.g.e., s. 145; Biliotti ise dalgakıran inşaatının daha iyi bir planla yapılmadığı takdirde bu girişimin faydadan çok zarar getireceğini belirtir. A&P, 1883, vol. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1025.

¹⁴⁶⁶ Biliotti'ye göre 2.000 sterlinin harcandığı bu girişimin başarısız olmasının nedeni dalgakıran inşası için küçük ve hafif malzemenin seçilmesiydi. Konsolos şiddetli rüzgârların denizin dibine sürüklediği bu malzemelerin karaya çıkan mavna ve küçük tekneler için engel oluşturmaya başladıklarını ve dalgakıranın bitirilse bile buharlı gemiler veya büyük yelkenli gemiler için değil bir dereceye kadar küçük sahil teknelerini koruyacağını belirtir. A&P, 1883, vol. 74, 1881 Trabzon Ticaret Raporu, s. 747.

¹⁴⁶⁷ Mösyö Riva'nın bu konudaki raporu ve Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi'nin Trabzon'da bir liman inşa etme tasarısı ve akıbeti için bkz. Tozlu, a.g.t., s. 39-40.

¹⁴⁶⁸ BOA, Y. EE, 11/7, 13 N 1297/18 Ağustos 1880.

gelen teftiş heyetinin İstanbul'a döndüğü görülmektedir.¹⁴⁶⁹ Bu şekilde söz konusu projeler sonuçsuz kalmakla birlikte 1885 yılında 70 metre uzunluğunda bir dalgakıran yapılmıştı fakat bu dalgakıran da liman için gerekli emniyeti sağlamaktan uzaktı.¹⁴⁷⁰ 1886 yılında Vali Ali Sururi Paşa limanın yetersizliği ve ihtiyaçlara cevap veremediğine dair bir layiha kaleme alıp hükümete sunsa da limanda ciddi bir çalışma yapılmadı.¹⁴⁷¹ Bu bağlamda yüzyılın sonlarında limanın güvenliği konusunda yapılan son hamle de daha evvel Dussaud'nun öngördüğü şekilde Elkeusa adlı yerde bir sed yapılması ve limanın Değirmendere'nin getirdiği malzeme ile dolmasının engellenmesi oldu. Sonuç olarak incelediğimiz dönem içinde Trabzon'un limanı haline gelen Çömlekçi'nin şehrin sahip olduğu ticari yükü kaldıracak bir limana sahip olmadığı, şehrin ticaretini konuma konusunda önceliği Trabzon-Erzurum yoluna verildiği görülmektedir. Zira Trabzon tam manada bir limana 20. yüzyılın ortalarında kavuşmuştur.

Trabzon limanının altyapısı ve deniz ulaşımında görülen düzenlemeler arasında belki de en önemlisi Trabzon'da da bir deniz fenerinin yapılması idi. Bilindiği gibi deniz fenerleri 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı sahillerinde görünmeye başladı. Önemli bir yelkenli ve buharlı gemi trafiğine sahne olan Osmanlı sahillerinin 1856 yılına kadar fenerler ile tanışmaması denizcilik için önemli bir eksiklikti. Bu eksikliğin giderilmesinde Kırım Savaşı'nın önemli bir etkisi vardı.¹⁴⁷² Savaş sırasında Karadeniz'e giren İngiliz ve Fransız gemilerinin Marmara ve boğazlardan geçişlerini kolaylaştırmak için Fransız hükümeti Bab-ı Âli nezdinde girişimde bulundu. Sonuçta 1855 yılında 10 yıl süre ile Fransız Marius Michel'e imtiyaz verilmiş ve Michel de Osmanlı Fenerler İdaresi direktörlüğüne getirilmiştir. İkinci bir sözleşme ise 1860 yılında 20 yıl süreli olarak yapılmış; fakat bu kez imtiyaz Marius Michel'le beraber Camille Collas'a ortaklaşa verilmiştir.¹⁴⁷³ İlk olarak Çanakkale Boğazı'ndan Karadeniz'e kadar 18 fener yapıldı.

¹⁴⁶⁹ BOA, Y. PRK. MYD, 1/57, 13 N 1297/20 Ağustos 1880.

¹⁴⁷⁰ Abdülvahap Hayri, a.g.e., s. 43; Cuinet Trabzon'un bir limana sahip olmadığını, on sene kadar önce (1877) başlanılan dalgakıran inşaatının 1885'te bittiğini, boyunun da 30 metre olduğunu ve bunun da gemilere hiçbir güvence sağlayamadığını yazar. Cuinet, a.g.e., s. 36-37; 1888 Salnamesi de limandaki altyapı eksiklikleri üzerinde durmakta ve bu konuda Pulathane limanına olan bağımlılıktan ve limanda bir süreden beri devam eden rıhtım inşasının bittiğinden bahsetmekteydi. TVS, 1305 (1888), s. 186.

¹⁴⁷¹ BOA, Y. EE, 35/41, 25 L 1303/27 Temmuz 1886; İ Hakkı Demircioğlu, **1881-1908 Döneminde Trabzon Sancağı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s. 57; Buna karşın bazı kaynaklarda yüzyılın sonlarına doğru limanda yeni bir rıhtım inşa edildiğine dair bilgiler vardır. Bkz. Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lügati**, Dersaadet, 1313, s. 517.

¹⁴⁷² Collas, a.g.e., s. 289.

¹⁴⁷³ Osmanlı Fenerler İdaresi hakkında bkz. Jacques Thobie, **L'administration generale des phares de l'Empire ottoman et la societe Collas et Michel, 1860-1960**, Paris: L'Harmattan, 2004.

Birkaç sene zarfında ise Osmanlı sahillerinde 110 deniz feneri inşa edilerek Osmanlı Devleti bu konuda İngiltere ve Fransa seviyesinde bir hamle gerçekleştirdi.¹⁴⁷⁴

Bu inşa sürecinde Trabzon'da da çalışmalar 1860 yılında başladı. Fenerler İdaresi direktörü Mösyö Michel 10 Aralık 1860'da Trabzon'a gelmiş ve inşa edilecek fenerin yeri konusunda incelemeler yapmıştır. Fransız konsolosunun raporundan fenerin inşa edileceği mahal olarak bu dönemde karantinanın da bulunduğu Güzelhisar'ın seçildiği anlaşılmaktadır. Fakat 1861 yılının başlarında inşa edilmesi beklenen fenerin inşası gecikti.¹⁴⁷⁵ 1862 yılında Karadeniz sahilinde Kili Burnu'ndan Transkafkasya'ya kadar olan sahilde fener bulunmuyordu. Osmanlı Fenerler İdaresi tüm elçiliklerin kabul ettiği bir tarife belirlese de iki sene evvel taahhüt ettiği fenerleri inşa edememişti.¹⁴⁷⁶ Bu konuda en önemli girişim 1863 yılında yapıldı. Osmanlı Fenerler İdaresi direktörü Marius Michel, fenerlerin inşa edileceği Ereğli, Amasra, Sinop, Samsun ve Giresun'a uğradıktan sonra bir kez daha Trabzon'a geldi. Bu ziyaretin amacı da Anadolu'nun kuzey sahillerinde Boğaz'dan Batum'a kadar 11 fenerin inşa edilmesiydi.¹⁴⁷⁷ Fakat fenerin inşa edileceği mahallin Güzelhisar gibi askeri bir bölge¹⁴⁷⁸ olmasından dolayı şehirdeki askeri yetkililer burada yer alan toprakların atış menziline engelleyeceği ifadesi ile fenerin burada inşa edilmesine karşı çıkmaktaydılar.¹⁴⁷⁹ Fakat bu konuda askeri yetkililerin dirençlerinin kırıldığı ve öngörüldüğü gibi fenerin Güzelhisar'ın en kuzey noktasına gelecek şekilde inşa edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁸⁰ 15 Ağustos 1863 yılında yanmaya başlayan bu fener deniz seviyesinden 32 metre yükseklikteydi ve 16 mil genişliğinde bir görünme alanına sahipti.¹⁴⁸¹ Trabzon ile birlikte planlandığı gibi Karadeniz'in Anadolu sahillerindeki diğer fenerler de Ağustos 1863 tarihinden itibaren yanmaya başladı. Bunların dışında 1880'li

¹⁴⁷⁴ Collas, a.g.e., s. 289.

¹⁴⁷⁵ Bu dönemde Fenerler İdaresi'nin güney Karadeniz sahillerine ki bunlar İnebolu, İnceburun, Sinop, Samsun, Giresun, Trabzon ve Batum'du, yedi fener inşa etmek niyetindeydi. Fransız konsolosu bu fenerlerin yanında Amasra, Kızılırmak Ağı ve Civa Burnu'nda da fenerlerin yapılmasının denizciliğin gereği olduğunu belirtiyordu. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Prus'dan La Valette'e, 15 Aralık 1860.

¹⁴⁷⁶ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Schefer'den de Lhuys'a, 6 Mayıs 1863.

¹⁴⁷⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Moustier'ye, 19 Haziran 1863.

¹⁴⁷⁸ Güzelhisar Karantina'nın bulunması itibarı ile sıhhi bir bölge; tabyaların bulunması ile de askeri bir bölge özelliği gösteriyordu ve bu itibarla fenerin inşa edilmesi ile beraber üçlü bir vazife görmeye başladı. Bu konuda çalışmanın Bayındırlık bölümüne bakınız.

¹⁴⁷⁹ Fransız konsolosu Schefer askeri yetkililerin bu tutumu konusunda Bab-ı Âli nezdinde girişimlerde bulunmak üzere vali ile de görüşmüştü. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Moustier'ye, 19 Haziran 1863.

¹⁴⁸⁰ Ekim ve Kasım ayı itibarı ile fenerin vergi olarak yerli ve yabancı gemilerden alacağı oranlar hakkında da düzenlemeler yapıldı. BOA, A. MKT. MHM, 281/8, 5 Ca 1280/ 18 Ekim 1863; BOA, A. MKT. MHM, 285/3, 12 C 1280/24 Kasım 1863.

¹⁴⁸¹ FO, Diplomatic and Consular Reports Turkey, Report on the trade of the vilayets of Trebizond and Sivas for the Year 1900, s. 5, 25.

yıllarda sahilin Vona, Yoroş gibi değişik noktalarına da fenerler inşa edilmeye devam etti. Bu şekilde yüzyılın sonunda Boğaz'dan Rus sınırına kadar olan bölgede yedisi vilayet sınırları içinde kalan¹⁴⁸² 16 deniz feneri seyrüseferin daha güvenli bir şekilde yapılmasına yardımcı olmaya devam etti.

4.1.2. Deniz Ulaşımı

Bulunduğu konum itibarı ile Trabzon'un tarihin en erken dönemlerinden beri en önemli ulaşım faaliyeti deniz yolu ile gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Karadeniz'de ticaretin yoğun olduğu dönemlerde Trabzon'un ticareti de aktif olmuş ticari faaliyetlerin akamete uğradığı zamanlarda ise bir ticaret noktası olan Trabzon'un ekonomik yapısı da gerileme eğilimi göstermiştir. Bu değişim 19. yüzyıldaki gelişmelerden çok güzel bir şekilde takip edilebilmektedir. Bunun için burada deniz ulaşımı konusunda Trabzon'da gerçekleşen belli başlı değişiklikleri değerlendirmeye çalışacağız.

4.1.2.1. Buharlı Gemilerin Hizmete Girmesi

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda, 19. yüzyılın başlarına kadar deniz ulaşımında yelkenli gemiler önemlerini korumakla birlikte 1820'li yılların sonlarından başlayarak Osmanlı karasularında buharlı gemiler de işlemeye başlamıştır. İlk İngiliz buharlı gemisi 1828'de İstanbul'a geldi. Beş sene sonra Odesa Kumpanyası Karadeniz yoluyla İstanbul'a bir gemi gönderdi. Bunun takip eden yılda Avusturya bandıralı bir gemi Tuna üzerinden İstanbul'a vardı. Beyrut limanına ilk buharlı gemi 1836'da, Kızıldeniz'e de 1840 yılında girdi.¹⁴⁸³ Trabzon'un bu yeni araçla tanışması, sahip olduğu önemden ötürü buharlı gemilerin Osmanlı karasularına girişinden hemen sonra gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın ilk otuz yılına kadar Trabzon'un Avrupa ile deniz bağlantıları yok denecek kadar az bir seviyede olmakla birlikte Trabzon daha çok İstanbul ve İzmir gibi büyük limanlardan sonra gelen; fakat önemli bir ara liman hüviyetindeydi. Önceleri böyle bir ara liman vazifesini gören Trabzon zamanla Avrupa ile doğrudan seferlerin yapıldığı bir liman kenti haline geldi.¹⁴⁸⁴

19. yüzyılın ilk yarısında Trabzon ticaretinin önemli bir hamle yapmasında şüphesiz buharlı gemilerin Trabzon'a da seferler yapmaya başlamasının çok önemli bir

¹⁴⁸² Cuinet, a.g.e., s. 38.

¹⁴⁸³ Quataert, **19. Yüzyıla Genel Bir Bakış**, s. 920.

¹⁴⁸⁴ Tozlu, a.g.t., s. 52-53.

etkisi bulunmaktadır.¹⁴⁸⁵ Bu konuda Trabzon-İstanbul arasında seferlere başladığını gördüğümüz ilk gemi 1836 yılının baharında bir İngiliz şirketine ait *Essex* adlı bir buharlı gemidir.¹⁴⁸⁶ Bu gemi İstanbul-Samsun-Trabzon arasında, on beş günde bir Trabzon'a uğrayarak seferlere başladı. Kapasitesi daha sonraki gemilere oranla oldukça düşüktü. Tonajı 50 ton olan ve yolcu alma kapasitesi de 50 kişi olan bu geminin, Fransız konsolosunun yorumuna göre, ilk sene kâr yapması biraz zordu. Zira yeni kurulan bu hat bazı harcamaları gerektirmekteydi; ama tam olarak düzen yerleştirildiğinde bu gemi değişik ülkelerin tüccarlarını çekebilecek ve kâra geçebilecekti. Bu konuda yapılan diğer önemli bir yorum ise diğer gemilerin bu geminin bu sularda seferlere başlamasından dolayı işlerinin azalacağı ve İstanbul'dan Trabzon'a üç günde varan bir gemi ile rekabet etmenin zor olacağıydı.¹⁴⁸⁷

Bu dönemlerde İstanbul'a yapılan ihracat büyük oranda Türk gemileri tarafından gerçekleştirilmekteydi. Yabancı gemiler de bu sularda hükümetin izni ile taşımacılık yapma hakkına sahiptiler fakat yinede bu yabancı gemiciler güçlü olan Türk gemi sahipleri lehine bu haklarından vazgeçmekteydiler. Bu haliyle yabancı gemicilere verilen bu hak kâğıt üzerinde ölü bir metinden ibaretti. 1832 yılında Trabzon'da yapılan taşımacılık faaliyetlerine bakıldığında Türklerin bu ticaretteki paylarının Avrupalıların iki katı olduğu ve bu taşımacılıkta yerli gemicilerin bölge ürünlerini İstanbul'a taşımakta, buradan dönüşlerinde ise ticaret eşyası yükledikleri görülür. Bazı gemiler Taganrog'a da kadar giderek ticaret eşyası yüklemektedir.¹⁴⁸⁸ Bu ticaretle meşgul olan Avrupalı tüccarlara baktığımızda İngiliz, Sardunyalı, Rus ve İyonyalı yaklaşık elli yabancı geminin ve bunun yanında bir elli kadar da küçük Türk gemisinin seferlerini İstanbul ve Karadeniz'in ve Azak denizinin diğer limanlarına yaptıkları görülür.¹⁴⁸⁹

İngilizlerin buharlı gemi taşımacılığı bu şekilde bir girişim yaparken Avusturya'nın da aynı anda harekete geçtiğini görmekteyiz. Hatta kaynakların bize verdiği bilgilere göre ilk Avusturya buharlı gemisinin Trabzon'a geliş tarihi olan 1837'den önce 1834 yılında bazı girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Bu tarihte Avusturya'nın tasarısına göre

¹⁴⁸⁵ Issawi, **Tabriz-Trabzon Trade**, s. 1; Turgay, **Ottoman-British**, s. 302.

¹⁴⁸⁶ Bu sularda İngilizlerin daha önce başka gemileri de denediği görülmektedir. İngilizler 1833 yılında daha evvel Amerika'ya köle taşıma işi için inşa edilen Shah (Şah) adlı bir gemiyi bu sularda nakliye işi için hizmete sokmuştu. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 10 Ocak 1834.

¹⁴⁸⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 9 Nisan 1836.

¹⁴⁸⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den de Varenne, 5 Ocak 1833.

¹⁴⁸⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

konulması düşünölen seferde buharlı gemiler Viyana'dan hareket ederek Tuna yolu ile Karadeniz'e, buradan İstanbul'a ve daha sonra da Trabzon'a uğrayarak aynı yolu takip ederek başlangıç noktasına geri dönecekti.¹⁴⁹⁰ Fakat Avusturya bu şekilde tasarıllarda bulunurken İngiltere 1836 yılının Eylül ayında *Crescent* adlı diğeri bir gemiyi hizmete sokacak ve arkasından bu sularda bir Osmanlı hattı da tesis edilecekti.¹⁴⁹¹ Fakat Avusturya tarafından asıl girişim *Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft* firmasının *Fernando* adlı geminin hizmete girmesiyle yapıldı.¹⁴⁹²

Bu ilk dönemlerde Osmanlı bandırası taşıyan gemilere baktığımızda ise bunların Ermeni bir tüccara ait olanının 1839 yılında Samsun'da battığı, Avrupa tüccarına ait olan 140 beygırlık diğeri geminin ise 1842 yılında ikinci bir geminin gelmesine kadar bu sularda on beş günde bir seferlerine devam ettirdiğini görüyoruz.¹⁴⁹³ Her ne kadar Avusturya gemileri İngiliz gemilerinden daha sonra kurulmuş ise de taşımacılıkta hemen önemli bir konuma geldiler. Bu şekilde Osmanlı gemileri ile Avusturya gemileri arasında önemli bir rekabet ortaya çıktı.¹⁴⁹⁴ Zira 1841 yılından itibaren Avusturya gemilerinin İstanbul-Trabzon arasındaki seferleri düzenli bir hale geldi.¹⁴⁹⁵ 1842 yılında ikinci bir Osmanlı gemisi seferlerine başlayınca Osmanlı vapurları ücretlerde bir indirimle giderek Avusturya vapurlarına ciddi rakip olmuşlardır. Fakat bu rekabet, Fransız konsolosunun yazısına göre zamanla her iki şirketin işini de etkilemiştir. Gemiler yeteri kadar yük alamamaktaydılar. Bundan dolayı bu iki şirket 1843 Aralık ayında bir araya gelerek bir tarife belirlenmiştir. Bu tarifeye göre sadece tek bir geminin haftada bir Trabzon'a gelmesi kararlaştırılmıştır. Bu

¹⁴⁹⁰ Bu tarihte Avusturya'nın Trabzon'da bir konsolosu bulunmadığı için Avusturya'nın sanayisine yeni bir pazar açmak için tasarlanan bu seferler ile ilgili olarak Avusturya hükümeti Trabzon'daki Rus konsolosunu görevlendirmiştir ki Rus konsolosu atılacak olan bu adımın şehrin ticari durumu için oldukça önemli bir gelişme olduğunu belirtmektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Roussin'e, 6 Mayıs 1834.

¹⁴⁹¹ Osmanlı hükümeti buharlı gemi trafiğinde yaşanan bu canlılığa ayak uydurmaya çalışmış ve özellikle Avusturya gemileri karşısında Türk gemilerini koruyan bir dizi tedbir almıştır. Bunun yanında vapur şirketi kurmak isteyen müteşebbislere gerekli kolaylığı da göstermiştir. Saydam, **Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü**, s. 286.

¹⁴⁹² İsaawi, **Tabriz-Trabzon Trade**, s. 20.

¹⁴⁹³ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", **Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, İstanbul: İrcica, 1995, s. 166.

¹⁴⁹⁴ Curzon, a.g.e., s. 24.

¹⁴⁹⁵ İngiltere'nin ise Trabzon-İstanbul arasındaki seferlerinin düzenli bir hal alması 1845 yılından itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Eyries-Alfred Jacobs, **Voyage en Asie et en Afrique d'après les récits des derniers voyageurs**, Paris, 1855, s. 298.

düzenleme ile her ne kadar Trabzon'a gelen gemi sayılarında azalma olsa da Trabzon'a gelen gemiler iyi bir yük ile gelmekte, ticarete bir gecikme ve zarar olmamaktaydı.¹⁴⁹⁶

Osmanlı vapurları sadece Avusturya gemileri ile değil bu hatta işlemeye başlayan diğer gemiler ile de rekabet etmek durumundaydılar.¹⁴⁹⁷ Mesela 1844 yılında İngiliz Peninsular and Oriental Company'nin İberia adlı gemisinin bu hatta seferlere başlaması ile daha önce var olan Osmanlı-Avusturya rekabetine başka bir şirketin gemileri de eklenmiştir.¹⁴⁹⁸

Fakat artan ticari hareketler nedeniyle mevcut buharlı gemilerin seferlerinin zamanla yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Böyle bir durum Osmanlı ve Avusturya şirketlerinin anlaşmasından iki sene sonra ortaya çıkmıştı.¹⁴⁹⁹ Tabloda da görüldüğü üzere Trabzon-İstanbul arasındaki mal taşımacılığının büyük bir kısmı Avusturya gemileri tarafından gerçekleştirilmekteydi. Fakat bu gemiler de zaman zaman yetersiz kalmaktaydı. Mesela 1845 yılında İstanbul piyasasında yeterli nakliye vasıtası olmadığı için İran'a gitmek üzere bekleyen malların nakliyesi gecikmişti. Pek çok tüccar mallarını göndermek için iki ay kadar beklemek zorunda kalmış, mallarını göndermek isteyenler de buharlı gemi şirketlerinin belirlemiş olduğu tarifeden çok daha yüksek navlunlar ödemek zorunda kalmıştı ve bu durum Trabzon'un ticaretine zarar vermişti.¹⁵⁰⁰ Gemi ihtiyacı sadece İstanbul'dan Trabzon'a gelecek olan mallar için değil Trabzon tarafından gidecek mallar için de hissedilmekteydi. Bu konuda örnek bir durum 1847 yılında gerçekleşti. Avusturya'nın Lloyd şirketinin yetkilileri Batum'dan yük aldıktan sonra Trabzon'a geldiklerini ve burada mukaveleli olarak İran mallarını almakta ve bundan dolayı Trabzon'un yerli mallarına yer kalmamaktaydı. Trabzon tüccarının karşılaşmış olduğu bu zorluk üzerine Trabzon müşiri Halil Rifat Paşa yazdığı bir tahrirat ile tüccarın bu sıkıntısının giderilmesini istemiştir. Bunun üzerine hem Tersâne-i Âmire hazinesine bir kâr hem de söz konusu tüccarların ticaretine yardımcı olmak için Tersâne-i Âmire

¹⁴⁹⁶ Gerçekten de 1844 yılında Trabzon limanına giren-çıkan tüm gemilerin bandıralarına bakılacak olursa burada Avusturya'nın ne derece etkili olduğu anlaşılır. Bu senenin rakamlarına göre limana giren ve çıkan gemilerin sayısı şu şekildedir: 159 Osmanlı, 69 Avusturya; 12 İngiliz; 6 Yunan 4 Rus ve 1 İyon. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'tan de Butenval'e, 11 Şubat 1845.

¹⁴⁹⁷ Wagner, a.g.e., s. 267.

¹⁴⁹⁸ İngiliz *Peninsular and Oriental Company* adlı şirketi yedi yıllık faaliyetleri sonunda 1851 Nisan ayında Trabzon-İstanbul seferlerini kaldırmış, bu şirketin yerini ise Avusturya'nın Lloyd şirketi bir ilave gemi ile doldurmaya çalışmıştır. Kütükoğlu, **Trabzon Ticareti**, s. 100.

¹⁴⁹⁹ 1845 yılı itibarı ile İstanbul ile Trabzon arasında en iyi taşımacılığı gerçekleştiren şirketler Avusturya ve Osmanlı şirketleriydi. Bkz. PRO, FO, 78/654, Stevens'in 1845 Trabzon Ticaret Raporu.

¹⁵⁰⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1847.

vapurlarından Eser-i Cedid'in birkaç defa Trabzon taraflarına gelmesine burada biriken malların taşınmasına karar verilmişti.¹⁵⁰¹

Tablo 28: 1836-1841 Yılları Arası Trabzon'da Buharlı Gemi Faaliyetleri¹⁵⁰²

Yıl	İsim	Bandırası	Gücü	Tonajı	Çalışma Dönemi	Yıllık Toplam Tonaj
1836	Essex	İngiliz	---	132	Mayıs-Eylül	3.664
	Crescent	"	140	178	Ağustos-Eylül	
	Ferdinando	Avusturya	100	141	Kasım-Aralık	
1837	Crescent	İngiliz	140	178	Ocak-Aralık	8.208
	Ferdinando	Avusturya	100	141	Ocak-Ağustos	
	Metternich	"	140	210	Eylül-Aralık	
1838	Crescent	İngiliz	140	178	Ocak-Mayıs	9.312
	Ferdinando	Avusturya	100	141	Ocak-Aralık	
	Metternich	"	140	210	Haziran-Aralık	
1839	Crescent	Avusturya	140	178	Ocak-Aralık	12.640
	Metternich	"	140	210	Ocak-Mayıs	
	İstanbul	"	160	307	Haziran- Temmuz	
	Maternich	"	140	210	Ağustos-Eylül	
	Zibaşi-i Ticaret	Osmanlı	120	150	Haziran-Aralık	
1840	Eser-i Ticaret	"	140	210	Mart-Nisan	13.922
	İstanbul	Avusturya	160	307	Ocak-Şubat	
	Crescent	"	140	178	Ocak-Şubat	
	Metternich	"	140	210	Mart-Aralık	
	Maria	"	60	100	Nisan-Mayıs	
	Crescent	"	140	178	Haziran-Temmuz	
1841	İstanbul	"	160	307	Ağustos-Aralık	13.124
	Zibaşi-i Ticaret	Osmanlı	120	150	Ocak-Aralık	
	Metternich	Avusturya	140	210	Ocak-Aralık	
	Crescent	"	140	178	Ocak-Şubat	
	İstanbul	"	160	307	Mart-Haziran	
1841	Crescent	"	140	178	Aralık	13.124
	Zibaşi-i Ticaret	Osmanlı	120	150	Ocak-Nisan	
	Üsküdar	"	140	210	Mayıs-Aralık	

Kaynak: C. Issawi, *Economic History of Turkey*, s. 165.

Osmanlı tüccarlarının karşılaştığı bu zorluklar yetkilileri rekabet etmek zorunda oldukları İngiliz ve Avusturya şirketleri gibi teşkilatlanmaya zorlamıştır. Bu gibi zorluklar Fevâid-i Osmaniye şirketinin kurulmasında en önemli etken olarak karşımızda yer almaktadır. Kuruluş tarihi tam olarak kesin olmasa da Fevâid-i Osmaniye'nin,

¹⁵⁰¹ BOA, İ. DH., 134/6906, 14 M 1263/6 Ocak 1847; BOA, C. İKTS., 28/1374, 18 M 1263/10 Ocak 1847; Kaleli, a.g.t., s. 123-124; Kütükoğlu, *Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri*, s. 167.

¹⁵⁰² Bu gemilerin hepsi Samsun ve Sinop'a uğrayarak Trabzon-İstanbul arasında seferler yapmaktaydı.

Boğaziçi'nde sefer yapmak amacıyla 1850'de kurulan Şirket-i Hayriye'den az önce kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁰³

Bu süreçte Osmanlı gemiciliğinin karşılaştığı en önemli sorunların başında yeterince geniş bir filoya sahip olunamaması, gemilerin bakımlarının yapılamaması gibi bazı teknik eksiklikler gelmektedir. Zira sınırlı sayıda gemi ile gün geçtikçe artan ticari faaliyetleri karşılamak çok zordu.¹⁵⁰⁴ Bu konuda yaşanan sıkıntıları arşiv belgelerinden de görmek mümkündür. Mesela Trabzon'a işleyen Ereğli adlı vapur tamiratta olması nedeniyle burada sadece Üsküdar adlı vapur kaldığı için, tüccar ve yolcuların zarar etmemesi için Üsküdar vapuru yükünü aldıktan sonra Avusturya vapurlarının kullanılması yönünde Trabzon valisine yazılar gönderilmişti.¹⁵⁰⁵

Bu zorluklara bir de yaşanan gemi kazaları eklenince Osmanlı gemiciliği için oldukça önemli kayıplar ortaya çıkmaktaydı. 1845 yılında Türk şirketine ait en iyi iki geminin çarpışması hem bu şirket nezdinde hem de halkın arasında büyük bir üzüntüye neden oldu. Bu gemilerden biri Mecra-i Ticaret diğeri de İskender adlı gemilerdi. Bu gemilerden Mecra-i ticaret batmış, İskender adlı gemi ise çok ağır hasar almış ve tamir için İstanbul'a gönderilmişti.¹⁵⁰⁶ Fakat burada çok kötü bir şekilde tamir edilmiştir. Geminin bu durumu tüccarların gözünü korkutmuş ve bu durum Türk şirketinin önemli bir kayıp yaşamasına neden olmuştu.¹⁵⁰⁷ Burada yapılması gereken ise bu gemilerin yerine yenilerinin seferlere konulmasıydı; fakat Tersane-i Âmire'nin yeterli kadar buharlı gemiye sahip olmaması hem de İskender gemisine de yeteri kadar güvenilmemesinden dolayı Osmanlı şirketi bu hatta gemilerinin işlemlerini durdurmuştur. Bu durumdan en iyi istifade eden ise Lloyd şirketinin gemileri olmuştur. Osmanlı hattının yerini Lloyd şirketinin gemileri almış, fakat bu serviste bazı düzensizlikler baş göstermişti.¹⁵⁰⁸ Bundan dolayı bu gemiler İstanbul ve Trabzon arasında biriken malları taşımakta zorlanmış ve devreye büyük İngiliz buharlı gemileri girmiştir.¹⁵⁰⁹ Ekimin ortasından yılın sonuna kadar İngiliz

¹⁵⁰³ Ercüment Kuran, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Deniz Ulaşımı İdare-i Mahsusa'nın Kuruluşu ve Faliyeti", **Çağmı Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, İstanbul: İrcica, 1995, s. 161.

¹⁵⁰⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi VI**, s. 266.

¹⁵⁰⁵ BOA, C. İKTS, 29/1440, 19 Z 1258/21 Ocak 1843.

¹⁵⁰⁶ BOA, İ. DH, 105/5319, 9 B 1261/14 Temmuz 1845; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 21 Temmuz 1845.

¹⁵⁰⁷ PRO, FO, 78/654, Report on the Trade of Trebizond for he Year 1845 by Frenk Stevens, 31 Aralık 1845.

¹⁵⁰⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846.

¹⁵⁰⁹ Dük, Achille ve Jaques adlı İngiliz Oriental şirketinin seferlerini Trabzon'a kadar uzatmaları hakkında bkz. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 7 Ekim 1845.

Oriental ve Peninsular şirketine ait dört İngiliz gemisi, Achille, Düke, Carnivall ve Jaques, bu mal birikimini eritmişler ve rakip firmaların bu hattı ihmal etmeleri nedeniyle kârlı bir iş çıkarmışlardı.¹⁵¹⁰ Osmanlı şirketi bu şekilde zorluklar yaşadığı bu hatta rekabet edebilmek için yeni gemilere ihtiyaç duymuştur. Bundan dolayı Trabzon'a işlemek üzere Londra'da vapur inşa ettirilmesi için siparişler verilmişti.¹⁵¹¹

1846 yılında Trabzon hattında bir Osmanlı buharlı gemilerinin eksikliği hissedilmeye devam etmekteydi. Her ne kadar Trabzon'a gelen buharlı gemi sayıları kayda değer bir şekilde bir artış olsa da bunların tonajlarının bir önceki yıla göre daha az olduğu görülür. Çünkü birkaç aydan beri İstanbul ve Trabzon ve Samsun'da çok fazla mal birikmesi meydana gelmiş ve Osmanlı şirketi buharlı gemi şirketleri gemilerinin kötü durumları nedeniyle seferlerini durdurmuştur. Şirketin seferlerinin İngiltere ve Trieste'de yapım aşamasında olan gemilerin hizmete gireceği Mayıs 1847 tarihinden itibaren başlaması beklenmekteydi.¹⁵¹² Osmanlı gemilerinin bu eksikliği nedeniyle 1846 yılında Trabzon-İstanbul hattında en iyi taşımacılığı İngiliz gemileri gerçekleştirmiştir. İngiliz gemilerinin sahip olduğu bir diğer avantaj da İngiltere ile doğrudan bağlantı sağlaması ve yerli tüccarlara buraların ürünlerini ihraç etme imkânı tanınmasıydı.¹⁵¹³

Trabzon'a işleyen gemilerin sayısı Trabzon limanından ihraç edilen malların miktarına göre değişebilmekteydi. 1847 yılında Trabzon'dan elde edilen hububat rekoltasının düşüklüğü nedeniyle buraya işleyen gemilerin sayısında bir azalma olmuştur. Zira gemiler bu maddeleri almak için başka limanlara gitmişlerdi. Bunun yanında limana ayda altı buharlı gemi gelmekteydi. Osmanlı şirketinin İngiltere ve Trieste'de yaptırmış olduğu yeni gemiler seferlere başlamışlardı; fakat ilk zamanlarda bu gemiler oldukça düzensiz bir şekilde işlemişlerdir ve Mısır, Yunanistan ve Rumeli taraflarına da gitmek durumunda kalmışlardı.¹⁵¹⁴

Gemi kayıpları sadece Osmanlı şirketini etkilememekteydi. 1847 yılında Trabzon-Liverpool arasında seferler yapan üç İngiliz gemisinden ikisi batmış ve bu şirket bunun üzerine seferlerini durdurmuştu. Bu kayıp Liverpool'dan gelen tüm mallar için yapılan başarılı bir girişimin bir süreliğine sonu oldu. 1847 yılının bir kısmında Peninsular ve

¹⁵¹⁰ PRO, FO, 78/654, Report on the Trade of Trebizond for he Year 1845 by Frenk Stevens, 31 Aralık 1845; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846.

¹⁵¹¹ BOA, İ. DH, 121/6170, 2 Ca 1262/28 Nisan 1846.

¹⁵¹² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 20 Ocak 1847.

¹⁵¹³ PRO, FO, 78/703, Report on the Trade of Trebizond for he Year 1846 by Frenk Stevens, 31 Aralık 1846.

¹⁵¹⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Clairambault'dan İstanbul'daki Maslahatgüzara, 15 Mayıs 1848.

Oriental kumpanyası Trabzon ve İstanbul arasında işleyecek özel bir gemi seferleri koydu fakat bundan Aralık ayına doğru vazgeçti.¹⁵¹⁵

Tablo 29: 1847 Yılında Trabzon'a Gelen Buharlı Gemiler

Bandırası	Adı	Gücü (beygir)	Tonaj
İngiliz	Euxin	450	825
"	Sultan	450	728
"	Erin	380	532
"	Achille	450	586
"	Jagues	306	497
Avusturya	Austria	360	458
Osmanlı	Vasıta-i Ticaret	300	500

Kaynak: AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5

Buharlı gemi şirketlerinin yüzyılın ilk yarısındaki yirmi yıllık faaliyetleri değerlendirildiğinde bunların hizmetlerinde zaman zaman bazı düzensizliklerin olduğu anlaşılmaktadır. Şüphesiz bunda etkili olan unsurların başında da limandaki ticari hareketliliğin yılın belli dönemlerinde daha aktif olması veya yukarıda da belirttiğimiz gibi bazı şirketlerin kaza veya bakım gibi nedenlerle hizmetlerini askıya almaları olmuştur. Bunu kapatmak için bazı firmalar ek seferler koymuştur. Mesela İngiliz Orientale and Peninsular Kumpanyası vapur eksikliğini gidermek için Trabzon-İstanbul hattında, İranlı ve Gürcü tüccarların mallarını İstanbul'dan aldıkları en yoğun dönem olan güzün başlangıcında ikinci bir geminin hizmete sokulmasını teklif etmiştir. Aynı şekilde Türk şirketinin de ayda iki defadan fazla düzenli seferler yapması planlandıysa da bu gerçekleşmemiştir.¹⁵¹⁶

4.1.2.2. Trabzon-Batum Hattının Açılması

Trabzon'a sefer yapan Osmanlı, Avusturya ve İngiliz şirketleri sayesinde limanın imparatorluğun başkenti ve diğer limanlar; diğer taraftan da Avrupa'nın önemli limanları ve Karadeniz'deki diğer limanlar ile bağlantısı da tesis edilmekteydi. Bunlardan ilk öne çıkan ise Batum idi. Trabzon'a işleyen gemi şirketlerinin seferlerini Batum'a kadar uzatmaları şüphesiz Gürcistan'ın ticari öneminden kaynaklanmaktaydı. Hatta konsoloslar yaptıkları değerlendirmelerde Batum hattının açılması ile birlikte bu limanın yirmi yıl öncesi gibi Trabzon aleyhine önemli bir gelişim göstereceğini söylemişlerdi.¹⁵¹⁷ Bu konuda Avusturya'nın ve İngilizlerin girişimleri olmuştu. Bu hattın açılmasının önüne bazı

¹⁵¹⁵ Aynı rapor.

¹⁵¹⁶ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairanbault'dan de Sahitte'e, 26 Şubat 1850.

¹⁵¹⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846.

engeller bulunmaktaydı. Öncelikle Batum ve Hopa tarafından olan tüm gelişler karantinaya tabiydi. Avusturya gemi şirketi Batum'a kadar seferler koyma girişimi ilk defa Osmanlı hükümetinin Batum tarafından gelenlere karantina koyduğu zamanda uygulandı. Bu yüzden bu şartlar altında hiçbir şirket için bu hattı işletmek uygun olmamıştı.

Osmanlıların da bu hatta seferler başlatmaya çalıştıkları da görülmektedir. Fakat bu şirket için bazı riskleri taşımaktaydı. Zira hükümetin bu başka bir şirketin seferlere başladığı zaman karlı olup olmayacağını ihmal etmemesi gerekmektedir. Başlangıçta bu hat pek az gelir getirecek, zamanla kar yapmaya başlayacaktı.¹⁵¹⁸

1849 yılında halen daha hattın Batum'a kadar uzatılması tartışmalarının devam ettiğini görmekteyiz. Bu konuda Batum'dan da bazı girişimlerin yapıldığı ve Batum Meclisi'nin bazı isteklerde bulunduğu görülmektedir.¹⁵¹⁹ Yine bu hattın kurulmasında en büyük engel bu taraftan gelen gemilere karantina uygulanmasıydı. Nihayet 1849 yılında Avusturya'nın Lloyd şirketi buradan Batum'a kadar bir buharlı gemi seferi koydu. Osmanlılar da bu hatta küçük bir buharlı gemiyi tahsis etti.¹⁵²⁰ Bu şekilde şimdiye kadar bu hatta yapılan denemeler başarı ile taçlandı; fakat bu gemiler masraflarını karşılayacak kadar iş sahibi değildi. Bununla birlikte bu gemiler düzenli seferler yapmaya devam etmekteydiler. Yine Fransız konsolosunun değerlendirmesine göre Gürcüler bu hattı benimsemiş ve burayı Odessa hattına tercih etmişlerdi. Ayrıca Redutkale ile Batum arasında Avusturyalıların bir bağlantı hattı kurması buranın ticareti için çok önemli olacaktı;¹⁵²¹ bunun yapılması durumunda Karadeniz'in dört bir yanının buharlı gemilerin uğrak yerleri haline geleceği belirtiliyordu. Trabzon'a işleyen gemi şirketlerinin seferlerini Batum'a kadar uzatmaları meselesinin daha sonraki dönemlerde de devam ettiğini görmekteyiz. Zira 1879 yılında da Lloyd şirketinin daha önce yaptığı gibi seferlerini

¹⁵¹⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgeney'e, 26 Ocak 1846; Tozlu, a.g.t., s. 34.

¹⁵¹⁹ BOA, A.MKT, 229/96, 27 N 1265/14 Ekim 1849.

¹⁵²⁰ Bu hatta işleyen Osmanlı gemilerinin düzensiz çalıştıkları anlaşılmaktadır. Zira 1852 yılında bu hatta çalışmak üzere gemi taleplerinin olması ve burada işleyecek gemilerin olmaması bu hatta karşılaşılan en önemli sorunlardı. Zira yukarıda da bahsedildiği gibi bu hattın karlı olması konusunda konsolosun yaptığı değerlendirmelerin doğru çıktığı görülmektedir. Burada işleyen Eser-i Hayr vapurunun masraflarını karşılayamadığı için seferden çekilmesi ve yerine başka bir vapurun gönderilmesi söz konusuydu. BOA, A.AMD, 33/100, 9 S 1268/4 Aralık 1851; BOA, A.MKT, MHM, 51/30, 25 S 1269/8 Aralık 1852; BOA, A.MKT. NZD. 68/26, 24 S 1269/7 Aralık 1852.

¹⁵²¹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan de Sahitte'e, 26 Şubat 1850.

Batum'a kadar uzattığı; fakat daha önce de olduğu gibi bu girişimin şirketin beklentilerini ve yapılan harcamaları karşılamadığı ifade edilmiştir.¹⁵²²

4.1.2.3. 19. Yüzyılın İkinci Yarısındaki Gelişmeler

Osmanlı şirketinin 1845'te yaşadığı kayıplar ve bunun arkasından bir süre Trabzon İstanbul hattında gemi çalıştıramamasından sonra şirket 1848'de tekrar bu hatta yer almaya başlamış ve taşımacılığın önemli bir kısmını gerçekleştirmeye devam etmiştir. Zira 1851 yılında bu hatta işleyen yedi büyük buharlı geminin dördü Osmanlı, ikisi Avusturya ve birisi de İngiliz gemisiydi. Bu gemiler Sinop, Samsun ve Giresun'a uğrayarak İstanbul-Trabzon arasında sefer yapmaktaydı. Hatta bu dönemde Rusların Redutkale-Batum-Trabzon arasında bir gemi seferleri koyması da söz konusu olmuştur.¹⁵²³ Trabzon'a işleyen gemiler içinde en çok taşımacılığı Osmanlı gemileri gerçekleştiriyor, arkasından da Avusturya ve İngiliz gemileri geliyordu. Bu şirketler 1851 yılında İstanbul'a 17.300 yolcu taşımıştı. Bu da bu şirketlere önemli oranda ekonomik bir kazanç sağladı. Bu hatta işleyen buharlı gemilerin en büyükleri Osmanlı hükümetine ait olan 450 beygir gücündeki iki gemiydi. Ottoman Steam Navigation şirketine ait gemiler ise 25-350 beygir; Lloyd firmasının iki gemisi ise 250-350 beygir; İngilizlerin tek gemisi ise 300 beygir gücündeydi.¹⁵²⁴ Buradan da anlaşılacağı gibi Osmanlı gemileri önemli bir hazırlık devresinden sonra bu hatta etkin bir rol oynamaya başladı.

Trabzon-İstanbul arasındaki taşımacılık o kadar önemli boyutlara ulaştı ki Fransız konsolosu Ekim 1852'de Fransız dışişleri bakanlığına kendisine gönderilen genelgeye paralel olarak Trabzon'a işleyen buharlı gemiler hakkında bir rapor hazırladı. Konsolosun hazırladığı raporun ilerde bu sularda seferlere başlayacak olan Messageries Maritimes şirketinin buradaki iş potansiyelini belirleye yönelik bir çalışma da olduğunu anlamak zor değildir. Bu rapora göre İstanbul ile Trabzon arasında işleyen buharlı gemi şirketlerin sayısı dörttü ve bunların merkezi İstanbul ve Trieste'deydi; Trabzon'da ise sadece bu şirketlerin acenteleri bulunmaktaydı. Bu gemiler İnebolu, Sinop, Samsun ve Giresun limanlarına uğramakta ve bazen de seyahatlerini Batum'a kadar uzatmaktaydılar. Bunların güzergâhları hizmetin uygunluğuna ve ihtiyaçlara göre sürekli olarak değiştirilmekteydi. Bu hatta çalışan gemilerin harcamaları ayda 60-80.000 kuruşa çıkmaktaydı. Bu durum da

¹⁵²² AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 9, Guery'den Freyeneit'e, 14 Nisan 1880.

¹⁵²³ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 15 Mart 1852.

¹⁵²⁴ 1851 Yılı ticaret verilerinin ve denizcilik faaliyetlerinin değerlendirildiği alternatif bir kaynak olarak bkz. **Hunt's Merchants' Magazine and Commercial Review**, c. 27, New York 1852, s. 28-38.

bize bu hatta yapılan buharlı gemi taşımacılığının çok az kârla yürütüldüğünü göstermektedir. Bunlara hesapta olmayan harcamaları da katmak gerekmekteydi. Fakat yine de yüksek ticari faaliyetler az kâr pay içinde önemli kazançlar getirmekteydi. 1851 yılının sonuna kadar bu hat çok verimliydi ki Avusturya şirketi bu hattan büyük kârlar elde etmiştir. Osmanlı hükümeti de aynı şekilde harika bir hat işletmek istemelerinden beri durum değişmiştir. Osmanlı hükümeti yabancı şirketlerden istifade etmekte ve Osmanlı şirketine iki gemi vererek çok fazla milli bir düşünce kabul etmiştir. Bu gemilerin her biri 850 beygir gücündeydi, bu gemiler çok parçalı olan nakliye masraflarını telafi etmekteydiler. Bu durum gizli veya açık bir rekabet yaratmakta tarifelerde de bir azalmaya neden olmaktadır.¹⁵²⁵

4.1.2.3.1. Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Denizcilik Üzerine Etkisi

Yukarıda da görüldüğü üzere Osmanlı gemileri Trabzon-İstanbul arasındaki taşımacılığın önemli bir kısmını gerçekleştirmekte ve Avusturya'nın Lloyd şirketi ile bir rekabet içindeydi. Özellikle de İran ile yapılan anlaşma sonrasında Osmanlı gemileri uyguladıkları düşük fiyat tarifesi ile diğer firmaları gölgede bırakmışlardı.¹⁵²⁶ Yukarıda konsolosun tespitlerinde de görüldüğü üzere bu şirketlerin kâr paylarını düşürmekte; fakat ticaret hacminin artmasını sağlamaktaydılar. Fakat Osmanlı gemiciliğinin gösterdiği bu yükselme eğilimi önemli bir engel ile karşılaşacaktır. Bu engel de şüphesiz Kırım Savaşı'dır. Zira Kırım Savaşı nedeniyle Osmanlı gemilerinin Karadeniz'deki ticari dolaşımı sona ermişti. Savaş nedeniyle Osmanlı gemileri ordunun hizmetine sokulmuş ve Trabzon-İstanbul arasında işleyen sadece İngiliz ve Avusturyalı gemi şirketleri kalmıştır.

Bu dönemde denizciliği genel görünümüne baktığımızda ise savaşın başlamasından bir sene sonra 1854 yılında liman trafiğinde bir azalma ortaya çıkmıştır. Bu azalma başlıca İstanbul ve Trabzon arasında çalışan Osmanlı şirketinin seferlerini durdurmasından kaynaklandı ve hatta sadece Lloyd ve sahibi İstanbul'da olan İngiliz şirketinin iki gemisi kaldı. Başbaşa kalan bu iki şirketin de çok geçmeden rekabete girdikleri görülmektedir. 1854 kışında İngiliz gemileri oldukça düzenli seferler gerçekleştirirken Avusturya gemileri bazı şikâyetlere neden oldu. Bunun üzerine Lloyd şirketi de bir düzenleme yaparak her beş

¹⁵²⁵ AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Clairambault'dan Dışileri Bakanlığına, 1 Ekim 1852; Osmanlı şirketi ile yabancı şirketler arasındaki rekabet zaman zaman yolcuların bedava taşınmasına kadar varmış ve şirketler yolcularına bedava ekmek de dağıtmışlardır. Cumhuriyet Odabaşığı, "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", **Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, İrcica, İstanbul, 1995, s. 451.

¹⁵²⁶ Kütükoğlu, **Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri**, s. 167.

günde bir İstanbul'dan Trabzon'a seyahat koydu. Bu iki firma arasında başlayan rekabette 150 kuruş yerine Avusturya firması 50; İngiliz firması ise 20 kuruş bedel ile yolcu taşımacılığına başladı. Özel bir girişimciye ait olan İngiliz gemilerinin Lloyd gibi güçlü bir firma ile bu şartlarda rekabet etmesi zordu ve bundan dolayı gerek yolcu gerekse de ticaret eşyasının normal tarifeden taşınması konusunda İstanbul'dan bazı talimatlar almışlardı.¹⁵²⁷ Fransız Konsolosu Poncharra sadece bu iki firmanın burada kalmasını fırsat bilerek elçiliğe gönderdiği mektupta Karadeniz ticaretinin şüphesiz yakın zamanda çok büyük bir gelişim göstereceğini, Fransız gemilerinin de bir önce burada ticarete başlamaları gerektiğini söyleyerek tonajı yüksek, güçlü gemilerin düzenli bir servis ile büyük kârlar elde edeceğini kaydetmekteydi.¹⁵²⁸

Kırım Savaşı nedeniyle bu hatta kalan İngiliz ve Avusturya gemilerinden de istifade edilmekteydi. İngiliz gemileri Osmanlı ve Fransız hükümetleri tarafından birliklerin ve ordu iaşesinin Kırım'a taşınması için kiralanmıştı ve bundan dolayı hizmetlerinde bazı kesintiler olmuştu. Buna karşın Avusturya şirketi burada çok düzenli bir servis yapıyordu. Lloyd şirketi 1855 yılında tonajı 1.100 ve gücü 400 beygir olan iki yeni gemi inşa ederek bunları Trabzon-İstanbul arasındaki hatta kullanmak üzere tahsis etmiştir. Bunun yanında Yunanistan gibi diğer devletlerin de Trabzon ile Manchester arasında gemi seferleri koymak için bazı girişimlerde bulunduğu görülmektedir.¹⁵²⁹

Kırım Savaşı'nın sona ermesinden sonra Osmanlı gemileri tekrar Trabzon hattında çalışmaya başlamışlardır. 1856 yılında Avusturya'nın Lloyd şirketinin gemileri 36 sefer yaparken İngiliz gemileri ise 46 sefer yapmışlardır. 10 Türk bandıralı gemi ise ticaret yapmak için Trabzon'a gelmiştir. 1857 yılının başlangıcından beri iki İngiliz şirketinin birinin sahibi gemilerini Türklere satmış ve burada 4-5 geminin işlediği yeni bir hat kurulmuştur.¹⁵³⁰ Bir sene sonra ise Türk bandırası taşıyan gemilerin kârlı bir iş yaptıkları

¹⁵²⁷ Bu düşük tarifeyle rağmen bu iki firma oldukça yüksek kârlar elde etmişti. Hatta yüksek kapasitelerine rağmen mal taşımacılığını zar zor bir şekilde gerçekleştirmişlerdir. A&P, 1857, vol. 38, 1854 Trabzon Ticaret Raporu, s. 63-64.

¹⁵²⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Walewski'ye, 30 Mayıs 1855.

¹⁵²⁹ Lloyd firmasının yaptığı diğer bir girişim de yolcuların seyahat ettiği ikinci sınıf kamaranın yolcuları her türlü kötü iklim koşullarından koruyacak şekilde kapatılması olmuştur. Bu yenilik bu gemilere aynı kolaylığı sağlamayan diğer gemiler nezdinde bir avantaj sağlamıştır. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Walewski'ye, 30 Nisan 1856.

¹⁵³⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Walewski'ye, 9 Haziran 1857.

görülmektedir. Bunun arkasından Avusturya ve İngiliz bandıralı gemiler gelmekteydi. Seferlere yeni başlayan Fransız bandıralı gemiler ise dördüncü sıradaydı.¹⁵³¹

4.1.2.3.2. Yeni Hatların Kurulması ve Seferlerin Düzenli Hale Gelmesi

Kırım Harbi sonrasında deniz taşımacılığında görülen en önemli gelişmeler ise Trabzon'daki gemi seferlerinde yaşanan artıştır. Bu artışa paralel olarak Trabzon'un ticaretinde de bir artış ortaya çıkmıştır. Trabzon'un ticaretinde görülen bu artış aynı zamanda burası ile ticaret yapan ülkelerinde sayısının çoğalmasından da kaynaklanıyordu. Buradan hareketle Trabzon ile ticari ilişkide olan ülkeler bu sulara kendi gemilerinin işletilmesi için de devreye girmişlerdir. Bu süreçte burada var olan Osmanlı, Avusturya ve İngiliz gemilerine ilaveten bazı yeni şirketler kurulmuştur. Burada karşımıza çıkan ilk şirket bir Yunan şirkettir. 1856 yılında bu şirkete ait gemiler Trabzon-Manchester arasında seferlere başlamış ve iyi bir iş gerçekleştirmişlerdi. Bunda ise bu gemilerin İran'a giden İngiliz mallarını; dönüşte de İran ve Anadolu mallarını yüklenmeleri etkili olmuştu. Bu şirketin kurulması Rumlar arasında da sevinçle karşılanmıştı ve yine konsolosun tahminine göre bu şirket Rum tüccarların milli hisler ile tercih edecekleri bir firma olacaktı.¹⁵³²

Fransız konsoloslar uzun zamandan beri bu sulara işleyen bir Fransız gemisini görmeyen Fransız ticareti için çok faydalı olacağını, bu gemilerin İngiliz gemileri gibi güçlü, tonajlı ve düzenli bir şekilde işlemeleri halinde önemli kârlar elde edeceğini belirtmişlerdi. Aynı şekilde başka raporlarda bu kez Lloyd firmasının taşımacılıkta yaptığı yeniliklerin yapılması halinde bu şirket ile sıkı bir rekabete girileceği ve Trabzon-İstanbul hattından başka gemileri olmayan İngiliz firmasının ise bu şirketler ile rekabet edemeyeceğini belirtiyordu.¹⁵³³ Konsolosun bu yöndeki beklentileri sonunda gerçekleşmiş ve 1857 yılının sonlarında doğru İnebolu, Sinop, Samsun, Giresun ve Trabzon gibi Karadeniz'in değişik yerlerinde acenteliklerin kurulması ile Messageries Maritimes şirketi 1858 yılından itibaren seferlere başladı.¹⁵³⁴ Bu yeni kurulan Fransız hattı Trabzon'u Suriye, Tuna ve Rumeli vilayetleriyle bağladığı gibi Yunanistan, İtalya ve Fransa ile doğrudan bağlantı kurulmasını da sağladı.¹⁵³⁵ Fakat seferlere başlar başlamaz *Egyptus* adlı

¹⁵³¹ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Benedetti'den Walewski'ye, 1 Mayıs 1858.

¹⁵³² AMAEF, CADN, Trébizonde, c.7, Poncharra'dan Thouvenel'ye, 6 Haziran 1856.

¹⁵³³ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Poncharra'dan Walewski'ye, 9 Haziran 1857.

¹⁵³⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Benedetti'den Thouvenel'ye, 30 Aralık 1857.

¹⁵³⁵ A&P, 1861, vol. 58, 1858 Trabzon Ticaret Raporu, s. 361-368.

gemi Giresun açıklarında karaya oturdu ve daha sonra da aynı şirket *Sully* ve *Henry IV* adlı gemilerini de bu sularda kaybetmiş ve bu da şirketin itibarı için bir darbe olmuştur.¹⁵³⁶ Aşağıdaki tablo Fransız şirketinin bu ilk yılında Türk ve Avusturya gemilerinin yanında önemli bir faaliyet gerçekleştirdiğini göstermektedir.¹⁵³⁷

Tablo 30: 1858’de Trabzon Limanı’ndaki Hareketlilik

Bandıra	Giren	Tonaj	Değer (kuruş)	Çıkan	Tonaj	Değer (kuruş)
İngiliz	8 Buharlı, 11 Yelkenli	8,798	77.175.000	19	8,798	2.760.000
Fransız	51 Buharlı	15,740	102.150.000	50	15,380	39.450.000
Avusturya	44 Buharlı 4 Yelkenli	30,920	174.000.000	48	30,920	52.800.000
Rus	16 Buharlı 47 Yelkenli	10,675	3.600.000	63	10,675	7.000.000
Türk	40 Buharlı 49 Yelkenli	27,030	156.000.000	80	25,620	72.300.000
Mısır	14 Buharlı	5,242	30.500.000	14	5,242	9.200.000
Yunan	34 Yelkenli	6,034	5.250.000	34	6,034	800.000

Kaynak: Mordmann, a.g.e., s. 413.

1858 yılında kurulan bir diğer bir hat da Rus hattıydı. Bu yeni kurulan Rus hattı Trabzon’un Odesa arasında bağlantıyı tesis ettiği gibi bu limanı Kırım, Azak Denizi ve Çerkezistan ile birbirine bağladı. Fransız şirketi ise Rumeli, Tuna, Yunanistan, İtalya ve Fransa’yla bağlantılı seferler yapmaya başladı. Bir İngiliz şirketi de Liverpool-Trabzon arasında doğrudan fakat düzensiz seferleri başlattı ve sık sık Selanik ve İskenderiye’ye uğrayan gemileriyle, bu limanın Osmanlı ve Mısır limanları ile bağlantısını kurdu.¹⁵³⁸ Fakat İngiliz şirketinin faaliyetlerinin uzun olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Kırım Savaşı sonrasında bu sularda İngiliz denizciliği önemini kaybetmişti; zira İngiliz şirketinin hükümetlerinden önemli bir sübvansiyon alan Lloyd ve Messageries firmalarıyla rekabet etmesi zordu.¹⁵³⁹

Kırım Savaşı’ndan sonra şehrin ticari olarak önem kazanması beraberinde burada yeni diplomatik temsilciliklerin açılmasına vesile oldu. Bunlardan biri de İtalyan

¹⁵³⁶ Aynı dosya, Benedetti’den Thouvenel’ye, 27 Mart 1858; Sully adlı geminin Trabzon açıklarında uğramış olduğu kaza ile ilgili olarak ayrıca bkz. AMAEF, CADN, Consulat, Trébizonde, 93 bis; Gemi kazaları şirketler için en büyük tehlike idi. Fransız gemilerinden başka 1868 yılında İtalyanların bu hatta işleyen tek gemileri İnceburun açıklarında karaya oturmuş ve bundan dolayı seferlerine bir süre ara vermişti. A&P, 1868-1869, vol. 60, 1868 Trabzon Ticaret Raporu, s. 430.

¹⁵³⁷ Mordmann, a.g.e., s. 413.

¹⁵³⁸ Kütükoğlu, **Trabzon Ticareti**, s. 100-101; Turgay, **Trabzon**, s. 58-59.

¹⁵³⁹ Baskıcı, a.g.e., s. 72.

konsolosluğu idi. Şubat 1862’de şehirde bir İtalyan konsolosluğunun kurulmasından sonra bu ülkeye ait Guistiniani Şirketi 4 Mart tarihi itibarı ile İstanbul-Trabzon arasında 15 günde bir işleyecek bir hat tesis etti. Bu hattın kurulması aynı zamanda rekabeti de beraberinde getirdi. Zira İtalyan gemileri Fransız Messageries şirketinin uğradığı limanlara uğramakta ve bundan dolayı Fransız konsolosu daha önce Türk, Avusturyalı, İngiliz ve Rus bandıraları ile yarışan Fransız denizciliğinin yeni bir rakip daha kazandığını yazmaktaydı.¹⁵⁴⁰

Zamanla bazı hatların kâr getirmediği için kapandığını görmekteyiz. 1859 yılında Liverpool ile Trabzon arasında doğrudan seferler yapan şirketin gemilerinin bazılarını İspanyollara satması nedeniyle şirket bu hatta çalışmayı durdurdu.¹⁵⁴¹ Fransız konsolosunun başlıca nedenini bu hatta işleyen gemilerin artık kâr getirmemesi olarak belirtir. Ticaretin ihtiyacına göre bu hattın daha sonra tekrar açıldığını fakat bu sefer gemilerin sadece İstanbul’a kadar gelip mallarını buradan aldığını görmekteyiz.¹⁵⁴²

İngiliz konsolosunun 1859 yılında buharlı gemi şirketlerinin durumu hakkında verdiği bilgilere bakılırsa taşımacılıkta yine Avusturya’nın Lloyd şirketi düzenli sefer yapması ve güvertede var olan düzen, sahil şeridindeki acenteleri sayesinde en iyi işi yapan şirketti. Messageries şirketine ait Fransız buharlı gemileri ise bu sene çok fazla kar yapamamıştı; diğer tarafta ise Türk firması maddi nedenlerden dolayı gemilerinin bakımını gerektiği gibi yapmamaktaydı. Bahriye gemilerinin bakıma alınmalarından dolayı bir süre bu hatta işleyememişlerdi.¹⁵⁴³

Bu değişik şirketler sadece ticaret için değil yolcu taşımacılığı için de önemli bir işlev görmekteydiler. 1860 yılında 56.000 kişinin buharlı gemiler ile taşındığı görülmektedir. Avusturya gemileri bu yıl da kazançlı ticaretlerine devam etti. Rus gemileri ise kötü durumlarına rağmen Odesa ile Trabzon arasındaki denizcilik faaliyetlerine hâkim bir durumdaydılar.¹⁵⁴⁴

İktisadi yapısı büyük oranda ticarete dayalı olan Trabzon’da ticarete yaşanan durgunluk gemilerin iş hacmini de azaltmaktaydı. 1861 yılında ticari durgunluğun yanında değişik etkenler buharlı gemilerin hareketlerini engellemiştir. Bunlar ise Avusturyalı Lloyd

¹⁵⁴⁰ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Prus’dan de Lhuys’a, 6 Mayıs 1863.

¹⁵⁴¹ A&P, 1861, vol. 30, 1859 Trabzon Ticaret Raporu, s. 72-73.

¹⁵⁴² A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 190-193.

¹⁵⁴³ A&P, 1861, vol. 30, 1859 Trabzon Ticaret Raporu, s. 72-73.

¹⁵⁴⁴ FO, 78/1607, Stevens’in 1860 yılı Trabzon Ticaret, Endüstri ve İstatistik hakkındaki raporu.

firmasının devletten aldığı sübvansiyonun kesilmesi; Osmanlı gemilerinin kömür eksikliği ile karşılaşması ve Karadağ'a sınır olan Adriyatik kıyılarına asker taşımaları; Messageries şirketinin Sully ve Henry IV adlı gemilerini kaybetmesi ve Odesa'da buzlanma nedeniyle burada gemileri olan Rus şirketinin de dört seferini kaldırmasıydı.¹⁵⁴⁵

Diğer taraftan Trabzon'un doğusunda yer alan Batum gibi limanların da Rusya'nın buraları İran transit ticareti için uygun hale getirmesi çalışmalarına paralel olarak önem kazandığını görmekteyiz. Bu amaçla bir Rus şirketi İstanbul ile Batum arasında 15 günde bir işleyen bir hat kurdu ki bu hat buradan Kafkaslara işleyen diğer hatlara bağlanmaktaydı. Rus gemileri Batum ve Poti arasında yolcu ve ticaret eşyası taşıyordu.¹⁵⁴⁶

1863 yılında Trabzon'a işleyen buharlı gemi şirketleri ve hareketleri şöyleydi:¹⁵⁴⁷

Messageries Imperiales: Genellikle İstanbul'dan hareket eden üç gemi ile bu sularda çalışmaktadır. Seferler haftalıktır ve İstanbul ile Marsilya, Adalar ve Akdeniz arasında işleyen gemilere eklenecek şekilde bu gemilere bağlanmaktaydı.

Rus Şirketi: Geçen 15 Ağustos'tan beri servisini iki misline çıkarmış ve haftalık seferler yapmaya da başlamıştır. Bu şirket Batum'a seyahat etmekteydi ve bu hat Poti ve Rion arasında işleyen başka bir hatta bağlanıyordu.

Osmanlı Şirketi: Bu seferlerin de haftalık olarak işlemesi gerekmektedir ama malzemenin eksikliği seferleri şimdi sadece tek bir gemiye indirgemıştır ki bu gemi de her onbeş günde bir seyahat etmektedir. Eskimiş durumundan dolayı bu gemi sık sık sefer yapamamaktadır.

Lloyd Şirketi: 15 günde bir Anadolu'nun değişik limanlarına sefer yapmaktadır.

İtalyan Şirketi: Tek bir gemisi olan şirket Lloyd şirketinin seferlerini takip etmektedir.

Yabancı gemi şirketleri kendilerine yeni sefer güzergâhları arayışını devam ettirmekteydiler. Bunlardan en önemlilerinden biri de Trabzon-Batum-Poti arasında işleyecek bir hat ile ilgilidir. Zira bu sularda bir Rus tekeli söz konusuydu; fakat Gürcistan'ın Fransa ile olan ticari bağları için bu hatta Messageries şirketinin de gemi işletmesinin faydalı olacağını belirtiliyordu. Fransız konsolosuna göre bu hatta Rusya ile rekabet edebilecek tek şirket Messageries firmasıydı ve bu hattın kurulmasının Osmanlı hükümetinin çıkarları için de faydalı olacaktı. Çünkü daha önce Trabzon valisinin Batum, Samsun ve İstanbul arasında hat kurulması yönünde talepleri olmuştu.¹⁵⁴⁸

¹⁵⁴⁵ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Benedetti'den Thouvenel'ye, 21 Mayıs 1861.

¹⁵⁴⁶ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Prus'dan de Lhuys'a, 5 Haziran 1862.

¹⁵⁴⁷ AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 7, Schefer'den Drouyn de Lhuys'a, 10 Aralık 1863.

¹⁵⁴⁸ Batum-Samsun arasında Trabzonlu tüccarlar tarafından vapur işletilmek üzere bir şirket kurulması için bazı girişimlerin olduğu görülmektedir. Bu konuda girimciler devlete ait boş arsalandan depo, daire ve mağaza yapılmak üzere karşılıksız verilmesi, taşımacılıkta da bu şirketin gözetilmesi kararlaştırılmıştı. Bkz. Kaleli, a.g.t., s. 124; Saydam bu konuda kaynak olarak kullandığı belgenin tarihini yanlışlıkla 1843 olarak göstermektedir. Bkz. Saydam, **Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü**, s. 286.

1869'dan itibaren Trabzon'da yayınlanmaya başlanan Vilayet Salnamelerinin ilk sayısında bu vapurlar ve sefer güzergâhları şu şekildeydi.

Fevâid-i Osmâniye Kumpanyası: Çarşamba günü İstanbul'dan hareketle Ereğli, Amasra, İnebolu, Sinop, Samsun, Ünye, Ordu, Giresun iskelesi üzerinden Pazar günü Trabzon'a; aynı gün buradan çıkarak Rize ve Batum'a gider. Çarşamba günü Batum'dan geri döner ve tekrar aynı güzergâhla İstanbul'a gider.

Rusya Kumpanyası: Cumartesi günü İstanbul'dan hareketle Salı günü Trabzon'a, Çarşamba günü Trabzon'dan Batum'a ve Pazar günü de Batum'dan dönerek aynı yolla İstanbul'a gider. Rus Kumpanyası İnebolu, Samsun ve Giresun'a uğrar.

Fransız Kumpanyası: Pazartesi günü İstanbul'dan çıkarak İnebolu, Samsun, Ordu, Giresun iskelelerinden sonra Perşembe günü Trabzon'a varır. Cumartesi günü Trabzon'dan ayrılarak aynı güzergâhla İstanbul'a döner.

Avusturya Kumpanyası: Cuma günleri İstanbul'dan hareketle İnebolu, Samsun, Ordu, Giresun, Tirebolu iskeleleri üzerinden Pazartesi günü Trabzon'a varır. Perşembe günü Trabzon iskelesinden ayrılarak aynı yolla İstanbul'a döner.¹⁵⁴⁹

1869 tarihinde bu şirketlerin nasıl bir hizmet verdiğine biraz daha yakından bakılacak olursa; Fransız şirketi kötü yönetildiği için hizmeti aksamakta; Avusturya şirketi ise önemli kârlar elde etmekteydi. Batum'a kadar haftalık seferler yapan Osmanlı şirketi ise kötü idare edilmekte ve seferleri sık sık durmaktaydı. Aynı şekilde Batum'a da uğrayan Rus şirketin gemileri ise hızları, düzeni, kapasitelerin yanında Rus hükümetinin verdiği destek, Odesa ile bağlantılı seferler, İranlı tüccarlar ile sadece Rus şirketi ile mal ve yolcu taşımacılığı yapılması yönündeki anlaşmalar, diğer firmaların saf dışı edilmesi ve en önemlisi de sahil şeridindeki, Trabzon'da bir genel konsolosluk, Batum ve Samsun'da konsolosluk, Giresun, Ordu ve Sinop ve İnebolu'da konsolosluk görevlileri sayesinde buharlı gemi trafiğinin önemli bir kısmını eline geçirmiş ve önemli bir tekel yaratmıştı.¹⁵⁵⁰

Rusların Karadeniz'deki etkinliği bununla da kalmamıştır. Rusların Karadeniz'deki sahil ticaretini Rus olmayan gemilere kapatması, Osmanlıların Karadeniz'deki Rus limanlarında gerekli olan konsolosluk teşkilatlarının olmaması ve yukarıda da değinildiği gibi buna karşın Rusların Karadeniz'in güney sahillerinde iyi bir konsolosluk teşkilatı kurmaları zamanla Osmanlı gemilerinin de Rus bandırası altında ticaret yapmalarına neden olmuştu.¹⁵⁵¹

Yukarıda da görüldüğü üzere bu ilk salnamede İngiliz şirketinin adı geçmemektedir. Buradan hareketle en son olarak 1859 yılından itibaren İngiliz gemilerinin

¹⁵⁴⁹ TVS 1286(1869), s. 81.

¹⁵⁵⁰ PRO, FO, 78/2101, Palgrave'in Trabzon Ticareti Hakkında ek yazısı 24 Mart 1869.

¹⁵⁵¹ Aynı belge.

Trabzon'a uğramayı bıraktıklarını hesaba katarsak bu gemilerin uzun bir süre bu sularda seyretmedikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 1867 yılında İstanbul-Trabzon arasında işleyecek bir hat oluşturmak için bir girişim yapılmıştı.¹⁵⁵² Fakat salnamelerden hareket edecek olursak yukarıda listelediğimiz şirketlere 1871 yılında İngiliz Hochstrasser şirketinin de katıldığını görmekteyiz. Bu şirketin sefer güzergâhı tıpkı Fransız şirketinininki gibiydi.¹⁵⁵³ Fakat bu salnamede bu sene Fransız şirketi gösterilmemektedir. Buna karşın 1872 yılı salnamesinde yine eskisi gibi Trabzon'a gelen gemilerin Osmanlı, Fransız, Rus ve Avusturya şirketlerine ait olduğu ve bu gemilerin 1876 yılına kadar değişmeden aynı tarife ile seferlerini devam ettirdikleri görülür.¹⁵⁵⁴ Burada bize en aydınlatıcı açıklamayı yine İngiliz belgeleri yapmaktadır. 1875 yılına ait İngiliz konsolosluk raporuna göre bu sulardaki İngiliz denizciliği bir gerileme içindeydi. Bu yılın ortalarında iki İngiliz gemisi bu hatta deneme seferleri yapmış fakat seferlerinin yeteri kadar kâr bırakmadığı anlaşılınca Kasım ayında bu girişimden vazgeçilmişti.¹⁵⁵⁵ Bu girişim de geçen beş yıl içinde yapılan diğerleri gibi başarısızlıkla sonuçlanmış ve İngiliz denizciliğinin Karadeniz'in güney kıyılarındaki geleceğinin de olmadığını göstermişti. Gerçekten de bir zamanlar bu hattın en aktif şirketi olan Peninsular and Oriental Company'nin varlığı ve bu dönemdeki faaliyetleri ile şimdiki durum tam bir zıtlık göstermektedir.¹⁵⁵⁶ Bunu aşağıdaki tablodan da incelemek mümkündür.

Tablo 31: 1856 ve 1875 Yıllarında Trabzon'da İngiliz Denizciliği

Yıllar	Gemi Sayısı	Tonaj	İthalat Sterlin	İhracat
1856	74	27,657	311,306	191,908
1875	5	3,484	5,600	10,300

Kaynak: A&P, 1875, c. 76

Bu hatta çalışan diğer Osmanlı, Rus, Avusturya ve Fransız şirketleri seferlerini haftalık olarak yapmaya devam etmekteydiler; ama ticari faaliyetlerin yüksek olduğu kış

¹⁵⁵² Bu hattın kurulmasını "Ellen Constance"nin ticari maksatla Trabzon'a gelmesinin gündeme getirdiği görülmektedir. PRO, FO, 78/1989, Palgrave'in 27 Mayıs 1867 tarihli raporu.

¹⁵⁵³ TVS, 1288(1871), s. 82-83.

¹⁵⁵⁴ TVS, 1289(1872), s. 80; TVS, 1290(1873), s. 79; TVS, 1291(1874), s. 73; TVS, 1293 (1875), s. 73; TVS, 1294 (1876), s. 89.

¹⁵⁵⁵ Benzer bir girişimin 1873 yılında da yapıldığı görülmektedir. Bu yılın Eylül ayında A. Strong adlı bir İngiliz gemisi İstanbul ve Batum arasında ara limanlara uğrayarak eşya taşımak için kiralandı. İstanbul'daki İran elçiliği ile ilişki olan bu girişimin sahibi İranlı tüccarlar tarafından iş ve koruma beklemiş fakat birkaç deneme seferinden sonra ticaret durgunlaşması ve diğer vapur şirketlerinin navlunları önemi oranda azaltması üzerine bu seferlerden vazgeçmiştir. A&P, 1873, vol. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1632-1633.

¹⁵⁵⁶ A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1092-1093.

mevsiminde bu şirketler de yetersiz kalmaktaydı. Buna karşın yazın duraklayan ticari faaliyetler ancak şirketlerin harcamalarına yetiyordu. Burada konsolosun İngiliz gemiciliği için sunmuş olduğu reçete önceleri ise İngiliz gemilerinin Avrupa ve Osmanlı'nın Akdeniz'deki limanları ile bağlantılı seferler yapmasıdır. Bunun yanında bu hatta çalışan diğer gemi şirketleri ile bağlantılı seferler yapmasının İngiliz gemilerine kazanç sağlayabileceği de belirtilmekteydi.¹⁵⁵⁷

Buharlı gemi şirketlerinin bu hatta kesintisiz bir şekilde çalışabilmeleri için rekabet edebilecek güçte ve bu rekabetteki kayıpları diğer hatlar ile telafi etme imkânına sahip olması gerekiyordu. Ayrıca iyi bir filonun da olması ve seferlerin sağlam ve kesintisiz bir şekilde yapılması şirketlerin iş potansiyeli için oldukça önemli unsurlardı. Genel olarak değerlendirildiğinde Trabzon'da deniz taşımacılığı bu 40 yıllık süre içinde önemli bir gelişim göstermişti. Yüzyılın sonlarına doğru bu ise bu hatta yeni şirketler, Fransızların ikinci bir şirketi olan Paquet,¹⁵⁵⁸ İtalyan, Yunan ve Osmanlı Kurcu şirketleri, de eklenmiş ve Trabzon'a seferler yapan şirketlerin sayısının da sekize yükselmiştir.¹⁵⁵⁹

4.1.3. Kara Ulaşımı

Deniz ulaşımı konusunda da görüldüğü üzere ulaşım konusunda en önemli gelişme imparatorluğun sularında buharlı gemilerin kullanılmaya başlaması olmuştu. Kara ulaşımı ile mukayese edilmeyecek şekilde hız ve zaman bakımından denizyolu ve bunu daha işler hale getiren buharlı gemiler aslında Trabzon'un incelediğimiz dönemde ulaşım konusundaki en önemli hamlesi oldu. Fakat Trabzon'un bir ara liman özelliği göstermesi bakımından limanı iç kısımlara bağlayan karayollarına da ihtiyacı vardı. Kars'tan, güneydeki Diyarbakır ve Malatya'ya, batıdaki Tokat'a dek Karadeniz'in güney doğusunda yer alan tüm yerleşim yerleri için doğal bir merkez olan Trabzon aynı zamanda Erzurum, Tebriz ve hatta Tahran'ın da limanıydı.¹⁵⁶⁰ Dolayısıyla şehri bu bölgelere bağlayan yollar limanın, dolaylı olarak da Trabzon'un ticari potansiyelini belirleyen en önemli unsurlardı. Buradan hareketle Trabzon'da kara ulaşımı konusunda değinilmesi gereken en önemli konu 1850'lerde başlayıp 1870'li yılların başında biten yol yapım çalışmalarıdır.

¹⁵⁵⁷ A&P, 1873, vol. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1632-1633.

¹⁵⁵⁸ Yaklaşık on yıldır Karadeniz'de Marsilya ve Poti arasında işleyen bu şirketin gemileri 1878 yılında birkaç deneme seferi ile Trabzon'a da uğramaya başlamış ve 1879 yılının başından itibaren bu seferler düzenli bir hal almıştır. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 9, Guery'den Freyeneit'e, 14 Nisan 1880.

¹⁵⁵⁹ TVS, 1316(1898), s. 284-288.

¹⁵⁶⁰ Turgay, **Trabzon**, s. 48

19. yüzyıl öncesinde Osmanlı ülkesindeki yol yapım tarihine bakıldığı geniş çaplı bir yol yapımına rastlanmadığı ve savaş dönemlerinde orduların ve mühimmatın muharebe sahasına kolaylıkla ulaşımının sağlanması amacıyla devlet tarafından yol inşa ve tamir faaliyetleri olduğu görülür.¹⁵⁶¹ Fakat 19. yüzyılda durum değişmeye başlayacaktır. II. Mahmud döneminde posta teşkilatının kurulması başkenti yakın bölgeler ile birbirine bağlayan yolların inşa edilmesini de gündeme getirdi.¹⁵⁶² Bu konudaki ilk girişim Üsküdar-İzmit arasındaki yolun şose olarak yapılmasıydı. 1834'ün Temmuz ayında başlayan çalışmalar Ekim ayında sona erdi. Daha sonra İstanbul-Edirne arasındaki yol da tamir edildi. Bu şekilde Tanzimat öncesinde devlet adamları yol yapımının önemini de kavramış oldular.¹⁵⁶³ Yol yapımı konusunda asıl girişim Tanzimat döneminde gerçekleşti. 1840 yılında kurulan Posta Nezareti'nin Osmanlı posta yollarını daha da önemli bir hale getirmesinin¹⁵⁶⁴ yanında 1845 yılında ülkenin değişik yerlerinde ileri gelenlerin katılımı ile yapılan Meclis-i Vâlâ toplantısında en çok öne çıkan ülke sorunlarından biri de ulaşım meselesi oldu. Bu çerçevede geçici olarak kurulan İmar Meclisleri'nin görevlerinden biri de bayındırlık hizmetlerinin yapılmasıydı.¹⁵⁶⁵ Fakat bu girişim gerek mali yetersizlik gerekse de personel eksikliği gibi nedenlerle istenilen sonucu vermedi.¹⁵⁶⁶ Ulaşım konusunda asıl hamleler ise 1848 yılında Nafia Nezareti'nin kurulması sonrasında yapıldı. Bu nezaretin bir şubesi olarak Meclis-i Meabir ülkedeki bayındırlık işleri ile yetkili bir organ haline getirildi. Bu meclis vasıtası ile çıkarılan nizamnameler Osmanlı ulaşım sistemi ve bu konuda yapılacakların yol haritasını da belirlemiş oldu.¹⁵⁶⁷

¹⁵⁶¹ Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", **OTAM**, say. 3(1992), s. 356; Trabzon-Erzurum yolunun 18. yüzyılda tamire muhtaç durumu özellikle Trabzon'dan Erzurum'a gönderilecek askeri malzemeler söz konusu olduğu zaman ortaya çıkmaktaydı ve ulaşım konusundaki güçlükler nedeniyle yolların tamir edilmesi istenmekteydi. Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, s. 122.

¹⁵⁶² Musa Çadırcı, "**Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı**", AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, c. XV/26(1991), s. 154.

¹⁵⁶³ Yazıcı, a.g.m., s. 359.

¹⁵⁶⁴ Tozlu, a.g.t., s. 6.

¹⁵⁶⁵ Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Ekonomik ve Sosyal Yapıları**, s. 199-202.

¹⁵⁶⁶ Bu süreçte Trabzon'u ilgilendirmesi bakımından üzerinde durulması gereken nokta da bu ilk çalışmalar döneminde Trabzon'un gündeme gelmediğidir. Zira oluşturulan Geçici İmar Meclisleri'nin sadece Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Trabzon'da ise Tanzimat'ın 1847 yılında uygulanmaya başlanması ve bayındırlık hamleleri için İstanbul'a yakın yerlerin belirlenmesi nedeniyle bir çalışmanın olmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Ekonomik ve Sosyal Yapıları**, s. 199-202.

¹⁵⁶⁷ Bu meclis tarafından hazırlanan nizamnamelerin ilki "*Memalik-i Mahruse-i Şahane Yollarının Tanzim Tesviyesi Hakkında Nizamname*" adıyla yayınlanmış ve 1869 yılında yayınlanan ikinci bir "*Turuk ve Meabir Hakkında Nizamname*"sine kadar yürürlükte kalmıştır. Bkz. Yazıcı, a.g.m., s. 362-363; Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı**, s. 154.

4.1.3.1. Trabzon-Erzurum Yolu

Trabzon'u iç kısımlara bağlayan Erzurum yolu, İran'dan Anadolu'ya girerek Erzurum'dan Tokat'a doğru ilerleyen Anadolu'nun sol kolunda yer almakta olup eskiden beri artan ve azalan önemine göre bazen ana yol bazen de ikinci yol olarak tüccarlara, seyyahlara ve çeşitli askeri kuvvetle doğal bir geçiş yolu olarak hizmet etmişti. Bu bakımdan Trabzon hem deniz hem de kara yolu ile çevresi ile askeri ve ticari bağlantıyı sağlayan bir kapı görevinde idi.¹⁵⁶⁸ Bu çerçevede Trabzon'da ulaşım konusunda yapılan çalışmaları incelediğimizde 19. yüzyılın ortalarına kadar geniş çaplı bir çalışma hamlesi ile karşılaşmamaktayız. Fakat önemi gittikçe artan Trabzon-Erzurum yolunun tamir edilmesine yönelik bazı kısmi çalışmalar da olmuştu. 1840'lı yıllarda gerek Trabzon gerekse de Erzurum valileri tarafından bazı girişimler oldu. İlk olarak Erzurum Valisi Serasker Hafız Paşa bu yolun tesfiyesi için bazı planlar yapmıştır; ¹⁵⁶⁹ fakat valinin çok geçmeden görevden alınması nedeniyle bu konuda başka bir girişim olmadı.¹⁵⁷⁰ Trabzon tarafında da çalışmalar 1843 yılında Vali Abdullah Paşa tarafından başlatıldı. Bu çalışmalar çerçevesinde Abdullah Paşa Trabzon'dan Zigana'ya kadar araba geçebilecek bir yol yaptırmak için 75.000 kuruş vermiş ve bu yol bitirilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda zahire yüklü dokuz araba 1844 Kasım'ının sonlarında Trabzon'a ulaştı. Ayrıca buradan da Trabzon-Erzurum sınırı olan Balahor'a kadar bu inşaatın devam ettirilmesi için 24 Ekim 1843 tarihinde yeni bir kontratın yapıldığını ve bu işin de ortalama 180.000 kuruşluk bir maliyetinin olacağı belirtilmekteydi.¹⁵⁷¹ Fakat bu konuda başka bir girişimin olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁷² Bununla birlikte özellikle kış mevsiminde bu yoldaki uygunsuzluk hem

¹⁵⁶⁸ Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, s. 116-117.

¹⁵⁶⁹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Autrey'den Compte de Pontois'ya, 29 Ocak 1840.

¹⁵⁷⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Autrey'den Compte de Pontois'ya, 20 Şubat 1841.

¹⁵⁷¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Clairambault'dan Bourguney'ye, 26 Ekim 1843; Tozlu, a.g.t., s. 58; Buna karşın İstanbul basınında Abdullah Paşa'nın dağlık, dar ve taşlı yolları olan ve özellikle kışın ulaşımın çok zor olduğu Erzurum yolunda yaptığı çalışmalar sayesinde kışın Gümüşhane taraflarından zahire yüklü sekiz araba Trabzon'a ulaşabilmişti. Abdullah Paşa bu arabaların taşıdığı zahireyi satın alarak fakir halka dağıtmıştı. Yazıcı, a.g.m., s. 366, 370-371; Fransız konsolosu Clairambault bu arabaların şehre varmasını yolda yapılan çalışmaların önemini gösterdiğini fakat kışın ulaşımın halen daha sorun olmaya devam edeceğini belirtiyordu. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Clairambault'dan Boutenval'ye, 2 Aralık 1844; Kış dönemlerinde zorunlu olarak iç kesimlerdeki büyük merkezler ile limanların bağlantısının kesilmesi ticaret üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktaydı. bkz. Collas, a.g.e., s. 281; Çadircı, **Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı**, s. 153.

¹⁵⁷² Abdullah Paşa dönemindeki yol yapım çalışmalarının en önemli gerekçelerinde biri de Trabzon ve kazalarının zahire ihtiyacının araba nakliyesi ile istikrarlı bir hale getirilip bu konuda Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmaktı. Bu konuda "Erzurum'dan Trabzon'a kadar olan tarik hengâm-ı sayf-u şitada araba geçecek ve kızak işleyecek surette tesviye olunduğu takdirde Trabzon ve kazalarından çıkan salifü-z zikr on bir on iki bin kese akçe zahire behası bu havali ahalisinin yedine geçeceği ve fazla zehayir ve duğan-ı

mal hem de posta taşımacılığı için devam etmekteydi.¹⁵⁷³ Tam bu dönemde Trabzon-Erzurum yolunun İran ticareti için İngiltere sefaretinden verilen müzekkere üzerine incelemeler yapmak üzere Erzurum'a gönderilen murahhas Enveri Efendi, bu yol hakkında uzun bir layiha kaleme aldı.¹⁵⁷⁴ Enveri Efendi'nin layihası doğrultusunda bu yolda incelemeler yapmak üzere Hazine-i Hassa hulefâsından Hasan Efendi'nin bu tarafa gönderilmesi kararlaştırıldı.¹⁵⁷⁵ Fakat gerekli keşifler ve planlar hazırlanmakla birlikte yolda herhangi bir çalışma başlatılmadı.¹⁵⁷⁶ Bu konuda bir diğer bir adım Trabzon'da Tanzimatı uygulamaya koyan İsmail Rahmi Paşa (1847-1848) tarafından atıldı. Fransız konsolosuna göre vali yol yapım inşaatını 1848'in baharında başlatmak niyetindeydi ve bu maksatla yolun inşa masraflarını gösteren keşif defterini de hükümete iletilmişti.¹⁵⁷⁷ Fakat İsmail Rahmi Paşa'nın kısa süren valiliği muhtemelen bu projenin başlamasını da engellemiştir.

Trabzon-Erzurum yolunun inşa edilmesi konusunda en kararlı çalışma 1850 yılında başladı. Yukarıda da değindiğimiz gibi Tanzimat döneminde de olsa Trabzon ve Erzurum taraflarında yol yapımı konusundaki teşebbüsler merkezi olmayan bir sistem ile yapılmaya devam ediyordu. Fakat 1848 yılında Nafia Nezareti'nin kurulması ile birlikte bu nezaret bayındırlık hizmetleri konusunda da yegane sorumlu birim haline geldi.¹⁵⁷⁸ Bu nezaretin kurulmasından yaklaşık bir buçuk yıl sonra nezaretin ilk nazırı olan İsmail Paşa'nın öncülüğünde en önemli bayındırlık faaliyetlerinden biri olarak Trabzon-Erzurum yolunun yapılmasına karar verildi. Aslında bu girişimden en önemli amacının İran ile olan yoğun ticari ilişkiler nedeniyle buraya Osmanlı sınırından bir yol yapılması olduğu görülmektedir. Bu maksatla yapılacak olan yol için Trabzon veya Batum'dan hangisinin münasip olduğunun belirlenmesi için nafia nazırının Trabzon'a gelmesi ve burada incelemeler yapmasına karar verildi.¹⁵⁷⁹ Arşiv belgelerinde de görüldüğü gibi Trabzon-Erzurum

sadenin sair mahsulatının dersaadet ve sair memalik-i saltanat-ı seniyyeye nakliyle.." BOA, İ. MSM, 87/2460, lef 1, 21 C 1262/17 Mayıs 1846.

¹⁵⁷³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Clairambault'dan Bourguney'ye, 28 Aralık 1843.

¹⁵⁷⁴ Layiha için bkz. BOA, İ. MSM, 87/2460, lef 1, 21 C 1262/17 Mayıs 1846.

¹⁵⁷⁵ BOA, C. NF, 44/2188, 2 C 1262/28 Mayıs 1846.

¹⁵⁷⁶ Kaleli, a.g.t., s. 38-41; Trabzon-Erzurum yolunun yapımı konusunda ilerde de görüleceği üzere özel şirketler tarafından yapılması tam da bu döneme denk gelmektedir. Erzurum'daki İngiliz Konsolosu J. Brant Joint Stock Company vasıtası ile Osmanlı hükümetine yolun yapımı hakkında bir teklifte bulunmuştu. Bkz. Porter, a.g.e., s. 122-123.

¹⁵⁷⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourguney'ye, 17 Ekim 1847.

¹⁵⁷⁸ Akyıldız, a.g.e., s. 140-141; Aziz Tekdemir, "Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1(1) (2011), s.121-144.

¹⁵⁷⁹ Aslında yapılacak yol için Batum veya Trabzon taraflarından birinin seçilmesinin gerektiği belirtile de aynı belgede "*Trabzon yolunun Trabzon valisi devletlü paşa hazretleri nezaretiyle yaptırılması ve bu husus*

yolunun Trabzon valisinin nezaretiyle yaptırılması kararı verildiği için yoldaki çalışmalar İsmail Paşa'nın Trabzon'a varmasından önce başladı.¹⁵⁸⁰ Fakat yol yapımı konusunda en önemli adım yol inşaatı için gerekli alet ve edevatı taşıyan Osmanlı korvetinin Trabzon'a gelmesi ile atıldı.¹⁵⁸¹ Arkasından da 1 Eylül'de İsmail Paşa ve beraberindeki kalabalık bir uzman heyeti Trabzon'a geldi.¹⁵⁸² İsmail Paşa şehre varışının ertesi günü ilk olarak Rüstem Paşa ve daha sonra Trabzon Meclisi üyeleri ile yol hakkında müzakerelerde bulundu.¹⁵⁸³ Yol yapımı için gerekli işçilerin tedarik edilmesinde İsmail Paşa'nın emriyle Trabzon civarındaki köylerden her on haneden 3 kişi tedarik edilmesi yolu seçildi.¹⁵⁸⁴ Resmi olarak şehirdeki ileri gelenler ve konsolosların katılımı ile beraber 26 Eylül'de yolun inşası törenle başladı.¹⁵⁸⁵ İnşa edilecek yolun başlangıcı Trabzon iskelesi olduğu için buradan başlayacak olan yolun şehrin içinden geçerek devam etmesi şehir içinde bazı hanelerin

için buradan dahi muavenet-i lâzıme icra memur mahsusu tayin kılınması mukarrer olup tarihi mezkurun tesviyesi umur-u hayriye ve mühimmeden olmasıyla" ifadesi bize önceliğin Trabzon-Erzurum yolunda olduğunu göstermektedir. BOA, A. AMD, 19/48, 8 N 1266/18 Temmuz 1850; Söz konusu yollar daha önce Trabzon-Erzurum-Bayezid-İran sınırı ve Batum-İran sınırı olarak belirlenmişti. Tozlu, a.g.t., s. 60. Trabzon Valisi Rüstem Paşa İsmail Paşa'nın şehre gelmesinden önce işçi tedarik ettiği ve bundan dolayı işçi sıkıntısı ile karşılaşmadığı belirtilmektedir. Tozlu, a.g.t., s. 61; Clairambault ise Rüstem Paşa'nın daha evvel yolda çalışmalara başladığını belirtir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Aupick'ye, 28 Ağustos 1850.

¹⁵⁸⁰ Trabzon Valisi Rüstem Paşa İsmail Paşa'nın şehre gelmesinden önce işçi tedarik ettiği ve bundan dolayı işçi sıkıntısı ile karşılaşmadığı belirtilmektedir. Tozlu, a.g.t., s. 61; Clairambault ise Rüstem Paşa'nın daha evvel yolda çalışmalara başladığını belirtir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Aupick'e, 28 Ağustos 1850.

¹⁵⁸¹ Fransız konsolosunun hükümetin yol yapım kararı hakkındaki yorumları ilginçtir. Avrupa ile İran arasındaki ticaretin, Osmanlı hükümetinin bunu engelleyecek adımlar atmaması halinde yakın bir zamanda Rusya tarafına kayacağını ifade ettikten sonra "*Bunu hissedenden Osmanlı hükümeti Trabzon-Erzurum arasında bir yol yapılmasına karar verdi. Bu maksatla buharlı bir Osmanlı korveti bu ayın 24'ünde yol yapımı için gerekli olan aletlerle Trabzon'a geldi. Bunu takip eden buharlı gemilerle 100 Arnavut ve başka 600 işçi şehre geldi ve yapılacak olan yola gönderildi. Trabzon Valisi Rüstem Paşa daha evvel bu yolda çalışmalara başlamıştı*" diyerek durumu özetler. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Aupick'e, 28 Ağustos 1850; Aynı uyarılar İngiliz sefaretinden Osmanlı hükümetine de yapılmış ve Rusların kendi yollarını cazip hale getirmelerinden bahsedilmişti. Bkz. BOA, İ. MSM, 87/2460, lef 2, 21 C 1262/17 Mayıs 1846; Yolun yapımı için gerekli olan araba ve diğer eşyalar Tophane-i Âmire tarafından imal ve tedarik edilmişti. BOA, A. AMD, 19/48, 8 N 1266/18 Temmuz 1850.

¹⁵⁸² İsmail Paşa Trabzon'a Vasıta-i Ticaret adlı vapur ile ve beraberinde de maiyetlerinde bulunan katip, mühendis, tabip, eczacı ve pek çok amele ile gelmişti. BOA, İ. MVL, 228/7846, 20 S 1268/15 Aralık 1851; BOA, İ. DH, 219/12891, 10 L 1266/19 Ağustos 1850; BOA, A. AMD, 19/86, 10 N 1266/20 Temmuz 1850; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Aupick'e, 1 Eylül 1850; Yazıcı, a.g.m., s. 366; Çadircı, **Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı**, s. 154.

¹⁵⁸³ İsmail Paşa Trabzon'dan Erzurum'a dört yol olduğunu ve Eylül ayı başı itibarı ile bunların birinde karar kılınmadığı için sadece amelelere taş kırdırıldığını belirtmişti. Bkz. BOA, İ. DH, 219/12932, 25 L 1266/3 Eylül 1850; BOA, A. MKT. NZD, 15/17, 1266/1850.

¹⁵⁸⁴ Yol inşaatında ne kadar işçinin çalıştığına dair değişik bilgiler vardır. Yazıcı Ceride-i Havadis'e göre bu yolda beş binden fazla işçinin çalıştığını belirtir. Bkz. Yazıcı, a.g.m., s. 366; yol yapım sırasında Trabzon'da bulunan İngiliz seyyah Walpole ise burada dört bin işçinin çalıştığını söylediğini ama bu rakamın iki bin civarında olduğunu ifade eder. Walpole, a. g. e. , s. 221-222; Fransız konsolosu Clairambault ise 12 Eylül tarihli raporunda inşaatta iki bin işçinin çalıştığını ve yaklaşan kıştan dolayı bu sayının arttırılmak istenmediğini belirtir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Aupick'e, 12 Eylül 1850.

¹⁵⁸⁵ Aynı rapor, Clairambault'dan Aupick'e, 2 Ekim 1850.

istimlâk edilmesi ve yol üzerindeki mezarların da kaldırılmasını gündeme getirdi. Bu konuda Trabzon meclisinde alınan karara göre yol üzerinde bulunan arsaların kıymetlerinden yüksek bir bedel ile satın alınması ve kabirlerin de başka yere taşınması konusunda Trabzon müftüsünün fetvası ile müspet yönde karar alındı.¹⁵⁸⁶ İsmail Paşa ise 30 Eylül'de Erzurum'a hareket etti. Fakat daha da önemlisi başlangıçta limanın da dâhil olduğu geniş çaplı yol yapımından vazgeçilmesi oldu. Gerekçe olarak bizzat İsmail Paşa şehir içi ve dışındaki yolların kötülüğünü göstermişti.¹⁵⁸⁷ Bundan dolayı iskele ve liman daha sonra yapılmak üzere ve iskeleden şehir içine doğru olan yolun da bırakılarak sadece şehir dışında olan yolların tamirine karar verildi.¹⁵⁸⁸ Tamir edilen yerler arasında Trabzon'a on dakika mesafede olan İncirli Batağı vardı. Kervanların sürekli işlediği bu yol bataklık ve geçilmesi zor bir mahaldir. Suları kurutulan bu mahal daha sonra şose olarak düzenlendi.¹⁵⁸⁹ Bunun dışında kış yolu olan Zigana yolunun bozuk olan yerleri beş altı yüz amele ile tamir edilmiş ve onarılmaya muhtaç olan köprülerin çoğu tamir edilmiştir.¹⁵⁹⁰ Erzurum taraflarındaki incelemelerini tamamlayan İsmail Paşa 16 Kasım'da Trabzon'a geldi ve 21 Kasım'da da İstanbul'a hareket etti.¹⁵⁹¹ Bunların dışında bu dönemde yolun tamiri konusunda başka bir girişim olmadı. Zira İsmail Paşa'nın şehre varmasından önce çalışmalar başlamakla birlikte yoldaki en önemli düzenlemeler Eylül ayı gibi geç bir

¹⁵⁸⁶ BOA, İ. MVL, 184/5532, 22 Za 1266/29 Eylül 1850; Tozlu, a.g.t., s. 61

¹⁵⁸⁷ İsmail Paşa aslında Trabzon'da gerekli işlerin yapılması için bir ay kadar bir zaman gerektiğini; bununla birlikte yol üzerinde bulunan evlerin Trabzon valisi, meclis azası ve memleketin muteber tüccarlarının vasıtası ile kıymetlerinden fazla bir bedel ile satın alınacağı ve bunun da 30-40 bin kuruş tutacağını; yol üzerindeki kabirlerin de başka yerlere taşınması konusunda karar alındığını ifade ediyordu. BOA, İ. MVL, 184/5532, 5 Za 1266/12 Eylül 1850.

¹⁵⁸⁸ BOA, A. AMD, 21/63, 27 Z 1266 /27 Ekim 1850; Tozlu, a.g.t., s. 62.

¹⁵⁸⁹ Tozlu, a.g.t., s. 62; Kaleli, a.g.t., s. 43-44; Trabzon'da kaldığı sürede yapımı süren yolda incelemeler yapan Walpole, iyi bir şekilde yapıldığını belirttiği yolun bir mil kadarının bitmiş olduğunu, yolun temelinde büyük kayaların, bunların üzerinde daha küçüklerinin ve boşlukları doldurmak için de toprak kullanıldığını; bu şekilde yapılan yola destek mahiyetinde iki tarafta duvarlar inşa edildiğini belirtmekteydi. Bunun yanında yolun bu tarafındaki zorlukların aşılması ve Bayburt'a kadar bitirilmesi durumunda büyük bir avantaj elde edileceğini; zira yolun geri kalanının yaylalardan geçeceği için yapımının kolay olacağını da ifade etmekteydi. Walpole, a. g. e. , s. 221-222; Walpole'da da gördüğümüz gibi bu dönemde Trabzon'a gelen seyyahların çoğu bu yolda yapılan harcamaların aşırılığından özellikle bahsetmişlerdir. Hatta Sandwith yolun "altınla döşendiğini" söyleyecek kadar iddialı söylemlerde bulunur. Bkz. Sandwith, a.g.e., s. 24-25; Mordmann, a.g.e., s. 412-41; Fransız konsolosu Clairambault ise İsmail Paşa'nın devletin parasını saçıp savurarak israf ettiğini, işin yapılmasının mal olacağı yüksek harcamalardan korkan Osmanlı hükümetinin bu işten vazgeçmek zorunda kaldığını yazar. AMAEF, Paris, CCC, Trébizonde, c. 6, Pocharra'dan Walewski'ye, 9 Haziran 1857.

¹⁵⁹⁰ BOA, İ. DH, 223/13309, 7 M 1267/12 Kasım 1850.

¹⁵⁹¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 6, Clairambault'dan Aupick'ye, 17 Kasım 1850; Aynı dosya, Clairambault'dan Aupick'e, 24 Kasım 1850.

dönemde başlamıştı. Bundan dolayı kırk elli günlük bir çalışmadan sonra şiddetli soğukların başlaması nedeniyle çalışmalara ara verildi. ¹⁵⁹²

Yukarıda da görüldüğü gibi çok geniş bir çerçevede başlatılan çalışmalar birkaç aylık bir süreden sonra terk edildi ve uzun zaman da bu şekilde kaldı. Kırım Savaşı'nın da araya girmesi devletin bayındırlık hamleleri ile uğraşmasını engelledi. Fakat bu yoldaki eksiklikler savaş sonrasında daha fazla hissedilmeye başlandı. Ticaret bahsinde de görüldüğü gibi Trabzon ticaretinin en önemli yükselişi Kırım Savaşı sonrası devreye rastlamasına rağmen liman ve karayolu ulaşımındaki zaafı devam ediyordu. Fakat savaşın sona ermesinden sonra gerek Trabzon gerekse de Erzurum valilikleri yolun yapılması konusunda harekete geçti. Yol yapımı konusunda Trabzon'da valilik tarafından Osmanlı idarecileri ve şehrin ileri gelenlerinin yanında şehirdeki yabancı tüccarlar ve temsilcilikler olan konsoloslardan oluşan bir komisyon kuruldu. Bu talepler sonucunda çıkan irade ile yol yapımı konusunda gerekli emir Trabzon ve Erzurum valiliklerine bildirildi. ¹⁵⁹³ Bu süreçte gerek Trabzon gerekse de Erzurum tarafında yapılan çalışmaların uzun bir zamana yayılması ve geniş çaplı çalışmalar olması itibarı ile bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Fakat 1872 yılında yolun bitirilmesine kadar olan çalışmalarda Trabzon ve yakın civarda olan çalışmaları burada zikretmek gerekmektedir. Bu bağlamda Trabzon tarafında çalışmalar Vali Ahmet İzzet Paşa'nın öncülüğünde Trabzon halkının katıldığı bir törenle Aralık 1858'de başladı. ¹⁵⁹⁴ Tıpkı 1850'deki hamle gibi bu tarihteki çalışmalara kışın başında girişildi; bunun yanında Ramazan ayı nedeniyle de çalışmalar bir sonraki seneye ertelendi ve baharın gelmesiyle çalışmalar yeniden başladı. Trabzon tarafında Boztepe'de bulunan ve Nemlizade Hacı Mustafa Ağa'ya ait olan hanların civarında olan ve yağışlı havalarda bataklık halini alan yol masraflarının büyük kısmı Hacı Mustafa Ağa tarafından karşılanmak üzere taş döşenmek suretiyle yapıldı. Bunun yanında Boztepe'den Cevizlik'e kadar olan yollar hazineden, Vali İzzet Paşa ve Mustafa Ağa tarafından verilen paralar ile iki arabanın yan yana geçebileceği şekilde tamir edildi.

Yukarıda özetlediğimiz çalışmalar mahalli idarecilerin kendi inisiyatifleri ile yapılan kısmı düzenlemeler idi. Fakat 1861 yılında ilk yol nizamnamesinin çıkarılması ile birlikte yol yapım çalışmalarına dair esaslar da belirlenmiş oldu. Trabzon Valisi Emin

¹⁵⁹² Yazıcı, a.g.m., s. 366; Saydam, **Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü**, s. 274-288.

¹⁵⁹³ Kaleli, a.g.t., s. 46; Tozlu, a.g.t., s. 65.

¹⁵⁹⁴ Kaleli, a.g.t., s. 46; Tozlu bu açılış hakkında daha detaylı bilgiler verir. Buna göre kurbanlar kesilerek ve dualar edilerek ilk kazmanın vurulduğu törende çok kalabalık bir halk kitlesi katılmıştı. Tozlu, a.g.t., s. 66.

Muhlis Paşa Trabzon-Erzurum yolunun inşası ile görevlendirildi ve bu maksatla Fevzi Paşa vasıtası ile yolda incelemeler yaptırdı.¹⁵⁹⁵ Hatta bizzat kendisi de Gümüşhane taraflarına giderek yol yapımı hakkında incelemelerde bulundu.¹⁵⁹⁶ Yolun yapımı konusunda daha evvel Beyrut-Şam yolunun yapımında bulunmuş olan Fransız mühendis de Petroy'un İstanbul'a çağrılmasına karar verildi. Bu konuda Nafia Nazırı Edhem Paşa'nın başkanlık ettiği ve Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa, yolu tetkikini yapan Fevzi Paşa, Mösyö Petroy ve Meclis-i Meabir azasından Mösyö Ritter'in katıldığı müzakerelerin konusu yolun devlet ya da özel şirket tarafından mı yapılacağı ve yolda çalışacak görevliler hakkındaydı.¹⁵⁹⁷ Aslında söz konusu müzakerelerde yolun bir şirket tarafından yapılması konusundaki olasılığın gündeme gelmesi bu yönde bir tekliften ileri gelmişti. Bu konuda Messageries Maritimes şirketinin Trabzon'daki acentesi olan Laurent Reboul'un Trabzon-Erzurum yolunu inşa etmek için bir şirket kurma teklifi olduğu görülmektedir. Reboul tarafından 24 maddelik olarak hazırlanan bu imtiyaz sözleşmesine göre yol hükümet adına masrafları şirket tarafından karşılanarak yapılacaktı.¹⁵⁹⁸ Fransız konsolosu Schefer'nin yorumlarına bakılacak olursa yukarıda yolun yapımı konusunda müzakerelerden önce Laurent Reboul'nun teklifi hükümete iletilmişti ki bu yüzden bu toplantıda bu şekilde bir seçenek ortaya çıkmıştı. Schefer'nin birkaç ay önce ki bu da 1863 yılı baharına denk gelmekte, Osmanlı hükümetine sunulan bu projenin kabul edilmemiş olması ihtimalini belirtmekteydi.¹⁵⁹⁹ Gerçekten de yolun bir şirket tarafından yapılması mahzurlu bulunarak devlet tarafından yapılmasına karar verildi.¹⁶⁰⁰ Aslında bu proje Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa tarafından da uygulanabilecek en uygun yol yapım planı olarak kabul edilmişti.¹⁶⁰¹ Devlet tarafından üç senelik bir sürede yapılması planlanan yol için bu kez de

¹⁵⁹⁵ Kaleli, a.g.t., s. 52; Tozlu, a.g.t., s. 70.

¹⁵⁹⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Prus'dan de Moustier'ye, 25 Ekim 1862.

¹⁵⁹⁷ Tozlu, a.g.t., s. 70-71.

¹⁵⁹⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'ye, 11 Temmuz 1863.

¹⁵⁹⁹ Aynı rapor.

¹⁶⁰⁰ Aslında bu dönemde bir Fransız şirketine ihale edilen Beyrut-Şam yolunun inşa sürecinin bu kararda etkili olduğu söylenebilir. Bu işin uzun sürmesi ve menfaat ve şan elde etme gayretlerinin olması eleştirilen hususlardı. Bunun yanında Reboul'nun teklifinde de görüleceği gibi yolun işletmesi şirketin elinde olacağı için bu yoldan aynı zamanda asker ve mühimmat taşınması itibarı ile şirket ile devlet arasında bir müşkülât doğurabileceği ve yapım sırasında mali ve işgücü konularında da karışıklıkların çıkacağı gerekçesi ile yolun devlet tarafından yapılmasına karar verildi. Bkz. Kaleli, a.g.t., s. 55; Tozlu, a.g.t., s. 71; Sadece Trabzon-Erzurum yolunda değil 1870 yılında Trabzon'da bir liman inşa etme konusunda Fransız Dussaud'nun vermiş olduğu teklif de aynı şekilde geri çevrilmişti. Bu örneklerden hareketle Tanzimat'ın uygulandığı 1847'li yıllarda devletin gözünde "*eyalet-i nazike*" olan Trabzon'da yüzyılın ikinci yarısında devlet Trabzon'un askeri ve stratejik öneminden dolayı yabancı yatırımlarına karşı soğuk bakmıştır.

¹⁶⁰¹ Fransız konsolosu Schefer bizzat kendisinin projenin detaylarını Emin Muhlis Paşa'ya aktardığını ve Emin Muhlis Paşa'nın bundan memnuniyet duyarak yolun tek bir şirket tarafından hükümet adına daha ekonomik bir şekilde inşa edileceğini söylediğini yazar. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de

yabancı mühendisler istihdam edilmeye başlandı. Daha evvel Beyrut-Şam yolunu yapmış olan Thevenin Paris'ten çağrıldı ve kendisi ile dört yıllık sözleşme yapılarak Trabzon-Erzurum yolu başmühendisi oldu.¹⁶⁰² Thevenin Fevzi Paşa ile birlikte beraberinde birkaç başka Fransız mühendis ile beraber Temmuz 1864'te Trabzon'a geldi.¹⁶⁰³ Bundan sonra gerekli personelin tedarik edilmesi ve yol yapımının planlanması için bir dizi çalışma yapıldı. Başmühendis Thevenin göreve başladıktan sonra yol güzergâhında yaptığı incelemelerden sonra nerede ne kadar çalışma yapılacağı, inşa edilecek köprüler konusunda raporlar hazırladı.¹⁶⁰⁴

Thevenin tarafından hazırlanan ve Trabzon'un ulaşımı konusunda çok önemli bir dönüm noktası olan bir plandan burada özellikle bahsetmek gerekmektedir. Kaleli'nin de belirttiği gibi Trabzon'u iç kısımlara bağlayan bu yegâne yoldan bahseden arşiv kaynakları yolun ticari ve askeri öneminde değındikten sonra özellikle şehir çıkışından hemen sonraki kısımda yolun kötülüğünden bahsetmekteydi.¹⁶⁰⁵ Bu konuda en önemli engel de Trabzon-Erzurum yolunun eski güzergâhı olan ve Meydan-i Şarki'den başlayarak Boztepe'ye çıkan ve buradan da Hoşoğlan mevkiinden Değirmendere vadisine yaklaşan kısmıydı.¹⁶⁰⁶ Zira yukarıda da görüldüğü gibi bu bölgede 1859 yılında önemli çalışmalar yapılmıştı. Bu güzergâh hakkında Thevenin önemli bir değışiklik yaparak ilk kez limanda yer alan Eleusa burnundan biri Meydan-i Şarki'ye diğeri de deniz kıyısını takip ederek Değirmendere vadisine dönen bir yol yapılması fikrini ortaya attı. Fransız konsolosu eski güzergâha oranla başmühendisin bu yeni güzergâhı tercih ettiğini belirtir.¹⁶⁰⁷ Bu ilk dönemde

Moustier'ye, 11 Temmuz 1863; Schefer 1 Eylül'deki raporunda Reboul'nun projesinin yetkililere ulaştığı; fakat askeri kesim tarafından bu işe sıcak bakılmadığını yazıyordu. Aynı dosya, Schefer'den de Moustier'ye, 1 Eylül 1863.

¹⁶⁰² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'ye, 22 Temmuz 1864.

¹⁶⁰³ PRO, FO, 78/1832, Stevens'in 21 Temmuz 1864 tarihli raporu.

¹⁶⁰⁴ Thevenin tarafından yapılan incelemeler daha çok Trabzon-Bayburt arasındaki bölge hakkındaydı. Bu konuda Thevenin Fransız konsolosu ile bu çalışmaların detaylarını paylaşıyordu. Bu konuda bkz. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'ye, 19 Ocak 1865; Aynı dosya, Schefer'den de Moustier'ye, 20 Nisan 1865.

¹⁶⁰⁵ Bkz. Kaleli, a.g.t., s. 53

¹⁶⁰⁶ Odabaşoğlu, a.g.m., s. 443.

¹⁶⁰⁷ Schefer'nin bu yeni güzergâh hakkındaki yorumları burada alınmaya değerdir: “*Trabzon'un 800 metre doğusunda Karadeniz'e açılan Değirmendere vadisi, şehirden başlayarak iç kısımlara doğru giden tek çöküntüdür, bu vadi çok güçlü yokuşları olmayan bir vadidir ve geçilemez bir yer değildir. Katır yolunun da üzerinden geçtiği bu vadi sadece ulaşım açısından takip edilecek tek yol değil aynı zamanda inşa masrafları için de avantajlar barındırmaktadır. Değirmendere vadisinin terk edilmesinin büyük dezavantajlar ortaya çıkaracağını anlayan bizim mühendisler her halükarda yolun bu ilk kısmını incelemek zorundadırlar. Bu yol hakkında iki taslak vardır: ya katır yolu takip edilerek Boztepe aşılabılır ya da deniz kıyısını takip ederek bu tepenin çevresi dolaşılabilir. Bu son yolu seçmekle Thevenin haklıdır. Doğrusu halen daha kervanların takip ettiği ve kervanların hareket noktasından 237 metre yüksekliğe çıkan Boztepe yolu aniden eğimli bir yol ile vadiye inmektedir. Burada yer alan kayalıklar sertliği yüzünden bunları aşmak için çok fazla çalışma yapmak*

Thevenin'in bu planının uygulanmadığı ve 14 Eylül'de eski güzergâh olmak üzere şaşalı bir törenle yol yapım çalışmalarının yeniden başladığı görülmektedir.¹⁶⁰⁸ Fakat yolun diğer kısımlarında çalışmalar devam etmekle birlikte Fransız mühendislerin görevlerinin sona erdiği 1868 yılına kadar¹⁶⁰⁹ bu kısımda bir çalışma olmadı. Bu süreçte karşılaşılan en önemli mesele parasal kaynak konusuydu ve bu çalışmaların eksik bir şekilde gitmesine neden olmaktadır. Bunun yanında mevsimsel nedenlerden dolayı da çalışmalar zaman zaman kesintiye uğruyordu.¹⁶¹⁰ Fransız mühendislerin sözleşmesi bittikten sonra yol yapım sorumluluğu Fosfor Mustafa Paşa'ya verildi.¹⁶¹¹ Yolu dört senede bitireceğini taahhüt eden paşa daha sistemli bir çalışma dönemini başlattı. Yolun diğer kısımlarında da çalışmalar devam etmekle birlikte 1865 yılında Thevenin'in planladığı gibi yolun başlangıç güzergâhı Mustafa Paşa tarafından çömlekçi limanının doğusunda yer alan Eleusa kayalıklarından başlayarak biri Meydan-i Şarki'ye diğeri de sahili takip ederek Değirmendere vadisine girecek şekilde yeni bir güzergâh inşa edildi. Eleusa'dan Meydan-i Şarki'ye kadar olan kısmın inşası için gerekli kamulaştırma ve inşa faaliyetlerinde mülk sahiplerinin ve şehrin ileri gelenlerinin önemli katkıları oldu.¹⁶¹² Bu şekilde Trabzon-Erzurum yolunun başlangıcı eski yola göre daha rahat bir güzergâha kavuştu. Bununla birlikte yolun Erzurum'a kadar yapılıp bitirilmesi programlandığı gibi 1872 yılını buldu. Bu şekilde planlı olarak 1850'de başlayan çalışmalar 22 sene sonra bitirilebildi; fakat bu süre zarfında Rusya tarafında gerek liman gerekse de demiryolu gibi çok önemli altyapı hamleleri atıldı ve Trabzon-Erzurum

gerektiği için burada harcanacak para da diğer güzergâha göre çok olacaktır ki bu yol da daha az zorluk çıkarmaktadır. Diğer yolun kabul edilen güzergâhı Trabzon limanında yer alan Eleousa noktasından başlamaktadır. Bir taraftan gümrük binasının yapıldığı şehrin büyük meydanına doğru yönelmekte diğer taraftan da denizin kıyısını takip ederek devam etmektedir. Burada yaya yolu üzerinde bulunan kayalık yolu darlaştırmaktadır, bundan dolayı destek olarak burada duvar ve yolun dayanacağı yere de istinat duvarı yapmak gerekecektir, 250 metrelik bir parkurdan sonra yol vadiye doğru eğilecektir". AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Bonières'ye, 25 Eylül 1865.

¹⁶⁰⁸ Bu açılış töreni Trabzon Valisi, İran'a gitmek üzere Trabzon'da bulunan Fransız bakan de Massignac ve yol direktörü Fevzi Paşa katılımı ile dualar ile gerçekleşmişti. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Bonières'ye, 20 Eylül 1865.

¹⁶⁰⁹ PRO, FO, 78/2101, Palgrave'in 1869 Trabzon Ticaret Raporu; Palgrave daha önceki raporlarında Fransız mühendisler ile gerek yol inşasındaki yetkililer gerekse de halk arasında ciddi bir nefret ortaya çıktığını yazmaktaydı ki bunun ileride mühendislerin işlerine son verilmesinde etkili olduğu düşünülebilir. PRO, FO, 78/1989, Palgrave'in 27 Mayıs 1867 tarihli mektubu.

¹⁶¹⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 10, Derché'den de Bonières'ye, 14 Mayıs 1868.

¹⁶¹¹ Mustafa Paşa'nın yolun sorumlusu olduğu ve yolun inşa edilmesinin yeni bir program çerçevesinde belirlendiği bir dönemde 1863 yılında yolun inşası için bir teklif veren Laurent Reboul bir kez daha yolun inşası için Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşa'ya 9 Mayıs 1868 tarihli teklifte bulunur. Zira yolun yapımı konusunda karşılaşılan güçlükler bir kez daha özel bir şirketin devreye girmesi fikrini ortaya çıkarır. Fakat yapılan müzakerelerden sonra bir kez daha bu yöntemden vazgeçilir. Reboul'un teklifi konusunda bkz. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 10, Derché'den de Bonières'ye, 20 Haziran 1868; Projenin kabul edilmemesi ile ilgili olarak bkz. Kaleli, a.g.t., s. 59; Tozlu, a.g.t., s. 76.

¹⁶¹² Kaleli, a.g.t., s. 60-61; Tozlu, a.g.t., s. 79.

yolu bu faaliyetlerin gölgesinde kaldı. Bununla birlikte Trabzon kara ulaşımı konusunda en önemli bağlantısı olan Erzurum ile iyi bir yol sayesinde tam manası ile bağlanmış oldu.

4.1.3.2. Şehrin Sahil Bağlantıları

Kara ulaşımı konusunda Erzurum yolu kadar hayati öneme sahip olmasa da Trabzon'u yakın yerleşim yerlerine bağlayan yolların da önemli vardı. Karadeniz'e dik olarak inen dağların neden olduğu seller yerleşim merkezleri arasındaki yolları sık sık harap ettiğinden ulaşımı deniz yolu ile yapmak hem masraf hem de sağlamlık bakımından tercih ediliyordu. Bundan dolayı kıyı şeridinde insan ve yük taşımacılığı ufak yelkenli vasıtalar ile yapılıyordu.¹⁶¹³ Yukarıda da görüldüğü gibi şehrin en önemli karayolu bağlantısını gerçekleştiren Erzurum yolunun yirmi yıldan fazla süren yapım süreci söz konusu iken bunun yanında şehri doğu ve batıdaki yerleşim yerleri ile olan bağlantısını sağlayan yollar ise herhangi bir iyileştirmeden mahrum kalmıştı. Bunda en önemli etken belirttiğimiz gibi en çok tercih edilen ulaşım vasıtası olarak deniz yolunun olmasıydı. Buradan hareketle Trabzon'u batıda Akçaabat'a; doğuda da Sürmene'ye bağlayan iki önemli yol ile karşılaşmaktayız.¹⁶¹⁴ Bu yollara biraz daha yakından bakıldığında ilk olarak Pulathane yolu hakkında değerlendirmeler yapmak mümkündür. Bilindiği gibi Pulathane Trabzon'a en yakın önemli bir üretim ve idari merkezlerden biriydi. Dolayısıyla şehir civarındaki en önemli bağlantıyı Pulathane yolu sağlamaktaydı. Şehir içi ulaşım bahsinde de görüleceği gibi Pulathane'ye doğru uzanan yol aslında Meydan-i Şarki'den başlayarak kaleyi geçen ve Gülbahar Hatun Camii'ni geçerek Kabak Meydanı'ndan Ayasofya'ya kadar uzanmakta ve buradan da sahile yakın bir yol takip ederek batıya doğru uzanmaktaydı. Sürmene yoluna bakıldığında ise bu yolun yeni Erzurum Yolu'nun yapılmasına kadar şehrin doğuya doğru uzanan yegâne yolu olduğu görülür. Hareket noktası yine Meydan-i Şarki olmak üzere Taksim'de bulunan Müslüman mezarlığının kuzeyinden geçerek doğuya doğru uzanmaktaydı. Burada Değirmendere'nin küçük kollarını aştıktan sonra Değirmendere üzerindeki tarihi taş köprüyü geçerek Kampoz

¹⁶¹³ Odabaşoğlu, a.g.m., s. 448.

¹⁶¹⁴ Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, s. 126-127; 19. yüzyılda şehre gelen seyyahların seyahat güzergâhlarına bakıldığında en çok tercih edilen yollar hakkında bilgi edinmek mümkündür. Şehre gelen pek çok seyyahın güzergâhı deniz yolu ile Trabzon'a gelip buradan Erzurum'a hareket etmek ve dönüşte de aynı yolu takip etmektir. Bunun dışında tespit edebildiğimiz birkaç istisna ki bunlardan biri Pulathane tarafından karayolu ile gelen Kinneir ve Sürmene'den deniz yolu ile şehre gelen Fontanier'ydi.

mevkisinden doğuya doğru hareket etmekteydi.¹⁶¹⁵ Fakat bu yollar yük hayvanlarının kullanımına uygun bir özellik göstermemekteydi.¹⁶¹⁶

Bu dönemde sahip olduğu coğrafi yapısı itibarı ile karayolu ulaşımının zor olduğu Trabzon Vilayeti'nde de önemli merkezleri birbirine bağlayan yollarda 1880'li yıllarda önemli çalışmalar oldu.¹⁶¹⁷ Bu çalışmalar özellikle “*Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne içinde hiç yolu yok bir memlekete varsa Trabzon vilayetidir*” diyen Sırrı Paşa'nın (1879-1880; 1883-1884) ilk valilik döneminde başladı. Bu dönemde Trabzon sahil kesiminden Sürmene ve Platana'ya bağlayan yollar da gündeme geldi. Şehir içinde yapılan yol düzenlemelerinin amacı şehrin doğu ve batı banliyölerini birbirine bağlamak ve özellikle Platana ile olan bağlantıyı sağlamaktı.¹⁶¹⁸ Bundan dolayı 1882'de Platana yolunun yapımına başlandı ve bu yol 1885 yılında bitirildi.¹⁶¹⁹ Sürmene yolunun yapımına ise 1885 yılında başladı. 1890 yılı itibarı ile Rize'ye kadar uzatılması planlanan bu yolun uzunluğu sadece 16 km idi.¹⁶²⁰ Bu yoldaki en önemli çalışma Değirmendere üzerindeki eski taş köprüünün Nemlioğlu Biraderlerce yeniden inşa edilmesi sayılabilir.¹⁶²¹ 1898 yılında Akçaabat'tan Şarlı'ya kadar

¹⁶¹⁵ Fransız Dussaud'nun hazırladığı şehir haritası sadece şehirdeki yerleşim yerlerinin genişliğini göstermesi bakımından değil şehri doğu ve batıya bağlayan yolların detaylarını göstermesi bakımından da önemlidir. Bkz. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 10, Derche'den Bouree'ye, 16 Nisan 1870.

¹⁶¹⁶ Yolların bu durumunu Dussaud'nun haritasında da görmek mümkündür. Buna göre şehrin en önemli bağlantısını sağlayan Erzurum yolu “*Route de Trebizonde à Erzeroum*”; şehri batıya ve doğuya bağlayan yollar da “*Chemin de Surmeneh*” ve “*Chemin de Platana*” olarak tarif edilmekteydi. Bkz. Aynı belge.

¹⁶¹⁷ Bünyamin Duran, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Türkiye'de Karayolu Ulaşımındaki Gelişmeler”, **Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, İstanbul: İrcica, 1995, s. 486; 1880 yılı raporunda vilayet genelindeki yolları değerlendiren İngiliz konsolsu Biliotti şunları belirtir: “*Her bir sahil kasabasını iç kısımlar ile bağlayan inişli çıkışlı patikalar vardır; fakat köyler ile bu patikalar arasındaki bağlantılarda ulaşım zordur ve çok azı yük hayvanları için uygundur. Sarp uçurumların eteklerinde olan bu yollar dik olmanın yanında birden fazla yüklü hayvanın geçmesine izin verecek kadar geniş değildir. Karşı yönlerden gelen iki yüklü hayvan karşılaşınca biri yolu açmak için dağın yamacına doğru çıkmak zorundadır. Yolda sıklıkla iki üç feetlik yükseklikler vardır ve yüklü hayvanı iki veya üç adamın çekmesi ve dürtmesi gereklidir. İnişlerde ise katırcılar hayvanların yuvarlanmasını engellemek için iple tutmak ve yükün de devrilmesini engellemek zorundadır. Bu memlekette evlerin dağınık yerleşmesinden dolayı patikaların da olmadığı yerler vardır. Eğer yüklü bir hayvan bir yerden geçmek zorunda kalırsa engeller ortadan kaldırılır, bir geçiş bulmak için çok dolambaçlı bir yol izlenir. Köylüler en iyi yaya olarak, tırmanarak ve hendekleri atlayıp engelleri aşar evlerine ulaşır*”. A&P, 1883, vol. 74, 1881 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1118; Dönemin valisi de vilayet dahilinde ulaşımda karşılaşılan bu güçlükleri “*kasabalardan köylere ve bir kasabadan diğer kasabaya ve hele vilayet ve evliye-i mütevacireye gitmeye mecbur olanlar dere tepe aşarak bir derece zahmet ve müşkülata duchar olurlar ki gözle görülmedikçe tarifi kabil değildir*” diyerek değinmektedir. Bkz. Sırrı Paşa, **Mekûbât-ı Sırrı Paşa**, haz. Ahmet Karaçavuş, Trabzon: Serander Yayınları, 2011, s. 112.

¹⁶¹⁸ Şakir Şevket, a.g.e., s. 56; TVS, 1305 (1888), s. 191.

¹⁶¹⁹ 1305 (1888) Salnamesine göre ise 14 kilometrelik yol üzerinde uzunlukları 1-10 metre arasında 5; 10-22 metre arasında 3 köprü ile yine uzunlukları 50 santim ve 3 metre arasında olan 6 tane de menfez vardı. TVS, 1305 (1888), s. 170.

¹⁶²⁰ Cuinet, a.g.e., s. 25; 1888 yılı itibarı ile Trabzon'dan başlayan bu yol sadece Yomra'ya kadar yapılmıştı ve uzunluğu 11 kilometreydi. Üzerinde de 1-10 metre arası üç köprü bulunuyordu. TVS, 1305 (1888), s. 170.

¹⁶²¹ İngiliz konsolosu Longworth bu köprüünün yeniden inşa edilmesinin masrafı olarak 1.500 sterlinin gerekeceğini yazıyordu fakat çalışmaların tamamlandığı 1893 yılında toplam masraf 3,200 sterlin olmak

devam edecek olan yolun yapımına başlandı.¹⁶²² Fakat tüm bu çalışmalara karşın yüzyılın sonunda Trabzon civarında araba ulaşımına uygun yollar oldukça sınırlı kaldı.¹⁶²³ Dolayısıyla Tanzimat döneminde Trabzon’da kara ulaşımında en önemli gelişmenin Trabzon’un iktisadi yapısının temelinde bağlı olduğu Trabzon-Erzurum yolunun yapımı olduğu ve şehrin diğer bağlantılarının bu ana yolun gölgesinde kaldığı görülmektedir.

4.2. Haberleşme

4.2.1. Posta Haberleşmesi

Bilindiği gibi merkezi bir yönetim anlayışı ile idare edilen Osmanlı İmparatorluğu’nda merkez ile taşra arasında sağlam bir iletişim ağının varlığı bu merkezîyetçi yapının en önemli unsurlarından biriydi. Bu bakımdan çok geniş bir coğrafi alana yayılmış olan ülkenin sınırları içinde ulaşım en önemli sorunlardan biriydi. Bunun dışında sefer zamanlarında asker ve mühimmatın sevki, merkez ile taşra arasındaki idari birimler arasındaki iletişim ve kervanlar vasıtası ile gerçekleştirilen ticaret mallarının nakledilmesi imparatorluk sınırları içindeki yolları daha da önemli bir hale getirmiştir. Bu bakımdan Osmanlılar Anadolu’da Roma, Bizans ve Selçuklu dönemlerinde kullanılan yollar üzerinde bir ulaşım ağı tesis ettiler.¹⁶²⁴ Sağ, Orta ve Sol Kol olarak düzenlenen ulaşım ve haberleşme ağı uzun yıllar Osmanlı Anadolu’sunda geçtiği her bölgeyi stratejik bakımdan daha önemli bir hale getirdi. Bu ulaşım ve haberleşme sistemi içindeki en önemli unsur ise belirli aralıklar ile “*menzilhâne*” denilen durak evleriydi.¹⁶²⁵ 16. yüzyılın ortalarında Sadrazam Lütfi Paşa tarafından tesis edilen bu menzilhane ve ulak sistemi 19. yüzyıla kadar resmi ulaşım ve iletişimi sağlayan yegâne kurum oldu. 17. ve 18. yüzyılda

üzere Nemlioğlu Biraderler tarafından karşılanmıştı. FO, Diplomatic and Consular Reports on trade and Finance, 1894, Turkey, Report for the Year 1893 on the trade of Trebizond, s. 6; Ayrıca bkz. Selahattin Tozlu, “19. yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil- Tarih-Edebiyat Sempozyumu**, I, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 393.

¹⁶²² FO, Diplomatic and Consular Reports on trade and Finance, 1895, Turkey, Report for the Year 1894 on the Trade of the Consular District of Trebizond, s. 5.

¹⁶²³ Demirel, İngiliz konsolosu Young’un 1907 yılı raporuna göre Trabzon’dan Akçaabat’a kadar 15km’lik bir yolun araba ulaşımına uygun olduğunu ve bu noktadan daha batıya doğu ulaşımın katırlar ile yapılabileceğini; Rize tarafında ise araba yolunun olmadığını belirtmektedir. Bkz. Muammer Demirel, “Belgelerin Diliyle İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Trabzon ve Çevresi (1899-1907)”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil- Tarih-Edebiyat Sempozyumu**, I, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 502.

¹⁶²⁴ Sema Altunan , “Osmanlı Devleti’nde Haberleşme Ağı: Menziller”, **Türkler**, 10, ed. H.C. Güzel-S. Koca-K. Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 913-914.

¹⁶²⁵ Musa Çadırcı, “Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil-hâne ve Kiracıbaşılık”, **VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976)**, II, Ankara: TTK, 1981, s. 1359-1365; Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Ekonomik ve Sosyal Yapıları**, s. 73.

diğer Osmanlı kurumlarında olduğu gibi menzil teşkilatında da bozulmalar ortaya çıkmış ve halkın ve devletin üzerinde yük olmaya başlayan menzilhane sistemi iltizam yerine 1824 yılında II. Mahmud'un fermanı ile “*Kiracıbaşılık*” usulü ile idare edilmeye başlandı.¹⁶²⁶ Bu sistem de modern bir posta teşkilatının kurulmasına kadar devam etti.

II. Mahmud'un ülke çapında yerleştirmek istediği merkezîyetçi düzen çerçevesinde ulaşım ve haberleşme imkânlarının da iyileştirilmesi gündeme geldi. Kirahane usulünün uygulamasının yanı sıra 1832'de tüm Osmanlı halkının kullanımına uygun bir haberleşme teşkilatının gereğinden bahsedilmeye başlanmış ve bu maksatla posta taşımacılığı konusunda İstanbul'u yakın yerlere bağlayan Üsküdar-İzmit ve İstanbul-Edirne yolları posta taşımacılığına uygun bir şekilde düzenlenmişti.¹⁶²⁷ Fakat asıl gelişme ise Tanzimatın hemen sonrasında 1840'ta Posta Nezareti'nin kurulması olmuştur. Böylece klasik dönemde sadece resmi haberleşmeyi sağlayan menzil teşkilatı¹⁶²⁸ yerine halkın da kullanımında olan bir teşkilat tesis edilmiş oldu.¹⁶²⁹

Kronolojik olarak kısaca bu şekilde özetlenebilecek olan haberleşme sistemi içinde Trabzon'un nasıl bir yer işgal ettiğine bakıldığında ise özellikle 19. yüzyıl öncesine ait kaynakların kısıtlılığı ile karşılaşmaktayız. Bilindiği gibi Trabzon Anadolu'nun Sol Kol'unun solunda yer alan tali bir yolun sonunda yer almaktaydı.¹⁶³⁰ Dolayısıyla menzil teşkilatı hakkında yapılan pek çok çalışmanın saydığımız bu ana güzergâhlardaki menzilleri konu almasından da hareketle Trabzon'un çok fazla araştırmamaya konu olmaması anlaşılabilir. Bununla birlikte 17. ve 18. yüzyılda Trabzon-Erzurum arasındaki menzillere bakıldığında bunların 1680-1746 yılları arasındaki Osmanlıların kuzey ve doğuya yönelik sefer dönemlerinde aktif oldukları ve zaman zaman kaldırıldıkları

¹⁶²⁶ Hüdayi Şentürk, “Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtı'na Genel Bir Bakış”, *Türkler*, 14, ed. H.C. Güzel-S. Koca-K. Çiçek, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 946-961.

¹⁶²⁷ Nesimi Yazıcı, “Posta Nezareti'nin Kuruluşu”, *Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul: İrcica, 1995, s. 36-38.

¹⁶²⁸ Bu konuda bkz. Cemal Çetin, “Osmanlı Devleti'nde Ulaşım ve İletişimin Örgütlenmesi”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (2011), s. 17-38.

¹⁶²⁹ Nesimi Yazıcı, “Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, *OTAM*, 3(1992), s. 336; Yazıcı, *Posta Nezareti'nin Kuruluşu*, s. 41.

¹⁶³⁰ Bu yol güzergâhlarına bakıldığında ise: Anadolu Sağ Kol (Hac Yolu): Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep ve Şam güzergahını izleyen Hac yolu; Anadolu Orta Kol (Bağdat-Basra Yolu): Üsküdar'dan başlayıp -Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan Çelebi-Malatya- Harput- Diyarbakir- Nusaybin- Musul-Kerkük güzergahını izleyen Bağdat-Basra yolu; Anadolu Sol Kol: İstanbul-Erzurum arasında yer alan sol kol, Merzifon'a kadar orta kolun izlediği yolu izleyerek buradan Ladik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Aşkale-Erzurum yoluyla Hasankale'den bir kol Kars'a diğer bir kol da Tebriz'e ulaşan yoldu. Bu konuda bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 51-121.

görülmektedir. En azından Trabzon'da 1724'te kurulan menzillerin 1746 yılına kadar bölgede cereyan eden askeri hareketlilik nedeniyle var oldukları anlaşılmaktadır.¹⁶³¹ Bunun dışında savaş dönemleri dışında bu iki önemli merkez arasında haberleşmenin nasıl olduğu konusunda elimizde kesin bir bilgi yoktur. Fakat Trabzon-Erzurum yolu özellikle 19. yüzyılın başlarında daha önemli bir güzergâh haline geldi. Bilhassa 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bölgedeki askeri hareketlilik ve yeni yeni başlayan transit ticaretle birlikte bölge daha da canlandı. Bu vesileyle Trabzon-Tebriz arasında bir posta teşkilatı kurulması gündeme geldi. Erzurum'daki İngiliz konsolos Brant ve Rus konsolosu Tscherkine aksiyon usulü ile Trabzon-Tebriz arasında 15 günde bir işleyecek ve merkezi Erzurum olacak bir posta hattı kurmayı teklif etti. Fakat bu teklifin kabul edilip edilmediğine dair bir bilgi yoktur.¹⁶³² Bu bakımdan modern posta teşkilatı ile birlikte Trabzon-Erzurum arasındaki posta haberleşmesi eskiden olduğu gibi ulaklar ile sürdürülmeye devam etti. Bunun dışında Kırım Savaşı sırasında askeri gerekçeler ile bölgedeki menzil ve menzillerdeki at sayılarının arttırılmasının istenmesi menzilhanelerin askeri açıdan bölgedeki fonksiyonunu göstermektedir.¹⁶³³

Karayolu haberleşme bağlantısı yanında Trabzon'un en önemli ulaşım vasıtası olan denizyolu ile daha kolay bir haberleşme imkânı sağlanmaktaydı. Bu bakımdan Osmanlı deniz yollarının Üsküdar'dan Faş'a kadar olan bir kolu da Anadolu kıyısındaki limanlar ile birlikte Trabzon'a da uğramaktaydı¹⁶³⁴ ki buharlı gemilerin seferlere başlaması ile birlikte en çok tercih edilen yol bu oldu.

Karayolu haberleşmesi konusunda asıl gelişme 23 Ekim 1840 yılında Posta Nezareti kurulmasıdır. Devlet evrakı ile birlikte Müslim gayrimüslim ayırım yapmadan tüm ülke halkının mektup, emanet(para) ve numune (paket)'lerini bütün Osmanlı sınırları içinde taşımayı hedefleyen posta teşkilatı ilk olarak Ekim ve Kasım aylarında Edirne ve

¹⁶³¹ Bu konuda bkz. Öztürk, a.g.e, s. 38-42.

¹⁶³² Teklifte de belirtildiği gibi İstanbul ile Trabzon arasında buharlı gemilerin seferlere başlaması Trabzon-Tebriz hattını tercih edilen bir yer haline getirmişti. Ayrıca İstanbul ile Tebriz arasındaki ticaretin de aylık 5 milyon kuruş gibi önemli bir rakama ulaştığı da belirtiliyordu. Bunun dışında teklifte başka ilginç detaylar da vardır. Bunlardan biri de İran'daki İngiliz misyonunun tatarlarının para taşımaya yasak olduğu için tüccarların bu durumdan müşkül oldukları ve bu işlerini çok yavaş ilerleyen kervanlar ile gerçekleştirdikleri ifade ediliyordu. 24 hisse ile kurulması planlanan bu postanın hissedarları İngiliz konsolosu Brant, Rusyanın Trabzon konsolosu Gherzi, Erzurum konsolosu Tscherkine ve Tebriz'deki iki tüccar, Balli ve Agelasto'ydu. Fransız konsolosu Outrey günden güne önem kazanan bölge ticareti için bu girişimin çok önemli olacağını özellikle belirtmekteydi. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Outrey'den Eyragueu'ye, 23 Mayıs 1837.

¹⁶³³ BOA, A. MKT. MVL, 78/5, 26 Ca 1272/4 Mart 1856; Tozlu, a.g.t., s. 136.

¹⁶³⁴ Altunan, a.g.m., s. 915.

Anadolu taraflarına posta konvoyları çıkarmaya başlamıştır.¹⁶³⁵ Bunun yanında 16 Kasım 1840'ta teşkilatın uyacağı esasları ve çalışma şartlarını belirleyen "Posta Nizamnamesi" yayınlandı. Bu nizamnamenin konumuz açısından önemli maddelerinden biri de şehir merkezlerinde yeni bir kamu dairesi olarak "Postahane"lerin açılmasını öngörmesiydi.¹⁶³⁶ Nizamname gereğince 1840'tan itibaren ilki Edirne olmak üzere Anadolu'daki merkezlere posta müdürleri tayin edilmeye başlandı. Trabzon'da ise ilk posta müdürü devlet salnamesine göre Ekim 1842 yılında göreve başlamıştı.¹⁶³⁷ Her ne kadar Posta Nezareti bir müdür tarafından idare edilen "muntazam" postahaneleri öncelikle Tanzimata dahil olan yerlerde açsa da postanın halkın haberleşmesine ve ticarete olan katkısı nedeniyle Trabzon'da da bir postahane açılmıştı.¹⁶³⁸ Fakat arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon ve Erzurum'da gerek postahanelerin tesis edilmesi gerekse de bu iki merkez arasında işleyecek tatarların alacakları ücret konusunda düzenlemeler yapılmaya devam ediyordu. Yeni düzenlemeye göre Trabzon ve Erzurum'a posta müdürleri tayin olacak ve bunlar için şehir merkezinde bir mahal postahane olarak tahsis edilecekti. Bu iki merkez arasında menzillerde işleyecek posta tatarları yanlarında yüklü miktarda para bulundurdukları zaman yanlarına cebelü olarak görevlerini güvenle yapmalarını sağlanacaktı.¹⁶³⁹ Fakat posta güvenliği meselesi ilerde bu yol üzerinde görülen soygunlar

¹⁶³⁵ Tanju Demir, **Türkiye'de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)**, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2005, s. 16-17; Yazıcı, **Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı**, s. 336.

¹⁶³⁶ Nizamnameye göre postahaneler imkânlar ölçüsünde şehir merkezlerinde, hücreli veya dolaplı, ayrıca rafları bulunan birer odadan ibaret olacaktı. Bu odaların içerisinde, görevlilerin çalışacağı bölüm ile postahaneye gelenlerin arasında bir kapı veya pencere bulunacak, giriş kapısının üzerinde postahane olduğunu gösteren levha konulacaktır. Ayrıca kapı üzerinde postaların çalışma esaslarını ve ücret tarifesini gösteren yazılar bulunacak ve doğal olarak posta işlemlerinde kullanılmak üzere terazi, sandık, defter, mühürler, muşambalar ve diğer gerekli eşya bulundurulacaktı. Bkz. Demir, a.g.e., s. 16; Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Ekonomik ve Sosyal Yapıları**, s. 295.

¹⁶³⁷ Demir, a.g.e., s. 16-17.

¹⁶³⁸ Bu konuda bkz. Yazıcı, Nesimi, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", **150. Yılında Tanzimat**, haz. H. Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992, s. 148-161.

¹⁶³⁹ "Umur-u ticaret ve mükatebede teshilat-ı mümkünenin ifası zımmında memalik-i sairede tesisi icra olduğu misüllü medine-i Trabzon'dan Erzurum'a kadar mücededen posta tertibiyle mahsus tatarlar izam ve tesrib olunacağına mebni teaci-i mekatip ve saire zımmında mezkur mahallerde muntazam posta müdürleri tayin ve ikame olunacağından müdür-ü merkumların ikameleri için nizamı vechle mahall-i mezbure işleyecek tatarların rükûblarına muktezi menzil ve bargirlerin bila ücret ve tuana olarak ita ve tataran-ı merkumenin yanlarında külliyetli emanet akça bulunacağından ledel iktiza talep eyledikleri halde yanlarına mestuni cebelü terfikiyle emaneten ve salimen savbı memurelerine isra olunması esbabının istikmal-i himmet nemika-i acizi ezyarı posta nazırı atufetlü bey efendi hazretleri tarafından ifade ve inha olunması ve olvechle icabı lazımeden ve icabı maslahattan olarak keyfiyet Trabzon müşiri devletlü paşa hazretlerine ba tahrirat senavürü işar kılınmış olmağla zatı valay-ı düsturileri dahi saye-i enraz iclal oldukları Erzurum eyaletine tayin olunacak posta müdürlerinin ikamesine münasib vasat-ı şehirde bir mahal ve tedarik ve tehiyyesine vusu-u meşruh üzere izam olunacak posta tatarlarının rükûblarına muktezi bargirlerin bila ücret ve tuana olarak ita ve ledel hace talep eyledikleri halde yanlarına mestuni cebelü terfikiyle savb-ı memurelerine izam ve esrası esbabının istikmalin.." BOA, C. DH. 132/6563, 12 Ca 1259/10 Haziran 1843.

nedeniyle yeniden gündeme geldi ve postaların güvenliği için zaptiye askeri istihdam edildi.¹⁶⁴⁰ Bayındırlık bahsinde de görüleceği üzere Trabzon'da postahane mahalli olarak Meydan-i Şarki seçilmişti. Fakat bu yeni düzene geçiş sürecinde bu iki merkez arasında daha evvel çalışan tatarların istihdam edildiği görülmektedir. Bu yeni sisteme göre Trabzon-Erzurum arasında posta servisi 1843'ün baharında tesis edildi.¹⁶⁴¹ Trabzon'daki postahänenin koşullarının yetersizliğinde olacak 1847'de İsmail Rahmi Paşa'nın Meydan-i Şarki'de bir postahane yapma planları vardı.¹⁶⁴²

Buharlı gemilerin hizmete girmesinden sonra imparatorluğun başlıca liman şehirleri arasında düzenli bir posta hizmeti oluşturma fırsatı doğdu.¹⁶⁴³ Kaynakların da belirttiği gibi İstanbul ile Trabzon arasında buharlı gemilerin seferlere başlaması ile Trabzon-Tebriz yolu önem kazandığı gibi bu merkezler arasındaki postaların taşınmasında da güzergâhı değiştirdi. Kasım 1842'den yani Trabzon'a posta müdürünün tayininden bir ay sonra İstanbul arasındaki postalar deniz yolu ile taşınmaya başlandı.¹⁶⁴⁴ Trabzon'a gelen postalar 54 saat mesafede olan Erzurum'a posta tatarları ve yol üzerinde bulunan kirahanelerdeki, belgelerde Erzurum ve Bayburd kirahaleleri olduğu görülmektedir, bargirler vasıtası ile ulaştırılıyordu.¹⁶⁴⁵ Buna göre Cumartesi Trabzon'dan çıkan bir posta tatarı yol üzerinde bulunan menzillere uğrayarak 109 saat veya dört buçuk gün sonra İran sınırına ulaşmaktaydı.¹⁶⁴⁶ Postaların deniz yolu ile taşınmaya başlaması karayolu ile mukayese edilmeyecek derecede bir kolaylık sağladı. Bu yeni sisteme göre her Cuma günü Trabzon'a gidecek vapur postaları da götürecekti; postalar Trabzon ve Erzurum'da dağıtıldıktan sonra Erzurum'dan hareket edecek postalar yine Trabzon'dan uygun bir vapur ile İstanbul'a gönderilecekti.¹⁶⁴⁷ Fakat bu yeni vasıta ile birlikte ulaşımın hava muhalefeti olduğu

¹⁶⁴⁰ BOA, İ.MVL. 545/24494, 13 Ş 1282/1 Ocak 1866.

¹⁶⁴¹ Fransız konsolosu Outrey'e göre bu posta hattında güvenilecek kimseler çalışmıyordu. Bu konuda örnek bir olay olarak Trabzonlu tüccarların posta ile gelen para çıkınlarının Erzurum Postahanesi müdürü tarafından açılması ve Vali Kamil Paşa'nın bu olayı ortaya çıkarmasını verir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Bourgueney'ye, 4 Mayıs 1843.

¹⁶⁴² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 17 Ekim 1847.

¹⁶⁴³ Shaw-Shaw, a.g.e., s. 156.

¹⁶⁴⁴ Yazıcı, **Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı**, s. 351; Tozlu, a.g.t., s. 135.

¹⁶⁴⁵ BOA, C. DH. 132/6563, 12 Ca 1259/10 Haziran 1843; Collas ulaklar tarafından yürütülen karayolu posta haberleşmesinin ulakların sıklığı açısından kusursuz olduğunu; fakat örgütün işleyişinin bazı sıkıntılara neden olduğunu belirtir. Bkz. Collas, a.g.e., s. 291.

¹⁶⁴⁶ Cumhuriyet Odabaşoğlu, "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", **Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, İstanbul: İrcica, 1995, s. 459; Yol üzerinde bulunan menziller için bkz. Colonel Atwell Lake, **Narrative of the Defence of Kars Historical and Military**, London, 1857, s. 337.

¹⁶⁴⁷ Odabaşoğlu, **Trabzon-İran Transit Nakliyesi**, s. 460-461.

dönemlerde de kesintiye uğramasına neden oluyordu.¹⁶⁴⁸ Bunun yanında Kırım Savaşı'nın Osmanlı buharlı taşımacılığını kesintiye uğratması posta taşımacılığı da etkilemişti.¹⁶⁴⁹

Karayolu haberleşmesi bahsinde bahsedebileceğimiz bir diğer konu da Trabzon'da yabancı postaların da faaliyet göstermesiydi.¹⁶⁵⁰ Özellikle İran'a yönelik en kısa yollardan biri olması ve ticari münasebetler münasebetiyle burada yabancı postalar da çalışmaktaydı. Yukarıda da değindiğimiz gibi bunların en eskilerinden biri de İngilizlerin İran'a kadar uzanan posta teşkilatıydı. Bu postalar refaret tatarı denilen ulaklar vasıtası ile ve sahip oldukları imtiyazlarla devlet içinde bağımsız bir posta ağı olarak çalışmışlardır.¹⁶⁵¹ Bu bağlamda özellikle Kırım Savaşı sonrasında şehre işleyen buharlı gemi şirketleri sayısının artması ile birlikte yabancı posta taşımacılığı da genişledi.¹⁶⁵² Önemli liman şehirleri arasındaki posta haberleşmesi Osmanlı, Avusturya, Rus ve Fransız buharlı gemileri ile yapılmaya başlandı. Mesela 1857 yılının sonlarında seferlerine başlayan Messageries Maritimes şirketi taşıdığı postaları Trabzon'da konsolosluğun şansölyeliğine; diğer küçük limanlarda da şirketin acentelerine teslim etmekteydi.¹⁶⁵³ Bu bakımdan yabancı postaların varlığı Osmanlı postaları için bir rakip ortaya çıkarmasına rağmen Tanzimat dönemi boyunca bu postalar varlıklarını devam ettirmiştir.¹⁶⁵⁴ Sonuç olarak Tanzimat döneminde Trabzon'da haberleşme konusunda telgrafın tesis edilmesine kadar en önemli gelişme, Posta teşkilatının kurulması ve Trabzon'un başkent ile olan buharlı gemi bağlantısının tesis edilmesiyle ile klasik dönemde ana haberleşme ağının dışında kalan konumundan sıyrılarak gerek yerli gerekse de yabancı postalar için önemli bir ara istasyon konumuna gelmesidir.

¹⁶⁴⁸ PRO, FO, 524/10, Stevens'in 3 Aralık 1857 tarihli raporu.

¹⁶⁴⁹ BOA, A. MKT. NZD, 105/9, 14 Ra 1270/15 Aralık 1853 ve BOA, A. MKT. NZD 107/95, 11 R 1270/14 Ocak 1854.

¹⁶⁵⁰ Yazıcı, **Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı**, s. 343.

¹⁶⁵¹ Bu konuda İngilizlerin İranlı posta tatarları istihdam ettikleri görülmektedir. İngiliz konsolosların İngiliz elçiliği ile alakalı resmi belgeleri taşıması itibarı ile hareket günlerini ve taşıdığı belgeleri kaydettiği bu tatarlar karayolu ile Tebriz'den Trabzon'a gelmekte ve buradan da İstanbul'a giden Fransız veya Avusturya buharlı gemileri ile İstanbul'a gitmekteydi. Örnek olması bakımından 29 Kasım'da Trabzon'dan çıkan Hacı Hasan adlı tatar 13 Aralık'ta Tebriz'e varmıştı. Tebriz'den de 16 Aralık'ta hareket ederek 2 Ocak'ta Trabzon'a varmıştı. PRO, FO, 524/10, Stevens'in 2 Ocak 1858 tarihli raporu; Trabzon'daki İngiliz konsolosluk raporları İran'dan gelen tatarların taşıdığı resmi yazışmalar ve tatarların hareketleri ile ilgili önemli bilgiler barındırmaktadır. Bkz. PRO, FO, 195/294, Stevens'in 20 Ocak 1847 tarihli mektubu; Tozlu, a.g.t., s. 136-137.

¹⁶⁵² Shaw-Shaw, a.g.e., s. 157; Odabaşoğlu Rusların 1856; Fransızların da 1857'de Trabzon'daki postanelerinin hizmete girdiklerini yazmaktadır. Odabaşoğlu, **Trabzon-İran Transit Nakliyesi**, s. 461.

¹⁶⁵³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Prus'dan Compte de Lalemand'a, 9 Temmuz 1859.

¹⁶⁵⁴ Yazıcı, **Osmanlı Haberleşme Kurumu**, s. 178.

4.2.2. Telgraf Haberleşmesi

Düzenli bir deniz ve kara posta sisteminin kurulmasından sonra Trabzon'un haberleşme konusunda karşılaştığı en önemli yenilik şüphesiz şehrin telgraf hattı ile başkente ve diğer önemli merkezlere bağlanmasıydı. İlerde de daha detaylı görüleceği üzere bu yeni iletişim vasıtasının Trabzon ve civarındaki merkezlerde de tesis edilmesi için halkın önemli bir katkısı olmuştu. Bunda da en önemli etken Trabzon'un önemli bir ticari merkez olması itibarı ile haberleşme konusunda daha hızlı vasıtalara olan ihtiyacından kaynaklanıyordu.

Bilindiği gibi telgrafın Osmanlı ülkesindeki geçmişi 1839 ve 1847'de yapılan ilk denemeler ile başlamıştı. Fakat Osmanlı sınırlarında ilk telgraf haberleşmesi Kırım Savaşı sırasında Varna'yı Kırım Yarımadası'na bağlayan hatların İngilizler tarafından 1854'te döşenmesiyle başlamıştır.¹⁶⁵⁵ Savaş döneminde askerî, siyasî ve stratejik hususlar göz önüne alınarak imparatorluk genelinde tesis edilmeye başlanan telgraf hatlarının önemini anlayan devlet adamları ülke içinde olduğu kadar ülkenin dışıyla, özellikle de Avrupa ile hızlı bir haberleşme teşkilatı hedeflemekteydi.¹⁶⁵⁶ Bu maksatla İstanbul'u Avrupa ile bağlamak üzere İstanbul'dan Edirne yoluyla Şumnu'ya ulaşan ve buradan da daha evvel Fransızların tesis ettiği hat ile birleşen ilk sivil hat 15 Eylül 1855'te çalışmaya başlamıştır.¹⁶⁵⁷ Bu girişimden sonra Osmanlı ülkesinde yoğun bir telgraf inşa süreci başlamıştır; fakat bunun ilk tüm ülkeye yayıldığını söylemek imkânsızdır. İlk telgraf hatlarının Rumeli'de yapılması nedeniyle Kırım Savaşı sonrasında öncelik Rumeli'deki merkezler olmuştur. Bu süreçte ise Anadolu'daki hatlar ise ihmal edilmiştir. Anadolu'daki hatların inşa sürecini başlatan en önemli gelişme ise İngilizlerin Londra-Bombay hattının Anadolu'da kalan kısmı olan Üsküdar-Bağdat hattının tesis edilmesidir. 1858 yılında yapımına başlanan ve Üsküdar, İzmit, Ankara, Yozgat, Sivas, Diyarbakır, Musul yolunu takip ederek Bağdat'a ulaşan hattın 1861 yılında işletmeye açılması Anadolu'da bir telgraf seferberliğinin oluşmasına ve Anadolu'nun en uç bölgelerine kadar telgraf hatlarının hızlı bir şekilde yaygınlaşmasına vesile olmuştur.¹⁶⁵⁸ Konumuz açısından önemli olan ise bu hat

¹⁶⁵⁵ Rederic Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", çev. M. Durdu Burak, **OTAM**, say. 14(2003), s. 349-350.

¹⁶⁵⁶ Yazıcı, **Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı**, s. 344.

¹⁶⁵⁷ Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", **Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, İstanbul: İrcica, 1995, s. 51-61.

¹⁶⁵⁸ Davison, a.g.m., s. 354; Kaçar, a.g.m., s. 74.

üzerinde Sivas başlangıç olmak üzere Kaçar'ın "Kuzey Hattı" olarak tanımladığı ve Erzincan üzerinden Erzurum ve Trabzon ile birleşen hattın oluşum sürecidir.

Tanzimat döneminde posta ve haberleşme alanındaki ilk gelişme modern posta teşkilatının kurulmasıydı. Telgrafın aksine devletin kendi imkânları ile modern bir hale getirdiği posta hizmetlerine karşın bu yeni iletişim vasıtası konusunda önemli bir dışa bağımlılık söz konusuydu.¹⁶⁵⁹ Fakat buna karşın halkın telgraf tesislerinin yapımına gösterdiği ilgi Osmanlı idarecilerini teşvik etmiş ve idareciler daha çok tesislerin ülke içinde bulunmayan malzemesinin ithaliyle ilgilenmiştir. Devlet telgraf hattının planlarını yapmış ve gerekli olan tel, fincan, makina ithalatını gerçekleştirmiş; bunun dışında kalan, dağlardan direklerin kesilmesi, telgrafhane yapılmak üzere bina tahsis edilmesi veya yapılması ve gerekli işçilik halkın yardımı ile sağlanmıştır. Bunun dışında yardım olmadığı durumlarda ise masrafların mahalli mal sandıklarından tesviye edilmesi, bu bayındırlık hamlesinin önemli bir kısmının halkın kendi öz kaynaklarından finanse edildiğini göstermektedir.¹⁶⁶⁰ Bu sürecin en iyi gözlemlendiği yerlerden biri de Trabzon ve civardaki yerleşim yerlerindeki inşa faaliyetleridir.

Üsküdar-Bağdat hattının 1861 yılında bitirilmesi ile birlikte Anadolu'da gerek idarecilerin gerekse de yerli halkın katılımı ile birlikte bir telgraf yapım seferberliği başladı. Bu konuda ilk girişimlerin yapıldığı yerlerden biri de Trabzon oldu. Bu konuda ilk olarak Trabzon Valisi Mehmed Emin Paşa Kasım 1862'deki tahriratında özellikle Trabzon ile Erzurum arasında bir telgraf hattının tesis edilmesinin öneminden bahsetmekteydi. Emin Paşa hattın inşası için gerekli olan direklerin kesim, nakliye, yerlerine dikilmesi, amele yevmiyesi ve Trabzon'da inşa olunacak bir telgrafhanenin masraflarının da ehli servet ve iktidar tarafından yapılacağını ve hattın önemini şu sözlerle ifade etmiştir:¹⁶⁶¹

Erzurum ve memâliki dâhiliye-i şâhanenin iskelesi ve ticaretgâhı bulunan böyle bir mahallin muhsenat-ı asriye-i şâhânenin olan âsârdan mahrumiyeti nezd-i ali-i hidiv-i azamilerine dahi tecviz buyurulmayacağı bedihi bulunmasına binaen saye-i teshilatvaye-i hazreti şahanede sair mahallerde olduğu gibi Trabzon'dan Erzurum'a kadar dahi ol suretle bir kol hattın temdidü...

¹⁶⁵⁹ Zamanla devletin bu dışa bağımlılığın da önüne geçmeye ve gerekli alet ve edevatı ülke içinde üretmeyi amaçladığı görülmektedir. Bu konuda bkz. Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgraf Fabrikası", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 22 (1983), s. 69-81.

¹⁶⁶⁰ Yazıcı, **Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı**, s. 345; Kaçar, a.g.m., s. 91.

¹⁶⁶¹ BOA, İ. HR. 198/112/26, 13 Ca 1279/6 Kasım 1862, Lef, 2; BOA. BEO, V. GGD, no. 190, s. 155, 204.

Tahriratta da görüldüğü gibi öncelik iktisadi olarak Trabzon'un bağımlı bir mahal olduğu Erzurum'a telgraf bağlantısının yapılmasıydı. Bu konuda yapılan incelemeden sonra halkın bu hat inşa sürecine sadece direklerin tedariki ve inşa masraflarının karşılanmasından ibaret olduğu; bunun dışında kalan ve Avrupa'dan alınacak olan tel, fincan, cari takımı ve makara gibi teknik malzemenin 26.839,5 frank tutacağı belirtilmişti.¹⁶⁶² Bunun dışında telgraf hattı tamamlanmadan Trabzon telgrafhanesinde istihdam edilecek görevlilerin maaşları da belirlenmiştir. Buna göre müdür, maiyet memuru, mûsil memuru çavuş ve başçavuştan oluşan personele de 10.650 kuruş bir tahsisat ayrılmıştır.¹⁶⁶³ Trabzon tarafında çalışmaların bu ilk teşebbüslerden hemen sonra başladığı görülmektedir. Buna göre hattı inceleyecek olan mühendis ve lazım gelen teknik malzeme beklenmeden Trabzon ve civarından hat için gerekli olan çam ve servi ağacı direkleri kesilmesiyle birlikte ön çalışmalar başlamıştı.¹⁶⁶⁴ Bu çalışmaların bitirilmesiyle birlikte bu kez de hat için bir mühendis ve gerekli teknik malzemenin eksikliği çekilmeye başlandı.¹⁶⁶⁵ Bu konuda Temmuz 1863'teki yazışmalara göre gerekli olan teknik malzeme çok yakın bir zamanda gelecekti. Bunun dışında hattın geçeceği yerler ordu mühendisleri tarafından keşf ve muayene edildiğinden buraya bir mühendisin gönderilmesine gerek kalmadığı; hattın emniyet ve sağlamlığını kontrol etmek üzere Salim Efendi'nin memur edildiği bildirilmiştir.¹⁶⁶⁶ Salim Efendi 30 Ağustos 1863'te Trabzon'a geldi. Schefer'ye göre 15 gün kadar çalışmaları başlatmak için Trabzon'da kalacak olan bu görevli daha sonra hattın diğer ucundaki Erzincan'a hattı bir an önce bitirmek için gidecekti. Buna göre hattın iki ay içinde bitirilmesi planlanıyordu.¹⁶⁶⁷ Fakat hattın bitirilmesinin daha fazla zaman aldığı, Eylül 1863'te başlayan çalışmaların 5 Şubat 1864'de bitirildiği ve Trabzon

¹⁶⁶² BOA, İ. HR. 198/112/26, 13 Ca 1279/6 Kasım 1862, lef 4; Halkın katkısı hakkında BOA. BEO, V. GGD, no. 187, s. 115.

¹⁶⁶³ BOA, İ. HR. 198/112/26, 4 B 1276/26 Aralık 1862, Lef, 4-3.

¹⁶⁶⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Prus'dan de Moustier'ye, 6 Şubat 1863.

¹⁶⁶⁵ Vali Mehmed Emin Paşa 8 Muharrem 1280 tarihli tahriratta hat için gerekli olan direklerin tedarik edildiğini; fakat Avrupa'dan gelecek teknik malzemenin gelmemesinden dolayı halkın bir an önce bu hizmete kavuşmak için sabırsızlandığını belirtiyordu. BOA, A. MKT. MHM, 270/68, 8 M 1280/25 Haziran 1863.

¹⁶⁶⁶ BOA, A. MKT. MHM. 269/64 27 M 1880/14 Temmuz 1863; BOA, A. MKT. MHM. 270/94, 6 S. 1280/23 Temmuz 1863; BOA, İ. HR. 201/11451, 15 M 1280/2 Temmuz 1863; BOA. BEO, V. GGD., no. 190, s. 204.

¹⁶⁶⁷ Schefer, Salim Efendi'nin çaba göstermesi durumunda iki ay içinde Trabzon ile Erzincan arasında telgraf hattının bitmiş olacağını; bu hattın sadece ticaret için değil bir taraftan Erzurum'a ve İran'a; diğer taraftan da hattın diğer bir istasyonu olacak olan ve İstanbul'u Musul ve Bağdat'a bağlayan Sivas'a bağlandığı zaman Trabzon'un başkent ve İran sınırına kadar bağlanmış olacağını belirtiyordu. AMAEF, Paris, CPC, Trébizonde, c. 3, Schefer'den Moustier'ye, 3 Eylül 1863.

ile Erzincan arasında karşılıklı telgrafların gönderildiği görülmektedir.¹⁶⁶⁸ Bu gecikmede muhtemelen çalışmaların kış mevsiminde yürütülmesinin etkisi vardı. Zira Erzincan'ı Sivas'a bağlayan hattaki çalışmalar hava muhalefeti nedeniyle kesintiye uğramıştı. Buraya kadar kaynakların verdiği bilgilerden hareketle Trabzon'u civar bölgelere bağlayan hatların çalışmaya başlama tarihlerini şu şekilde özetlemek mümkündür. Belgelerden hareketle ana istasyon olan Sivas'ı Erzincan'a bağlayan kol tamamlanmadan ilk olarak 5 Şubat 1864'te Trabzon-Erzincan hattı açılmış; daha sonra 24 Temmuz 1864'te Erzincan-Erzurum hattı açılınca¹⁶⁶⁹ Trabzon ile Erzurum arasındaki telgraf haberleşmesi de sağlanmış oldu. Bu kolları ana hatta bağlayan Erzincan-Sivas hattı ise 12 Eylül 1864'te hizmete girmiştir.¹⁶⁷⁰

Bu şekilde Trabzon'u bir taraftan başkente diğer taraftan da İran sınırına kadar bağlayacak olan hattın bitirilmesi bölgedeki diğer merkezler ile de telgraf bağlantısı kurulmasını gündeme getirdi. Bu konuda ilk olarak Gümüşhane halkı telgraf hattının kendi sınırları içinden geçmesi nedeniyle şehirde bir telgrafhane açılması talebinde bulundu.¹⁶⁷¹ Yine aynı şekilde Batum mutasarrıflığından Rize yoluyla Batum'a kadar gerekli olan direklerin halk, telgrafhanenin de masrafları tüccarlar tarafından verilerek yapılması konusunda istekler de gelmişti. Telgraf hattının Batum'a kadar uzatılmasına da gerekçe olarak Batum ve çevresindeki ticaretin büyüklüğü, kurulacak hattın Kafkasya'nın Avrupa ile olan muhaberatına vasıta olacağı ve devletin ve halkın bundan istifade edeceği belirtiliyordu.¹⁶⁷²

Trabzon'u doğuda Batum'a bağlayan hattın 1865'te yapılmasına başlandıktan sonra bu kez de batıdan hattın Giresun,¹⁶⁷³ Bucak, Tirebolu, Ünye ve Çarşamba üzerinden Samsun'a kadar uzatılması yönünde yine masrafları tüccar ve ileri gelenler tarafından karşılanması taahhüt edildi.¹⁶⁷⁴ Hat Ağustos 1869'da tamamlandı.¹⁶⁷⁵ Bu şekilde

¹⁶⁶⁸ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den Moustier'ye, 10 Şubat 1864; BOA. BEO, V. GGD., no. 187, s. 115.

¹⁶⁶⁹ BOA, A. MKT. MHM, 306/96, 19 S 1281/24 Temmuz 1864; BOA, A. MKT. MHM, 307/30, 22 S 1281/27 Temmuz 1864; Küçük, a.g.t., s. 513; Ayrıca bkz. Abdulkadir Gül, "Osmanlı Döneminde Erzincan Kazasında Ulaşım ve Haberleşme", **History Studies**, say. 3/1(2011), s. 123-126.

¹⁶⁷⁰ Kaçar, a.g.m., s. 91.

¹⁶⁷¹ BOA, İ. MVL. 520/23401, 28 C 1281/28 Kasım 1864; BOA. BEO, V. GGD, no. 190, s. 252, 325.

¹⁶⁷² BOA, İ. MVL. 542/24336, 15 C 1282/5 Kasım 1865; Kaçar, a.g.m., s. 94; BOA. BEO, V. GGD, no. 190, s. 476; BOA. BEO, V. GGD., no. 187, s. 213.

¹⁶⁷³ Trabzon'dan Giresun'a kadar telgraf hattı Haziran 1869'da tamamlandı. BOA. BEO, V. GGD, no. 190, s. 521; Bu konuda bkz. Mehmet Mercan, "Giresun Telgraf İdaresi ve Telgrafhane Binası (1869 -1904)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 7 (2009), s. 159-174.

¹⁶⁷⁴ BOA. A. MKT. MHM, 431/92, 4 L 1285/18 Ocak 1869; BOA, BEO, AYN. D, no.932, s. 58.

¹⁶⁷⁵ BOA. BEO, V. GGD., no. 187, s. 232.

Samsun'un da Sinop'a bağlanmasıyla birlikte Batum'dan Sinop'a kadar sahil şeridinde telgraf haberleşmesi mümkün olmuştur.¹⁶⁷⁶

Hat çalışmaları bu şekilde devam ederken Trabzon telgrafhanesinde de altyapı çalışmaları devam etmekteydi. İlerde bayındırlık bahsinde de görüleceği üzere telgrafhane şehirde Meydan-i Şarki'de açılmıştı. Yüzyılın sonuna ilişkin fotoğraflardan da görüldüğü üzere eski Erzurum yolunu izleyen telgraf hatları Taksim yokuşundan Meydan-i Şarki'deki telgrafhaneye ulaşıyordu. İlk olarak 1862 yılının sonlarında yukarıda da görüldüğü üzere Trabzon telgrafhanesine yapılan atamalar Salim Efendi'nin Trabzon'a gelerek çalışmaları başlatmasından sonra yine gündeme gelmiş ve Telgraf İdaresi Trabzon telgrafhanesine 1.750 kuruş maaş ile bir müdür, 750 kuruş maaş ile başçavuş, 350'şer kuruş maaş ile 17 nefer sıra çavuş ve muharrerat hizmetinde kullanılmak üzere 200'er kuruştan 4 nefer hadime atamıştır.¹⁶⁷⁷ Fakat çok kısa bir süre sonra önemli bir yabancı tüccara ev sahipliği yapan Trabzon'da Fransızca telgraf çekebilecek bir memur eksikliği hissedilmiştir. Mehmed Emin Paşa'nın tahriratından da anlaşılacağı gibi Fransız konsolosunun başvurusu üzerine vali Trabzon'un ticari önemine değindikten sonra şehirde bulunan yabancı tüccarların işlerini Türkçe hurufat ile layıkıyla yapamadıklarından telgrafhaneye Fransızca muhaberat memuru talep etmekteydi.¹⁶⁷⁸ 1865'te Fransızca muhaberat memurunun da atanmasıyla birlikte Trabzon telgrafhanesi uluslararası bir hüviyete kavuştu. Birkaç yıl sonra da muhabere kısmı Türkçe ve Fransızca olarak ikiye ayrıldı.¹⁶⁷⁹ Telgraf dairesi şehirdeki idareci kesimin en önemlilerinden biri oldu. Bir müdür ve buna bağlı bir sermemur, 3 muhabere, bir fevkalade muhabere memuru ve bir de Fransızca muhabere memurundan oluşan telgraf teşkilatı merkezi idarenin Trabzon'daki en önemli iletişim vasıtası haline geldi.¹⁶⁸⁰ Bu bakımdan Özellikle yüzyılın son çeyreğinde merkezin daha sıkı bir şekilde taşra üzerindeki hâkimiyetinde telgraf çok önemli bir rol oynadı.¹⁶⁸¹

¹⁶⁷⁶ A&P, 1868-1869, vol. 60, 1868 Trabzon Ticaret Raporu, s. 355.

¹⁶⁷⁷ BOA, İ. HR. 204/11742, 15 R 1280/29 Eylül 1863.

¹⁶⁷⁸ BOA, A MKT. MHM. 331/25, 7 Zilkade 1281/3 Nisan 1865; BOA, İ. HR. 212/12315, 8 Z 1281/4 Mayıs 1865; BOA. BEO, V. GGD, no. 190, s. 350.

¹⁶⁷⁹ A&P, 1868-1869, vol. 60, 1868 Trabzon Ticaret Raporu, s. 355.

¹⁶⁸⁰ TVS, 1287(1870), s. 68.

¹⁶⁸¹ Davison, a.g.m., s. 71.

4.3. Bayındırlık

4.3.1. Kentsel Gelişim

Osmanlıların eline geçtiği 1461 yılından 19. yüzyılın ortalarına gelinceye değin çok büyük değişiklikler göstermeyen Trabzon şehri, özellikle yüzyılın ikinci yarısında şehrin iktisadi yapısında görülen yükselişe paralel olarak bugün de görülebilecek önemli değişikliklere uğradı. Devletin taşra idaresindeki düzenlemeler ve dışa açılmanın da itici güç olarak etkilediği bu değişim süreci özellikle imparatorluğun önemli şehirlerinden biri olan Trabzon'da belirgin olarak görüldü. Burada bu değişim, kaynakların bize verdiği bilgilere göre Trabzon'da görülen kentsel gelişim, şehirdeki hizmetler, yeni kamu binalarının yapımı, şehirde yapılan düzenlemeler ve Trabzon'da bu dönemi en iyi yansıtan yeni mekânlar çerçevesinde incelenecektir.

Trabzon şehri yerleştiği alan itibarı ile denize doğru dik inen derelerin birbirinden ayırdığı sırtlar üzerine kurulmuştur. Şehrin üzerinde yer aldığı sırt, deniz kıyısına dik yarılarla inen Değirmendere, Tabakhane Deresi ve Zağanos Deresi gibi vadilerle kesintiye uğrar ve kıyıdan itibaren yükselerek bir takım basamaklara ayrılır. Daha geride, şehrin üç kilometre güneydoğusunda Trabzon'un yaslandığı dik yamaçlı ve düz sırtlı Boztepe yer alır. Boztepe'nin daha batısında Soğuksu Tepesi yer alır. Trabzon şehri yükseklikleri 200 metreyi geçen bu tepelerin kuzey eteklerinde, yamaç meyillerinin biraz hafiflediği kesimlerden başlayarak, bir amfiteatr gibi alçak yarıların üstüne kadar mahallelerini yayar. Liman kesimi dışında şehrin ana kitlesi yarılar üstünde kalır ve denizle doğrudan doğruya temas gelmez.¹⁶⁸² Bu yapı üzerinde şehrin en güzel mekânları bu tepelerin üzerinde yer alan Boztepe, İçkale, Tekfurçayır, Kavakmeydanı, Faros Eksotha mahalleleridir.¹⁶⁸³ Şehrin yerleştiği bu parçalı coğrafi yapı aslında şehrin daha çok büyümesine, yeni yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasına da engel olmuştur. Bu durumda Trabzon'da görülen değişimi şehrin mekânsal gelişiminden ziyade var olan alanların daha fonksiyonel bir şekilde kullanımı ve değişiminde aramak gerekmektedir. Zira nüfus konusunda da görüldüğü üzere Trabzon'da incelediğimiz süre içinde şehir nüfusu iki misli artış göstermesine karşın bu nüfusun yerleşik olduğu mahalleler 19. yüzyıl öncesindeki mahalle dokusu ile aynı

¹⁶⁸²Tekindağ, a.g.m., s. 455; TVS 1311 (1894), s. 191.

¹⁶⁸³ TVS, 1318 (1900), s. 77.

kalmıştı.¹⁶⁸⁴ Bu dönemde Trabzon'da kentsel gelişim adı altında özellikle imparatorluğun diğer büyük liman şehirlerinde olduğu gibi benzer gelişmelerin var olmadığı görülmektedir. Her ne kadar şimdiye kadar gördüğümüz üzere demografik büyüme ve iktisadi gelişme gibi unsurlar Trabzon'da da görülmekle birlikte Anadolu şehirlerinin mekansal ve sosyoekonomik açıdan biçimlenmesinde etkili olan demiryolu Trabzon için halen daha gerçekleşmeyi bekleyen bir ulaşım vasıtasıdır.¹⁶⁸⁵ Bu bakımdan Trabzon'u imparatorluğun ve Avrupa'nın önemli merkezlerine bağlayan en önemli ulaşım vasıtası buharlı gemiler olmuştur. Buharlı gemilerin Trabzon'un ulaşımında en önemli vasıta haline gelmesi Trabzon'da şehrin doğu kısmının önem kazanmasına ve bu sayede de iktisadi hayatın merkezinin şehrin bu kısmına doğru kaymasına neden olmuştur. Bu bakımdan Trabzon'da şehirleşme bölgesel kaynakların elde edilebilirliğine ve civar bölgelerin ekonomik gelişmişliğine bağlı idi. Bu süreçte kilit konumda olan ulaşım imkânları açısından bakıldığında Trabzon'u iç kısımlara bağlayan yolun ancak 1860'lı yılların sonunda bitirilmesi, Trabzon limanının altyapısının ise şehrin ticari potansiyeliyle çelişkili bir şekilde yetersiz kalması Trabzon şehrinin gelişmesinin önündeki en önemli engeller olarak kalmıştır.¹⁶⁸⁶

19. yüzyılda Osmanlı liman kentlerinin yaşadığı dönüşüm göz önüne alındığında Trabzon'un da benzer deneyimleri yaşadığı görülür. Bu dönüşüm öncelikle kendini şehrin merkezinde hissettirdi. Buna göre 19. yüzyılda içine girilen yeni kapitalist iş ilişkileri çerçevesinde 16. yüzyılda bedesten çevresinde oluştuğunu gördüğümüz merkez yetersiz kalıyor ve bu merkez yanında yeni iş ilişkilerinin gerektirdiği yeni bir merkezi iş alanı oluşuyordu.¹⁶⁸⁷ Trabzon'da Gavurmeydanı olarak bilinen ve 19. yüzyılın ilk dönemlerine kadar önemsiz bir yer olarak kalan mahâl, yüzyılın ikinci yarısında artan transit ticaret ve bunun beraberinde getirdiği altyapı çalışmaları neticesinde şehrin en aktif bölgesi haline geldi. Şüphesiz bu yükselişte liman kentlerinde ticari etkinliğin yaşandığı liman, istasyon gibi yeni ulaşım olanaklarının yarattığı odak noktalarının kentin merkezinin yeniden

¹⁶⁸⁴ Karpat'a göre şehirleşmenin kriterlerinden biri olarak görünen nüfus artışı şehirlerin gelişmesi ve modernleşme arasında görünüşte var olan bağlantı yanıltıcıdır. Çünkü nüfus artışı, modernleşme ve şehirlerin gelişmesinin farklı kaynakları söz konudur. Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, çev. Akile Z. Durukan-K. Durukan, Ankara: İmge Kitabevi, 2002, s. 144.

¹⁶⁸⁵ Sevgi Aktüre, **19. Yüzyıl Anadolu Kenti: Mekânsal Yapı Çözümlemesi**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, 1981, s. 74.

¹⁶⁸⁶ Turgay, a.g.t., s. 280.

¹⁶⁸⁷ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 882.

şekillenmesinde oynadığı önemli rol etkili olmuştu.¹⁶⁸⁸ Trabzon’da ise en önemli ulaşım vasıtasının denizyolu olması itibarı ile Çömlekçi Limanı’nın önem kazanması, şehri iç kısımlara bağlayan Trabzon-Erzurum yolunun ise şehrin bu kısmından başlaması bu mekân değişikliğinin en önemli nedenleri oldu. Gerçekten de özellikle Kırım Savaşı sonrasındaki gelişmelere bakıldığında yeni iş hanlarının, yeni bir konaklama mekânı olarak otellerin, iletişimi sağlamaya yönelik olarak postahane ve telgraf ofislerinin, güvenliği sağlayan karakolhanelerin ve limanda yeni ticari binaların yapımı bize Trabzon’da da imparatorluğun önemli şehirlerinde görülen eğilimin bir derece olsun takip edildiğini göstermektedir.

Trabzon’da görülen bu dönüşümün en önemli itici gücünün gelişen ticari ilişkiler olduğu muhakkaktır.¹⁶⁸⁹ Özellikle liman kentlerinde dış ticaretin yoğunluğu ve nüfustaki artış ile birlikte kentsel düzenlemelere daha erken ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Kentte ticaretle uğraşan kesimlerin, iskelenin, iskeleye erişimi sağlayacak kent içi ve yakın çevredeki yerleşim yerleri ile olan bağlantısını sağlayacak bölgesel ölçekteki yolların yapımı, iyileştirilmesi ve genişletilmesi gibi kentsel altyapı ile ilgili yatırım taleplerinin yerel düzeyde idari örgütlenmeyi zorunlu kıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum ticari faaliyetlerin aksamadan yürümesini isteyen özellikle gayrimüslim nüfus ve yerli tüccarın kentteki altyapı ve fiziki koşulların iyileştirilmesi, limanın genişletilmesi gibi taleplerin etkisi ile kentteki faaliyetler için itici güç olmuştur.¹⁶⁹⁰ Bu açıdan bakıldığında 1830’lu yıllardan itibaren transit ticaretin önem kazanması ve Trabzon’un önemli bir ticaret merkezi haline gelmesi şehirdeki altyapı eksikliklerini de ortaya çıkardı. Bunlardan en önemlisi Trabzon-Erzurum yolunun durumu idi. Yolun tamirine yönelik ilk girişimler

¹⁶⁸⁸ Tekeli, a.g.m., s. 882; İlhan Tekeli, “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, **Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, ed. H. İnalçık-M. Seyitdanlıoğlu, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 527; Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 144.

¹⁶⁸⁹ 19. yüzyılda önemli Osmanlı limanlarındaki değişimler hakkında bir değerlendirme için bkz. Çağlar ve diğ., a.g.m., s.121-157; Bunun dışında genel olarak 19. yüzyılda Osmanlı şehirlerindeki dönüşüm hakkında bkz. P. Dumont- F. Georgeon (ed), **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

¹⁶⁹⁰ Bu süreçte en önemli yerel kurumun bu saydığımız hizmetleri gerçekleştirmesi bakımından belediyeler olduğu görülmektedir. 19. yüzyılda gerek şehrin iç bünyesinde meydana gelen değişimler, gerekse de dış dünya ile ilişkilerin zorladığı yeni şartlar nedeniyle geleneksel idare ve yapı yetersiz gelmeye başlamıştı. Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 1-3; Tülin Selvi Ünlü, **19. Yüzyılda Mersin’in Kentsel Gelişimi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 121-122; Aslında şehirleşmenin en önemli itici gücü olan ekonomik kalkınmanın yanında idarecilerin ve yerel ileri gelenlerin de bu süreçte önemli bir etkileri vardı. Trabzon örneğinden hareket etmek gerekirse Telgraf hatları gibi bazı bayındırlık faaliyetlerinin halkın desteği ile yapılması ve idarecilerin de bu sürece katkıları halkın ve idarecilerin talepleri konusuna iyi bir örnektir. Konu hakkında ayrıca bkz. Anastassiadou, a.g.e., s. 125.

Tanzimatın bölgede uygulanmasından daha önce 1843 yılında başlamıştı.¹⁶⁹¹ Tanzimat sonrasında ise Trabzon'daki bayındırlık hizmetleri konusunda en önemli hamle yine bu yolda Nafia Nazırı İsmail Paşa'nın bölgeye gelerek yol yapım çalışmalarını başlatması ile oldu. Fakat ticaret yolunun başlangıcı olan limandan itibaren başlayan çalışmalar aynı sene akamete uğradı. Bundan sonra Kırım Savaşı'nın çıkması bu yolda başka bir çalışmanın olmasını engelledi. Savaş döneminde Trabzon'un müttefik orduları için önemli bir tedarik merkezi olması şehirdeki ticareti en üst seviyeye çıkardığı gibi şehirdeki altyapı eksikliklerinin de daha fazla hissedilmesine neden oldu. Bu dönemde görülen nüfus artışı ve şehre doğru olan göçler Trabzon için yeni bir dönemin başlangıcı oldu. İngiliz konsolosu Stevens savaşın Trabzon'a etkisi şöyle ifade etmektedir:¹⁶⁹²

Trabzon bölgesel olarak büyük bir maddi gelişim gösterdi. Üç yıllık savaş önemli miktarda altının burada birikmesini sağladı ve birkaç büyük tüccar bundan istifade etti. Her gün binalar yükseliyor, kentin sınırları önemli ölçüde büyüyor, yerliler daha iyi giyiniyor ve daha iyi yaşıyorlar ve yoksullar çeşitli sıkıntılar ve yoksunluklar nedeniyle azalmakla birlikte her yerden gelen yabancılar bu boşluğu dolduruyor. Bundan birkaç yıl önce şehrin ve kenar mahallelerin nüfusu 50 bin olarak tahmin ediliyordu. Şimdi ise abartmadan söylüyorum yetmiş bin kadardır. Şu bir gerçektir ki, iç kısımlardaki köyler ve kasabalardan büyük miktarda aile yiyecek bulmak için şehre gelmişlerdir.

Trabzon'da şehirleşmenin varlığını başka kaynaklardan da görebilmekteyiz. Şakir Şevket 1877 yılında yayınladığı eserde şehri değerlendirirken eski dönemler ile mukayese edildiğinde şehirde bir gerilemenin görüldüğü fakat gerçeğin böyle olmadığını; Trabzon'da yapılan binaların eskileri ile mukayese edilmeyecek şekilde muntazam olduklarını, bununla birlikte eski binaların da var olmaya devam ettiğini belirtir. Trabzon'daki evlerin bu cesamet ve intizamının eski dönemlerde olan 18.000 haneye muadil olabileceğini yazar.¹⁶⁹³ Şehirdeki yapılaşmanın ne zaman başladığı konusunda da yazar "*yirmi seneden beri kargir mağaza, hane vesaire gibi kasabaca asar-ı umrandan pek çok şey yapıldı ve yapılmaya devam etmektedir*" diyerek Kırım Savaşı sonrasında şehrin gösterdiği ilerlemeyi ortaya koymaktadır.¹⁶⁹⁴ Turgay da Trabzon'da şehirleşmenin kriterleri olarak şehirdeki dini ve sosyal yapıların sayısındaki artışı ortaya koyar. Kinneir'e atfen 1813'te şehirde 18 cami, 10 kilise, 8 han, 5 hamam ve birkaç fırın olduğunu;¹⁶⁹⁵ 1847'de ise Feruhan Bey'den hareket

¹⁶⁹¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Clairambault'dan Bourgoney'ye, 26 Ekim 1843; Tozlu, a.g.t, s. 58-59.

¹⁶⁹² A&P, 1857, vol. 38, 1856 Trabzon Ticaret Raporu, s. 175-176.

¹⁶⁹³ Burada yazarın şehrin eski ile yeni durumu arasında bir mukayese yaparken temel kriter olarak şehrin nüfusunu göz önüne aldığı görülmektedir. Dolayısıyla yazarın değerlendirmesinde ilk önce Bıjıkyan'da daha sonra da Texier'de gördüğümüz ve şehrin 18. yüzyıldaki nüfusuna ilişkin 18.000 hane şeklindeki bir bilginin etkisinde kaldığı görülür. Bkz. Bıjışkyan, a.g.e., s. 113; Texier, a.g.e., s. 159; Şakir Şevket, a.g.e., s. 77; Bu konuda ayrıca Nüfus kısmına bakılabilir.

¹⁶⁹⁴ Şakir Şevket, a.g.e., s. 79.

¹⁶⁹⁵ Kinneir, a.g.e., s. 341.

ederek bu yapılardan camilerin sayısının 22'ye; kiliselerin 27'ye; hanların 14'e ve hamamların da 12'ye çıktığını belirtir. Son olarak da İngiliz konsolosu Stevens'in 1860 tarihli raporundan hareketle şehirde 52 cami; 55 kilise ve şapel; 22 han; 12 kervansaray; 15 hamam ve 87 fırının şehrin 60,000 kişilik nüfusuna hizmet ettiğini belirtir.¹⁶⁹⁶ Fakat bu verileri daha sağlam kaynaklar olan salnamelerdeki bilgiler ile mukayese ettiğimizde sayılarda önemli farklar olduğu cami ve mescitlerin 44, kiliselerin 33, hanların ise 33 ve fırınların da 86 adet olduğu görülür.¹⁶⁹⁷ Her ne kadar sayılarda böyle farklılıklar olsa da dini ve sosyal yapılarda görülen bu artış nüfus artışı ile paralel gelişen bir şehirleşmenin var olduğunu gösteren diğer bir kanıttır.

4.3.2. Yeni Kamu Binaları

19. yüzyılda Osmanlı şehirlerindeki yenilikler aslında Tanzimat reformlarının şehirlere yansımış şekilleriydi. Tanzimat dönemi devlet adamları devleti ve toplumu Batı'dan örnek aldıkları teknikten hareket ederek modernleşirmenin yanında şehirlerde de Batı modelinde bir yapı oluşturmaya çalıştılar.¹⁶⁹⁸ Tanzimat'ın şehir reformları sadece estetik veya işlerlik açısından değil devletin merkezi otoritesini tesis etme açısından da önemli bir görev görecek. Zira Tanzimatçıların en önemli hedefi sosyal, kültürel ve ekonomik yaşama yönelik düzenlemelerle topluma daha fazla nüfuz etmek, devleti ve merkezi otoriteyi toplum nezdinde görünür kılmaktır.¹⁶⁹⁹ Dolayısıyla devlet kent alanında yapacağı müdahale ile daha etkin bir denetim yaratma amacıyla idi.¹⁷⁰⁰ Bu maksatla

¹⁶⁹⁶ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191; Turgay, a.g.t., s. 282; Fakat burada ilginç olan Turgay'ın söz konusu İngiliz konsolosluk kaynaklarını görmesine rağmen 1868-1869 tarihli konsolos Palgrave tarafından hazırlanan verilere dikkat etmemesidir. Zira Palgrave 1869 yılında ilk sayısı yayınlanan salnamedeki kayıtları göz önüne aldığımızda bu verileri dikkate alarak hazırladığını gördüğümüz raporunda şehirdeki dini ve sosyal yapıların sayısını 1860'ta Stevens'in verdiği kadar düşük verir ki bunlar da gerçeğe daha yakın rakamlardır. Buna göre şehirde 40 cami, 9 Rum, 4 Ermeni, 1 Katolik Ermeni, 1 Latin ve de 1 Protestan kilisesi vardı. A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, 340; PRO, FO, 78/2050.

¹⁶⁹⁷ TVS, 1293 (1876), s. 104-109; Benzer farklılıklar şehirdeki mezarlıklar konusunda da geçerlidir. Stevens'in raporu şehirde 21 Müslüman; 13 Rum; 3 Ermeni; 1 Katolik ve 1 de Latin mezarlığı olduğunu belirtmekle birlikte 1294 senesi salnamesi 18 Müslüman 1 Rum; 1 Protestan ve 1 de Katolik mezarlığından bahsetmektedir. Bkz. A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191; TVS, 1294 (1877), s. 106-108; Şakir Şevket ise Trabzon'da şehirleşme konusunda daha erken devirler ile bir mukayese yapar. Buna göre fetihten sonra Ortahisar, daha sonra İmaret'te ve bunun arkasından da İskender Paşa'da birer adet medrese var iken şimdi (1877'de) Trabzon'da 44 cami ve mescid; 6 medrese; 21 Sıbyan mektebi; 1 Rüştiye mektebi; 24 Rum; 3 Ermeni; 2 Katolik; 1 Fransız ve bir Protestan okulu vardır. Bu haliyle Şakir Şevket'in verdiği rakamlar salnamelerdeki sayılara yakındır. Şakir Şevket, a.g.e., s. 79.

¹⁶⁹⁸ Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 2-4.

¹⁶⁹⁹ Yasemin Avcı, **Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010, s. 200.

¹⁷⁰⁰ Yerasimos, **Kent Reformları**, s. 5

öncelikli olarak İstanbul'a yönelik olan pek çok yasal düzenleme yapıldı. Zamanla taşra kentleri içinde geçerli olan bu yasal çerçeveler ile birlikte daha önce devletin denetiminde olmayan pek çok hizmet devletin yetki alanına girmeye başlıyordu.¹⁷⁰¹ Bu maksatla taşrada bu hizmetleri gerçekleştirecek yeni görevliler atanmaya başladı. Böylece Tanzimat döneminde yeni bir nitelik kazanan idari yapı şehirlerin dokusuna ve bina tiplerine de yansdı. Pek çok idari kademeye ayrılarak önemli bir değişim gösteren taşra yönetimi, yeni eğitim kurumlarının açılması ile genişleyen eğitim sistemi, posta ve telgrafın gelişmesi ile ortaya çıkan yeni birimler, yeni güvenlik hizmetleri ve bunun gibi devletin kendi bünyesine almaya çalıştığı pek çok hizmet ile Osmanlı şehirlerinin dokusuna şimdiye kadar hiç görülmeyen yeni mimari öğeler kazandırdı.¹⁷⁰² Bunların en başta geleni ise devleti temsil eden en önemli kurum olan hükümet konaklarıdır.

4.3.2.1. Hükümet Konağı

Klasik dönemde valilerin hükümet işlerini gördükleri konakların bir kısmı valiler için kiralanmakta, bir kısmı da eyalet halkı tarafından satın alınmak veya yaptırılmak suretiyle sağlanmaktaydı.¹⁷⁰³ 1461 yılında Osmanlı idaresine geçen Trabzon'da da idari merkez olarak kale içi olarak belirlendiği için valilerin ikamet ettikleri yer de Orta Hisar olmuştur. Fakat Trabzon'da fetih sonrasında vali konağı olarak kullanılan mekânlar hakkında çok fazla bir bilgi mevcut değildir. En azından günümüze ulaşmış bir yapı veya bunun yerine ilişkin kesin bir belirleme söz konusu değildir. Fakat yine de vali konağının fetihten sonra Ortahisar'da yer alan Saray-ı Âtik Mahallesi adından hareketle Orta Hisar'ın kuzey kesiminde yer aldığı tahmininde bulunabiliriz.¹⁷⁰⁴ Zira Bıjışkyan 1817'de "*hücrelerle çevrili eski paşa sarayı batı tarafta yüksek bir mevkededir...şimdiki paşa sarayı Aşağı Kale'nin ucunda İmaret Kapısı'nın karşısında büyük bir binadır*" demektedir.¹⁷⁰⁵ Bunun yanında Trabzon Valisi Osman Paşa'nın şehre geldiğinde¹⁷⁰⁶ Osman Bey Konağı adında, şehrin batı tarafında kalan ilk giriş yerinde (İmaret Kapısı) kuzey güney istikametinde inşa

¹⁷⁰¹ Bu düzenlemelerin şehir hayatına ilişkin olanları aynı zamanda kurulacak olan modern belediyelerin faaliyetlerin belirleyen nizamnamelerdi. Bunlardan da ilk ve etkili olanları "Zokaklara Dair Nizamname" ve "Turûk ve Ebniye Nizâmnamesidir". Bkz. Seyitdanlıoğlu, **Modern Belediyecilik**, s. 123-137.

¹⁷⁰² Avcı, a.g.e., s. 202.

¹⁷⁰³ Çadircı, **Anadolu Kentlerinin sosyal ve Ekonomik Yapıları**, s. 20.

¹⁷⁰⁴ Bu konuda Mahalleler adlı bölüme bakılabilir.

¹⁷⁰⁵ Bıjışkyan, a.g.e., s. 94.

¹⁷⁰⁶ Hazinedaroğlu ailesi Samsun'dan Trabzon'a kadar uzanan geniş bir bölgede etkili olan bir ayan ailesi idi. Bundan dolayı Osman Paşa ve daha sonra Abdullah Paşa özellikle kışları geçirmek üzere Canik'e gitmekteydiler. Osman Paşa hakkında bkz. Beşirli, **Osman Paşa ve Zamani**, s. 897-415.

edilen bir konakta kaldığına dair bilgi vali konağının yerini tespit etmemizde önemlidir.¹⁷⁰⁷ Feruhan Bey ise Orta Hisar'ı tasvir ederken valinin yeni sarayı ve hapishanenin burada olduğu bilgisini vermektedir.¹⁷⁰⁸ Turgay 1820'li yıllarda inşa edilen¹⁷⁰⁹ vali konağının yerine 1841 yılında 572.447 kuruşluk bir masraf ile daha büyük ve daha çağdaş bir bina inşa edildiğini yazar.¹⁷¹⁰ Fakat burada Turgay'ın belgeleri tarihlendirmede ciddi bir hata yaptığı görülür. Zira kaynak olarak gösterdiği Trabzon'da valiler için yapılan konağın masraflarının tesviyesi hakkındaki belgeler Nisan 1836 tarihlidir.¹⁷¹¹ Söz konusu belgelerde 1836 yılında “*müceddeden inşasına*” karar verilen sarayın inşa gerekçesi olarak “*sinin-i vakıadan berü müşrifî harap*” olmasının gösterilmesi bize 1820 yılında yapılan bu sarayın muhtemelen bir yangın ile kullanılamaz bir durumda olduğunu göstermektedir. Belgede ayrıca bu sarayın yeri belirtilmemekle birlikte “*Saray-i Âtik Mahallesinde vaki eski saray haliyesine tüfenkçibaşı ve tüfenkçiyân için otuz bab fevkani ve tahtani oda*”nın yapılmasından da bahsediliyordu. Dolayısıyla 1819-1820'li yıllarda Bıjışkyan'ın İmaret Kapısı karşısında tarif ettiği konağın yerine bu kez başka bir yerde bir konak inşa edildiği¹⁷¹² ve bu konağın da yerine 1836'da hapishanesi olan yeni bir binanın yapıldığı¹⁷¹³ ve yine aynı şekilde zaman zaman tamirler gören¹⁷¹⁴ bu binanın 1862 yangını ile harap olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷¹⁵ Diğer bir ifade ile bu açıklamalar bize bu yapıların Orta Hisar'ın İmaret ve Debbağhane kapıları arasında kalan güney kısmında yapıldığını göstermektedir.

Trabzon'da daha modern bir hükümet konağının inşa sürecini başlatan gelişme ise bir yangındır. 1836 yılında yapılan hükümet konağının alt katında bulunan borçlu

¹⁷⁰⁷ *The Asiatic Journal and Monthly Register for British and Foreign India*, XI. (1833), s. 116-125.

¹⁷⁰⁸ Bıjışkyan, a.g.e., s. 132.

¹⁷⁰⁹ Trabzon'daki bu konak Vali Hüsrev Paşa tarafından yapılacaktır. Bu maksatla sarayının resimlerini yapmak ve inşasına nezaret etmek üzere Cani Kalfa adlı bir görevli seçilerek Trabzon'a gönderilmişti. BOA, C. NF., 80/3975, 11 C 1235/26 Mart 1820; Turgay, a.g.t., s. 283.

¹⁷¹⁰ Turgay, a.g.t., s. 283.

¹⁷¹¹ Turgay'ın belgelerin tarihlendirmesinde yaptığı yanlışlık yanında yapılan bu vali sarayının masrafları konusunda da farklı rakamlar verdiği görülür. Buna göre vali sarayının masraflarının dörtte biri vali tarafından ve geri kalanı da eyaletteki sancaklardan alınmak üzere toplam 7 Yük 63.200 kuruştur. Bunun da 1 yük 90.800 kuruşu vali ve geri kalan 5 yük 72.400 kuruşu da eyaletten karşılanmıştır. Bkz. BOA, HAT, 599/29339, 29 Z 1251/16 Nisan 1836; BOA, HAT, 601/29378, 29 L 1251/17 Şubat 1836; BOA, HAT, 601/29378-A, 25 L 1251/13 Şubat 1836; BOA, C. DH. 94/46/75, 15 R 1250/21 Ağustos 1834.

¹⁷¹² BOA, C. MF, 80/3975, 11 C 1235/15 Kasım 1819; BOA, C. DH. 116/5779, 27 B 1236/4 Kasım 1820.

¹⁷¹³ Saydam da Osman Paşa'nın beylik sarayını yeniden inşa ederek, valilerin kiralık konaklarda hükümet işlerini yürütmelerinin ortaya çıkardığı zorlukları bertaraf ettiğini belirtmektedir. Saydam, **Trabzon'un İdari Yapısı**, s. 298.

¹⁷¹⁴ BOA, C. DH. 50/2469, 11 Ca 1254/2 Ağustos 1838; BOA, İ. MVL. 379/16603, 5 S 1273/6 Ekim 1857; BOA, MVL, 594/61, 12 B 1276 /4 Şubat 1860; BOA, İ. MVL, 428/18794, 20 B 1276/12 Şubat 1860.

¹⁷¹⁵ Nurcan Yazıcı, “Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyete Hükümet Konağı Binaları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 5 (2008), s. 949.

hapishanesinde 1863'ün 12-13 Kasım gecesinde çıkan bu yangın konağı oturulamaz derecede harap etmişti.¹⁷¹⁶ Fakat yangının en önemli zararı ise Fransız konsolosuna göre Trabzon Meclis-i Kebir, Vakıf ve Nüfus arşivlerinin büyük oranda yanması olmuştur.¹⁷¹⁷ Aslında bu yangının Trabzon'da Tanzimat'ın taşrada oluşturduğu yerel bürokrasiyi içine alacak şekilde geniş bir hükümet konağının yapılmasına ön ayak olduğu söylenebilir. Alt katının kagir ve üst katlarının da ahşap olan bu konağın alt katı borçlular için hapishane olarak kullanılıyordu ve avlusunda da kagir bir hapishane vardı.¹⁷¹⁸ Yanan bu konağın yerine inşa edilen konağın daha büyük kagir ve 36 odalı olacağı belirtilmekte ve inşaattan sonra arsa yerlerinde kalacak duvarlar yerine inşa edilecek dükkanların inşa masraflarının karşılanmasında gelir kaynağı olarak kullanılacağı belirtiliyordu.¹⁷¹⁹ Fakat belgelerden anlaşıldığı kadarı ile bu binanın da yapımı mali sorunlar yüzünde birkaç yılı almıştı. Salmamelerin bu yapı hakkında verdiği bilgiler ise daha ilginçtir. Salmamede bu konağın eski konağın cesametinde yapılmadığı, harem dairesinin de eklenmediği fakat yine de kagir ve sağlam bir yapı olmasının yanında şehrin “*kalbgâhında*” yer aldığı ifade ediliyordu.¹⁷²⁰

Aslında belgelerin dile getirdiği gibi devletin Trabzon gibi gündün güne gelişmekte olan bir şehirde yaptığı bu konağın hükümetin düzeninin devamlılığını göstermesi olarak¹⁷²¹ görünen bu yapının yer seçimi de aslında Trabzon örneğinde farklı şekilde yorumlara açıktır. Diğer önemli Tanzimat şehirlerinin aksine Trabzon'da yeni hükümet konağının, okul, kışla adliye ve belediye binası, postane ve karakol gibi yeni kamu binalarının ayrı bir yönetici bir merkez olarak ortaya çıktığı bir dönemde her geçen gün önemi artan ve yeni kamu binalarını kendine çeken Gavur Meydanı'na karşın şehrin Türk ve Müslüman kimliğini temsil eden ve şehrin *Kalbgahı* olan Orta Hisar'da kalması aslında

¹⁷¹⁶ BOA. BEO, V. GGD, no. 190, s. 153, 161; Yazıcı, a.g.m., s. 950.

¹⁷¹⁷ Fransız konsolosu Prus valinin bütün gayretlerine rağmen yanan bu resmi evrakların sürekli olarak Rus himayesinin gündemde olduğu bir şehirde önemsiz görülemeyeceğini belirtir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 8, Prus'dan Moustier'ye, 17 Aralık 1863; Bu kayıplardan dolayı bu gibi yangınlarda resmi evrakların zarar görmemesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmekteydi. BOA, A. MKT. MHM, 251/33, 7 B 1279/29 Aralık 1862; Resmi belgeler de yananlar arasında kuyud-u mahalle ve nüfus defterleri olduğunu göstermektedir. BOA, MVL, 646/50, 20 L 1279/10 Nisan 1863; BOA. BEO, V. GGD,, no. 187, s. 59.

¹⁷¹⁸ Yazıcı, a.g.m., s. 950.

¹⁷¹⁹ BOA. BEO, V. GGD, no. 190, s. 224.

¹⁷²⁰ TVS, 1313 (1894), s. 176.

¹⁷²¹ Yazıcı, a.g.m., s. 951; Hükümet konağı binaları Tanzimat düşüncesinin merkeziyetçiliğini vurgulamak yanında devletin imparatorluğun her köşesine ulaştığını göstermek amaçlıydı. Bkz. Avcı, a.g.e., s. 203.

imparatorluğun en bunalımlı bir sürecinde ve bu sürecin canlı bir şekilde hissedildiği Trabzon'da bir mesaj niteliği de taşımaktaydı.¹⁷²²

4.3.2.2. Hapishane

Burada hükümet konağı ile bağlantılı olarak hapishane binasına da değinmek yerinde olur. Yukarıda da görüldüğü üzere yüzyılın başlarından itibaren vali konağı hakkında bilgi veren kaynaklar bazen konağın avlusunda bazen de zemin katında hapishanelerin olduğundan bahsetmişlerdi. Yüzyılın başlarında Bijişkyan'ın da belirttiği gibi eski paşa sarayının etrafında hücreler olduğu gibi yukarıda da değindiğimiz gibi yeni yapılan konakların yanlarında da hapishaneler bulunuyordu. Yazıcı'nın da belirttiği gibi 1836 yılında yapıldığı anlaşılan hükümet konağının alt katında borçlu hapishanesi, avlusunda da cinayet suçlularına mahsus bir hapishane bulunuyordu. Fakat bu yerleri tam anlamıyla birer hapishane olarak kabul zordur. Çünkü bu dönemde mahbes olarak adlandırılan ve haklarında hüküm kesinleşmemiş olan suçluların alıkonulduğu bu mekânlar, hapishane amacıyla inşa edilmiş yapılar olmayıp hükümet binaları altında veya şehrin üst yöneticisinin ikametgâh ve işyeri olarak kullandığı konağın tomruk dairesi, mahzeni, kale, tophane, saray gibi binaların içinde bu amaçla ayrılmış yerlerdi.¹⁷²³ Yukarıda da gördüğümüz gibi Trabzon'da da hapishane olarak benzer mekânlar kullanılıyordu. Havalandırma imkânı çok sınırlı, az ışık alan ve insan sağlığına uygun olmayan ağır koşulların hüküm sürdüğü¹⁷²⁴ bu yerlerin koşulları Trabzon'da da aynıydı. Trabzon hapishanesi küçüktü ve sağlık koşulları oldukça kötüydü.¹⁷²⁵ Hapishane genellikle kalabalık olduğu için tifüs buradan eksik olmaz ve pek çok tutuklunun ölümüne neden olurdu.¹⁷²⁶ Resmi yazışmalarda da bu kalabalıklığın şikâyet konusu olduğunu¹⁷²⁷ gördüğümüz hapishanenin bu nedenlerden dolayı 1857'den 1860'lara kadar sürecek olan

¹⁷²² Osmanlı şehirlerinde hükümet konaklarının şehrin yeni bir merkezi şeklinde ortaya çıkmaları hakkında bkz. Hakan Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine", **Kebikeç**, 10 (2000), s. 149-153.

¹⁷²³ Bu konuda bkz. Gültekin Yıldız, **Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2002.

¹⁷²⁴ Mehmet Temel, "XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağı Hapishaneleri", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 26 (2009), s. 111.

¹⁷²⁵ Trabzon'da 12 sene sürgün kalan ve bir süre de şehir hapishanesinde tutuklu kalan Şeyh Goma hakkında çalışma hapishanenin koşulları hakkında da bilgi vermektedir. Bkz. O. Koloğlu-M. Y. Eler, "Trabzon'da Sürgün Trablusgarplı Bir Şeyh: Guma (1843-1854)", **Ciepo XVII. Sempozyum Bildirileri**, Trabzon: KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, s. 951-961.

¹⁷²⁶ A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191; BOA, MVL, 680/71, 17 Ra 1281/20 Ağustos 1864.

¹⁷²⁷ Belgelerde hapishanenin kalabalıklığı ve yetersizliğinden bahsedilmektedir. BOA, A. MKT. UM. 286/21, 29 L 1273/22 Haziran 1857; BOA, A. MKT. UM, 387/56, 2 C 1276/27 Aralık 1859.

bir dizi tamir ve genişletme çalışmalarına sahne olduğu görülmektedir.¹⁷²⁸ Hatta bu konuda ilk adımın 1854 yılında atıldığı harap durumda olan hapishanenin yerine hükümet konağının karşısında bir hapishanenin inşasının mümkün olabileceği belirtilmekteydi.¹⁷²⁹ 1862 yangınında ayakta kalmayı başaran bu hapishanenin kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁷³⁰ Fakat borçlular için yeni bir hapishane tahsis edildiğine dair bir bilgi yoktur.¹⁷³¹ Bunun yanında şehirde kadınlara mahsus bir Nisa Hapishanesi olmadığı için Müslüman mahkûmlar imamların; gayrimüslimler ise kendi cemaat liderlerinin ikametgâhlarında tutuluyorlardı.¹⁷³² Buna karşın şehirde hapishane ihtiyacı ilerleyen dönemlerde de hissedildi. Bu nedenle 1882 yılında hükümet konağının bir bölümünün hapishane olarak yeniden tanzim edildiğini;¹⁷³³ ilerleyen zamanlarda da şehir dışında bir hapishane inşasının söz konusu olduğunu anlamaktayız.¹⁷³⁴

4.3.2.3. Gümrük Binası

Şehirdeki artan ticari potansiyele paralel olarak ortaya çıkan kamu binalarından biri de gümrük binasıdır. Trabzon'un eski bir ticaret noktası olması itibarı ile daha önceki dönemlerde gümrük binası olan bir limandı. Fakat bu gümrük binası Moloz olarak bilinen mevkide denizin hemen yanında bulunuyordu.¹⁷³⁵ Zira bu bölge klasik dönemde bedesten ve hanların bulunduğu şehrin en işlek bölgesiydi.¹⁷³⁶ Bilindiği gibi 1830'lu yıllardan itibaren yükselmeye başlayan ticaret hacmi karşısında Trabzon'daki ulaşım altyapısının yetersizliği daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştı. Kırım Savaşı'nın araya girmesi ve

¹⁷²⁸ Hükümet konağı ile birlikte hapishanenin tamir edilerek genişletilmesi hakkında 1857-1861 yılları arasında pek çok yazışma yapıldığı ve bu tamir sürecinin uzun sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu konu hakkında yazışmalar şunlardır: BOA, MVL, 354/35, 6 M 1274/ 27 Ağustos 1857; BOA, İ. MVL, 379/16603, 5 S 1274/25 Eylül 1857; BOA, MVL, 582/74, 4 B 1274/7 Şubat 1859; BOA, A. MKT. MVL, 105/49, 23 B 1275/26 Şubat 1859; BOA, A. MKT. MHM, 158/2, 6 Za 1275/5 Haziran 1859; BOA, MVL, 594/61, 12 B 1276/4 Şubat 1860; BOA, İ. MVL, 428/18794, 20 B 1276/12 Şubat 1860; BOA, İ. MVL, 443/19723, 7 Ş 1277/18 Şubat 1861.

¹⁷²⁹ Trabzon valisine gönderilen şukkada bu hapishanenin inşasının masraflarını karşılamak için Saçlı Hoca Mahallesi'nde buluna eski saray arsasının satılmasının söz konusu olduğu fakat bu arsanın yerinin önemli ve büyük bir olması nedeniyle bu öneriye sıcak bakılmadığı anlaşılmaktadır. BOA, A.MKT. MVL. 105/49, 23 B 1270/21 Nisan 1854.

¹⁷³⁰ BOA, BEO, V.GGD, no. 190, s. 508.

¹⁷³¹ 1870'li yıllara ait salnamelerde Trabzon şehir merkezinde olan her bir idari ve sosyal bina hakkında istatistiklerde yer varken hapishanenin belirtilmemesi de muhtemelen bu yapının vali konağı dâhilinde olması ve bu idare kompleksinin bir parçası olarak kabul edilmesinden kaynaklanabilir.

¹⁷³² A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191; Şehirde kadınlara mahsus bir hapishane yüzyılın sonlarına doğru, 1894 yılında inşa edilmiştir. Diplomatic and Consular Reports on trade and Finance, 1895, Turkey, Report for the Year 1894 on the Trade of the Consular District of Trebizond, s. 8.

¹⁷³³ TVS, 1313 (1894), s. 176.

¹⁷³⁴ BOA, İ. DH. 915/72638, 11 B 1301/7 Mayıs 1884.

¹⁷³⁵ Bijışkyan, a.g.e., s. 106.

¹⁷³⁶ Aygün, **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**, s. 131.

Trabzon'un müttefik ordularının iâşe merkezi olması özellikle limandaki altyapı yetersizliğinin daha da hissedilmesine neden oldu. Bu nedenle ilk olarak karantina binası olarak kullanılan Güzelhisar'ın doğusunda Kalafataltı denilen yerde bir iskele inşa edildi.¹⁷³⁷ Bu iskele inşası Trabzon limanında 20. yüzyılın ortalarına kadar devam edecek olan çalışmaların da başlangıcı oldu. Kırım Savaşı sonrasında artan ticaret hacmi limanda yeni bazı düzenlemeleri de beraberinde getirdi. Zira liman kentlerinin ticaret hacmi aynı zamanda şehir limanını da biçimlendiren bir etkendi. Fakat 1860'lı yıllara kadar Osmanlı limanlarında nitelikli tesislerin olmadığı görülmektedir.¹⁷³⁸ Bu tesisler içinde en önemlileri ise gümrüklü malların kontrolü ve nakliyesinin yapıldığı gümrük binaları ve depolardı. Trabzon'da da savaştan hemen sonra iskele yakınlarında bir gümrük binası yapılmaya çalışıldığını görmekteyiz.¹⁷³⁹ 1860 yılında ise Kalafataltı iskelesinin etrafında ambar, gümrük binası odaları ve rıhtım inşa edildi ve böylece Trabzon'un ve limanın ticari altyapısı için önemli bir adım atıldı.¹⁷⁴⁰ Fakat yapılan bu gümrük binasının zamanla yetersiz hale gelmiş ve gümrük binasının yenilenmesi için çalışmalar yapılmıştır. İngiliz konsolosu Biliotti özellikle rıhtımın yetersiz kaldığı ve yapılmasına ihtiyaç duyulduğunu, bu vesile ile valinin gümrük binasını da genişletmek istediğini; fakat hem gümrük binasının genişletilmesi hem de gerekli olan malzemenin temini için aynı zamanda Güzel Hisar tabyasını koruyan kayaların yıkılması gerektiğinden bu projeye askeri erkânın ise karşı çıktığını belirtiyordu.¹⁷⁴¹ 1880'li yılların ortalarında bu bölgede kargir bir rüsumat Nezareti binası ve gelen transit malların konulması için bir ambar inşa edilmişti.¹⁷⁴² Gümrük binasının yanında askeri amaçla kullanılan başka gümrük depoları da bulunmaktaydı. Bununla birlikte gümrük idaresinin depoları yetersiz kaldığından zamanla bunların kiralanması yoluna gidilmiş,¹⁷⁴³ zamanla gümrük binasına yeni ilaveler yapılmış ve askeri amaçla kullanılmak üzere sağlam bir ambar ve ambarın bitişiğinde de askeri bir daire inşa edilmişti. Gümrük Caddesi üzerinde de pek çok mağaza inşa edilmiştir.¹⁷⁴⁴

¹⁷³⁷ Tozlu, a.g.t., s. 35-35.

¹⁷³⁸ Şennur Kaya, "Bazı Liman Kentlerindeki Örnekler Işığında Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İnşa Edilen Gümrük Binalarının Mimari Özellikleri", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Sosyal Bilimler Dergisi**, 1 (2010), s. 75

¹⁷³⁹ BOA, İ. MVL., 387/169/03 2 C 1274/18 Ocak 1858.

¹⁷⁴⁰ BOA, MVL, 593/65, 23 C 1276/ 17 Ocak 1860; BOA, İ. MVL, 437/19324, 4 Ra 1277/20 Eylül 1860; BOA, A. MKT. MVL, 120/57, 14 Ra 1277/30 Eylül 1860. Tozlu, a.g.t., s. 37.

¹⁷⁴¹ A&P, 1873, c. 76, 1873 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1633.

¹⁷⁴² TVS, 1305 (1888), s. 1186; TVS, 1311 (1894), s. 177.

¹⁷⁴³ BOA, İ. RSM, 4/1313/M-2, 15 M 1313/8 Temmuz 1895; BOA, BEO, 652/48844, 17 M 1313/6 Temmuz 1895; BOA, İ. RSM, 5/1313/Z-02, 6 Z 1313/19 Mayıs 1896.

¹⁷⁴⁴ TVS, 1311,(1894), s. 177.

Gümrüğün şehir merkezine olan bağlantısı Gümrük Caddesi vasıtası ile sağlanmaktaydı.¹⁷⁴⁵

4.3.2.4. Karakolhane

Yüzyılın ortalarına doğru şehirde görülen ani nüfus artışı ve yoğunlaşan ticari ilişkilerin şehirde özellikle gelişmenin daha çok hissedildiği Gavur Meydanı tarafında bazı güvenlik sorunlarına yol açtığı anlaşılmaktadır. Zira bu bölgenin limana yakın olması ve yolcuların ilk durak yeri ve en önemli konaklama mekanlarının burada olması şehrin bu kısmını daha karmaşık bir duruma soktuğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte şehir nüfusunun büyük bir kısmı da şehrin doğu tarafında ikamet ediyordu. Tanzimat döneminde şehirlerin güvenliği konusundaki en önemli adım Zaptiye Teşkilatı'nın kurulması idi. Bugünkü anlamı ile yarı polis yarı jandarma görevi ifa eden zaptiyelerin en önemli görevi Tanzimatın ilkeleri doğrultusunda halkın can ve mal güvenliğini sağlamaktı.¹⁷⁴⁶ Bu konuda Trabzon'da da bir eksikliğin görüldüğünü anlamaktayız. Saydığımız nedenlerden ötürü 1850'de karakolhane yapılacak olan yer olarak Reaya Meydanı¹⁷⁴⁷ seçilmiştir. Bunun gerekçesi "*Trabzon'da kâin reaya meydanı demekle maruf mahal müstakil ve müfriz bir çarşu olduğundan*" şeklinde ifade edilmekte ve buradaki iktisadi faaliyetlerin artışı vurgulanmaktaydı.¹⁷⁴⁸ Karakolhanenin inşası için yapılan keşifte inşasının 2.000 kuruş tutacağı, masraflarının bu meblağdan fazla gelmemek koşulu ile karakolhanenin on nefer piyade ve bir nefer çavuşu barındıracak şekilde inşa edilmesi ve bir o kadar da zaptiyenin bulunması istenmekteydi.¹⁷⁴⁹ Yazışmalarda karakolhanenin görevlendirilecek zaptiyelere uygun bir şekilde yapılması istenmekteydi.¹⁷⁵⁰ Bu karakolhanede görevlendirilecek olan zaptiyelerin şehirde var olan otuz süvari ve elli piyade zaptiyesi arasından seçilmesi istenmiştir.¹⁷⁵¹ Görüldüğü gibi şehirde var olan 80 kişilik zaptiye birliğinin bir kısmının Meydan-i Şarki'de yapılacak olan karakolhanede istihdamı gerekmişti. Fakat zamanla

¹⁷⁴⁵ PRO, FO, 78/2050.

¹⁷⁴⁶ Çadircı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 317-320.

¹⁷⁴⁷ Şehrin bu kısmını ifade etmek için resmi belgelerde dahi bir tutarlılık yoktur. Bu meydan hakkında Gavur Meydanı, Şark Meydanı, Meydan-i Şarki, Kefere Meydanı, Reaya Meydanı, Hristiyan Meydanı gibi değişik isimlerin olduğu görülmektedir.

¹⁷⁴⁸ BOA, İ. MVL, 195/5985, 13 S 1267/ 18 Aralık 1850.

¹⁷⁴⁹ BOA, A. MKT. MVL, 37/61, 8 Ra 1267/11 Ocak 1851; BOA, A.MKT. NZD, 24/50 15 Ra 1267/18 Ocak 1851.

¹⁷⁵⁰ BOA, A. AMD, 27/86, 22 S 1267/27 Aralık 1850.

¹⁷⁵¹ BOA, İ. MVL, 195/5985, 13 S 1267/ 18 Aralık 1850.

zaptiye sayısının yetersizliği hissedildiğinden sayının arttırılması talebinde bulunuldu.¹⁷⁵²1860 yılında ise şehirde 160 kişilik bir zaptiye neferi bulunuyordu.¹⁷⁵³

4.3.2.5. Karantina Binası

Tanzimat döneminde Trabzon'un tanık olduğu en önemli yeniliklerden birisi de şehirde bir karantinanın kurulması idi. Salgın hastalıklar konusunda da değinildiği gibi şehirde karantinanın kurulma süreci 1838 yılının sonlarında karantina müdürü olarak atanan Süleyman Efendi ve Prusyalı Weinkauff adlı bir doktorun Trabzon'a gelmesiyle başlamıştı. Zira bu görevlilerin şehre gelmesi ile birlikte karantinanın tamamen tesis edilmesi için bir sürecin başladığı söylenebilir.¹⁷⁵⁴ Fransız konsolosunun da belirttiği gibi hastalığın hüküm sürdüğü Trabzon'da karantinanın tesis edilmesi için şehirdeki yetkililerin yardımı gerekliydi. Fakat yine de karantina mevkii olarak Güzelhisar'ın seçildiği ve uygulamanın başladığı görülmektedir.¹⁷⁵⁵ Güzelhisar aslında karantinanın kurulabileceği en uygun mevkilerden biri idi. Karantina bu dönemde önemi gittikçe artan Çömlekçi limanına ve Erzurum yolunun başlangıcı olan Gavur Meydanı'na olan yakınlığı ile şehir için stratejik bir noktada yer alıyordu. Fakat buradaki altyapının karantinanın ihtiyaçlarını giderecek derecede yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Zira burası kullanılmayan ve Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın 18. yüzyılın ortalarında yaptırdığı sarayın kalıntılarının olduğu bir yeri.¹⁷⁵⁶ Bijişkyan 1817'de kuzey ve güney cepheleri ile iki kısma ayrılmış ve alttan çok metin bir destek duvarına oturtulmuş iki katlı bu sarayın önünde geniş bir meydan ve bahçe olduğunu ve 1807 yılındaki Rusların bombardımanı nedeniyle birçok yerinin yıkılmış olduğunu belirtir.¹⁷⁵⁷ Bundan dolayı 1840 yılı içinde burada ciddi bir tamirat ve inşa sürecinin başladığı görülmektedir. Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın vakfi olan arazinin icaresi konusunda bir yazışma bize Güzelhisar'ın karantina yeri olması sürecini iyi bir şekilde göstermektedir.¹⁷⁵⁸

¹⁷⁵²Zaptiye erlerinin eski alışkanlıklarından dolayı vali ve kaymakam gibi yöneticilerin özel işlerinde çalışmaları yasaklanmıştı. Ancak bu kurala uyulmadığı kayıtlardan anlaşılmaktadır ki Trabzon'daki zaptiye sayılarının arttırıldığı bildirildiği yazışmalarda zaptiyelerin sayısının hizmeti atıye, konak ve dairelerde kullanılmamak şartı ile arttırıldığı belirtiliyordu. BOA, A.MKT. MVL, 94/11 10 Ca 1274/27 Aralık 1857.

¹⁷⁵³ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191.

¹⁷⁵⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e, 27 Eylül 1838.

¹⁷⁵⁵ Texier, a.g.e., s. 149.

¹⁷⁵⁶ Saray hakkında bkz. Temel Öztürk, "Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Üçüncüoğlu Sarayı", **Trabzon Kent Mirası**, haz. Ö. İskender Tuluk- H. İbrahim Düzenli, İstanbul: Klasik Yayınları, 2010, s. 237-264.

¹⁷⁵⁷ Bijişkyan, a.g.e., s. 110.

¹⁷⁵⁸ Belge her ne kadar bize karantina mahallinin durumunu açıklasa da yazışmanın asıl gayesi Üçüncüoğlu Ömer Paşa mütevellisi Osman Bey'in belge tarihi olan Nisan 1848'e kadar bu mahalleden herhangi bir icare

Mahâll-i mezkur müteveffa-ı müşarünileyh vakfı olup 34 tarihinde yerlü topçu askeri tertibinde saray-ı mezkur tabya ittihazı ile elli altı tarihine kadar bu hal üzere kullanıldığı ve derununda ebniye-i kadimesinden eser olmayub fakat ber mahallinde felekli üç dört odasıyla civar-ı rabia ve arsası kalub sene-i merkumede karantina usulunun icrası cihetiyle mahal-i mezkur karantina ittihaz edilmiş ise de ebniyeden hali bulunmuş olduğundan canib-i vilayetten iki yük şu kadarı kuruş sarf olunarak fevkani ve tahtani müteaddid oda ve saire inşasıyla imar kılınmış..

Buradan da anlaşıldığı gibi Trabzon'da karantina binasının tesis edilmesi için asıl çalışma, teşkilatın Trabzon'da kurulmasından daha sonra gerçekleşmişti. Saray ve kuzeydoğu bölgesinde kalan geniş alan karantinadan önce belirttiğimiz gibi tabyanın kurulması ile beraber iki farklı fonksiyon icra etmeye başlayacaktır. Tabyalar karantina binası önündeki bu geniş bahçenin kuzey ve kuzeydoğusuna yerleştirilmişti. Tekrar karantinaya dönecek olursak Bıjışkyan'ın iki katlı olarak tarif ettiği Üçüncüoğlu Sarayı'nın karantina binasına dönüştürülmesine kadar eski eserlerden birkaç odası dışında bir şey kalmamış, bundan dolayı yüklü bir masraf yapılarak yine iki katlı olarak inşa edilmiştir. Aslında 1840 yılında yapılan bu binaların yanında aynı dönemde karantinanın işleyişinin de düzene sokulmaya çalışıldığı ve bu amaçla İstanbul'dan Meclis-i Tahaffuz direktörü Mösyö Robert'in beraberinde İngiliz bir doktor ile Trabzon'a geldiği görülmektedir.¹⁷⁵⁹ 1840'da yapılan bu inşa faaliyetlerinin buradaki son çalışmalar olmadığı karantinanın tamiri ve genişletilmesi için daha sonra başka çalışmalar yapıldığını da belirtmek gerekir.¹⁷⁶⁰ Bu tamirler ve genişletmeler bizzat burada karantinaya alınan ziyaretçiler tarafından da belirtiliyordu. 1850'de burada karantinaya alınan Walpole "karantina binası büyük bir kule ve öteki binalarla kara tarafında yürümek için her an yıkılacak gibi duran taraçaları içermektedir" diyerek karantinanın etrafında yeni binaların yapıldığını göstermektedir.¹⁷⁶¹ Bu tamir ve genişletmeler yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiştir. 1853 yılında karantinaya mazgal açılmak üzere yıkılan odaların yerine buradaki görevliler için dört oda ve mutfağın masraflarının 38.500 kuruşa çıktığı belirtiliyordu.¹⁷⁶²

alamaması ve bundan dolayı senevi 3.500 kuruş kira talep etmesi hakkındadır. Fakat bu meblağın yüksek görüldüğü ve saraydan kalan birkaç oda ve arsa için 2.000 kuruşta karar kılındığı; 1256 senesinden 1263 senesine kadar senevi 2.000 kuruştan hesap edilmek sureti ile vakıf mütevellisine verilmesi ifade edilmiştir. BOA, C. EV, 580/29283 12 Ca 1264/ 16 Nisan 1848.

¹⁷⁵⁹ Fransız konsolosluk raporunda da belirtildiği gibi resmi yazılarda da Mösyö Robert ve İngiliz Doktor Dickson'un Trabzon'a gelmesinin amacı "*Trabzon ve Samsun karantinahanelerin henüz taht-ı rabıtaya idhal olunamaması*" ve bu karantinaların "*Trabzon müşiri devletlü fehametlü paşa hazretleri bil müzakere karantina nizamına tatbikan*" uygulanması olarak gösterilmektedir. BOA, İ. DH, 46/2287, 4 N 1257/20 Ekim 1841; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Compte de Pontois'ya, 10 Kasım 1841.

¹⁷⁶⁰ BOA, İ. DH, 169/8970, 13 R 1264/18 Mart 1848; BOA, İ. DH. 207/11969, 20 S 1266/5 Ocak 1850; Turgay, a.g.t., s. 283.

¹⁷⁶¹ Walpole, a.g.e., s. 218-219.

¹⁷⁶² BOA, A.MKT. MVL, 63/78, 13 N 1269/20 Haziran 1853; BOA, İ. MVL, 291/11677, 2 Ra 1270/3 Aralık 1853; Yukarıda da gördüğümüz üzere karantinada yapılan bu masrafların gerçekten harcandığına dair

Karantinanın her ne kadar kurulduğu dönem için uygun olsa da ilerleyen dönemlerde şehrin gelişmesi ile birlikte karantinanın şehir ile bütünleştiği görülmektedir.¹⁷⁶³ Özellikle 1864 Kafkas göçünde de görüldüğü gibi bu bütünleşme karantinadaki hastalıkların şehre kolayca yayılmalarına neden olmaktadır ve bundan dolayı karantinanın zaman zaman amacına hizmet etmediği de oluyordu.¹⁷⁶⁴

4.3.2.6. Telgraf ve Postahane

Trabzon'da Tanzimat döneminde oluştuğunu gördüğümüz en önemli kamu binaları arasında posta ve telgrafhaneleri de saymak gerekmektedir. Trabzon için buharlı gemilerin Trabzon-İstanbul arasında seferlere başlamaları ve düzenli ve daha hızlı bir posta hizmeti sağlamaları ne kadar önemli ise şehre telgraf hattının ulaşması daha da önemli bir adımı teşkil etmişti. Zira imparatorluğun en önemli liman şehirlerinden biri ve uluslararası ticari bağlantıları olan Trabzon'un bu dönemde haberleşme alanındaki gelişmelere uzak kalması beklenemezdi.

Halkın ve idarecilerin bu gayretleriyle¹⁷⁶⁵ daha Sivas-Erzincan bağlantısı yapılmadan Trabzon-Erzincan hattını bitirilmesiyle altyapısı hazırlanan ve 1864 yılının başlarında hizmete giren bu yeni iletişim vasıtası şehre yeni bir idari birim olarak telgrafhaneyi de kazandırmış oldu. İlk telgraf haberleşmesinin 1864'te gerçekleştiği Trabzon'da ilk telgrafhane binasının da Meydan-i Şarki civarında kurulmuş olması muhtemeldir. Bu konuda Meydan-i Şarki'deki Millet Bahçesinin üst kısmında iki katlı telgrafhane binasının varlığından bahsedilmesi bu tespitimizi doğrulamaktadır.¹⁷⁶⁶ Bununla birlikte Şubat 1864'te Trabzon'un bir telgrafhaneye kavuştuğu ve şehirde yer alan idari kadrolara telgraf görevlilerinin de eklendiğini söyleyebiliriz. Telgrafhanenin yeri konusunda ise 1880'li yıllarda telgrafhane binası olarak Meydan-i Şarki'de belediye binasının ve bunun kuzeydoğusunda yer alan ve 20. yüzyılın başlarında binanın postahane

dört adet odanın yapımı hakkında "karantina müdürü sabık Hurşid Ağa marifetiyle yaptırıldığı ve hey'et-i haziresi icabınca sahihen ol miktar akça sarf olunduğu" özellikle belirtiliyordu. BOA, İ. MVL, 303/12439, 21 B 1270/19 Nisan 1854.

¹⁷⁶³ İngiliz konsolosu Stevens karantina yerinin gemilerin denetlenmesi için takdire şayan bir konumda olduğunu, fakat karayoluyla şehre gelen yolcu ve eşya açısından şehrin en işlek yerinde yer alması bakımından hastalıkların şehre yayılmasının muhtemel olduğunu yazar. PRO, FO, 195/294, Stevens'in 3 Ocak 1847 tarihli raporu.

¹⁷⁶⁴ A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, 340; PRO, FO, 78/2050.

¹⁷⁶⁵ BOA, İ. HR, 198/112/26, 4 B 1276/26 Aralık 1862, Lef, 2. Ayrıca bkz. Kaçar, a.g.m., s. 90.

¹⁷⁶⁶ Hikmet Öksüz ve diğerleri, (haz.), **Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1884-1950)**, Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2009, s. 114.

ve telgrafhane olarak kullanılması bize yeni yapılan telgrafhane binasının yer seçiminde yine bu mahallin tercih edildiğini göstermektedir.¹⁷⁶⁷ Zira Trabzon'da belediye gibi kamu binalarının büyük bir kısmı yüzyılın sonlarına doğru şehrin bu kısmında ortaya çıkmaya başlamıştı.

Tanzimat öncesinde ulak ve menzilhaneler ile sağlanan devlet muhaberatı köklü bir değişikliğe uğrayarak yerini tüm topluma açık yeni bir posta sistemine bıraktı.¹⁷⁶⁸ Başkentte Posta Nezâreti'nin kurulmasıyla nezaret taşradaki önemli şehirlerde de kendi örgütünü kurmuş ve maksatla posta müdürleri tayin etmiştir. Trabzon ile Erzurum arasında posta hizmeti ise kara yolu ile gerçekleştiriliyordu. Burada posta hizmeti II. Mahmud döneminde oluşturulan kirahaneler vasıtası ile sağlanmaya çalışıldı.¹⁷⁶⁹ 1842 yılından itibaren İstanbul ile Trabzon arasında deniz postaları tesis edilmiştir.¹⁷⁷⁰ Bu süreçte 1842 yılında da Trabzon'da da bir posta müdürü tayin edilmiş ve postahane kurulmuştu.¹⁷⁷¹ Postahanelerin hangi özelliklere sahip olacakları daha 1840 yılında çıkarılan nizamnamede belirlenmişti. Buna göre şehrin merkezinde, hücreli veya dolaplı, rafları olan birer oda postahane olarak kullanılacak ve bu oda her hangi bir kurumdan sağlanacak veya kiralanacaktı. Buradan hareketle Trabzon'da da bu yeni kurumun nerede tesis edildiği konusunda kesin bir şey söylemek imkânsızdır. Fakat belgelerin de belirttiği gibi sadece posta müdürlerinin ikamet edeceği mahaller değil aynı zamanda posta tatarlarının da barınacağı yerlere ihtiyaç duyulduğuna göre daha geniş bir alanın tahsis edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁷² Postahanenin açıldığı 1843 gibi erken bir tarihte Meydan-i Şarki'nin henüz şehrin en işlek yeri haline gelmemesi ve vali konağının bulunması itibarı ile

¹⁷⁶⁷ Meydan-i Şarki'de yer bu bina II. Abdülhamid dönemini yansıtan ve Yıldız Albümü olarak bilinen koleksiyonda muhtemelen 1890'lı yıllarda Trabzon Posta ve Telgrafhane binası olarak gösterilmektedir. Bunun yanında binanın belediye hizmet binası olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Özen ve diğ., a.g.e., s. 210; Dönemin kartpostalları mukayese edildiğinde şimdiki belediye binasının yerinde daha küçük bir bina olması itibarı şimdiki belediye binasının Posta ve Telgraf binasından daha yeni bir bina olduğu anlaşılır. Ayrıca söz konusu kartpostallarda buranın belediye binası olarak da gösterilmesi belediye hizmetlerinin de bir süre bu binada görüldüğünü ortaya çıkarmaktadır. Buna ilaveten salnamelerde bu bölgeden bahsedilirken burada bulunan devair-i resmîye arasında telgrafhane, Duyûn-u Umumiye Nezareti ve Osmanlı acentehanesi sayılmasına karşın belediyeden bahsedilmemesi bu dönemde burada ayrı bir belediye binası olmadığını akla getirebilir. Bkz. TVS, 1313, (1896), s. 351; Atilla Bölükbaşı, **Anılarda Trabzon**, I, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 120-121.

¹⁷⁶⁸ Tekeli, **Kentsel Dönüşüm**, s. 881; Yazıcı da yeni posta sisteminin en önemli katkısının halkın haberleşmesini tesis etmiş olması olarak belirtmektedir. Bkz. Yazıcı, **Posta Nezareti'nin Kuruluşu**, s. 42.

¹⁷⁶⁹ Fransız konsolosu Outrey 4 Mayıs 1843 tarihli mektubunda bu hatta görevlendirilen kişilerin daha önce tüccarların güvensizliğini kazanan kişiler olarak tarif eder. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Bourgueney'ye, 4 Mayıs 1843.

¹⁷⁷⁰ Tozlu, a.g.t., s. 135.

¹⁷⁷¹ Demir, a.g.e., s. 16-17.

¹⁷⁷² BOA, C. DH, 132/6563, 12 Ca 1259/10 Haziran 1843.

Ortahisar'ın yönetici merkez konumunda olması postahanenin buraya yakın bir yerde kurulma ihtimalini de göstermektedir. Fakat postaların ticari eşya taşımacılığı da yapmaları ve Trabzon'un her ne kadar bu dönemde Tanzimat'a dâhil olmasa da, ticaretin gelişmesi mümkün olan merkezlerin de muntazam posta teşkilatlarına dâhil olması ve buralarda ticari eşya postacılığı yapılması¹⁷⁷³ itibarı ile postaların, Meydan-i Şarki örneğinde, geldiği ve iç kısımlara doğru gidecekleri noktanın yakınlığı postahanenin de burada kurulma ihtimalini güçlendirmektedir. Meydan-i Şarki'nin düzenlenmesi hakkındaki bir belgede “*bu meydanın kenarında olan İskender Paşa Camii alt tarafıyla eski postahane önünde Halim Ağa'nın ebniyesine...*”¹⁷⁷⁴ ifadesi bize şehirdeki ilk postahane binasının yüzyılın sonlarında inşa edilen yeni binanın yerinde açıldığını göstermektedir. Bunun yanında belgelerin de belirttiği gibi postahanenin “*vasat-ı şehirde birer münasib mahallin tedarik ve isticarıyla.*” kurulmasının istenmesi¹⁷⁷⁵ ve İstanbul örneğinde ticaret merkezlerine ve sahile yakınlığının tercih edilmesi, bizim en önemli posta hattının deniz yolu ile sağlandığı Trabzon'da bu örneğe uygun olarak postahanenin limana yakın bir yerde açıldığını ortaya koymaktadır.

4.3.3. Yeni Eğitim Kurumları

Tanzimat döneminde Trabzon'da beliren kamu binaları arasında değinilmesi gereken en son yapılar ortaya çıkan yeni eğitim kurumlarıdır. Bilindiği gibi Trabzon ağırlıklı olarak Müslüman bir nüfusa sahip olmakla birlikte Rum, Ermeni, Katolik ve az da olsa Protestan bir nüfusa sahipti. Dolayısıyla 19. yüzyılda Osmanlı ülkesinde eğitimin dönüşümüne paralel olarak Trabzon'da da her bir cemaat kendi eğitim kurumlarını oluşturmuş ve şehirde klasik eğitim kurumlarının yanında Avrupai tarzda eğitim veren resmi ve özel pek çok eğitim kurumu ortaya çıkmıştı. Burada Trabzon'da eğitimi geniş manada değerlendirmek mümkün olmakla birlikte bu çalışmamızın sınırlarını aşacağından sadece şehirleşme ve modernleşmenin birer belirtisi olarak beliren eğitim kurumlarından kısaca bahsedilecektir. Fakat genel olarak bu dönemde Trabzon'da açılan eğitim kurumlarını yerli ve yabancı olarak ayırmak mümkün iken yerli eğitim kurumlarını da Müslüman ve gayrimüslim eğitim kurumları olarak bir alt kategoride incelemek mümkündür.

¹⁷⁷³ Yazıcı, *Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı*, s. 351-352.

¹⁷⁷⁴ BOA, İ.DH, 593/41285, 27 S 1286/8 Haziran 1869.

¹⁷⁷⁵ BOA, C. DH, 132/6563, 12 Ca 1259/10 Haziran 1843.

4.3.3.1. Müslüman Eğitim Kurumları

Klasik dönemin en önemli ilk eğitim kurumları sıbyan mektepleri idi. Sıbyan mektepleri şehir kaza ve köylerde ya külliye içinde veya medrese ve cami köşelerinde tek katlı ve tek odalı olarak hizmet vermekteydiler. Trabzon'da da bu okulların koşulları aynı idi. Yüzyılın ikinci yarısında özellikle Islahat Fermanı sonrasında yapılan düzenlemeler ile birlikte bu okulların statülerinde değişiklik yapıldı. 1862 yılında sıbyan mekteplerinin yerine usul-u cedide göre eğitim yapan iptidai mektepler açıldı.¹⁷⁷⁶ Fakat sıbyan mektepleri de bu yeni kurumun yanında var olmaya devam etti. Aynı ikililik medreseler konusunda da görüldü. Klasik dönemin en önemli eğitim kurumu olan medreseler Trabzon'da da açılan yeni modern eğitim kurumlarının yanında var olmaya devam ettiler.¹⁷⁷⁷ Yüzyılın ikinci yarısında yeni usul eğitim kurumlarından ilki Osmanlı eğitim tarihi için önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen¹⁷⁷⁸ Islahat Fermanı sonrasında ortaya çıktı. 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulması ile beraber devlet kendi denetimine aldığı eğitime yeni bir hamle kazandı. Bu amaçla ilk olarak iptidai okulların açılmasının yanında en önemli çalışma *Rüştiye* okullarının açılması oldu. Tanzimat döneminin taşrada açılan bu ilk eğitim kurumları rüştiye mektepleri oldu.¹⁷⁷⁹ 1847 yılında ilk olarak İstanbul'da kurulan bu okullardan başarılı bir netice alınması üzerine bu okulların başka yerlerde de açılması sürecini başlattı. Böylece aralarında Trabzon'un da olduğu pek çok şehirde rüştiyeler açılmaya başlandı. Trabzon'da da 1863 yılında bir rüştiye açıldı. Aslında bu dönemde şehirde rüştiyenin açılması sürecinde Trabzon halkının hastane açılması yönünde de talepleri olmuş ve hükümet bu maksatla buraya 50.000 kuruş tahsis etmişti. Fakat hükümet daha sonra aldığı bir kararla bu meblağın Trabzon'da rüştiye yapımına tahsis edilmesini istemiştir.¹⁷⁸⁰ Okulun yeri hakkında arşiv belgeleri "*Trabzon Aşağı*

¹⁷⁷⁶ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, II, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 468.

¹⁷⁷⁷ Bu dönemde Trabzon'da sekiz medresenin olduğu görülmektedir. TVS, 1294 (1877), s. 100-101; Bunlar: İmaret ve Hamza Paşa şehrin batı varoşunda; Saraçzade Ortahisar'da; Pazarkapı, Müftü ve Çarşı medreseleri ise aynı adlı camilerin yanında ve şehrin doğu varoşunda; İskender Paşa ise İskender Paşa Camiinin yanında ve Meydan-i Şarki'de ve Zeytinlik medresesi de buraya yakın mahallede bulunuyordu.

¹⁷⁷⁸ Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", **Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, ed. H. İnalcık-M. Seyitdanlıoğlu, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 696.

¹⁷⁷⁹ Avcı, a.g.e., s. 211.

¹⁷⁸⁰ BOA, İ. DH, 498/33883, 15 Ca 1279/8 Kasım 1862; Turgay, a.g.t., s. 293.

Hisar'da Gülbahar Hatun Camii arsası''dan bahsetmektedir.¹⁷⁸¹ 1869 yılında bu okulda 92 öğrenci bulunuyordu.¹⁷⁸²

Trabzon'da Rüştüye'den sonra açılan diğer bir önemli okul da ıslahhane idi. İlk olarak Mithat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında oluşturulan bu kurumun başarılı olması üzerine 1868 yılında İstanbul'da ve daha sonraları da Anadolu'nun değişik kentlerinde açılmaya başlanmıştır.¹⁷⁸³ Mekteb-i Sanayi olarak da bilinen bu okullarda öğrenciler bölgenin gereksinimlerine göre bilgi ve beceri kazanıyorlardı.¹⁷⁸⁴ Fakat bu okulların asıl işlevi kimsesiz yetim ve öksüz çocukların korunması ve yetiştirilmesi idi.¹⁷⁸⁵ Zira yüzyılın ikinci yarısındaki göç olgusu imparatorluğun değişik yerlerinde pek çok kimsesiz çocuğun ortaya çıkmasına neden oluyordu.¹⁷⁸⁶ Trabzon da göç dalgalarına erken bir dönemden itibaren maruz kaldığı ve bu sorunu hissettiği için 1869 yılında burada da bir ıslahhane açıldı.¹⁷⁸⁷ Islahhanenin açılmasında Vali Ahmet Rasim Paşa'nın önemli gayretleri olmuştu. Okulun açıldığı yer ise kaynaklarda Meydan-i Şarki'deki Millet Bahçesi'nin yukarı kısmı olarak gösterilmektedir.¹⁷⁸⁸ Trabzon Belediyesi tarafından yapılan bu okulun ömrünün çok uzun olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁸⁹ Okulda istenilen neticenin alınamamasından dolayı okul lağv edilerek¹⁷⁹⁰ ve okul Mekteb-i Hayriye adlı bir okula dönüştürülmüştür.¹⁷⁹¹ Islahhaneden sonra açılan diğer bir okul da askeri rüştiyedir. 1879 yılında açılan bu okul şehirdeki ikinci rüştiye oldu.¹⁷⁹² 4. Ordu'nun idaresinde bulunan bu okul Trabzon'daki

¹⁷⁸¹ BOA, A. MKT. UM, 507/23 11 R 1278/16 Ekim 186; Okulun kurulmasından uzun bir süre tam olarak tesis edilemediği ve Vali Yusuf Paşa ve seleflerinin çalışmaları sayesinde bu okulda önemli ilerlemeler olduğu kaydedilmektedir. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 12, Query'den de Noailles'ye 14 Eylül 1885; Gerçekten de okulun ilk dönemlerinde öğretmen ve kitap konusunda eksiklik çekilmiş ve bu açığın kapatılması için talepte bulunulmuştu. BOA, A. MKT. MHM, 263/32 24 Za 1279/13 Mayıs 1863. ve A. MKT. MHM, 259/78, 17 L 1279/7 Nisan 1863.

¹⁷⁸² TVS, 1286 (1869), s. 80.

¹⁷⁸³ Islahhaneler hakkında bkz. Bekir Koç, "Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 6 (2) (2007), s. 113-127; Bekir Koç "Islahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri", **OTAM**, 20 (2006), s. 187-196.

¹⁷⁸⁴ Çadircı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 290-291.

¹⁷⁸⁵ Tekeli, **Eğitim Sistemindeki Değişmeler**, s. 469.

¹⁷⁸⁶ Koç, **Islahhanelerinin İşlevleri**, s. 117-118.

¹⁷⁸⁷ BOA, BEO, AYN. d, no. 928, s. 130; Islahhaneye gelir getirmek için Meydan-i Şarki'de mağazalar yapılmıştı ve servet sahibi halkın da okulun kuruluşunda yardımları olmuştu. BOA, BEO, V.GGD, no. 190, s. 521, 580.

¹⁷⁸⁸ Öksüz ve diğ., a.g.e., s. 114.

¹⁷⁸⁹ Okulun kapanmasının en önemli nedeni olarak belediyenin gerekli mali kaynaklardan mahrum olması gösterilmektedir. BOA, ŞD, 1846/5, 7 Ra 1311/17 Ekim 1893'den naklen Sezgin Demircioğlu, **Osmanlı Belgelerinde Trabzon**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2008, s. 72-73.

¹⁷⁹⁰ BOA, DH. MKT, 1848/56, 2 Z 1308/9 Temmuz 1891.

¹⁷⁹¹ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 12, Query'den de Noailles'ye, 14 Eylül 1885; BOA, Y. MTV, 301/83, 9 Ağustos 1323/22 Ağustos 1907'den naklen Demircioğlu, a.g.e., s. 132-133.

¹⁷⁹² Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane ve Kitabevi Başlamında Toplumsal Tabakalanma, Kültür ve Siyaset", **Kebikeç**, 10 (2000), s. 204.

okullar içinde gelişmesini tam olarak tamamlamış kurumlardan biriydi ve burada aritmetik coğrafya matematik ve geometri gibi derslerin yanında Arapça, Farsça ve Fransızca gibi dil dersleri de okutuluyordu.¹⁷⁹³ Gayrimüslimlere de açık olan bu okulun Gülbahar Hatun Mahallesi’de açıldığı ve uzun yıllar da askerlik dairesi olarak kullanıldığı görülmektedir.¹⁷⁹⁴

II. Abdülhamid döneminde eğitim alanında yapılan hamlelere paralel olarak eğitim kurumları merkezden ziyade taşralarda da yaygınlaşmaya başladı. Bu dönemde özellikle Müslüman kesiminde de özel okulların açılması süreci Trabzon’da da görüldü. Müslüman seçkinlerin oturduğu semtlerde 20-30 odalı konaklar kiralanarak özel okullar tesis edildi.¹⁷⁹⁵ 1880 yılında Trabzon’da köklü ailelerinden Nemlizâdeler ile birlikte bazı tüccarlar Trabzon’da bir okul kurmak için Ali Nakî Efendi’yi Trabzon’a davet etmiş ve Hacı Kasım Mahallesi’nde Reşîd Efendi’nin evinde “Mekteb-i Hamidiyye” adı ile altı sınıflı okul tesis edilmiştir.¹⁷⁹⁶ Zamanla bu okul bazı finansal güçlüklerle karşılaşmış ve bazı öğretmenleri buradan ayrılmıştır ki daha sonra 1887’de idadinin açılmasına kadar eğitime devam etmiş ve öğrencileri bu yeni okula nakledilmiştir.¹⁷⁹⁷ Bu bağlamda Trabzon’da Müslüman eğitim kurumlarının en üst düzeye ulaşması inşasına Kavakmeydanı’nda 1884 yılında başlanan ve 1887’de biten idadinin açılması ile gerçekleşti. İdadi Trabzon’da en üst düzey eğitim kurumu olmanın yanında cesameti ve yeri ile 19. yüzyıl Trabzon’unda en önemli eğitim kurumu olma özelliği göstermiştir. Ayrıca kurulduğu mevkiye burada bulunan askeri hastane binası ile de yeni bir kimlik kazandırmış ve burayı Trabzon’un en güzel yerlerinden biri yapmıştır.¹⁷⁹⁸

¹⁷⁹³ Trabzon’daki İngiliz konsolosu A. Biliotti 1885 yılında Trabzon’daki eğitim hakkında geniş bir rapor kaleme aldı. Bu rapor aynı şekilde Fransız konsolosu tarafından da Fransızca olarak elçiliğe ve dışişleri bakanlığına iletildi. Bu konuda bkz. Musa Şaşmaz, “Alfred Biliotti’nin 1885’teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu”, **Tarih ve Toplum**, say. 163(1997), s. 41-53; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 12, Querry’den de Noailles’ye, 14 Eylül 1885.

¹⁷⁹⁴ Aslında okulun tam olarak nerede kurulduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Kaynaklarda Gülbahar Hatun Mahallesinde açılan okulun inşa tarihi 1863 olarak gösterilmektedir ki bu da Askeri Rüştiye’nin değil daha evvel kurulan Rüştiye binasının kuruluş tarihidir. Bununla birlikte yüzyılın sonlarına ait bazı kartpostallara göre Askeri Rüştiye binası Gülbahar Hatun Mahallesi’ndeki binadan farklı bir binadır. Özen ve diğ. , a.g.e., s. 230.

¹⁷⁹⁵ Tekeli, **Eğitim Sistemindeki Değişmeler**, s. 471.

¹⁷⁹⁶ Emiroğlu, **Toplumsal Tabakalanma, Kültür ve Siyaset**, s. 205-206.

¹⁷⁹⁷ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 12, Querry’den de Noailles’ye, 14 Eylül 1885; Emiroğlu, **Toplumsal Tabakalanma, Kültür ve Siyaset**, s. 205-206.

¹⁷⁹⁸ TVS, 1311 (1894), s. 176.

4.3.3.2. Gayrimüslim Eğitim Kurumları

Şehirdeki Rum, Ermeni ve Katolikler arasında eğitim konusunda en gelişmiş olanları Rumlardı. Ülke genelinde olduğu gibi Trabzon'da da Rum okulları cemaatin ileri gelenleri vasıtası ile patrikliğin denetiminde idi. Fakat özellikle 19. yüzyılda cemaat içinde patrikliğin eğitime müdahalesi konusunda ciddi çatışmalar yaşanmıştı. Şehirdeki Rum eğitim kurumlarının en önemlisi kuruluş süreci 1682'ye kadar giden Frontistirion okuludur. Zaman zaman açılıp kapanan ve 1855'ten sonra hızla gelişen bu okulun öğrenci sayısı artmaya devam etti.¹⁷⁹⁹ 1860'lı yıllarda bu okuldaki eğitim yedi yıla çıkarıldı. 1860 yılında şehirde 5 genel ve 3'ü de özel olmak üzere 8 Rum okulu vardı ve bu okullarda 511 erkek ve 95 kız öğrenci 11 öğretmenin nezaretinde eğitim almaktaydı.¹⁸⁰⁰ Bu okulların en önemlisi olan Frontistirion şehirde Rum nüfusunun en yoğun olduğu yerlerden biri olan Kemer kaya Mahallesi'nde 1892 yılına kadar ayakta kalmış ve yerine şimdi Kanuni Anadolu Lisesi olarak kullanılan bina yapılmıştır.¹⁸⁰¹ Bunlardan başka 1850'li yıllarda şehrin batı, doğu ve güney kesiminde üç değişik okul kuruldu. Fransız konsolosu aynı senelerde iki sınıftan oluşan ve iki erkek ve dört bayan görevli öğretmenden oluşan bir kız okulu açıldığını belirtir.¹⁸⁰² Bu okul 1885'te açılan kız okulunun temeli olmalıdır. Bunlardan başka Rumların şehrin Rum nüfusu olan Kemer kaya, Çölmekçi, Ayvasıl ve Tuzluçeşme mahallelerinde değişik okulları bulunuyordu.¹⁸⁰³ Ayrıca 50 kadar kız ve erkek öğrencinin okuduğu iki özel Rum Okulu daha vardı.¹⁸⁰⁴ 1885 yılında Rum okullarındaki öğretmenlerin sayısı 27, öğrencilerin sayısı da 772 erkek ve 240 kız olmak üzere 1042'ye çıkmıştı.¹⁸⁰⁵ Fakat şehirde Rumlara ait en önemli eğitim kurumu Kemer kaya Rum Koleji olarak bilinen ve günümüzde de var olan okuldu.

Trabzon'da Rumlardan sonra en kalabalık cemaati oluşturan Ermenilerin de şehirde okulları vardı. Gregoryen Ermeni cemaati 1830 yılında şehirde bir okul kurdu. Bu okulların kurulmasında özellikle zengin Ermeni tüccarlarının önemli katkısı oluyordu. Bu sayede Ermeni eğitim kurumlarının ve öğrencilerin sayısı artıyordu. 1860 yılında şehirdeki

¹⁷⁹⁹ Yerasimos, **Trabzon Rum Cemaati**, s. 288-295.

¹⁸⁰⁰ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191.

¹⁸⁰¹ Hüseyin Albayrak, "19. Yüzyılda Trabzon'da Azınlık ve Yabancı Okullar", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil ve Edebiyat Sempozyumu**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002, s. 417.

¹⁸⁰² AMAEF, Paris, CPC, Trebizonde, c. 6, Query'den Fregeneit'ye, 30 Eylül 1885.

¹⁸⁰³ Albayrak, a.g.m., s. 418.

¹⁸⁰⁴ Şaşmaz, **Eğitimin Durumu**, s. 45.

¹⁸⁰⁵ Turgay, a.g.t., s. 297; AMAEF, Paris, CPC, Trebizonde, c. 6, Query'den Fregeneit'ye, 30 Eylül 1885.

iki Ermeni Gregoryen okulunda 250 erkek 25 kız öğrenci okuyordu.¹⁸⁰⁶ 1830’da kurulan ve daha da iyi bir seviyeye gelen bu okulda 1885 yılında 8 öğretmen ve 300 öğrenci bulunuyordu. Okulda Türkçe ve Fransızca dersleri de okutuluyordu. Bu okula 1884’te açılan ve kız öğrencilere tahsis edilen bir bina daha eklenmiştir.¹⁸⁰⁷ Bu okulun 200 öğrencisi ve 5 öğretmeni vardı. Bu büyük okullardan başka şehrin değişik mahallelerine dağılmış halde 150 öğrencisi olan dört okul daha bulunuyordu.¹⁸⁰⁸

Katolik Ermenilerin de şehirde eğitim kurumları vardı fakat cemaat içindeki çatışma okulların da gerilemesine neden olmaktaydı. 1849 yılında Piskopos Arakiel tarafından kurulan Katolik Ermeni Okulu cemaati parçalayan bir ayrılık hareketinden dolayı günden güne gerilemiş ve ancak 1872 yılına kadar açık kalmıştır. 1860 yılında şehirdeki Katolik okullarının sayısı 2; öğrencilerinin ise 100 erkek ve 40 kızdı.¹⁸⁰⁹ Trabzon’da yaklaşık 1200 kişilik Katolik Ermeni cemaati arasında barış sağlanmakla birlikte okulun mali bir kriz içine girmiş ve bundan dolayı Fransız hükümetinin buraya 1,500 franklık bir desteği olmuştur. Bundan sonra Katoliklerin eğitimi Frère Français de la Chretienne’in 1882 yılında Trabzon’da açtığı parasız bir okul vasıtası ile sağlanmıştır.¹⁸¹⁰

4.3.3.3. Yabancı Eğitim Kurumları

Trabzon’da yukarıda saydığımız yerli eğitim kurumlarının yanında misyonerler tarafından açılan yabancı eğitim kurumları da önemli bir yer teşkil ediyordu. Yüzyılın ilk yarısında Trabzon’da etkisini göstermeye başlayan Katolik ve Protestan misyonerleri özellikle Ermeniler arsından önemli bir destek bulmuştur. Öncelikli olarak şehirde Katolikleşme ile beraber etkili olan misyoner faaliyetleri Protestan Amerikan misyonerlerin faaliyetleri ile daha da derinleşmiştir.¹⁸¹¹ Şehirde Katolik misyonerlik faaliyetleri için Kapuçin misyonerlerinin Rusya tarafından Gürcistan’dan çıkarılması ve içlerinde Trabzon’un da bulunduğu Sinop ve Samsun gibi Karadeniz limanlarına yerleşmeleri önemli bir dönüm noktasıdır. Kapuçin misyonerlerinin Şubat 1845’te şehre

¹⁸⁰⁶ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191.

¹⁸⁰⁷ İngiliz konsolosu Ağustos 1885’te Trabzon’daki Gregoryen Ermenilerin daha büyük bir okul yapmak için büyük bir arsa aldıklarını belirtmektedir. Bkz. Turgay, a.g.t., s. 297-298; Şaşmaz, **Eğitimin Durumu**, s. 45

¹⁸⁰⁸ AMAEF, Paris, CPC, Trebizonde, c. 6, Querry’den Fregeneit’ye, 30 Eylül 1885.

¹⁸⁰⁹ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191.

¹⁸¹⁰ AMAEF, Paris, CPC, Trebizonde, c. 6, Querry’den Fregeneit’ye, 30 Eylül 1885; Yüzyılın sonlarında ise şehirdeki Miktarist Katolik okuluna bir de kız okulu eklenmiştir. Erkek okulunda 110, kız okulunda ise 80 öğrenci eğitim görüyordu. Bkz. M. Emin Yolalıcı, “Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilayeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, **OTAM**, say, 5(1994), s. 464.

¹⁸¹¹ Şehirde Katoliklerin din değiştirmesi hakkında bkz. Abdullah Saydam, “Trabzon’da Cemaatler Arası İlişkiler ve Din Değiştirme Olayları”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 154 (2005), s. 8.

gelmeleri ve burada Fransız konsolosunun yardımı ile yerleşip kilise açmak istemeleri Trabzon'daki misyonerlik faaliyeti bakımından önemli bir adımdı.¹⁸¹² Bu misyonerler aynı sene içinde şehirde Fransızca ve İtalyancanın okutulduğu ve daha çok Latinlere yönelik bir okul kurdular. Bununla birlikte Pères Kapuçin Okulu Rum ve Ermenilere de açıktı. Fakat 1881 yılında beşi Trabzon'da görev yapan Frères des Ecolés Chrétiennes misyonerleri bir okul kurmuşlardır. Fransız konsolosuna göre bu okulun tam ve iyi bir program ile çalışması Pères Kapuçin Okulu öğrencilerinin sayısının 16'ya düşmesine neden oldu.¹⁸¹³ Modern bir eğitim programı olan bu okulun çoğunluğu Katolik Ermeniler olmak üzere 1885 yılında 215 öğrencisi vardı ve okulun finansmanı Propagation de la Foi tarafından sağlanan 5,000-6,000 frank ile karşılanıyordu.

1852 yılında Soeur de st. Joseph misyonerleri Trabzon'da kızlar için bir okul açtı. 1885 yılında bu okulda 60 öğrenci bulunuyordu; fakat okulun en önemli özelliği Katolik, Rum, Ermeni ve Müslüman gibi toplumun tüm kesiminden öğrencilerinin olması idi. Burada başlıca Fransızca dersleri verilmekteydi. Bu okulun masrafları ise merkezi Lyon'da olan Propagation de la Foi tarafından her bir rahibeye 400 frank verilerek karşılanıyordu. Fransız hükümeti de buraya 500-1000 frank arasında bir bağışta bulunmuştu. Şehirdeki Fransız okullarının hiç de küçümsenmeyecek bir öğrenci kapasiteleri olduğu görülmektedir.

Şehirde misyoner faaliyetleri sonucunda açılan diğer okullar da Protestan okullarıydı. Bilindiği gibi Trabzon 1830'lu yıllardan itibaren Protestan misyonerlerin akınına uğramış ve 1835 yılında Trabzon'da bir istasyon tesis edilmişti. İstasyonun tesis edilmesinden sonra tarihini tam olarak belirleyemsek de şehirde bir Protestan okulunun kurulduğuna dair bazı kaynaklarda bilgiler vardır.¹⁸¹⁴ Fakat resmi olarak Trabzon'daki Protestan misyonerlerin okul açma girişimleri 1864 yılının sonlarında başlamış ve "*Trabzon'da mütemekkin olan Protestan milletinin sübyanına mahsus mektep bulunmadığı*" ifadesi ile Meydan-i Şarki'de bir arsanın okul inşası için tahsis edilmesi istenmiştir.¹⁸¹⁵ Bu başvurular neticesinde İskender Paşa Mahallesi'nde 1865 yılında kız ve

¹⁸¹² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Butenval'ye, 10 Şubat 1845.

¹⁸¹³ Fransız konsolosu Querry eğer bu iki okul arasında bir anlaşma olmaz ise Frèrlerin Pères kapuçin okulunun sonunu getireceğini belirtmektedir. Pères kapuçin okulu İtalyan; Frèrler ise Fransız hükümetinden 1,000 frank yardım alıyordu. AMAEF, Paris, CPC, Trébizonde, c. 6, Querry'den Fregeneit'ye, 30 Eylül 1885.

¹⁸¹⁴ Trabzon'da Protestanların yerleşme ve okul açma süreçleri hakkında bkz. Yılmaz, **Trabzon Ermenileri**, s. 191-219.

¹⁸¹⁵ BOA, C. ADL. 32/1894, 16 Ra 1281/18 Eylül 1864.

erkek çocukları için yedi sınıflı bir okul kurulmuştur.¹⁸¹⁶ Bu okula 1884 yılında American Board'a mensup papaz Palmerce tarafından açılan biri kız diğeri Protestan Ermeniler için iki okul eklendi. Bu okulara 38 erkek ve 12 kız öğrenci devam ediyordu. Okulda Ermenice ve Türkçe'ye ilaveten İngilizce de öğretilmekteydi.¹⁸¹⁷

1884 yılında Mirza Mehmet Ağa tarafından şehirdeki İranlı çocuklar için *Mekteb-i Nâsiri* adında bir okul kuruldu. Tekye Mahallesi'nde kurulduğu¹⁸¹⁸ anlaşılan ve 1885 yılında 30 öğrencisi olan bu okulun gelirleri İranlı tüccarların ülkelerine götürdükleri her bir koliden alınan belli bir vergi ile karşılanıyordu.¹⁸¹⁹ Dolayısıyla okul varlığını borçlu olduğu transit ticaret sayesinde ayakta kalmaktaydı.

4.3.4. Hizmetler

Yukarıda da gördüğümüz üzere Trabzon'da şehirleşme ilk olarak pek çok yeni kamu ve özel binanın yapılması ile kendisini göstermişti. Tanzimat döneminde bizzat devletin kent hayatına, tesis ettiği kurumlar ile müdahalesi beraberinde bazı yeni hizmetlerin oluşmasını da sağladı. Bu hizmetleri genel olarak bizzat devlet tarafından yapılanlar olarak sınıflandırabileceğimiz gibi bu dönemde oluşturulan yerel yönetimlerin vasıtası ile gerçekleştirilenler şeklinde de incelemek mümkündür. Buradan hareketle Tanzimat Trabzon'unda görülen hizmetleri, beledi hizmetler, sağlık hizmetleri, bayındırlık faaliyetleri olarak incelemek mümkündür. En son olarak da bu şehirleşmenin temelini oluşturan bu hizmetlerin şehrin silüetine yaptığı değişimleri Tanzimat'ın Trabzon'a yansımaları olarak da değerlendirmek gerekmektedir.

4. 3.4.1. Beledi Hizmetler

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış dünya ile artan ticari münasebetlerine paralel olarak artan şehirleşme ve şehirlerin gösterdiği değişim yeni bazı hizmetlerin görülmesinde yeni bir örgütlenmeye gidilmesini zorunlu kıldı. Yukarıda da gördüğümüz gibi Trabzon'un yeni yapılan kamu ve özel binalarla ve şehrin gerek doğu gerekse de batı

¹⁸¹⁶ Şamil Mutlu, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi'nde Misyoner Okulları", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005**, I, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 697.

¹⁸¹⁷ Şaşmaz, **Eğitimin Durumu**, s. 52.

¹⁸¹⁸ Albayrak okulun ilk açıldığı yeri belli olmadığını fakat şimdiki Merdivenli Sokak'ta okulun 1909 yılında yaptırıldığını yazar. Mutlu ise 1908 yılında çıkan bir yangın ile yanan bu binanın arsası üzerinde yeniden inşa edildiğini yazar. Buradan hareketle Mekteb-i Nâsiri yapıldığı dönemde Tekye Mahallesi sınırları içinde açılmış ve çıkan yangından sonra aynı yerde inşa edilmişti. Bkz. Albayrak, a.g.m., s. 437-438; Mutlu, a.g.m., s. 697-698.

¹⁸¹⁹ AMAEF, Paris, CPC, Trebizonde, c. 6, Query'den Fregeneit'ye, 30 Eylül 1885.

tarafına doğru genişlemesi de şehirde bazı düzenlemeleri zorunlu kıldı. İlk dönemlerde yerel idare tarafından gerçekleştirilen hizmetler belediyelerin kurulması ile bu kurumun yetki alanına girmiştir. Yayınlanan talimatnamelere göre belediyeler bayındırlık, alt yapı hizmetleri, temizlik ve aydınlatma, narh ve çarşı pazar kontrolü, itfaiye ve kira kontrat tescili gibi geniş bir hizmet alanından sorumlu olacaklardı. Fakat incelediğimiz dönem içinde Trabzon'da belediyenin şehir idaresinde çok etkili bir kurum olduğunu söylemek zordur. Nitekim ilk dönemlerde kentte belediyeler bazı vergileri toplayan birer kuruluş olmaktan öteye gidemediler. Bunun yanında teşkilat içinde yeterli bilgili personel eksikliği ve daha da önemlisi belediyeye tahsis edilen mali kaynakların azlığı ve bu kaynakların da merkezi hükümetin kontrolü altında kullanılmasından dolayı teşkilatın mali güçsüzlüğü en önemli engeldi. 1877 Belediye Kanunu'na göre belediyenin gelirleri, devletçe belediyeye tahsis olunacak ve belediyenin koyacağı bazı vergiler; bazı bayındırlık hizmetlerinden artan paradan elde edilecek gelirden; bazı nakdi cezalardan alınacak gelirden; kantar, çeki, kilo ve konturato ile hayvan kesiminden ve alım satımından alınacak olan vergiler ve belediyeye terk edilen diğer vergiler ve belediyeye yapılacak olan hibe ve yardımlardan ibaretti.¹⁸²⁰ Bu haliyle teşkilatın Trabzon'da kuruluşunu takip eden 10-15 yıl içinde gerek mali gücü gerekse de barındırdığı personel itibarı ile istenilen etkinlikte olduğunu söylemek güçtür.¹⁸²¹

Belediye teşkilatını düzenleyen değişik kanunların öngördüğü etkili bir belediye idaresine Trabzon'da genişleyen bir örgütlenme ile zamanla ulaşıldığını görmekteyiz. Fakat yine de gerek personel eksikliği gerekse de şehrin gelişmesi ile ortaya çıkan yeni sorunlar belediyeyi etkili bir şekilde faaliyet göstermekten alıkoymuştur ki gerek arşiv belgeleri gerekse de diğer kaynaklar incelediğimiz zaman dilimi içinde belediye öncülüğünde yapılan faaliyetler konusunda oldukça çok az bilgi verir. Gerçekten de belediyenin öncülüğünde şehirde çok az girişim görmekteyiz. İngiliz konsolosu Biliotti'ye göre kuruluşunun onuncu yılında şehirde belediyenin fonksiyonu şu şekilde idi:¹⁸²²

Trabzon'da bir belediye vardır fakat şehir sakinleri bu kurumun varlığından hiç istifade edememektedirler. Bu kurumun tek amacının belediye arazileri üzerine yeni binalar inşa ederek bunları kiraya vererek gelirlerini arttırmak olduğu görülmektedir ki bu binalar

¹⁸²⁰ Bkz. Ergin, **Umûr-ı Belediye**, c. IV, s. 1664; Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992, s. 211-214.

¹⁸²¹ Zira bu dönem gerçek manada belediyelerin kağıt üzerinde ve taşra idaresinde etkisiz oldukları bir döneme işaret etmektedir. Anastasiadou, a.g.e., s. 128; Bu konuda ayrıca bkz. İdari Yapı bölümündeki Belediye Teşkilatı.

¹⁸²² A&P, 1883, c. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1025.

kamuyu huzurunu rahatsız etmektedir. Belediye gelirlerini arttırmak elbette akıllı bir hedeftir ama bununla birlikte halkın baskın bir şekilde hissedilen ihtiyaçları da göz ardı edilmemelidir.

Belediyenin en temel hizmet alanlarından biri hiç şüphesiz şehrin temizliği idi. Trabzon şehri yerleşim alanı itibarı ile denize doğru meyilli yapısı şehrin temizliği için çok önemli bir fonksiyon icra etmekteydi.¹⁸²³ Kaldırım döşemeli caddelerin akarı sağlıklı şekilde yapılmış ve şehrin temizliğine katkı yapmıştır.¹⁸²⁴ Daha 1840'lı yıllarda şehre gelen yabancılar şehrin dar sokaklarından özellikle bahsetmenin yanında caddelerin iyi kaldırım döşeli olduklarını ve kaynak ve yağmur sularının ortadan akacak bir şekilde yapıldığını belirtiyordu.¹⁸²⁵ Cadde ve sokak temizliği ile halk sağlığı arasındaki ilişki acı bir şekilde 1864 göçünde yaşandı. Binlerce muhacirin şehre gelmesi şehirde halk ve çevre sağlığı açısından tam bir felaketti ki yetkililerin bu süreçte en çok dikkat ettikleri konu da şehrin temizliği konusuydu.¹⁸²⁶ Bununla birlikte ilerleyen dönemlerde şehrin temizliği konusunda bazı eksikliklerin yaşandığı görülmektedir. Şehirdeki beledi hizmetlerin eksikliğine değinen Biliotti şehirde cadde ve sokakların temizliği konusunda ciddi eksiklikler görüldüğünü de belirtir.¹⁸²⁷ Belediye hizmetlerinde yüzyılın sonlarında gözle görülür bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede şehrin temizliği konusunda bir temizlik birimi oluşturulmuş ve her biri beş temizlikçiden oluşan üç kol, biri Ortahisar, diğeri Meydan-i Şarki ve sonuncusu da Çarşı'da olmak üzere şehrin en işlek üç bölgesinin temizliği ile görevlendirilmiştir.¹⁸²⁸

Belediye teşkilatının kurulmasından sonra teşkilatın yetki alanına terk edilen diğeri bir hizmet alanı da itfaiye hizmetleriydi. Klasik dönemde sadece başkentte itfaiye hizmeti

¹⁸²³ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

¹⁸²⁴ A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, s. 340; PRO, FO, 78/2050.

¹⁸²⁵ Curzon, a.g.e., s. 24; Southgate, a.g.e., s. 152; Fallmerayer, a.g.e., s. 46; Bışışkyan, a.g.e., s. 135; Seyyahlardan bazıları diğeri Türk şehirlerine oranla Trabzon'un sokaklarının temizliğinden özellikle bahsetmekteydi. A. A. Thurlow Gunynghame, **Travels Eastern Caucasus, on the Caspian and Black Seas**, London, 1872, s. 345; Seyyahların büyük bir kısmı şehre buharlı gemiler ile geldiklerinden ve Çömlekçi limanı vasıtası ile Meydan-i Şarki'ye ulaştıklarından şehrin bu tarafındaki yapının etkisinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla dar ve sokakları iki taraftan çeviren yüksek duvarların hâkim olduğu yapılaşma şehirde en çok dikkat çeken unsurlardan biri olmuştur. Buradan hareketle seyyahların şehrin bu tarafında karşılaştıkları temiz sokaklar en azından buradaki hizmetlerin daha iyi olduğunu göstermektedir. Bkz. Deyrolle, a.g.e., s. 10.

¹⁸²⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, 9, Schefer'den de Moustier'e, 26 Şubat, 1864.

¹⁸²⁷ A&P, 1883, c. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1025.

¹⁸²⁸ Her bir çöpçü grubunun içinde bir kalfa bulunuyordu ve kalfa ayda 180, çöpçüler ise 150 kuruş aylık alıyorlardı. Turgay, a.g.t., s. 285; Yüzyılın sonlarında şehirde görevli bu çöpçü neferlerinin sayısı 35'e çıkmıştır. TVS, 1316 (1898), s. 257; Belediyenin yeterli gelir kaynaklarından yoksun olması şehrin temizlik hizmetlerinde de aksamalara yol açmaktaydı. Bu bakımdan belediyenin yeni gelir kaynakları oluşturmak için çalışmaları vardı. BOA, DH. MKT, 1780/5, 28 R 1308/11 Kasım 1890'dan naklen Demircioğlu, a.g.e., s. 60-61.

olarak Tulumba Teşkilatının yanında taşralarda da bu gibi örgütlerin kurulduğuna dair yeteri kadar bilgi yoktur. Fakat 19. yüzyılda Trabzon örneğinde de görüldüğü gibi belediye teşkilatından evvel bazı şehirlerde itfaiye hizmeti verilmekteydi.¹⁸²⁹ En azından yüzyılın ortalarında, 1850’de Trabzon’da başında Hafız Ağa ve bir miktar tulumbacının olduğu iki adet harik tulumbası olduğu görülmektedir. Tulumbacıların başında bulunan ağanın ve neferetin maaş ve alacakları tayinat hakkında olan kayıtlar en azından bize Trabzon’un Tanzimata dâhil olduğu 1264 (1847)’den önce böyle bir teşkilata sahip olduğunu göstermektedir.¹⁸³⁰ Gönüllü olarak hizmet veren bu tulumba müdürü ve altı neferin maaşları zamanla daha düzenli ödenmeye başlandı.¹⁸³¹ Aslında şehirde tulumba teşkilatının kurulmasını gerektirecek ciddi yangınlar orya çıkmıştı. Şubat 1842’de Trabzon tarihinin en yangınlarından birine tanık oldu. Fransız konsolosu Outrey yangının büyüklüğünü şu sözlerle ifade eder:¹⁸³²

Trabzon’da 3 Şubat 1842 yılında Pazar Mahallesi’nde meydana gelen büyük bir yangında 2 han; 1 cami; yaklaşık 300 dükkân ve iki ev alevlere teslim oldu. Toplam zararın 2 milyon kuruş olduğu hesaplanmaktadır, yangının ortaya çıkardığı zarar daha çok yerli işçi ve tüccarları etkilemiştir. Avrupalılar ise bu yangının kendilerine sirayet etmemesinden dolayı mutludurlar.

Dolayısıyla bu yangının şehirde tulumba teşkilatının oluşturulmasında öncülük ettiğini söyleyebiliriz. Şehirde yangınların en çok tehdit ettiği bölge ticari hayatın en canlı olduğu Çarşı Mahallesi’ydi. 1857 Ağustos’unda yine aynı mahalde yer alan Kuyumcular Çarşısı’nda çıkan yangında 114 dükkân yanmış ve şiddetli yıldız-poyraz rüzgarına rağmen tulumbacılar, görevli zaptiyeler ve halkın yardımı ile yangın daha fazla büyümeden söndürülmüştü.¹⁸³³ Yangının bu şekilde büyük bir kayba yol açması nedeniyle devlet yangınzedelere yardım etmiş ve yanan dükkânları da inşa ettirmiştir.¹⁸³⁴ Bunun yanında şehirdeki tulumba hortumları yenilenmiş, yapılacak olan binaların ebniye nizamnamesine

¹⁸²⁹ Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 209-212.

¹⁸³⁰ BOA, C. BLD, 75/3729, 17 S 1271/22 Aralık 1850; BOA, A. AMD, 8/93, 8 Ş 1265/24 Haziran 1849.

¹⁸³¹ BOA, İ. DH, 199/11344, Gurrei Ramazan 1265/21 Temmuz 1849.

¹⁸³² AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey’den Bourgueney’e, 8 Şubat 1842; Outrey bir sonraki raporunda bu yangının kötü niyetli kimseler tarafından şehrin birkaç mahallesinde çıkarıldığını ve özellikle de vali konağını hedef aldıklarını fakat daha ilginç valinin suçluları yakalamak için hiçbir girişimde bulunmadığını yazar. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey’den Bourgueney’e, 22 Şubat 1842.

¹⁸³³ Yangın hakkında Trabzon meclisince hazırlanan mazbatada yangının büyümesinin nedeni olarak “*gayet şedit yıldız ve poyraz rüzgârı esmek ve çarşının odaları gayet zayıf ve köhne ahşab bulunmak*” şeklinde gösterilmektedir. BOA, İ. DH, 385/25458, 20 M 1274/10 Eylül 1857.

¹⁸³⁴ BOA, A. MKT. MHM, 117/48, 7 S 1274; 27 Eylül 1857; BOA, A. MKT. UM, 503/89, 3 Ra 1278/6 Kasım 1861.

uygun inşa edilmesi ve gerekli tedbirlerin alınması da istenmiştir.¹⁸³⁵ Bundan sonraki dönemlerde de yangınlar şehri terk etmedi. En önemli 1862 yılında Hükümet Konağı'nda çıktığını gördüğümüz yangınlar yapım malzemesi olarak büyük oranda ahşap kullanılan şehirde zaman zaman görülmeye devam etti. Bu süreçte şehirdeki itfaiye teşkilatı ise belediye teşkilatı ile bu kurumun yetki alanına devredildi.¹⁸³⁶ İlk kez 1875 Salnamesinde belediye teşkilatı içinde bir tulumbacıbaşı ve on iki nefer bulunmaktaydı.¹⁸³⁷ Daha sonraları Ortahisar ve Meydan-i Şarki olmak üzere iki tulumba reisliğinde çalışan 10 nefer bulunuyordu.¹⁸³⁸ Dolayısıyla şehirdeki itfaiye hizmetlerinin, en azından 1862'den itibaren büyük bir yangın ile karşılaşmamamız nedeniyle daha iyi verildiğini söylemek mümkündür.¹⁸³⁹

Belediyenin yetki alanına giren diğer bir hizmet de şehrin su ihtiyacıydı. Genel olarak şehirlerin suyu büyük oranda vakıflar ve merkezi hükümet tarafından yapılmaktaydı. Trabzon şehri su kaynakları bakımından oldukça zengindi. Bölgenin yağmurlu bir iklime sahip olması ve irili ufaklı çok sayıda derenin şehrin içinde veya yakınlarında yer alması, bunların yanında yer altı sularının zenginliği şehirde su sıkıntısı çekilmesini engellemiştir.¹⁸⁴⁰ Şehrin su ihtiyacına yönelik en önemli girişim Osman Paşa (1827-1842) döneminde masrafları bizzat kendi tarafından karşılanmak üzere Değirmendere'den şehre su getirilerek yapılmıştır.¹⁸⁴¹ Şehrin en önemli su kaynağı olan bu su şehre üç saat mesafedeki Hoşoğlan mevkiinden kanalla Meydan-i Şarki'nin

¹⁸³⁵ BOA, İ. DH, 423/27998, 1 C 1278/4 Aralık 1861; BOA, A. MKT. MHM, 102/78, 20 Ra 1273/18 Kasım 1856.

¹⁸³⁶ Belediye örgütünün yetki alanına dahil edilmeden şehirde tulumba hizmetinin ihale usulü ile yapıldığı görülmektedir. 1866 yılında bu görev Fenni Efendi'ye ihale kılınmıştı. BOA, BEO, V. GGD, no. 190, s. 392; Hükümet konağındaki yangın sonrası şehirdeki tulumba teşkilatını yeniden gündeme getirmişti. BOA, BEO, V. GGD,, no. 187, s. 61.

¹⁸³⁷ TVS, 1292 (1875), s. 50.

¹⁸³⁸ TVS, 1316 (1898), s. 257.

¹⁸³⁹ Şehirde itfaiye teşkilatının etkinliği hakkında güzel örnekler de vardır. 1861 yılının sonlarında yine Pazarkapı Mahallesi'nde Çerkez Osman'ın evinde bir yangın çıkmış; fakat yangın yetkili memurların buraya varması ile etrafa sirayet etmeden söndürülmüştü. BOA, İ. DH, 484/32621, 12 C 1278/15 Aralık 1861.

¹⁸⁴⁰ Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Şehri", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi (Prof. Dr. Bayram Kodaman Özel Sayısı)**, s. 34.

¹⁸⁴¹ Feruhan Bey Osman Paşa'nın suyollarına yönelik çalışmalarının 23 sene evvel ki bu da seyyahın 1847'de Trabzon'a geldiğine göre, yani 1824 yılında yapıldığını belirtir. Saydam da muhtemelen Feruhan Bey'den hareketle 1824 tarihini verir. Fakat burada Osman Paşa'nın 1827-1842 yılları arasında valilik yaptığını göz önüne alırsak Osman Paşa'nın bu faaliyeti valilik döneminden önce yaptığı veya Feruhan Bey'in tarihlendirmesinde hata olması gibi iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında Osman Paşa'nın valiliğinin ilk dönemlerinde 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Mısır Meselesi ve bölgedeki ayanlar ile ilgilendiği en önemli meseleler olmuştur. Paşa'nın Trabzon'daki en büyük eseri olan Çarşı Camii'nin 1839 yılında, valiliğinin sakin ve son dönemlerinde yapıldığı düşünüldüğünde bayındırlık faaliyetleri ile bu dönemde ilgilendiğini söyleyebiliriz. Bkz. Bıjışkyan, a.g.e., 140; Saydam, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Şehri**, s. 35; Beşirli, **Osman Paşa ve Zamanı**, s. 397-415.

güneydoğusunda bulunan ve Taksim adlı yerdeki su maksemine, buradan da büyük bir kısmı Kuleboyu'ndan yüksek bir arkın üzerinden hisarın içine ve geri kalanı da şehrin değişik yerlerine verilmiştir. Osman Paşa bu suyolları için de gelirler vakfetmiştir.¹⁸⁴² Abdullah Paşa'nın (1842-1846) valiliği döneminde de bu suyolları tamir edilmiş ve paşa Taksim adlı yerde Trabzon'un en güzel çeşmelerinden birini inşa etmiştir. Şehir nüfusunun artışına paralel olarak gelişmiş bir kemer sistemiyle şehir çevresindeki kaynak ve kuyulardan su getirildi ve şehrin uygun yerlerindeki çeşmelere verildi.¹⁸⁴³ Değirmendere suyundan başka şehre su sağlayan diğer bir kaynak da Zülmera suyuydu. Değirmendere suyuna göre az olan bu su şehre iki saat uzaklıktan borularla Yenicuma ve buradan da Uzun Sokak'taki çeşmelere verilmiştir.¹⁸⁴⁴ Zamanla şehrin en önemli su kanalı olan Değirmendere suyollarının tamire ihtiyaç duyduğu 1860 yılı içinde Erzurum Depremi¹⁸⁴⁵ için Trabzon'da toplanan yardım parasının bir kısmı bu suyolunun tamiri için vakf edilmiştir.¹⁸⁴⁶ Zira zamanla suyun şehre geldiği ve "Su Yolu" olarak da bilinen Erzurum yolunun başlangıç yeri şehrin genişlemesi ile yerleşim alanının içinde kalmıştır.¹⁸⁴⁷ Bunun yanında su yolunun geçtiği bölgede Müslüman mezarlığının bulunması zaman zaman halkın sağlığını tehdit etmişti.¹⁸⁴⁸ 1864 göçünde çok sayıda göçmenin şehirde ölmesi şehirde mezarlıklar konusunda da ciddi sıkıntılara yol açtığı gibi su kanallarının da sıhhi koşulları kötüleşmişti.¹⁸⁴⁹ Bu konuyla alakalı olarak hem bu su kaynaklarını korumak hem de halk sağlığını iyileştirmek için Emin Muhlis Paşa'nın şehir içinde defin yasağı getirmesi

¹⁸⁴² Bijişkyan, a.g.e., 140.

¹⁸⁴³ BOA, C. BL, 101/5030, 29 Ca 1260/16 Haziran 1844; BOA, İ. DH, 88/4378, 5 C 1260/ 22 Haziran 1844.

¹⁸⁴⁴ Bkz. Bijişkyan, a.g.e., 140; Zülmera Trabzon'un güneyinde yer alan ve günümüzde de Subaşı olarak bilinen köyün adıdır.

¹⁸⁴⁵ 1859 Yılında Erzurum'da meydana gelen bu depremde şehir büyük oranda yıkılmış, şehrin yeniden imarı için civar eyaletlerden yardımlar gelmişti. Trabzon'dan da önemli bir yardım yapılmıştı. Bkz. Küçük, a.g.t., s. 435-439.

¹⁸⁴⁶ Söz konusu bu yardım parasının bir kısmı şehre gelen muhacirler için bir kısmı da Gülbahar Hatun Mahallesi'nden Tekfurçayır Mahallesi'ne giden yolda harcanmıştır. BOA, A. MKT. UM, 422/96, 8 S 1277/26 Ağustos 1860; BOA, A. MKT. UM, 432/63, 5 R 1277/21 Ekim 1860; BOA. A. MKT. UM, 124/30, 18 B 1277/30 Ocak 1861.

¹⁸⁴⁷ Fransız konsolosların bahsettiği bölge çok büyük bir ihtimalle, ki şehre su getiren ana kanal burasıdır, bugün Taksim veya Fatih Parkı olarak bilinen bölgedir. Burasının 19. yüzyılda Müslüman mezarlığı olduğu ve Suyolu olarak bilinen Erzurum Caddesi'nin yukarısında kalması 1864 Kafkas göçünde tadilata uğrayan yerin burası olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir.

¹⁸⁴⁸ McCarty, **Ölüm ve Sürgün**, s. 39.

¹⁸⁴⁹ **L'Émigration Circassienne**, s. 10; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 9, Schefer'den de Moustier'e, 19 Mart 1864.

ve Trabzon'daki her bir cemaate şehir dışında mezarlıklar tahsis etmesi önemli bir gelişme olarak burada zikredilmeye değerdir.¹⁸⁵⁰

Bu dönemlik sorunların yanında genel olarak bakıldığında şehir su kaynakları bakımından oldukça zengindi. Bu kaynaklar sadece içmek için değil diğer kullanımlar için de yeterliydi.¹⁸⁵¹ 1877'de şehirde 26 çeşme bulunuyordu. Yine aynı sene şehri besleyen ana su kanalı olan Değirmendere su yolunun tahrip olduğu anlaşılmaktadır. İngiliz konsolosu Biliotti tahrip olan bu kanalın hemen tamir edilmediğini ve halkın üç ay susuz kaldığını; yarım kuruş olan suyun fiçisinin bu dönemde 6,5 kuruştan aşağı satılmadığını yazar.¹⁸⁵² Buradan hareketle her ne kadar belediye teşkilatı içinde ilerleyen dönemlerde bir su memuru ve muavini olsa da şehirde su ihtiyacının klasik dönemde oluşturulan ve 19. yüzyılda vakıflar tarafından finanse edilerek altyapısı geliştirilen su dağıtım sistemi ile karşılandığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁵³

Çıkarılan yeni nizamnameler ile belediyenin de yetkili bir kurum haline geldiği hizmetlerden biri de sağlık hizmetleri idi. Salgın hastalıklar bahsinde de ayrıntılarıyla görüldüğü gibi şehirde görülen salgınlar karşısında en önemli sağlık hamlesi olarak Trabzon'un sağlık hizmetleri bakımından karşılaştığı en önemli yenilik şehirde karantina teşkilatının kurulmasıydı. Zira Trabzon hastalığın kaynağı olan bölgeler ile bağlantıyı sağlayan bir limandı ve bu dönemde veba da etkisini sürdürmekteydi. Bir Osmanlı müdür ve yabancı bir doktorun oluşturduğu ilk karantina teşkilatı yüzyılın ilk yarısında şehirde karşılaştığımız en önemli sağlık kuruluşu idi.¹⁸⁵⁴ Güzelhisar mevkiinde tesis edildiğini gördüğümüz bu tesis şehre geliş gidişlere hâkim bir yerde ve şehrin biraz dışında

¹⁸⁵⁰ Fransız konsolosu Derché, Emin Muhlis Paşa'nın bu hamlesinin mezarlıkların olduğu ve çok sayıda defin işleminin yapıldığı mahallelerin sağlık koşulları için iyi neticeler vereceğini yazıyordu. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 10, Schefer'den Bourée'ye, 12 Mart 1869.

¹⁸⁵¹ Palgrave şehirdeki çeşmelerin sayısını oldukça yüksek, 201 olarak verir ki bu rakam gerçek rakamdan oldukça yüksektir. A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, 340; PRO, FO, 78/2050.

¹⁸⁵² A&P, 1883, c. 74, 1877-1878 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1025.

¹⁸⁵³ Şehrin su kaynakları konusunda yüzyılın sonlarında Vali Kadri Paşa'nın döneminde önemli çalışmalar yapıldı. 1893 yılında başlayan çalışmalar iki sene sonra tamamlandı. Bu çerçevede Değirmendere'den su getiren su kanalları tamir edilmiş ve halkın su ihtiyacı önemli ölçüde karşılanmıştır. BOA, Y. MTV, 12/7, 13 Haziran 1311/26 Haziran 1895'den naklen Demircioğlu, a.g.e., s. 104-105; İngiliz konsolos raporlarına göre bu girişimin maliyeti hane başına konan vergilerle karşılanmıştır. Şehre su getiren hat Hoşoğlan denilen mevkiden kanala girmekte ve şehrin içindeki su makseminden çıkmaktaydı. Hattın ilk 120 yarıda yani 109 metrelik kısmı bir oluktan; 1,246 yarıda yani 1,133 metrelik ikinci kısmı ise yerin 90 cm altından üzeri düz taş örtülü taş bir kanaldan gitmekteydi. Longworth bu kanalın iyi filtre edilmediği ve bunun özellikle kolera zamanlarında sorun olduğunu belirtiyordu. FO, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, 1895, Turkey, Report for the Year 1894 on the Trade of the Consular District of Trebizond, s. 8.

¹⁸⁵⁴ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 4, Outrey'den Roussin'e, 27 Eylül 1838.

kalıyordu. Fakat zamanla şehrin büyümesi ile karantina binasının şehre dâhil olduğu ve zaman zaman bundan dolayı bazı sıkıntıların ortaya çıktığı görülmüştü.¹⁸⁵⁵ Bunun yanında imparatorluğun değişik yerlerinde olduğu gibi Trabzon'da karantinanın halk tarafından hoş karşılanmadığına dair bir bilgi yoktur,¹⁸⁵⁶ fakat karantinanın ticareti de sekteye uğratan bir kurum olması itibarı ile zaman zaman bazı tartışmaların yaşanmasına neden oluyordu. Karantinanın işleyişine dair yukarıda da değinildiği gibi büyük oranda yabancı hekimlerin istihdam edildiği ve karantina idaresinin sık sık idari kadrosunda değişikliklerin olduğu görülmektedir. Fakat her ne kadar eksiklikleri olsa da karantinanın Trabzon için uzun bir süre yegâne kurum olduğu yadsınamaz. Bununla birlikte her ne kadar koruyucu bir sağlık hizmeti olarak görülse de karantina şehirde özellikle göç dönemlerinde önemli bir görev icra etmişti. Bilhassa Trabzon'a doğru göçün yoğun olduğu dönemlerde yetersiz kalmış ve bundan dolayı Çömlekçi limanında bir parlatorya/tahaffuzhane inşa edilmiş,¹⁸⁵⁷ göçün şiddetlendiği 1864 yılında da şehrin doğusunda ve batısında yeni kamp yerleri oluşturularak halk sağlığı korunmaya çalışılmıştır. Özellikle göç dönemlerinde belirgin olmak üzere şehirde halk sağlığı konusunda gerek idareciler gerekse de şehirdeki konsololar gibi diğer kesimler arasında bir işbirliği olduğu ve karantina doktorları veya görevli doktorların şehirdeki en yetkili kişiler olarak en önemli sağlık hizmetini yaptıkları anlaşılmaktadır.

Karantina uygulamalarından başka bir sağlık kuruluşu olarak Trabzon halkı yüzyılın ikinci yarısında şehirde rüştiye ile beraber bir de fukara hastanesi yapılmasını talep etmişti. Bu amaçla devlet 50.000 kuruşluk bir bağışta bulunmuş fakat bu meblağ sadece yapılacak rüştiye okulu için yeterli olmuştur. Bu konuda Trabzon meclisinden gönderilen arzıhalde daha evvel şehirde bir hapisane inşası için karşılık gösterilen eski saray arsasının hastanenin masraflarını karşılamak için satılması teklif edilmiş fakat bu arsanın satılmasına sıcak bakılmamıştır.¹⁸⁵⁸ 1868 yılında Trabzon'da gurebaya mahsus bir hastane yapılmasının tekrar gündeme gelmiş ve hastane için arsa belirlenmesi istenmiştir.¹⁸⁵⁹ Buna göre Vali Esad Muhlis Paşa tarafından hastane inşası için Ayasofya Camii'nin yakınları seçilmiş ve gerekli olan finansman da daha evvel değişik kere söz

¹⁸⁵⁵ A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, 340; PRO, FO, 78/2050.

¹⁸⁵⁶ Bu konuda bazı örnekler için bkz. Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 203-206; Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, 304-312.

¹⁸⁵⁷ BOA, İ. MVL., 412/17933 12 C 1275/15 Şubat 1859.

¹⁸⁵⁸ BOA, İ. DH, 498/33883, lef 3, 15 Ca 1279/8 Kasım 1862.

¹⁸⁵⁹ BOA, BEO. V. GGD, no. 190, s. 549; BOA. BEO V. GGD, no. 187, s. 216.

konusu olan eski saray arsasının satılarak karşılanması yolu seçilmişti.¹⁸⁶⁰ Fakat bu girişimin devamına dair bir bilgi yoktur.

Cılız bir teşkilat olduğunu gördüğümüz belediyenin sağlık hizmetleri konusuna bakıldığında ise ilk olarak 1861 yılındaki bir nizamname ile taşralarda da hekim bulundurulmasına yönelik ilk adımlar atılmıştır.¹⁸⁶¹ 1870 yılında çıkarılan “Tebabet-i Belediye’nin İcrasına Dair Nizamname” ile birlikte belediyelerin sağlık işlerinde de müdahil olma hakkı tanınıyor, aynı sene İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi’nde de belediye meclislerinde üye olarak bir hekimin bulunması kararlaştırılıyordu.¹⁸⁶² Ayrıca 1871’de Memleket Tabibi adı altında taşralarda doktorlar da görevlendirilmişti. Fakat Trabzon’da daha erken bir dönemde memleket tabiplerinin bulunduğunu en azından 1869 salnamesinden görmekteyiz. 1869 salnamesine göre Trabzon’da “*Mahbusin Hastahanesi ve Memleket Tabibi*” olarak Mösyö Lion görev yaparken;¹⁸⁶³ 1871’den itibaren belediye meclisindeki doktor bu kez Karantina Tabibi M. Alkardi’dir ve bu görevini 1873’e kadar devam ettirmiştir.¹⁸⁶⁴ Dolayısıyla Trabzon’da belediyenin ayrı bir hekim istihdam edecek derecede geniş bir bütçeye sahip olmadığı ve bunu memleket tabipleri veya karantina doktorları ile doldurduğu anlaşılmaktadır.

Trabzon’daki sağlık hizmetlerinde en büyük girişim 1882’de gerçekleşti. Kavak Meydanı’nın güneyinde günümüzde de ayakta duran bu yapı Trabzon Vilayeti Kumandanı Hasan Paşa’nın girişimi ile yapıldı. Toplumun her kesimine açık olan bu hastane 12 koğuş ve 160 yataklıydı. Bu hastane yerli doktorlar ve bunların asistanları ile tertip edilmişti. Daha sonra İstanbul’dan buraya yeni doktorlar getirildi. Hasan Paşa burada askeri sağlık görevlilerini de görevlendirdi. Bir yıl sonra askeri hastanenin yanında yapılan küçük bir cami ve bir hamam bu hastanenin halk nezdindeki itibarını arttırmıştır.¹⁸⁶⁵ Bu hastane bir

¹⁸⁶⁰ BOA, ŞD, 1825/22, 22 Ra 1285/14 Temmuz 1868’den naklen Demircioğlu, a.g.e., s. 234-235.

¹⁸⁶¹ Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, **OTAM**, 15 (2004), s. 192; Nizamname için bkz, Seyitdanlıoğlu, **Modern Belediyeciliğin Doğuşu**, s. 155-158.

¹⁸⁶² Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 216.

¹⁸⁶³ TVS, 1286 (1869), s. 37.

¹⁸⁶⁴ TVS, 1288 (1871), s. 40.

¹⁸⁶⁵ İngiliz konsolosu önceleri bu şekilde bir sağlık kuruluşuna gitmeye karşı çıkan halkın şimdilerde (1884) bu şekilde bir kurumun varlığının faydalarını görmeye başladığını ve Hasan Paşa’nın bu hizmetinin değerini anladıklarını yazar. Turgay, a.g.t., s. 294, 312; TVS, 1311(1894), s. 176.

kısmı askeriyyeye diğerk bir kısmı da belediyeye ait olmak üzere iki kısımdı ve belediyeye ait olan kısmının masrafları belediye varidatından karşılanıyordu.¹⁸⁶⁶

Şehirde sağlık hizmetleri konusunda 1882 yılında hükümet konağında kadın ve erkeklere ait bir hastanenin de yapıldığını da belirtmek gerekir.¹⁸⁶⁷ Bunun yanında şehirdeki misyonerlerin bazılarının sağlık hizmeti verdiği anlaşılmaktadır ki bunlardan biri de Sieur de st. Joseph misyonerlerinin kurduğu okuldur. 1852’de kurulan bu okulda hastalar için bir dispanser yapıldığı belirtilmekteydi.¹⁸⁶⁸ Bununla birlikte şehirde hastane yapılması ve sağlık hizmetlerindeki gelişmenin yeni bir kurum olarak eczanelerin de beraberinde getirdiği ve şehirde pek çok eczanenin açıldığı görülmektedir¹⁸⁶⁹

4. 3.4.2. Güvenlik Hizmetleri

4. 3.4.2.1. Zaptiye Teşkilatı

Tanzimat dönemi Trabzon’unda görülen yeniliklerden biri de şehrin güvenliği konusunda ortaya çıkan yeni birimlerdir. Bilindiği gibi Osmanlı taşrasında uzun seneler tımarlı sipahiler güvenlik işlerinden sorumluydular. Bunun yanında iç güvenlik aynı zamanda vali ve mütesellimlerin göreviydi. Bunlar kendi imkânları çerçevesinde kapılarında besledikleri 150-200 kişilik kapı halkı vasıtasıyla asayışı korumakla yükümlüydüler.¹⁸⁷⁰ Fakat Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması bu alanda bir boşluk ortaya çıkardı. Ocağın yerine kurulan merkezi ve daimi ordu eşkıyalık, hırsızlık, soygunculuk gibi olayların önlenmesinde istenildiği kadar etkili olamadı. Bundan dolayı 1834 yılında Anadolu ve Rumeli’de Asâkiri-i Redife adlı askeri bir teşkilat oluşturuldu.¹⁸⁷¹ Redif askeri teşkilatı kurulunca emniyet ve asayişin sağlanması görevi de bu teşkilata devredildi.

¹⁸⁶⁶ Yüzyılın sonlarına doğru belediye gelirlerinde görülen azalma nedeniyle belediyenin hastanenin masraflarını karşılamakta zorlandığı ve yeni kaynaklar aradığı görülmektedir. BOA, İ. ŞD, 1842/11, 15 Ca 1307/7 Ocak 1890’dan naklen Demircioğlu, a.g.e., s. 58-59.

¹⁸⁶⁷ TVS, 1313(1896), s. 176.

¹⁸⁶⁸ AMAEF, Paris, CPC, Trebizonde, c. 6, Query’den Fregeneit’ye, 30 Eylül 1885.

¹⁸⁶⁹ Yüzyılın sonunda şehirdeki eczanelere bakıldığında bunların dördünün (Çıraklayan Garabet, Jan Papadapulos, Nikolaki Foskolu ve Sürmeliyan Garabet Efendilerin) Uzun Sokak’ta; Çirakyan Nişan Efendi’nin Meydan- Şarki’de; Boğos Efendi’nin Taksim karşısında ve Sürmeliyan İstapan Efendi’nin de Ermeni Murahhashanesi civarında (Odabaşoğlu burayı Kunduracılar olarak göstermektedir) yer aldığı görülmektedir. TVS, 1318(1900), s. 169; Odabaşoğlu, **Trabzon Yaşantısı**, s. 69-70.

¹⁸⁷⁰ Musa Çadircı, “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Anadolu’da İç Güvenlik”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 24 (1980), s. 52.

¹⁸⁷¹ Zafer Toprak, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 1269.

Ülke yönetiminde yeniden yapılanma dönemini başlatan Tanzimat Fermanı, İmparatorluk genelinde büyük sıkıntıya yol açan iç güvenlik uygulamalarının yeni baştan ele alınmasını sağlayacak süreci hızlandırdı. Fermanın özellikle can, mal ve namus güvenliğine ilişkin hükümleri, iç güvenlikte yeni bir düzenlemenin yapılmasını gerektirmişti. Bu düşüncelerle ve merkezi denetimin kontrolünde görev yapacak güvenlik örgütü için ilk adım öncelikle taşrada atıldı. Hükümet, zabıtları doğrudan merkezce atanan ve valilerin emrinde görev yapacak yeni zaptiye birliklerini, 1840 tarihinden itibaren Anadolu ve Rumeli’de kurmaya başladı.¹⁸⁷² Kurulacak olan bu zaptiye birlikleri teşkilat işleyiş bakımından jandarmaya benzemekte ve vali ve kaymakamın denetiminde polis hizmeti yapmaktaydılar.¹⁸⁷³ Zaptiye erleri tek tip kıyafet giyiyordu. Asıl görevleri ise iç güvenliğin sağlanması idi. Suçluları mahkemeye götürme, vergi memurlarının yanında onları koruma, posta tatarlarının güvenliğini sağlama başlıca görevleri idi.¹⁸⁷⁴ Zaptiye erlerinin eski alışkanlıklarından dolayı vali ve kaymakam gibi yöneticilerin özel işlerinde çalışmaları yasaklanmıştı. Ancak kayıtlardan bu kurala uyulmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Trabzon’da da zaptiye neferlerinin sayısının artırılması konusunda özellikle bu neferlerin hizmeti atıye, konak ve dairelerde kullanılmaması belirtiliyordu.¹⁸⁷⁵

Trabzon’da ise zaptiye teşkilatının tam olarak ne zaman kurulduğunu tam olarak bilinmemektedir. 1846 tarihli Zaptiye Müşiriyeti’nin kuruluşunu teşkil eden Nizamnameye bakıldığında zaptiye birliklerinin kurulacağı bölgeler arasında Trabzon’un adının geçmemesi¹⁸⁷⁶ bu teşkilatın daha sonra Trabzon’da tesis edilmiş olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanında yeni sistemin uygulanması tımarlı sipahilerin tasfiye sürecinden veya sipahilerin bu yeni sisteme dâhil olmaları sonrasında gerçekleştiği için daha 1850’li yıllarda içlerinde Trabzon’un da olduğu bazı şehirlerde tımarlıların tasfiye

¹⁸⁷² Ali Sönmez, “Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 37 (2005), s. 261.

¹⁸⁷³ Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 319.

¹⁸⁷⁴ Ali Sönmez, “Zaptiye Teşkilatı’nın Düzenlenmesi (1840-1869)”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 39 (2006), s. 203; Trabzon’da zaptiyelerin görevli oldukları işlerden biri de Trabzon’dan Erzurum’a giden postaların güvenliğiydi. BOA, İ. MVL, 545/24494, 13 Ş 1282/1 Mart 1866.

¹⁸⁷⁵ BOA, MKT. MVL, 94/11, 10 Ca 1274/27 Aralık 1857; Bununla birlikte 1844’te Zaptiye Teşkilatının ayrıntılarını belirleyen nizamnamenin içlerinde Trabzon’un da olduğu eyaletlere gönderilmesi çalışmaların 1844’te başladığını göstermektedir. Sarioğlan, a.g.t., s. 62-64.

¹⁸⁷⁶ Nizamnamede zaptiye birliklerinin kurulacağı yerler Rumeli’de Edirne, Silistre, Vidin, Niş, Üsküp, Manastır ve Selanik eyaletleriyle, Gelibolu Sancağı ile Kaza-i Erba’a; Anadolu ise Hüdavendigâr, Kastamonu, Ankara, Sivas, Konya, Aydın ve Saruhan eyaletleriyle, Biga ve Kocaeli Sancaklarıydı. Sönmez, **Zaptiye Teşkilatı**, s. 202-203; Burada bu yerlerin Tanzimat’ın ilk olarak uygulandığı yerler olduklarını da belirtmek Tanzimat kurumlarının taşralarda yerleşmesi sürecini anlamamız açısından önemlidir. Bkz. Çadırcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 190-191.

süreci devam etmesi,¹⁸⁷⁷ bize Tanzimat sistemine geç dâhil olan Trabzon'un Zaptiye Teşkilatı örneğinde Tanzimat'ın oluşturduğu yeni kurumlar ile de geç tanıştığı göstermektedir. Buna karşın en azından 1850 yılında şehirde bir bölük başının idaresinde otuz süvari ve elli piyade zaptiyesinin olduğunu görülmektedir.¹⁸⁷⁸

Şehrin güvenliği konusunda da Kırım Savaşı'nın bir dönüm noktası olduğu görülmektedir. Savaşın yörede yarattığı sosyo-ekonomik değişiklikler, halkın ekonomik durumunun kötüleşmesi ve savaş sonunda Trabzon'a doğru göç hareketleri gibi etkenler şehirde daha düzenli güvenlik önlemlerinin alınmasını gerektirmiştir.¹⁸⁷⁹ Bunun yanında savaş öncesinde iç güvenliğin düzenlenmesine ilişkin çalışmalar da savaş nedeniyle sekteye uğradı. Bilhassa savaş sırasında eşkıyalık faaliyetlerinin artmasıyla birlikte taşra idarecilerinin zaptiye sayılarını arttırmak yönündeki talepleri de çoğaldı.¹⁸⁸⁰ Nitekim Trabzon'dan da bu koşullar altında şehirdeki zaptiye sayısının bazen geçici olarak artırılması yönünde talepler olmuştu.

1861 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile Zaptiye Teşkilatı alaylar ve taburlar şeklinde daha düzenli bir yapıya kavuştu. Trabzon'da ise savaş sonrasında 1860 yılında şehrin güvenliği bir müfettiş ve iki yardımcının idaresinde 160 kişilik bir zaptiye birliği tarafından sağlanıyordu.¹⁸⁸¹ On yıl sonraki diğer bir rapora göre bu sayı 40'ı atlı ve geri kalanı da yaya olmak üzere 150 zaptiyeden oluşuyordu. Zaptiyelerin kendilerine ait üniformaları vardı ve silah taşımaktaydılar. Atlı olan zaptiye neferlerine aylık olarak 76-100 kuruş arasında bir maaş verilmekteydi. Palgrave bu rakamı düşük bulurken muhtemelen şehirdeki zaptiyelerin sayısının düşüklüğüne vurgu yapmak için "Allahtan suçlar çok nadirdir" diyerek Trabzon'da asayişin durumunu özetlemektedir.¹⁸⁸²

Trabzon'daki zaptiye teşkilatını da etkilemesi bakımından 1869'da yayınlanan Asakir-i Zaptiye Nizamnamesine göre zaptiye teşkilatı yeni baştan ve son kez düzenlemeye tabi tutuldu. Buna göre aralarında Trabzon'un da bulunduğu yerlerde Zaptiye

¹⁸⁷⁷ BOA, A. AMD, 16/44, 29 S 1266/14 Ocak 1850; BOA, A. AMD, 17/11, 20 R 1266/5 Mart 1850; Çadırıcı Trabzon Vilayeti'nde tımarlı sipahi miktarının zaptiye ihtiyacının çok yukarısında olmasının Zaptiye Teşkilatı'nın yerleşmesini sekteye uğrattığını belirtir. Çadırıcı, **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 319.

¹⁸⁷⁸ BOA, İ. MVL, 195/5985, 13 S 1267, 18 Aralık 1850.

¹⁸⁷⁹ Savaşın ve sonrasında ortaya çıkan ekonomik gerilemenin bölgedeki eşkıyalık olaylarına olan katkısı hakkında bkz. Erler, **Trabzon Vilayeti'nde Kanun Kaçakları**, s. 69-98.

¹⁸⁸⁰ Sönmez, **Zaptiye Teşkilatı**, s. 208.

¹⁸⁸¹ A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191.

¹⁸⁸² A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, s. 340-341; PRO, FO, 78/2050.

Alayları kuruldu. Her bir vilayet bir zaptiye dairesi sayıldı. İlk Trabzon vilayeti salnamesinden de bu teşkilatın yapısını öğrenmek mümkündür. Buna göre Trabzon Vilayeti Askeri Zaptiye Alaybeyi Ali Rıza Bey'in yetkisi altında piyade ve süvari olarak iki kısım olan zaptiye teşkilatının piyade sınıfında 85 nefer, 8 muavin, 8 kol vekili, 1 jurnal emini ve 1 muavini; süvari sınıfında ise 16 nefer, 2 muavin 2 kol vekili, 1 jurnal emini 1 muavin ve bir de bölük ağası olmak üzere toplam 123 kişilik bir güvenlik teşkilatı vardı.¹⁸⁸³ Şehirdeki zaptiye sayısının çok fazla değişmeden kaldığı görülmektedir. 1869'da içinde Trabzon'un da olduğu merkez sancakta 48 süvari ve 326 piyade vardı. Bu sayı 1877 yılı salnamesine göre 53 süvari ve 358 piyade şekilde çok az bir artış göstermiştir.¹⁸⁸⁴

4.3.4.2.2. Askeri Savunma:

Şehrin güvenliği konusunda karşımıza çıkan ve değinmemiz gereken diğer bir konu da şehrin askeri savunma sistemidir. Bilindiği gibi Trabzon'un düşman saldırılarına karşı en savunmasız olduğu yönü deniz tarafı idi. Zira 17. yüzyılda şehrin güvenliği denizden gelen tehlikeler ile karşı karşıya gelmişti. Bu yüzyılın ilk yarısında Kazakların şayka adlı gemilerle yaptıkları akınlar sonucunda Sinop, Samsun, Trabzon ve hatta İstanbul gibi Karadeniz'in güney limanları önemli oranda tahrip edildi.¹⁸⁸⁵ Bu nedenle devlet Karadeniz kıyısındaki şehirlerin ve kalelerin korunmasına büyük önem vermiş ve Trabzon valileri serasker olarak Karadeniz'in güvenliğini sağlamaya çalışmışlardı. Şehrin savunması konusunda en önemli eksiklik 19. yüzyılın başlarında 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda görüldü. Savaş dönemlerinde Trabzon'a yönelik Rus tehdidinde en belirgin gelişmeler ilki 1807 Haziran'ı ve diğeri de 1810 Ekim'inde olmak üzere Rus savaş gemilerinin şehri bombardımanı oldu. Bu saldırılardan ilkinde şehrin doğu kısmı yani Çömlekçi tarafı yoğun Rus bombardımanından dolayı önemli tahribata uğradı. Şehri bu bombardımandan korumak için Çömlekçi limanına hâkim bir tepeye iki top yerleştirildi.¹⁸⁸⁶ Ruslar şehirdeki Rumların da desteğini alarak şehir sakinlerine korku dolu günler yaşattı.¹⁸⁸⁷ Ruslar bu

¹⁸⁸³ TVS, 1286(1869), s. 83-86.

¹⁸⁸⁴ TVS, 1294(1877), s. 88.

¹⁸⁸⁵ 16.yüzyılın ilk yarısında Kazak korsanların Karadeniz'deki faaliyetleri için bkz. Ronald B. Sorobey, "Cossak Pirates of the Black Sea", **Military History**, vol.20(2003), s. 26-32; Goloğlu, a.g.e., s. 58.

¹⁸⁸⁶ Rottiers, a.g.e., s. 223.

¹⁸⁸⁷ Bu dönemde şehirde yaşananların canlı tasvirini göstermesi bakımından Fransız konsolosu Dupré'nin raporları ilginç bilgiler aktarmaktadır. Bu konuda bkz. Bilici, **Fransız Konsolosluğu**, s. 45; Dupré'nin bu dönemde şehirde cereyan edenleri Trabzon'a gelen seyyahlara da aktardığı görülmektedir. Bu vesile ile Trabzon'un bu bombardıman dönemindeki durumu için Rottiers'in eseri de önemli bilgiler ihtiva eder. Bkz. Rottiers, a.g.e., s. 220-223.

bombardımanda şehre 500'den fazla atış yaptılar. Fakat asıl saldırı 1810 yılında Akçaabat'ın batısında Sargana mevkiinde yaptıkları saldırıydı.¹⁸⁸⁸

Şehri tehdit eden bu Rus bombardımanlarının Trabzon'un savunması için ilerde bazı önlemlerin alınmasına ön ayak olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1818 yılında savunması zayıf olan Trabzon için limanı koruyacak şekilde Üçüncüoğlu Osman Paşa'nın Sarayı yerine bir tabya inşa edilmesi için girişimler yapıldığı görülmektedir.¹⁸⁸⁹ Ayrıca Trabzon Valisi Hüsrev Paşa da Trabzon ve Pulathane'de birer tabya yaptırılması hakkında isteklerde bulunuyordu.¹⁸⁹⁰ Hüsrev Paşa'nın bu isteklerinin 1824 yılında valiliğe getirilen¹⁸⁹¹ Çeçenzade Hasan Paşa döneminde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerine göre Hasan Paşa Güzelhisar,¹⁸⁹² Moloz Kapısı¹⁸⁹³ ve Çömlekçi'de Som Tabyası¹⁸⁹⁴ adında üç yerde tabyalar inşa etmiştir.¹⁸⁹⁵ Fransız konsolosu Outrey'in 1833 tarihli raporunda da bu üç tabyadan "Trabzon deniz tarafından sağ ve sol tarafta iki batarya ve bir de Üçüncüoğlu Osman Paşa tarafından 100 yıl önce inşa edilen, bugün içinde yirmi kadar topu olan saraydan çevrilmiş kale tarafından savunulur" şeklinde bahsedilmektedir.¹⁸⁹⁶

Zamanla şehri savunan tabyaların sayısının arttığını görmekteyiz. İngiliz konsolosu Stevens'a göre 1860 yılında şehirde askeri savunma sistemi olarak sadece şehri deniz tarafından koruyan 5 tabya ve bu tabyalarda çapları değişen 44 adet top bulunuyordu.¹⁸⁹⁷ Söz konusu bu tabyalarda belirli sayıda topçu neferi istihdam edilmiştir. Şehirdeki tabyaları şehir planından hareketle şu şekilde incelemek mümkündür:

Güzelhisar Tabyası: Yukarıda da gördüğümüz gibi Güzelhisar şehrin en hâkim noktalarından biridir ve tabya inşa edilmesi ilk olarak düşünülen yerlerden biriydi.

¹⁸⁸⁸ Bu konuda bkz. Mehmet Bilgin, "1810 yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkarması", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil ve Edebiyat Sempozyumu*, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s. 313-326.

¹⁸⁸⁹ BOA, C. AS, 198/8503, 2 S 1234/1 Aralık 1818.

¹⁸⁹⁰ BOA, C. AS, 2/60, 23 B 1234/18 Mayıs 1819; BOA, HAT, 593/29075, 29 Z 1234/19 Ekim 1819.

¹⁸⁹¹ Saydam, *Trabzon'un İdari Yapısı*, s. 295.

¹⁸⁹² BOA, HAT, 598/29329/A, 25 Z 1243/12 Temmuz 1828.

¹⁸⁹³ BOA, HAT, 598/29329/H, 25 Z 1243/12 Temmuz 1828.

¹⁸⁹⁴ BOA, HAT, 598/29329/J, 25 Z 1243/12 Temmuz 1828.

¹⁸⁹⁵ Her ne kadar arşiv belgelerinde söz konusu bu üç tabyanın Hasan Paşa zamanında yapıldığı yazılsa da Güzelhisar'daki tabyanın 1234 yani 1819 yılında inşa edildiğine dair daha sarıh bilgiler vardır. Arşiv belgeleri Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın vakfi olan bu yerde 1234 (1818) yılında topçu askeri yerleştirilerek tabya yapıldığı ve 1256 (1840) yılına kadar bu şekilde kullanıldığı belirtilmektedir. BOA, C. EV, 580/29283, 12 Ca 1264/16 Nisan 1848.

¹⁸⁹⁶ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

¹⁸⁹⁷ A&P, 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 192.

Özellikle limanın güvenliği için bu tabya önemli bir konumda yer alıyordu.¹⁸⁹⁸ Uzun bir süre karantina binasının da yer aldığı Güzelhisar Mevkii'nin askeri amaçla uzun süre kullanıldığı hatta yukarıda da değindiğimiz gibi limanda yapılacak genişleme çalışmalarının da bu nedenle askeri kanat tarafından muhalefet edildiği görülmektedir.¹⁸⁹⁹

Harita 1: Fransız Dussaud'nun Nisan 1870'te Hazırladığı Trabzon Şehir Haritasına Göre Tabyalar¹⁹⁰⁰

Kaynak: AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 10

Moloz Tabyası: Bu tabya da bugünkü Moloz burcu mevkisinde yapılmıştı. Çeçenzade Hasan Paşa döneminde tabya yapılan yerlerden birisi de burasıdır. Seyyahlar da Moloz Kapısı'nın önünde yer alan bu tabyanın topraklarla donatıldığını belirtmektedirler.¹⁹⁰¹

Campos Tabya: Şehrin doğu tarafında Değirmendere'nin denize dökülen kısmının sağ tarafında kalan yerde bulunuyordu. 19. yüzyılda bu bölgenin şehir için önemli bir fonksiyon üstlendiği, buranın özellikle de Kafkas göçlerinde şehirdeki başlıca kamp yerlerinden biri olduğu görülmektedir. Tabyanın tam olarak ne zaman yapıldığına dair bir

¹⁸⁹⁸ Buradaki toprakların yerleşim planını gösteren haritaya bakıldığında toprakların çoğunun kuzeydoğu istikametinde yerleştirildiği ve bunun da limanın güvenliği için olduğu görülmektedir. BOA, HAT, 598/29329/A, 25 Z 1243/12 Temmuz 1828.

¹⁸⁹⁹ Feruhan Bey bu mevkinin Karantina binası bulunmasından dolayı sıhhi bir önemi olmasının yanında buraya yerleştirilen büyük topraklarla de limanın ve doğu varoşunun da müdafası vazifesini gördüğünü yazar. Bijişkyan, a.g.e., s. 139; Şakir Şevket, a.g.e., s. 77; Yüzyılın sonlarına doğru Güzelhisar halen daha başlıca savunma noktalarından biri olma özelliğini devam ettiriyordu. Bkz. Lynch, a.g.e., s. 31.

¹⁹⁰⁰ Dussaud'nun Trabzon'da bir liman ve gümrük binası ve mağaza üzere hazırladığı bu planda saydığımız beş tabyadan başka yapıyı planlanan doğu-batı yönünde uzanan dalgakıranda da bir tabya da öngörüldüğü anlaşılmaktadır. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 10, Derche'den Bouree'ye, 16 Nisan 1870.

¹⁹⁰¹ Bijişkyan, a.g.e., s. 98 ve 134.

bilgimiz yoktur; fakat hem arşiv belgelerinin verdiği bilgiler hem de Fransız konsolosluk raporundan öğrendiğimiz kadarı ile yüzyılın ilk yarısında üç mevkide tabya bulunuyordu. Bunlar da Moloz, Güzelhisar ve Som tabyası denilen Çömlekçi limanındaki tabya idi. Buradan hareketle bu tabyanın yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen tabyalardan biri olduğunu varsayabiliriz.

Som Tabyası (Telli Tabya): Arşiv Belgelerinde Som Tabya, diğer kaynaklarda da Telli Tabya olarak gördüğümüz bu tabya haritada da görüldüğü üzere Çömlekçi limanını koruyacak şekilde bugünkü limanın güney kesiminde kalan yerde inşa edilmiştir.¹⁹⁰² Feruhan Bey bu tabyadan, doğu varoşunun sonunda yani limanın doğu sahilinde limanı ve şehri düşman gemilerine karşı koruyan Telli Tabya denilen bir tabya olarak bahsetmektedir. Dolayısıyla Hasan Paşa döneminde yapılan tabyalardan biri de budur.¹⁹⁰³

Faroz Mevkiindeki Tabya: Adını tam olarak belirleyemediğimiz bu tabya şehrin en batısında yer alan tabyadır ve konumu itibarı ile Faroz Mahallesi sınırları içinde görünmektedir. Bu tabyanın da adının Hasan Paşa'nın döneminde yapılan üç tabya arasında geçmediğine ve seyyahlarında bu dönemde böyle bir savunma yerinden bahsetmediğine göre bu tabyanın yüzyılın ikinci yarısında yapılan tabyalardan biri olduğu anlaşılır.¹⁹⁰⁴

4.3.5. Şehirdeki Altyapı Düzenlemeleri

Tanzimat döneminde çıkarılan pek çok nizamnameyle şehirlerin altyapısının nasıl olması gerektiğine dair belirli bazı kriterler ortaya konulmuştu. Dolayısıyla merkezi hükümet bizzat kentsel hayatın düzenlenmesi, kamu hizmetlerinin görülmesi için daha etkin bir unsur haline geldi. Yukarıda da gördüğümüz gibi devlet eli ile yeni kamu binalarının tesis edilmesi ile bir bakıma gerçekleştirilen bu misyonun diğer bir ayağını da altyapı hizmetleri oluşturmaktaydı. Bu süreçte şüphesiz en önemli hizmet ulaşım olanaklarının düzenlenmesi idi. Trabzon örneğinde şehir içi ve şehir dışına yönelik olarak iki kısımda incelenmesi mümkün olan yol yapım çalışmalarının Trabzon'da nasıl bir

¹⁹⁰² Bu tabyanın adı Outrey'in şehir planında da Telli Tabya olarak geçmekte ve burada beş topun bulunduğu ifade edilmekteydi. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

¹⁹⁰³ Bijişkyan, a.g.e., s.139.

¹⁹⁰⁴ Yüzyılın sonlarına kadar şehirdeki tabyaların değişmediğini görmekteyiz. 1296 Salnamesine göre Trabzon vilayetinde 13 tabya bulunuyordu. Bunların Pulathane, Kireçhane, Sargana ve Akçakale tabyalarının Akçaabat ve civarında; Kampos, Telli, Güzelhisar ve Moloz tabyalarının Trabzon'da; Kalyonburnu'nun Samsun'da; biri de Trabzon'da olmak üzere Kavak, Macar, Orta ve İncirlik tabyalarının da vilayetin sahil kesiminde değişik noktalarda olduğu anlaşılmaktadır. TVS, 1296 (1877), s. 99.

gelişim gösterdiğini incelemek bize şehrin mekansal yapısında ne derece bir değişimin de olduğunu gösterecektir.

Daha önce de belirtildiği gibi çok fazla genişleme imkâna sahip olmayan ve doğu ve batı varoşu ile kaleden oluşan Trabzon şehri geleneksel silüetini 19. yüzyılda da devam ettirmişti. Fakat bu silüette görünen en önemli değişim mevcut mekânların daha fonksiyonel şekilde kullanımı ve yapılan kamu binaları ile daha işlevsel bir nitelik kazanmaları şeklinde ortaya çıktı. Bu bakımdan bu değişim sürecinde şehir içindeki ulaşım olanaklarının, 19. yüzyıl Osmanlı şehirlerinde görülen yeni düzenlemelere paralel olarak nasıl bir görüntü sergilediğini ortaya koymak şehirdeki dönüşümün de bir bakıma göstergesi olacaktır.

4.3.5.1. Şehir İçi Ulaşım

Trabzon'da şehir içi yolların bakımı hakkında Hekimoğlu Ali Paşa'nın (1751-1754) valiliği döneminde pek çok bayındırlık faaliyetleri yapılmış ve Erzurum yolu tamir edilmişti. Şehir içinde ise şehirden Çömlekçi limanının doğusunda yer alan Elkuse¹⁹⁰⁵ adlı yere kadar halkın geliş gidişini kolaylaştırmak için sahilden bir yol inşa ettirmişti. 19. yüzyılda ise yol yapımı konusunda Trabzon merkezli olarak karşılaştığımız faaliyetler daha çok Trabzon-Erzurum yolunda gerçekleşen çalışmalar olmuştur. Kırım Savaşı sonrası şehirleşmenin kazandığı ivmeye paralel olarak kentteki ulaşım olanaklarının da yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Genel olarak şehirlerin genişlemesi ile zamanla sur dışına taşan ve daha sonra da surların yıkılması ile bütünleşmenin olduğu şehirler örneğine aykırı olarak Trabzon kalesi varlığını bu dönemde de devam ettirdi. Bu yapı üzerinde en önemli değişiklik 1872 yılında Emin Muhlis Paşa'nın şehrin doğusu ve batısı birleştirilmesi ile atıldı. Muhlis Paşa şehirden Akçaabat'a kadar bir yol yapımına başlamış, bu maksatla hükümet konağı civarında yer alan kale duvarları ile Tabakhane kapısı yıkılmıştır.¹⁹⁰⁶ Aslında Akçaabat ile Trabzon arasında bu şekilde bir şose yapılması bu iki yerin arasındaki

¹⁹⁰⁵ Elkuse adlı bu yer limanın doğusunda küçük bir burun oluşturmaktaydı. Kaynaklar burada bir kilisenin olduğunu fakat 1877 yılı itibarı ile taşhane olarak kullanılan bu yerden yapılmakta olan gümrük iskelesi için gerekli olan taşların temin edildiğini belirtmektedir. Daha yüzyılın ilk yarısında 1833'te burada yer alan kilisenin harap bir halde olduğu görülmektedir. Zamanla Elkuse denilen bu tepe bir dereceye kadar; üzerinde yer alan kilise de ortadan kaybolmuştur. Daha sonra buradaki liman inşaatı çalışmaları gerek kiliseyi gerekse de bu tepeyi ortadan kaldırmıştır. Bkz. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833. Şakir Şevket, a.g.e., s. 146-147; Bryer-Winfield, a.g.e., s. 243.

¹⁹⁰⁶ Goloğlu, a.g.e., s. 132.

ekonomik ilişki ile alakalı idi.¹⁹⁰⁷ Önemli bir tütün yetiştirme merkezi olan Akçaabat'ın ürünleri Trabzon'a gelmekte ve buradan ihraç edilmekteydi.¹⁹⁰⁸ Bu nedenlerden dolayı Trabzon ile Akçaabat arasında yeni bir güzergâhtan bir yol yapılması gündeme geldi. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak Dussaud'nun planında görüldüğü kadarıyla günümüzde "Maraş Caddesi" olarak bilinen cadde güzergâhını takip etmek üzere şose olarak Akçaabat'a kadar uzanan bir yolun yapılması planlanmıştı. Fakat Dussaud'nun geniş kapsamlı projelerinin kabul edilmemesinin bu yolun da yapımını engellediği anlaşılmaktadır.¹⁹⁰⁹ Bu yolun akıbetini Billiotti'nin raporlarında daha ayrıntılı olarak görüyoruz. Buna göre Trabzon valisi planda gösterilen güzergâhtan yani şehrin merkezi noktası (Meydan-i Şarki)'den başlamak yerine buraya yakın bir yerden fakat çok daha farklı bir güzergâh takip ederek Akçaabat'a kadar uzanan şose yolu başlatmıştı.¹⁹¹⁰ Buradan hareketle I. Dünya Savaşı sırasındaki Rus işgal döneminde açılan Maraş Caddesi'nin 1870'lerde şehrin doğu-batı bağlantısını sağlaması açısından daha yeterli bir yol olarak gündeme geldiği anlaşılmaktadır.¹⁹¹¹

¹⁹⁰⁷ A&P. 1860, vol. 65, 1860 Trabzon Ticaret Raporu, s. 191; AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 3, Notice sur Trébizonde, 1 Haziran 1833.

¹⁹⁰⁸ TVS, 1311 (1894), s. 180.

¹⁹⁰⁹ Plan hakkında bkz. AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 10, Derche'den Bouree'ye, 16 Nisan 1870.

¹⁹¹⁰ BOA. BEO, V. GGD, no. 187, s. 724.

¹⁹¹¹ Biliotti'nin bu konudaki ifadeleri şu şekildedir: "*Bir kaç sene evvel Trabzon ile şehrin 9 mil batısında kışın havaların rüzgârlı olduğu dönemlerde buharlı gemilerin sığındığı bir koy olan Platana arasında bir yol yapılması Avrupalı mühendisler tarafından tasarlandı. Öyle görünüyor ki bu yolun ilerleyen zamanlarda İstanbul'a kadar uzatılması için bir plan da vardır. Mühendislik bilgisi olduğunu söyleyen Trabzon valisi bu ilk planı görmezden gelerek gösterilen şehrin merkezi noktasından çok uzak olmayan ama tamamen farklı bir güzergâhtan yolu başlattı. Çok yakın zamanda vilayete yeniden atanan yabancı mühendisler yapılan bu çalışmanın faydasız olduğunu ifade ettiler. Bu iş için 1,500 pound gibi belediye bütçesi için yüksek bir rakam ve pek çok gün angarya çalışması bu girişim için sarf edildi. Bu çalışma orijinal plana göre yeniden başlamalıdır*". Bkz. PRO, FO, 524/16. İngiliz Viskönsülü Biliotti'nin 1874 Trabzon Ticaret Raporu; Ayrıca Bkz. A&P, 1883, vol. 76, 1875 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1079-1096.

Harita 2: 1856 Yılında Trabzon Civarı ve Karayolu Bağlantıları

Kaynak: Château de Vincennes (SHD, service historique de la défense), Turquie, 1622.

Şehirde doğu ve batı varoşu kale vasıtası ile birbirine bağlayan iki köprü, Debbağhane ve Zağnos, şehir içi ulaşımın en önemli unsurları idi. Şehrin doğu varoşunda yer alan ve Meydan-i Şarki'den başlayarak Debbağhane Köprüsü'ne uzanan Uzun Sokak şehrin bu kısmında doğu-batı istikametinde uzanan yegâne caddeydi. Debbağhane Köprüsü ile hükümet konağının yer aldığı Ortahisar'a; buradan da Zağanos Köprüsü ile batı varoşuna uzanan yol İmaret Mezarlığı'nın güneyinden Ayasofya'ya kadar uzanmakta ve sahile yakın bir güzergâhtan devam etmekteydi. Zamanla bu iki nokta arasında bağlantıyı sağlayan köprülerin tamir edildiği görülmektedir. Bunlardan Tabakhane Köprüsü 1880 yılında belediye tarafından tamir edilerek genişletilmeye başlandı.¹⁹¹² Zağanos Köprüsü ise 1887'deki tamir ile kenarlarına yerleştirilen demirden parmaklıklar vasıtasıyla halkın geçişi emniyetli hale getirildi.¹⁹¹³

Doğudan batıya doğru uzanan ve Debbağhane mevkiindeki kale duvarlarının yıkılarak ve Debbağhane ve Zağanos köprülerinin de genişletilerek altyapısı iyileştirilen bu yolun, aslında yüzyılın sonlarında Osmanlı şehirlerindeki yolların at arabalarına uygun bir şekilde genişletilmeleri çerçevesinde, Trabzon'da da şehrin yeni ticari merkezi ile idari

¹⁹¹² A&P, 1883, vol. 74, 1880 Trabzon Ticaret Raporu, s. 1119.

¹⁹¹³ TVS, 1313 (1894), s. 179; Goloğlu, a.g.e., s. 151.

merkezi birbirine bağlayacak şekilde bir tadilat gördüğünü söylemek mümkündür.¹⁹¹⁴ Bunun dışında şehrin cadde ve sokaklarının geleneksel yapısını koruduğunu söylenebilir. Zamanla şehrin ticari merkezi haline gelen Meydan-i Şaki'yi Uzun Sokak dışında Çarşı Mahallesi ile bağlayan ve günümüzde Kunduracılar Caddesi olarak bilinen cadde şehrin doğu kısmında kalan diğer bir cadde idi. Fakat şehirdeki caddelerin darlığı şehre gelen seyyahların en çok üzerinde durduğu konulardan biri idi. Fallmerayer'in 6-8 ayak olarak verdiği cadde genişliği,¹⁹¹⁵ Nafia Nazırı İsmail Paşa tarafından da "*iskelesinden yukarı bayıra çıkıncaya kadar mahalle arasında olan sokakların darlığı ve geçilirken çekilen güçlük bir vechle tarif olunur şey olmayub pek az mahallinde en geniş kârbanların geçtiği sokaklar iki buçuk nihayet üç arşundan ibaret olarak*" şeklinde ifade ediliyordu.¹⁹¹⁶ Bundan dolayı ticaretin artışına paralel olarak şehir içinde ilk yapılan yollardan biri de İskele'den Meydan-i Şarki'ye kadar uzanan yol oldu.¹⁹¹⁷ Biraz dik olmakla birlikte kaldırım döşemeli olarak yapılan bu yol limanı şehir ile bağlayan en önemli yoldu.¹⁹¹⁸ Bu yollardan başka şehri iç kısımlara bağlayan en önemli yol Trabzon-Erzurum yolu idi. Aslında 19. yüzyılda iki farklı yolun olduğu görülmektedir. Bunlardan eski yol Meydan-i Şarki'den başlamakta, Taksim yokuşunu takip ederek Kızlar Manastırı'nın batısında kalan vadiden Boztepe'ye çıkmakta ve Kaymaklı'dan biraz ilerde Değirmendere vadisine yaklaşmaktaydı. 1868 yılında Trabzon-Erzurum yolunda başlayan çalışmalar neticesinde yeni bir yolun yapılması gündeme gelmiş ve bu maksatla Meydan-i Şarki'den Elkuse adlı yere kadar yeni bir yol yapılması planlanmış ve bu plan Emin Muhlis Paşa'nın zamanında gerçekleşmişti.¹⁹¹⁹ Emin Muhlis Paşa'nın bu çalışmaları neticesinde şehir doğuya doğru çok güzel bir yol kazanmanın yanında şehrin Değirmendere tarafına doğru genişlemesinin de temeli atılmış oldu. Bunun yanında Trabzon-Erzurum yolunun eski ve sorunlu güzergâhı olan Boztepe'nin yerine yol Değirmendere vadisine indirildi. Bu çalışma ile 18.

¹⁹¹⁴ Aktüre'nin Tokat, Ankara ve Afyon şehirlerinde örneklerini gösterdiği ve tekerlekli araçların ulaşımına uygun yeni caddelerin inşa edilmesi gibi bir hamle Trabzon'da gerçekleşmemiştir. Fakat buna karşın değindiğimiz gibi yolların genişletilmesi ve özellikle de şehir dışı yolların yapımı kısmen Aktüre'nin bu örneğine uymaktadır. Bkz. Aktüre, a.g.e., s. 222.

¹⁹¹⁵ Fallmerayer, a.g.e., s. 46.

¹⁹¹⁶ BOA, İ. MVL, 184/5532, 5 Za 1266/12 Eylül 1850.

¹⁹¹⁷ BOA, BEO, AYN. d, no. 928, s. 218, 250; BOA, BEO, V.GGD, no. 190, s. 606.

¹⁹¹⁸ A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, 340; PRO, FO, 78/2050; BOA, BEO, V.GGD, no. 187, s. 405.

¹⁹¹⁹ Bahsedilen güzergâh aynı zamanda şehrin en doğusunda yer alan Ayafilibo Mahallesi (zaman zaman Ayafilibo ma Çölmekçi) sınırları içinde kaldığından yol güzergâhında bulunan ev ve bahçe gibi gayrimenkuller istimlak edildi. Mal sahiplerinin bazıları kendi rızalarıyla yerlerini yol yapımına hibe etmişlerdi. Bundan dolayı bu yoldaki istimlak bedeli sadece 21,750 kuruş oldu ve bu da Trabzon halkı tarafından ödendi. Tozlu, a.g.t., s. 79-80.

yüzyılın ortalarında Hekimoğlu Ali Paşa'nın ilk çalışmaları yaptığı bu yol Trabzon'u iç kısımlara bağlayan en önemli yol haline geldi.

Yüzyılın ikinci yarısında şehrin güneye doğru bir gelişim gösterdiği ve Soğuksu'nun yazları tercih edilen bir yer haline geldiği anlaşılmaktadır. Zira Trabzon ile Soğuksu'nun bağlantısını tesis eden ve Gülbahar Hatun ile Tekfurçayır Mahallesi arasındaki yol da tamir edilemeye muhtaç yollar arasına girmiş ve 1860 yılında tamir edilmiştir.¹⁹²⁰

4.3.5.2. Şehirde Yeni Yaşam Alanı Olarak Meydan-i Şarki

Özellikle yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da şehirleşmenin en belirgin olarak gözlemlenebileceği bir mekân olarak Meydan-i Şarki ile karşılaşmaktayız. Bu meydanın dönüşümü bize Trabzon'da kentleşmenin imparatorluğun diğer önemli şehirleri ile mukayese edildiğinde ne derece gerçekleştiğini de gösterecektir. Bilindiği gibi 19. yüzyıl Osmanlı şehirleri için önemli değişikliklerin gerçekleştiği ve şehrin geleneksel görüntüsünü değiştiren gelişmelerin olduğu bir dönemdi. Avrupa ile gelişen ticari ilişkiler sonrasında klasik dönemde bedesten çevresindeki ticari merkez yetersiz kalmaya başlamakta ve bu merkez yanında yeni iş ilişkilerinin gerektirdiği yeni bir merkezi iş alanı oluşmaktaydı. Bu şekilde bu dönemin genel bir özelliği olan ikililik kendisini şehirlerin yapısında da göstermiştir.¹⁹²¹

Bu yeni merkezin ortaya çıkmasında aslında yukarıda da değindiğimiz gibi yeni idari birimlerin tesis edilerek yönetici bir merkezin¹⁹²² oluşmasının etkisi olduğu kadar iktisadi gelişmelerin de çok önemli bir katkısı söz konusuydu. Bu süreçte ilk olarak şehrin dış dünya ile olan bağlantıları değerlendirecek olursak karşımıza buharlı gemiler ve demiryolu ulaşımı çıkmaktadır. Buharlı gemi taşımacılığının yaygınlaşarak posta

¹⁹²⁰ Yolun yapımı için gerekli olan para daha önce Erzurum depremi için Trabzon halkından toplanan paradan karşılanmıştır. Bu paranın bir kısmı Trabzon'a gelen muhacirlerin ihtiyaçları için tahsis edildiği gibi geri kalanı da bu şekilde şehrin ihtiyaçları için tahsis edildi. BOA, A. MKT. UM, 722/96, 8 S. 1277/ 26 Ağustos 1860.

¹⁹²¹ Tekeli, a.g.m., s. 881.

¹⁹²² Aktüre'nin teorik olarak ortaya attığı "yönetici merkez" tezine göre bu merkezin temelinde hükümet konağı bulunmaktadır. Fakat Aktüre'nin temel aldığı şehirlerde merkezinde hükümet konağının olduğu bu yönetici merkezin yanında belediye dairesi, telgrafhane, Reji ve Duyun-u Umumiye Dairesi de bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu örneği Trabzon'a uyguladığımızda yeri klasik dönemde de aynı olan hükümet konağının saydığımız diğer birimlerden bağımsız olarak Ortahisar'da kalmaya devam ettiği; buna karşın belediye binası, telgraf ve posta idaresi, karakolhane, Reji ve Duyun-u Umumiye İdaresi gibi birimlerin Meydan-i Şarki'de yer almaları Trabzon'da 19. yüzyılda ortaya çıkan bu sürecin daha çok ticari merkez çevresinde gerçekleştiği ve Meydan-i Şarki'nin şehrin çekim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Aktüre, a.g.e., s. 220-223.

hizmetlerinin bu vasıta ile yapılması posta hizmetlerini tüm toplumun kullanımına sundu. Bu yeni ulaşım vasıtaları beraberinde şehirlerde yeni istasyon binaları, rıhtımlar ve postahane binaları gibi yeni kamu binalarının belirmesi ile sonuçlandı. Gelişen ticaretin ve bu yeni ulaştırma sisteminin ihtiyaç duyduğu antrepo gibi ticari yapıların yanında klasik dönemde yolcuların konaklaması için kullanılan kervansaray ve hanların yerine şehirlerde yeni bir hizmet alanı olarak oteller ortaya çıkmaya başladı.¹⁹²³

Bu perspektif içinde Meydan'ın gelişimini değerlendirdiğimizde ilk olarak buranın yüzyılın ilk yarısındaki durumunu gözden geçirmemiz gerekmektedir. Burada baş vuracağımız ilk kaynaklar meydanın dönüşümünü canlı bir biçimde yansıtan seyahatnameler olacaktır. Meydanın bu dönemdeki durumu hakkında rastladığımız ilk kaynak olan Kinneir 1813'te meydanın evlerle çevrili küçük bir çimenlik olduğundan bahsetmektedir.¹⁹²⁴ Yaklaşık beş altı sene sonra Trabzon'a gelen Bıjışkyan meydanın eski dönemlerde hipodrom olarak kullanıldığı ve bazen paşaların burada at oyunları yaptığını, etrafının kamu binası olarak cami (İskender Paşa Camii) ve bir çeşmeyle ev ve dükkânlar ile çevrili olduğunu belirtir. Daha da önemlisi 1808 yılındaki Rus bombardımanının etkilerinin bu meydana kadar ulaştığı ve meydanın ortasında Hacı Abdullah Paşa'nın yaptığı çeşmenin bu bombardımanda tahrip olduğu ve meydanına adi bir yer olarak kaldığını belirtmesidir.¹⁹²⁵ 1840 yılında meydanın manzarası hemen hemen aynıdır. Fallmerayer'e göre Meydan geniş dört köşe çimenlik solunda alçak ve yarı yıkık evler, depolar, han, yatakhane, çeşme ve bahçe duvarları ile çevrili bir yerdir. Fakat Fallmerayer'in İran'a giden kervanların toplanma yeri olarak belirttiği meydan hakkındaki tasvirlerinde burayı şehrin ana merkezine (Ortahisar), güney ve kuzeydeki mahallelere bağlayan dar ve kaba taş yolların varlığından başka dikkat çeken unsur ise burada ikinci bir meydan olduğudur.¹⁹²⁶ Feruhan Bey ise meydanın günden güne yapılan yeni binalar nedeniyle küçüldüğünü ve 280 adım uzunluğunda; 150 adım genişliğinde bir yer haline

¹⁹²³ Tekeli, a.g.m., s. 881.

¹⁹²⁴ Kinneir'in tasviri şu şekildedir “*Biz tekrar Erzurum Kapısı'ndan şehirden(Ortahisar) çıktık ve doğudaki vadi üzerine inşa edilen köprüden geçerek başlıca Hıristiyanların meskûn ve içerdiği kilise ve öteki yapılarla muhtemelen şehrin eski bir kısmını oluşturan büyük bir varoşa girdik. Buradan da evlerle çevrili ve Gour Meydan (Gavur Meydanı) denilen ve aynı zamanda Rum mahallesi olan küçük bir çimenliğe yürüdük*”. 19. yüzyılda şehre gelen seyyahların aksine 1813'te Trabzon'a gelen Kinneir Akçaabat tarafından kara yolu ile Trabzon'a gelmişti. Dolayısıyla şehir hakkındaki ilk tasvirleri Kavak Meydanı civarı hakkındadır ve Meydan'ı küçük bulması muhtemelen şehrin batı tarafındaki meydanın etkisi ile yapılmış bir mukayeseden kaynaklanmaktadır. Bkz. Kinneir, a.g.e., s. 337-339.

¹⁹²⁵ Bıjışkyan, a.g.e., s. 102.

¹⁹²⁶ Fallmerayer, a.g.e., s. 45.

geldiğini yazar.¹⁹²⁷ Trabzon ticaretinde görülen artışa paralel olarak bu meydanın en önemli fonksiyonu kaynakların da belirttiği gibi İran'a giden kervanların toplanma yeri olması idi.¹⁹²⁸ Meydanın dönüşümü hakkında arşiv belgeleri daha da aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Arşiv belgelerine göre meydanın arazisi Fatih Sultan Mehmet'in vakfı olarak görünmekteydi ve bir dönem buradaki arazi satışları vakıf tarafından yapılmıştı. Bu konuda yapılan tahkikatın detaylarını içeren yazışma "*Gavur Meydanı demekle maruf meydanın ahali için bırakılmış ve çok zamandan beri ebniyeden hali olarak mera hükmünde bulunmuş*" olduğu belirtilmekte, Osman Paşa'nın valiliği sırasında burada bir han yapıldığı ve daha sonraları da yeni bir çok binanın yapılması ile meydanın değiştiğinden bahsedilmektedir.¹⁹²⁹ Buradan da anlaşıldığı üzere meydandaki yapılaşma Osman Paşa (1827-1842) valiliği döneminde hızlanmıştı. Ayrıca İsmail Rahmi Paşa'nın (1847-1848) valiliği döneminde yapılması planlanan Erzurum yolunun bitiş mahalli olarak gösterilen Meydan'da ticaret eşyası ve taşıma hayvanları için bir han ve bir de postahane yapılması planlanmıştı.¹⁹³⁰ Fakat daha önce yukarıda belirlediğimiz karakolhane, postahane ve telgrafhane gibi kamu binalarının yanında Meydan'da bir kara gümrük binasının olduğu ve bunun genişletilmeye çalışıldığını; aynı şekilde 4. Ordu'ya ait bir ambar yeri olarak Meydan'da bir arsanın ve Protestan mektebi olarak da yine burada bulunan bir arsanın tahsis edildiği anlaşılmaktadır.¹⁹³¹ Dolayısıyla bu yapıların dışında Meydan'da kalan sınırlı

¹⁹²⁷ Bijişkyan ile Feruhan Bey'in 30 sene ara ile verdikleri rakamları karşılaştırdığımızda 1817'de 108 metre uzunluk ve 68 metre genişliğindeki meydanın yüzünün ortalarına doğru 84 metre uzunluk ve 45 metre genişlikte olacak şekilde daraldığı görülmektedir. Bkz. Bijişkyan, a.g.e., s. 139.

¹⁹²⁸ Bu konuda Walpole, "*aşağıdaki avluda her zaman bir hareketlilik vardı, kervanlar gidip kervanlar geliyordu. ... Meydanda, daha fazlası dışarıda olmak üzere, iki bin kadar at bulunmakta*" diyerek canlı bir tasvir yapar. Walpole, a.g.e., s. 219-220; Fallmerayer, a.g.e., s. 45; Bryer-Winfield, a.g.e., s. 198.

¹⁹²⁹ Arşiv belgelerinde Meydan'daki dönüşüm şu şekilde ifade edilmektedir: "*mahall-i mezkur minel kadim Gavur Meydanı demekle maruf bir mahal olup ahali için bırakılmış ve çok zamandan beri ebniyeden hali olarak mera hükmünde bulunmuş olduğu halde kabl-el Tanzimat müteveffa Osman Paşa'nın valiliği hengâmında işbu meydanı cennetmekan Fatih Sultan Mehmet Han tâbe serâh hazretlerinin evkafı celilelerinden müstagallatından karbansaray denilen mahal bulunduğunun tahakkuk eylediğine dair vali-i müşarün ileyh tarafından vuku bulan inhaya mebni iradesi istihsal olunur mahallince izn-i müteveli ile olan bir han yapıp sonraları dahi refte refte bir çok ebniye inşasıyla hal-i sabıkı tegayyür eylemiş*". Bkz. BOA, İ. DH, 593/41285, 27 S 1286/ 8 Haziran 1869, lef 1; Meydanın vakfın malı olup olmadığı konusunda Evkaf Nezareti ve Defterhanenin yaptırdığı incelemeler sonucunda buranın vakfın malı olmadığı gibi vakıf mütevellisinin burayı kendi malları gibi sattıkları ve üzerlerinde bina inşa ettikleri anlaşılmıştı. Aynı belge, lef, 5,6.

¹⁹³⁰ AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 5, Clairambault'dan Bourgueney'ye, 17 Ekim 1847.

¹⁹³¹ Meydan arazisinin 1869 yılındaki durumu şu şekilde idi: "*meydan-ı şarki mezkur terbian 36.306,5 ziradan ibaret olup bundan biri 364 zirası mukaddema inşa olunan kara gümrüğü ambar mahalli olduğundan bunun ber mucabi emr-i işar ilaveten terk ve ifraz olunan arsa 2.469 zira olup 4. Ordu-yu Humâyün için ambar olmak üzere tafrik olunan arsa dahi 3.139 ziradan ve mukadema Protestan mektebine terk ile mektebi mezkurun inşa olunduğu arsa dahi 247 ziradan ibaret olmağla bunların yekün ziradan bakii meydan için 29.087,5 zira kalub bunun dahi 13.889,5 zirası mezkur meydanın yolları ve 12.,460 zirası sarfi meydan ve küsürü olan 2,782 zirası satılmak üzere kıyısı ve köşelerde sekiz parça mahal bulunmak*" şeklinde

arsanın Erzurum yolunun bitirilmesinden sonra halkın ve ticaretin merkezi olacağı ifadesiyle buradaki yollar için tahsis edilmesine ve Trabzon'da yapılan ıslahhaneye gelir getirmek için yapılacak mağaza ve dükkânlara ayrılmasına karar verildi.¹⁹³²

Limandan Meydan'a kadar çıkan yolun¹⁹³³ ve özellikle de Meydan'dan Elkuse'ye kadar olan yeni Erzurum yolunun yapılmasının Meydan'a ayrı bir önem kazandırdığı ve buranın şehrin sosyal ve ekonomik yaşam merkezi olma sürecini hızlandırdığını söyleyebiliriz. Bu süreçte burada modern bir barınma mekanı olarak otellerin de belirmeye başladığı görülür. İlk otelin tam olarak ne zaman açıldığını belirleyemsek de 1860 yılında burada Hotel d'Orient adlı bir otelin bulunduğu¹⁹³⁴ ve 1879 yılında da şehirdeki otellerin sayısının beşe yükseldiği anlaşılmaktadır.¹⁹³⁵ Bunun dışında Meydan'daki düzenlemelerin, Dussaud'nun planında da görüldüğü üzere 1870 yılından önce başladığını ve burada daha sonra "Millet Bahçesi" olarak anılacak olan iki bahçenin oluştuğunu görmekteyiz. Tam bu süreçte Trabzon'da bulunan Deyrolle de Meydan'daki bu dönüşüm hakkında birkaç ağaç dikildikten sonra buranın Trabzon'un Champes-Elyées'i olduğunu belirtmesi buradaki çevre düzenlemelerinin daha önceden yapıldığını göstermektedir.¹⁹³⁶ Gerek Dussaud'nun planından gerekse de Deyrolle'ün tasvirlerinden bu dönemde Meydan'daki yapılaşmanın İskender Paşa Camii'ni gölgede bırakacak derecede olmadığı ve caminin meydanın güneydoğu sınırını oluşturduğu; fakat yedi sekiz yıl sonra ise Şakir Şevket'in tarihine göre, 1850'li yıllarda gayet harap bir durumda olan Meydan'daki yapılaşmanın yirmi sene zarfında çok hızlı geliştiği ve bir zamanlar büyük bir orduyu alabilecek meydanın hızlı yapılaşma sonunda küçüldüğü, bu yapılaşmanın bir zamanlar buradaki en önemli yapı ve İslam eseri olan İskender Paşa Camii'ni de gölgede bıraktığı görülmektedir.¹⁹³⁷ Buna

ifade ediliyordu. BOA, İ. DH. 593/41285, 2 S 1285/25 Mayıs 1868; BOA. BEO, AYN. d, no. 928, s. 172, 175.

¹⁹³² Buradan da anlaşıldığı gibi Trabzon'da da belediyenin girişimleri ile yapılan ıslahhane'ye gelir getirmek için mağaza ve dükkânlar yapılmış ve Meydan'daki arsaların satılmayarak kamu yararına kullanılmalarına karar verilmiştir. BOA, İ. DH. 593/41285, 2 S 1285/25 Mayıs 1868; BOA. BEO, V. GGD, no. 190, s. 521; BOA. BEO, V. GGD, no. 187, s. 332.

¹⁹³³ BOA. BEO, AYN. d, no. 928, s. 218, 250.

¹⁹³⁴ Brugsch, a.g.e., s. 35-40.

¹⁹³⁵ Odabaşoğlu, **Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı**, s. 171.

¹⁹³⁶ Deyrolle'ün Meydan tasviri yaşanan değişimi göstermesi açısından alınmaya değerdir: "askeri tersane boyunca bozuk bir yoldan, Gâvur Meydanı'na gidilir. Yeni Erzurum yolu da oradan başlar. Bir köşesinde bir cami, etrafında hanlar, kervansaraylar, bir Fransız ve bir İtalyanın işlettikleri bir otel vardır. Konsoloshaneler ve gemi acenteleri zengin Rum ve Ermeni tüccarların evleri de bu civardadır. Şehrin en temiz yeridir. Pazarları ve yortu günleri, Trabzon'un Rumları ve Ermenileri en güzel esvaplarını orada teşhir ederler. Birkaç ağaç dikildikten sonra Trabzon'un Champes- Elyées'i olmuştur". Bkz. Deyrolle, a.g.e., s. 10.

¹⁹³⁷ Şakir Şevket, a.g.e., s. 134-135.

karşın iki millet bahçesinden oluşan Meydan Ahmet Rasim Paşa'nın valiliği döneminde düzenlenmeye devam edilmiş ve vali daha önce de belirtildiği gibi islahhaneye gelir getirmek için burada büyük bir gazino ve altında sekiz adet mağaza inşa ettirmiştir.

Plan 1: Dussaud'nun Planına Göre 1870'te Meydan-i Şarki

Kaynak: AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 10.

Gerçekten de Meydan-i Şarki gerek burada yapılan kamu binaları gerekse de şehrin ticari merkezi olması, şehrin seçkin tüccar zümresini barındırması ve yabancı temsilciliklerin de burada bulunması itibarı ile Trabzon'da kentleşmenin en belirgin olarak izlenebildiği bir alan haline geldi. Bunda şüphesiz Çömlekçi limanının şehrin en önemli limanı haline gelmesiyle beraber liman ile ticari merkezin Gümrük veya İskele Caddesi ile bütünleşmesinin de etkisi vardı. Buharlı gemilerin deniz ticaretinin büyük oranda yükünü taşıması 1850'li yıllarda şehirde Trabzon'a sefer yapan şirketlerin acentelerinin açılmasına neden oldu. Yüzyılın sonlarında ise bu görevlilerin büyük bir kısmının Meydan-i Şarki'de buldukları görülmektedir.¹⁹³⁸ Böylece gerek yerel idarenin çalışmaları gerekse de ticaretin getirdiği zenginliğin bir sonucu olarak Meydan-i Şarki şehirde Avrupalı tarzda gelişen bir mekân haline geldi.¹⁹³⁹ Kamu binalarının yapımı ile iktisadi merkez özelliğini

¹⁹³⁸ 1852 yılında şehirde Trabzon'a sefer yapan dört şirketin acenteleri bulunuyordu. AMAEF, CADN, Trébizonde, c.5, Clairambault'dan Dışileri Bakanlığına, 1 Ekim 1852; 1900 Yılı salnamesine göre acentelerin yerleşimi şu şekilde idi: İdare-i Mahrusa, Meydan-i Şarki; Kurci, Semerciler; Lloyd, Meydan-i Şarki; Rus Kumpanyası, Meydan-i Şarki; Fransız Messageries, Meydan-i Şarki; Fransız Paquet, Meydan-i Şarki; Yunan, Meydan; İtalyan, Meydan; Alman, Semerciler'de yer alıyordu. TVS, 1318 (1900), s. 170-173.

¹⁹³⁹ 1894 yılı salnamesine göre buradaki kamu binalarına Duyun-u Umumiye Nezareti, Osmanlı acentesi gibi yeni resmi daireler de eklenmiştir. TVS, 1311(1894), s. 181; Turgay, a.g.t., s. 288-289; Genel olarak Trabzon'da kısmi bir alanda görülen bu kentleşme hamlesinin imparatorluğun diğer şehirlerinde de olduğu gibi sınırlı bir alanda görüldüğü ve bu açıdan Trabzon şehrinde de bir ikilem yarattığını söylemek mümkündür. Osmanlı şehirlerindeki bu ikilem için bkz. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 145.

çoktan alan bu bölge bazı idari birimleri de kendine çekmesi bakımından ikili bir rol oynamaya başladı.

SONUÇ

Giriş kısmında da belirtildiği gibi çalışmanın sınırları konusunda zaman zaman belirttiğimiz tarihlerin dışına çıkmıştır. İdari bakımdan Trabzon'da Tanzimat dönemi olarak belirlediğimiz 1847-1876 yılları arasındaki otuz senenin zaman zaman daha gerisine ve ilerisine gidilerek 19. yüzyılda imparatorluğun en önemli merkezlerinden biri olan Trabzon'un değişik yönleriyle incelenmeye çalışılmıştır. Bunun yanında konunun kapsamı konusunda belirtmemiz gereken diğer bir nokta da incelenen alanın genişliğidir. Bazı bölümlerde sadece şehir merkezi esas alınıp bir inceleme yapılırken bazı bölümlerde de özellikle idari ve iktisadi yapı gibi bölümlerde tüm eyaleti ilgilendiren değerlendirmeler yapılmıştır. Şüphesiz bunun en önemli nedeni Trabzon'un fetihten beri bölgedeki idari yapılanma içerisinde Eyaletin de merkezi konumunda olmasıdır.

Çalışmanın ilk bölümünde de görüldüğü gibi kale, doğu, güney ve batı varoşundan oluşan Trabzon şehrinde büyüklükleri arasında belli bir standart olmayan pek çok mahalle bulunuyordu. Temelde idari birer birim oldukları anlaşılan bu mahallelerin gelişim süreçlerine bakıldığında bunların şehrin Osmanlı idaresinden itibaren geçirdiği dönüşümün etkisiyle ortaya çıktıkları görülmektedir. Demografik yapıları açısından incelendiğinde bu birimlerin şehrin doğu tarafında kalanların şehir nüfusunun önemli bir bölümünü barındırdığı anlaşılır. Buna karşın klasik dönemde olduğu gibi 19. yüzyılda gelişen yeni iş ilişkileri sayesinde Trabzon'da her ne kadar resmi kayıtlarda bir ayrışma görünse de şehirdeki değişik cemaatleri keskin çizgilerle birbirinden ayıran bir sınırın olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Trabzon sosyal hareketliliğin her zaman gözlemlenebildiği bir merkez konumunda idi. Özellikle göç sürecinde karşımıza çıkan bu durum Trabzon'daki sosyal ilişkilerin niteliği hakkında da fikir verebilir bir durumdur.

Genel olarak bakıldığında Trabzon'da Kırım Savaşı sonrası olan sıra dışı göçü bir kenara bırakacak olursak şehir nüfusunda yüzyılın ikinci yarısında bir istikrarın olduğunu söylemek mümkündür. Bunun dışında sosyal yapıya etki eden faktörler arasında gösterilen salgın hastalıkların demografik yapı üzerinde bilinenden daha fazla bir rolü olduğu ve Trabzon'un salgın dönemlerinde önemli sosyal karışıklıklara sahne olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda değinilmesi gereken diğer bir olgu da *Trabzon ve Göç*'tür. Her ne kadar

Trabzon göçmenlerin yerleştirildiği bir iskân mahalli olarak düşünülmesi de aslında yüzyıl içinde şehrin yaşadığı tecrübe Trabzon'u bir göç şehrine çevirdi. İlk olarak 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında bölgedeki sosyal hareketlere paralel olarak ortaya çıkan göçler Kırım Savaşı sonrasında farklı bir boyut kazanmaya başladı. Kitlesele bir hal almaya başlayan göç 1863'ün sonlarında en şiddetli seviyesine çıktı ve yaklaşık bir yılın sonunda yavaşladı. Ardından 1867 yılında Abhazların göçü ile birlikte şehir yine yeni bir göç dalgası ile karşı karşıya kaldı. Fakat bu iki önemli göç süreci birbirinden daha farklı bir yapıda gerçekleşti. İkincisi birincisine göre daha planlı ve daha iyi yönetilen bir süreç oldu ve şehre olan etkileri de bu oranda az hissedildi. Bunun dışında Trabzon'un bir göç merkezi olarak rolü bundan sonra da devam etti. Her ne kadar çalışmada değinilmemekle birlikte 93 Harbi sonrasında Ruslara terkedilen bölgelerden batıya doğru olan göçlerde Trabzon yine önemli sorunlarla yüzleşti. Bu bakımdan Trabzon'da göç olgusu 1. Dünya Savaşı sırasındaki Rus işgali döneminde bu kez *Muhaceret* adı altında şehrin Müslüman sakinlerinin göçü ile devam etti ve Mili Mücadele sonunda da nüfus mübadelesi ile beraber daha farklı bir boyut kazandı.

Bilindiği gibi Tanzimatçıların taşradaki en önemli gayeleri merkezi bir yapı oluşturmaktı ve bundan dolayı Tanzimat reformlarının taşrada uygulanma sürecinde valilerin yetkilerinde önemli değişiklikler ortaya çıktı. Tanzimatçıların daha etkin bir idare amacı ile yetkilerinden önemli bir kısmını ellerinden aldıkları valiler bu şekilde yerel ileri gelenlerden kurulan meclislerde sınırlı bir fonksiyon icra etmeye başladılar. Fakat Tanzimatçıların valinin otoritesi olmadan taşrada etkin bir idare kurulamayacaklarını anlamaları çok sürmedi. Bundan dolayı valiler yine taşrada devleti temsil eden en üst idareci olarak Tanzimatın en önemli yürütücüsü olmaya devam etti. Bu bakımdan Trabzon'da sürecin nasıl işlediğine bakıldığında Tanzimatın uygulanmaya başladığı 1847 gibi geç bir tarihte bile valilerin şehirde tam manasıyla bir otorite oluşturmakta zorlandıklarını söylemek mümkündür. Biraz daha eskiye gitmek gerekirse bölgede idari yapının temel karakteri olan ayânlıktan merkezin denetiminde bir idareye geçiş sürecinin oldukça uzun olduğu görülür. Zira 1840'lı yıllarda Lebib Efendi ve Azmi Efendi gibi merkezden gelen memurların tecrübeleri Trabzon'da hem halkın hem de geleneksel idareyi temsil eden idarecilerin henüz Tanzimata hazır olmadıklarını göstermişti. Bu bakımdan Hazine Daroğullarının son temsilcisi olan Abdullah Paşa'nın valiliğinin bitişi de Trabzon için yeni bir dönemi başlattı. Halil Paşa'nın atanması ile birlikte Trabzon'da "Tanzimat

Valileri” dönemi de başlamış oldu ve bu valilik aynı zamanda reformların uygulanması için bir geçiş sürecini teşkil etti. İsmail Rahmi Paşa'nın valiliğinde ise merkezde Trabzon için Tanzimat'ın uygulanma zamanı geldiğine dair bir kanı oluşsa ve bu amaçla da önemli girişimler olsa da Trabzon'da özellikle vergi meselesinden kaynaklanan muhalefet ve vali-ahali çekişmesi Rahmi Paşa'nın valiliğinin sonunu getirdi. Hayrettin Paşa'nın sakin geçen valiliğinden sonra ise Bekir Rüstem Paşa'nın çalışmaları Tanzimatın taşra idaresindeki en önemli kurumlarından birini, Meclis-i Kebir'in oluşum sürecini aydınlattığı gibi yetkileri elinden alınmış bir makamı temsil eden Rüstem Paşa'nın yürütmede karşılaştığı sorunlarla mücadele etmedeki gayretlerini de göstermektedir. Bu bakımdan her ne kadar aralarında bir geçiş dönemi olsa da İsmail Rahmi Paşa ile Bekir Rüstem Paşa'nın Trabzon'da Tanzimat sürecine geçişte en önemli aktörler olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Şüphesiz devletin bu süreçte karşılaştığı en önemli zorluklardan biri de yeni sistemi taşrada uygulayabilecek kadroların eksikliğiydi. Bu eksiklik nedeniyle devlet, Rahmi Paşa'nın Trabzon'daki tecrübelerinden de görüldüğü gibi, taşradaki mevcut idarecileri yeni sistemin uygulayıcıları olarak tanımak zorunda kaldı. Bu da örneklerini gördüğümüz üzere Tanzimat öncesi idaredeki yolsuzlukların başka şekillerde devam etmesine neden oldu. Fakat buna karşın Tanzimat döneminin genel bir özelliği olan “modernleşme ve değişme” süreci açısından değerlendirildiğinde yerel eşraf ve ayânın da bir değişim sürecine girdiği, farklı bir kimlik altında taşra idaresinin merkezinde olmaya devam ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda her ne kadar devletin taşradaki amacı idari merkezileşmeyi tesis etmek olsa da Tanzimat sisteminin ortaya çıkardığı pek çok yeni pratik dolayısıyla bölgesel ileri gelenlerin aracı konumlarına olan ihtiyaç devam etti. Taşra idaresinde merkez ile yerel ileri gelenler arasındaki işbirliği bu bakımdan Tanzimat döneminin en önemli özelliklerinden biri oldu. Bu bağlamda yerel güçlerin merkezi idarenin karşısında bir güç olarak vilayetin durumunu ilgilendiren tarım, ticaret, bayındırlık ve vergilendirme gibi pek çok alanda önyak olmaları hem devletin amacına hem de kendi konumlarına katkı yapacak şekilde ikili bir fonksiyon icra etti.

Bu süreç içinde değinmemiz gereken diğer bir nokta da Trabzon'un bir “*Tanzimat Valisi*”ne sahip olup olmadığıdır. Tanzimata taşrada hayat veren, Tuna ve Bağdat valilikleri örneğinde Mithat Paşa; Hüdavendigâr valiliğinde Ahmet Vefik Paşa ve Halep ve Bosna valiliğinde de Ahmet Cevdet Paşa gibi örneklerin ışığında Trabzon'un da Tanzimat döneminde iz bırakan valileri oldu. Fakat idari bakımdan Tanzimat Dönemi olarak

belirlediğimiz 1847-1876 yılları arasındaki ikisi iki kez valilik yapmak üzere toplam 22 valinin görev yaptığı Trabzon'da valilerin görev süreleri oldukça kısa oldu. Bu bakımdan gerek idari reformlar gerekse de şehirdeki bayındırlık hamleleri açısından bakıldığında iki valiyi diğerlerinden ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki 1862-1865 ve 1871-1872 arasında dört yıl görev yapan Emin Muhlis Paşa; diğeri de 1867-1871 arasında dört yıl valilik yapan Esad Muhlis Paşa'dır. II. Abdülhamid döneminde de uzun süre görev yapan valiler olmakla birlikte incelediğimiz dönem içinde Trabzon'a bir Tanzimat şehri özelliği kazandırmaları bakımından bu iki valinin yaklaşık sekiz yıllık valilikleri Trabzon için önemli bir döneme işaret etmektedir. Zira çalışmada da görüldüğü gibi 1864 Vilayet Nizamnamesinin Trabzon'da uygulanması ve yeni idari ve adli birimlerin ortaya çıkması özellikle Esad Muhlis Paşa'nın valiliği dönemine denk gelmektedir.

İdari bakımdan bu şekilde özetleyebileceğimiz değerlendirmelerden sonra Trabzon için en önemli unsurlardan biri olan iktisadi yapı konusunda da genel olarak bazı tespitlerde bulunabiliriz. 19. yüzyıl Osmanlı şehirlerinin iktisadi yapıları hakkında yapılan değerlendirmelerin önemli bir kısmı, gerek kaynakların elde edilebilirliği gerekse de dönemin koşulları itibarı ile iktisadi yapının daha çok ticaret kısmı yani ithalat ve ihracat üzerinde durma eğilimindedir. Bu eğilimi kısmen Trabzon üzerinde yapılan araştırmalarda da görmek mümkündür. Bunu bir dereceye kadar, yani ticaretin Trabzon'un en önemli ekonomik faaliyeti olması itibarı doğru kabul etmek gerekmektedir. Zira Trabzon'un 19. yüzyılda göstermiş olduğu yükselişin en önemli kaynağını ticaret oluşturuyordu. Fakat biz çalışmamızda ticaretin yanında iktisadi yapının diğeri bir ayağını teşkil eden endüstri ve üretim faaliyetlerine de değinme gereğini gördük. 19. yüzyılda geleneksel Osmanlı üretim faaliyetlerinin Avrupa endüstrisinin ürünlerine karşı vermiş oldukları mücadeleyi kısmen Trabzon'da da görmek mümkündür. Gerek halkın ihtiyacı gerekse de ihracata yönelik olmak üzere Trabzon'da var olan üretim ilişkileri Avrupalı rakipleri ile karşılaşmakla birlikte sanılanın aksine bir süre daha ayakta durmaya devam etti. Bu eğilim özellikle tekstil ürünlerinde görüldü; bunun dışında bazı üretim ilişkileri önemli oranda gerilerken bazıları da dönemin koşullarına paralel olarak daha da yoğunluk kazandı.

Bir 19. yüzyıl Trabzon'u ortaya çıkaran en önemli itici gücün ticaret olduğunu göz önüne aldığımızda bizim şehrin tarihini de bu gücün belirleyiciliğinde yazmamız çok fazla yadırganacak bir durum değildir. Eğer Trabzon Avrupa ile İran arasındaki ticaretin bir ara limanı özelliğinde olmasa ve bu sayede imparatorluğun en önemli limanlarından biri haline

gelmeseydi günümüzde araştırmacılara Şehir üzerinde yapılacak çok fazla bir araştırma imkânı da ortaya çıkmayacaktı. Bu ticari önemin ortaya çıkardığı gerek yerli gerekse de yabancı kaynakların hemen hemen hepsinin Trabzon için ortak vurgu noktası Trabzon'un bir ticaret mahalli olduğuydu. Dolayısıyla yapılması gereken her Őeyin amacı ticaretin devamı ve bu Şekilde hem devletin hem de halkın bundan azami ölçüde istifade etmesiydi. Bu bağlamda biz de çalışmamızda Trabzon'da ticaretin yükselişine bu güne kadar Trabzon için bakir kalmış Fransız konsolosluk kaynaklarından bakarak değinmek istedik. Diğer araştırmalarda da görüldüğü gibi bu araştırma da Trabzon'un ticaretinin büyük oranda yabancı ticarete olan bağımlılığını bir kez daha gösterdi. Özellikle ithalatının büyük bir kısmını İran'a yönelik olarak gerçekleştiren Trabzon, ihracatında ise kısmen farklı bir eğilim gösterdi. İran transit ticareti Trabzon-Tebriz yolunu kullandığı sürece Trabzon bundan azami ölçüde istifade etti. Fakat bu tercihin bağılı olduğu pek çok unsur mevcuttu. İlk olarak ulaşım imkânlarının elverişliliğı ve ikinci olarak da alternatif yolların varlığı Trabzon ticaretini etkileyen en önemli güçler oldu. Diğer bir açıdan bakıldığında Trabzon limanının hizmet ettiğı bölgeler açısından İran dışındaki bölgelerin de bazı değışikliklere uğradığı görülür. Yüzyıllardır Trabzonlu tüccarların en önemli iş alanlarını oluşturan Gürcistan ve Kafkas kıyılarında Rus hâkimiyetinin kurulması ve bölgenin Müslüman sakinlerinin ülke dışına itilmesi Trabzon'un da önemli bir ticari sahayı kaybetmesine neden oldu. Karadeniz'de tedrici olarak gelişen bu Rus hâkimiyeti zamanla Osmanlıların ticari faaliyetlerini de sınırlandırdı. Trabzon'un hizmet ettiğı diğer sahil Şehirlerinin de zamanla doğrudan Avrupa ticaretine açılması ile birlikte Trabzon büyük oranda İran ve Doğu Anadolu'nun bir limanı olarak kaldı. Şehrin bu stratejik konumu pek çok yabancı tüccarı da Trabzon'a çekti. Trabzon ticaretinin karlı bir iş olarak kaldığı sürece Şehirde kalan bu tüccarlar dahili ve harici etkenlerin belirleyiciliğinde Őekil alan Trabzon'daki ticareten önemli oranda istifade ettiler.

Trabzon'un iktisadi yapısının diğer bir ayağını da teşkil eden tarımın gösterdiği değışimler de aslında genel olarak Osmanlı tarımındaki eğilimler ile uyumlu görünmektedir. Her ne kadar Şehrin bir unsuru olarak kabul edilmese bile ithalat ve ihracat oranlarını belirleyerek Trabzon ekonomisinde bir pay sahibi olan ve halkın temel iktisadi faaliyetlerinden biri olan tarımın göstermiş olduğu değışimi de incelemek gerekmektedir. 19. yüzyıl Osmanlı tarımında görülen yapısal değışimler ve tarım ürünlerinin en önemli ihraç ürünleri haline gelmesi sürecinde temelde oldukça kısıtlı bir tarım arazisine sahip

olan Trabzon'da da benzer bir süreç ortaya çıktı. Sadece Trabzon'un değil iç bölgelerdeki önemli hububat üretim yerlerinin dışı açılan kapısı niteliğinde olan Trabzon'un ihracatında ve dolayısıyla da ekonomisinde tarım gittikçe genişleyen bir paya sahip olmaya başladı. Fakat bölgedeki tarımsal ürünlerin ekonomik değerini büyük oranda ulaşım imkânlarının niteliği belirledi. Trabzon'u iç kısımlara bağlayan yolların yetersizliği tarım ürünlerinin fiyatlarını arttırmış ve piyasadaki rakipleri karşısında rekabet edemez duruma getirmiştir. Fakat genel olarak değerlendirildiğinde bölgede tarım geçimlik bir ekonomik faaliyetten piyasaya yönelik ürünlerin üretimine doğru değişen bir eğilim göstermiştir. Özellikle tütün ve fındık üzerinde gördüğümüz bu eğilim bölge ekonomisi için yeni gelir kaynakları yaratmıştır. Bununla birlikte bölgede tarımın geliştirilmesi yönündeki çabaların en önemli neticelerinden biri de patates gibi bir ürünün Trabzon'da da yetiştirilmeye başlanması ve halkın önemli bir besin maddesi haline gelmesidir.

İncelediğimiz dönemdeki bütün gelişmeler Trabzon'un önemli bir ticaret noktası olarak kalmasının özellikle ulaşım olanaklarına bağlı olduğunu gösterdi. İlk olarak 1830'lu yıllardan itibaren buharlı gemilerin Trabzon-İstanbul arasındaki taşımacılıkta ortaya çıkmaları, çok geçmeden ticaretin büyük bir kısmını üstlenmeleri ve ticaret hacmindeki önemli artış öncelikle Trabzon limanının bu gelişen ticaret karşısındaki eksikliğini ortaya koydu. Şehrin en önemli limanı olan Çömlekçi'nin emniyetli bir liman olmaması Trabzon'u Akçaabat limanına bağımlı hale getirmekle birlikte limanın altyapısı konusunda yüzyılın ilk yarısında bile bazı planlamaların yapılmasına neden oldu. Fakat çalışmada da incelendiği gibi her ne kadar şehrin ihtiyacı olan bir liman ve limanda gerekli olan binaların yapımı konusunda önemli planlamalar ortaya çıktıysa da Tanzimat Dönemi Trabzon'unda şehrin ticari potansiyeline uygun bir liman altyapısı tesis edilemedi. Değişik zamanlarda inşa edilen ve genişletilen iskele, yeterli koruma sağlamayan bir dalgakıran, yüzyılın sonunda Değirmendere tarafında yapılan sed ve bazı gümrük bina ve ambarları dışında gerekli rıhtım, dalgakıran ve iskelelerin tesis edilememesi Trabzon'un bir liman olarak en büyük eksiklikleri oldu. Bu bağlamda temelde limanın sunduğu ticari potansiyele bağlı olan ve Trabzon'u Erzurum ve İran'a bağlayan yolun altyapısı da ticaret hacmini etkileyen bir başka unsur oldu. İlk düzenli çalışmaların başlamasından yirmi yıl sonra bitirilebilen yol tam bu sırada Rusların Gürcistan'da inşa ettikleri alternatif yollar ve de Süveyş Kanalı'nın açılması gibi iki önemli rakip ile karşılaştı. Fakat önceki dönemler ile mukayese edildiğinde Trabzon limanı İran'ın ithalat ve ihracatında azalan ama yine de

önemli bir oranı taşıyan bir transit bir merkez olarak kaldı. Bu bağlamda Trabzon-Erzurum yolu sadece transit ticaret için değil iç kesimlerdeki tarımsal üretimi de teşvik ederek tarım ürünlerinin ihracata yönelmeleri için de bir araç oldu.

Trabzon sahip olduğu ticari önem sayesinde 19. yüzyılda haberleşme alanındaki gelişmelerden de nasibini aldı. Klasik dönemde ana haberleşme ağının dışında kalan Trabzon buharlı gemilerin hizmete girmesi ve İstanbul-Trabzon arasında düzenli posta hizmetine başlaması ile beraber posta haberleşmesi için de önemli bir merkez haline geldi. Bu bağlamda yabancı postaların da aynı güzergâhta çalışmaları ile beraber Trabzon İran'a kadar uzanan bir haberleşme ağının bir ayağını teşkil etti. Bu süreçte Trabzon'u öne çıkaran diğer bir gelişme de halkın yeni bir haberleşme vasıtası olarak telgrafa olan ilgisinde görüldü. Teknik malzeme dışında diğer masrafları Trabzon halkı tarafından karşılanan telgraf hattı hükümet açısından taşra ile daha kolay bir iletişim imkânı sağlaması itibarıyla daha merkezi bir idarenin; yerel ölçekte de önemli bir ticari potansiyele sahip Trabzon'u imparatorluğun ve dünyanın önemli merkezlerine bağlamanın vasıtası oldu.

Tanzimat Döneminde Trabzon'un geçirdiği dönüşümlerin en iyi gözlemlendiği alanlardan birisi de şüphesiz şehrin görünümü oldu. Tanzimat reformları ve yerel koşulların birleşmesiyle belirginleşen bu süreç Trabzon'da özellikle şehirleşme alanında pek çok yeniliği ortaya çıkardı. 19. yüzyıl öncesinde şehrin görünümü ile mukayese edildiğinde kalenin merkezde olduğu, doğu batı ve güney varoşlarından oluşan şehirde mekânsal olarak çok büyük bir değişiklik ortaya çıkmamakla birlikte mevcut alanların farklı bir fonksiyon kazanmaları şeklinde bir değişim gözlemlendi. Özellikle şehrin ticari merkezi olan Çarşı Mahallesi'nin yerini bu dönemde Trabzon'un en önemli limanı olan Çömlekçi limanına yakınlığı ve Erzurum Yolu'nun başlangıcını teşkil eden Meydan-i Şarki ve etrafında dönemin koşullarına göre gelişen yeni iş ilişkilerinin ortaya çıktığı yeni bir ticari merkez aldı. Bu merkez hükümet konağı dışında pek çok idari birimi, gayrimüslim nüfusun yoğunluğu nedeniyle gayrimüslim ve yabancı eğitim kurumlarını da kendine çekti. Dolayısıyla Trabzon'da gerek bu yeni merkez olma özelliği gerekse de altyapı ve yapılaşma açısından şehirleşmenin en iyi gözlemlenebildiği yer şehrin doğu tarafı oldu. Bu bakımdan Tanzimat Döneminde Osmanlı şehirlerinde görülen yeni bir merkez oluşum süreci, her ne kadar demiryolu gibi bir gücün eksikliğinde de olsa Trabzon'da limana yakınlığı ve kara ulaşımındaki konumu nedeniyle Meydan-i Şarki etrafında gelişti.

Bu dört temel başlık altında Trabzon'u incelemeyi hedef alan çalışmanın elbette eksik yönleri olacaktır. Giriş bölümünde de belirtildiği gibi Trabzon örneğinde her bir bölüm aslında ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek derecede yeterli kaynağa ve öneme sahiptir. Bu bakımdan sosyal yapı konusunda yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan karışıklıkların temeli olması itibarı ile değinmediğimiz Trabzon'da cemaatler arası ilişkilere, bu ilişkileri etkileyen dahili ve harici unsurlara değinmek yine ayrı bir çalışmanın konusu olabilir. Aynı şekilde İdari yapı konusunda yerel güçlerin idari mekanizma içindeki rollerini daha detaylı bir şekilde; iktisadi yapı konusunda ticaretin politik bir güç haline gelme süreci ve bunun Trabzon'daki etkisini daha ayrıntılı bir şekilde incelemek mümkündür. Bunların dışında Trabzon'da bir bütün olarak şehirleşmeyi daha farklı bir disiplin ile daha geniş bir çerçevede değerlendirmek şehrin 19. yüzyıldaki dönüşüm sürecine daha farklı açıdan bakmamızı da mümkün kılacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. ARŞİV KAYNAKLARI

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Vesika Tasnifleri

Bâb-ı Âli Evrak Odası

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO): 652/48844

Sadâret Âmedi Kalemî (A. AMD): 8/93; 16/44; 17/11; 19/48; 19/86; 21/63; 27/86; 33/100; 94/42.

Sadâret Divan-ı Hûmayun Kalemî (A. DVN): 66/8

Sadâret Mettûbi Kalemî (A. MKT): 147/97; 147/97; 159/69; 229/96.

Sadâret Mettûbi Nezaret ve Devair Kalemî (A. MKT. NZD): 15/66; 15/17; 19/36; 24/50; 68/26; 105/9; 107/95; 202/3; 288/39.

Sadâret Mektûbi Mühimme Kalemî (A.MKT. MHM): 6/62; 11/61; 19/97; 26/31; 51/30; 102/78; 117/48; 158/2; 208/1; 231/26; 259/78; 262/67; 263/32; 269/64; 270/68; 270/94; 281/8; 281/85; 285/3; 286/45; 293/73; 298/26; 306/96; 307/30; 331/25; 336/96; 380/57; 384/46; 396/9; 400/24; 413/77; 419/26; 431/92.

Sadâret Divan-ı Hûmayun Kalemî Name-i Hûmayun (A.DVN. NMH): 5/43.

Sadâret Mettûbi Kalemî Umum Vilâyât (A. MKT. UM): 8/21; 13/61; 15/13; 19/70; 24/42; 64/10; 107/71; 124/30; 164/10; 225/75; 237/85; 238/100; 244/46; 256/78; 262/78; 272/72; 281/85; 286/21; 286/63; 332/17; 374/23; 335/2; 387/56; 395/58; 425/8; 432/63; 438/28; 422/96; 503/89; 504/13; 507/23; 516/46; 559/24.

Sadâret Mettûbi Meclis-i Vâlâ Kalemî (A. MKT. MVL): 37/61; 46/59; 63/78; 84/33; 94/11; 96/88; 105/49; 120/57; 130/45; 290/13.

Sadâret Teşrifat Kalemî (A. TŞF):) 4/92.

Sadâret Mütferrik Evrakı (A.M): 3/96.

Hatt-ı Hûmayûn Tasnifi (HAT): 599/29339; 598/29329; 601/29378; 593/29075.

Cevdet Tasnifi

Cevdet Adliye (C. ADL): 3/356; 32/1894; 97/5827.

Cevdet Dâhiliye (C. DH): 132/6563; 44/2153; 50/2469; 94/4675; 116/5779; 132/6563; 262/13081.

Cevdet Belediye (C.BL): 75/3729; 101/5030.

Cevdet Maarif (C. MF): 80/3975.

Cevdet İktisat (C. İKTS): 29/1440.

Cevdet Nafia (C. NF): 44/2188; 80/3975.

Cevdet Evkaf (C. EV.): 580/29283.

Cevdet Askeri (C. AS): 198/8503; 2/60;

Hariciye Nezareti Evrakı

Hariciye Nezareti Mettûbi Kalemi (HR. MKT): 10/50; 15/18; 16/19; 32/47; 230/32.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO): 199/25.

Îrâde Tasnifi

Îrâde Dâhiliye (İ.DH): 29/1376; 33/1541; 38/1793; 46/2287; 60/2998; 62/3078; 88/4378; 105/5319; 115/5840; 120/6116; 121/6170; 157/8157; 133/6838; 135/6954; 157/8174; 169/8970; 175/9538; 199/11344; 207/11969; 219/12891; 385/25458; 423/27998; 484/32621; 498/33883; 518/35282; 524/36153; 560/38992; 571/39794; 593/41285; 603/42017.

Îrâde Meclis-i Mahsus (İ.MM): 87/2471; 87/2477; 426/28167; 477/32061; 627/43606.

Îrâde Hâriciye (İ. HR): 65/3186; 198/112; 198/112/26; 204/11742; 212/12315; 198/11226; 201/11451.

Îrâde Meclis-i Vâlâ(İ.MVL): 128/3346; 182/5480; 184/5532; 195/5985; 222/7480; 223/7557; 228/7846; 290/11575; 291/11677; 303/12439; 379/16603; 387/169/03; 428/18794; 437/19324; 443/19723; 449/20038; 520/23401; 542/24336; 545/24494; 582/26135.

Îrâde Mesâil-i Mühimme (İ. MSM): 87/2460; 87/2477; 195/5985; 412/17933; 437/19324.

Îrâde Meclis-i Mahsus(İ.MMS): 87/2471; 87/2472.

Îrâde Rüsûmat (İ. RSM): 4/1313/M-2; 5/1313/Z-02.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.): 354/35; 582/74; 593/65; 594/61; 601/31; 646/50; 680/71.

Şura-yı Devlet (ŞD): 496/4.

Dâhiliye Mektûbi Kalemi (DH. MKT): 1848/56.

Yıldız Evrakı

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE): 11/7; 35/41.

Perakende(Y. PRK): 1/57; 2/40.

Defter Tasnifleri

Bâb-ı Âli Evrak Odası, Ayniyat Defterleri (BEOAYN.d)

Trabzon-Canik Ayniyat Defteri no: 928, 929, 930.

Vilâyât Gelen-Giden Defterleri (BEO. VGG)

Vilayet Gelen Giden Defteri (V.GGD.). no. 187, 190.

Nüfus Defterleri (NFS. d)

1251 Yılı Trabzon Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri No: 1152

1258 Yılı Trabzon Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri: 1153.

1264 Tarihli Trabzon Kazası Katolik Nüfus Defteri:1154

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d)

1256 Senesi Trabzon Nüfus Yoklama Defteri No: 215.

2. Archives du ministère des Affaires étrangères français (AMAEF) (Fransız Dışışleri Bakanlığı Arşivi)

Paris (La Courneuve):

Correspondance politique des Consuls (CPC) Trébizonde

1. (1848-1854); 2.(1855-1859), 3.(1860-1866), 4. (1867-1877)

Correspondance consulaire et commerciale (CCC) Trébizonde

1. (1801-1811), 2. (1812-1824), 3. (1825-1835), 4. (1836-1841), 5. (1842-1847), 6. (1847-1854), 7. (1855-1863), 8. (1864-1871), 9. (1872-1882)

Nantes, Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN):

Ambassade de France à Constantinople Serie D:

(Correspondance Consulaire: Trébizonde (1803-1914)

1. (1803-1806), 2. (1814-1825), 3. (1826-1837), 4. (1838-1843), 5. (1844-1847), 6. (1848-1852), 7. (1853-1856), 8. (1857-1862), 9. (1863-1867), 10. (1868-1875), 11. (1876-1880)

Trébizonde (consulat): An XI-1948)

Question Commerciale no: 83.

3. Public Record Office, Foreign Office (PRO, FO) İngiliz Milli Arşivi

PRO, FO, 78: 195, 654, 703, 1535, 1607, 1775, 1832, 1989, 2101, 2050.

PRO, FO, 524: 10, 16, 20

PRO, FO, 195: 294, 965, 528.

4. Trabzon Şer'ıye Sicilleri

No. 1951, 1970, 1974

5. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri:

A&P, 1857, vol . 38, Report by Mr. Vice-Consul Stevens on the Trade of Trebizond, for the year, 1854, pp. 63-64.

A&P, 1857, vol. 38, Trebizond, Report by Mr. Vice-Consul Stevens, British Consul at Trebizond, on the Trade of that Port during the Year 1856, pp. 175-176.

A&P, 1861, vol. 58, Trebizond, Report by Mr. Stevens, British Consul at Trebizond, on the Trade of that Port and Pashalic during the year 1858, pp.361-368.

A&P, 1861, vol. 30, Trebizond, Report by Mr. Stevens, British Consul at Trebizond, on the Trade of that Port, for the year 1859, pp. 72-73.

A&P. 1860, vol. 65, Trebizond, Report by Mr Stevens, British Consul at Trebizond, on Trade of that Pashalık, during the half-year ending 30th June, 1860, pp. 190-193

A&P, 1868-1869, vol. 60, Trebizond, Report by Consul Palgrave on the Trade and Commerce of Trebizond for the Year 1868, pp. 429-443

A&P, 1868-1869, vol. 59, Report on the Province of Trebizond, Sivas, Kastemouni, and Part of Angora, by Mr. Consul W. Gifford Palgrave, pp. 335-383.

A&P, 1869, vol. 59, Trebizond, Report by Consul Palgrave on the Trade and Commerce of Trebizond for the year 1869, pp. 557-566.

A&P, 1873, vol. 64, Trebizond, Report by Consul Palgrave on the Trade and Commerce of Trebizond during the Year 1872, pp. 637-639.

A&P, 1873, c. 76, Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade of Trebizond for the Year 1873, pp. 1628-1637.

A&P, 1875, vol. 76, Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade and Commerce of Trebizond for the Year 1874, pp. 854-868

A&P, 1883, vol. 76, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade and Commerce of Trebizond for the Year 1875, pp. 1079-1096

A&P, 1883, vol. 74, Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade, Commerce and Navigation of the Port and District of Trebizond for the Year 1877-1878, pp. 1016-1028.

A&P, 1883, vol. 74 Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade, Commerce and Navigation of the District of Trebizond for the Year 1879, pp. 1445-1461.

A&P, 1883, vol. 74, Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade, Commerce and Navigation of the Port and District of Trebizond for the Year 188, pp. 1106-1120.

A&P, 1883, vol. 74, Trebizond, Report by Vice-Consul Biliotti on the Trade, Commerce and Navigation of the Port and District of Trebizond for the Year 1881, pp. 736-759.

FO, Diplomatic and Consular Reports Turkey, Report on the trade of the vilayets of Trebizond and Sivas for the Year 1900.

FO, Diplomatic and Consular Reports on trade and Finance, 1894, Turkey, Report for the Year 1893 on the trade of Trebizond.

FO, Diplomatic and Consular Reports on trade and Finance, 1895, Turkey, Report for the Year 1894 on the Trade of the Consular District of Trebizond.

Annales du Commerce Exterieur, no. 15, Turquie d'Asie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1859.

Bulletin Consulaire Française, c. 19, Turquie d'Asie, Commerce de Trébizonde en 1889.

Annales du Commerce Exterieur, no. 1654, Turquie, Port de Trébizonde, Mouvement Commerciale en 1862.

Royaume de Belgique, Reueil Consulaire , Tome XII, 1866, Belçika Konsolosu Reboul'un 1866 Trabzon Raporu, Bruxelles 1866.

6. Salnameler

Salnâme-i Vilayet-i Trabzon

sene 1286 (1869); sene 1287 (1870); sene 1288 (1871); sene 1289 (1872); sene 1290 (1873); sene 1291 (1874); sene 1292 (1875); sene 1293 (1876); sene 1294 (1877); sene 1305 (1888); sene 1311 (1894); sene 1313 (1896); sene 1316 (1898); sene 1318 (1900); sene 1318 (1900)

B. DİĞER KAYNAKLAR

Abdülvahab Hayri (2008), **İktisadi Trabzon**, haz. Melek Öksüz, Trabzon: Serander Yayınları

Açık, Turan (2007), **Şer'îye Sicillerine Göre Trabzon'da Mülk Satışları, 1160-1170 / 1747-1757**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Adıyeke, Nuri (2000),, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, **OTAM**, 11, 771-772.

Ahmed Lütî Efendi (1999), **Vak'anüvis Ahmed Lütî Efendi Tarihi**, VI-VII-VIII, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ainsworth, William Francis (1842), **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia**, London.

Akar, Mustafa (1996), **Arşiv Vesikaları Işığında Cebel-i Lübnan ve Şam Hadiseleri (1860-1861)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akbal, Fazıla (1961),, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus”, **Bellekten**, XV/60, 617-628.

Akbayar, Nuri (1985), “Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, V, İstanbul: İletişim Yayınları, 1238-1246.

Akbulut, Hülya (2007), **19. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Gayrimüslimler (1800-1850)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akbulut, Uğur (2002), “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Trabzon ve Çevresi Askerinin Rolü”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001**, I, (349-358), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.

Akçura, Yusuf (2010), **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri**, Ankara: TTK.

Akpınar, Mehmet (1999), “Reji Uygulamasına Trabzon Örneği”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu, 6-8 Kasım 1998**, (541-552), Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.

Aktepe, M. Münir (1953),, “Tuzcuoğulları İsyanı” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, III(5-6), 21-52.

Aktüre, Sevgi (1985), “Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, 4, içinde (891-904), İstanbul: İletişim Yayınları,

_____(1981), **19. Yüzyıl Anadolu Kenti: Mekânsal Yapı Çözümlemesi**, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı.

Akyıldız, Ali (1993), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)**, İstanbul: Eren Yayıncılık.

Albayrak, Hüseyin (1998), **Trabzon Orta Hisar ve Çevresi**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.

_____, (2002) “19. Yüzyılda Trabzon'da Azınlık ve Yabancı Okullar”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil ve Edebiyat Sempozyumu**, (413-440), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.

_____(1998), **Trabzon İmâret (Hâtûniyye) Külliyesi**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.

_____(1998), **Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati**, Dersaadet, 1313.

Altunan, Sema (2002), “Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menziller”, **Türkler**, 10, ed. H.C. Güzel-S. Koca-K. Çiçek, içinde (913-917), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Anastassiadou, Meropi (2001), **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik**, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ascherson, Neal (2002), **Karadeniz**, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

- Avcı, Yasemin (2010), **Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Ayar, Mesut (2007), **Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği**, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Aydın, Dündar (1998), **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı (1535-1566)**, Ankara: TTK.
- Aydın, Mustafa (1999), “Alman Seyyahı Karl Koch’un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, (407-422), Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.
- Aydın, Erdem (2004), “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, **OTAM**, 15, 187-207.
- Aydın, M. Akif, “Osmanlıda Hukuk”, **Osmanlı Devlet Tarihi**, II, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, *içinde* (375-438), İstanbul: Feza Gazetecilik.
- Aygün, Necmettin (2005), **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon’da Ticaret**, İstanbul: Serander Yayınları.
- _____ (2002), “XVIII. Yüzyılda Trabzon’un Ticarî Yapıları”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Dil ve Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001**, I, (249-272) Trabzon Valiliği Yayınları.
- _____ (1997), **Trabzon Gümrüğü (1750-1800)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ali Efendi (1964), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri**, çev. Hadiye Tuncer, Ankara: Gürsoy Basımevi.
- Aygun, İbrahim (1995), **Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bakırezer, Güven (2010), “Trabzon’un Sosyo-Ekonomik Çöküşü”, **Trabzon’u Anlamak**, der. Güven Bakırezer-Yücel Demirel, *içinde* (25-96) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Barkan, Ömer Lütfi (1953), “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, **Türkiyat Mecmuası**, X, 1-26.
- Barkley, Henry C. (1891), **A Ride Through Asia Minor and Armenia**, Londra.
- Baskıcı, M. Murat (2003), “Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, 58(1), 29-53.
- _____ (2005), **1800-1914 Yıllarında Anadolu’da İktisadi Değişim**, Ankara: Turhan Kitabevi.

- Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1939), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913**, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi (2000), İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Bay, Abdullah (2007), **Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık (1750 - 1850)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayartan, Mehmet (2005), "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, 13, 93-107.
- Baykara, Tuncer (1980), "XIX. Yüzyılda Urla Yarımadasında Nüfus Hareketleri", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, ed. O. Okyar-H. İnalçık, içinde (279-286), Ankara: Meteksan.
- _____ (1998), **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I. Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Bayraktar, Dursun (2009), **Tanzimat'ın İlk Yıllarında Bolu: Şer'ye Sicilleri 1833-1850**, Bolu: Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Bayraktar, Hilmi (2004), **XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- Behar, Cem (1996), (Haz.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500 - 1927**; Tarihi İstatistikler Dizisi, 2, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Belgesay, Mustafa Reşid, "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", **Tanzimat**, I, içinde (211-232), Ankara: MEB Yayınevi.
- Belli, Oktay – Kayaoğlu, İ. Gündoğ (1993), **Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi**, İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları.
- Berber, Ferhat (2011), "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", **Karadeniz Araştırmaları**, 31, 17-49.
- Beşirli, Mehmet (2007), "Trabzon Valisi Hazinedarzâde Osman Paşa ve Zamanı (1827-1842)", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)**, I, (395-415), Trabzon: KTÜ Yayınları.
- _____ (2002), "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi Ve Âyan-Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri**, 03-05 Mayıs 2001, I, (327-340), Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları.

- Beydilli, Kemal (1988), “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göçürülen Ermeniler”, **Belgeler**, XIII(17), 365-434.
- Bıjışkyan, Minas (1998), **Pontos Tarihi**, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: Civiyaızları Yayınevi.
- Bice, Hayati (1991), **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bilgin, S. ve diğlerleri (ty), **1834 Trabzon Nüfus Kütüğü**, İstanbul: Düzey Matbaacılık.
- Bilgin, Mehmet (1990), **Sürmene**, İstanbul: Sürmene Belediyesi Yayınları.
- _____ (2002), “1810 Yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkartması”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu Bildirileri** (3-5 Mayıs 2001), I, (313-326), Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları.
- _____ (2010), **Trabzon Vilayetinde İki Din Taşıyanlar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilici, Faruk (2003), “ La France et la mer Noire sous le Consulat et l'Empire : « la porte du harem ouverte », **Méditerranée, Moyen-Orient: deux siècles de relations internationales, recherches en hommages à Jacques Thobie** (dir. W. Arbid, S. Kañçal, J.-D Mizrahi, S. Saul), *içinde* (55-92), Paris: L'Harmattan.
- _____ (2007), “ XIX. Yüzyılın Başlarında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Paris'in Asya Kapısı” **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 3, 35-47.
- _____ (2007), “La France et la Mer Noire sous la Restouration”, **Enjeux Politiques, économiques et Militaires en Mer Noire (XVe-XXIe Siècles)**”, dir. F. Bilici, I. Candea, A. Popescu, *içinde* (655-676), Braila: Editions Istaros.
- Bilge, M. Sadık (2005), **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Bingöl, Sedat (2004), **Tanzimat Devrinde Osmanlı Yargı Reformu Nizamiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Block, Maurice (1865), **Annuaire de l'économie politique et de la statistique 1865**, Paris.
- Bostan, M. Hanefi (2002), **XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, Ankara: TTK.
- Bostan, İdris (1991), “İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, VI, 21-49.

- _____ (1995), “Rusya’nın Karadeniz’de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)”, **Bellekten**, LIX(23), 353-394.
- Bozkurt, Gülnihal (1996), **Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839–1914)**, Ankara: TTK.
- Bölükbaşı, Atilla (2006), **Anılarda Trabzon**, I, Trabzon: Serander Yayınları.
- Brant, James (1836), “Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835”, **Journal of the Royal Geographical Society of London**, 6, 87-223.
- Brugsch, Heinrich Karl (1862), **Reise der K. Preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861**, Leipzig: J.C. Hinrich’sche Buchhandlung.
- Bryce, James (1876), **Transcaucasia and Ararat: Being Notes of A Vacation Tour in the Outumn of 1871**, London.
- Bryer, Anthony (1966), “Shipping in Empire of Trebizond”, **The Mariner’s Mirror**, Journal of the Society for Nautical Research, 52(I), 3-11
- _____,- Winfield, David (1985), **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos**, I, Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- _____ (1988), “The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond”, **Peoples and Settelement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900**, içinde (13-68), London: Variorum Reprints.
- _____ (2002), “The Pontic Greeks Before the Diaspora”, **The Post-Byzantine Monuments of the Pontos**, içinde (IV-XXXIII), Aldershot: Ashgate Variorum.
- _____ (1969), “The Last Laz Rising and the Downfall of the Pontic Derebeys 1812-1840”, **Bedi Kartlisa**, XXVI, 191-210.
- _____ (2002), with Winfield, D.- Ballance, S. and Isaac, J., **The Post- Byzantine Monuments of the Pontos, Variorum Collected Studies**, Aldershot: Ashgate Variorum.
- Burges, C. H. (1983), “A Brief Notice Respecting the Trade of the Northern Provinces of Persia, Adressed to T. H. Villiers”, **Iranian Studies**, 16(3-4), 281-293.
- Catalogue général: Exposition Universelle de 1867 à Paris (1867)**, Paris.
- Catalogue officiel des exposants récompensés par le jury international (1867)**, Paris.
- Ceylan, Ebubekir (2006), **Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad, 1831-1872**, Unpublished Doctoral Dissertation, Boğaziçi University Graduate Institute of Social Sciences.

- Cerasi, Maurice M. (2006), **Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi**, çev. Aslı Ataöv, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Chesney, F. R. (1850), **The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris Carried out in the Years 1835, 1836 and 1837**, London.
- Collas, Bernard Camille (2005), **1864'te Türkiye**, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Bileşim Yayınevi.
- Comte de Saint Priest (1877), **Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le Levant**, Paris.
- Cuinet, Vital (1942), **La Turquie d'Asie**, I, Paris: Ernest Leroux.
- Curzon, Robert (1854), **Armenia; A Year at Erzurum and on the Frontiers of Russia, Turkey and Persia**, London.
- Çadırcı, Musa (1988), “Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesi'nde Uygulanması” **OMÜEF, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, (191-198) Samsun.
- _____ (1985), “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)”, **Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, içinde (257-277)**, Ankara: TTK.
- _____ (1981), “Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhâne ve Kiracıbaşılık”, **VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976)**, II, (1359-1365), Ankara: TTK.
- _____ (1991), “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, XV (26), 153-167.
- _____ (1980), “Tanzimat'ın İlâmı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 24, 45-58.
- _____ (1997), **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara: TTK.
- _____ (1990), “19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)”, **19 Mayıs Üniversitesi II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun 1-3 Haziran 1988**, (15-23), Samsun.
- Çağlayan, Kaya Tuncer (2006), “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret”, **Geçmişten Geleceğe Samsun 1**. Kitap, ed. C. Yılmaz, (283-298), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

- Çakıroğlu, Said Bilal (1964), **Tarihi Ekonomik Sosyal Yönleriyle Trabzon**, Yer yok 1964.
- Çelik, Mehmet (2007), **Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çetin, Atilla (1979), **Başbakanlık Arşivi Kılavuzu**, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Çetin, Cemal (2011), “Osmanlı Devleti’nde Ulaşım ve İletişimin Örgütlenmesi”, **Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 5, 17-38.
- Çiçek, Kemal, “Şer’iye Sicillerine Göre Trabzon’da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri”, **Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildirileri**, (235-243), Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.
- Çiçek, Nazan (2009), “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, 64(1), 57-88.
- Dağlı, Yücel (2000), “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Trabzon”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)**, (287-302), Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.
- Damlıbağ, Fatih (2007), **Osmanlı Devleti'nde İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Davison, Roderic H. (2003), “Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi”, çev. Durdu M., Burak, **OTAM**, 4, 347-386.
- _____ (2005), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)**, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Dearborn, Henry (1819), **Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea**, I, Boston.
- Demir, Tanju (2005), **Türkiye’de Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatının Tarihsel Gelişimi (1840-1920)**, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü.
- Demirci, Süleyman (2011), “Osmanlı’da Devlet, Toplum ve Ekonomi: XVII. Yüzyılda Trabzon Eyâletinin Avârızhâneleri ve Vergi Miktarları Üzerinde Gözlemler” **CIEPO-17 Trabzon**, (543-555), İstanbul: KTÜ Karadeniz Araştırmaları Ens. Yayınları.
- Demircioğlu, İ. Hakkı (1996), **1881-1908 Döneminde Trabzon Sancağı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Demircioğlu, Sezgin (2008), **Osmanlı Belgelerinde Trabzon**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kùltür Yayınları.
- Demirel, Muammer (2002), “Belgelerin Diliyle İngiliz Konsolosluk Raporlarına Gùre Trabzon ve Çevresi (1899-1907)”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Tarih-Edebiyat Sempozyumu**, I, (821-828), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kùltür Müdürlüğü Yayınları.
- _____ (2011), “Trabzon’dan Bayezit’e İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, **CIEPO-17 Trabzon**, (821-828), İstanbul: KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Deyrolle, Théophile (ty), **1869’da Trabzon’dan Erzurum’a Seyahat**, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul.
- Dığıroğlu, Filiz (2009), **Trabzon Reji İdaresi 1883-1914**, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Doğru, Halime (1995), **XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- DUMAN, Hasan (1999), **Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu**, Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Dumont, P. – Georgeon (1999), F. (ed), **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Duran, Bünyamin (1995), “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Türkiye’de Karayolu Ulaşımındaki Gelişmeler”, **Çağını Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, içinde (483-490), İstanbul: IRCICA.
- _____ (1988), “Karadeniz Bölgesinin 1870-1914 Arasında Tarımsal Gelişimi”, **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, (58-67), Samsun.
- Dursun, Yücel (2009), **Şer’iye Sicillerine Gùre Trabzon’da Mùlk Satışları, 1171–1182/1758–1769**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ED(s). "Mağalle.", EI 2nd Edition. Editedby: P. Bearman; , Th. Bianquis; , C.E. Bosworth; , E. van Donzel; and W.P. Heinrichs. Brill, 2011. 21 October 2011 (http://brillonline.nl/subscriber/entry?entry=islam_SIM-4775).
- Edhem, Halil (1334), “Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri”, **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, 38, 321-353.
- Eldem, Edhem, Goffman, Daniel, Masters, Bruce (2000), **Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul**, çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Elibol, Numan (2007), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 2(12), 138-139.
- Emecen, Feridun (2001), “Doğu Karadeniz’de Âyânlık: Tirebolulu Kethudazâde Mehmet Emin Ağa”, **Bellekten**, LXV(242), 193-215.
- _____ (1999), “Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (6-8 Kasım 1998), (159-166), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Müd. Yayınları.
- Emiroğlu, Kudret (2010), “Trabzon Ne Yetiştirdin?”, **Trabzon’u Anlamak**, der. Güven Bakirezer-Yücel Demirer, *içinde* (97-125), İstanbul: İletişim Yayınları
- _____ (1997), “Dünyadan Bakınca Trabzon” **Bir Tutkudur Trabzon**, haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın, *içinde* (231-244), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- _____ (2000), “Trabzon’da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane ve Kitabevi Başlamında Toplumsal Tabakalanma, Kültür ve Siyaset”, **Kebikeç**, 10, 187-222.
- _____ (2002), “Vilâyet Salnâmelerine Göre Trabzon’da Bürokrasi ve Eşraf”, **Kebikeç**, 14, 55-176.
- Engelhardt (1999), **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Eren, Ahmet Cevat (1996), **Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri**, İstanbul: Nurgök Matbaası.
- Ergenç, Özer (1984), “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, **Osmanlı Araştırmaları**, IV, 69-78.
- Ergin, Osman Nuri (1995), **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, IV, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- _____ (1936), **Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Erim, Neşe (1990), “1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti”, **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri**, (571-577), Ankara: TTK.
- Erlor, M. Yavuz (1997), “Trabzon Vilayeti’nde Kanun Kaçakları (1856-1869)”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 30, 68-98.
- Eryılmaz, Bilal (1992), **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Eser, Ebru (2003), **Salnamelere Göre 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Vilayeti**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Fallmerayer, Jakob Philip (2002), **Doğu'dan Fragmanlar**, çev. Hüseyin Salihoğlu, Ankara: İmge Kitabevi.
- Faroqhi, Suraiya (2004), "Krizler ve Değişim 1590-1699", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, II, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, *içinde* (545-757), İstanbul: Eren Yayınları.
- _____ (2000), **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____ (2000), "Tarabzun", **EI²**, Leidenn, 218.
- Fontanier, Victor (1834), **Voyages en Orient Entrepris par Ordre du Gouvernement Français de 1830 à 1833**, Paris.
- _____ (1829), **Voyage en Orient, Entrepris par ordre du Gouvernement Français de l'anée 1821 à l'anée 1829**, Paris.
- Gamba, C. (1826), **Voyage dans la Russie méridionale**, Paris.
- Goloğlu, Mahmut (2000), **Trabzon Tarihi**, Trabzon: Serander Yayınları.
- Gökbilgin, M. Tayyib (1946), "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürzîler", **Bellekten**, X (40), 641-703.
- Gökbilgin, M. Tayyip (1962), "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", **Bellekten**, XXVI(102), 293-337.
- Gökmen, Ertan (2010), "XIX. Yüzyıl Ortalarında Alaşehir", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXV (1), 191-230.
- _____ (2007), **Tanzimattan II. Meşrutiyete Demirci Kazası**, İzmir: Demirci Belediyesi Kültür Yayınları.
- Gölen, Zafer (2010), **Tanzimat Devrinde Bosna Hersek**, Ankara: TTK.
- Göyünç, Nejat (1970), "Hâne Deyimi Hakkında", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 32, 331-348.
- Gunynghame, A. A. Thurlow (1872), **Travels Eastern Caucasus, on the Caspian and Black Seas**, London.
- GÜL, Abdulkadir (2011), "Osmanlı Döneminde Erzincan Kazasında Ulaşım ve Haberleşme", **History Studies**, 3(1), 113-129.
- Güler, İbrahim (1999), "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler", **Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)**, (327-349), Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.

_____ (1998), “Türkiye Dışındaki Bazı Arşivlerin Türk Tarih İncelemelerine Kazandırılması (Tunus ve Fransa Arşivleri Örneği)”, **T.C. Başbakanlık I. Milli” Arşiv Şurası (20-21 Nisan 1998, Ankara)**, (295-318), Ankara: TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Gülsoy, Ufuk (1993), **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rumeli’den Rusya’ya Göçürülen Reâya**, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Güran, Tevfik (2000), “19. Yüzyıl Temettüt Tahrirleri”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, der. Halil İncalcık- Şevket Pamuk, içinde (73-81), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.

_____ (1998), **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, İstanbul: Eren Yayıncılık.

_____ (2011), “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası”, **Tanzimat**, ed. H. İncalcık- M. Seyitdanlıoğlu, içinde (773-784), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Güven, Aydın (2002), “Şatıroğlu Osman Ağa’nın Bölgedeki Faaliyetleri (1808-1830)”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri**, 03-05 Mayıs 2001, I, (345-348), Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları.

Halaçoğlu, Ahmet (2004), “İngiliz Konsolosu Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti (1892–1898)”, **Bellekten**, LXVII(248-250), 881-909.

Halaçoğlu, Yusuf (2002), **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)**, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları.

Hamilton, William J. (1984), **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, I-II, New York.

Henderson, William Otto (1969), **The Lancashire Cotton Famine 1861-65**, Manchester: Manchester University Press.

Heuschling, Xavier (1860), **L’empire de Turquie: territoire, population, gouvernement, finances, industrie agricole, manufacturière et commerciale, voies de communication, armée, culte, etc.** Bruxeelles-Paris.

Horuluoğlu, Şamil (1978), **Tarihi Eserleri İle Trabzon**, Ankara: Cihan Matbaası.

Hunt’s Merchants’ Magazine and Commercial Review (1852), 27, New York.

Hut, Davut (2011), “Doğu Karadeniz’de Geleneksel Dokumacılık: Rize Keten Bezi (Feteriko) ve Sosyo-Ekonomik Etkileri”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 24, 23-62.

<http://parlipapers.chadwyck.co.uk/marketing/guide.jsp> (19/04/2012).

<http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/Trebizonde.pdf>(18/04/2012)

<http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/CPC-Turquie-1871-1896.pdf> (18/04/2012)

<http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/IMG/pdf/Egfpostes2005-LZ.pdf> (18/04/2012)

<http://www.hafif.org/yazi/filoksera-1> (07/07/2011);

<http://www.nationalarchives.gov.uk/catalogue/DisplayCatalogueDetails.asp?CATID=199&CATLN=2&FullDetails=True> (18/04/2012)

<http://www.nationalarchives.gov.uk/catalogue/searchresults.asp?fldResultMarker=61&fldSearchNumber=163618&SearchInit=1> (18/04/2012)

<http://www.masterpi.net/sebze-yetistiriciligi-hakkinda-bilgiler/patates-sebzecilik-sebze-yetistiriciligi-yetistirme-hakkinda-sebze-fideleri-sebze-ekim-zamanlari-bilgileri> (24/08/2011);

[http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Famine_\(Ireland\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Famine_(Ireland)) (25/08/2011)

Issawi, Charles (1971), **The Economic History of Iran 1800-1914**, Chicago: The University of Chicago Press.

_____ (1983), “Iranian Trade, 1800-1914”, **Iranian Studies**, 16/(3/4), **Studies on the Economic and Social History of Iran in the Nineteenth Century**, 229-241.

_____ (1970), “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route”, **International Journal of Middle East Studies**, I, 18-27.

_____ (1980), **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago: The University of Chicago Press.

İlisulu, Kamil (1957), **Türkiyede Yetiştirilen Patates Çeşitlerinin Başlıca Vasıfları Üzerinde Araştırmalar**, Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.

İnalçık, Halil (2000), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, I, çev. Halil Berktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

_____ (2003), **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnan, Kenan (1996), “Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni”, **OTAM**, 7, 119-134.

_____ (1999), “1831 Nolu Şer’iye Siciline Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Mülk Satışları”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 120, 103-124.

_____ (1998), “Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)”, **Osmanlı Araştırmaları**, XVIII, 161-188.

Imber, Colin (2006), **Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650**, çev. Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- İpek, Nedim (2006), **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon: Serander Yayınları.
- İzğöer, Ahmet Zeki (2005), "Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 3 (6), 539-552.
- Jacobs, Eyries-Alfred (1855), **Voyage en Asie et en Afrique d'après les récits des derniers voyageurs**, Paris.
- Jaubert, Amédée (1821), **Voyage en Arménie en Perse**, Paris.
- Jennigs, Ronald J. (1993), "Plaque in Trabzon and Reaction to It According to Local Judicial Registers", **Human and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze**, Ed. Heath W. Lowry and Donald Qutaert, *içinde* (31-36), İstanbul.
- _____ (1990), "Pious Foundations in the Society and Economy of Otoman Trabzon, 1565-1640", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 33, 271-336.
- Journal of the Society of Arts (1880), **Population, Industries and Agriculture of the Province of Trebizond**, 26, 396.
- Kaçar, Mustafa (1995), "Osmanlı Telgraf İşletmesi", **Çağını Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, haz. E. İhsanoğlu- M. Kaçar, *içinde* (45-120), İstanbul: IRCICA.
- Kaleli, Hüseyin (1998), **XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kara, Adem (2004), **XIX. Yüzyılın İlk Yarısından Antakya (1800-1850)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaçavuş, Ahmet (2010), "XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Tarım", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 9, 47-70.
- Karagöz, Rıza (2006), "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağı'nda İdari Yapılanma", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, ed. Cevdet Yılmaz, (65-81), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- _____ (2003), **Canikli Ali Paşa**, Ankara: TTK.
- _____ (2008), "Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey'in Canik Sancağı'nı Vilayete Dönüştürme Projesi (1885)", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 4, 29-43
- Karal, E. Ziya (1988), **Osmanlı Tarihi**, c. V, VI, VII, VIII, Ankara: TTK.

- _____ (1995), **Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı-1831**, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Kark, Ruth (1986), "The Contribution of the Otoman Regime to the Development of Jerusalem and Jaffa 1840-1917", **Palestine in the Late Ottoman Period**, ed. David Kuishner, *içinde* (46-58), Leiden.
- Karpat, Kemal H. (2002), **Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, çev. Akile Z. Durukan-K. Durukan, Ankara: İmge Kitabevi.
- _____ (2002), **Studies on Ottoman Social and Political History**, Leiden: Brill.
- _____ (2003), **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____ (2010), **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpuz, Haşim (1990), **Trabzon**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kaya, Şennur (2010), "Bazı Liman Kentlerindeki Örnekler Işığında Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İnşa Edilen Gümrük Binalarının Mimari Özellikleri", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Sosyal Bilimler Dergisi**, 1, 73-92.
- Kaynar, Hakan (2000), "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine", **Kebikeç**, 10, 149-153.
- Kenanoğlu, M. Macit (2005), **Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku**, İstanbul.
- Keyder, Çağlar ve diğerleri, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler", **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri**, çev. Gül Çağalı Güven, ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quatert, *içinde* (121-157), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kılıç, Orhan (2004), **Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- _____ (2006), Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", **Geçmişten Geleceğe Samsun**, ed. Cevdet Yılmaz, (31-53), Samsun: Samsun Belediyesi Yayınları.
- Kılıç, Selda (2005), "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", **AÜDTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi**, 37, 99-109.
- Kırpık, Cevdet (1998), **1830 Numaralı Trabzon Şeriyeye Siciline Göre Kentin Sosyal ve Ekonomik Hayatı (1643-1644)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kinneir, John MacDonald (1818), **Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814**, London.

Kocabaşoğlu, Uygur (2004), **Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İstanbul: İletişim Yayınları.

Koç, Bekir (2006), "İslahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri", **OTAM**, 20, 187-196.

_____ (2007), "Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 6(2), 113-127.

Koç, Ercan (2005), **19.YY'da Osmanlı Devletinde Tarım**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koloğlu, Orhan - Erler, Mehmet Yavuz (2011), "Trabzon'da Sürgün Trablusgarplı Bir Şeyh: Guma (1843-1854)", **Ciepo XVII. Sempozyum Bildirileri**, (951-961) İstanbul: KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Köse, Osman (2006), **1774 Küçük Kaynarca Antlaşması**, Ankara: TTK.

Kramers, H. J. (1987), "Tarabzun", **EI**, Leiden, s. 662.

Kuran, Timur (2004), "The Economic Ascent of The Middle East's Religious Minorities: The Role of Islamic Legal Pluralism", **Journal of Legal Studies**, 33, 475-515.

Kuran, Ercüment (1995), "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Deniz Ulaşımı İdare-i Mahsusa'nın Kuruluşu ve Faaliyeti", **Çağını Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri, içinde** (159-163), İstanbul: IRCICA.

Kurmuş, Orhan (2004), "The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire", **The Ottoman Empire and the World Economy**, ed. Huri İslamoğlu-İnan, içinde (160-170), Cambridge: Cambridge University Press.

KURŞUN, Zekeriya ve diğ. (Haz.), **Evlıya Çelebi Seyahatnamesi**, 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

KURUCA, Nazım (2007), "Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, 9, 11-22.

_____ (2003), **19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kushner, David (ed.) (1986), **Palestine in the Late Ottoman Period Political Social and Economic Transformation**, Leiden: E. J. Brill.

Kuzucu, Kemalettin (2007), “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesinde Mısır Tarımı ve Islah Çalışmaları”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005**, II, (769-783), Trabzon: KTÜ Yayınları.

Küçük, Cevdet (1975), **Tanzimat Devrinde Erzurum**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Sonçağ Tarihi Kürsüsü.

Küçüker, Yüksel (2010), **Trabzon Tarihi Bibliyografyası**, İstanbul: Serander Yayınları.

Küçükoğlu, Murat (2008), **Erzurum Belediye Tarihi**, Ankara: Erzurum Kitaplığı.

Kütükoğlu, Mübahat S. (1983), “Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolosluk Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 11-12, 151-166.

_____ (1992), “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, **150. Yılında Tanzimat**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, (92-138), Ankara: TTK.

_____ (1999), “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, II, ed. E. İhsanoğlu, içinde (513-650), İstanbul: Feza Gazetecilik..

_____ (1998), “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, (97-18), Samsun: Eser Matbaası.

_____ (1974), **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

_____ (1995), “Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi”, **Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, içinde (161-206), İstanbul: IRCICA.

_____ (1995), “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, **Bellekten**, LIX (225), 395-412.

L'Émigration Circassienne (1864), Extrait de la Gazette Médicale d'Orient, Juillet 1864.

Lake, Colonel Atwell (1857), **Narrative of the Defence of Kars Historical and Military**, London.

Lavallée, Conrad Malte-Brun (1865), **Géographie Universelle**, Paris.

Layard, Austen Henry (1853), **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert**, London.

Levasseur, Emile (1912), **Histoire du commerce de la France**, Paris.

Lewis, Bernard (2007), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK.

- Lowry, Heath W. (1981), **Trabzon Şehrinin Türkleşmesi ve İslamlaşması**, çev. Demet- Heath Lowry, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- _____ (1975), “Trabzon’daki Yeni Cuma Camii: Nasıl ve Niçin Bu Adı Almıştır?”, **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, 3, 103-112.
- Lynch, H. F. B. (1901), **Armenia, Travels and Studies**, I, London: Longman, Green and Co.
- Macgregor, John (1850), **Commercial Statistics**, II, London: Whittaker and Co.
- Mahiroğulları, Adnan (2001), **Seyyahların Gözüyle Sivas**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ma’oz, Moshe (1868), **Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861**, London: Oxford University Press.
- Mccarty, Justin (1979), “Age, Family, and Migration in Nineteenth-Century Black Sea Provinces of the Ottoman Empire”, **International Journal of Middle East Studies**, 10(3), 309-323.
- _____ (2002), “Factors in the Analysis of the Population of Anatolia”, **Population History of the Middle East and the Balkans**, içinde (85-112), İstanbul: İsis Pres.
- _____ (1998), **Müslümanlar ve Azınlıklar**, çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi,
- _____ (1998), **Ölüm ve Sürgün**, çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Meeker, Michael E. (2005), **İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz’de Osmanlı Mirası**, çev. Tutku Vardağlı, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mehmed Süreyya (1996), **Sicil-i Osmanî**, II, Yay. Haz. Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mercan, Mehmet (2009), “Giresun Telgraf İdaresi ve Telgrafhane Binası (1869 -1904)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 7, 159-174.
- Mermutlu, Bedri (2011), “Mahallenin Toplumsal Kültürümüzdeki Yeri”, **Osmanlı Mahalleleri Atlası**, içinde (14-37), İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık.
- Mordmann, A. D. (1925), **Anatolien, Skizzen und Reisebriefe Aus Kleinasien, (1850-1859)**, Hannover.
- Mutlu, Şamil (2007), “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi’nde Misyoner Okulları”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005**, I, (693-700), Trabzon: KTÜ Yayınları.
- Newton, Charles Thomas (1865), **Travels and Discoveries in the Levant**, I, London.

- Nikiforuk, Andrew (2000), **Mahşerin Dördüncü Atlısı**, çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Odabaşoğlu, Cumhur (1986), (der.), **Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı**, Ankara.
- _____ (1995), “Trabzon-İran Transit Nakliyesi”, **Çağın Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, içinde (441-481), İstanbul: IRCICA.
- Okuyan, Abdurrahman (2003), **XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ortaylı, İlber (2004), “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler**, I, içinde (377-387), Ankara: Turhan Kitabevi.
- _____ (2008), “19.Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler”, **Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, içinde (121-138), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- _____ (1979), **Türkiye İdare Tarihi**, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.
- _____ (2010), **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____ (2000), **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880**, Ankara: TTK.
- _____ (1999), **İmparatorluğun En uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (2007), **Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi**, Ankara: Cedit Neşriyat.
- Owen, Roger (2002), **The Middle East in the World Economy, 1800-1914**, New York: I.B. Tauris.
- Öksüz, Hikmet ve diğerleri (2009), (haz.), **Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1884-1950)**, Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- Öksüz, Melek (2006), **XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**, Trabzon: Serander Yayınları.
- Önsoy, Rifat (1988), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özcan, Selim (2007), **Tanzimat Döneminde Sinop’un Sosyal Ekonomik Durumu**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Özdemir, Bülent (2003), **Ottoman Reforms and Social Life: Reflections from Salonica, 1830-1850**, İstanbul: Isis Press.
- Özdemir, Rifat (1992), “Osmanlı Döneminde Antalya’nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, VII, 133-167.
- _____ (1986), **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özen, Hamiyet, ve diğerleri (2010), **Trabzon Kent İçi Kültür Varlıkları Envanteri**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Özer, Abdürrahim (2008), **The Ottoman-Russian Relations Between the Years 1774-1787**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University..
- Özkaya, Yücel (1997), “XVIII. Yüzyılda Mütessellimlik Müessesesi”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, (AÜDTCFD)**, XXXVIII (3-4), 369-389.
- _____ (1992), “Canikli Ali Paşa”, **Bellekten**, 144 (XXXVI), 483-525.
- _____ (1988), “XVIII. Yüzyılda Trabzon’un Genel Durumu”, **OMÜEF, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, (1333-145), Samsun.
- Özkaya, Olcay (2002), **Tanzimat Devri Cebel-i Lübnan Olayları (1860-1861)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özlu, Zeynel (2008), **XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Karadeniz’de Bir Kıyı Kenti Akçakoca**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- _____ (2007), **Tanzimat Döneminde Anadolu’da Kır ve Kent Hayatı: Bolu-Göynük Örneği**, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Öztürk, Said (2003), “Türkiye’de Temettuat Çalışmaları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 1(1), 287-304.
- _____ (1996), **Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik**, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Öztürk, Temel (2008), “XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 5, 93-112.
- _____ (2010), “Arşiv Belgelerine Göre Trabzon’da Üçüncüoğlu Sarayı”, **Trabzon Kent Mirası**, haz. Ö. İskender Tuluk- H. İbrahim Düzenli, *içinde* (237-264), İstanbul: Klasik Yayınları.

- _____ (2011), **Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon**, Trabzon: Serander Yayınları.
- Öztürk, Yücel (2000), **Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özünü, Emine Erdoğan (2010), “XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”, **Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi**, 18 (1), 257-270.
- Pamuk, Şevket (1994), **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____ (1995), **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- _____ (2000), “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, der. Halil İnalçık- Şevket Pamuk, içinde (61-72), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- _____ (1998), “Sources pour la démographie historique de l'Empire ottoman: Les tahrirs (dénombrements) de 1885 et 1907”, **Population (French Edition)**, 53(1/2), 161-181.
- Panzac, Daniel, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)**, çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Papers Respecting the Settlement of Circassian Emigrants in Turkey**(1864), London.
- Perkins, Justin (1843), **A Residence of Eight Years in Persia, Among the Nestorian Christian**, New-York.
- Peyssonnel, M. De (1787), **Traité sur le commerce de la mer Noire**, II, Paris.
- Pınar, İlhan (1998), (der. ve çev), **Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir**, İzmir: Akademi Kitabevi.
- Pinson, Marc (2001), “Kırım Savaşı’ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli’ne İskânı”, **Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864**, içinde (52-77), Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.
- Planhol, Xavier de (1979), “Grandeur et Décadence du Vignoble de Trébizonde”, **Journal of Economic and Social History of Orient**, XXII (3), 314-329.
- Polatçı, Türkan (2009), “Giresun’dan Kafkaslara Gayrimüslim Göçü”, **Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu**, I, (537-542), Ankara: Giresun Belediyesi Yayınları.

- Porter, James (1854), **Turkey; Its History and Progress**, London.
- Prousis, Theophilus C.(2005), “Risky Business: Russian Trade in the Ottoman Empire in the Early Nineteenth Century”, **Mediterranean Historical Review**, XX (2), 201-226.
- Pul, Ayşe (2009), “Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhâcirlerinin İskânı (1860-1864)”,**Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu**, 9-11 Ekim 2008, I, (544-561), Ankara: Giresun Gelediyesi Yayınları.
- Quataert, Donalt (2004), “19. Yüzyıla Genel Bir Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, c. II, çev. Süphan Andıç, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, içinde (885-1051), İstanbul: Eren Yayınları.
- _____ (2008), **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876 - 1908)**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- _____ (1999), **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (1993), “Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing, 1800-1914”, **The Modern Middle East: A Reader**, ed. A. Haurani, P. S. Houry, M. C. Wilson, içinde (255-269), Berkeley: University of California Press.
- _____ (2000), **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (1985), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 6, içinde (1556-1562), İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (2004), “The Silk Industry of Bursa”, **The Ottoman Empire and the World Economy**, ed. Huri İslamoğlu-İnan, içinde (284-299), Cambridge: Cambridge University Press.
- Regemorter, Jean-Louis (1964), “Le mythe génois en mer Noire: la France, la Russie et le commerce d'Asie par la route de Géorgie (1821-1881)”, **Annales Économies, Sociétés, Civilisations**, 3, 492-509.
- Rosen, G. (1866), **Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 Bis zum Pariser Traetat von Jahre 1856**, Leipzig.
- Rosser-Owen, Sarah A.S. Isla, **The First ‘Circassian Exodus’ to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman Response, Based on the Accounts of Contemporary British Observer**, Unpublished MA Dissertation University of London School of Oriental and African Studies.

- Rottiers, Le Colonel (1829), **Itinéraire de Tiflis à Constantinople**, Bruxelles.
- Salaheddin Bey (1867), **La Turquie à l'exposition universelle de 1867**, Librairie Hachette, Paris.
- Sandwith, Humphry (1856), **A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months' Resistance by the Turkish Garrison Under General Williams to the Russian Army**, London.
- Sarıoğlan, E. Esin (1996), **Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarıyıldız, Gülden (1994), "Karantina Meclisleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", **Bellekten**, LVII (222), 329-376.
- Saydam, Abdullah (1991), "Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Maden Ocakları", **Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 6, 255-257.
- _____ (2005), "Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler ve Din Değiştirme Olayları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 154, 81-106.
- _____ (1997), **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, Ankara: TTK.
- _____ (2006), "Trabzon'un İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", **OTAM**, 18, 285-317.
- _____ (1998), "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticari Önemi ve Ulaşım Sektörü", **Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet**, içinde (274-288), Trabzon: Derya Kitabevi.
- _____ (2010), "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Şehri", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi (Prof. Dr. Bayram Kodaman Özel Sayısı)**, 28-45.
- _____ (2003), **XVIII. Yüzyıl Sonu ile XIX. Yüzyıl Başlarında Trabzon'da İdari, Sosyal ve Ekonomik Durum**, KTÜ Bilimsel Araştırmalar Fonu Bakanlığı Sonuç Raporu, No:20. 116.001.6, Trabzon.
- _____ (2000), "Trabzon Sancağı'nda Tekâlif-i Örfiye Yükümlülüğü (1830-1840)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 27, 69-102.
- Selimoğlu, İsmail (1995), **Osmanlı Yönetiminde Tuna Vilayeti 1864-1878**, Yayınlanmamış Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Serbestoğlu, İbrahim (2006), "Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, I, 89-106.

- _____ (2006), “Kırım Savaşı Sonrasında Samsun’da Göç ve Göçmen Sorunu”, **Geçmişten Geleceğe Samsun**, 1, (83-97), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları
- Sertoğlu, Mithat (1955), **Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi**, Ankara: TTK.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet(1996), “Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, 5 (5), 89-103.
- _____ (2010), **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- _____ (1996), “Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizâmname’si”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, 5 (2), 67-81.
- _____ (1996), “Yerel Yönetim Metinleri VII: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, 5 (6), 89-103.
- _____ (1994), **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, Ankara: TTK.
- Shaw, Stanford J. (1978), “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914”, **International Journal of Middle East Studies**, 9(3), 325-338.
- _____ (1969), “The Origins of Representative Government in the Otoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876”, **Near Eastern Round Table, (1967-1968)**, 53-142.
- _____.-Shaw, Ezel Kural(1994), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. II**, çev. M. Harmanacı, İstanbul: E Yayınları.
- Sırrı Paşa (2011), **Mekûbât-ı Sırrı Paşa**, haz. Ahmet Karaçavuş, Trabzon: Serander Yayınları.
- Siler, Abdurrahman (1994), “XIX. Yüzyılda Trabzon’un Kaza ve Nahiyelerinin Ekonomik Durumu (1869-1905)”, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi**, IX, 261-277.
- Smith, Eli (1833), **Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia**, II, New- York.
- Society of Arts (1891), **The Textile Industries of Trebizond**, 40, 956.
- Somel, Selçuk Akşin (2006), “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, **Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, ed. H. İnalçık-M. Seyitdanlıoğlu, içinde (684-708), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sonyel, Salahi R. (1993), **Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire**, Ankara: TTK.

- _____ (1991), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protege) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı”, **Belleten**, LV (213), 359-370.
- Sorobey, Ronald B. (2003), “Cossak Pirates of the Black Sea”, **Military History**, 20(2), 26-32.
- Southgate, Horatio (1840), **Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia**, I, London.
- Sources de l’histoire du proche-orient et de l’afrique du nord dans les archives et bibliothèques français (1996), I-II, Paris-London: K.G. Saur, München, New Providence.
- Sönmez, Ali (2005), “Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 37, 259-265.
- _____ (2006), “Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869)”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 39, 199-219.
- Spencer, Edmund (1838), **Travels in Western Caucasus**, II, London.
- Stuart, Charles (1854), **Journal of A Residence in Northern Persia and Adjacent Province of Turkey 1835-1836**, London.
- Sümerkan, M. Reşat (1998), **Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları**, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- Şahin, Canay (2003), **The Rise and Fall of An Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizâdes (1737-1808)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University.
- Şakir Şevket (2001), **Trabzon Tarihi**, (haz. İsmail Hacıfettahoğlu), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- Şaşmaz, Musa (1997), “Alfred Biliotti’nin 1885’teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu”, **Tarih ve Toplum**, 163, 41-53.
- _____ (2002), “Immigration and Settlement of the Abhasians in the Ottoman Empire on British Documents, 1864-1867”, **OTAM**, 13, 1-14.
- _____ (1999), “Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864”, **OTAM**, 9, 331-366.
- Şen, Ömer (1998), **Trabzon Tarihi**, Trabzon: Derya Kitabevi.
- Şentürk, Hüdayi (2002), “Osmanlılarda Haberleşme ve Menzil Teşkilâtı'na Genel Bir Bakış”, **Türkler**, 14, ed. H.C. Güzel-S. Koca-K. Çiçek, içinde (946-961), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Şimşek, Rasim (1993), **Trabzon Belediye Tarihi I Osmanlı Dönemi**, Trabzon.
- Şimşir, Bilal(ty), “Milli Arşiv Davamız Üzerine”, **Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu**, (101-102), İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Tabakoğlu, Ahmet (2005), **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tahiroğlu, Bülent (1985), “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, III, içinde (588-602), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tancoigne, J. M. (1819), **Lettres sur la Perse et la Turquie d'Asie**, II, Paris.
- TC Başbakanlık Devler Arşivleri Genel Müdürlüğü (2010), **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, İstanbul.
- Tekdemir, Aziz (2011), “Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1 (1), 121-144.
- Tekeli, İlhan - Ortaylı, İlber (1978), **Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi**, ed. Ergun Türkcan, Ankara: Türk İdareciler Derneği Yayınları.
- _____ (2006), “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, **Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, ed. H. İnalçık-M. Seyitdanlıoğlu, içinde (529-539), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- _____ (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, II, içinde (456-477), İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kentsel Dönüşüm”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, 4, içinde (878-890), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekidağ, M.C. Şehabettin (1974), “Trabzon”, **İA**, XII/1, Meb Yayınevi, İstanbul 1974, 455-477.
- Temel, Mehmet (2009), “XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağı Hapishaneleri”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 26, 109-135.
- Texier, Charles (2002), **Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi**, c. II, çev. Ali Suat; Latin Harflerine Aktaran Kazım Yaşar Koprıman, sad. Musa Yıldız, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri.
- The Asiatic Journal and Monthly Register for British and Foreign India** (1833), XI, 116-125.
- Thobie, Jacques (2004), **L'administration generale des phares de l'Empire ottoman et la societe Collas et Michel**, 1860-1960, Paris: L’Harmattan.

- Tok, Özen (2005), “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 18, 155-173.
- Toprak, Zafer (1985), “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, içinde (1269-1271), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tournefort, Joseph de (2005), **Tournefort Seyahatnamesi**, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tuçdoğan, II. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tozer, Henry Fanshawe (1881), **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, London.
- Tozlu, Selahattin (2002), “19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil- Tarih-Edebiyat Sempozyumu**, I, (381-397), Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- _____ (1997), **Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tuluk- Ö. İskender, Düzenli, H. İbrahim (2010), “Yitik Mirasın İzinde: Trabzon’da Osmanlı Cami ve Mescitleri (1461-1583)”, **Trabzon Kent Mirası**, haz. Ö. İskender Tuluk- H. İbrahim Düzenli, içinde (55-92), İstanbul: Klasik Yayınları.
- _____ (2010), “Osmanlı Dönemi Trabzon’unda Mimarı Yapı Kültürü”, **Trabzon Kent Mirası**, haz. Ö. İskender Tuluk- H. İbrahim Düzenli, içinde (31-54), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Turan, Şerafettin (2000), **Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular’dan Bizans’ın Sona Erişine**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Turgay, A. Üner (1982), “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict”, **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, ed. B. Braude- B. Lewis, içinde (287-313), New-York: Homes&Meier, New York.
- _____ (1991), “Ottoman-Russian Commercial Rivalry”, **Varia Turcica**, XV, 59-65.
- _____ (1994), “Trabzon”, **Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri**, çev. Gül Çağalı Güven ed. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quataert, içinde (45-73), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- _____ (1976), **International Politics, Economic Development and Social Change in Trabzon in the Nineteenth Century**, Unpublished Phd Dissertation, University of Wisconsin-Madison.
- _____ (1983), “Ottoman-British Trade Through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century”, **Economie et Societes dans L’empire Ottoman (fin du**

XVIIIe- deput du XXe siecle), der. J.-Louis Bacqué-Grammont, P. Dumont, içinde (297-315), Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique.

Türkcan, Ergun (1986), “İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave’in Raporlarına Göre 1870’te Trabzon”, **Tarih ve Toplum**, 31, 34-46.

Ubicini, J.H. Abdolonyme (1856), **Letters on Turkey**, I, trans. Lady Easthope, London.

_____ (1998), **Osmanlı’da Modernleşme Sancısı**, çev. Cemal Aydın, İstanbul: Timaş Yayınları.

Usta, Veysel (1999), **Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerde Trabzon**, Trabzon: Serander Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1997), “Âyân”, **İA**, II, (40-42), Eskişehir: MEB Yayınevi,

_____ (1995), **Osmanlı Tarihi**, III (2), Ankara: TTK..

Ünal, Mehmet Ali (2006), “ XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı’ndan Malzeme Temini”, **Geçmişten Geleceğe Samsun**, (231-251), Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Ünlü, Tülin Selvi (2007), **19. Yüzyılda Mersin’in Kentsel Gelişimi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Valmy, E.de (1850), **Reformes de L’Empire Otoman**, Paris.

Wagner, Moritz (1856), **Travels in Persia, Georgia and Koordistan, With Sketches and The Caucasus**, II, London.

Walpole, Frederick (1851), **The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851 Including a Visit to Nineveh**, II, London.

Williams, Brian Glyn (2000), “Hijra and Forced Migration From Nineteenth Century Russia to the Ottoman Empire”, **Cahiers du Monde russe**, 41 (1), 79-108.

Wolff, Joseph (1846), **A Narrative of a Mission to Bokhara to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Connolly**, London.

Wood, Alfred C. (1964), **A History of the Levant Company**, London.

Xanthopoulou-Kyriakou, Artemis (1991), “The Diaspora of the Greeks of the Pontos: Historical Background”, **Journal of Refugee Studies**, 4 (4), 357-363.

Yazbak, Mahmoud (1998), **Haifa in the Late Ottoman Period, 1864-1914**, Leiden-Boston: Brill.

Yazıcı, Mustafa (2000), **Adları Trabzon’un Mahallelerine Ad Olmuş Beş Trabzon Valisi**, Trabzon.

- Yazıcı, Nesimi, “Posta Nezaretinin Kuruluşu”, **Çağını Yakalayan Osmanlı, Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, haz. E. İhsanoğlu- M. Kaçar, içinde (23-44), İstanbul: IRCICA.
- _____ (1992), “Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, **OTAM**, 3, 333-377.
- _____ (1992), “Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu”, **150. Yılında Tanzimat**, haz. H. Dursun Yıldız, (148-161), Ankara: TTK, Ankara.
- Yazıcı, Nurcan (2008), “Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyete Hükümet Konağı Binaları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 5, 943-959.
- Yegin, Şengül H. (2009), **1064-1065 (M. 1654-1655) Tarihli Şerhiye Siciline Göre Trabzon**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yerasimos, Stefan (1999), “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, içinde (1-18), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları..
- _____ (1997), “XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati” çev. İsmet Akça-Didem Danış, **Bir Tutkudur Trabzon**, içinde (281-303), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,
- _____ (1994), “La Communauté Grecque de Trabzon au XIXe Siècle”, **CIEPO VII. Sempozyum Bildirileri**, (241-268), Ankara: TTK.
- Yıldırım, Nuran (1986), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları” **Tanzimat’ta Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, V, içinde (1320-1338), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldız, Gültekin (2002), **Osmanlı Devleti’nde Hapishane Islahatı (1839-1908)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Yılmaz, Fehmi (2005), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Yılmaz, Mehmet (2010), “Osmanlı’da Patates Tarımının Başlaması ve Sonuçları”, **Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies**, ed. E. Causevic- N. Moacanin-V. Kursar, (821-835), Berlin: LIT Verlag.
- Yılmaz, Özgür (2008), “Pontus Meselesi’nin Tarihsel Kökenleri: XIX. Yüzyılda Trabzon Rumları Üzerine”, **Osmanlı Araştırmaları**, XXXI, 161-196.
- _____ (2007), “İngiliz Seyyah Frederick Walpole’un Trabzon İzlenimleri”, **Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005**, I, (439-452), Trabzon: KTÜ Yayınları.

- _____ (2007), “XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış”, **OTAM**, 21, 191-219.
- _____ (2006), **Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2009), “ Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2 (7), 359-382.
- _____ (2010), “1864 Kafkas Göçünde Trabzon”, **146. Yılında 1864 Kafkas Göçü**, 6-7 Aralık 2010 İstanbul, Baskıda.
- Yılmazçelik, İbrahim (1999), “18. Yüzyılda Trabzon’un Sosyal Durumu”, **Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildirileri**, (253-266), Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.
- _____ (1995), **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, Ankara: TTK.
- Yolalıcı, M. Emin (1994), “Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilayeti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, **OTAM**, 5, 435-473.
- _____ (1998), **19. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara: TTK.
- Yücel, Yaşar (1974), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desentralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, **Bellekten**, XXXVIII (152), 657-708.
- Yüksel, Ayhan (2011), “Karadeniz’de Balık Avı ve Balıkçılık”, <http://www.serander.net/karadeniz-tarihi/244-ayhan-yuksel-karadenizde-balik-avi-ve-balikcilik.html> (04/07/2011)
- _____ (2005), **Doğu Karadeniz Araştırmaları**, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- _____ (2007), **Giresun Tarihi Yazıları**, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Zens, Robert W. (2004), **The Ayanlık and Pasvanoğlu Osman Paşa of Vidin in the Age of Otoman Social Change 1791-1815**, Unpublished Phd Dissertation, Graduate School of the University of Wisconsin-Madison.
- Zhukovsky, P. (1933), **La Turquie agricole**, Moscow-Leningrad.

Ek 2: Trabzon Vilayetine Bağlı Olan Sancak ve Kazalara Yapılan Atamalar

Eyalet-i Trabzon			
Kaza	Görev	Atama Şekli	İdareci
Sürmene	Kaymakamlık	İhale	Refet Bey
Görece	Kaymakamlık	İhale	Raşid Bey
Giresun ve Keşâb	Kaymakamlık	İbka	Dizdarzade Ahmet
Akçaabâd	Kaymakamlık	İhale	Uzunzâde Hacı Mehmed Ağa
Tonya	Müdürlük	İbka	Hacı Salihzâde Süleyman Ağa
Hemşin	Müdürlük	İbka	Şakir Ağa
Of	Kaymakamlık	İhale	Trabzon Hanedanından Şatırzade Abdülhalim Ağa
Rize	Kaymakamlık	İhale	Gümüşhane Emîni Sabık Mehmed Ağa

Liva-i Gönye			
Kaza	Görev	Atama Şekli	İdareci
Gönye Livası	Kaymakamlık	İhale	Of mütesellimi sabık Zeynel Abidin
Arhavi	Müdürlük	İhale	Huburdanzadeler Hüseyin, Mehmed ve Hasan Ağalar
Atina	Müdürlük	İbka	Banisazâde ve Telatorzâde İbrahim Ağalar
Batum	Müdürlük	İbka	Sefer Beyzâde Abdülhamid Bey
Çürüksu	Müdürlük	İbka	Hasan Bey

Liva-i Acara-i Ulya			
Kaza	Görev	Atama Şekli	İdareci
Acara-i Ulya Livası	Kaymakamlık	İbka	Şeyhzâde Hasan Ağa
Acara-i Süflâ	Müdürlük	İbka	Yusuf Beyzâde Hayrullah Bey
Mahaçil	Müdürlük	İbka	Yusuf Ağa

Liva-i Gümüşhane			
Kaza	Görev	Atama Şekli	İdareci
Gümüşhane	Kaymakamlık	İhale	Derviş Paşa
Kelkit	Müdürlük	İhale	Hasan Bey
Maçka	Müdürlük	İhale	Hacı Rifat Efendi
Milas	Müdürlük	İbka	Çavuşzâde Osman Ağa
Tirebolu	Kaymakamlık	İbka	Kethüdazade Emin Ağa

Torul	Torul kazası Müdürlüğü Kaymakamlığa Bağlıdır		
Liva-i Karahisar-i Şarki			
Kaza	Görev	Atama Şekli	İdareci
Karahisar-ı Şarkî	Kaymakamlık	İhale	Mehmed Sührab Paşa
İskefer	Müdürlük	İbka	Karanumanzade Murteza
Koyulhisar	Müdürlük	İbka	Odyakmazzade Hacı Ömer Ağa
Sisorta ve Naiblü	Müdürlük	İbka	Hacı Baki Beyzâde Arap
Kınık/Karpak	Müdürlük		Hacı Hasanzâde Mehmed Ağa

Karahisar-i Şarki Sancağından Mefruz (ayrı) ve Orduya Bağlı Kazalar			
Kaza	Görev	Atama Şekli	İdareci
Ordu	Kaymakamlık	İhale	Trabzon Hanedanından Kalcızade Mehmed Ağa
Habsamana	Müdürlük	İbka	Şeyh Menderzâde Osman Mahdumu Ali Bey
Ulubey	Müdürlük	İbka	Felekzade Osman Ağa
Çamaş	Müdürlük	İbka	Hacı Alizade Mehmed Ağa
Bolaman	Müdürlük	İbka	Hazinedarzade Abdullah Bey
Aybastı	Müdürlük	İbka	Hacı Alizâde Mehmed Ağa
Ebulhayr	Müdürlük	İbka	Hazinedarzâde Ömer Bey
Ayvasıl	Müdürlük	İbka	İbrahimzâde Hüseyin Ağa
Pazarsuyu	Müdürlük	İbka	İbrahimzâde Mustafa Ağa

Liva-i Canik			
Kaza	Görev	Atama Şekli	İdareci
Canik	Kaymakamlık	İbka	Hacı Ahmet Paşa
Ünye	Müdürlük	İbka	Osman Paşazâde Abdülhamid Bey
Şeriye	Müdürlük	İbka	Osman Paşazâde Tahsin Bey
Fatsa	Müdürlük	İbka	Nureddin Bey
Bafra	Müdürlük	İbka	Hacı Ahmed Paşazâde Mehmed Ali Bey
Alaçam	Müdürlük	İbka	Hacı Ahmed Paşazâde İbrahim Edhem
Kali madeni ve Samsun	Müdürlük	İbka	Hurşid Paşa
Çarşamba	Müdürlük	İbka	Osman Paşazâde Süleyman Bey

Kaynak: BOA, *İrade-i Meclis-i Mahsus* (İ.MSM) 87/2472.

Ek 3. Tanzimat Dönemi Trabzon Valileri

Vali	Görev Süresi
Osman Paşa	1827-1843
Abdullah Paşa	1843-1846
Damat Halil Paşa	1846-1847
İsmail Rahmi Paşa	1847-1848
Hayrettin Paşa	1848-1850
Rüstem Paşa	1850-1851
Abdurrahman Sami Paşa	1851-1851
Vasıf Paşa	1851-1853
Sarım Paşa	1853-1853
İsmet Paşa	1853-1854
Çerkez Hafız Paşa	1854-1855
Besim Paşa	1855-1856
Ragıp Paşa	1856-1858
Hacı İzzet Paşa	1858-1860
Cemal Paşa	1860-1862
Emin Muhlis Paşa (I. Tayini)	1862-1865
Hacı Ali Paşa	1865-1867
Esat Muhlis Paşa	1867-1871
Halil Paşa	1871-1871
Emin Muhlis Paşa (II. Tayini)	1871-1871
Ali Paşa	1871-1872
Galip Paşa	1872-1872
Ahmet Rasim Paşa (I. Tayini)	1872-1873
Asım Paşa	1873-1874
Saffet Paşa	1874-1875
Nusret Paşa	1875-1875
Ahmet Rasim Paşa (II. Tayini)	1875-1877

Ek 4. Tanzimat Döneminde Trabzon'daki İngiliz ve Fransız Konsolosları

I. Fransız Konsolosları

Konsolos	Görev Süresi
V. Fontanier	1830-1831
M. Outrey	1831-1843
B. de Clairambault	1843-1853
A de Ponçarra	1853-1859
A. Prus	1859-1863
J. Schefer	1863-1867
A. Derché	1867-1872
A. Query	1872-1889

II. İngiliz Konsolosları

Konsolos	Görev Süresi
J. W. Brant	1830-1837
H. Suter	1837-1841
G. A. Stevens	1841-1858
F. J. Stevens	1858-1867
W. G. Palgrave	1867-1873
A. Biliotti	1873-1885

ÖZGEÇMİŞ

Özgür Yılmaz 17.09.1978'de Trabzon'un Of ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Of'ta tamamladı. 1998 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kazandı. 2001–2002 Eğitim-Öğretim yılında buradan birincilikle mezun oldu. 2002–2003 Eğitim-Öğretim yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Eğitimine, 2004 Ocak ayı itibarı ile de aynı enstitüde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. 2006 Yılında “Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)” adlı çalışma ile Yüksek Lisansını tamamladı. Aynı yıl Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. Doktora eğitimi sırasında bir yıl süreye Paris'te “l'Institut national des langues et civilisations orientales”, INALCO'da Erasmus “Öğrenci Değişim Programı” çerçevesinde bulundu. Aynı yıl Yüksek Öğretim Kurulu'nun sağladığı bir yıllık “Öğretim Üyesi ve Araştırmacı Yetiştirme Bursu” desteği ile Paris ve Nantes'daki değişik arşivlerde araştırmalar yaptı. Yılmaz'ın Trabzon ve Karadeniz'in sosyo-ekonomik yapısı hakkında değişik makale ve bildirimleri bulunmaktadır.

Özgür Yılmaz evli ve iki çocuk babasıdır. Yılmaz Fransızca ve İngilizce bilmektedir.